

VLADIMIR DEDIJER

Beograd : Kultura, 1953.

JOSIP BROZ

TITO

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

1955 KULTURA

PREDGOVOR

Još pre tri godine bio sam se resio da postojeće materijale za biografiju druga Tita, kao i one koje sam ja prikupio u toku rata i posle rata, dopunim i sistematišem, a onda objavim u zasebnoj knjizi. Rezultat toga rada jeste ova knjiga. Istovremeno sam iz obilnog materijala učinio jedan izbor za knjigu namenjenu čitaocima u inostranstvu, koja će izaći iz štampe istovremeno sa jugoslovenskim izdanjima. U stvari, to će biti dve dosta različite knjige, jer će izdanje za inostranstvo, zbog svoje namene, nužno sadržati i mnogo toga što bi kod nas pret-stavljalo samo izlišno ponavljanje poznatih stvari, pa je u jugoslovenskom izdanju moglo da se bez neke štete izostavi.

Sređujući priloge za jednu biografiju druga Tita, osnovna teškoća pred kojom sam se nalazio bila je dati srazmeru između podataka o životu i radu druga Tita i podataka o uslo-vima, sredini i vremenu u kojima je on živeo i delovao. Usled toga ima dosta neravnomenosti u pojedinim glavama, u njihovoj kompoziciji, u mome odabiranju onoga što sam smatrao da je više ili manje važno.

Sto se tiče proveravanja ili dopunjavanja činjenica koje se ovde iznose, trudio sam se da taj posao što savetnije obavim, ali molim čitaoce da mi ukazu na svaku nepreciznost, kako bih to mogao ispraviti u narednom izdanju, ukoliko do njega dođe. Koliko god sam mogao, svuda sam stavljao izvor odakle sam pojedine podatke prikupio.

Ujedno, ukoliko sam pribegavao pojedinim ocenama i sudovima, potpuno sam svestan njihovih nedostataka. U jednome pismu koje mi je drug Tito uputio za izdanja ove knjige u inostranstvu, on sam kaže: „Mislím da ćeš se i ti s time složiti da se interpretiranje pojedinih događaja u tvojoj knjizi ne može smatrati kao definitivno, i to iz prostog razloga što se tek iz jedne dalje perspektive mogu dati konačni sudovi.“

Beograd, 28 septembra 1952 godine

V. D.

B

**

Prva glava KUMROVEC U HRVATSKOM ZAGORJU

Dolazak porodice Broz u Zagorje. — Franjo Broz, njegova žena Marija i njihovo petnaestoro dece. — Život u siromašnoj zagorskoj kući. — Boravak malog Josipa u Sloveniji kod dede Martina Javeršekna. — Školovanje. — Teško je čuvati kravu, okopavali kukuruz i učiti školu. — Odlazak malog Josipa Broza u svet trbuhom za kruhom.

Josip Broz—Tito rodio se u Kumrovcu u Hrvatskom Zagorju. Selo Kumrovec, u kome Brožovi žive već skoro četiri stotine godina, nalazi se u jednom polju, na izlasku iz klisure Zelenjak, oko pedeset kilometara na severozapad od Zagreba. Mala reka zelene boje, Sutla, vijuga kroz kumrovačko polje, kroz šumarke i pored urednih kućica pastelno plave boje s krovovima od domaćeg crepa, slame ili šindre koju je prekrila mahovina. Na zapadnoj strani polja, preko Sutle, diže se nekoliko lanaca visokih brda, obraslih gustom šumom. Tamo je već Slovenija. Iznad Zelenjaka, na brdima s jedne i s druge strane, strče razvaline dva srednjevekovna grada. Na hrvatskoj strani diže se iznad Sutle, kao džin, grad grofova Erdodva Cesargrad, a preko rečice, već u Sloveniji, na jednom strmom vrhu grad grofova Celjskih, Kunšperk. Prolazeći Zagorjem, putnik će na svakom malo većem brežuljku opaziti zidove kakvog drevnog grada, zamka, kurije ili crkve. U Zagorju, na prostoru od nekih osamdeset kilometara dužine i četrdeset kilometara širine, može se pobrojati preko dve hiljade starinskih građevina, od kojih je većina već oštećena ili u ruševinama. Mnoge od njih, koje su još očuvane, imaju znatnu istorisko-umetničku vrednost. Veliki Tabor, zainak iz Srednjeg veka s gotskom osnovom i elementima renesanse, najraskošniji zagorski burg (dom izumrle

10

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ensis et Zagradiensis", koji se sada nalazi u Državnom arhivu u Zagrebu. Iz tog dokumenta proizlazi da je jedan Ambrozij Broz iz sela Volavia (današnje Volovje), srez Jastrebarsko, bio 1554 godine nastanjen kao slobodnjak grofa Petra Erdb'dva. Ve-rovatno je da su se Brozovi iz Jastrebarskog preselili u Zagorje na imanje grofa Erdodva, Cesargrad.

Tako su se Brozovi naselili na najveći feudalni posed Hrvatske, Cesargrad, koji je u XVI veku brojao oko 856 dimova

sve do 1689, Sulejman je popalio Slavoniju. Hrvatski sabor je tada u Cetingradu izabrao za svog kralja Habzburgovca Ferdinanda.

Napadi na Zagorje i ostale hrvatske zemlje nisu prestajali. Sulejman je 1529 ponovo opseo Beč, zatim još 'ednom 1532. Habzburgovci tada odlučuju da se stvori Vojna krajina. Granične oblasti Hrvatske (Lika, Varaždin bez Zagorja, zapadna Slavonija), postaju stalni naoružani logor: seljaci danju oru, a kraj njih uvek stoji spremno oružje, dok stražari na visokim čardacima posmatraju preko granice približavaju li se Turci. Istovremeno su svugde spremni naramci granja, koji bi se pri pojavi turskih neregularnih pljačkaških tdreda — martoloza — palili, i tako davali znak Zagorju, ZagorJe Staje, skoj, Štajerska Austriji o opasnosti koja je nailazila. Osim vatara, pucanje lumbardi na granici nagoveštavalo bi opasnost. U tim godinama u Zagorju se naselio veliki broj begunaca iz svih južnoslovenskih zemalja. Zato u Hrvatskom Zagorju ima imena mesta istih kao i u Bosni: Visoko, Ključ, Prozor, Hum, Bobovec, Bosna i Alipašić. Prebegle su i mnoge plemićke porodice, Draškovići, Oršići, Gušići, Dudići, Patačići, kao i ljudi iz nižih staleža. U Zagorje su st;zali begunci čak iz Makedonije od Dojranskog Jezera, kao na primer Krleže. Jedan deo begunaca zadržavao se u Vojnoj krajini, a drugi je odlazio u Zagorje.

Glavni razlog uspešne odbrane Vojne granice leži u tome što su seljaci bili oslobođeni osnovnih oblika feudalne zavisnosti, dajući, naravno, težak danak u krvi. Uvek su morali da budu spremni da se odupru turskim navalama.

Jedna od najstrašnijih turskih navala bila je 1568 godine. Sulejman je otpočeo veliki pohod na Beč, ali prethodno je morao da zauzme utvrđeni Siget, severno od Drave, koji je branio hrvatski ban Nikola Zrinski. Sulejman, u pratnji Mehmeda Sokolovića, došao je pod Siget 1. avgusta 1566 sa 100 hiljada vojnika i opkolio ga. Svi su turski napadi bili redom odbijeni, a 29. avgusta braniooci su uhvatili živog glavnog komandanta janičara. Sulejman je udvostručio nagrade svojim janičarima. Zrinskom niotkud nije dolazila pomoć. Sultan ga je pozivao na predaju, nudeći mu svu Hrvatsku u leno. Baš kad se spremao odlučni juriš, u noći 5. septembra, umro je Sulejman pod Sigetom, u svojoj 75. godini. Da to ne bi uticalo porazno na vojsku, Mehmed-paša Sokolović skrio je sultanovu smrt, pa ga je čak mrtvog posadio na otvoru šatora, da bi ga vojnici u prolazu mogli videti. Ostavši bez praha, Nikola Zrinski poginuo je, u strašnom jurišu na Turke, odbivši prethodno sve ponude Mehmed-paše Sokolovića za predaju. Pred konačni juriš stavio je 100 zlatnih dukata u džep, „da ne rekne onaj koji mi mrtvo telo bude plenio da nije u mene ništa našao". Tako je Siget konačno pao, ali pohod na Beč nije mogao da se nastavi, jer je preko 20 hiljada turskih odabranih vojnika poginulo, jer je Sulejman Veličanstveni, osvajač Beograda, Budimpešte, Temišvara, Rodosa, Tabrisa, Bagdada, Nahičevana, Erivana, Adena i Alžira, izdahnuo pod zidinama Sigeta, ne dočekavši smrt Nikole Zrinskog. Turska vojska

KUMROVEC

11

(svako ognjište računalo se kao jedna kuća). Vlasnik Cesar-grada bila je porodica mađarskog porekla, Erdodv, koja je imala još dvadeset i dva druga poseda u Zagorju i okolini.

Zagorje, Štajerska, Kranjska i drugi naši krajevi, braneći se od Turaka, podnosili su velike žrtve. Kad su Turci otud bili konačno odbijeni, krajem XVIII veka, na prostoru od Zemuna pa do Rijeke nije bilo više od 150.000 stanovnika. Zivelu se teško. Najveći teret padao je na leđa kmetova. Oni su morali na

se delom povlačila i periferijom Zagorja. Mnogi turski vojnici pohvatani su. U Kumrovcu i danas živi porodica Ulema, za koju kažu da je turskog porekla. U svim ovim ratovima davala je Vojna krajina i Zagorje zajedno s Kranjskom i Štajerskom najveći broj vojnika. Zbog toga su ti naši krajevi dobili od rimskih papa naziv „Antemurale Christianitatis" — „Predziđe hrišćanstva", ili „Propugnaculum Reipublicae Christianae" — „Branik države hrišćanske". Tako su se turske navale kroz čitav XVI, XVII, pa dobrim delom i XVIII vek odbijale o ovo predziđe, dok su drugi krajevi Evrope, posebno Austrija, Lombardija, Venecija mogli da imaju mirniji razvitak.

Dok su u ostalim našim krajevima, pokorenim od Turaka, izbijali veći ili manji ustanci, Zagorje je bilo stalno ugroženo kroz punih 300 godina od turskih najezda, ali se ipak u njemu, pred ždrelom turskih topova, negovala i razvrala nauka i kultura, istina u jednom vrlo ograničenom krugu. Sve do pedesetih godina prošlog veka Zagorje s Varaždinom (koji je preko dve stotine godina bio glavni grad Hrvatske — 1804 godine Varaždin je imao 4.360 stanovnika, a Zagreb 2.970" bilo je centar kulturnog života zemlje. Prvi univerzitet u južnoslovenskim zemljama nalazio se u Zagorju. Sredinom XVII veka pavlinski fratarski red otvorio je u Lepoglavi filozofski i teološki fakultet, dok je u Zagrebu, nekako u isto doba, takođe osnovano filozofsko trogodište s rangom akademije. Oba zavoda dobila su

1669 ovlaštenje za dodeljivanje titula: doktorata i bakalaureata, kao i slična učilišta u ostalim habzburškim zemljama. Lepoglava je dala učene Tuđe kao Ivana Belostenca (1595— 1675), koji je dao pored ostalih dela i monumentalni „Hrvatsko-lat'nski rječnik" na 1.938 stranica sa 47.000 reci (štokavskog i kajkavskog na-rečja). Ovo delo štampano je u domaćim stamparijama. Nešto mlađi od Belostenca je Juraj Habdelić, autor prvog hrvatskog džepnog rečnika „Dikcionar ili reci slovenske" za školsku upotrebu pri učenju latinskog jezika „mladeži hrvatske i slovenske svakog staleža". Habdelić 4e ujedno najbolji prozni pisac kajkavske Hrvatske u XVII veku. U delu „Pervi otca našega Adama greh" ('674) on ne šteti čak ni popove, koji nedeljom i blagdanom „iz prodekalnice za svoje lukno, povesma, sire itd. obilno kriče". On opisuje i veliku gospodu: „Hote nektera gospoda, cifrasto se imati, dvore velike držati, vsagdašnja činiti, goste obilno gostiti... Čuvajte se nebogi kmeti, uboge sirote, siromaška dečica, gospoda se na goščenja zezavaju, na pitvinu, na pijanstvo; plaćale budu vaše kokoške, kopunci, ako je išče gde kteri, janci, teliči, praščići, morebiti i lagvić vina, morebiti i kravica, morebiti i volak, ar ova goščenja nisu jednoga dneva... vno go je tomu treba, dohodki gospodski tuliko ne premagaju, ada kmeti tem drobastim trbuhom pomozete; ako ne čete zdo bra, dati vam je na sramotu..." U Zagorju, u njegovim školama, stekli su humanističko obrazovanje i kulturni i politički pregaoci kao što su Juraj Križanić i Pavao Riter Vitezović. U zagorskim zamkovima i kurijama živeli su izvanredni slikari kao Ivan Ranger, pavlinski fratar u Lepoglavi, čije freske iz po-

12

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU
KUMROVEC

13

poziv feudalca da idu u vojsku, a zatim i da hrane vojsku. Počeci prodiranja novčane privrede su se sve jače osećali. Feudalni gospodar nije više uzimao od kmetova desetak samo u naturi, nego je tražio i plaćanje u novcu, kako bi mogao da kupuje razne druge proizvode koje su davali sve razvijeniji zanati i manufaktura.

Ambrozij Broz, koji je, kao što se vidi iz ranije pomenutog dokumenta, prešao 1554 godine iz Jastrebarskog u Cesargrad, stvorio je u Brezju zadrugu porodičnog tipa na zemlji grofa Petra Erdodva. Nije jasno kako je Ambrozij Broz kao slobodnjak postao u Brezju kmet. Verovatno da ga je privukla veličina grofovske zemlje koju je dobio kao kmet (50 jutara).

Potomci Ambrozija Broza živeli su u zadrugi u Brezju, koja je bila na bratstveničkoj osnovi kao i zadruga u drugim našim krajevima. Starešina zadruga bio je po pravilu najstariji zadrugar, ali je ovaj mogao biti i biran. Zadrugari bi obično izabrali među otresitijim članovima takozvanog „gospodara" koji upravlja zadrugom, raspoređuje posao, zapoveda. Gospodar je stanovao u glavnoj kući, gde je bilo ognjište i gde se zajednički jelo, a ostali bračni parovi imali su male sobice, obično dva i po metra sa dva, u kojima su spavali sa svojom decom. Te su sobice bile doživljane uz glavnu zgradu, a svaka je imala poseban ulaz.

Zadruga Ambrozija Broza kao celina imala je ogromne obaveze prema grofu Erdodvu, zatim prema crkvi i, posebno, caru. Erdodvu se davala, prvo, tlaka. Zadruga Brozovih u Brezju, naprimer, morala je jedno vreme da daje grofu kao

tlaku 365 radnih dana godišnje ili 50 kolskih zaprega. Brozovi su davali i španove, to jest nadglednike imanja. Pored tlake zadruga je davala grofu devetinu i posebne darove prilikom većih svetaca i značajnijih događaja u njegovoj porodici. Caru i crkvi išli su: marturina (porez za uživanje zemlje), harmica (carina za uvezenu robu), dimnica, posebno crkvi desetina od svega, riz ili dika (izvanredni porez koji se naročito povećavao u doba navale Turaka), i tako dalje. Ukupno su kmetovi u Zagorju davali preko 20 raznih vrsta davanja feudalcima: četka XVIII veka spadaju među najbolja dela te epohe, pesnici kao Katarina Patačić i drugi. Zagorje i Međumurje u XVI i XVII veku dali su čitav niz pisaca, naročito iz porodice Zrinski, koji su pisali i na mađarskom, doprinoseći tako stvaranju mađarske literature.

Zagorje u istoriji Hrvatske označava otprilike ono što Sumadija znači za Srbiju, Pijemonj za Italiju. Nedaleko od Kumrovca, u klisuri Zelenjak, stoji još i d^nas spomenik pesniku hrvatske himne „Lijepa naša“ Antunu Mihanoviću. Prolazeći Zagorjem, najbolji esejista Hrvatske A. G. Matoš sećao se Sumadije, u kojoj se poslednjih godina prošlog veka bio sklonio kao politički begunac: „I ovaj i onaj puk je buntovan, voli veselje, piće i nije iskorjeniv, a glavno mu je obilježje osjećanje pravde i pravice, prelazeći u bolest nasljednog parničenja, inata i jala...” „Falen budi Jezuz Kristuš, lubini Im rukice poglaviti, sluga sem pokoren, kaj smem k Njimi pri ti? Sem došel bogme, štibru platiti! Graščicu gradsku Grajaninu. Prebendaru pak mletvinu. Gospodinu podimčinu, pohižninu, ognješčinu, Magistratu: maltarinu, tovar, tlaku, govedšinu. Velečasnom presvalščinu, Kapelanu martinščinu. Cimtorijumu osvalščinu, rokovnicu, žirovinu. Varoškem Sucu sajamninu, maltarinu, kerčmarinu, Kaptolomu: brodarinu, ti carinu, a bogme i dervarinu! Dominalnem Gospodinu, hižni ranjčik: škudu cvancig, urbarijum arenjdalski: vagan jajca, sedem janjci! Kontraktušu terezjanjskem: tri šonkice, rizling lanjski. Zemalskome Gospodinu pašarinu, ciglarinu, lugarinu, ribarinu. lovne cucke, tersovinu. Za činž grofu desetinu, harač zlatni: tri forinte. A pisaru gusku, forint, za tri kapi čarne tinte. Za vuzemski liter vina sedem grošov pjacovine. Orehov vagan za aldomaž...”¹

1 Miroslav Krleža, „Balade Petrice Kerempuha“, iz pesme „Lamentacija o štibri“. Stibra — porez; prebendar — sveštentički čin; presvalščina, osval-žčina — davala se o sv. Osvaldu; martinščina — davala se o sv. Martinu; cimtorijum — ograđen prostor oko crkve koji ujedno služi kao groblje; rokovnica — davala se o sv. Roku; ranjčik — rajnska forinta; činž — dažbina za zemlju koju kmet obrađuje; vuzemski — uskršnji; aldomaš — blagoslov; vino koje se pije pri završetku nekog posla.

L

14

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

KUMROVEC

15

Preko reke Sutle koja deli Hrvatsku od Slovenije vladali su isti feudalni odnosi. Zemlje s one strane Sutle bile su vlasništvo grofova Celjskih i njihovih naslednika grofova Tatten-bach u gradu Kunšperku. U čestim bunama kmetova Sutla nije bila granica. U velikom ustanku iz 1515 godine, koji je trajao tri meseca i u kome je seljačka vojska narasla na 80.000 ljudi, jedna od glavnih bitaka vodila se nedaleko od današnjeg Kumrovca (kada su kmetovi jurišali na grad Kunšperk, 12 jula 1515 godine).

Petlovo pero, znak pobune kmetova i u buni Mati je Gupca, prvo se pojavilo kod seljaka-kmetova na posedu cesargradskom. Nisu se mogli naći nikakvi podaci iz kojih bi se moglo zaključiti šta je bilo sa zadrugom Broz u to vreme. Iz dokumenata se vidi da su, na dan 29 januara 1573, kmetovi Cesargrada napali na grad, prodrli unutra, otsekli glavu upravniku imanja, zapalili jedan -ieo grada, a sa sobom odvukli nešto topova i pušaka. Banica Barbara Erdodv, udovica bana Petra Erdodva, bila se sklonila u jedan deo grada, u koji kmetovi nisu mogli da prodru. Prethodno su izabrani seljački kapetani. Vođa bune bio je Matija Gubec. Glavninu vojske vodio je Ilija Gregorić, koji je od Cesargrada pošao u susednu Štajersku da diže kmetove tih krajeva. Ustanak je obuhvatio čitavo Zagorje i delove Kranjske i Štajerske. Istoričari procenjuju da je broj pobunjenika iznosio od 16.000 do 60.000. Ali plemićka vojska, pod komandom hrvatskog bana i zagrebačkog biskupa Jurja Draškovića, bila je jača. Imala je konjicu, a osim toga jaka zima smetala je slabo obučanim kmetovima. Ilija Gregorić prvo je potučen kod Kr-škog u Sloveniji, 5 februara, zatim je jedan odred kmetova razbijen kod Kerestince, 6 februara. Gregorić se povukao u Zagorje, gde -ga je kod prelaza Sutle, između Sentpetra i Kumrovca, ispod Cesargrada, potukao celjski kapetan Juraj Strattenbach. Sutradan je otpočela otsudna bitka s glavninom pobunjenih kmetova kod Donje Stubice, gde je kmetovsku vojsku vodio Matija Gubec. Bitka se svršila porazom kmetovske vojske.

Matija Gubec je živ uhvaćen i spaljen, prema predanju, na Markovom trgu u Zagrebu. Ban-biskup Drašković poručio je austriskom caru Maksimilijanu:

„Krunisaću Gupca za primer drugima, ako to odobri Vaše posvećeno Veličanstvo, gvozdenom krunom, i to usijanom", što je i učinio.

„Biskup je Gubca spekel kak goluba v rajngli,
a Biskupa su v nebo na vanjkušu nosili ajngli.

Zakaj ni bil krotek i priklonit kak se šika? kak puž nek bu muž, a ne kak rogi bika!"¹

¹ Miroslav Krleža, „Balade Petrice Kerempuha", iz pesme „Lamentacija o štibri". Ilija Gregorić je zarobljen i odveden u Beč, gde je saslušavan, pa posle godinu dana vraćen u Zagorje, Erdodvevima, koji su ga pogubili. Još sada se u bečkom arhivu nalaze originalni zapisnici saslušanja Gregorića i njegovih drugova. Iz tih zapisnika jasno se vide ciljevi pobune, nagoveštaji oluje koja je svom silinom i jasnoćom izbila tek dva veka docnije u Francuskoj revoluciji 1789 godine. Među zahtevima kmetova nalazili su se i sledeći: „Opšta sloboda i staleška jednakost, opšte plaćanje poreza i opšta vojna obaveza za odbranu domovine, ukidanje carina i trošarina u korist trgovine i prometa." Jedan od seljačkih kapetana, Ivan Svrač, na saslušanju je, kako stoji u zapisnicima, rekao: „Naša je namjera bila da ukinemo daće i namete, da odstranimo gospodu i da u Zagrebu osnujemo svoju vladu, koja bi ubirala poreze i starala se za odbranu granica, jer se gospoda i onako ne brinu za granicu!"

Kmetovi u Zagorju bili su teško kažnjeni. Letopisci vele da je u selima po drveću visilo na stotine obešenih seljaka. Računa se da je u ovoj buni pobijeno četiri do šest hiljada kmetova u Zagorju. Naročito je bila okrutna Barbara Erdodv na svome posedu Cesargradu.

— Kad bismo se noću, kao djeca, probudili iza nemirnog sna — priča Josip Broz — majka bi nas plašila Crnom kraljicom sa Cesargrada¹, govoreći da će nas ona odnijeti ako odmah ne zaspimo. Eto, i poslije tri stotine i više godina sačuvala se uspomena Kumrovčana na strašne dane poslije Gupčeve bune...

Ali, Erdodv, Keglevići, Taši, Draškovići i ostali zagorski plemići nisu dugo uživali u pobjedi. Pritisnuli su ih Habzbur-govci iz Beča, pa pošto su ih obezglavili, pogubivši bana Petra Zrinskog i Frana Krsta Frankopana, počeli su da poklanjaju, za zasluge učinjene habzburškom dvoru, posede u Zagorju i drugim krajevima Hrvatske takozvanom „donatarnom“ plemstvu, to jest velikašima mahom iz Austrije, Mađarske, pa čak i iz Španije i Irske, raznim Windisch-Gratzima, Odescalchima i drugima.

Posle Francuske revolucije u Zagorje se sklonilo desetak francuskih plemićkih porodica, od kojih su se neke potpuno asimilovale, kao Bombelles, Nugent, Sermage i tako dalje.

Potomci Petra i Barbare Erdodv vladali su posedom Cesar-grad punih tri stotine godina, sve do pedesetih godina prošlog veka, kada su počeli da se lome feudalni odnosi u Hrvatskoj. Zagorsko plemstvo već je bilo potpuno oronulo. Mnogi od ple-
1 U Zagorju postoji predanje o još jednoj „Crnoj kraljici“ — Barbari, ćerci hrvatskog bana i zagorskog vlastelina Hermana Celjskog, žen kralja Sigismunda. Zvala se „Crna kraljica“ zbog crne odeće i svoje okrutnosti.

16

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU
KUMROVEC

17

mića bili su tako osiromašili da im se čitavo imanje svelo na okućnice na kojima su obično bili šljivici, pa ih je narod posprdno nazvao šljivarima. Erdodvevski posedi takođe su bili smanjeni. Ti ljudi silazili su s istoriske pozornice, ali su se držali svojih tradicija, starog i minulog gospodstva. Sve do 1848, poslednji u Evropi, oni su u Hrvatskom saboru kao službeni jezik upotrebljavali latinski. I u zadruzi Brozovih u Brezju događale su se kroz to vreme krupne promene. Zadruga se povećavala, sve je više bilo zadrugara, a zemlje nije bilo dovoljno. Pojedini članovi napuštali su zato zadrugu i odlazili na drugu zemlju, koju im je zadruga obično kupovala od feudalca.

Tako su iz Brezja, nepoznate godine, verovatno još u XVII veku, preci Josipa Broza prešli u Kumrovec. U Kumrovcu su postali slobodnjaci, nisu više bili kmetovi grofa Erdodva, jer je zadruga iz Brezja platila grofu Erdodvu za zemlju u Kumrovcu, tako da su doseljenici imali obaveza samo prema državi i crkvi (to jest da plaćaju porez i crkvene dažbine). Kako kaže predanje, porodica Broz nije davala vojnike. Grof Erdodv je sa svoga poseda bio dužan da šalje na poziv cara u Beču 50 konjanika i 200 vojnika. Obično se u feudalnu vojsku nisu uzimali kmetovi dobri radnici, nego uglavnom besposličari i haramije. Poznat je samo slučaj da je neki Janko Broz iz Klanjca bio u ratu protiv Mađara 1848 godine komandir straže na dravskom mostu u Varaždinu, ali baruta, izgleda, nije omirisao.

U Kumrovcu je uvek jedan Broz izučio kovački zanat i držao kovačnicu. To je bio unosan posao, jer je u blizini bio dvor Razvor koji je tražio mnogo kovačkih usluga. Osim toga Brozovi u Kumrovcu uvek su imali svoja kola i bavili su se pre-vozom robe cestama Lujzijanom i Jozefinom, čak do Jadranskog Mora. Iz Brezja su se Brozovi preselili osim u Kumrovec još i u Klanjec i Radoboj. Od kraja XVII veka mogu se na osnovu dokumenata lako utvrditi preci Josipa Broza.

U matičnim knjigama¹ župe Tuhelj, pod koju spada selo Kumrovec, imena tih predaka su ubeležena ovako:

¹ Matične knjige propisao je kao obavezne za područje čitave katoličke crkve Tridentinski koncil, koji se održavao od 1545—1563, uzako-nivši tako praksu koja se u Rimu vršila već gotovo jedan vek pre toga. Ubrzo posle Koncila vođenje matičnih knjiga uvedeno je u Hrvatskom Primorju, gde se najstariji sačuvani primerci matrikula iz 1570, nalaze na otocima (Cres i Osor). U severnoj Hrvatskoj na području Zagrebačke biskupije, matrikule se pojavljuju tek sto godina kasnije, oko 1660. Župnici su vodili matrikule na latinskom jeziku, pa su kršteno ime često unosili u latinskom obliku, Martinus umesto Martin, Georgius umesto Juraj i tako dalje.

Georgius Broz, rođen 11 novembra 1684 u Kumrovcu, otac Juraj, majka Katarina Matusa,

Mihael Broz, rođen 10 juna 1726, otac Juraj, majka Margareta Horvat,

Martinus Broz, rođen 27 oktobra 1752, otac Mihael, majka Margareta Pečnik,

Martin Broz, rođen 14 jula 1786, otac Martinus, majka Do-rotea Banjšak,

Martin Broz, rođen 23 avgusta 1829, otac Martin, majka Ana Medvedec,

Franjo Broz, (otac Josipa Broza), rođen 25 septembra 1856, otac Martin, majka Ana Blažičko.

Ukidanjem tlake Kumrovec i okolina konačno su se oslobodili Erdodva, ali ne i drugih nevolja koje su ih odmah zatim snašle. Došla je obavezna vojna služba, zatim porezi državi u novcu. U selo je počela sve više da prodire novčana privreda, donoseći, istina, ličnu slobodu seljaku, ali ubrzavajući započeti proces osiromašenja.

U Kumrovcu zemlja nije najplodnija. Najčešće je to ilovača pomešana sa peskom, a na brežuljcima je i laporasta. Malo hleba je ona davala, a sve je veći broj ljudi trebalo da ishrani. Kumrovčani su posle razrešenja feudalnih odnosa dobili, doduše, nešto zemlje, ali su morali da za nju daju otkup, povećani su im bili porezi, naročito posle ratova od 1859 i 1866 koji su se svršili nepovoljno po Austriju. Njihova zemlja nije mogla da ih prehrani. Gornje Zagorje s Kumrovcom spadalo je među najnaseljenije krajeve Evrope. U jednoj opštini bilo je po 354 duše na kvadratnom kilometru.

Zagorje i čitava Hrvatska su takozvanim nagodbama, tj. austro-ugarskom od 1867 i hrvatsko-ugarskom od 1868, umnogome potpali pod vlast Budimpešte. Austro-ugarskom nagodbom od 1867, zaključenom s feudalnim vlastodršcima Mađarske, Beč je, ne vodeći računa o državnopravnom položaju Hrvatske, ovu izručio Mađarskoj, a posle toga je Hrvatski sabor primio hrvatsko-ugarsku nagodbu i priličan deo zakonodavne i izvršne vlasti kao „zajedničke poslove" prepustio Mađarima. Beč je, po starom običaju, zavađao potčinjene zemlje i na taj način čvrsto vladao i nad jednima i nad drugima. Nagodbom je priznata hrvatska državnopravna autonomija u unutrašnjoj upravi, sudstvu, školstvu i poljoprivredi (preko Sabora koji je u velikoj meri bio zavisao od Budimpešte), a sva ostala vlast, naročito pitanje finansija i pceza, bila je u rukama Mađarske, u kojoj se kapitalizam razvijao punom parom. (Od ukupnih prihoda Hrvatske i Slavonije 56% išlo je u Budimpeštu, a 44% ostajalo je u Hrvatskoj za plate činovnika i ostale budžetske stavke.) Mađarski feudalci dobili su u svoje ruke

i pravo kontrole nad finansijama Hrvatske, što je još više omogućavalo ne samo eksploataciju Hrvatske nego i vršenje raznih malverzacija. R. Seaton Watson (stariji) u svojoj knjizi „Južnoslovensko pitanje“ duhovito veli „da se posle' Nagodbe Hrvatska našla u položaju vlasnika firme koji ne sme da pogleda u svoje rođene trgovačke knjige“. 1

Mađarska eksploatacija se osećala u Hrvatskoj na svakom koraku. U Hrvatskoj su građene železnice kako je to najbolje odgovaralo mađarskim interesima. Po Hrvatskoj su išle pruge zrakasto iz pravca Budimpešte, protivno svim ekonomskim interesima zemlje. Kad se putovalo iz Zagreba za Zemun, moralo se tri puta presedati na drugi voz: u Brodu, Vinkovcima i Indiji. Slična je bila i tarifna politika. Prevoz jednog vagona brašna od Zagreba do Rijeke stajao je dva puta više nego prevoz od Budimpešte do Rijeke!

Ne treba zaboraviti da je grad Budimpešta u tom razdoblju naglo rastao. Dovoljno je navesti sledeće redove iz poluofici-jelne mađarske publikacije „Slika Mađarske i njenih predela“: „Broj stanovništva Budimpešte se množio tako naglo kao ni u jednom gradu Evrope. Ističemo samo nekoliko brojeva: godine 1810 Pešta, Budim i stari Budim imali su 60.259 stanovnika, a 31 decembra 1890 godine bio je stvarni broj stanovnika već 506.384...“ Budimpeštanska gotika, dunavski mostovi — sve je to podizano na hrastovini slavonskih i sremskih šuma nenaplatno oduzetih od naroda i na osnovu drugih blagodeti koje je pružala Nagodba.

Za fabrike u Mađarskoj i Austriji trebalo je radne snage. Zato su mađarske vlasti ubrzavale proces raspadanja seljačkih zadruga u Zagorju i drugim krajevima Hrvatske. Jedan od izdanaka Petra i Barbare Erdodv, Ivan Erdody-Muki, poslednji nasledni varaždinski župan, koji je zabranjivao da se na sedni-cama županiske skupštine govori hrvatski, rasprodao je ostatke veleposeda Cesargrad. Jedan deo tog poseda, u međuvremenu, bio je prešao u ruke plemićke porodice Ožegović. Glavni kupci bile su banke iz Budimpešte, koje su u Zagrebu imale svoje filijale ili svoje ljude. Ostatke Erdodyevih zemalja kupila su dva preduzimljiva građanina — bankara iz Budimpešte — Deutsch i Griinwald. Zemlju su isparcelisali na sitne posede i počeli da je prodaju seljacima koji su imali veliki broj članova porodice. Ali, seljaci nisu imali novca. Zbog toga su Deutsch i Griinwald odlučili da u Klanjcu, obližnjem kotarskom mestu, osnuju banku, kojoj su dali ime „Hrvatska štedionica"! Uneli x Hrvatsko više činovništvo iz redova plemstva jednom prilikom čak je odbilo ponudu mađarske liberalne buržoazije pod vodstvom Deaka da se uvede finansiska autonomija za Hrvatsku, s motivacijom da ono neće „odijum uterivanja poreza na sebe preuzeti". #

KUMROVEC

19

su kao osnovni kapital u svoju banku 100.000 kruna i objavili da su zemlju grofova Erdodv isparcelisali i da je prodaju. Ko želi da kupi zemlju, a nema novaca, može se zadužiti kod „Hrvatske štedionice" u Klanjcu. Interes je bio svega 8%, ali je provizija iznosila do 16%, tako da se on ustvari peo do 24%. Ko je jednom pao u šake Deutscha i Griinwalda, nije se lako izvlačio iz sve većih i većih dugova.

Otvorene su i takozvane seoske veresiske zadruge, iza kojih je stajala „Prva hrvatska štedionica" i „Katolička banka" u Zagrebu. Ove su zadruge bile neka vrsta ustanova za finan-siranje seljaka koji su otkupljivali parcele feudalne

zemlje. Predsednik jedne takve zadruge u Tuhlju, kraj Kumrovca, bio je seoski pop Vjekoslav Homotarić. Njegova zadruha otkupila je kumrovačke zemlje za 70.000 forinti od baronice Olge Ožegović.

Martin Broz, praded Josipa Broza, ostavio je svome sinu Martinu, rođenom 1829 godine, osam jutara zemlje. Ded Martin Broz stradao je jednog dana kad je svojim kolima prevezio so i neku drugu robu iz Zagreba za Kumrovec. Slomio se točak na kolima, pa se teret prevalio i pritisnuo starca. Osim sina Franje on je imao još i šest kćeri, koje je trebalo udomiti.

U to vreme već je u Hrvatskoj važio austriski građanski zakonik, po kome nasledstvo nije više pripadalo samo najstarijem sinu, nego je svako dete iza smrti roditelja moralo da dobije izvestan deo. Ovo je još više ubrzalo raspadanje seoskih poseda. Tako se Franjo Broz morao zadužiti da bi sestrama dao miraz, jer očevu zemlju nije hteo da prodaje. Ali kad dug nije mogao da otplati, počeo je ipak da otuđuje jutro po jutro svoje zemlje.¹

Sa svojih osam jutara zemlje, Franjo Broz, otac Josipov, koji je bio vrlo druželjubiv čovek, potpisivao je svojim prijateljima menice, a oni, siromašni seljaci kao i on, s mnogo dece, često menicu nisu mogli da otplaćuju, pa je i taj teret padao na Franju Broza.

¹ Kako je to osiromašenje seljaka izgledalo u Hrvatskoj toga vremena, pokazuju ove brojke. Godine 1895 bilo je u njoj 407.403 posednika sa ukupno 4,662.995 jutara zemlje. 372.831 mali posednik imao je 2,328.121 jutro zemlje, a ostalih 34.572 većih i velikih posednika držalo je 2,334.884 jutra. Znači, 91,53% posednika (malih) imali su 49,92% zemlje, a 8,47% drugih posednika (velikih) 50,08% zemlje!

Najveći posed u Hrvatskoj i Slavoniji imali su grofovi Pejačevići — 70.250 jutara, knez Schaumburg-Lippe 61.868 jutara, baroni Guttmanni od Belišća 60.910 jutara, grof Mailath 45.180, grofovi Normann-Ehren-feldski 38.178, grof Eltz 33.144, pl. Giczy u Čabru 30.046, grofovi Jankovići 27.323, knez Odescalchi 26.010, biskup đakovački oko 25.463 jutra, knez Thurn-Taxis 20.620, Velimir pl. Janković 19.398, grof Erdody u Jastre-barskom 1B.261, baroni Turkovići od Kutjeva 14.607 jutara, nadvojvoda Friedrich 14.221, baron Karlo Pfeifer 10.300, grof Henrik Khuen-Belasi 10.121, zagrebački Kaptol 7.760, baron Vranyczany 4.554, grof Kulmer 3.343, baron Ožegović 2.499 i grof Oršić 2.452 jutra.

^{2*}

*

KUMROVEC

21

20

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Došle su zbog neisplaćivanja duga i javne prodaje seljačke zemlje u Kumrovcu. Dešavalo se to u čitavoj Hrvatskoj. Ovo su koristile peštanske banke, da bi pojačale kolonizaciju Mađara u Hrvatskoj. Zagorje je bilo siromašno, pa se tu nije isplatilo vršiti kolonizaciju, ali Podravina, Slavonija i Među-murje imali su plodne njive.

Pre Nagodbe, 1868, u Hrvatskoj bilo je svega 11.921 Mađar, a 1910 popeo se njihov broj na 105.948. Vredno je po-menuti mađarsku penetraciju u Međumurje: 1700 tu nema Mađara, 1857 bilo je samo 612 Mađara (pored 57.000 Hrvata). Od 1861 naseljavaju se Mađari (činovnici i trgovci). Samo u Čakovcu, gradiću u Međumurju, bilo je 1910 godine 7.320 Mađara, što činovnika, što

trgovaca! Mađarizacija je bila u punom jeku. Feudalci iz Budimpešte sprovodili su Košutovu parolu iz 1848: „Meni nije poznato da postoji hrvatski narod.“ Franjo Broz bio je suvonjav čovek, crne kovrčave kose, orlovskog nosa, „pravi tip Dinarca“, kako ga se sećaju njegovi sinovi. U svojoj dvadeset i četvrtoj godini Franjo se oženio. Seljaci iz Kumrovca i čitavog ovog dela Zagorja prelazili su preko reke Sutle u šumovita slovenačka brda i tu krišom sekli drva u kojima su bili oskudni. To je činio i Franjo Broz. Odlazeći preko Sutle do sela Podsrede i Trebče, upoznao se sa šesnaestogodišnjom Slovenkinjom Marijom, ćerkom Martina Javeršeka, koji je bio imućniji seljak. Imao je oko 30 jutara zemlje, uglavnom pod šumom, a bavio se i zanatom — pleo je košare, pekao kreč i palio ugljen. Javeršekovi su starosedelačka slovenačka porodica ovoga kraja. Marijin otac, Martin Javeršek, bio je oženjen Marijom Postržin iz Trebče, susednog sela. Imali su četrnaestoro dece.¹

Franjo Broz venčao se sa Marijom Javeršek 31 januara 1881 godine. Svatovi su iz Kumrovca došli-po mladu u petoro sanki, — kako se to seća tetka po majci Josipa Broza, Ana².

Težak život čekao je Franju i Mariju Broz. Na osam jutara škrte zemlje, koja se ubrzo još smanjila, nije se mogla lako ishraniti porodica. Sam Franjo je po prirodi bio čovek mek, dobroćudan, pa kada su ga pritisli prvi dugovi, klonuo je duhom, počeo je da se gubi, da se opija, a sav teret porodice pao je na pleća njegove žene Marije. Ona je bila radina, energična,

¹ Najstarije njihovo dete bila je Marija; zatim Johan, koji je imao devetoro dece; Anton, koji je imao dvadeset i jedno dete; Jozef, koji je u mlađim godinama umro; peto dete umrlo je sasvim malo, šesta je Ana, koja je imala troje dece; sedma Garta, koja je imala dvoje dece; osma Jozefa, koja je umrla u sedamnaestoj godini; deveta Antonija, koja je imala petoro dece; dok su ostala deca pomrla u mlađim godinama, a zvala su se Neza, Franca, France, Martin i Miho.

Ana Kolar, tetka Josipa Broza, umrla je u svom selu Podsredi avgusta 1951 godine.

puna ponosa. Bila je prema deci stroga i išla svake nedelje u crkvu. Franjo se sve više odbijao od zemljoradnje. Sa svojim konjima prevozio je robu i zimi i leti.

Franjo i Marija Broz imali su petnaestoro dece, od kojih je većina pomrla još u prvim godinama života¹. Josip je bio sedmo dete. Koliko je strašno harala smrtnost među decom u Zagorju, najbolje pokazuju sledeći podaci iz Tuheljske župe, kojoj pripada i Kumrovec. Od 1870 pa otprilike do 1910 godine, od celokupnog broja rođene dece na teritoriji župe Tuhelj u starosti do dve godine života umiralo je 60% dece. Do petnaest godina starosti umiralo je oko 80% dece. Franji i Mariji Broz od petnaestoro dece svega je odraslo sedmoro².

Čitava porodica Franje Broza stanovala je u kući broj 8 u Kumrovcu. To je čvrsto građena zgrada, s velikim prozorima, podignuta negde oko 1860 godine. Franjo Broz delio je tu kuću

¹ Kad sam razgovarao s drugom Titom o njegovoj braći i sestrama, rekao mi je da ih je bilo svega desetoro. Skrenuo sam mu pažnju da u matičnim knjigama stoji da su Franjo i Marija Broz 'mali 15-oro dece. Tito je to primio sa čuđenjem, jer su u njegovoj porodici govorili samo o desetoro braće i sestara. Ovaj momenat je karakterističan uopšte za zagorsko selo i za bedu i očaj u njemu. Roditelji uopšte ne broje kao svoju decu mrtvorodenčad ili odojčad umrlu posle nekoliko dana.

² Deca Franje i Marije Broz, prema „Status animarum“-u Tuheljske župe:

Prvo, Josipa, rođena 13 novembra 1881, a umrla 2 juna 1883 od „škrofula“.

Drugo, Martin, rođen 9 januara 1884, sada živi u Mađarskoj u So-pronju, kao železnički službenik u penziji. Njegovo dvoje dece Franjo i Marija nalaze se u Jugoslaviji.

Treće, Dragutin (Karlo), rođen 10 avgusta 1885, zemljoradnik, umro u Kumrovcu 1932 godine. Imao četiri sina, od kojih su trojica pali u ratu kao partizani: Drago, streljan u Jasenovcu 1942 godine sa još 160 pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta, Franjo, poginuo u borbi na Ivančici 1942 godine, i Josip (Pepek) streljan u Maksimiru kraj Zagreba 1942 godine.

Četvrto, Anka (Jana), rođena 3 jula 1887, a umrla 13 aprila 1889 godine od „hripavca“.

Peto, Marijo, rođena 7 februara 1889 godine, a umrla 1 maja 1890 godine od bolesti „zahlipci“, to jest difterije.

Šesto, Jana (Ana), rođena 19 jula 1890, a umrla 16 oktobra 1891 godine od „škrlata“, šarlaha.

Sedmo, Josip, rođen 7 maja 1892 godine, iako je 25 maj uzet kao datum kada se proslavlja Titov rođendan. U raznim dokumentima postoje razni datumi Titovog rođenja. U svedočanstvu za prvi razred osnovne škole u Kumrovcu piše da je rođen 7 maja. U spiskovima učenika drugog, trećeg i četvrtog razreda piše da je rođen 1 maja. U jednom policiskom dokumentu o Titovom hapšenju 1928 godine piše da je rođen 12 marta. U jednoj poternici koju je izdalo Italijansko ministarstvo unutrašnjih poslova za vreme Drugog svetskog rata, 23 aprila 1943, veli se da je Tito rođen 5 marta 1892 godine. U katalogu šegrtske Škole u Sisku piše da je Tito rođen 7 maja 1893 godine. U jednom vojničkom dokumentu austrougarske vojske, iz vremena kad je Tito služio kadar, zabeleženo je da je

22

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

sa jednim svojim rođakom, Blažom Brozom. Pretsoblje do ulaznih vrata bilo je zajedničko, a sa obe strane imali su svaki po dve sobe, dok je kuhinja s otvorenim ognjištem bila takođe zajednička.

U takvim uslovima otpočeo je život Josipa Broza u Ku-mrovcu. Evo kako se on danas seća tih dana:

— Djetinjstvo je moje bilo teško... U porodici je bilo mnogo djece, i za njih nije bilo lako starati se. Cesto ni kruha nije bilo dovoljno i zbog toga se dešavalo da je majka, da bi pravilno rasporedila rezerve kukuruznog brašna koje je imala, morala zaključavati ostavu u kojoj se nalazio kruh, a mi, djeca, dobij ali smo toliko koliko je ona smatrala da nam može dati, a ne koliko smo mogli pojesti. Već u mjesecu januaru moj otac Franjo morao je kupovati kruh, odnosno kukuruz, jer za pšenicu naša kuća nije imala dovoljno sredstava. Kupovali smo „prijeko“, u Sloveniji, u Šentpetru... Mi, djeca, često smo koristili dolazak rođaka, tetaka i »drugih da bismo od majke, u njihovom prisustvu, izmolili nešto kruha preko onog što smo već ranije dobili. Majka je bila ponosita žena, pa joj je bilo neprijatno da nam to pred rodbinom odbije, ali je zato, kad su rođaci otišli, bilo prijekora, pa i batina... Jednom je bio nekakav svetac, a roditelji otišli nekamo u goste. Bili smo gladni. Na tavanu je visjela suha svinjska glava koja se čuvala za Novu godinu. Braća i sestre su plakali, a ja skinem tu glavu, stavim je u kotao s vrućom vodom, uspem malo brašna, pa se sve to kuhalo oko dva sata. Najeli smo se da je „sve pucalo“. Ali jelo je bilo toliko masno da smo se svi razboljeli. Kad se majka vratila, mi svi samo šutimo i stenjemo. Ona se rastužila i nije nas zbog toga istukla... Onda je dolazilo lukno. To je jedna obaveza još iz feudalnog doba,

koja se bila održala u Kumrovcu do moga djetinjstva. Poslije Božića, na Novu godinu, pred vratima svake rođen 25 maja. Datumom 25 maj otpočelo se u Zagrebu, za vreme rata, a posle toga i po čitavoj Hrvatskoj beležiti dan Titovog rođenja. Čak je i Hitler naredio desant na Drvar na taj dan. Pošto se tako 25 maj uveo kao dan Titovog rođenja, drug Tito ga nije hteo kasnije menjati.

Osmo, .Stjepan (Štefek), rođen 21 decembra 1893, sada živi u selu Bratini kod Kupinca.

Deveto, .Matilda, rođena 6 februara 1896, sada udata za Alojzija Oslakovića u selu Kranjica kod Kupinca, ima osmoro dece.

Deseto, Antonija, rođena 17 avgusta 1897, a umrla 23 avgusta 1897 godine.

Jedanaesto, Vjekoslav (Slavko), rođen 13 avgusta 1898, sada službenik u Zagrebu, ima dva sina, bili su partizani.

Dvanaesto, muško dete rođeno 1 jula 1900 i odmah umrlo.

Trinaesto, žensko dete rođeno 2 avgusta 1901 i odmah umrlo na porođaju.

Četrnaesto, Tereza (Rezika), rođena 27 avgusta 1902, venčana za Dragutina Ferjanića, obučara u Samoboru, ima udatu kćer.

Petnaesto, Franjica, rođena 9 maja 1906, a umrla 26 septembra 1907.

KUMROVEC

23

seoske kuće pojavio bi se fratar iz Klanjca s križem u ruci, a za njime zvonar s vrećom. Fratar bi na vratima napisao kredom „Anno domini...“, to jest čestitao bi nam Novu godinu, a domaćin je morao da mu dade nekoliko litara kukuruza, ili klupko lana (povjesmo) boje zlata, ili dvije forinte, što je u ono doba značilo dvije nadnice... A mi smo uvijek poslije Božića morali da kupujemo kukuruz, i lako je zamisliti kako smo mi, vječito gladna djeca, gledali zvonara kako trpa naš kukuruz u svoju vreću.

Josip Broz se dobro seća još jednog događaja iz tog doba. Početkom XX veka u Hrvatskoj je bio veliki otpor protiv Mađara bana Khuena-Hedervarva. Godine 1903 narod se bunio zbog fi-nansiskog sistema koji je Mađarskoj obezbeđivao pljačku Hrvatske. U Budimpešti su bili odbijeni svi predlozi Hrvata za reviziju finansiskih odredaba Nagodbe. Osim toga, železnice u Hrvatskoj bile su u rukama Mađara, na njima je službeni jezik bio mađarski, svi natpisi takođe mađarski, (železničara-Mađara s porodicama u Hrvatskoj bilo je 36.000). U Zaprešiću su seljaci skinuli mađarsku zastavu sa železničke stanice.

Žandarmerija je otvorila vatru, ubila jednog, a ranila desetinu drugih seljaka. Te godine bilo je u Hrvatskoj bačeno u tamnice preko tri hiljade ljudi, a u okršajima s organima vlasti ubijeno 26 lica. Otpor je porastao po čitavoj zemlji. Pruga Zagreb—Rijeka bila je prekinuta.

— Tada je Zagorje zaposjela i mađarska vojska — veli Josip Broz. Da bi se ovaj kraj što jače kaznio, narod je morao da izdržava mađarske vojnike. U našu kuću došla su četiri Mađara, pa smo bili primorani da ih hranimo punih mjesec dana. A i sami nismo imali šta jesti!...

Najveći deo svog ranog detinjstva, gotovo sve do polaska u osnovnu školu, mali Joža proveo je preko Sutle u Sloveniji, kod dede po majci, Martina Javeršeka, malog, žilavog čoveka, gde je čuvao stoku i donosio vodu za kuću. Javeršekovi su

bili imućniji nego Brozovi, pa je Joža imao veselije detinjstvo kod dede nego u kući svoga oca.

— To su mi najmilije uspomene iz djetinjstva! — veli Josip Broz.

Deda Martin živeo je u Podsredi, selu pod šumovitim bregovima preko Sutle. Boraveći tamo, mali Joža se najradije igrao u šumi i sekao prutiće, praveći od njih bičeve za konje. Igrati se konja, biti oko konja, bila mu je od najranijeg detinjstva najmilija zabava. Deda mu je s konjima radio, otac mu je imao dva žustra konjića i kočiju, uopšte u Zagorju imati konja značilo je mnogo. Baba po ocu, koja je bila iz porodice Blažičko, neobično je volela konje. Josip Broz o tome priča:

24

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Moja pokojna baka, koja je u mladosti bila snažna žena, često je znala govoriti: „Kakve su danas ove žene. Kad sam ja bila mlađa, uzjahala bih konja, pa jahala u galopu. A grof Ke-glević, koji to nikako nije podnosio, naredio bi da zaustavim konja i sjašem. Takve su bile djevojke u mojoj mladosti. A ove danas, boje se i teletu prići...” Inače je baka bila veoma stroga. Često nas je i tukla... Moja baka bila je jako ponosna, jer njeni stari nisu bili kmetovi, već slobodni seljaci. Karakteristično je da se porodice slobodnih seljaka po mentalitetu ogromno razlikuju od kmetovskih porodica. To se primjećivalo i na njihovim potomcima i poslije ukidanja feudalne zavisnosti 1848 godine...

Noću, kraj Sutle, mali Joža je ponekad dočekaao i zoru, čuvajući konje na paši:

— Na selu se na konja gleda kao na radnu snagu. Pomaže ti u radu. Sto ga bolje timariš, bolje ti služi. U moga oca bio je konj, po imenu Putko, koga sam jedino ja mogao da obuzdam. Samo je meni popuštao. A uvijek je bio pun, ugojen, pa i poslije proljetnog oranja...¹

Od Brozovih je Josip nasledio još jednu crtu u svom karakteru, a to je humor, zdrav zagorski humor.

— I kao dječak volio sam da se našalim, — priča Josip Broz. Kad mi se udavala sestra, ja sam neprimjetno uzeo njen vijenac i objesio ga na kokošinjac. Tražili su ga po čitavoj kući i na kraju našli tamo gdje se nisu nadali. Bilo je i smijeha, ali ne sjećam se da li sam se na kraju i ja smijao... A evo kako su se jednom našalili sa mnom. Dok sam bio kod djeda Martina, često sam odlazio do mjesta na kome su neki susjedi palili kreč. Jednog dana upita me jedan od njih: „Bi li se ti, Joža, ženio?” Ja odgovorim da bih, a on mi onda obeća da će mi naći djevojku. I zbilja me posla u brdo mome ujaku, poučivši me prije toga šta da uradim. „Kad dođeš tamo — učio me on — ti prvo reci: „Dobro večer, dobar tek!” Oni će ti odgovoriti na pozdrav: „Hajde, sjedi k nama.” A ti kaži: „Hvala, neću, ja sam već kod kuće...” Onda će te zapitati, zašto si došao. Kazaćeš da si čuo da u kući imaju djevojčicu i da bi ti htio da je oženiš.” A ta djevojčica je zapravo bila moja rođaka. Ja tako i uradim, odem i ozbiljno kažem zašto sam došao. Na moje riječi svi oko stola prasnuše u smijeh. Ja se tek onda postidim, jer onako malen nisam sve to skupa razumio. A ujak me onda uze za ruku, pokaza mi djevojčicu i reče: „Evo ti tamo nevjeste.” Zatim sam morao ispričati tko se to tako našalio sa mnom.

¹ Za vreme Drugog svetskog rata Tito bi uvek sjahivao s konja kad je trebalo da se uspne uzbrdo. Govorio je: „Treba konja štedjeti za ravnicu.” U toku Pete afanzive svoga konja Lastu nijednom nije jahao, sve dok se nismo probili iz obruča.

Deda Martin voleo je Jožu više nego ijedno svoje drugo unučće, ali ga je Joža jednog dana ražalostio. Toga se i dandanas seća:

— Djed je uvijek volio da zadrži za sebe vršak od glave šećera, jer je bio najsladi. (Tada se šećer prodavao u komadima kupastog oblika nalik na povelike topovske granate.) Ali, baš zato, vršak od glave šećera volio sam i ja. I jednoga dana, da bih ga odlomio za sebe, ja sam, onako malen, uzeo čitavu glavu šećera i ponio je u šumarak, da je sakrijem. Na moju nesreću, kad sam prelazio preko potoka, šećer mi isklizne iz ruku i padne u vodu. Nije mi uspjelo da se osladim, a i djeda sam ražalostio.

Kad je mali. Joža konačno napustio dedin dom — za njega je nastao drugi život. U zagorskim kućama dete od sedam godina već se smatra za radnu snagu. Tako je Joža već morao da vodi kravu na pašu, da okopava kukuruz, da plevi baštu. Kao i majka, braća i sestre, i Joža je od svoje sedme godine okretao žrvanj — primitivni ručni mlin. U njegovoj rodnoj kući i danas postoji taj žrvanj za mlevenje kukuruza, čije je okretanje vrlo naporno:

— Stotinu puta sam se oznojio okrećući žrvanj, — a kako su mi poslije toga žganci bili slatki... Ili bi mi majka rekla da ljuljam mlađeg brata u kolijevci. Ja bih ljuljao, ljuljao, dok dijete ne bi ispalo iz kolijevke... Kao dijete, volio sam se igrati. Jednom pao snijeg, a sanki nemam. Majka nije bila kod kuće, a ja uzmem korito pa sa njime na snijeg. Spuštao sam se koritom niz brijeg, dok nije udarilo u kamen i prebilo se na pola... Bilo je poslije batina... Ali, najteže od svega bilo mi je kada me otac slao da s njegovom mjenicom u ruci odem žirantima i zamolim da je potpišu. To su bili seljaci kao i moj otac, dužni, gladni, s mnogo djece... Morao bih tada da slušam prvo grdnje; zatim jadikovke, dok konačno mjenica nije bila potpisana... Najviše suza smo mi, djeca, prolili kad je otac prodao našeg psa, velikog kudravog ovčara Polaka. Svi smo voljeli Polaka, jer nas je „naučio“ hodati. Kad bi još kao mala djeca bauljali po sobi, uhvatili bismo se za guste Polakove dlake i tako, držeći se za psa, pravili svoje prve korake. A Polak bi polako išao oko sobe. Otac ga je bio dao za dva hvata drva fešneru (upravniku) Windisch-Gratzovog dvorca u Sloveniji i odveo onamo. Još se otac nije ni vratio, a Polak je već bio kod kuće. Tada otac ponovo zgrabi Polaka i krene s njim nazad. Mi u plač, kad sutradan eto Polaka opet, ali ne smije u kuću, kao da osjeća da će ga otac ponovo vratiti. Mi onda Polaka odvedemo u šumicu iznad kuće, tu mu iskopamo jamu i tu smo ga pune dvije nedjelje potajno hranili. A on — kao da je znao da je bjegunac — niti laje niti se javlja. Poslije i fešner iz Windisch-Gratzovog

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

dvorca digne ruke od psa, a mi onda Polaka izvedemo pred oca. Još je dugo poslije toga bio kod nas i doživio šesnaest godina...

Kumrovec ima osnovnu školu od 1899 godine. Kad je bila otvorena, mnogi seljaci gledali su na nju s nepoverenjem. Ona im je otrzala radnu snagu od njive, polja, žrvnja... Ali, s druge strane, poneki pametniji seljak video je da je škola njegovom detetu put u zanat. U to doba u Hrvatskoj je bilo svega 40% stanovništva pismeno. Škole se nisu podizale, bar hrvatske i srpske, u onom stepenu kako je raslo stanovništvo. Godine 1876—1877 na 10.000 stanovnika bilo je sedam škola, a 1905—1906 na 10.000 svega šest škola.

U Kumrovcu još i danas postoji stara školska zgrada, zidana pre šezdeset godina, u kojoj je učio mali Joža. Još danas stoji izlizani prag preko koga su prelazili toliki mali Ku-mrovčani.

U arhivi škole čuva se jedan lep dokumenat. To je „Školska spomenica za nižu pučku školu u Kumrovcu", koja se vodi od samog otvaranja škole i koja je njen veran letopis do današnjeg dana. Tu je zabeleženo da je školska godina, kad je novi učenik Josip Broz stupio u školu, započela kao i ostale „svečanom službom božjom i sazivom duha svetoga". Te školske godine upisana su 224 dečaka i 142 devojčice, što pokazuje kako je mnogo dece u malim zagorskim selima. Učitelj je bio Jure Marković za sva četiri razreda. Početkom novembra zbog njegove bolesti škola je zatvorena i nije radila do februara. Rad je završen na dan 15 juna, kada su održani ispiti i služba božja u kapeli svetoga Roka iznad Kumrovca u prisustvu đaka i roditelja, a učenicima podeljene nagrade i saopšteni rezultati. U početku je Joža imao muke sa učenjem. Kod deda Mar-tina govorio je samo slovenački, pa je teško savlađivao hrvatski književni jezik. Osim toga, otac ga je često ostavljao da čuva stoku kad je trebalo ići u školu. Imao je veliki broj izostanaka, pa je prvi razred polazio dve godine. Međutim, čim je ovladao hrvatskim jezikom, postao je jedan od boljih đaka u školi.

„Teško se onda učilo, — seća se Josip Broz. Bio si radna snaga. Nikad nisi imao vremena za učenje, — čuvaš stoku, kopaš... Odeš na livadu da paziš na kravu, a poneseš u ruci knjigu i hoćeš da učiš, ali od učenja nema ništa. Krava te za „štrik" vuče kamo ona hoće... Ako digneš oči s nje ili ispustiš „štrik", ona pravo u tuđu njivu... Djetinjstva stvarno nisam imao.

Učitelj Jure Marković bolovao je od tuberkuloze i često je izostajao iz škole... Po dva razreda bila su u istoj učionici. Učitelj bi zakašljao, bacio krv u rupčić, a ja bih mu ga poslije nosio na vodu i prao. Poslije smo rupčić sušili na vatri, jer učitelj drugog rupčića nije imao... Vraćao bih se poslije

KUMROVEC

27

polo sata u učionicu s rupčićem... Učitelj me jako volio, često mi je davao kruha... Jednog dana došla mu je majka i odvela ga... Svi smo stajali kraj ograde dok su kola odlazila. Učitelj nam je mahao rupčićem, a mi smo svi plakali... Poslije je došla jedna učiteljica, po imenu Marija, stroga žena, koja je čak tukla šibom. Ali i ona je brzo napustila Kumrovec, jer se udala. Treći učitelj je bio Stjepan Vimpušek. Mlad čovjek, pažljiv prema đacima, dobar nastavnik.¹ Potkraj aprila 1902 godine školu je obišao, kako veli „Spomenica", školski nadzornik „Optrkić, koji se razbolio od nagle

¹ U maju 1952 godine objavio sam jedan odlomak iz ove knjige u dnevnoj štampi. Dogodilo se da je taj odlomak pročitao i učitelj druga Tita, Stjepan Vimpušek, koji je u leto 1952 živio u Zagrebu, kao penzionisani školski nadzornik. On mi je uputio jedno pismo u kome se intrese-ovao da li bi mogao da poseti druga Tita. Istovremeno mi je poslao jedan kraći rukopis, svoje uspomene na dane kada je bio učitelj u Kum-7 rovcu, pre pedeset godina. Donosim ovde nekoliko odlomaka iz tih nje-" govih uspomena:

„Nakon položene mature u julu 1904 g., u Zagrebu, nastupio sam prvo mjesto učitelja u Kumrovcu 1 septembra iste godine.

Druga Tita (Josipa Broza) zatekao sam u četvrtom razredu. Kuća njegovih roditelja bila je druga po redu od škole. U njoj su tada živjele tri obitelji: Titov otac, njegov stric Mihalj (Halec), te drugi stric Franjo, a sva trojica sa svojim

ženama i djecom. U toj kući bilo je mjesta samo za dvije obitelji, toga radi trebala se jedna iseliti. To je bila obitelj Titova oca. Njegova imena ne mogu se sjetiti, ali sigurno znadem, da mu nije bilo ime Franjo, jer se pomenuti stric zvao Franjo, a bio je kirijaš, te je i mene često vozio u „vagerlu“ na stanicu Veliko Trgovište. (Stari učitelj je ovde pobrkao oca druga Tita sa stricem. — V. D.) Drugi stric Halec bavio se preprodajom ogreva, te ga je izvezio u Klan'ec.

U Kumrovcu je općenito u ono doba vladalo siromaštvo, pa i u kući Broza, a i u svima okolnim selima, koja su bila vrlo napućena, a zemlja je ponajviše pripadala vlastelinki iz Razvora. Seljaci su govorili, da je premalo za živjeti, a previše za umrijeti.

Kumrovec i okolna sela: Skarnik, Kladnik, Brezje i druga, spadala su među najsiromašnija sela u Hrvatskom Zagorju. Muškarci su u proljeće odlazili u Prusku na rad u rudnike, a vraćali se pred zimu kući. Mlade žene, nakon svršenog jutarnjeg posla kod kuće, išle su na poljski rad preko Sutle u Sv. Petar (Šentpeter) u Štajerskoj. Sva ta zarada otišla je na nakup kukuruza i odijela te obuće. Samo imućniji imali su kukuruza do Nove godine, a rijetki do proljeća. Za ilustraciju bijede navodim samo ovo: Palo mi je u dužnost da o Novoj godini 1910 obavim popis pučanstva u pomenutim selima. Počeo sam drugi dan Božića (Štefanje); obilazeći sela, našao sam samo rijetko koju kuću, u kojoj se ložilo u peći. Ljudi su ležali u krevetima obučeni, a gdje se slučajno ložilo, dolazili su susjedi na grijanje. Šuma u cijelom području nije bilo, a drva su morali kupiti u Štajerskoj, naročito oko mjesta Podsreda, odakle je rodom i Titova majka. Rijetke su bile kuće, koje su zaklale zimi svinju, a još rjeđe koje su za blagdane imale purana. Gojili su purane ali ne za sebe, već za prodaju, da dođu do novaca. Školske prilike bile su mizerne. Općine su same morale podizati škole i plaćati učitelje. Zato su i bile rijetko posijane, a postojeće prenatrpane učenicima. U Kumrovcu se meglu upisati svake godine najviše

28

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

i teške bolesti i u Dubravici blago usnuo". Prilikom obilaska škole od strane nadzornika Optrkića izvršeno je prozivanje učenika i kratko ispitivanje. Uskoro je završena školska godina. Joža je prešao u drugi razred. Njegove ocene u toj školskoj godini bile su sledeće:

Ćudorednost: pohvalan1 Vjeronauk: dobar Čitanje: dovoljan Račun: dobar Pisanje: dobar Pjevanje: dobar Gimnastika: dobar

(4) (3) (2) (3) (3) (3) (3)

U drugi razred osnovne škole Josip Broz stupio je u svojoj desetoj godini. U početku školske 1902—1903 godine škola je bila raspuštena osam dana zbog „vratobolje“ (difterije) i kašlja „hripavca“. Joža je bolovao od difterije. U drugom razredu đaci su počeli da uče ćirilicu.

Kao učenik drugog razreda Joža je radio u školskom vrtu, što je bilo obavezno za sve učenike. Iz rada u vrtu oni su i ocenjivani. Učio je i da kalemi voćke.

samo oko stotinu novih učenika, dok ih je nekoliko stotina ostalo ne-upisano. Malo je bilo djece, koja su se mogla upisati prije devete godine. Tu sreću je imao mali Josip Broz, kao sin susjeda škole...

Škola je bila jednorazredna tj. bio sam jedini nastavnik, a obučavao sam prije podne III, IV i V razred, a poslije podne I i II, svega dnevno oko 200 učenika.

Nedjeljom i četvrtkom obučavao sam samo prije podne I—III tečaj opetovnice, te po nekoliko šegrta, svega oko 90 njih. Neprestano sam molio da mi se dodijeli

učiteljica, no uzalud. Država nije htjela pomoći, a narod nije mogao zbog siromaštva.

Djeca ondašnje generacije bila su većinom bistra i poslušna, a naročito su imala dobar sluh. Toga radi sam ih mogao vrlo uspješno obučavati u pjevanju kao nigdje drugdje, gdje sam poslije službovao. Prolaznici su pred školom zastajkivali i divili se pjevanju đaka.

Želio sam da se djevojčice obučavaju u ručnom radu, kako bi kod kuće mogle pomagati majkama; kako nije bilo učiteljice, to je moja žena badava 4 godine obučavala.

Slati djecu u zanat bilo je za ono vrijeme najbolje, što se moglo učiniti za ljude onoga kraja i prilike obitelji Broz. Tada nije bilo mogućnosti niti sredstava da se šalju djeca u srednju školu.

Malo je đaka redovno svršilo svih pet razreda, jer su većina njih morali prepustiti mjesto u školi mlađima, te su išli na ,sanat, ili su čekali sudbinu otaca u tuđinskom rudniku.

Napokon sam od prenapornog rada izgubio zdravlje, obolio sam na plućima.

Dobio sam zamjenu, ali za moje zdravlje nije se nitko brinuo. Na Brestovcu je već postojalo lječilište, ali samo za bogataše. Dok je moja mjesečna plata bila 80 kruna, hranarina na Brestovcu je samo dnevno iznosila 20 kruna."

1 Prelazne ocene su bile dovoljan (2\ dobar (3), vrlo dobar (4), i odličan (5), a neprelazna ocena je 1 (slab).

|i

I

KUMROVEC

29

Drugi razred završio je s pohvalom i imao sledeće ocene:

Čudorednost: vrlo pohvalan (5)

Vjeronauk: vrlo dobar (4)

Čitanje: vrlo dobar (4)

Račun: vrlo dobar (4)

Krasnopolis: dovoljan (2)

Pjevanje: vrlo dobar (4)

Gimnastika: vrlo dobar (4)

Rad u školskom vrtu: odličan (5)

U trećem razredu Josip Broz je imao sledeće ocene:

Čudorednost: pohvalan (4)

Vjeronauk: dobar (3)

Hrvatski jezik: dobar (3)

Račun: vrlo dobar (4)

Pisanje: dobar (3)

crtanje: vrlo dobar (4) -^

Pjevanje: vrlo dobar (4)

Gimnastika: vrlo dobar (4) Imao je 21 opravdan izostanak.

Na kraju školske godine, kad su predavane svedodžbe, Joža je pohvaljen.

Školske godine 1904—1905 Josip Broz je učio poslednji razred u Kumrovcu. Bilo mu je već 12 godina. U školu je bilo upisano 436 đaka, ali ih je velik broj izostajao.

Školska godina završena je svečanošću kojoj su prisustvovali i roditelji. Pred kraj školske godine nadzornik je konstato-vao da nije bio dovoljan napredak, pošto

škola nije dobila na vreme udžbenike, kao ni sveske za pisanje. To je ometalo nastavu sve do kraja decembra.

Josip Broz je četvrti razred završio sa sledećim ocenama:

Čudorednost: vrlo pohvalan Vjeronauk: vrlo dobar Jezik: dobar Račun: dovoljan
Crtanje: dobar Pjevanje: dobar Gimnastika: vrlo dobar Rad u vrtu: vrlo dobar
(5) (4) (3) (2) (3) (3) (4) (4)

Izostanci: 24 opravdanih i 7 neopravdanih.

Za vreme raspusta i praznika kumrovačka deca provodila su vreme na zidinama razorenog Cesargrada, a za letnjih vru-

30

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ćih meseci najvećim delom u dolini kraj reke Sutle, gde su dečaci čuvali stoku.

Oni su pravili piskove od vrbe i hvatali ribu u reci, koja ima i dubokih virova.

Sutla u ovom delu toka ima klenova, štuka, plotica, ostreža. Uhvaćenu ribu pekli su na vatri koju su ložili kraj reke, i to na taj način što bi je umotali u novine i zapretali u žar. Nije bila uvek potpuno pečena kad su je vadili iz novina.

Igrali su se još „pikuše" i „ćorkape". „Pikuša" je borba oko uterivanja drvene kugle u rupe koje se prave na zemlji i koje dečaci čuvaju motkom. Igra se u petoro. To je neka kombinacija kroketa i golfa. „Corkapa" je igra oko kape.

U sezoni lešnika i oraha dečaci su se igrali takozvane igre „na kocku". Ona se sastoji u sledećem: uzme se leskov ili vrbov prutić, debljine oko jednog santimetra, a dugačak 6 do 8 santi-metara. Prutić se prepolovi po dužini, pa se polovine prutića sastavljaju u ruci i tako sastavljene puštaju na zemlju. Ako obe polovine padnu tako da leže na zemlji sa zasečene ili sa druge, oble, strane, onda dobija onaj koji baca, a ako polovine drvca legnu nejednako, to jest, jedna polovina padne na zasečenu stranu a druga na oblu, onda gubi onaj koji baca. Igra se u ugovoreni broj lešnika ili oraha.

Ali najmilija igra bilo je „naterivanje". U njoj je odlučivala snaga i spretnost. Deca iz Kumrovca vodila bi borbu sa vršnjacima iz okolnih sela. Cesto se ta igra završavala i po kojom razbijenom glavom.

Naročito je bilo „naterivanje" sa decom iz susednih sela preko Sutle. Dečaci s one strane Sutle izazivali bi Kumrovčane, koji bi prelazili reku i navalili na njih. Neki put bi im Slovenci podvalili. Izazvali bi Kumrovčane, a kad bi ovi prešli Sutlu, sačekivali bi ih i neki odrasliji i jači, i dobro izmlatili.

Išlo se i u tuđe voćnjake. O tome Josip Štefan zvani Pe-pek, zemljoradnik, školski drug Josipa Broza, priča:

— Kad smo bili djeca, nas dvojica smo, s ostalim dječacima, išli po jabuke u voćnjake naših susjeda. Na primjer kod Marka Grgića, zvanog Bajs, čiji voćnjak nije bio velik, ali su jabuke u njemu bile vanredno dobre. Voće smo trpali u njedra. Jednom sam ja ponio sobom čak i košaricu, ali kad sam je napunio i krenuo iz voćnjaka, Bajs je iskočio iz zaklona iza koga nas je vrebao. Mene je i uhvatio, pošto s košarom nisam mogao da bježim kao ostali.

Josip Stefan dobro se seća Josipa Broza-iz škole:

— Joža je volio da nas zadirkuje. Kad smo bili u školi, on brzo završi svoj zadatak, a onda zadirkuje druge. Bio je dosta nemiran i volio je da se šali...

Jednom, zimi, Joži nisu dopustili da ide s nama na sankanje, jer je imao sasvim poderanu obuću. Majka ga je izula i ostavila kod kuće, a obuću mu sakrila. Ali

KUMROVEC

on je uvio noge u krpe i pobjegao kroz prozor na sankanje. Na sankama smo se spuštali od kapele svetog Roka do sela. Karlek Broz iz Brezja seća se školskih dana:

— Joža je bio jako bistar. Prvi svrši zadatak, pa gleda kroz prozor. Jednom naišao cestom bicikl, starinski, s velikim prvim točkom, a Joža hop kroz prozor, pa iz učionice za biciklom!

U Kumrovcu je bio običaj da sva deca nedeljom idu u crkvu. Tuheljski župnik Vjekoslav Homotarić, kad god bi služio misu u kapeli svetog Roka u Kumrovcu, uvek je uzimao Jožu za ministranta. Jednom, posle svršenog obreda, Joža nije mogao brzo da odreši misno ruho s krupnog i debelog popa, koji se nekamo žurio. Pop se razljutio i ošamario Jožu. Otada Joža više nije išao u crkvu. Jesenje i zimske noći Kumrovčani su provodili okupljajući se kod suseda bilo na „lupatvi" ili na „čehatvi". Prva je prelo na kome se komuša kukuruz, a druga je čijanje perja. JTU su se do duboke noći vodili razgovori. Stari ljudi i žene obično su pričali o svojim doživljajima ili o davnim, minulim vremenima.

— Moja baka — seća se Josip Broz — pričala bi o Matiji Gupcu. Seljaci bi dodavali tko je iz koje kuće poginuo u toj buni... Pričala je i o ranjenom Francuzu koji je ostao u našoj kući kad je Napoleon prolazio pored Zagorja!

A najviše se govorilo o tlaci, o grofovima, o starim pravicama.

— Jedne nerodne godine — pričala je Tereza Stefan¹ — u Zagorju su ljudi davali oranicu zemlje za 100 kilograma suhih krušaka. Toliko su bili pregladnjeli da je i onaj tko je imao kakav zalogaj u kući, čim bi izašao na cestu, kukao: „Da mi je jesti!"... Dok je još postojala tlaka, moralo se ići grofovima na besplatan rad. Tko se ne odazove, kažnjava se sa 25 batina. A i onaj tko ide na rad, dobije opet batina. Takva je bila ćud grofova. Neki dedek Joža, tek što se vratio kući i ispregao konja, ponovno je bio pozvan grofu. I samo zato što je zapitao: „Zar nema tko drugi da dođe, nego samo ja?" udarene su mu batine i morao je da sjedi u tamnici.

Pevalo bi se do duboko u noć. Najčešće se pevala ova stara pesma:

„A jaj meni, siromaku, čelo leto bavim klaku, dime bežim sve po mraku. Počnem malo doma spati, selski sudec je pred vrati:

1 Tereza Stefan umrla je u februaru 1951. Ona je često, kao desetogodišnja devojčica, čuvala Josipa Broza kad je bio malen i ljujljala ga u kolevcu.

32 PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Zutra moraš na put iti!

Da ja jedem kruha, sira,

već me špan na klaku tira:

Ake budeš zutra kesne,

bu ti ćele pole tesne!

Rad bi boga još moliti,

špan me hoće već hariti."

Zatim bi mlađi ljudi pričali o svojim putovanjima i doživljajima preho leta, kad su odlazili na rad u druge zemlje i krajeve.

— Moj najstariji brat — veli Josip Broz — bio je i u Šleziji, u rudnicima uglja. Cesto je govorio o mržnji Nijemaca prema Poljacima...

Kad je Joža završio osnovnu školu, čekala ga je ista sudbina kao i svako zagorsko dete. Kako se koje otme, odlazi u svet za zaradom. Samo za razliku od drugih krajeva Hrvatske, Zagorci su se najmanje iseljavali za sva vremena iz svog zavičaja. Obično su odlazili u proleće na rad, a u kasnu jesen se vraćali u

Zagorje. Iz kuće Franje Broza već su dva sina pre Jože krenula trbuhom za kruhom. Jer stanje u porodici bivalo je sve teže i teže, kao i u čitavom Zagorju. Zemlje nije bilo dovoljno, a uz to je izbila i velika agrarna kriza. Da bi suzbila konkurenciju jeftinijeg američkog žita, austro-ugarska vlada podigla je uvozne carine na žito, od čega su u prvom redu imali koristi velikoposednici i bogatiji seljaci, dok je seljačka sirotinja, najveći deo stanovništva na selu, koja nije mogla da se ishrani svojim žitom, došla u vrlo težak položaj. Žito i namirnice su strahovito poskupele. Sto kilograma žita u Americi koštalo je 18 kruna, a u Austriji 24 krune. Zarade na selu nije se moglo naći. Počelo je masovno iseljavanje iz Hrvatske, najviše za Ameriku. Ali i iseljavati su se mogli samo oni seljaci koji su imali novaca za prevoz preko Atlantika. Po službenoj statistici iz Hrvatske je od 1889 do 1913 godine emigriralo za Ameriku 186.573 duše, a po statistikama parobrodarskih kompanija samo od 1900 do 1913 preko 257.000 ljudi, neznatnim delom i žena i dece.

Brozovi nisu imali sredstava za put u Ameriku.

— Uslijed oskudice i siromaštva — seća se Josip Broz — veliki broj ljudi iz Kumrovca i okolice odlazio je na rad u Mađarsku, Austriju, Njemačku, Ameriku i druge zemlje svijeta. Međutim, i za odlazak u Ameriku na rad trebalo je sredstava, pa oni najsiromašniji nisu mogli ići. A išli bi svi da su imali para, tako je život u selu bio težak i bez perspektiva. Samo za put trebalo je oko 200 forinti, što je u ono vrijeme bilo velik novac. Oni koji su imali šta da prodaju, prodavali su i odlazili....

KUMROVEC

33

Iz moje porodice nije nitko otišao u Ameriku, jer moj otac nije imao ni para ni imanja koje bi mogao prodati. Zato su moja braća krenula na posao u Mađarsku i Njemačku.

Po svršetku škole, Joža je radio neko vreme kod brata svoje majke, škrtog čoveka.

— Hranio sam — priča Josip Broz — svakog dana dvanaest krava i volova... Ujak mi je kao plaću obećao nove čizme i hranu. Ali riječ nije održao. Prvo mi je uzeo moje stare čizme koje su imale lijepe sare, pa ih je prepravio za svoga sina, a meni dao druge, mnogo gore...

Čudna je ljubav Zagorca da bude lepo odeven. O tome šta znači biti dobro obučen, priča Josip Broz:

— Sjećam se da je u naš kraj dolazio jedan barun, inženjer, krupan, jak čovjek. Imao je auto kao fijaker i vozio njime 15 kilometara na sat, a djeca su se okupljala oko njega pociku-jući. Kod nas djece i omladine on je strašno izgubio na ugledu zbog toga što je imao zakrpane hlače. Mi smo tada govorili: „Kakav je to barun, kad ima pokrpan tur kao i mi.“

I sam je ujak video da je Joža nezadovoljan, pa mu je rekao:

— Idi, ako misliš da će ti drugdje biti bolje.

Tako je došlo vreme da i Joža krene „trbuhom za kruhom“. Desilo se da je baš tada došao u Kumrovec rođak Brozovih, stožerni narednik Jurica, u uniformi, sa mnogo medalja na grudima, koje su se Joži svi/Iale. Jurica je hteo da pomogne rođaku Franji. Govorio je Joži da je konobarski poziv najlepší. „Uvijek si lijepo obučen, dolaziš u dodir sa finim svijetom, nema mnogo zapinjanja i znoja.“

— A ja sam htio kad sam bio malen — veli Josip Broz — da postanem krojač, jer je želja svakog seljačeta iz Zagorja da ima lijepo odijelo. Ja sam kao dijete sanjao da sam krojač i da šijem odijela i ocu i braći i svima u kući...

Pod uticajem tog svog rođaka Franjo Broz odlučio je da pošalje Jožu na kelnerski zanat u Sisak.

Tako je Josip Broz, u svojoj petnaestoj godini krenuo „trbuhom za kruhom“ iz svog rodnog Kumrovca, kao i hiljade ostalih seoskih mladića širom napaćene Hrvatske.

Druga glava

ZANAT U SISKU I ODLAZAK U TUĐINU (1907—1913)

Razočarenje Jože Broza na prvom zanatu. — Metalac. — Kod bravarskog majstora Nikole Karasa. — Segrtovanje. — Život u školi. — Prvi samostalni posao. — Susret sa socijalistima. — Policijski progoni. — Josip Broz završava zanat i u septembru 1910 godine postaje član Socijaldemokratske stranke. — Odlazak u selo kod svojih. — Prvi štrajk. — Proslava Prvog maja 1911 godine. — Put u Trst. — Rad u Kamniku. — Štrajk u Češkoj. — Usavršavanje u Nemačkoj i Austriji.

U pratnji svog rođaka, stožernog narednika Jurice Broza, Joža je stigao u grad Sisak na zanat. Sisak je početkom ovog veka bio mali grad na ušću Kupe u Savu, osmi po veličini u Hrvatskoj (7.545 stanovnika). Ispred Siska su bili: Zagreb (74.703), Osijek (28.505), Zemun (15.835), Karlovac (14.992), Mitrovica (12.325), Varaždin (12.149), Brod (9.142).

Jurica Broz odveo je Jožu na zanat u kantu penzionisano-nog narednika Ignaca Štrigla¹; kanta se nalazila uz samu kasarnu Dvadeset i sedmog domobranskog puka, na obali Kupe. To je ustvari bila jedna lepo uređena kafana. U dvorištu je postojala bašta i kuglana, gde su oficiri i podoficiri gotovo svako veče provodili vreme. U bašti su se nalazili veliki kestenovi. a bila je osvetljena karbidskim lampama. U veče je svirao tamburaški orkestar.

Kao dobar prijatelj gostioničara Štrigla, bivšeg narednika, Jurica Broz je došao na misao da u ovoj kafani zaposli jednog

¹ Ignac Strigl umro je za vreme Drugog svetskog rata. Na mestu gde se nalazila Striglova kanta bili su 1952 godine stanovi.

3*

36

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

od dečaka svoga rođaka Franje Broza iz Kumrovca. Tako je doveo Jožu na zanat. Joža se brzo razočarao:

— Ništa ja tu nisam učio. Bio sam običan sluga za sve poslove i radio sam dan i noć. Povrh svega morao sam od večeri do duboko u noć, poslije dnevnog rada, da namještam kegle, da pre stojim na nogama sve dok i posljednji gost ne bi izišao. Imao je gazda sina, iskrenog mladića, Edvarda, koji je po zanatu bio mesar. On je Joži govorio da od takvog učenja kelnerskog zanata nema šta da očekuje. U međuvremenu Joža je upoznao nekoliko šegrta iz radionice bravara Nikole Karasa. Oni su bili puni hvale za svoj bravarski zanat i malo su potsmešljivo gledali na Jožu, koji se setio i svog učitelja Stjepana Vimpušeka iz Kumrovca i poslednjeg razgovora s njime. Učitelj mu je savetovao da uči za mehaničara, „jer je to zanat budućnosti, a konobarski i drugi slični poslovi, koji se obavljaju sedečke ili u dimljivim, zatvorenim prostorijama, ude zdravlju“. I Joža se javio kod majstora Karasa.

Majstor Nikola Karaš imao je bravarsku radionicu u jednoj prizemnoj kući u Galdovačkoj ulici (danas Tomislavova ulica). Ta kuća stoji još i danas. Četiri mala prozorčića, u visini uličnog trotoara, gledaju iz suterena na ulicu. To je bila radionica, a odmah do nje spavaća soba Nikole Karasa i njegove žene. Nekoliko omanjih soba na spratu Karaš je izdavao samcima. Tu je stanovala njegova kći Zora. Karaš je bio krupan čovek, šezdesetih godina, poreklom Čeh. Upitao je Jožu zašto je došao, a ovaj mu je kratko odgovorio da ne voli da bude kelner, nego da želi da bude mehaničar.

Cenio je Karaš svoj poziv, a i po prirodi je bio dobrodušan čovek, pa mu se dopao Jožin odgovor. Ali, majstor Karaš bio je ujedno i čovek od zakona. Zato je upitao Jožu da li će se s pro-menom zanata složiti i njegovi roditelji, odnosno staratelji. Joža je odgovorio da mu roditelji žive u Zagorju i da je on uveren da bi i njegov otac Franjo svakako više voleo da mu sin uči bravarski zanat nego da pere sudove.

— Imaš pravo, mali, — seća se danas Josip Broz reci maj -stora Karasa — ali moraš javiti ocu da dođe, pa ako on sa mnom sklopi ugovor, onda će sve biti u redu.

Još istog dana Joža je pisao u Kumrovec, objasnio ocu svoju želju i molio ga da dođe u Sisak. Ali, putovanje do Siska stajalo je prilično novaca, bilo je skupo, naročito za Franju Broza, kome je svaki filir značio mnogo. Ipak je Franjo smogao nešto para i pojavio se u Sisku. Pristao je da Joža pređe na bravarski zanat. Na rastanku Joža mu je predao gotovo svu svoju ušteđevinu, koju je skupio mahom od napojnica u kantini.

ZANAT U SISKU

37

I

Joža je jedino mogao da kupi za sebe plavi radnički kombinezon, kako u radionici ne bi prljao svoje obično odelo.

Kar asova bravarija imala je jednog do dva pomoćnika i tri do četiri šegrta. Za ono vreme, u Hrvatskoj, to je bila veća bravarska radionica. Godine 1900 u Hrvatskoj je bilo ukupno 549 bravarskih radionica, od kojih 299 nisu upošljavale ni jednog najamnog radnika, to jest postojao je samo majstor, čak i bez šegrta. A ostalih 250 bravarskih radionica upošljavale su svega 862 pomoćnika i šegrta.

Ova činjenica može da posluži kao ilustracija o opštoj zaostalosti privrede Hrvatske pre Prvog svetskog rata. Dok je u Austriji i Mađarskoj industrijska revolucija išla punim tempom, dotle se ekonomski razvitak Hrvatske sprečavao, ograničavajući se samo na vađenje sirovina za industriju Budimpešte i Beča ili izradu polufabrikata. A. G. Matoš 1909 godine s ogorčenjem veli da je to mađarsko ugnjetavanje pretvorilo Hrvatsku „ne samo u afrikansku koloniju, nego u jednu veliku robiju“.

Koliko je Hrvatska bila ekonomski zaostala, najbolje govore brojke o proizvodnji gvožđa i uglja. Godine 1906 u Hrvatskoj je proizvedeno svih vrsta gvožđa i čelika 4.664 tone, to jest po jedan kilogram i 700 grama na svakog stanovnika. A 1896 ta proizvodnja čak je bila veća, iznosila je 6.529 tona. Uglja je izvađeno 1906 godine 260 hiljada tona.

Industrija u Hrvatskoj razvijala se strahovito sporo. Godine 1890 u Hrvatskoj je u industriji, zanatstvu i saobraćaju bilo zaposleno 8,3% stanovništva, a 1900 godine taj procenat jedva se popeo na 8,6%. Od svih preduzeća 98,1% predstavljale su male zanatske radionice. Dve trećine preduzeća bila su bez ijedne

pomoćne snage, na srednja preduzeća otpadalo je pro-sečno 9 radnika, a velika preduzeća su činila svega 0,5% od ukupnog broja preduzeća. U Hrvatskoj su se, u to vreme, mogla na prste izbrojati preduzeća koja su upošljavala iznad stotinu radnika. Ne računajući šumska preduzeća (5.871 radnik), pilane (2.777) i fabrike tanina (1.043), gde su mahom bili zaposleni sezonski radnici, seljaci iz okolnih sela, u Hrvatskoj su postojale sledeće veće fabrike: Beočin (cement) 617 radnika, Duga Resa (predionica pamuka) 492 radnika, Daruvar (staklo) 423 radnika, Bregana (fabrika štapova) 191 radnik. Ovde nije uračunata Rijeka, koju su mađarski feudalci prigrabili Nagodbom od 1868 godine.

TJslovi pod kojima su radnici radili u Hrvatskoj prvih godina ovoga veka bili su vrlo teški. Radno vreme je iznosilo od 12 do 14 časova. Nadnice niske, naročito kad je izbila kriza i nastala skupoća. Delegat iz Hrvatske na kongresu

Socijalde-

38

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

mokratske stranke Mađarske 1899 bio je naveo kao veliki uspeh radništva da su u nekim granama postigli 12-časovni radni dan. Radionica Nikole Karasa nije bila mnogo prostrana. Imala je u podrumu kuće dve odaje. Prva je bila velika 3X3 metra, a druga 4 X 4. U sredini radionice nalazio se panj sa nakovnjem. Za vreme zimskih meseci šegrti su spavali na jednom velikom stolu, a leti su išli u dvorište i legali u štali na seno. Posao je počinjao u 6 sati ujutro, a završavao se oko 6 uveče. Tako je propisao i Obrtni zakon iz 1884 godine. Oko podne ušla bi u radionicu Karasova ćerka Zora i unela hranu šegrtima. Posle jela bi se odmah nastavljalo s poslom. Hrana nije bila rđava.

— Ujutro bismo dobili oko pola litre bijele kave i jednu zemlju za tri krajcara, — veli Josip Broz. Jedno vrijeme jeli smo kupus iz dana u dan, pa se meni i ostalim šegrtima dojadilo. Nismo ga više mogli jesti, nego bi ga prosuli u jednom uglu dvorišta...

Karaš je svečeri svraćao u kafanu „Kod zobenice“. Ako je od svoje žene tražio 20 filira, znalo se da se neće napiti, ali ako je tražio krunu, kasno u noć došao bi pijan. Ali šegrti nije maltretirao. Čak ih nije tjerao da idu <u crkvu, jer i sam nije išao.

Joža je 1908 godine uspeo da ubedi svoga gazdu da treba uzeti još jednog šegrtu. Kad je Karaš na to pristao, Joža je javio u selo da dođe njegov mlađi brat Stefan. Tako su braća tu zajedno učila zanat.

Dva puta nedeljno i praznikom Joža i Stefan išli su u šegrtsku školu od 5 do 7 sati uveče« U te dane šegrti su radili u radionici jedan sat manje, ali su zato imali i jedan sat manje slobodnog vremena. Škola je trajala tri godine. U knjizi „Ispitno izvješće“, dokumentu škole koji je sačuvan, zabeleženo je pod brojem 893 da je Josip Broz počeo da pohađa tu školu 24 novembra 1907 godine, a da ju je završio 2 novembra 1910 godine.

Šegrtska škola u Sisku po svome programu bila je slična srednjim građanskim školama. Đaci su osim stručnih predmeta dobijali obuku iz opšteg znanja, — geografije, istorije, hrvatskog ili srpskog jezika.

— Ta naša šegrtska škola nije bila loša, — priča Josip Broz. Davala nam je široke mogućnosti za učenje... Najmiliji mi je bio nastavnik hrvatskog jezika, neki Despot1, visok Hercegovac, čiji mi je lik ostao u živoj uspomeni, zatim direktor Ha-velja... Učili smo „Gorski vijenac“, „Smrt Smail-age Čengića“... Učitelj Despot bi me često prozivao da recitujem iz „Gorskog

1 Feliks Despot kasnije je postao direktor građanske škole u Sisku, , a posle je otišao u Zagreb, gde je vršio dužnost školskog nadzornika. Umro ja posle Drugog svetskog rata.

ZANAT U SISKU

39

vijenca", a ja bih se trudio, ukoliko mi je to moja kajkavština | dopuštala... Poslije bi nam Despot govorio o Crnogorcima, njihovom junaštvu... U početku nisam mnogo volio Despota, jer je bio odveć strog. Ali se to moje mišljenje o njemu naglo promijenilo. On se bio oženio jednom djevojkom koju je mnogo volio, nekadašnjom svojom učenicom. Mlada žena umrla je pri porođaju. Prolazeći jednom pored groblja, vidio sam svog učitelja kako leži na grobu svoje žene i plače poput djeteta... Brzo sam se uklonio da me on ne opazi, i otada sam prema njemu gajio neko čudno poštovanje... Za čitave tri godine nikad ga nismo vidjeli nasmijanog... Naš direktor škole Havelja bio je dobroćudan čovjek. Njemu sam jednom za prvi april učinio nezgodnu šalu. Učitelji su sjedili za katedrom na jednoj staroj crnoj stolici. Ja uzeh tinte i dobro njome isprljah stolicu. Računao sam da će doći i sjesti učitelj koga nisam mnogo volio, ali umjesto njega pojavio se direktor, i to u svijetlosivini hlačama. Od čuda nisam mogao da zinem. Htio sam da kažem šta sam učinio, ali je bilo prekasno. Direktor je već sjedio na stolici, a kad je ustao, na svijetlim hlačama tamnile su se mrlje od tinte. Poslije sam priznao što sam učinio i rekao mu po duši za koga sam to bio spremio, a on mi je sve to oprostio.

Sisak je u to doba bio jedan od centara hrvatsko-srpske koalicije, u koju su bile ušle sve opozicione hrvatske i srpske političke partije u Hrvatskoj. U Sisku je živio predsjednik hrvatsko-srpske koalicije Grga Tuškan. I Beč i Budimpešta radili su svim silama da se odnosi Hrvata i Srba u Hrvatskoj što više pomute. Nalazili su šoviniste među jednima i drugima. Za -vreme vladavine Khuen-Hedervarya, dok je u Hrvatskoj be-sneo najstrašniji teror, „Srbobran", srpski šovinistički list u Zagrebu, veselio se što je ukinuta hrvatska opera u Zagrebu. Kad je otišao Khuen-Hedervary, kad je za bana došao Rauch, onda se situacija menja. Budimpešta daje mig frankovcima, koji otpočinju proganjanje Srba. Treba čitati Supilovu knjigu „Politika u Hrvatskoj" pa da se vidi sva bestijalnost Budimpešte i Beča i sva kratkovidost većine rukovodstava političkih partija Hrvatske.

Ta borba se odražavala i u Sisku u raznim oblicima. Bilo je lupanja srpskih radnja, uvreda i drugog. Ali, bila je jača struja koja je prozirala tu igru Pešte i Beča, i njihovih banova Hedervarva i Raucha.

— Sjećam se — priča Josip Broz — šala i doskočica koje su se u to vrijeme pravile na račun Raucha. Kad je u Sisak došao jedan putujući cirkus, prve večeri je veliki aplauz po-žnjeo jedan clown, koji je dvanaest puta morao da ponavlja svoju vrlo jednostavnu tačku. Skakutao je ritmički s noge na nogu pjevajući o tadašnjem banu mađaronu Rauchu pjesmicu: „Ba-

40

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

run, ban, potkovan..." Politički je to djelovalo vrlo dobro... Često nismo imali para za cirkus, pa smo pokušavali ići i bez para. Jednom dok sam se s drugovima provlačio ispod cirada, opazi me čuvar i zgrabi za nogu. Ja se otmem i utrčim unutra u cirkus, ali moja cipela ostade u čuvarevim rukama. Začas eto i čuvara u cirkus da vidi kome od djece fali jedna cipela. A ja onu drugu cipelu skinem i stavim u njedra. Tako sam ipak uspio da ne budem najuren napolje.

Život Jože Broza u Sisku, kod Karasa, odvijao se u radionici, u školi, a pokatkad su šegrti ugrabili vremena da odu u cirkus ili na obale Kupe i Save. U cirkusu su Joža i drugovi naučili da dižu tegove i da se rvu grčko-rimskim stilom. U tome ih je podučavao jedan radnik iz Siska, po imenu Potkrajšek, koji bi odmah stupao u svaki putujućí cirkus koji bi naišao u Sisak i onda izvodio razne atletske veštine. Na Savi i Kupi bila je rasonoda druge vrste. Na mestu današnjeg Siska još u IV veku pre naše ere keltsko pleme Scordisci imalo je svoj veliki grad po imenu Segestica. Rimljani su kasnije osvojili ovaj keltski grad i podigli bogato i veliko naselje Siscia, koja je bila središte rimske pokrajine Panonia Savia. Kad je negde oko 1908 godine prekopavano korito Kupe, radnici su naišli na temelje starih rimskih građevina, koje je davno preplavila voda. Iz rečne dubine vađeni su rimski sudovi, vaze, poprsja, pa i poneki zlatnik.

— Čitav se Sisak — priča Josip Broz — uzbudio. Sve živa navalilo je da čeprka u mulju, da traži zlatan novac. I mi šegrti, zajedno s kalfama, iskrali smo se jednom iz naše radionice dok je majstor Karaš sjedio u kavani, pa smo krenuli da i mi tražimo rimsko blago na Kupi. Vratili smo se praznih ruku, ali nas je majstor dobro izgrdio.

Joža je od svog majstora samo jednom dobio šamar. Eva kako je do toga došlo. Otkako je Joža bio pošao u šegrtsku školu, kod njega se razvila strast za čitanjem. Grabio je i čitao sve odreda što mu je dolazilo pod ruku: istorije, razne romane domaćih i stranih pisaca, putopise, pustolovne romane Conana Doylea koji su izlazili u sveskama... Novac za njih je dugo skupljao, najviše od pravljenja ključeva ili opravki brava suše-dima. Ali, za čitanje je ostajalo malo vremena. Dvanaest sati u radionici, dvaput nedeljno škola, a lampa je smela da gori taman dok se ne poleže. Zato bi Joža nekiput čitao i za vreme rada. Jednom prilikom radio je na bor-mašini novom burgijom. Čitao je naglas, a ostali šegrti su slušali. Obično se postavljala straža, da ih majstor Karaš ne bi iznenadio. Ali su podvizi Sherlocka Holmesa bili tako uzbudljivi da je i stražar zaboravio na sve. Majstor Karaš je neopaženo ušao u radionicu i polako se Joži primakao iza leđa. Na nesreću, u tom trenutku pukla je burgija. Karasu je jurnula krv u glavu, pa je Joži opalio šamar.

ZANAT U SISKU

41

i

Joža je ispustio roman iz ruku i izišao iz radionice:

— Šamar koji sam dobio — seća se Josip Broz — teško mi je pao, pa sam odlučio da pobjegnem, iako je to bio posljednji mjesec mog trogodišnjeg učenja zanata. Iz Siska Joža je pobjegao do jedne ciglane u okolini, ali majstor Karaš je njegovo bekstvo prijavio vlastima, a žandarmi su pronašli Jožu i sproveli u zatvor u Sisak. Stari majstor Nikola Karaš imao je dobro srce i odmah je poslao svom učeniku ručak u zatvor i pobrinuo se da bude odmah pušten na slobodu, kako bi dovršio zanat, a i svoj prvi samostalni rad: izradu ograde za stepenište Kotarskog suda u Sisku.

Tone Gobac¹, koji je kao mlad šegrt kod majstora Karasa radio zajedno s Jožom, seća se tih dana:

— Joža još nije bio oslobođen, a već mu je majstor Karaš povjeravao samostalne poslove. Izradio je ogradu na stepeništu Kotarskog suda u Sisku. Radio je „iz vatre“, to jest iz usijanih komada željeza kovao je razne figure, cvjetove i druge

sitne ukrase, a ja sam mu, kao mlađi, pomagao. Bušio sam borerom rupe i zakivao...

Dok je Joža učio bravarski zanat u radionici majstora Karasa, smenjivali su se na poslu kao pomoćnici — kalfe — ljudi raznih nacionalnosti, znanja i političke izgrađenosti. Ti pomoćnici bili su ljudi različitih godina starosti i različitog karaktera. Neki su pomagali šegrtima, učili ih i savetovali, a neki su bili grubi, tukli šegrtu, držali se nadmeno, kao da i sami nisu bili nekoliko godina ranije šegrti.

Od svih pomoćnika koji su prošli od 1907 do 1910 godine kroz Karasovu radionicu, Joža Broz se najviše zbližio s jednim koji je bio došao 1909 godine iz Zagreba, a zvao se Smit.

— Bio je lijep momak, — priča Josip Broz — nosio je crvenu maramu i volio je sve šegrtu oko sebe. Nikad nas nije tukao. Savjetovao nam je da učimo njemački, kako bismo mogli da se usavršavamo u poslu. Znao je i pripovijedati o zanimljivim stvarima, o Hallevevoj kometi, o avijatičaru Farmanu i njegovim đacima... Uoči prvog maja 1909 godine govorio nam je da je to radnički praznik, da svi zajedno treba da donesemo zelenila i cvijeća i da tog dana svečano ukrasimo našu radionicu. Šmit je, na našu žalost, brzo otišao, a s nama se združio jedan drugi kalfa, po imenu Gašparić, rodom iz sela Odre kraj Siska. Radničkog pokreta u to vreme u Sisku gotovo nije bilo. Pre svega, u gradu je bilo vrlo malo radnika, nešto više u pivari porodice Aleksander i jednoj pilani, a drugo, policijski režim bio je naročito oštar. Iako je Sisak po broju stanovnika spadao

1 Tone Gobac radio je 1952 godine u ložionici državnih železnica u Sisku kao glavni brigadir-strojbravar na spoljnjem radu.

L

42

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

među deset najvećih gradova Hrvatske, daleko je zaostajao u pogledu radničkih organizacija za mnogim drugim manjim me-stima. Već u to doba, u prvoj deceniji XX veka, radnički pokret u Hrvatskoj imao je jake korene. Istina, radnika je u Hrvatskoj bilo malo s obzirom na slab razvoj industrije, ali radnički pokret u onim krajevima gde je bilo fabrika pokazivao je neobičnu upornost i borbenost. Još 1894 godine bila je osnovana Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, koja je, doduše, imala prilično oportunističko rukovodstvo, ali organizacije na terenu, naročito zbog ekonomskih pitanja radnika, vodile su borbe i štrajkove, a u više mahova objavljivani su i generalni štrajkovi u Zagrebu, Osijeku, Brodu i Rijeci. U doba Khuen-Hedervarva stranka je bila podvrgnuta žestokim progonima, zabranama svojih organa: „Slobode" i „Slobodne riječi". U 1898 godini od 24 broja „Slobode" bila su zabranjena 23. U Sremu je 1896 godine jedna grupa članova Socijaldemokratske stranke osuđena ukupno na 125 godina tamnice. Uprkos takvim uslovima, stranka je slala svoje delegate na međunarodne socijalističke kongrese. Progona su se nastavljali i posle pada Khuen-Hedervarya, 1903 godine. Zbog ubistva jednog radnika buknuo je u Osijeku, 1905 godine, generalni štrajk. Godine 1907 u Zagrebu, a 1908 na Rijeci takođe je vođen generalni štrajk.

Od čisto ekonomskih zahteva za smanjenje radnog dana i povećanje nadnica, Socijaldemokratska stranka prelazi i na političke zahteve — za opšta politička prava, za oslobođenje Hrvatski od mađarskog ugnjetavanja. Za vreme režima

Khuen-Hedervarya stranka je još nekako tolerisana, ali su sindikati, pod pritiskom poslodavaca, redom zabranjivani. Tek 1907 godine, vlada hrvatsko-srpske koalicije prvi put je dozvolila rad sindikatima, ali je to kasnije pod banom Rauchom ponovo bilo ukinuto. Zbog toga su radnici stvarali ilegalne sindikalne organizacije, to jest mešovite partisko-sindikalne organizacije. Ovo se i kasnije održalo, tako da su članovi sindikata automatski postajali i članovi Socijaldemokratske stranke.

Koliko je uticaj stranke bio velik među radničkim masama, vidi se po tome što su građanske partije odmah počele da stvaraju u radničkom pokretu svoje grupacije. Još pri kraju prošlog veka frankovci su pokušali da oforme hrvatski radnički pokret, a nešto kasnije Kaptol je bio inicijator hrišćansko-socijalističkog pokreta. Još je jedna stvar karakteristična za socijalistički pokret Hrvatske. Od samog početka on je na svoju stranu privukao jedan deo seljaka, mahom siromašnih, naročito u Slavoniji i Sremu. Ti krajevi su i poslali u Hrvatski sabor prvog socijaldemokratskog narodnog poslanika.

ZANAT U SISKU

43

U pogledu razvoja radničkog pokreta Hrvatske, Sisak je bio negde na poslednjem mestu. Zato prvi pokušaji Šmita da preko organizovanja proslave Prvog maja okupi radnike nisu doneli velike rezultate. Godine 1909 Sisak je bio jedan od retkih gradova Hrvatske u kome Prvog maja nije bilo radničkih demonstracija. Gašparić i nekoliko drugih pomoćnika, naročito stolarskih i tipografskih, sastajali su se u gostionici „Lovački rog" i tu se dogovarali o organizovanju sindikata i drugim akcijama pred kojima su stajali.

— Mi, šegrti — priča Josip Broz — nismo smjeli da svraćamo u gostionicu. Ali kad bi nas majstor poslao da mu donesemo piva, radoznalo bismo zavirivali u prostoriju u kojoj su se sastajali Gašparić i ostali pomoćnici.

Teško je napredovao Gašparić u svome radu. U gostionici se nije moglo mnogo učiniti. Gostioničar nije hteo da trpi goste koji nešto ne poručuju. Dakle, moralo se piti, pa već posle jednog sata nije moglo biti ozbiljnog razgovora. Zato su radnici u jačim centrima skupljali dobrovoljne priloge za gradnju radničkih domova. U Brodu je bio podignut prvi radnički dom, ali u Sisku nije bilo takvih snaga.

Gašparić se morao zadovoljiti akcijom među šegrtima.

— Govorio nam je — priča Josip Broz — da se socijaldemokrati najviše bore protiv kapitalističkog izrabljivanja, a također i protiv popovskog zaglupljivanja. Meni se sviđalo i jedno i drugo, jer i kao dijete nisam volio fratre i popove.

Joža je po nalogu Gašparića skupljao dobrovoljne priloge za „Slobodnu riječ", list Socijaldemokratske stranke. Prodavao je „Radničke žigice", od kojih je rabat, 5% od njihove cene, išao u fond „Slobodne riječi". Šmit je rasturao i prodavao izdanja socijalističke knjižare „Naša snaga" iz Zagreba. Najvredniji su mu čitaoci bili Joža i nekoliko njegovih drugova.

U jednom izveštaju kotarskog pretstojnika iz Siska navodi se spisak brošura koje su se prodavale u to doba po Sisku:

„I. Letači za najjednostavniju socijalističku agitaciju: „Ljudi spasite dušu" (šest filira), „U čemu je snaga radnog naroda" i „Brate nemoj izdati" (osam filira), „Ko su socijaliste i šta hoće" (deset filira), „Zašto smo socijalni demokrati" (deset filira), Najobičnije radničke pjesme (osam filira), „Bojkot, što je i kako se rabi" (osam filira), „Što je opće, jednako, izravno, tajno i proporcionalno izborno pravo"

(deset filira), „Zivilo opće, jednako, izravno i tajno pravo glasa. Zašto tražimo opće pravo glasa" (četiri filira), „Važnost i značenje strukovnih udruženja" (deset filira).
44

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

II. Brošurice i letači za antiklerikalnu propagandu:

„Govor jezuitskog generala" (četiri filira), „Ispovijed pape Aleksandra IV Borgia" (dvanaest filira), „Kršćanstvo i socijalizam" od A. Bebela (deset filira), „Ko uništuje obitelj" (šesnaest filira), „Kršćanski socijalizam ili soc. demokratija" od V. Koraca (trideset filira), „Pogledi na klerikalizam u Hrvatskoj" (šezdeset filira), „Tajne španjolske inkvizicije", pučki roman (tri krune), „Ko je za krivu prisegu?" (deset filira).

III. Brošurice za socijalističku agitaciju i naobrazbu u socijalizmu:

„Poslije rada" (10 filira), „Materijalističko shvaćanje povjesti" (6 filira), „O socijalističkom moralu" (10 filira), „Program soc. dem. stranke" (6 filira), „Dolazi glad i nevolja" (20 filira), „Socijalni karakter prostitucije" (30 filira).

IV. Znanstvena socijalistička djela:

„Komunistički manifest" od K. Marxa i F. Engelsa (30 filira), „Temeljna načela soc. demokratije" od K. Kautskog (1,5 krune), „Razredna borba" (30 filira).

V. Povjesna djela o socijalističkoj agitaciji i uređenju stranke: „Program i organizacija Socijalno-demokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji" (6 filira), „Statut Socijalno-demokratske stranke u Hrvatskoj i Slavoniji" (6 filira).

VI. Slobodoumna i zabavna djela:

„Rasap", socijalni roman od Kosora (kruna 1,5), „U godini 2000" od Bellamva (90 filira), „Na oceanu" od E. Amicisa (kruna 1), „Nihilistica" od S. Kovalevske (kruna 1), „Pod ispovjednim pečatom", I dio (kruna 2,60)."

Ovu literaturu čitali su Gašparić i njegovi šegrti, ona im je otvarala nove vidike. Ali i Gašparić se nije dugo zadržao u Sisku, već se vratio u Zagreb. Pred odlazak je organizovao skupljanje priloga za radnike u Švedskoj, koji su 1910 godine bili stupili u generalni štrajk. Sisak je u toj akciji daleko zaostajao za drugim radničkim centrima u Hrvatskoj, ali ipak je to bio dobar početak.

Smit je pretplaćenu „Slobodnu riječ" ostavio Joži i njegovim drugovima, koji su s velikim interesovanjem čitali naročito dve rubrike. Jedna od njih govorila je o borbi radnika u drugim zemljama: o otporu radnika u Rusiji, o „socijalističkoj republici" u američkom gradu Mihvaukee, gde su socijalisti bili pobedili, o 23 japanska socijalista koje je Mikado bio osudio na smrt... Druga je bila antiklerikalna.

Po odlasku Smita i Gašparića, drugi radnici nastavili su borbu za osnivanje sindikata u Sisku. Policija je sve to budno motrila i pravila je razne smetnje. Zbog toga je nekoliko rad-

ZANAT U SISKU

45

nika uputilo u „Slobodnu riječ" jedan dopis koji je objavljen 19 februara 1910 godine. U tom dopisu se veli:

„I ovdašnji radnici počeli su se okupljati i organizovati, ali to nije bilo nikako pravo obrtnicima, a na čelu im šarfmaheru Zla-tariću. Osobito kad su se radnici još po koji puta sastali na dogovor, onda je patriotama prekipjelo. Tako je prošlog utorka bio pozvan pred polica jnog nadzornika Štampfa drug Lipart radi sudjelovanja na jednom dogovoru. Osim njega pozvani su bili i svi pekarski radnici radi sastajanja, jer to jako patriotskim glavešinama smeta. Naročito

drugu Lipartu grozio se policajac, da će ga zatvarati po 8 i 14 dana uz sam hljeb i vodu, bude li se „bunio“ protiv poslodavaca. A ostale radnike da će sve redom izagnati! (Liparta ne mogu, jer je Sišćanin.)

No najveći je trn u oku svima naš drug Majder. On je „vođa buntovničke bagaže“, kako se to već napredno izražavaju sisačka patriotska gospoda! Dapače, prekjučer zaključiše poslodavci da se pod svaku cijenu imade progonima maknuti druga Majdera iz Siska, da ne „buni“ radnike...”

U Sisku se tako sindikati nisu smeli javno osnovati, pa je počeo tajni upis. Polovinom 1910 bilo je preko 50 radnika i pomoćnika učlanjeno u sindikate. U maju iste godine bio je lično došao u Sisak jedan od vođa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Vilim Bukšeg, da osnuje sindikat. Sastanak se održavao u jednoj gostionici, pozivi su ranije bili uručeni, bile su obavljene sve zakonske formalnosti, ali se u gostionici pojavio „redarstveni povjerenik“ Stampf i tražio da se svi odmah raziđu. Radnici su se bunili, ali oportunistički Bukšeg ih je umirivao, uvjeravao da će se stvar ispraviti, da će on ići gradonačelniku zbog ove nepravde. Međutim, policajci su sproveli ono što su hteli. Sastanak nije mogao biti održan. Radnici su se razišli gundajući protiv policije, a još više protiv mlitavog Bukšega.

Nije to bio prvi slučaj da su se radnici bunili protiv Buk-šegovog oportunizma. U Brodu su ga nekoliko meseci ranije, za vreme kampanje za opšta politička prava, radnici čak i izvi-ždali. Ta kampanja, u kojoj je učestvovala većina političkih partija Hrvatske i Slavonije, nije donela one rezultate koji su se očekivali, a naročito što se tiče interesa radnika i siromašnih i srednjih seljaka. Izborni zakon u Hrvatskoj bio je takav da je od ukupnog broja stanovnika svega 45 hiljada imalo pravo glasa. Naprimjer, u Titovom selu Kumrovcu svega su tri čoveka imala pravo glasa! Jedan deo članova Hrvatskog sabora (razna vlastela, biskupi i veliki župani) ulazio je u to pretstavništvo

46

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

bilo po naslednom pravu bilo po službenom položaju. Pravo glasa imali su samo oni građani koji su plaćali iznad 30 forinti neposrednog poreza, a takvih je bilo svega 1,8% od čitavog stanovništva Hrvatske (od 2,416.304 stanovnika pravo glasa imalo je 45.381).

U tom pogledu Hrvatska je bila posle Rusije naj zaostali ja zemlja u Evropi. Iz donje tabele vidi se koliko je procenata stanovništva imalo izbornu pravo u drugim zemljama:

Mađarska	po zakonu od 1890	6,3%
Austrija	„ 1907	19,9%
Italija	„ 1909	3,6%
Francuska	„ 1907	28,1%
Švajcarska	„ 1907	28,9%
Nemačka	„ 1907	22 %
Srbija	„ 1904	OQ 0/ ZO /q
Engleska	„ ^905	16,7%
Holandija	„ 1907	15,4%

Uprkos ovakvom izbornom zakonu, Socijaldemokratska stranka je 1908 godine, i to na izborima sa javnim glasanjem, od 35.800 predatih glasova (od toga broja polovina glasača su bili državni i opštinski činovnici) dobila 890 glasova, a od 88 mandata — jedan. Na te izbore je izašla i Seljačka stranka Stjepana Radića, koja

je dobila 1.310 glasova i tri mandata. Izborna reforma nije donela željene rezultate. Broj birača sa povećao (na nekih 7,5% stanovništva), ali su osnovne radničke i seljačke mase ostale i dalje odstranjene od učešća na izborima za članove Sabora.

Bližio se dan kad će Joža Broz „biti oslobođen“, kad će isteći rok iz ugovora s majstorom. U septembru 1910 Joža je proglašen za pomoćnika, dobio svedočanstvo o završenoj šegrtskoj školi, oprostio se s majstorom Karasom i drugovima, i krenuo u Zagreb.

Sezona je već bila pri kraju, pa je Joža uspeo da se zaposli samo za dva meseca u bravarskoj radionici kod Haramine u Ilici. Tu mu je nadnica iznosila 2 krune i 30 filira. Stan je plaćao mesečno 20 kruna, a hranu 7 kruna nedeljno. Kilogram mesa stajao je 2 krune, a hleba 36 filira.

Prvih dana po stupanju na posao Josip Broz je otišao u Savez kovinarskih radnika u Radnički dom u Ilici broj 53 i upisao se za člana. Time je ujedno postao i član Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Bilo je to oktobra 1910,

1 Majstor Nikols Knras napustio je Sisak za vreme Prvog svetskog rata i otišao u Zagreb, gde je umro. Nisam mogao da utvrdim godinu njegove smrti.

ZANAT U SISKU

47

kad je Josip Broz dobio člansku kartu i značku: dve ruke koje se rukuju, a u sredini čekić. Tada je imao 18 godina.

Tih dana Josip Broz je učestvovao i u radničkim demonstracijama. Na vlasti se nalazio ban Tomašić, desna ruka Khuen-Hedervarya (tada predsednika mađarske vlade). Vraćao se stari režim progona i šikanacija. Demonstracije su održane u najprometnijoj zagrebačkoj ulici, Ilici. Radnici su izašli na ulicu sa crvenim zastavama i bakljama. Bilo je i hapšenja.

U radionici Joža je vredno radio. Hteo je da ispuni svoju želju od malih nogu, hteo je da kupi novo odelo, pa da tako, lepo obučen, dođe u Zagorje među svoje. Iako je bila velika skupoća, a nadnica relativno niska, on je ipak upornom štednjom, prosto otkidajući od usta, skupio tridesetak kruna. Otišao je u radnju i izabrao za 20 kruna lepo novo odelo. Odneo ga je u svoj stan, a zatim se vratio u radionicu da se oprost s drugovima. Kad se vratio kući, vrata od sobe bila su širom otvorena, a novom odelu ni traga ni glasa. Sav tužan morao je da ode u staretinarnicu i da kupi za 4 krune staro, iznošeno odelo — da se ne bi kući u Zagorje vratio u istoj odeći u kojoj je radio kao šegrt.

Najzad je krenuo za Kumrovec. Roditelji i susedi dočekali su ga lepo i srdačno. Joža je već bio svoj čovek. Imao je i dvadesetak kruna, častio je u gostionici prijatelje, ali morao je i ocu nešto da pozajmi.

Kod kuće je ostao u toku čitavog januara i februara 1911 godine pomažući bratu Dragutinu, koga je najmio jedan preduzimač da mu pravi cementne levke za kanale i crepove. To se nije nikom sviđalo. Često je Joža imao prilike da čuje primedbe svojih roditelja i drugih seljaka da mu za pravljenje cementnih levaka nije trebalo izgubiti tri godine na učenju zanata.

— Cuo sam — seća se Josip Broz — da je o tome govorila i moja majka s ocem, i bilo mi je krivo i teško. Odlučio sam da ponovo odem od kuće i da pokušam negdje naći posla, iako je bila kriza. Otac me je kolima odvezao do stanice Rajhenburg, odakle sam vozom otišao do Ljubljane.

Joža je imao svega deset kruna u džepu, i ma da je u Ljubljani živeo najskromnije, ubrzo je ostao bez para. Obišao je nekoliko radionica u Ljubljani, ali nigde nije bilo posla. Morao je da krene dalje. Kao metu svoga puta izabrao je Trst. A kako nije imao novaca za železnicu, zaputio se pešice, preko brda i dolova. Bila je još zima. Puna tri dana, gazeći sneg, putovao je Joža do Trsta. Noćio je u Logatecu, Sežani i Općinama. U Općinama desila mu se i ta nezgoda da mu je u štali, u kojoj je noćio, krava isprljala i pokidala odelo, tražeći so koje nije bilo. fc,.

48

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Kao član sindikata, Joža je u Trstu dobio pomoć od sindikalne organizacije, ali ni tu nije mogao naći posla. U to vreme sindikalne knjižice davale su pravo radnicima u čitavoj Austrougarskoj da dobiju pomoć od sindikata, ukoliko su nezaposleni.

Desetak dana pokušavao je da se zaposli, pa kad u tome nije uspeo, nije mu preostalo drugo nego da se pešice vrati kući. Vozeći se jedan deo puta u kolima jednog seljaka, zaspao je tvrdim snom. A seljak ga je, ne htevi ga probuditi, odvezao u Šentpeter na Krasu, gde ga je zadržao u svojoj kući i nahranio. Zatim je prenoćio u Rakeku i, konačno, posle nekoliko dana stigao kući u Kumrovec, gde ga nisu očekivali.

Kod svojih nije mogao niti hteo dugo da ostane. Već u martu otišao je u Zagreb i zaposlio se u radionici majstora Knausa na Prilazu, poznatoj po svom kvalitetnom radu. U Sisku Joža nije imao prilike da usavrši svoje znanje. Sad mu se za to pružila mogućnost. Knaus je u svojoj radionici popravljao automobile, bicikle i najraznovrsnije mašine. Sam Knaus bio je postariji čovek, visok, uvek lepo obučen, finih manira. U radionicu je malo navraćao.

U Knausovoj radionici Joža je radio oko četiri meseca, a odmah se prijavio i svom sindikalnom savezu — kovinarima. Prvo je platio zaostalu članarinu, a zatim počeo da dolazi redovno na sastanke. U to vreme Socijaldemokratska stranka vodila je borbu protiv skupoće i sve većih izdataka za naoružanje. Uticaj stranke među radništvom počeo je 1911 da opada, naročito zbog oportunitizma u rukovodstvu. U unutrašnjosti Hrvatske i Slavonije prvih meseci 1911 godine bilo je došlo do snažnih pokreta radnika za veće nadnice i pravo na udruživanje. U Brodu, Daruvaru, Pakracu i Zemunu bilo je i sukoba s policijom. Bukšeg i ostali rukovodioci stranke gledali su da stišaju ovaj pokret, i osim jedne protestne skupštine u Zagrebu nikakvu drugu akciju nisu preduzeli. Kasnije, u avgustu iste godine u Zagrebu je bio izbio i generalni štrajk.

— Tih mjeseci — seća se Josip Broz — borili smo se protiv štrajkbrehera i učestvovali u prvomajskoj demonstraciji.

U zagrebačkoj Tvornici strojeva i ljevaonici željeza izbio je u to vreme štrajk, pa su članovi Saveza kovinara redovno držali stražu ispred fabrike, da koji štrajkbreher ne bi ušao unutra. Bilo je nekoliko lakših sukoba. Prvi maj 1911 godine proslavljen je u Zagrebu prilično masovno. Rad u radionicama bio je potpuno obustavljen. Pre početka demonstracije grupice radnika obilazile su sva preduzeća da vide jesu li svi radnici krenuli na proslavu praznika. Te godine nije bilo sukoba s policijom. Miting je u miru završen.

Posle mitinga su članovi sindikata u grupama, među njima i Joža, obilazili razne predele Zagreba i održavali manje kon-

ZANAT U SISKU

ferencije s radnicima i građanima. Od rukovodstva stranke dobili su i uputstva za agitaciju. Evo nekoliko „parola“ iz tih uputstava:

„U Hrvatskoj ima 190 hiljada punoljetnih muškaraca pravo glasa, a 253 hiljade punoljetnih nema. Hrvatski sabor izabralo je 112 hiljada birača ili 4,28% svega stanovništva. — U austrijskoj polovini države od 100 ljudi 20 ima pravo glasa, a u Hrvatskoj samo 7. — Za militarizam daje država 800 milijuna, a za nemoćne radnike i starce ništa. — Iz Hrvatske se od nevolje iselilo 230 hiljada ljudi. — Nauka propisuje za čovjeka 183 kilograma hljeba na godinu, u Hrvatskoj se pojede 149 kilograma. — U Engleskoj čovjek pojede 44 kilograma mesa na godinu, u Hrvatskoj samo 1;0 kilograma. — Hljeba pojede čovjek u Belgiji 271 kilogram, u Hrvatskoj 149. — Za 100 kilograma pšenice plaćamo državi 7,50 kruna carine, Zagrebačkoj općini dvije krune daće. — Dolje sa skupoćom! — Za vola 1851 godine plaćalo se carine 8 kruna, za svinju 2 krune, a 1911 godine za vola 72 krune, za svinju 22 krune. — Dolje sa lihvarima i oporezivačima vode, hljeba, mesa i ostalih životnih potreba u općini i državi!“

— U to vrijeme — priča Josip Broz — vođena je, naročito od strane popova, bjesomučna kampanja protiv socijalista i Prvoga maja. U crkvama su popovi govorili da su socijalisti đavoli, da će svako otići u pakao tko uzme učešća u prvomajskoj povorci. Ta propaganda imala je dejstva čak i među radnicima, a naročito među radničkim ženama. Sjećam se ovog slučaja. Prolazili smo Ilicom u povorci. Pored mene bio je jedan moj stariji drug, oženjen. Dogodilo se da se tu, u Ilici, našla i njegova žena s djetetom i posmatrala povorku. Kad smo mi naišli, dijete je odjednom povikalo: „Majko, majko, eno i našeg oca među đavolima...“ Joža je kao novooslobođeni radnik imao nadnicu od 2 krune i 30 filira na dan. To mu je kao samcu, bez porodice, moglo biti dovoljno za podmirenje najosnovnijih potreba, ali on je neprestano morao da pomaže porodicu. Pogotovu kad je o Uskrsu kupio, najzad, novo odelo. Otac je to protumačio na svoj način: da sin ima velike novce. A menice su dospevale sve češće, Franjine otplate rasle. Tako je Joži ostajalo malo ili ništa za druge potrebe. Tog proleća jedva je odvojio 2 krune i 60 filira da bi kupio „Močvaru“ od Uptonia Sinclaira, koja se tada mnogo čitala u radničkim krugovima u Hrvatskoj, jer je govorila o životu evropskih iseljenika u čikaškoj klanici.

1 U to isto vreme u Mađarskoj i na Rijeci kovinarski radnici bili su daleko bolje plaćeni — nadnica je prosečno iznosila četiri krune i šezdeset filira. U Austro-Ugarskoj Hrvatska je bila poznata po niskim nadnicama.

50

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Položaj bravarskih radnika 1911 godine pogoršao se, kao i položaj čitavog radništva, usled sve veće skupoće. Zato su oni u mesecu maju stupili u štrajk, koji je trajao punih šest nedelja. Savez kovinara je tražio devetočasovno radno vreme, da se novooslobođenim radnicima povećaju nadnice od dve krune i trideset filira na tri krune i četrdeset filira, povišenje nadnica starijim radnicima, priznanje Prvog maja kao praznika.

Pre stupanja u štrajk obavljeno je glasanje i većinom od deset prema jedan odlučeno da se počne s akcijom. Istovremeno su preko radničke štampe obavesteni svi bravari u drugim gradovima da ne dolaze u Zagreb. Štrajkbrehera stvarno nije bilo ni u jednoj zagrebačkoj radionici, a štrajkači su dobijali redovnu pomoć od Saveza. Svi su radnici uzeli od svojih poslodavaca svoje „poslovne

knjige", pa su neki krenuli u druga mesta. Konačno su majstori morali da popuste. Zahtevi su bili delimično usvojeni. Novooslobođeni radnici dobili su povišicu na 2 krune i 60 filira. Najvažnije od svega, poslodavci su pristali na devetočasovno radno vreme. To je bio prvi štrajk u kome je učestvovao Josip Broz.

Iako je sada imao bolje uslove rada, Joža Broz nije dugo ostao u Zagrebu. Krenuo je u „fremt", kako se to u ono vreme govorilo. Pred Prvi svetski rat postojale su u Austriji, Švajcar-skoj, Češkoj i Nemačkoj čitave kolonije hrvatskih radnika u velikim preduzećima. Ti radnici su odlazili onamo mahom zbog boljih uslova rada, a zatim i iz želje da se usavrše u svojoj struci. Tako se i Josip Broz odlučio da napusti Zagreb. Obave-stio je majstora Knausa o svojoj želji. Majstor ga je razumeo:

— Vidiš, kad sam ja bio mlad, isto tako sam krenuo u svijet. Naučio sam njemački jezik i zanat, — seća se Josip Broz reci starog Knausa.

Majstor Knaus¹ je pred polazak čak isplatio Joži Brozu i nadnice sve do kraja meseca, koje nije bio odradio. Iz Zagreba je Joža pošao za Beč, ali je kod Zidanog Mosta produžio za Ljubljanu. Usput se predomislio. Bojao se da u Beču ne prođe kao u Trstu.-

Iz Ljubljane je otišao u kamnišku fabriku metalne robe (danas „Titan"), koja je imala oko 150 radnika. U Kamniku je Joža živio više meseci. Učestvovao je u radu sindikata, a kao dobar gimnastičar pristupio je „Sokolu". Na otplatu je kupio sokolsku uniformu i nosio je za vreme svečanosti. Preko puta vežbališta „Sokola" imali su svoje vežbalište klerikalni „Orlovi".

¹ Radionica majstora Augusta Knausa bila je na Prilazu 65. Knaus je umro 1924 godine. Neko vreme posao je vodila njegova žena Antonija. Stara radionica ne postoji više. Godine 1928 je pregrađena za stan.

ZANAT U SISKU

51

— Tu smo se pregonili svakog dana. „Soko" je bio nacionalna, projugoslavenska, antiaustrijska organizacija, a „Orlovi" su bili protiv svega toga.

U Kamniku je Josip Broz ostao sve do maja meseca 1912 godine. Fabrika u kojoj je radio bila je vlasništvo nekog bečkog akcionarskog društva. Ali kad je ono iznenada bankrotiralo, fabrika je morala biti zatvorena. Glavni poslovođa u fabrici preporučio je tada Joži Brozu i još pedesetorici radnika da pođu u Češku, u mesto Jince-Čenkov, u veliku metalnu fabriku koja je izrađivala kase i druge slične predmete, „jer tamo traže radnike". Poslovođa je bio odjednom toliko ljubazan da je svakom radniku dao za put po stotinu kruna, što je iznosilo više od jedne mesečne plate. Ne sluteći ništa zla, Broz i drugovi prošli su kroz Beč, zadržali se u glavnom gradu Austro-Ugar-ske razgledajući ga i onda nastavili put u Češku... Međutim, na stanici u Čenkovu su ih dočekali radnici, obavestili ih da su u štrajku i da je onima koji su došli namenjena uloga štrajkbrehera.

— Sa stanice smo •— priča o tome Josip Broz — svi zajedno otišli u Radnički dom, gdje smo utvrdili da smo prevareni. Odlučili smo da ne idemo na rad. Uprava preduzeća vidjela je da nas neće moći iskoristiti kao štrajkbrehere i morala je da popusti zahtjevima svojih radnika. Oni su tada dobili povišicu, a sa njima smo dobili veće plaće i mi koji smo došli iz Slovenije.

Radnička organizacija je u toj metalnoj fabrici u Čenkovu bila prilično jaka i uspela je da dobije bitku. A češki radnici neobično su zavoleli naše ljude, i Joža Broz se nikad dotada nije lepše osećao. Među našim ljudima bila su dva Hrvata,

a ostali su bili mahom Slovenci, sve mladi ljudi. U Čenkovu je Josip Broz radio nekoliko meseci¹, zatim je prešao u Plzenj kod „Škode". Tu je proveo svega sedam dana. Nije mu se mnogo dopalo, jer je „Škoda" u to vreme bila zastarela fabrika. Iz Češke je prešao u Nemačku. Kao mlad čovek, radoznao i željan da vidi najveće metalne fabrike Evrope, on je proputovao Nemačku i Austro-Ugarsku, zadržavajući se u raznim fabrikama, negde deset dana, negde malo duže. Tako je radio u Bavarskoj, u Miinchenu, zatim u Mannheimu u fabrici „Benz", posle toga u Ruhru. Ova putovanja bila su od velike koristi za mladog čoveka. Usavršio se u svome zanatu, naučio prilično dobro nemački i

¹ Posle Drugog svetskog rata, u Čenkovu je, na fabrici u kojoj je radio Tito postavljena spomen-ploča: „U ovoj je fabrici radio u 1912 godini Josip Broz—Tito, maršal Jugoslavije". Prema podacima u Čenkovu, Tito je došao u ovu fabriku 10 maja 1912, a na radu je ostao do 23 avgusta iste godine. Prilikom otkrivanja spomen-ploče u Čenkovu bili su prisutni i neki radnici, koji su radili zajedno s Titom 1912 godine. Jedan od njih, Antonin Lenc, izjavio je: „Tito je još tada bio socijalist."

4*

52

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

češki. Radeći u velikim fabrikama zajedno sa po nekoliko hiljada metalnih radnika, Josip Broz je jasno uvideo kakvu snagu predstavljaju metalni radnici. Došao je i oktobar 1912. Josip Broz je iz Ruhra krenuo za Beč. Zaposlenje je našao u velikoj fabrici za izradu mostova „Griedl". Uto je izbio Balkanski rat. — Dobro se sjećam tih dana, — priča Josip Broz. Uzbudjenje je u Beču bilo veliko. Čitao sam neke male bečke novine koje su donosile opširne izvještaje s frontova na Balkanu. Naravno, većina bečkih listova hvalila je tursku vojsku i željela njenu pobjedu. Nažalost, i među radnicima u ovoj fabrici u Beču, iako su većina njih bili socijaldemokrati, vladalo je, pod utjecajem te štampe, slično raspoloženje. U ogromnoj radionici, u kojoj smo radili, mene su čak i zadirkivali zbog toga što sam Hrvat i što želim pobjedu Srbije i drugih balkanskih država. S vremena na vrijeme poneki bi radnik za vrijeme rada dobacio: „Krobot, Krobot!" Meni su te uvredljive šale jednog dana dojadile, pa sam prišao jednom radniku koji je to vikao i rekao mu da već jednom s tim prestane. Zašutio je i više nije bilo takvih šala. Uskoro zatim došlo je do velikih pobjeda balkanskih naroda nad Turcima.

Sa svojom porodicom Josip Broz bio je izgubio vezu. Iz Beča je poslao pismo majci, a majka ga je obavestila da se njegov najstariji brat Martin, koji je iz Zagorja otišao u „fremt" kad je Joža bio još dečak, nalazi u Bečkom Novom Mestu, zaposlen kao železničarski radnik na stanici. Tako je Joža krenuo za Bečko Novo Mesto, koje se nalazi tridesetak kilometara od Beča. Na stanici je počeo da se na nemačkom jeziku raspituje da li neko poznaje Martina Broza. Kad je naišao na trećeg čoveka kome je postavio pitanje, ovaj je odgovorio:

— Ja sam Martin Broz.

Braća se nisu videla preko deset godina, pa se nisu prepoznala.

Martin je odveo Jožu u malo mesto Neudorf an der Leitha, nedaleko od Bečkog Novog Mesta, u kome je stanovao sa svojom porodicom u jednoj maloj kući. Brat je pozvao Jožu da se i on tu nastani. Joža je pristao, jer je u međuvremenu dobio zaposlenje u velikoj fabrici automobila „Daimler" u Bečkom Novom Mestu.

Rad u fabrici automobila mnogo ja zanimao Jožu. On je čak postao probni vozač novih automobila. To su bila velika kola, sa spoljne strane imala su kočnice. Joža Broz je sedao u svaka nova kola, obično sa inženjerom fabrike, vozio ih desetak kilometara, pri čemu bi oba pažljivo slušali kako radi motor.

Nedeljom posle podne, kad nije bilo posla, Joža je s drugovima odlazio u Beč.

Najviše je voleo da ide u bečke orfeume,

ZANAT U SISKU

53

u kojima su, uz lake bečke valcere, mađioničari i clownovi izvodili svoje veštine. U poznate bečke kavane Joža nije mogao da svraća, jer nije imao dovoljno novaca. Mogao je samo da se nasloni na ogradu neke od tih kavana i sluša muziku, dok ga kelneri ne bi odatle poterali.

U Bečkom Novom Mestu Joža je bio član sindikata, odlazio u Radnički dom, slušao tamo razna predavanja i čitao socijalističku literaturu i listove. Dva puta nedeljno posećivao je i vežbalište jedne gimnastičarske organizacije. Naučio je da radi vrlo dobro na spravama, a takođe i mačevanje. Zajedno sa svojim drugovima otišao je jednoga dana i do nekog starog učitelja plesa.

— Brzo sam naučio valcer, — priča Josip Broz — ali sam imao nevolje sa kadrilom i polonezom. Stari učitelj bio je uporan i stalno mi je govorio: „Moraš da naučiš sve ili ništa.“

Kad je Josip Broz navršio dvadesetu godinu, došlo je vreme da ide u vojsku. Već krajem 1912 bio je išao u Zagreb „na vizitaciju“, a 1913 godine stupio je na otluženje vojnog roka.

urnf ju*

i 1 m

Trećo g

PRVI SVETSKI RAT I ZAROBLJENIŠTVO U RUSIJI

(1914—1920)

Na otluženju roka u austro-ugarskoj vojsci. — Rat 1914. — Hapšenje a Petrovaradinu zbog antiratne propagande. — Odlazak na front u Karpate. — Prvo ranjavanje. — Strašna zima 1914—1915. — Čerkesko koplje u levu plećku. — Zarobljeništvo u Rusiji. — Trinaest meseci u bolnici: rana, zapaljenje pluća, tifus. — Dodir s anticarski nastrojenim ljudima. — Zatvor u Kunguru. — Kozaci udaraju 30 šiba knutom po leđima Josipa Broza. — Februarska revolucija. — Oružani radnici oslobađaju Josipa Broza iz zatvora. — Učešće u julskim demonstracijama u Petrogradu. — Sužanj Petropavlovske tvrđave. — Bekstvo u Sibir. — Oktobarska revolucija. — Član Crvene internacionalne garde. —• Kolčak. — Život u kir-giskom aulu. —• Povratak u domovinu.

Josip Broz počeo je da služi vojsku 1913 godine, u jednom carskom puku u Beču, u Arsenalu. U to vreme u Hrvatskoj, kao delu Austro-Ugarske, postojale su dve vrste pukova. Jedni su bili takozvani carski pukovi, u kojima se služilo tri godine, a drugi su bili domobranski pukovi, u kojima je rok bio svega dve godine. Uniforme su bile nešto različite. U domobranskim pukovima komanda je bila na hrvatskom jeziku. Josip Broz je po stupanju u vojsku tražio da bude premešten u Zagreb, u 25 domobranski puk. Njegovoj želji bilo je udovoljeno. 1

Kako se Josip Broz osećao kad je stupio u kasarnu 25 domobranskog puka u Zagrebu?

1 Generacija za generacijom iz Hrvatske stupala je tako stolecima u vojsku habzburških careva, počevši od 1527 godine kada je Sabor u Cetingradu izabrao Ferdinanda I za kralja Hrvatske.

Preko 350 godina pukovi iz Hrvatske i Slavonije bili su osnovna snaga habzburške armije. Tu su dolazili na prvo mesto graničarski pu-

56

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Služenje u austrijskoj vojsci — seća se Josip Broz — nije mi se dopadalo iz više razloga. To je, prije svega, bila ugnjetačka vojska, koja je držala u ropstvu ne samo moj narod, nego je služila kao sredstvo za porobljavanje drugih naroda. Drugo, to je bila slaba vojska kao vojska. U njoj je carevao dril, stare formule, pravilnici, uopće se vojniku nije dozvoljavalo da pokaže bilo kakvu inicijativu... Nikad neću zaboraviti moj prvi dan u austro-ugarskoj vojsci. Kad sam stupio u voj-

kovi iz Vojne krajine, koja je davala do 50.000 dobro uvežbanih ljudi, a zatim ostala Hrvatska i Slavonija koja je takođe davala svoje vojne jedinice.

Nisu Habzburzi upotrebljavali pukove iz Hrvatske i Slavonije samo za odbranu od turskih napada ili u ofanzivnim ratovima protiv Turske od kraja XVII veka.

Graničar i vojnik iz Banske Hrvatske bacani su po zapovesti bečkih careva na sva bojišta Evrope, počevši od Tridesetogodišnjeg rata, gde god je ova moćna austrisko-špansko-lotarinška dinastija imala svojih računa.

U strašnom Tridesetogodišnjem ratu, 1618—1648, „graničari su“ — kako veli istoričar Vojne granice Franjo Vaniček — „upotrebljavani za prethodnice, za čarkanje, uznemiravanje neprijateljskih položaja, za napade na neprijateljsku komoru i gonjenje neprijatelja. Njihov napad bio je osobite vrste“. U odlučnoj bici kod Nordlingena, 1634 godine, gde je 40.000 austriskih vojnika razbilo 30.000 Šveđana i Nemaca, učestvovalo je sedam konjičkih pukova graničara.

U ratu s Lu'em XIV oko Holandije, 1672—1678, poslata je jedna laka konjička reg:menta graničara i negraničara, a zatim još tri koje su se istakle u Holandiji.

Opet su graničari, 1701—1714, u toku španskog rata za nasleđe. iako su istovremeno vođeni ratovi s Turcima, slati na evropska bojišta. „Odlikovali su se Karlovčani i Ličani.“ U ratu Austrre protiv Španije i Francuske, 1733—1736, graničari su ratovali u Italiji.

Pod Marijom Terezijom dolazi do još masovnije upotrebe vojske iz Hrvatske i Slavonije. U rđtu za prestolc-nasleđe, 1741—1748, baron Franjo Trenk sa svojim pandurima iz Slavonije u narodnim nošnjama, crvenim ogrtačima i turskim zurlama, pravi prodore preko Rajne, čak u Francusku. Oni su bili takav strah i trepet neprijatelju i s toliko žara su pljačkali osvojene gradove, da ih je Marija Terezija konačno morala povući. Na njihovo mesto su došli redovni graničarski pukovi, koji su učestvovali u osvajanju Bavarske, u bitkama sa Spancima u Italiji, zatim opet u Bavarskoj i preko Rajne u Francuskoj. U drugom austriskom pohodu na Rajnu, 1744, graničari ponovo igraju znatnu ulogu. To je slučaj i u drugom šleskom ratu, u drugom, trećem i četvrtom pohodu na Italiju (1744—1745 i 1746). Graničari čine gro austriske vojske koja upada u Južnu Francusku i opseda Antibes, zatim učestvuje u bitkama u Holandiji. Vaniček zaključuje da su graničari u ovom ratu bili odlučna snaga ne samo po broju nego i po pokazanoj hrabrosti.

U šleskom Sedmogodišnjem ratu (1753—1760) protiv Friedricha II graničari su u velikom broju učestvovali u bitkama kod Praga, Kolina i Kunersdorfa i u smelom

upadu u Berlin. Samo pukovnija iz Nove Gradiške dala je u ovom ratu 11.148 ljudi, od kojih je 457 poginulo, a 1.703 bilo ranjeno. Vaniček računa da je iz Hrvatske i Slavonije učestvovalo u Sedmogodišnjem ratu ukupno oko 88.000 ljudi.

Neposredno posle teških ratova s Turskom 1788—1791, u kojima je Vojna granica snosila svu težinu borbi, bečki dvor otpočeo je sa svim

PRVI SVETSKI RAT

57

sku, imao sam, kao i svi mladi ljudi, frizuru. Jasno mi je bilo da vojnici moraju biti ošišani, ali način na koji je to bilo učinjeno, duboko me je vrijeđao. Još na vratima dočekao me je kaplar: „O, gospon socijalist, i vi ste tu. Molim lijepo, priđite da vam ja uredim vašu kosu." Dograbio je mašinu za šišanje i napravio mi križ kroz kosu. Bilo je mnogo stvari s kojima su nas mučili. Morali smo da odmah naučimo napamet čitavo rodoslovlje kuće Habzburg. Sjećam se jednog mog zemljaka koji je bio ostao

ostalim evropskim feudalcima intervenciju protiv revolucionarne Francuske. Za prvih deset godina tih ratova, od bitke kod Valmva, 1792, pa do mira u Lunevillu, 1801, Vojna granica je poslala na bojno polje 101.692 čoveka, od kojih se nije više vratilo u svoju zemlju 38.583 čoveka.

Posle Valmva graničari su se sukobili u Italiji s francuskom vojskom pod komandom Luja Bonaparte.' U bici kod Arcole, 15, 16 i 17 novembra 1796, deset bataljona graničara odbili su sve napade Francuza. Graničarski kuršumi naterali su lično Bonapartu da se povuče i da skoči sa mosta preko koga je pre njega pet francuskih generala uzalud pokušavalo da prevede svoje trupe.

Do 1801 graničari su ratovali i u Nemačkoj, Italiji pod komandom Suvorova, Švajcarskoj (bitka kod Zuricha), zatim ponovo u Italiji (bitka kod Marenga\ Kod Austerlitz, 1805 godine, protiv Napoleona borili su se graničari iz Slavenskog Broda, a kod Wagrama, 1809, Varaždinci i Brođani.

Napoleon je cenio graničare kao vojnike, pa je posle stvaranja Ilirske provincije preuzeo šest pukova graničara iz Like, Korduna i Banije koji su pripali Iliriji. U pohodu na Rusiju, 1812, u Velikoj armiji nalazila su se dva graničarska puka, Prvi i Treći hrvatski puk (prvi je bio sastavljen iz jednog bataljona Ličana i bataljona Otočana, a drugi iz dva bani-ska bataljona). Hrvatski pukovi istakli su se u bitkama kod Polocka, na Borodinu, a Prva hrvatska brigada prva je prodrla u Moskvu. Pri otstupanju, hrvatski pukovi odigrali su značajnu ulogu kod Berezine, gde su omogućili Napoleonu i jednom delu Velike armije prelaz preko ove reke.

Ostatke ova dva puka Napoleon je doveo sve do Pariza. Usput su mu bili pratnja, a u Parizu ih je priključio mladoj gardi. U otsudnoj „bici naroda" kod Leipziga, 1814, graničari su učestvovali na obe strane. U redovima Francuza borili su se ostaci ona dva puka (Ličani i Kordu-naši) i imali 40 mrtvih, a na strani saveznika tri druga graničarska bataljona (Brođani, Varaždinci i Petrovaradinci).

Bečki dvor je i dalje tokom XIX veka (ratovi 1848, 1858—59, 1866 godine) upotrebljavao vojnike iz Hrvatske i Slavonije. Istina, 1881 godine Vojna granica je ukinuta, ali vojna obaveza ostala je i dalje. Uslove pod kojima se živelo u tim pukovima najbolje karakterišu vojni zakoni. Fizičke kazne, pa čak i srednjevekovno otsecanje pojedinih delova tela, ruke, uha, bile su predviđene u zakonu sve do 1881, kad je Vojna granica ukinuta, a kazna otsecanja delova tela faktički se primenjivala sve do 1832. Sve do propasti Venecije (1797), sva lica iz

Vojne krajine osuđena na tamnicu nisu kaznu izdržavala u svojoj zemlji, nego su slata na venecijanske galijske, gde su zakivana za veslačke klupe. Zbog toga je u Vojnoj krajini bio niz pobuna, naročito u Lici i Varaždinu. Komanda graničarskih pukova tolerisala je u osvojenim zemljama pljačku, vezujući na taj način još više trupe pod svojom komandom za mercenarski zanat. Otuda ona uzrečica u Berlinu iz ratova Marije Terezije i Friedricha II: „Bože, sačuvaj me kuge, rata i Hrvata“, otuda u Severnoj Italiji smrtni strah do

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

u Kumrovcu i radio zemlju. Bio je običan seoski momak i nije mogao brzo da nauči dugačka imena nadvojvoda i drugih članova kraljevske kuće. Kaplar ga je tada kaznio. Nesretni mladić morao je da se popne na veliku, nezagrijanu peć u sobi u kojoj smo spavali, da čučne, pa da se stalno lupka prstom po glavi i glasno ponavlja: „Ja sam glup, ja sam glup...“

Bilo je i drugih formi maltretiranja ljudi u austrijskoj vojsci. Kaplari su bili pravi despoti. Josip Broz se seća i sledećeg slučaja:

— Kaplar je spavao s nama u sobi. Kad bi mu palo na pamet da zapali cigaretu, on bi samo procijedio kroz zube: „Ps, ps“, a mi svi koliko nas je bilo u sobi, čitava desetina, morali smo odjednom da skočimo sa postelje i da sa šibicom u ruci pojurimo prema krevetu u kome je spavao kaplar, da mu pripalimo cigaretu. Jao onom ko bi zakasnio. Kaplar bi mu naredio da se deset puta uzastopce provuče ispod svog kreveta.

Nekoliko meseci posle stupanja u vojsku Josip Broz bio je određen za podoficirsku školu, u koju je stupio krajem 1913 godine. U tu školu on je pošao rado:

— Služeći u austro-ugarskoj vojsci, — kaže Josip Broz — gledao sam da dobro izučim vojnu vještinu.

U školi je Josip Broz vrlo brzo napredovao. Ubrzo je postao najmlađi vodnik u puku. Tome je dosta doprinelo i to što je bio odličan mačevalac. Kao prvak svoga puka u mačevanju, u maju 1914 godine, bio je poslat u Budimpeštu na takmičenje za prvenstvo u austro-ugarskoj vojsci. Učestvovalo je 16 najboljih mačevalaca u Austro-Ugarskoj, i Josip Broz je dobio drugu nagradu i srebrnu medalju¹. Naročito je bio dobar u flo-retu i u bodu. Po povratku iz Budimpešte Josip Broz je čak dobio odsustvo od mesec dana, kao nagradu što se dobro plasirao. Osim mačevanja, bio je dobar i u drugim sportovima, na- od pomena imena Hrvata. Franjo Šupilo u svojoj knjizi „Politika u Hrvatskoj“ veli: „Stotine godina ovako na poluvojnički, polukolonjski, a ukupno barbarski način držan u Hrvatsku dobjegao elemenat, živio je pod puškom, oruč pod vojničkom trubljom, a svaki čas spreman ili na boj protiv Turcima ili na pljačku; pljačku na komandu, ili na svoj račun. JNije dakle čudo, da se iz njega razvila neka posebna vrst soldateske, koju su vlastodršci mogli upotrebljavati za svoje svrhe i kod kuće i u inozemstvu.“

Protiv pokušaja hrvatskog plemstva i sveštenstva da im nametne razne feudalne obaveze i da ih izjednači s neslobodnim seljacima, kmetovima, a isto tako i protiv samovolje bečkog dvora i njegovih nasilja graničari su dizali nekoliko buna. Najpoznatije su one u Varaždinskom generalatu godine 1666, 1697, 1735 i 1755, u Lici godine 1719, 1728—1732 1746, ^1751, u Baniji 1730 i 1751 godine, u Slavoniji i Sremu 1735 godine!

* Tito je dugo Čuvao ovu srebrnu medalju. Ali posle Prvog svetskog rata, kada je radio oko jednog motora u mlinu, medalja mu je ispala iz džepa i tako se izgubila.

PRVI SVETSKI RAT

59

ročito u smučanju. Tada je bio zaveden i prvi kurs smučanja za vojsku. Išlo se na Sljeme i tamo smucalo.

Kada je 1914 godine buknuo rat, Josip Broz je još bio u vojsci. U Zagreb je odmah poslato nekoliko mađarskih pukova radi obezbeđenja. Jednim izvanrednim zakonom bili su zabranjeni svi socijaldemokratski listovi i sve organizacije socijaldemokratske stranke. Najveći deo kadra stranke bio je mobilisan i bačen na front. Rukovodstvo socijaldemokratske stranke bilo je zauzelo oportunistički stav. Gutanjem je prešlo preko svih ovih mera, ne izjašnjavajući se o ratu, ne ulažući nikakav protest, tako da je time prećutno pristalo na sam rat. Frankovci i katolički kler koristili su objavljivanje rata za raspirivanje mržnje između Srba i Hrvata. Zagrebački nadbiskup dr. Ante Bauer blagosiljao je hrvatske domobrane koje su slali Beč i Pešta da se bore protiv Srbije, a u svojim govorima i propo-vedima otvoreno je pozivao na bratoubilački rat.¹

Godine 1914 bilo je mobilisano oko 350.000 ljudi iz Hrvatske, ali antiratno raspoloženje bilo je vrlo razvijeno.

— Većina nas vojnika gledala je na rat — veli Josip Broz — kao na mogućnost da se konačno oslobodimo jarma Budimpešte i Beča.

Iz domobranske vojarne grofa generala Kulmera, prvog komandanta hrvatskog domobranstva, u Ilici broj 232 u Zagrebu, krenula je marškompanija 25 domobranskog puka, u kojoj je bio i Josip Broz. Komandir te čete bio je satnik Slajher, plašljiv čovek. koji je čak i pred vojnicima pokazivao strah od fronta. Ali, bilo je u satniji i u puku oficira koji nisu skrivali mržnju prema Srbima. Naročito se u tom pogledu isticao ko-

¹ Zagrebački nadbiskup dr. Ante Bauer, tri dana posle objave rata, 31 jula 1914, održao je sledeći govor u Černomercu, prilikom jedne vojničke svečanosti:

„Hrvati junaci! Bog vas zove u boj. Bog, vječna Pravda, zove vas, da u rukama njegovim budete osvjetnici onoga nedjela u Sarajevu koje je kralju našem otelo čvrstu potporu u starim danima, a njegovim vjernim narodima smjeralo ugrabiti nadu u veliku budućnost.

Hrvati junaci! Hrabro pođite u boj i znajte da se u najteže časove vaše ruke milijuna dižu gospodu na pobožnu molitvu. Neka pobjeda dade vama i sreću oružju vašem.”

Karakteristično je za tu vrstu ljudi kao što je zagrebački nadbiskup dr. Ante Bauer da se navede njegov govor iz 1918 kad je Austro-Ugarska propala. On je 30 oktobra 1918, pošto je Hrvatski sabor dan ranije doneo svo^u odluku da raskida s Austro-Ugarskom, uputio poslanicu „časnom svećenstvu metropolije zagrebačke”:

„Jednodušnim zaključkom Hrvatskog sabora u sjednici od 29 listopada t. g. prešla je vrhovna vlast za čitavu našu domovinu u ruke Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, pošto su se prekinuli državnopravni ugovori s kraljevinom Ugarskom i carevinom Austrijom. Domovina je naša slobodna i nezavisna! Koliko oduševljenje, kolika radost napunja srca svih nas i vjernoga puka našega!”

60

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

mandant bataljona Stancer, kao i komandir vodnik Tomašević. 1 Satnija je bila prvo upućena ka srpskoj granici, ali je zatim povučena. Prilikom putovanja ka granici jedan oficir, Srbin, izvršio je samoubistvo.

— U našem puku se neobično brzo razvijalo antiratno raspoloženje, — priča Josip Broz. Zbog toga što sam govorio vojnicima protiv rata bio sam jedno vrijeme zatvoren u petrovaradinskoj tvrđavi.

Josip Broz bio je određen da svrši neki posao za puk u Petrovaradinu. Tada je imao čin vodnika. Našao se u selu Majuru, gde je prenoćio u kući jedne piljarice iz Novog Sada, Srpkinje. Tu je bilo nekoliko „erzac-vojnika“, trećepozivaca, iz Like. Žena u čijoj su se kući nalazili vojnici poslužila ih je čajem, pa se poveo razgovor.

Ona je pričala vojnicima da se u petrovaradinskoj tvrđavi, u gornjem gradu, muče Srbi, da su neki i streljani. Josip Broz je u razgovoru rekao da je socijalista, da će njegov puk biti prebačen u Galiciju i da će se on predati Rusima.

Ceo taj razgovor slušao je i jedan stari narednik, koji je odjednom dreknuo na Broza, razoružao ga i vezanih ruku po-terao u petrovaradinsku tvrđavu. Broz je bio zatvoren u kazamat, s leve strane od glavnog ulaza u petrovaradinsku tvrđavu.

— To su bile prave katakombe, bez ikakvog prozora, — priča Josip Broz. Kad sam ušao u mrak, počeo sam da pipam oko sebe. „Komm' her, komm' her“, viče mi neki Švabo, koji je tu već ležao. Ja mu rekoh kako se zovem i da sam radnik po zanimanju, a i on meni reče da je radnik. Ispričao mi je da već dvije nedjelje sjedi u zatvoru i da ga nitko ne zove na saslušanje. |

Ovome Nemcu straža je donosila svaki dan malo čorbe i hleba, a Brozu ništa, nego je Nemač delio s njime svoj bedan obrok. Josip Broz je počeo da se buni, da lupa u vrata, tražeći da bude izveden pred komandanta tvrđave, što mu je dozvoljeno tek četvrti dan, pošto je neprekidno galamio i tražio da bude saslušan. Komandant tvrđave bio je neki Austrijanac, po imenu Jung, a imao je čin majora. On je prvo saslušao staroga na-

1 Godine 1942, na dan 7 novembra, drug Tito je imao prilike još jednom da se sretne s Tomaševićem — tokom velikih borbi za Bihać. Tomašević je komandovao ustaškim snagama u Bihaću. Posle rata, 1945 godine, general Tomašević je uhvaćen i zbog masovnih pokolja u okolini Bihaća osuđen od vojnog suda na smrt i streljan. Major Stancer, nekadašnji komandant bataljona u 25 domobranskom puku, postao je pod Pavelićem komandant domobranstva u Hrvatskoj. Godine 1945 zarobljen je i osuđen na smrt. Bio je uputio Titu molbu za pomilovanje, ali je molba odbijena.

PRVI SVETSKI RAT

61

rednika Ličanina, koji je prijavio Broza, a zatim je saslušao i optuženog.

— Vodniče, vas narednik optužuje da govorite protiv rata i da pozivate vojnike na pobunu, — rekao je major Jung Brozu.

Kao svedok pozvana je i ona Srpkinja u čijoj se kući događaj odigrao. Ona je razumela o čemu se radi, pa je rekla da je stari narednik izmislio čitavu stvar. Tako je Josip Broz bio oslobođen optužbe, a uskoro zatim, u januaru mesecu 1915 godine, sa svojim 25 domobranskim pukom prebačen na Karpate, na front protiv Rusa. Na Karpatima vodile su se u to vreme žestoke borbe. Rusi su bili prešli Karpate i prodrli do Marma-rosszigeta. Dvadeset i peti domobranski puk učestvovao je u kontraofanzivi kad su Rusi bili bačeni nazad sve do Stanisla-

vova. Puk je imao strahovite gubitke. Računalo se da je u toku rata izgubio oko 25.000 ljudi. Stalno su novi bataljoni morali dolaziti na mesto desetkovanih. — Omrznuo sam tada rat! — kaže Josip Broz. Čovjek nije imao zašto da se tuče, a osim toga vojnici u jedinici bili su strašno mučeni drilom... Mene je jedino još interesovalo izviđanje, zato što je pri tome trebalo misliti svojom glavom.

1 Ovo raspoloženje hrvatskih vojnika u Prvom svetskom ratu opisao je Miroslav Krleža u svojoj ratnoj prozi. Na ovom mestu navodim jedan odlomak iz drame „U logoru“, zabranjene pola sata ored premijeru 30 decembra 1920 godine, na dan Obznane:

Rikcug! Uvijek samo jedan rikcug za drugim! Polagano tiho bubnjanje noćno, perverzno bubnjanje nad jednim logorom koji je osuđen na smrt, i ne radi drugo nego se po blatnim cestama vuče sa jednog stratišta na drugo! I to je ono grozno, da nama nikada neće pročitati poslednju smrtnu osudu i nas neće zgaziti ni noćas biron Frede-rks ni Stafelibaum, nego ćemo se tako ranjavi i blatni vući 40š dugo, dušo, i dugo će ta kola stenjati pod našom bijedom: i te naše brigade, i naše divizije, što nose pred sobom vješala kao jedinu zastavu! Gdje nismo klali i ubijali, u kojoj crkvi nismo hranili konje? Lombardija je o-tala puna naših vješala, bečki drvoredi ostali su za nama puni sagnutih trupla: bečke barikade mi smo sravnili sa zemljom, u Budimu, u Aradu, na Kiifsteinu, na Spilbergu, gdje nismo bili krvnici, tamničari, suci?...

Čuješ li ove glupe topove kako laju? Čuješ li taj prokleti hrvatski logor kako se vuče od Amsterdama i Liitzena do Austerlitz i Santa Lucie i Koniggraetza? I to je ono što nisam znao do noćas, da tu u ovim našim blatnim sudbinama nema druge: ili vješati ili biti obješen!...

Čuješ li ona^ glas na kolima? To nije vuk, to je glas hrvatskog logora! Taj logor strijeljao je po milanskim ulicama djevojke, stražio je kod noćnog lonca bečkih princeza, vješao je po Beču, po Bud^mu, po Aradu. po Munkaču, taj logor objesio je ovu staricu, a taj logor to smo mi, to sam ja, to si ti, to smo mi, jučer, danas, noćas, sutra, dugo, dugo, kao ova stara tu pred nama, tako je visila pred nama Četrdesetosma! Tko ju je objes'o?... Generali von Kempen, von Dietrich, von Kriegern ili oberst baron Jellačić? Ne, ja sam ju objesio,... ja lično ja, a ne von Hahnenkamp ili baron Cranensteg! Jedan marcia funebre motiv bez svitanja, logorske vatre i tmina. Vješala, vješala. Pasja strava, s podvinutim repom."

62

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Josip Broz je imao svoju posebnu malu jedinicu koja se na svoju ruku provlačila kroz neprijateljske linije i delovala duboko u neprijateljskoj pozadini. Jednom prilikom ta jedinica zatekla je oko 80 ruskih vojnika koji su spavali u jednoj kući bez straže. Neki iz jedinice predlagali su da ih pobiju, ali Broz se nije složio. Ruski vojnici bili su zarobljeni i sprovedeni na austro-ugarsku stranu. Raspoloženje u vojsci bilo je teško. Ljudi su se tukli bez volje. Rat je bio strahovito naporan. Vojska je bila slabo naoružana i opremljena. One dobre uniforme i kožne cipele s kojima su vojnici pošli u rat bile su kasnije zamenjene robom lošeg kvaliteta. Bitke na Karpatima stajale su ogromno žrtava. U planini se sporo napredovalo, a stalno su vršeni uzajamni juriši. Ruska vojska bila je opremljena još gore nego austrougarska. Postojale su čitave ruske čete bez pušaka. Došla je i zima. Mraz je odnosio isto toliko vojnika koliko i puščano zrno. Ovaj boravak na frontu ogromno je uticao na Josipa Broza, na njegove poglede na život.

U proleće 1915 godine otpočela je nova ruska ofanziva na Karpatima.¹ Dvadeset i peti domobranski puk bio je premešten

¹ Na ovom istom otseku fronta, na ruskoj strani, borio se maršal Tolbuhin, tada oficir u ruskoj carskoj vojsci. Godine 1946, kad je Tolbuhin boravio u Beogradu, on je na jednoj večeri, u zdravici, pominjao svoje ratovanje na Karpatima u Prvom svetskom ratu. Miroslav Krleža, koji je bio među uzvanicima, zabeležio je tu epizodu ovako:

„Na večeri, u počast delegata na Sveslavenskom kongresu 1946, u jesen, pojavio se Tolbuhin, sa dvije kile briljanata, en pleine parade, šarmantno pijan. Kod banketa, po protokolu, sjedio je vis a vis od Maršala, i koliko se mogu sjetiti, raspored kod stola bio je ovaj: Tito, njemu sa desne strane Madame Balokovich Joyce, do nje Todor Pavlov, etc, s lijeve strane maestro Zlatko Balokovich u ime američkih Slavena itd.

Le Marechal Tolbouchine, njemu sa lijeve Excellence ministar ČSR Nejedlv, sa desne Marko, Đido, Cervenkov itd.

Tolbuhin ustajao je za vrijeme banketa pijano, kao što ustaju nazdravičari sa čašom koja gubi ravnotežu u drhtavoj ruci, kada se vino prelijeva po manšetama, po jelu, po paradnom mundiru, po briljantima, i upadao je u riječ svima ustrajno, kao pravi pijani gnjavator iz ruske krčme. Kako je sjedio nasuprot maestra Balokovicha i njegove gospođe Joyce, zainteresovao se tko je ta dama sa briljantnom ogrlicom tri prsta širokom, sa smionim décolletée-om d'une jeune fille en fleurs, i kada su mu rekli da je to virtuoz na violini iz New-Yorka sa suprugom, Tolbuhin je ustao da nazdravi gospođi Balokovich otprilike ovako: Maladjec, kakoj eta tam maladjec, gavarjat čto igrajet na skripkje, vot čto, igratj na skripkje, harašč, eta umjejet každyj čelovjek i vkance, šta to znači svirati violinu, biti maestro, virtuoz na violini, dirišjor, kanječna vsjo v parjatkje, puska j budjet i dirišjorov v mirje, kanjččna ja tože dirišjor, i ja sam virtuoz, malo veći virtuoz od ovoga dečka koji svira violinu, on je vaš suprug, svaka čast, ali i ja sam dirišjor, najveći dirišjčr najvećeg simfanjičeskog arklestra (on je tako rekao) čitavoga svijeta! Ja sviram svoje vlastite kompozicije, ja sviram sa kačušama, sa bombama, sa minama, topovima i tankovima takvu simfoniju da se trese

PRVI SVETSKI RAT

63

u etapama iz Galicije za Bukovinu. Rusi su bili dovukli dosta artiljerije. Jedne noći kad se vod Josipa Broza nalazio u pokretu, granata ruske haubice pala je među vojnike koji su mar-šovali. Poginulo je mnogo vojnika, a još više je bilo ranjeno. Eksplozija granate bacila je Josipa Broza u vazduh. Bio je teško kontuzovan i prenesen u bolnicu. Ipak je u bolnici ostao samo kratko vreme. Na dan 25 marta, na Uskrs, (te godine i pravoslavni i katolički Uskrs pali su u isti dan) već se nalazio na položaju nedaleko od varošice Okno. Toga dana ujutro Rusi su iznenada otpočeli ofanzivu. Oficiri nisu bili s vojnicima u puku, nego su se nalazili u pozadini, u štabu, gde su pili pročitava Jevropa! Ja vrazil Bukarjest, Sofiju, Bjelgrad, Beč, čort znajet čto ja vrazil, kako je čislo baljših gorodov v mirje, ja sam osvojio trista gradova, prešao sam trideset rijeka i trideset planina sa svojim simfanji-českim arkjestrom, ja sam osvojio Dnjepar i Dnjestar i Karpate, i eto, juče, kada sam letjeo u Beograd, sjedim u avionu i promatram u magli nekakva brdašca, nekakve humčice, nekakve male gorice i goričice, sve tako sitno, tako plosnato, tako neznatno, bijedne neke planinice visoke centimetar i po, i pitam: a što su, do vraga, ona

brdašca tamo dolje pod našim nogama?

;

— To su Karpati...

— Sto? Do vraga? To su Karpati? Ona brdašca od centimetar i po visine i one planinice? I ti Karpati zaustavili su rusku carsku armadu godine 1914—15 kao barijera oko koje smo se tukli tri godine i vs4otaki nje mogli vzjatj Karpat! Nismo imali municije, nismo imali topova (ljudskog materijala je bilo), nismo imali intendanture, nije bilo nikakve organizacije, nije bilo morala, nitko nije htio da gine, a ginulo se u masama, v Pitjer pajehal by Vanjka, no nje udalos, ginuo ie mili Vanjka na tisuće, na milijune, tukli smo se, i ja sam se tamo tukao sa svojom baterijom na tim prokletim Karpatima, dvije godine i po, i nismo mogli da ih svladamo ta brdašca, da pljuneš preko njih...

— I ja sam bio na Karpatima, upao je Tito u ovaj pijani solilokvij, zapravo na njemu svojstven način jednom staccato rečenicom, koja je u svakom slučaju zvučala jasno i dosta glasno, jer mu je taj pijani general očito išao na nerve.

— Kako na Karpatima, tavišć Čita! Kako? Vi ste bili na Karpatima?

— Tisuću devet stotina i petnaeste godine tukao sam se na Karpatima kao i vi!

— Eta njevazmožno, tavišć Čita! Kako to da ja nisam nikada čuo ni jedne riječi o tome, da ste vi bili na Karpatima?

— Tukao sam se na Karpatima kao austro-ugarski mobilizovani građanin! Pali smo poslije toga u rusko zarobljeništvo i tako sam dospio u Rusiju! Nas su mobilizovali i bacili nas na Karpate!

— Znači, družo Tito, vi ste se tukli protivu Rusa? Znači, vi ste se tukli protivu mene, znači, vi ste pucali na mene: vy strjeljali na menja?

— A čto mnio bylo zdjeljatj? Jesli vy strjeljali na menja, to sam i ja pucao po vama! Logično! Tek nismo mogli da se damo postrijeljati od vas kao zečevi. Vi ste se tukli za ruskog cara, a mi za austrijskog.

— Kanječna! Vsjo vparjatke! Tavišć Čita! Eto, takvi su Slaveni! Tukli su se jedan protiv drugoga, streljali čelovjek na čelovjeka, a sada se nazdravljaju i ljube po sveslavenskim banketima. Dav&jtje, tavišć Čita, pazvoljtje pacelujemsa!"

i

64

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

slavljajući Uskrs. Ruska pešadija koja je nadirala ka položajima gde se nalazio bataljon Josipa Broza bila je zaustavljena pu-šćanom vatrom, ali je susedni bataljon, na desnom krilu, popustio. Tu je izvršen prodor, u koji je ubačena čerkeska konjica iz „Divlje divizije". Tako su Čerkezi opkolili bataljon u kome se nalazio Josip Broz. Sjahali su sa svojih konja i s kopljima u rukama jurnuli s leđa na rovove tog bataljona. Zauzet odbijanjem napada ruske pešadije, bataljon nije uopšte primetio dolazak Čerkeza. Čerkezi su se prosto sjurili u domobranske rovove. Jedan Čerkez, sa svojim kopljem dugim dva metra, naleteo je na Josipa Broza, koji je u ruci imao pušku s bajo-netom. Vest mačevalac, Josip Broz je odbio nalet prvog Čerkeza, ali je u tom trenutku pritrčao Josipu Brozu i drugi Čerkez s leđa i žabo mu u levu lopaticu gvozdeni vrh svoga koplja.

— Dok sam odbijao napade onog prvog Čerkeza — priča Josip Broz — odjednom sam osjetio strahovit udar u leđa. Okrenuo sam se i vidio iskeženo lice drugog Čerkeza i ogromne crne oči s jakim obrvama. Pao sam...

Čerkezi su tada počeli da kasape sve od reda," pa čak i kolju noževima pojedine domobrane. Nešto kasnije naišla je ruska pešadija, koja je zaustavila ovo

orgijanje Čerkeza. Istovremeno su Čerkezi zarobili i čitav štab domobranskog puka u kome su sedeli pijani oficiri.

Punih trinaest meseci Josip Broz je odležao u bolnici u Svijažsku, jednom malom mestu blizu Kazana, u prostorijama velikog manastira. Rana je bila duboka. Da vrh koplja nije udario u kost, povreda bi bila mnogo opasnija. Nije ga samo mučila rana, nego su došle i druge bolesti. Dobio je, prvo, zapaljenje pluća. Među ratnim zarobljenicima harao je pega-vac. Tako je epidemija zahvatila i Josipa Broza. Jedva je izvukao živu glavu. Bolničari su mu već stavili crvenu traku na postelju, znak da je ranjenik na samrti. Ležao je u manastirskoj sobi ispod jedne velike ikone, pa bi u bunilu optuživao sveca na ikoni da mu hoće da ukrade stvari. Kada je prešao krizu, ostali zarobljenici pričali su mu o ovoj svađi sa svecem.

— U zarobljeništvu — priča Josip Broz — mnogo sam čitao, naučio sam ruski i pročitao mnoga djela ruskih klasika, naročito romane Tolstoja, Turgenjeva, Kuprina i drugih. Preko puta zgrade u kojoj smo bili smješteni mi zarobljenici živjele su dvije gimnazistkinje, kćerka jednog mehaničara prognanog u Sibir i kćerka jednog doktora. One su nam stalno slale knjige koje smo, pročitavši, vraćali.

Pošto je ozdravio, Josip Broz je iz Svijažska premešten u Ardatov, na rad sa ostalim zarobljenicima. Kao podoficir nije morao ići na rad, ali se on sam javio. Bio je određen da radi

PRVI SVETSKI RAT

65

kao mehaničar u jednom mlinu u selu Kalasijevu, kraj Arda-tova. Vlasnici mlina bila su tri kulaka. U mlinu nije bilo mnogo posla, pa je Broz imao dovoljno vremena da čita. Literaturu je dobijao od učiteljica u selu, a bio se povezao i sa anticaristički nastrojenim ljudima.

U Ardatovu Broz nije ostao dugo. Sa transportom zarobljenika prebačen je na Ural, a odatle u mali grad Kungur.¹

U zarobljeničkom logoru nalazio se veliki broj Mađara, Ru-muna, Slovaka. Od strane zarobljenika Josip Broz je bio izabran za njihovog pretstavnika.

Zarobljenici su radili prvo na izgradnji jedne železničke pruge, a zatim na opravci jedne druge pruge. Bilo je to u zimu 1916—1917 godine. Zarobljenici su bili slabo odeveni i smrtnost među njima bila je velika. Hrane je bilo vrlo malo. Veliku pomoć zarobljenicima ukazivao je Međunarodni crveni krst, koji je u ovaj logor redovno slao pakete sa odećom i hranom. U ime Međunarodnog crvenog krsta tu dužnost obavljao je jedno vreme američki Crveni krst, a posle švedski Crveni krst, koji je u Kungur uputio čak i jednog svog pretstavnika, po imenu Sarvea. Josip Broz, kao zarobljenički komandant logora, primetio je da šef železničke sekcije, Rus po narodnosti, potkrada pakete namenjene ratnim zarobljenicima. Zbog toga je podneo prijavu pretstavniku Crvenoga krsta Šveđaninu Sarveu. To je izazvalo prilično uzbuđenje u Kunguru. U odboru Crvenoga krsta u Kunguru, koji se starao oko zarobljenika, nalazila se i jedna grofica. Ona je bila duboko uvređena prijavom Josipa Broza. Krađe su prestale, ali šef železničke sekcije nije zaboravio Josipa Broza. U isto vreme, Josip Broz je dolazio u dodir s radnicima u Kunguru, pa je čak uspeo u nekoliko mahova da prisustvuje i njihovim sastancima, na kojima se, pored ostalog, čitala antiratna literatura.

Šef sekcije uskoro je ulučio priliku da mu se osveti. Jednoga dana tri ratna zarobljenika, Rumuna po narodnosti, nisu u jutru izašli na posao jer su im se

valjenke bile pocepale, pa su ostali u baraci da ih pokrpe. Oni su svakog časa imali da krenu na posao, pa ih je Josip Broz bio uneo u spisak kao da su na poslu. To je primetio šef sekcije, upao u baraku i počeo da psuje Josipa Broza što je uneo imena ove trojice Rumuna u spisak zarobljenika koji su na radu, dok oni ustvari sede u baraci. Josip Broz mu je počeo objašnjavati da su ljudi primorani da okrpe svoje valjenke, jer bi inače na strahovitom mrazu nastradali. Ali šef sekcije nije prestajao da viče i galami. A onda se pojaviše tri Kozaka, koji ščepaše Josipa Broza i odvukoše u zatvor.

1 Početkom 1948 godine stanovnici ovog grada uputili su preko mesnog sovjeta pismo drugu Titu, pozdravljajući ga.

66

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

„To je zatvor — priča Josip Broz — koga ću se sjećati dok budem živ. Čim sam prešao prag zatvora i ušao u ćeliju, ona tri Kozaka dograbiše svoje knute i počеше da me biju po leđima. Izdržao sam trideset udaraca koje nikad neću zaboraviti. Dok sam ležao premlaćen na podu ćelije na slami, vrata se polako otškrinuše i pojavi se tamničar, jedan stari Rus u ru-baški:

— Avstrijec, Avstrijec, hajde sa mnom! — šapnuo mi je. Objasnio mi je da su Kozaci otišli, pa me poveo u svoj

stan, u samome zatvoru, gdje je živio sa svoje tri kćerke. One su me napojile toplim čajem, porazgovarale sa mnom i onda zapjevale uz balalajku. Pošto sam se tu malo odmorio i okrijepio, starac me je vratio u ćeliju i dao mi je jedno ćebe, jer bih se inače smrznuo na onoj hladnoći.

U tome zatvoru proveo sam više dana. Jedne večeri iznenadila me neobična galama i vika u dvorištu. Napregnuto sam slušao ne bih li razabrao šta se događa. Iz daljine dopirali su do mene uzvici:

— Dolje car!

To su naoružani radnici Kungura, na vijest da je u Petrogradu oboren car, bili došli u tamnicu da oslobode sve one koji su se u njoj nalazili. U Rusiji je bila započela revolucija."

Tako se Josip Broz vratio u zarobljenički logor. Šef železničke sekcije gledao ga je popreko, ali se nije usuđivao da išta preduzme protiv njega. U logoru je vladalo veliko uzbuđenje. Ruski car je bio oboren. Zarobljenici iz Hrvatske pitali su se kada će biti oboren Karlo. U železničkoj radionici radio je jedan inženjer, stariji čovek, po narodnosti Poljak. Imao je sina u Putilovskoj fabrici, u Petrogradu, takođe inženjera. Stari Poljak izveo je jednoga dana Josipa Broza iz logora u Kunguru i doveo ga svojoj kući, gde se nalazila grupa radnika boljševika. Čitali su Lenjinove članke i teze.

Situacija se menjala. Privremena vlada u Petrogradu težila je da produži rat po svaku cenu i zaoštravala je borbu protiv radnika i seljaka.

Josip Broz je ponovo bio uhapšen, opet na prijavu šefa sekcije. Tek na intervenciju starog inženjera Poljaka bio je oslobođen, i u maju 1917 godine premešten na rad na jednu malu železničku stanicu nedaleko od Perma. Tu se nalazilo oko trideset ratnih zarobljenika koji su opravljali prugu.

Međutim, Josipu Brozu pretila je i ovde opasnost, jer su u Kunguru bili uhapšeni neki radnici s kojima je on održavao vezu. Zbog toga je odlučio da beži iz zarobljeničtva. Bilo je to u junu mesecu 1917 godine. Stari inženjer bio mu je dao građansko odelo. Preobučen krenuo je pešice do iduće stanice i tu se uvukao u teretni voz koji je nosio žito iz Sibira za Petrograd.

Posle nekoliko dana vožnje, Josip Broz je stigao u rusku prest onicu. Otišao je pravo kod sina ovog inženjera. Broz mu je doneo očeve pozdrave, a mladi Poljak zadržao ga je u svome stanu. Nekoliko dana kasnije izbile su velike demonstracije protiv Privremene vlade, poznate pod imenom Julskih demonstracija. Josip Broz nalazio se u povorci sa radnicima. Kada su radnici bili došli u blizinu jedne velike železničke stanice, na njih je otvorena vatra iz mitraljeza sa krova te stanice.

Veliki broj radnika bio je ubijen. Otpočela su masovna hapšenja. I prijatelj Josipa Broza, mladi inženjer Poljak, bio je uhapšen. Josip Broz krio se neko vreme pod mostovima na Nevi i naposletku odlučio da beži u Poljsku. Ali u svom planu nije uspeo, — na putu je pao u ruke policije. Na saslušanju je izjavio da je austrijski zarobljenik. Policija ga je vratila u Petrograd, gde je bio uhapšen i strpan u zloglasnu Petropav-lovsku tvrđavu. Reka Neva proticala je u blizini ćelije u kojoj je ležao. Bila je to sasvim mala odaja, sva od kamena, prepuna pacova.

Tri nedelje kasnije, Josip Broz je proteran na Ural, opet u Kungur. Njemu se nije išlo u Kungur, jer je znao šta ga tamo čeka, pa se ponovo odlučio na bekstvo.

Transport je išao sporo. Dani su prolazili. Kad je voz stigao u Jekaterinburg, danas Sverdlovsk, Josip Broz je zatražio od stražara da mu dozvoli da na stanici uzme malo tople vode za čaj. Čim je izišao iz voza, počeo je da beži, ali je u gužvi naleteo na jednog drugog stražara iz transporta, koji nije ni pomislio da Broz beži, pa mu je mirno rekao: „Zdravstvuj Joška!" Ali odjednom se trgnuo, jer mu je sinulo da Broz beži. Počeo je da skida pušku s ramena, ali Broz se već izgubio u gomili ljudi na stanici. U tom trenutku sa stanice je polazio jedan voz i Josip Broz je uskočio u vagon. Kako je bio obučen u građansko odelo, a ruski govorio skoro perfektno, niko nije mogao da posumnja da je taj putnik ratni zarobljenik.

Stražari koji su sprovodili transport zarobljenika za Kungur obavestili su sa stanice u Jeka-terinburgu sve obližnje stanice da je pobegao jedan ratni zarobljenik. U vozovima su izvršeni pretresi. Na stanici u Tjumentu, jedan Kozak ušao je u voz i počeo da posmatra putnike. Slučaj je hteo da je prvo prišao Josipu Brozu i zapitao ga:

— Da li se među vama nalazi jedan odbegli austrijski ratni zarobljenik?

Broz mu je kratko odgovorio:

— Njet.

Konduktar je pustio Broza da putuje bez karte, jer tada su se mnogi vojnici naprosto vraćali s fronta kući, a putnici su mu davali hrane. Voz je već bio prešao Ural i ušao u Sibir, kad ga je jedne večeri na stanici Atamanski Hutor, kod Omska,

5*

68

PPALOZI ZA BIOGRAFIJU

opkolila grupa naoružanih radnika. Broz je zapitao radnike o čemu se radi, a oni su mu odgovorili:

— Od danas je sva vlast u rukama sovjeta.

Toga dana je u Petrogradu izbila Oktobarska revolucija. Naoružani radnici pripadali su Boljševičkoj partiji i skidali s voza odbegle buržuje. Ispitivali su svakoga putnika ko je i odakle je. Broz im je odgovorio da je austrijski ratni zarobljenik, a da je radnik kao i oni. Oni su mu rekli da može da ode u bivši zarobljenički logor, gde su mnogi zarobljenici već pristupili Internacionalnoj

crvenoj gardi. Broz se uputio u taj logor i tako pristupio Crvenoj gardi. Tu je zatekao mnoge ratne zarobljenike, Čehe, Mađare i Rumune.

— Pisalo se da sam ja uzimao — kaže Josip Broz — znatnog učešća u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u Rusiji. Nažalost, to nije tačno. Služio sam u Crvenoj gardi više mjeseci, ali iako smo stalno zahtijevali da se borimo protiv bijelih, nismo slati na front.¹

1 Godine 1945 Milovan Đilas napisao je kratku biografiju druga Tita, na traženje redakcije „Sovjetske enciklopedije“. Jedna kopija te biografije bila je predata Direkciji za informacije, za opštu upotrebu. Na osnovu tog materijala napisao je Miroslav Krleža 1948 kratku biografiju Josipa Broza—Tita, koju je objavila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Kada je Milovan Đilas pisao tu biografiju, drug Tito mu je poslao sledeće pismo: „Druže Đido!

To su ti najkraći podaci. Mnogo već i onako znaš i sam. Moje učešće u ruskoj revoluciji je neznatno, iako sam još prije februarske revolucije simpatizirao i koješta pomagao. Moj pristup u Partiju u Omsku 1918 također ne računam, jer je tada tamo sve skupa bilo vrlo šašavo. Moje članstvo je neprekidno od 1920 god.

Rodio sam se 1892 godine, maja u selu Kumrovec, kotar Klanjec, Hrvatska. U rodnom mjestu svršio četiri razreda osnovne škole.

1907—1910 god. izučio bravarski zanat i polazio redovno tri god. šegrtsku školu u Sisku.

1910—1911 prakticirao mehanički zanat u Zagrebu. 1910 godine stupio u klasni sindikalni pokret. 1911, 1912, 1913 god. radio u metalur-gijskim fabrikama u Sloveniji (Kamnik), u Češkoj (Čenkov), u Austriji (Beč i Bečko Novo Mjesto) i u Ljubljani.

1913 god. u jesen regrutovan u austro-ugarsku vojsku i služio u Zagrebu u 25 puku, domobranskom.

1914 god. u početku augusta pošao u rat kao podoficir, vodnik. 1915 aprila zarobljen sa cijelim bataljonom od Rusa. Nalazio se u zarobljeništvu do septembra 1920 god.

Ležao 13 mjeseci u bolnici u Svijažesku. Poslije se nalazio na radu u Ardatovskom srezu, u Simbirskoj guberniji, dalje u Kunguru, Permska gub.

U aprilu 1917 god. pobjegao sa rada zbog šikaniranja u Lenjingrad, Učestvovao u Julskim demonstracijama. Kasnije pobjegao augusta mjeseca u Sibir, gdje sam ostao do odlaska u zemlju.

Od 1920 do 1924 radio u Zagrebu, onda kod Bjelovara kao strojar. Izbačen sa rada zbog rada u partiji.

PRVI SVETSKI RAT

69

Crvena internacionalna garda sastavljena od zarobljenika čuvala je stražu u Omsku i istovremeno radila na železničkoj stanici Marjanovka. Početkom 1918 počele su kroz Omsk da prolaze kompozicije sa češkim zarobljenicima, koji su u međuvremenu bili formirali svoje vojne jedinice, dobro se obukli i naoružali.

Češka legija, prema sporazumu s boljševicima, trebalo je da se preko Vladivostoka prebaci na zapadni front u Evropu, ali komanda Legije došla je u vezu s Kolčakom i umešala se u građanski rat u Rusiji. Umesto daljeg putovanja za Vladivostok, češke jedinice su se zaustavile i otpočele napad na Crvenu gardu. Zauzele su stanicu Tatarku, dok su se druge jedinice zaustavile na stanici

Marjanovki. Došlo je do borbi i Omsk je pao u ruke kontrarevolucionarnih snaga. Admiral Kolčak, koji se u novembru 1918 proglasio „vrhovnim vladarom“ Rusije, učinio je Omsk svojom rezidencijom.

Internacionalna brigada bila je razbijena. Nastalo je hapšenje i ubijanje svih boraca Internacionalne brigade. Otpočeo je beli teror. Neki provokatori prokazali su Broza i on je morao da beži u stepu. Došao je u jedno selo, nekih 65 kilometara od Omska, i zaposlio se kod nekog Kirgiza Isaije, kao mehaničar, u parnom mlinu. Kirgiz je bio neobično bogat čovek. Imao je samo preko 2.500 konja u stepi, a bio je i vrhovni sudija među tamošnjim Kirgizima. Isaija je znao da je Josip Broz komunista, ali ga nije nikad prijavio kaznenim ekspedicijama koje su

1925—1926 radio u Kraljevici u Brodogradilištu kao mehaničar. 1926—27 radio u Smederevskoj Palanci u Vagon-fabricsi. Izbačen sa rada kao glavni povjerenik i organizator radnika.

1927 postao sekretar Sind. metalaca u Zagrebu, onda Pokrajinski sekretar metalaca za Hrvatsku.

Od 1927 do 1928 — do osude — bio sekretar Mjesnog partijskog komiteta u Zagrebu.

1927 bio 2 puta uhapšen i suđen na godinu, pa onda na 7 mjeseci.

1928 bio 3 puta uhapšen i onda osuđen na 5 god.

1934 god. po otluženju robije bio pušten i onda emigrirao u Beč po odluci CK KPJ i kooptiran za člana Politbiroa CK KPJ. Pod konac 1934 god. otišao u Moskvu po odluci CK kao polit-referent u Jugosl. sekciji KP u Kominterni. Radio kao polit-referent do 1936 god. i onda kao član Politbiroa CK otišao u zemlju radi organizacije partije i rukovođenja u zemlM.

U sin. pokretu sa prekidom zbog rata od 1910 god.

Stari

P. S.

Rusi imaju sigurno moju detaljniju biografiju, jer sam je pisao u Kominterni. Za njih je važniji kasniji period koga nema u biografiji."

Drug Tito je ovo napisao rukom na hartiji iz omanjeg bloka. Prve dve strane nisu paginirane, a treća počinje s paginacijom 2. Paginacija ide od 2 do 5, a sedma stranica opet nije paginirana. Ovaj rukopis nalazi se u jednoj koverti na kojoj je drug Đilas napisao svojom rukom: Dragocjeno. Čuvati."

70

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

krstarile tim krajem, jer je cenio veštinu svog mehaničara. Često su svraćali i Česi, ali Broz je bio preobučen u kirgisko odelo, pa na njega niko nije sumnjao. Česi su jednom prilikom tražili baš Broza lično, jer ga je jedan od njih poznavao još iz Mihajlovke, gde su zajedno radili kao zarobljenici. Zbog tog Čeha Broz je upravo i morao da beži iz Omska, jer je on pristupio Legiji i prijavio Broza da je bio crvenogardejac. Češka patrola uzalud ga je tražila. Od Kirgiza nisu doznali ništa.

Kirgizi su živeli primitivno, sjeseni i zimi u zimovkama ukopanim u zemlju, koje su uz to prokišnjavale u vreme kratkotrajnih jesenjih kiša, a leti pod šatorima. Kirgizi su pokazali veliko gostoprinstvo prema beguncu. Prvih dana po njegovom dolasku održavala se neka svečanost na koju je došao veliki broj konjanika-džigita iz najudaljenijih aula. Na kraju svečanosti iz jednog mračnog šatora

izveden je konj koji je bio dobro hranjen, ali nikako izvođen na svetlost. Kirgizi su predložili Josipu Brozu da pokuša pojahati tog konja. Konj je bio besan, propinjao se i teško ga je bilo obuzdati.

— Još na Sutli naučio sam da jašem na neosedlanom konju, — priča Josip Broz — ali na ovakvome nikad u životu nisam jahao. Ponio me je kao vjetar prema jednoj maloj šumici, pa me je šiblje udaralo po licu toliko da su sve ostajale modrice. Ipak me konj nije zbacio, i poslije pola sata lude trke umirio sam ga i vratio se među Kirgize.

Posle toga Kirgizi nisu samo poštovali Brozovu veštinu u opravljanju parnog mlina nego i njegove jahačke sposobnosti. Isaija je pomogao Brozu da kupi od jednog čoveka za 60.000 ru-balja krasnu kobilu, tamnozeleno boje, koja se zvala Mercedes. Broz je nabavio i psa, ali su mu ga vukovi rastrgli. Kasnije je pronašao drugog psa, mladog vučjaka. Uhvatio je i dva mlada vučića, pa ih je zajedno odgajivao. Kad su vučići porasli, po-begli su u šumu, ali je vučjak ostao, ojačao i mogao se klati s najvećim vucima.

Jednom je, za vreme boravka Josipa Broza kod Kirgiza, održavana skupština njihovih hadžija. I sam Isaija bio je „hadži“, išao je u Meku. Kad je počela svečanost, Isaija je nagovorio Broza da pred hadžijama ispriča nešto što bi njih interesovalo, a sam je otpočeo razgovor pričom da je Josip Broz bio čak i u Carigradu i da je video padišaha. Broz, međutim, dotle uopšte nije video ni Carigrad ni padišaha, ali zbog Isaije nije mogao poreći, nego je potvrdio da je bio. To je izazvalo veliko divljenje kirgiskih hadžija i oni su ga upitali šta još zna. Tako se vodio razgovor o svemu i svačemu, a na kraju i o tome ko je čišći. Kirgizi su tvrdili da je život Evropljana jadan, jer se nikad ne peru posle jela i po zalasku sunca, a Broz im je objašnjavao da nije sve u pranju ruku, nego da

\
PRVI SVETSKI RAT

71

bi trebalo kuće urediti, očistiti se od vašiju. Prešlo se i na religiju. Broz im je počeo da govori o konzervativnosti religije, ali su ga hadžije prekinule i jedva ga je iz nezgodne situacije spasao Isaija.

Za vreme boravka među Kirgizima Josipa Broza je jednom zboleo zub. Videći ga kako trpi, neka stara Kirgiskinja ponudila mu je svoju pomoć i on je pristao da okuša njen lek. Evo kako Josip Broz opisuje kirgiski način lečenja zubobolje:

— Stavila je nekakve tri cjevčice u sud s vodom, u tavu visine jednog centimetra. Zatim je uzela tri svjećice, zapalila ih i zabola u nekakve piramide od tijesta. Dok je sve to spremala, njene snahe donijele su nekoliko čilima i prebacile ih preko moje glave. Baba mi onda naredila da otvorim usta i da ih držim otvorena iznad tave, pa onda nabacila na mene još jedan poveći čilim. Žene su sjele na njegove ivice, i ja više nisam imao kud. Nije mi preostalo drugo no da i dalje držim usta otvorena. Od plamena svijeća upalilo se ono tijesto, a zrak pod onim čilimima, ukoliko ga je bilo, bio je sve ne-snosniji, tako da sam se skoro onesvijestio. U toj mucu zaboravio sam na zubni bol. Ali, babe sjede i nikako me ne puštaju. Još uvijek, kao i na početku, stara Kirgiskinja skakuće oko mene, lupa i viče: „Karan, karan — kut, kut!“ („Đavole, đavole — iziđi, iziđi!“). Kad su me žene najzad otkrile, baba počne da vadi iz one vode u tavi crviće koji su tobož ispali iz zuba. Ustvari, to su bile klice maka koji je ona usula u tavu. Sav mokar od znoja i gušenja pod čilimima jedva sam dočekao da udahnem punim plućima. Od svega toga zub je prestao da me boli, a ja sam, razumije se, babi platio za liječenje.

Među Kirgizima Broz je ostao dosta dugo. Naučio je prilično i njihov jezik. Iz Isaijinog aula nije mogao da se makne, jer je čitav kraj bio pod vlašću belih. U toku čitave 1919 godine vodila se borba između crvenih i belih duž sibirске pruge. U jesen 1919 Omsk i okolina bili su oslobođeni od Kolčaka. Josip Broz se oprostio od Isaije i krenuo na sankama za Omsk. Usput je naleteo na jednu razbojničku bandu na konjima. Vođa te grupe uperio mu je pušku na grudi i hteo da okine, no odustao je od toga kad mu je Broz rekao da je ratni zarobljenik. Razbojnici su se zadovoljili time što su mu pokupili sve stvari. Stigao je u Omsk potpuno opljačkan. Nekoliko dana kasnije, dok se šetao po pijaci u Omsku, primetio je jednoga prosjaka koji mu se učinio poznat. Kad ga je malo bolje zagledao, prepoznao je u njemu vođu razbojničke bande koja ga je opljačkala. Uz pomoć milicije, razbojnik je bio uhapšeni. Bio je došao u Omsk da, prurušen u prosjaka, iz vidi kad će da krene jedan voz koji je nameravao da u putu napadne. Na sa-

72

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

slušanju je vođa ove razbojničke bande priznao da je izvršio čitav niz ubistava i pljački u okolini Omska.

U Omsku se Broz venčao s mladom ruskom devojkom Pelagijom Belousovom, koju je upoznao još kada je bio došao u Omsk, u novembru 1917 godine. Kada je početkom januara 1920 godine bila uspostavljena redovna železnička veza između Sibira i zapadnih krajeva Rusije, Broz je zajedno sa ženom krenuo za Petrograd.

U Petrogradu je sreo mnoge svoje zemljake, bivše ratne zarobljenike, koji su bili osnovali specijalne vojne jedinice, sastavljene od ratnih zarobljenika iz jugoslovenskih krajeva, i pridružili se Crvenoj armiji. Neki su predlagali Brozu da ostane u Rusiji. Međutim, on je žudeo za svojom zemljom u kojoj nije bio već šest godina.

U Petrogradu je Josip Broz ostao tri nedelje, pa je s jednom grupom ratnih zarobljenika krenuo za Jugoslaviju. Prva im je stanica bila Narva, gde se nalazila granica između Sovjetske Rusije i intervencionista. Zarobljenici su bili stavljeni u karantin, u jednoj tvrđavi, gde su ostali nekoliko nedelja. Beli su gotovo svake noći odvlačili iz tvrđave po nekog zarobljenika za koga su smatrali da je boljševik. U ovoj tvrđavi zajedno sa Brozom bio je i Jaroslav Hašek, poznati češki humo-ristički pisac i autor antiratne satire „Dobri vojak Švejk”. Hašek je bio vrlo povučen čovek i gotovo se nikad nije smejao. Posle nekoliko nedelja karantina, Josip Broz je napustio Narvu na brodu „Lili Feuermann”. Bio je to lep brod, ali put preko-Baltika nije bio nimalo prijatan zbog guste magle. Brod je konačno stigao u nemačku luku Stettin, gde su se ratni zarobljenici raspodelili po nacionalnostima. S grupom jugoslovenskih bivših ratnih zarobljenika Josip Broz je krenuo vozom za Jugoslaviju. Među Jugoslovenima su se nalazila i dva Banaćanina, koji su se za vreme puta izdavali za boljševike.

Tako je Josip Broz konačno stigao na granicu Jugoslavije, u jesen 1920 godine.

Četvrta glava

U NOVOJ DRŽAVI (1918—1921)

Kraj Austro-Ugarske monarhije. — Ostvarenje velikih nada i prva. razočarenja.

— Regent Aleksandar i režim velikosrpske buržoazije. — Socijalistička radnička partija (komunista) i oportunističko rukovodstvo. — Dolazak Josipa Broza u Jugoslaviju, u septembru 1920 godine. — Izbori za Konstituantu i Obznana. —

Spasoje Stejić i Alija Alijagić. —• Progoni radničke klase. — Josip Broz napušta Zagreb.

„Svetu krunu je vrag vzel“, tako su Kumrovčani i ostali seljaci u Zagorju govorili 1918 godine, kada je Austro-Ugarska monarhija propadala. Vladavina austro-mađarske aristokrati je posle toliko vekova završavala se. Zagorski seljak više neće ratovati za Habzburge i krunu svetog Stjepana po svim bojištima. Evrope. Samo u ratu 1914—1918 godine 25 domobranski puk, u kome su većinu činili Zagorci, imao je 25 hiljada koje ubijenih, ranjenih ili zarobljenih vojnika. Iz čitave Hrvatske i Slavonije u Prvom svetskom ratu poginulo je 70.000 ljudi. Preko-150.000 vojnika iz ovih krajeva bilo je zarobljeno; najveći broj svesno je prešao na drugu stranu, naročito na ruskom frontu, da se dalje ne bi borio za svoje ugnjetače. Poslednje dve godine rata Zagorje, kao i ostali krajevi Hrvatske, bili su prepuni takozvanog zelenog kadra, vojnika koji nisu hteli da idu na front, nego su se u manjim ili većim grupama krili u šumama oko svojih kuća.

Ukoliko su dolazile sve crnje vesti za Austro-Ugarsku monarhiju sa frontova, utoliko je zeleni kadar rastao. To se već pretvaralo u pravu žakeriju, zagorski seljak svodio je račune s plemenitašima još od Matije Gupca. Svake noći planuo bi neki dvor, zamak ili kurija, a sutradan ujutru deljena je vlastelin-

74

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

U NOVOJ DRŽAVI

75

ska zemlja. Petlovo pero opet se pojavljivalo na škrlakima zagorskih seljaka. Napadani su Trakošćan, Novi Dvori kod Klanjca i drugi dvorci. Mnogo je tu glava palo. Pored ostalih i šljivar-skog plemenitaša Aurela Rauera, jednog od prvaka hrvatsko-srpske koalicije i odjelnog pretstojnika u hrvatskoj vladi za vreme rata. Zagrebački „Obzor“ gorko se žalio na „pljačkaše“:

„Tri kilometra od središta mjesta Vinice nalazio se je velik i impozantan dvor, Banjski dvor. Taj historički dvor bio je nekada vlasništvo obitelji Erdodv, a u zadnje vrijeme grofa Festetića. U blizini nalazi se ugljenik Ladanje dolnje, gdje je zaposlen priličan broj radnika. Na večer 6. o. mj. čuo se je iz ugljenika jaki signal, dan ugljениčkom sirenom, koji ali signal nitko nije držao kakvim opasnim znakom. Međutim, na taj signal okupio se jedan dio radništva i veliki dio pučanstva sela Ladanje dolnje i Ladanje gornje, -te je po prije dogovorenom i ustanovljenom sistemu opkolilo Banjski dvor sa svih strana i počelo plijeniti i raznositi stvari. Banjski dvor je bio pun vanredno skupocjenih i starih stvari, krasnog hi-storičkog posoblja, slika, sagova, porcelana, srebra i drugih skupocjenih stvari, što se kroz stotina godina ondje sabralo i spremilo. Pljačkaši raznijeli su sve, te se danas u svakoj seljačkoj kući obaju sela Ladanje nalazi po koji historijski ili umjetnički objekt. Pljačkaši se međutim nisu zadovoljili time, da su ove predmete odnijeli, već su najprije grad zapalili, a onda uz eksplozije ručnih granata dinamitom digli u zrak. U 2 sata u noći bio je grad u plamenu, a jedina pomoć, t. j. domaći oružnici bili su nemoćni i naprosto protjerani. Prema jutru na koncu dignut je grad u zrak, a očekivana pomoć stigla je istom u jutro. U %7 sati u jutro stiglo je 140 momaka sa odnosnim brojem časnika i oklopljenim automobilima, koji su došli iz Čakovca, no sve to nije moglo više ništa pomoći. Vojska je odmah počela sa razoružavanjem pljačkaša, pak je tom zgodom uslijed renitencije pojedinaca došlo do sukoba, koji su se svršili smrću sedmorice. Ustanovilo se, da je cijeli pokret imao sasna tipičnu ruskoboljševičku

sliku, pak se ustanovilo i organizatora toga pokreta, a na žalost spominju pojedini uhapšenici i ime jednog političara, koji da ih je na taj čin obodrio. Dinamit su pljačkaši imali iz ugljenika Ladanje dolnje, a od kuda im ručne granate i ino oružje, nije nam još poznato. U tom predmetu jest bezuvjetno potrebno jedno energično uredovanje, jer očito prijeti pogibao da se pokret proširi. Sada momentano — dok je vojska tamo — jest nastao ^

Strah je uhvatio javljao:

io Gornji grad i

Kaptol. „Obzor" je ponovo

i

„Novi boljševički pokreti. Brzobjavlja nam da se noćas očekuju napadaji na sela Ivanec, Klenovnik i Protno, slični onim na Festetičev grad."

Oktobar 1918 za zagorskog kmeta značio je da je došlo doba da on dobije svoju zemlju u svojoj slobodnoj državi. U Zagorju i drugim delovima Hrvatske u to vreme postojala je jaka želja da se stvori zajednička država južnoslovenskih naroda. Ta ideja od Dubrovčana prenela se u periodu romantizma i na Zagorje, gde su Ljudevit Gaj i ostali njegovi jednomišljenici otpočeli sa propagandom ilirizma. Nisu li se Ilirci za tu ideju čak i odrekli svog kajkavskog dijalekta i prihvatili štokavštinu kao književni jezik Hrvata?

Prve nade u novoj državi ubrzo su bile propraćene i prvim razočarenjima. Umesto Pešte i Beča, sada je došla na vlast domaća buržoazija. I dok je s jedne strane pokazivala kukavičluk i neodlučnost u pitanju odbrane bitnih nacionalnih interesa (Vilim Bukšeg i dr. Ante Tresić-Pavičić, u ime Narodnog veća SHS u Zagrebu, primili su u Puli 31 oktobra 1918 austro-ugarsku ratnu mornaricu s dreadnoughtima od 30.000 tona i zatim, po nalogu iz Zagreba, naredili da se sve to preda Italijanima), s druge strane je na brzu ruku stvarala takozvana narodna veća, kojima je bio glavni cilj da smire seljake, da smire narodne mase koje su tražile da se pre svega čuje njihov glas o tome kako treba urediti državu. Ta narodna veća, koja narod nije birao, sastavila su svoju deputaciju koja je otišla u Beograd i poklonila se regentu Aleksandru, proglašavajući stvaranje jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca, a ne pominjući nijednom rečju kakva ta država treba da bude. Jer, pored težnji za stvaranjem zajedničke južnoslovenske države, koje su bile jako izražene među svima južnoslovenskim narodima na Balkanu, ti narodi živeli su više od trinaest stoleća odvojeno pod različitim uslovima i pod raznim uticajima, političkim, kulturnim, ekonomskim i socijalnim. U nekim krajevima bio se već prilično razvio kapitalizam, u Bosni i Makedoniji preovlašivali su čisto feudalni odnosi, na selu u Dalmaciji kolonati i tako dalje. Svi spoljni neprijatelji, naročito velike sile, vesto su koristili razlike u razvitku pojedinih zemalja, tradicije i drugo, raspirivali su razmirice i tako lakše pokoravali jedan po jedan narod. Zajednička država 1918 godine bila je stvorena, ali narod se nije pitao kakva će to država biti, kako će biti rešeni odnosi između pojedinih naroda, ko će biti nosilac suverene vlasti, hoće li to biti republika ili monarhija, da li će to biti kapitalistički ili socijalistički režim. Jedan od retkih ljudi koji je izjavio rezervu uoči 1 decembra 1918 godine, kada se sastala deputacija Narodnog veća s regentom Aleksandrom i proglasila ujedinjenje,

76

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

bio je Stjepan Radić. Na tajnoj, noćnoj sednici Narodnog veća 24 novembra, on je opominjao:

— Još nije prekasno! Ne srljajte kao guske u maglu!

Radić je osporavao legitimnost Narodnog veća, ukazujući da ono nema nikakvog mandata od naroda:

— Mi smo tri brata, a ne jedan. Svakog brata treba pitati... Politička je pogreška stavljati svoj rođeni narod pred gotove činjenice po svojoj gospodskoj voljici... Taj njegov potez omogućio mu je da među hrvatskim masama, a naročito seljačkim, postigne takav ogroman uticaj kakav u to vreme nije imao ni jedan drugi političar.

Jedna od prvih stvari koju je Narodno veće tražilo bilo je da se odmah pošalju trupe iz Srbije u Hrvatsku i druge krajeve da guše pokret naroda.¹ Ono je bilo pokušalo da za iste ciljeve-upotrebi pojedine pukove bivše austro-ugarske vojske koji su se vraćali s fronta, ali je taj pokušaj osujećen pobunom vojnika iz 25 domobranskog i 53 pešadiskog puka koja je izbila 5 decembra u Zagrebu. Pri ugušivanju te pobune 13 vojnika bila je ubijeno, a 17 ranjeno.

Novinski otek Narodnog veća ovako je prikazao događaje od 5 decembra 1918: „Jučer oko podneva počele su gradom obilaziti oružane grupe pripitih vojnika, koji su klicali protiv novog stanja u zemlji. U pol tri sata popodne sve su te grupe sišle na Jelačićev trg. Bilo ih je par stotina s mašinskim puškama. Većinom su bili vojnici bivše 53 pukovnije. Red na Jelačićevom trgu držalo je redarstvo, koje je sada, kako je poznato, vrlo mnogobrojno, te odred mornara i Sokol. Da se izbjegne svakom sukobu, razdijeljeno je 60 mornara u dvije čete, a jedna (20 momaka) s jednom mašinskom puškom povukla se u kuću broj 6, a druga (40 momaka) s drugom mašinskom puškom u kuću broj 4. Boljševički raspoložena vojska, podstrekavana od nekih civilista, tražila je, prijeteci se sa svojim puškama i sa pet mašinskih pušaka da im se predade mašinska puška mornara u kući broj 6. Mašinska im je puška po zapovjedi predana. Na to zatražiše vojnici, da im se izruči i druga mašinska puška, a kad je izašao iz kuće broj 4 Sokol Marcel Tićak, da umiri vojnike, ubiše ga hitcem iz revolvera. Zbunjeni i pijani vojnici započele na to-sa svim svojim mašinskim puškama pucati u prvi kat kuće broj 4r Odred mornara u toj kući odgovorio je vatrom. Nakon kratke pucnjave uspjelo je mornarima da raščiste trg i uspostave red.”

¹ Iz Beograda su poslate čak i francuske kolonijalne trupe. Dva bataljona Anamita iz Indokine stigla su u Zagreb 25 i 26 novembra 1918, a Narodno veće na svečanoj sednici pozdravilo je njihovog komandanta divizdskog generala Tranique-a.

U NOVOJ DRŽAVI

77

Zbog učešća u 5 decembru izveden je pred sud veliki broj oficira i vojnika. Osuđeno je 22 oficira, podoficira i vojnika na 69 godina i 10 meseci robije. U Hrvatsku su poslani hitno novi kontingenti srpskih i kolonijalnih francuskih trupa.

To slanje srpskih trupa, a zajedno sa njima i francuskih kolonijalnih trupa, da uspostavljaju red u Hrvatskoj, bilo je jedan od najmračnijih poteza regenta Aleksandra. Srpsku vojsku, koja je pokazala toliko heroizma u odbrani svoga tla od ujedinjenih nemačkih, austro-ugarskih i bugarskih armija, regent je sada bacio protiv hrvatskih radnika i seljaka.¹

Preživjele borbe takve vojske kao što je bila srpska regent Aleksandar slao je sada u bratoubilačku borbu. Time je on ujedno kršio ugled koji je Srbija, naročito u periodu između 1903 i 1914 bila stekla svojim unutrašnjim životom, koji je,

uprkos ekonomskoj zaostalosti zemlje, imao u sebi dosta demokratičnosti, naročito za uslove i prilike na Balkanu.

Izišavši iz perioda oslobodilačkih ratova, velikosrpska buržoazija na čelu sa regentom Aleksandrom bacila se na pljačkanje i porobljavanje svih zemalja u Jugoslaviji. Vaspitan na petrogradskom dvoru, regent Aleksandar maštao je o tome kako da dinastija Karađorđevića sedne čak i na romanovski presto. U „Politici“ je 1919 godine bila objavljena jedna karakteristična notica o tome kako regent Aleksandar misli da za svoga naslednika (u to vreme smatralo se da regent Aleksandar ne može da ima poroda) uzme sina svoje sestre Jelene², koja je 1. Srbija je bila prepatila u Prvom svetskom ratu više nego ijedna druga zemlja učesnica toga rata. Prema službenim podacima, objavljenim 1919 na Konferenciji mira u Parizu, od ukupnog broja poginulih muškaraca u Prvom svetskom ratu na prvo mesto dolazila je Srbija sa 22,4%, zatim Francuska 10,5, Nemačka 9,8, Austro-Ugarska 9,5, Italija 6,2, Velika Britanija 5,1, Rusija 1,3, Belgija 1,0 i SAD 0,2%. U Prvom svetskom ratu Srbija je mobilisala 852.000 vojnika, što čini 15% od ukupnog brva stanovništva, 30% svih muškaraca, a 83% muškaraca u dobi između 18 i 55 godina. Od ovoga broja poginulo je ili umrlo od rana i epidemija 402.435 vodnika. Do septembra 1915 bilo je poginulo 172.508 vojnika; prilikom prelaska preko Albanije 77.455 vojnika; u borbama na Solunskom frontu 1916, 1917, 1918 godine 36.477 vojnika; pobijeno ili umrlo u zarobljeništvu 81.214, a 34.781 vojnik umro je od rana ili bolesti na teritoriji Srbije 1915 godine. Sto se tiče gubitaka civilnog stanovništva, oni su iznosili 845.000. Od 200.000 građana koji su pošli za vojskom preko Albanije poginulo je ili umrlo 140.000 ljudi. Epidemija pegavog tifusa 1914—1915 odnela je 360.000 duša. Ukupno je Srbija izgubila prema podacima Konferencije mira u Parizu 1919 u Prvom svetskom ratu što vojnika što građana 1,247.435 lica, to jest 28% od celokupnog broja stanovništva 1914 godine. (Moša Pijade navodi da je iz njegovog razreda u beogradskoj- gimnaziji od njegovih školskih drugova otišlo u rat 32 đaka, a da ih je poginulo 24.)

² Jelena je izbačena iz kraljevske kuće 1929 godine, dvorskim statutom, zbog toga što je počela da živi sa svojim sekretarom za koga se posle udala. (Prema podacima profesora Milana Bartoša.)

78

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

bila udata za ruskog velikog kneza Joana. „Politika“ je oduševljeno komentarisala da eventualni novi prestolonaslednik princ Vsevolod ima u svojim žilama krvi tri dinastije: romanov-ske, karađorđevićevske i njegoševske!

Još od prvog dana povratka sa Solunskog fronta regent Aleksandar inaugurisao je režim korupcije. On lično zaštićivao je korupcionaše. Nosilac te korupcije bila je u prvom redu oficirska klika, takozvana „bela ruka“, koja je 1917 godine pomogla regentu Aleksandru da se otarasi druge oficirske grupe, takozvane „crne ruke“. Još od 1906 godine „bela ruka“ bila se povezala usko sa inostranim kapitalom, naročito francuskim. Kada je otpočeo carinski rat između Austrije i Srbije, francuski kapital finansirao je pored ostalih preduzeća i osnivanje Izvozne banke, u kojoj su belorukci imali svoje ljude, kao naprimer Milorada Draškovića i Acu Popovića—Pajaca, brata Konstantina Popovića — koga je narod, zbog afere s brašnom, prozvao „peskar“. „Bela ruka“ je isto tako zaštitila i ratne korupcionaše, učesnike u takozvanoj „opančarskoj aferi“, kako iznosi profesor Milan Bartoš. Ovu aferu otkrile su „Radničke novine“ 1915 godine u Nišu, iznoseći da je jedan

konzorcij um ratnih liferanata podmetao opanke od fibra i kartona za vojne potrebe. Bila je obrazovana skupštinska anketna komisija, koja je utvrdila istinitost navoda. Na osnovu toga stavljeni su pod vojni sud: Vlada Ilić, industrijalac iz Beograda, njegov brat

/Sofir, zatim radikalski narodni poslanik Maksim Sretenović iz feornjeg Milanovca, radikalski narodni poslanik Uroš Brkić iz Kladova, kao i članovi kožarske engros-firme Migrić, Novaković i Stefanović. Pored ogromne materijalne štete za državu, utvrđeno je da su se mnogi vojnici, a naročito za vreme suvoborske ofan-zive, skoro bosu borili, jer su se opanci od kartona raspadali na vlazi.

Optuženi su bili stražarno sprovedeni preko Albanije, ali je na Solunskom frontu konstatovano da je islednik, docniji sudski general Miša Konstantinović, u povlačenju „izgubio akta" i otuda su posle rata svi optuženi oslobođeni iz „nedostatka dokaza". Kao što je poznato, Vlada Ilić bio je jedan od oslonaca „bele ruke" i stalni vojni liferant u staroj Jugoslaviji. Kralj Aleksandar zaštićivao je ovakve ljude zato što su oni bili i njegovi ortaci u poslu. Njegova gramzljivost i njegova strast za bogaćenjem nije imala nikakvih granica. On je kao jednu od prvih stvari, posle smrti kralja Petra 1921 godine, postavio povećanje civilne liste. Radikalska vlada Nikole Pa-šića iznela je to u posebnom zakonu pred Narodnu skupštinu, tražeći da civilna lista iznosi 24 miliona dinara na godinu, kako se to vidi iz skupštinskih stenografskih beležaka. U obrazlo-

U NOVOJ DRŽAVI

79

ženju vlada je iznela da je kralj Aleksandar zaslužan, da je „od dana kada je pre 40 godina votirana civilna lista od 1,200.000 dinara kraljevina uvećana skoro sedam puta", da je „plata kaj-zera Viljema bila 17 miliona maraka, a Franca Josifa 42 miliona kruna godišnje".

Vlada je tražila da se apanaža isplaćuje prema paritetu francuskog franka.

Opozicija u parlamentu (zemljoradnici, socijalisti i republikanci) iznosila je da civilna lista iznosi ne 24, nego 60 miliona dinara godišnje. Skupština je izglasala predloženi zakon o civilnoj listi, odobrivši da kralj može primati u francima samo jednu četvrtinu apanaže. Međutim, on je i to pogazio. Za deset godina naplatio je preko 173 miliona dinara u francima. Apanaža nije isplaćivana prema „paritetu francuskog franka" nego al pari, to jest, s obzirom da je dinar u prvim godinama posle rata stalno padao, kraljeva apanaža je ustvari rasla. Aleksandar je postao i jedan od glavnih akcionara Narodne banke, nateravši 1921 godine pretstavnike Bankarskog sindikata za upis akcija da mu Izvozna banka, Beogradska zadruga i Jadranska banka ustupe jedan deo akcija koje su one upisale. Te akcije on je isplatio od dividende za četiri godine, jer se njihov kurs bio posle toga popeo od 500 dinara na 6.000 dinara. Kralj Aleksandar ulazio je i u najsitnije poslove.

Preuzeo je bivšu državnu ekonomiju u Topčideru, pa je s povrćem i jajima konkurisao seljacima na beogradskoj pijaci. Imao je besplatnu radnu snagu — gardiste, koji su u vojničkim čakši-rama i civilnim kaputima čak prodavali kraljevo povrće na pijaci. Osim baštovanluka i živinarstva u Topčideru, on otvara teče vinska preduzeća za proizvodnju vina i rakije u Topoli i na Demir-Kapiji. Ona su, iako kraljeva privatna imanja, bila oslobođena poreza! Posebno se kralj Aleksandar preko svojih „štro-mana" povezivao sa stranim kapitalom, naročito francuskim, koji je počeo u novoj državi da ostvaruje sve unosnije poslove. On je postao jedan od akcionara Borskog rudnika bakra.

Godine 1919 u čitavoj Jugoslaviji je vrilo. Trupe su bile upućivane ne samo u Hrvatsku nego i u Crnu Goru, gde je „ujedinjenje“ proglašeno na sličan način kao i u Hrvatskoj i gde je bio zaveden strašan teror (muškarcima su, naprimer, stavljane žive mačke u čakšire, a zatim udarane štapovima, da bi svojim pandžama razdirale žrtvi meso). Vojska je odlazila i u pojedine krajeve Bosne da guši pobunu seljaka, koji više nisu hteli da i dalje plaćaju hak agama i begovima. Otpočeli su i surovi obračuni u Makedoniji, gde' narodu čak nije bilo dozvoljeno da govori svojim maternjim jezikom. Pojedine četničke vođe vršile su masovne pokolje 1919 godine-u Tikvešu, oko Velesa i na Bregalnici.

80

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Uslovi života radničke klase postali su nepodnošljivi. Devet desetina radnika bilo je nezaposleno. Saobraćaj razoren, fabrike bez sirovina. Cene pojedinim proizvodima u Beogradu prema predratnim cenama bile su porasle i do 38 puta, a nadnice, naprimer, kožarskih radnika svega oko 5 puta, grafičkih od 11 do 14 puta, a građevinskih od 8 do 13 puta. Kakva je beda vladala i u gradu i na selu svedoči i ovaj detalj. U listu „Demokratija“, u Beogradu, izašao je sledeći oglas: „Poklonila bi moje muško dete staro 10 meseci zbog materijalne nemogućnosti. Javiti se na adresu: Ranka, sestra Lazara La-zića, Dublje, srez trstenički. 25. VI. 1919 g. Trstenik.“

O invalidima kojih je bilo u čitavoj zemlji blizu pola mi-liona niko se nije brinuo. Čak je i patriotski pesnik Aleksa Santić s gnevom pisao:

„Gore na timor sve više mi smo se peli, S vatrama zlatnim srca i duše cele, I s' Vrh svoga na balčacima sneli Pod sjajnim stegom lepotu zore bele. A sad u magli na rubu jame svoje, Ko suha stabla „besmrtna deca“ stoje...“

Svesno i gordo, gazeći reke i mlake,

0 žrvanj smrti za vas lomismo kosti;

1 sada naše stope bedne su šljake,

A hrpti grbe... I ružni, prljavi, prosti, Ko tupe senke, smrskanih gnjata i ruku, Sa vergelima „stubovi slave“ se vuku...“

0 srama... S naše Golgote, na strah Pilatu, Planuše luči vaskrsnih kandelabra!

1 dok vrh lonča vaših blista u zlatu, Na zgarištima grče se „deca hrabra“ —

Bogalji, kljasti, glođući koru hleba, Neme i dršću pod sačom studena neba.

S terasa vaših, uz pune, zanosne treme, Stokratnim „Ura!“ nas juče slaviste svije' Prosipajući ruže i hrizanteme Na „sokolove kakvih još bilo nije!“ A sada nama dali ste vence nove: Prosjačke torbe, štake i rite ove...“

CG TITO U SVOM RODNOM MESTU KUMROVCU, U PROLECE

1952 GODINE

TITO POKAZUJE u SVOJOJ RODNOJ KUCI ŽRVANJ KOJ! JE KAO DECAK CESTO MORAO DA OKREĆE

AEAUMCHA

CTAJHOBMhA H nORGB

DOSAD NAJRANIJA FOTOGRAFIJA DRUGA TITA, SNIMLJENA U KAMNIKU 1911 GODINE. DRUG TITO STOJI LEVO IZA MLADOG RADNIKA U BELOJ BLUZI I S ČEKIĆEM U RUCI

ALEKSANDAR KANKOVIC (U

DRUGOM REDU, SA KAČKETOM)

NA ZANATU U BEOGRADU

1322 GODINE

Sa plotovima ostruge nepristupne

Ogradili ste međe vrtova svoji'

Gde zlato sunca rumene plodove krupne

Svrh bistrih vrela za vas hrani i poji;

A mi „takmaci džinova i orkana"

Za vašim plotom kupimo otpatke s grana...

Mi oči svoje dadosmo nek ih dube Šiljak dželata i neka za vas prsnu, I više njima nećemo gledati ljube, Ni decu svoju, ni svoju slavu krsnu... Pa gde ste, oči, da nama budete slepim?... O gde su duše što lete zvezdama lepim?..."

Oktobarska revolucija vršila je ogroman uticaj na borbu narodnih masa u Jugoslaviji. Na hiljade bivših zarobljenika vraćalo se iz Rusije, naročito u prečanske krajeve, donoseći sa sobom napredne ideje. Ali, u zemlji nije bilo snage koja bi mogla da povede narod i da mu da onakvu vladu kakvu je njegova ogromna većina želela. Bilo je propušteno da se u tom pogledu ma šta učini u prvih šest meseci od formiranja nove države. Tek u aprilu mesecu 1919 od pretstavnika socijalističkih i socijaldemokratskih stranaka iz pojedinih zemalja Jugoslavije, zatim raznih anarhističkih grupica, razočarane nacionalističke omladine i raznih drugih heterogenih elemenata stvorena je Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista).

I pored pozitivnih strana programa koji je istakla, nova partija je pokazala slabost naročito u dva pitanja: u nacionalnom i seljačkom pitanju. U dnevnoj borbi za bolje uslove rada, proletarijat je nizao uspeh za uspehom. Bio je izvojevan osmočasovni radni dan. Poslodavci su morali priznati pravo sindikalnim organizacijama da posreduju pri zapošljavanju radnika, morali su se za potrebnu radnu snagu obraćati na sindikate. Borbenost radnika bila je tolika da su često stupali iz štrajka u štrajk da zadrže izvojevane pozicije, da ne dopuste obaranje svojih realnih nadnica, jer su cene stalno skakale. Nova radnička partija već je 1919 godine brojala 60.000 članova i smatrala se trećom ili četvrtom partijom po broju članstva u Trećoj internacionali. U sindikatima je bilo organizovano skoro 250.000 radnika: 65.000 u Hrvatskoj i Slavoniji, 55.000 u Sloveniji, 30.000 u Vojvodini, 25.000 u Srbiji, 8.000 u Dalmaciji. Buržoazija je bila zaplašena. U Beogradu je vladalo takvo raspoloženje da se jedna jedinica beogradskog garnizona sa čitavim svojim komandnim sastavom stavila na raspoloženje Partiji. Žandarmi su dolazili u prostorije partiskih organizacija i tražili za sebe sindikalnu organizaciju. U „Radničkim novi-

82

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

nama" od 26 novembra 1919 jedan žandarm napisao je sledeći poziv, pod naslovom „Pismo žandarmima od žandarma":

„Drugovi žandarmi! Otvorimo oči, da ne ostanemo slepi za navek, da ne budemo uvek sluge parazita i raja razne gospode. Ne samo da smo sluge, nego smo i bedno plaćeni. Pa zašto da branimo red, potpomažemo anarhiju i dopuštenu pljačku. Obećali su nam 200 dinara, a daju nam 100 dinara mesečno plate. Svi opštin--ski službenici i državni činovnici imaju dodatak na skupoću i dodatak na ženu i decu od po dinar dnevno. Mi žandarmi imamo samo na decu, i to po 0,50 para dinarskih. Setimo se da smo i mi na solunskom frontu davali svoje živote, ma da smo bili prezirani i od oficira i vojnika, jer častan čovek danas prezire buržoaskog plaćenika — žandarma..."

Intervencionističke sile angažovane u ratu protiv Sovjetske Rusije vršile su pritisak na vladu u Beogradu da i ona pošalje trupe za gušenje Mađarske komune. Zbog toga je, u sklopu međunarodne akcije proletarijata, naročito proletarijata Engleske, Francuske i Italije, SRPJ(k) pokrenula štrajk Saveza saobraćajnih radnika, koji je doveo do obustave železničkog i reč-nog saobraćaja, čime je paralisana mogućnost koncentracije trupa prema Mađarskoj. Ovaj štrajk je prerastao u generalni štrajk 21 i 22 juna 1919 godine i završen je s ogromnim uspehom, tako da je vlada morala da odustane od svake intervencije protiv Mađarske komune. Život čitave zemlje bio je zamro. U Varaždinu čak je bilo došlo i do otvorene pobune. Seljaci iz Zagorja bratimili su se s vojnicima, pa su zajedno udarili na zatvor i oslobodili 300 seljaka koji su tu ležali zbog paljenja vlastelinskih dvorova i deobe zemlje. Morale su biti dovedene nove trupe, i tek posle oštre borbe Varaždin je bio očišćen od pobunjenika. Vojne vlasti su uhapsile 132 osobe.

Tadašnji vlastodršci nastavili su s pripremama za slanje jugoslovenskih trupa da se bore protiv Sovjetske Rusije. „Radničke novine“ od 6 novembra 1919, na prvoj strani pod naslovom „Ne igrajte se vatrom“, javljale su:

„...Na sinočnoj vladinoj sednici rešeno je, da ministar vojni objavi oficirima i vojnicima, da mogu ako hoće da idu dobrovoljno da se bore protiv boljševika u Rusiji, stupajući u savezničku dobrovoljačku armiju. Zastupnik ministra vojnog g. Drašković obja-viće uslove pod kojima će se dobrovoljci primati u tu savezničku armiju, koja ima da pripomogne akciji ruskih generala Judenića, Rodzjanka i Denjikina.“

Međutim, razumniji ljudi od Milorada Draškovića u tadašnjoj vladi videli su da bi slanje jugoslovenskih trupa protiv

U NOVOJ DRŽAVI

83

Sovjetske Rusije bilo praktički neizvodljivo, pa se odustalo od prikupljanja „dobrovoljaca“.

„Radničke novine“ u broju od 11 novembra 1919, u jednom članku iz pera Koste Novakovića¹, ovako su se izrugivale buržoaziji povodom njenih nada u brzi slom revolucije u Rusiji:

„NA BRZU RUKU Episkop Dositej — nasamaren!

Još pre nekoliko meseca, pročitavši u „Politici“ da je Petro-grad, milošću Božjom, očišćen od boljševika, i da je dopao u ruke Judenića i Denjikina, Preosvećeni Episkop Niski — Dositej, obradovan ovom prevelikom milošću Gospodnjom, odslužio je 13 najvećih blagodarenja; a odmah zatim sočinio i jedan proglas na svekoliki narod Srpski u kome ga poziva da kupi žito i drugu hranu koja će se poslati „Prestonici Silne Maćuške Rusije, velikom i slavnom Petrogradu“.

I posle ovih lepih i plemenitih namera Preosvećenoga Episkopa — „Politika“, sa najvećim zaprepašćenjem, piše: „Zar preo-svećenom nije poznato, da su u Petrogradu još jednako boljševici, koje on sigurno ne želi da potpomogne?“ Nije nimalo lepo što „Politika“ ometa plemenitu nameru Preosvećenoga da potpomogne boljševike i da, makar i nesvesno, i on postane boljševik!

Ali kad je već to učinila, nadati se da će i Preosvećeni Episkop Dositej vratiti „Politici“¹ žao za sramotu. Prvo bi trebao da je tuži za obmanjivanje, tražeći da pisac članka „Pad Petrograda“ bude najuren iz redakcije „Politike“; da plati svih 13 odsluženih blagodarenja i štampanje i sočinenije proglasa, kao i sve troškove za lumperaje, na koje je utrošen toliki novac zbog vesti o »padu Petrograda!«

Rukovodstvo SRPJ(k) nije znalo da iskoristi povoljan razvoj odnosa snaga iz 1919 godine. Buržoazija je počela da konsoliduje svoje pozicije i da prelazi u protivnapad. Dok su 1919 godine svi štrajkovi svršavali s uspehom, godina 1920 započela je s neuspehom i prvim porazom. Milorad Drašković govorio je tada u parlamentu:

— Mi se moramo boriti protivu štrajkova, protivu toga da se podižu radničke nadnice, jer to ometa podizanje blagostanja!

Prvi udar došao je u aprilu 1920 godine, kada je železničarski sindikat, koji je brojao 50.000 organizovanih železničara

1 Košta Novaković, intelektualac iz Čačka, istaknuti socijalista još pre Prvog svetskog rata, postao je posle osnivanja Komunističke partije Jugoslavije jedan od vođa levice. Bio je odličan novinar i publicista. Umro je u emigraciji u Moskvi, 1933 ili 1934 godine.

6*

84

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

i brodaraca, bio primoran da otpočne štrajk, jer je novi ministar saobraćaja, katolički pop Korošec, pogazio raniji sporazum o poverenicima i radničkoj kontroli. Rukovodstvo SRPJ(k) nije imalo čvrstu liniju u pitanju ovoga štrajka. Pop Korošec, da bi pocepao štrajkače, prihvatio je uslove brodaraca, kojih je bilo znatno manje nego železničara, a s druge strane upotrebio silu. Tako, naprimera, u Ljubljani na Zaloškoj cesti, kod sanatorijuma „Leoninum“, bilo je naređeno žandarmima da otvore vatru na grupu štrajkača koji su išli na zbor. Na licu mesta ostalo je 10 mrtvih, među kojima i jedna devojčica od pet godina, koju je otac nosio na rukama. Dvadeset i jedno lice bilo je teško ranjeno. Od njih je u bolnici umrlo još sedam.. U Subotici su Horthveve pristalice iz Mađarske inscenirale „pobunu“, što je režim još više iskoristio u borbi protiv radnika.

Počelo je zabranjivanje radničke štampe. 1

Rukovodstvo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) držalo se skroz oportunistički. Sekretar izvršnog odbora Sima Marković (profesor, bivši anarhista koji je pre rata izdavao list „Komunu“, a docnije postao okoreli oportunist) bacio je u štrajku parolu: „Ne dajmo se provocirati!“ Dva dana posle završetka železničarskog štrajka, povodom prvomajske proslave, Izvršni odbor izdao je proglas u kome je poručio radnicima: „Na dan Prvog maja ostanite kod svojih kuća... Na dan Prvog maja neće biti nikakvih zborova... Na dan Prvog maja očuvajte potpuni mir!“

Međutim, raspoloženje radnih masa bilo je borbeno. To su pored ostaloga pokazali i opštinski izbori održani u toku leta iste godine. Komunisti su pobedili u Beogradu (komunisti 3.628 glasova, radikali 3.375 glasova, demokrati 2.831 glas i republikanci 605 glasova). Pobjeda je takođe izvojevana u čitavom nizu drugih gradova Srbije i Makedonije: Niš, Kragujevac, Va-ljevo, Šabac, Leskovac, Pirot, Uzice, Veles, Prilep, Kumanovo. Sličan uspeh postignut je i u drugim krajevima zemlje. U Zagrebu 11 marta 1920 komunisti su odneli većinu...

„prilikom izbora komunista Svetozara Delića za gradonačelnika u gradu

1 U „Radničkim novinama“ od 27 aprila 1920 cenzura je izbacila sve naslovne članke, a redakcija je umesto članaka stavila sledeće parole ili ostavila naslove zaplenjenih članaka:

Tok Štrajka železničara.

Kukavice zašto bežite od svetlosti?

Teško režimu koji seje laži i zločine a zapušava usta koja hoće da se brane!

Dole vlada narodnih izdajica!

Ovako narodne izdajice kriju istinu od naroda.

Ruska trulež.

Ipak, ne možete nas ugušiti!

U NOVOJ DRŽAVI

85

su bile oduševljene manifestacije proletarijata i zvonila su zvona na crkvi Svetog Marka", javljao je jedan zagrebački list. Pobjeda je izvojevana i u nizu drugih mesta u Hrvatskoj: Osijek osim 20 mandata i apsolutna većina, Vukovar — 12 komunista prema 12 pretstavnika građanskih stranaka, Križevci — 8 mandata (većina), Virovitica — 13 mandata, Crikvenica — apsolutna većina, Čakovec — 8 komunista, ostali 4 mandata, Valpovo — 18 mandata, Kraljevica — 9 mandata, Delnice — 10 mandata...

Prema izbornom sistemu na tim izborima, lista koja je dobila relativnu većinu dobijala je odmah dve trećine mandata, a jedna trećina delila se proporcionalno prema broju dobijenih glasova. Tako je komunistička lista u Beogradu odmah dobila 30 mandata od 45 odborničkih mesta u opštini. Odbornici sa komunističke liste na čelu sa Simom Markovićem došli su u opštinu grada Beograda, gde je održana svečana sednica. Pot-pretседnik staroga odbora Danilo Zivaljević, stari naprednjak, održao je pozdravni govor i čestitao komunistima na pobjedi. Tada je trebalo da se položi zakletva. Sima Marković je tom prilikom dao izjavu da komunisti smatraju zakletvu prostom formalnošću i da se otuda ograđuju od njene obaveznosti, pa su tek posle toga pristupili polaganju zakletve. Sutradan, kada je nova opštinska uprava došla da nastavi sa radom, na vratima je stajao jedan policiski pisar sa četiri žandarma ne puštajući nikoga iz zgrade napolje, niti dozvoljavajući ulazak. Ovaj policiski pisar saopštio je Šimi Markoviću naređenje ministra unutrašnjih dela da se izabrana opštinska uprava smenjuje zato što je položila nepropisno zakletvu. Sima Marković je počeo da pregovara sa pisarom. Prešli su čak u susednu kafanu, gde su uz kafu nastavili razgovore. Sima Marković se zadovoljio protestom kod ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića, koji je lakonski odgovorio:

„Niste položili zakletvu, pa prema tome niste ni primili opštinsku upravu.”

Ovo nečuveno nasilje uzrujalo je ne samo radničke redove nego i jedan deo leve buržoazije. Republikanac Jaša Prodanović u znak protesta bio je sazvaio jedan javni zbor na kome se spremao da govori protiv ove odluke. Pojedini članovi Komunističke partije, kao naprimer Moša Pijade, imali su predlog da se-na zgradu Radničkog doma na Slaviji stavi firma „Sud opštine grada Beograda”, da se tu sazove sednica novog opštin-skog veća, pa da se tu položi zakletva. Sima Marković i drugovi propustili su da se blagovremeno žale Državnom savetu, već su žalbu poslali na prost a ne na povratni recepis, te time izgubili rok i nisu koristili pravni lek, kao što su to učinili drugovi u

86

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Nišu i Uzicu¹ na čiju je žalbu Državni savet poništio odluku policije i naredio da se opština preda u ruke komunističkoj većini, izabranoj na zakonskoj osnovi. Nasilja je bilo po čitavoj zemlji. U Zagrebu je policija silom razjurila opštinsko veće i pretседnika opštine, komunistu, silom izvela iz dvorane sa govornice.

„Nova istina” od 24 aprila 1920 pisala je:

„Međutim ondašnja vlada ukinula je izbor druga Delića² i postavila gradskog komesara u osobi dra Dragutina Tončića, banskog savjetnika. Ukidanje izbora vlada je motivirala tužbom zbog veleizdaje protiv druga Delića. Rješenje o svrgnuću potpisao je ban Po-točnjak, predstavnik Hrvatske zajednice, koja je onda bila u centralnoj vladi.

Drug Delić se nije hteo pokoriti ni prvom ni drugom nalogu bana Potočnjaka, već je pismeno protestirao i sazvaio redovitu sjednicu gradskog zastupstva. Na ovoj sjednici bila je nepotpuna većina, ali ipak potreban kvorum. Međutim, policija je silom provalila u dvoranu u kojoj se držala sjednica i rastjerala prisutne gradske zastupnike.

U Karlovcu je također bio svrgnut pravilno izabrani gradski načelnik drug Majder³, a na njegovo mjesto postavljen komesar Petrik."

U takvoj situaciji, u septembru 1920 godine, vratio se iz Rusije Josip Broz. Na granici je uhapšen, pa posle pušten. U Kumrovcu nije zatekao nikog od svoje porodice. Godine 1918 umrla mu je majka, pa se otac preselio u jedno selo u okolini Jastrebarskog. Pošao je k njima. Kod svojih je Josip ostao svega nekoliko dana. Tu ga je snašla i jedna nesreća. Žena mu se porodila, ali je dete posle nekoliko dana umrlo. Oprostivši se sa ocem, otišao je u Zagreb, gde se zaposlio u mehaničarskoj radionici Filipa Bauma⁴, u Petrinjskoj ulici broj 3. Odmah se 1. Predsednik komunističke opštine u Uzicu bio je radnik Petar Celović. Kada je Komunistička partija bila zabranjena, on je sklonio crvenu zastavu koja je bila izvešena na opštini i predao je pred smrt svojoj ženi, sa zavetom da tu zastavu preda komunistima kad ponovo dođu na vlast u Uzicu. Ta je zastava danas u muzeju Narodne revolucije u Uzicu.

¹ Svetozar Delić živio je 1952 godine, u dubokoj starosti, u svojoj vili u Samoboru kraj Zagreba. U Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije radio je od 1904 godine. Posle izbacivanja iz zagrebačke već-nice, pasivizirao se. Postao je direktor drvnog preduzeća „Slavonija"

³ Aleksandar Majder živio je 1952 godine u Karlovcu kao penzioner. Inače je član Izvršnog odbora Narodnog fronta za grad Karlovac.

⁴ Filip Baum imao je svoju radionicu u Zagrebu sve do 1941 godine[^] samo se bio preselio iz Petrinjske ulice u ulicu Pavla Radića 32. Pošto

U NOVOJ DRŽAVI

87

prijavio u sindikate i upisao za člana KPJ. Učestvovao je u pripremama i agitaciji za izbore za Ustavotvornu skupštinu. Josip Broz, vraćajući se iz Rusije, gde je proletarijat ne samo izvojevao, već u to vreme i učvrstio svoju vlast, bio je nastrojen borbeno. Učestvovao je u nekoliko štrajkova, naročito u uspelom štrajku kelnera. Povodom proslave Oktobarske revolucije održao je predavanje u sindikatima u Zagrebu završivši ga poklikom:

— Samo oružanom borbom može radnička klasa osvojiti vlast!

Josip Broz je tada nosio duboke čizme, veliku bundu, a na glavi šubaru.

— Sjećam se dobro da se među radnicima u Zagrebu pričalo u to vrijeme — veli Miroslav Krleža — da je u Zagreb stigao iz Rusije jedan radnik po imenu Broz, s astrahanskom šubarom na kojoj se još vide otisci od petokrake zvijezde koju je nosio u Rusiji.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani u novembru 1920 godine doneli su značajnu pobjedu KPJ, uprkos teroru koji je nad njom vršen.

Sarajevski „Glas slobode" pisao je 10 novembra 1920:

„Uoči izbora ministar unutrašnjih poslova Milorad Drašković objavio je početkom mjeseca novembra uputu državnim organima, kako se imaju držati u toku izborne agitacije. Između ostalog Drašković osuđuje neke državne službenike, jer su na više mjesta predstavnici vlasti ostali pasivni posmatrači zabranjene antidržavne djelatnosti, koja se ne smije voditi i koja se kažnjava. „Ko bi hteo ili pokušao da izborima da drugi značaj nego što ga oni imaju, veli Drašković, biće odmah suzbijen na način, koji ne ostavlja ni trag kakvog dvoumljenja." Ovakve će državne službenike odmah otpustiti i staviti pod istragu, koja će se kasnije voditi. On oštro osuđuje činovnike, koji ne suzbijaju rad protiv državne cjeline i narodnog jedinstva."

U parlamenat je ušlo 59 komunista. To je bila treća partija po snazi u zemlji, a jedina politička partija, pored Demokratske stranke, koja je imala poslanike iz svih zemalja Jugoslavije. Regent Aleksandar spremio se za konačni udar protiv KPJ.

U to vreme dovršavali su se pregovori između jugoslovenske i italijanske vlade oko granica na zapadu. U Italiji je be-snela strahovita iredentistička kampanja, italijanske okupacione je bio Jevrej, 1941 ustaše su mu oduzele radionicu. Zajedno sa sinom pobjegao je u Italiju, odakle se za vreme rata prebacio u SAD, gdje je umro.

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

U NOVOJ DRŽAVI

trupe vršile su teror u Dalmaciji, Istri i Hrvatskom Primorju. „Obzor" je pisao: „U Bologni je ovih dana održana konferencija na kojoj je prof. De Belletti govorio o „historijskom pravu" Talijana na Dalmaciju, koje je danas potkrijepljeno pobjedom talijanskog oružja. Sigurnost talijanske države zahtjeva da Italija imade prevlast na Jadranu, a to se može održati samo posjedovanjem Dalmacije, jer Valona za to nije dovoljna."

U težnji da konsoliduje svoju hegemoniju, režim kralja Aleksandra nastojao je po cenu žrtvovanja bitnih nacionalnih interesa, po cenu krupnih ustupaka u Rapallu da skine s dnevnog reda spoljnopolitička pitanja, kako bi svoje napore mogao da koncentriše na gušenje demokratskog pokreta u zemlji. Zbog toga je jugoslovenska vlada, potpisujući u Rapallu ugovor kojim je preko 600.000 Jugoslovena ostalo pod italijanskim ropstvom, istovremeno potpisala i nekoliko tajnih konvencija u gore navedenom smislu. Istoričar Ferdo Šišić u svojoj knjizi „Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta" veli:

„No, pored ove svakom poznate javne isprave, napisane su još i dvije tajne. Jedna se ticala zajedničke akcije Jugoslavije i Italije protiv eventualnog povratka Habzburgovaca u Ugarsku ili u Beč, a osim toga ticala se i naših nekih domaćih nezadovoljnika i odmetnika, u prvom redu Crnogoraca. Italija se obavezala da ih nikad neće podupirati..."¹

Pošto je tako izdala interese naroda Jugoslavije, vlada Aleksandra Karađorđevića prvo je udarila na radničku klasu, na njen najsvesniji deo, Komunističku partiju Jugoslavije.

U noći između 30 i 31 decembra 1920 godine proglašena je takozvana Obznana, a potpisom Milorada Draškovića, kojom je stavljena van zakona KPJ, konfiskovana čitava njena imovina i zatvoreni svi partiski i sindikalni domovi. Sima Marko-vić opet je bacio parolu: „Ne dajte se provocirati." U početku Sima Marković nije hteo da sazove CK da se prodiskutuje situacija. Košta Novaković je morao „pištoljem da goni pojedine

1 U tekst ove tajne klauzule Rapallskog ugovora koji su objavili Italijani, prirodno, nije unesen i deo koji navodi historičar Šišić. U arhivi bivšeg jugoslovenskog Ministarstva spoljnih poslova takođe se ne nalazi originalni dokument ove sramne pogodbe.

Da je ovakva klauzula postojala, svedoči i govor koji je dr. Ante Trumbić održao u Splitu 5 decembra 1920 godine, po povratku iz Rapalla, u kome je rekao da je Rapallski ugovor potpisan, jer bi se u protivnom, slu'aju „osilili oni elementi, koji računaju na disoluciju naše države, a među njima i crnogorski odmetnici”.

U Rapallu je, izgleda, utvrđena i direktna saradnja italijanske i ju-goslovenske policije u borbi protiv „subverzivnih” elemenata.

članove CK na sednicu”, kako se seća Moša Pijade. Oportunizam Sime Markovića ipak je prevladao. U drugim mestima partiske organizacije delovale su na svoju ruku. U Zagrebu je objavljen generalni štrajk. Josip Broz je s drugovima išao od radionice do radionice i ubeđivao radnike da treba štrajkovati. „Jutarnji list” od 3 januara 1921, u prvom svom broju posle Obznane, donosi sledeću vest:

„U četvrtak 31 decembra 1920, nije radio tramvaj, bili su zatvoreni trgovački lokali, kavane itd. U kinu „Helios” u Franko-panskoj ulici bila je zakazana javna skupština. Redarstvena je oblast zabranila održavanje skupštine no sazivači nijesu za to marili... Frankopanska ulica od Dalmatinske ulice do kavane „Croatia” nalikovala je mravinjaku. Glava do glave... Napeto se očekivalo, što će se izleći. Komunistički vođe opomenuti su da pozovu radništvo na razlaz, jer je održavanje skupštine redarstveno zabranjeno. Na to zaore povici: „Dolje policija!”, „Dolje krvnici!”, „Dolje buržujiH, „Nas imade 10.000!”, „Mi se ne bojimo!”, „Mi ne uzmi-ćemo!”, „Naprijed!”, „Mi ćemo ih rastjerati!”. Policija je kundacima rastjerala radnike.”

Ali, osim u Zagrebu i Vukovaru, u drugim mestima par-tiska organizacija nije pružila otpor. U Vukovaru policija je ubila komunistu inženjera Supanca, bivšeg oficira Jugoslovenske legije i nosioca Belog orla, prilikom oduzimanja radničkog doma. Obznanu je osuđivao i deo građanskog javnog mnjenja. Stojan Protić ju je nazvao vezirskim aktom, a Slobodan Jova-nović, u „Književnom glasniku”, pisao je o Obznani da ima vrednost jednog pozorišnog plakata.

Zbog pasivnosti rukovodstva došlo je u radničkim masama do razočarenja. Jedna struja krenula je anarhističkim vodama. To je bila spontana reakcija na oportunizam rukovodstva. Na dan 28 juna 1921 godine jedna grupa komunista iz Vojvodine, kojoj se na čelu nalazio zidar dobrovoljac sa Dobrudže, nosilac ordena za hrabrost, Spasoje—Bačo Stejić, odlučila se za primenu individualnog terora, pa je Stejić bacio bombu u Miloša Velikog ulici, sa zgrade Ministarstva građevina, na fijaker u kome se vozio regent Aleksandar u pratnji dr. Ivana Ribara1, pretsed-nika Ustavotvorne skupštine. Bomba se zakačila za telefonsku žicu, pa je eksplodirala kad je kraljeva kočija već bila prošla.

1 U partizanima dr. Ivan Ribar se susreo sa Bačom Stejićem. Steiic je 1941, posle sloma Jugoslavije, pod ustašama, pobegao iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici, u kojoj je već dvadeset godina izdržavao kaznu. O tom susretu dr. Ribar veli u svojoj knuzi „Politički zapisi”: „Kada sam se sreo s njime, a prije toga nisam ga nikada vidio, izljubili smo se drugarski, i ja sam mu zahvalio što me bomba nije zakačila, jer sam bio zajedno u kolima s regentom.”

L...

|90

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Aleksandru se nije desilo ništa, ali je bomba ranila sedam vojnika i jednog "stranca.

Mesec dana kasnije, jedna grupa mladih komunista iz Zagreba, u kojoj su bili Alija Alijagić, Rodoljub Čolaković, Diko Lopandić i Nikola Petrović, ubila je u Delnicama tvorca Obznane, Milorada Draškovića, tada ministra unutrašnjih dela. Sam atentat izvršio je Alija Alijagić, radnik iz Bijeljine. Neposredno posle tog atentata donesen je u Skupštini Zakon o zaštiti države, 4 avgusta 1921 godine, kojim su bili poništeni mandati svih komunističkih poslanika. Za taj zakon nisu glasali republikanci i zemljoradnička levica. Nastalo je veliko hapšenje radnika. Kroz beogradske zatvore prošlo je preko 15.000 radnika, studenata, zanatlija i seljaka.

Alija Alijagić osuđen je na smrt, Rodoljub Čolaković na 12 godina robije, Diko Lopandić na 15 godina a Nikola Petrović¹ na 10 godina. Na pitanje predsednika suda da li se oseća krivim, Alijagić je odgovorio:

— Osjećam se krivim što sam ženi oteo muža a djeci oca; osjećam se krivim što sam kao čovjek oduzeo čovjeku život, ali ne osjećam se krivim što sam kao komunista ubio ministra, progonitelja komunista. Vršio sam svoju dužnost. U javnosti je vođena velika kampanja za pomilovanje Alije Alijagića. Njegov branilac dr. Ivo Politeo napisao je u vezi s tom kampanjom brošuru „Politički delikt", koja je imala veliki odjek. Alija Alijagić je obešen 8 marta 1922 godine i pored toga što je Ustav garantovao ukidanje smrtno kazne za političke krivice. Noć uoči pogubljenja proveo je s drugovima i rođacima, vedar, nasmejan. August Cesarec, koji se takođe nalazio među drugovima, opisao je poslednje časove Alijagićeve života u vanredno sugestivnom članku, objavljenom u „Borbi". Posle Obzane životni uslovi radničke klase počeli su da se još više pogoršavaju. Radni dan je produžavan, nadnice snižavane. Nije uzalud predsednik vlade Vesnić, uoči Obznane, u decembru 1920, javno govorio u Skupštini:

— Vlada je učinila veliku grešku što je u narod ubacila osmočasovni radni dan! Josip Broz je posle Obznane i dalje bio na radu u bravarskoj radionici Filipa Bauma u Zagrebu. Nadnice bravarskih radnika su bile toliko oborene da se njima nisu mogle podmiriti ni najpreče životne potrebe. Ne mogavši da sastavi kraj s krajem, Broz je odlučio da se ogleda za drugim uposlenjem.

¹ Diko Lopandić poginuo je za vreme rata. Nikola Petrović živeo je dugo u SSSR-u, gde je zavrbovan od NKVD-a. Umro je 1950 kao inform-birovac.

i ki f |V'A \i^ V

|JEB ni IH

ISfflj m P

Peta glava

SELO VELIKO TROJSTVO (1921—1925)

Mlin Samuela Polaka. — Nezadovoljstvo seljaka u Hrvatskoj. — Josip Broz se povezuje s pojedinim naprednim ljudima. — Obnavljanje partiske organizacije. — Član Okružnog komiteta za županiju bjelovarsko-križevačku. — Smrt Josipa Valente i govor Josipa Broza na njegovoj sahrani. — Hapšenje. — Susret Josipa Broza i Ljube Radovanovića: Pod ovim

rukovodstvom Komunistička partija Jugoslavije nikad neće doći na vlast.
— Izdaja Stjepana Radića. |— Josip Broz primoran da napusti
Veliko Trojstvo.

Severoistočno od Zagreba, devet kilometara od Bjelovara, leži selo Veliko Trojstvo, u jednoj pitomoj dolini, ispod ogranaka Bilogore. Na bregu, iznad samog Trojstva, uzdiže se, među jablanima, velika crkva građena u kasnom baroku, podignuta u doba Marije Terezije, skoro pre dve stotine godina. Po glavnom oltaru ove crkve dobilo je i selo ime Veliko Trojstvo, a do 1740 zvalo se Bjelovarska, po potoku Bjelovarska koji teče kroz selo.

Godine 1921, kada je u Veliko Trojstvo došao Josip Broz, selo je imalo oko 330 „numeri“, lepo građanih kuća. To je jedno od bogatijih sela, kroza nj prolazi železnička pruga, a glavna ulica ukrašena je drvoredom kestena i jablana. U Trojstvu je bilo i sedište opštine. Okolna sela gravitirala su prema Trojstvu i zbog parnog mlina, čiji je vlasnik bio Samuel Polak.

Mlin Samuela Polaka imao je u prvo vreme dva para kamenova i jedan valjak za finije brašno. Mogao je samleti do pola vagona brašna na dan, a kasnije je Samuel Polak nabavio još dva kamena, tako da je mlin davao i čitav vagon brašna na dan. Pogonsku snagu mlin je dobijao od „Sauggas motora“ — koji se ložio drvima. Jačina motora bila je 50 konjskih snaga.

92

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

U mlinu je bilo zaposleno pet radnika. Glavna lica u mlinu bila su „obermlinar“, koji je rukovodio čitavim poslom, i ma-šinista, čija je dužnost bila da obezbedi nesmetani rad motora. Osim njih radila su još dva mlinara i jedan pomoćnik mašiniste, koji je ležao peć za motor. Posao u mlinu počinjao je u šest ujutru i trajao do šest uveče. O praznicima, naročito o Božiću, radilo se i čele noći. Samuel Polak bio je Jevrejin, pedesetih godina, čovek na-gao, ali dobra srca. Početkom 1921 godine nije imao mašinistu za svoj mlin, pa ga je tražio preko oglasa u novinama.

U nedelju, 23 januara 1921, izašao je u zagrebačkim „Novostima“ sledeći oglas: „Traži se jedan oženjen pouzdan mašinista k Sauggas motoru od 5,9 konjskih sila, koji razumije također i male popravke kod stroja. Nastup odmah ili najkasnije do 15. februara. Plaća po dogovoru. Traži motor-mlin Samuel Polak, Vel. Trojstvo kod Bjelovara.

2386“.

Josip Broz je, pročitavši taj oglas u „Novostima“¹ pisao Polaku i tako došao u Veliko Trojstvo.

Doputovao je zajedno sa ženom, bez ikakvog nameštaja i posteljine. Stan je našao kod jednoga seljaka, Josipa Motila, desetak minuta od mesta zaposlenja.

— Broz je došao bez igdje ičega — priča stari seljak Filip Kranželić² — pa je prvu noć na slami noćio, jer ni kreveta nije imao!

Polakov mlin bio je smešten u dvorištu, u jednospratnoj zgradi, a u zgradi sa ulice nalazila se trgovina mešovitom robom, koju je držao Polakov brat Mirko, i gostionica. Zbog toga je oko mlina uvek bilo živo. Seljaci su čekali dok im se žito samelje, rasprezali su konje, sedeli u dvorištu, pušili i pričali. Josip Broz nije kao mašinista morao da bude neprestano kraj motora. Njegova je dužnost bila da s vremena na vreme obiđe

¹ Kada mi je drug Tito jednom prilikom pričao kako je našao posao u Velikom Trojstvu, rekao mi je da je u nekim novinama pročitao oglas Samuela Polaka.

Drugovi koji su mi u Zagrebu pomagali na prikupljanju materijala za ovu knjigu, uzeli su „Jutarnji list“ iz 1921 godine, jer je-taj list imao vrlo razvijenu oglasnu službu. Međutim, nisu mogli ništa da pronađu. Onda su počeli da pregledavaju ostale zagrebačke listove, pa su konačno oglas pronašli u „Novostima“. Zanimljivo je još dodati,, da je drug Tito mislio da je iz Zagreba u Trojstvo otišao u leto 1921 godine. Međutim, oglas je bio objavljen 23 januara 1921, pa je verovatnijfr da je drug Tito otišao u Trojstvo u zimu ili najdalje u rano proleće-1921 godine.

8 Filip Kranželić je 1952 živeo u Velikom Trojstvu. Bio je u poseti kod druga Tita posle rata.

VELIKO TROJSTVO

93

strojeve i da kontroliše rad motora. Tako je imao dosta vremena za razgovor sa seljacima koji su čekali na brašno.

Razgovaralo se o progonima koje vrše vlasti, o dobrim ili lošim izgledima za letinu, o cenama seljačkih proizvoda, a najviše o osnovnoj seljačkoj nevolji — zemlji. I u Trojstvu su seljaci očekivali da će 1918 godine dobiti zemlju koju su veko-vima obrađivale njihove ruke, a držali razni veleposednici. Još od prvog časa posle sloma Austro-Ugarske bilo je obećavano seljacima da će biti izvršena agrarna reforma, da će zemlja biti oduzeta veleposednicima i crkvi. Međutim, sa donošenjem konkretnih mera se odugovlačilo.

Pod pritiskom seljačkih masa 25 februara 1919 donesene su „Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme“¹, u kojima je bilo lepih obećanja, ali 1921 godine seljaci su još uvek plaćali za zemlju na kojoj su radili vrlo visoku zakupninu, koja je za oranice iznosila osmi deo, a za livade i pašnjake deseti deo iznosa katastarskog čistog prihoda. Da bi zlo bilo veće, ovu zakupninu ubirala je država preko svojih organa. Veleposednicima je isplaćivala tri četvrtine, a na ime troškova zadržavala je jednu četvrtinu. Pritom je naravno bilo mnogo korupcije. To je bila jedna od glavnih tema razgovora seljaka u Po-lakovom mlinu. Josip Broz je davao svoja mišljenja o tome, tumačio im je kako je Lenjin podelio zemlju seljacima, priča svoje uspomene iz Rusije.

— Sjećam se — priča Filip Kranželić — da nam je Josip pričao kako su u Rusiji za vrijeme revolucije bjelogardejci mnogo polagali na zaostalost i vjersku zatucanost naroda. Oni su proturili vijest da dolazi antikrist. Na jednom sektoru fronta bjelogardejci sa popovima montirali su nekakve velike šatore, rasvijetlili ih iznutra tako da bi se iznad šatora pojavio lik „Krista“ sa križem. Htjeli su pokazati crvenoarmejcima da bje-logardejce vodi sam Krist. Boljševici su se odmah dosjetili da se tu radi o dobro smišljenoj varci, pa su organizovali brz napad s krila i opkolili „montiranog Krista“. U šatoru su pronađeni popovi i njihov lažni „Krist“, pa se čitav front mogao uvjeriti kakvim se lakrdijama popovi služe.

U Velikom Trojstvu i okolini ubrzo se pročulo da se u Po-lakovom mlinu nalazi novi mašinista koji vrlo rado priča seljacima o svojim doživljajima iz Rusije i ruske revolucije. Tako je za Josipa Broza saznao i Stevo Šabić², koji je takođe, nekoliko meseci pre toga, bio došao iz Rusije. Stevo Šabić uče-

1 Zakon o likvidaciji agrarne reforme donesen je, najzad, 1931 godine. Vidi devetu glavu.

2 Stevo Šabić radio je kao partijac sve do 1941 godme, kad su ga ustaše uhapsile i odvele naj pre u logor u Koprivnicu, a zatim u Jasenovac gde je 1942 godine ubijen.

stovao je u Prvom svetskom ratu kao oficir u austro-ugarskoj vojsci, pa je na Karpatima 1915 bio zarobljen. Kad je buknuła revolucija u Rusiji, Šabić je stupio u Crvenu armiju i kao sposoban oficir u njoj brzo napredovao. Postao je načelnik štaba armije kojom je komandovao bivši carski potpukovnik Mura-vjov, koji je u oktobarskim danima 1917 rukovodio odbranom revolucionarnog Petrograda od napada Kerenskog i njegovih Kozaka, a kasnije komandovao trupama na frontu protiv Čeho-slovaka. Kad je Muravjov jula 1918 pokušao u Simbirsku da te trupe okrene protiv sovjetske vlasti i otvori front Čehoslova-cima, bio je u svojim namerama sprečen i prilikom hapšenja ubijen. U raskrinkavanju i osujećenju njegovog pokušaja imao je zasluga i Stevo Šabić. Po svršetku građanskog rata u Rusiji, Šabić se vratio kući i živeo kod svojih roditelja, imućnijih seljaka u selu Tomaš, nedaleko od Velikog Trojstva. U staru jugoslovensku vojsku nije bio primljen zato što je bio oficir u Crvenoj armiji, nego je penzionisan kao natporučnik.

Stevo Šabić bio je tih čovek, srednjeg rasta, otvoren, druželjubiv, pa se vrlo brzo prijateljio s Josipom Brozom. Svuda po selima Šabića su znali pod nadimkom „Dika“. Šabić tada nije bio član Komunističke partije, nego je radio u Radićevoj Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci. U mesnoj organizaciji HRSS-a Šabić je zastupao mišljenje da treba napustiti dotadašnje mirotvorne pozicije i preći na organizovanje oružane borbe za republiku. Po dolasku Josipa Broza i pod njegovim uticajem Šabić je postao ubeđeni komunista.

Sem Šabića, Josip Broz naišao je na veliki broj svojih jednomišljenika.

„Obermlinar“ u Polakovom mlinu bio je jedan radnik nešto mlađi od Broza, Ferdinand Sabadžija, koji je dosta sveta obišao radeći u češkoj, Austriji, Nemačkoj. Bio je dobar stručnjak, a naročito za montiranje mlinova. Po ubeđenju bio je socijalista, ali je na njega vršila priličan uticaj njegova žena, ćerka nekog vlasnika mlina iz okoline.¹ Kao Brozov pomoćnik u to vreme radio je jedan mladić po imenu Branko Ivanković². U selu se Josip Broz naročito prijateljio sa stolarom Franjom Podupskim, koji je stanovao odmah do njega, zatim sa seljacima Filipom Kranželićem i Ladislavom Bujnohom. U sused-nom selu Tomašu živela su dva rođaka Josipa Broza, kovač Ferdinand i bačvar Franjo.

¹ Kada je Josip Broz napustio Trojstvo, Sabadžija se sasvim pasivizirao. Za vreme rata, 1943 godine, otišao je u partizane. Jednog dana pošao je na neoslobođenu teritoriju da obiđe svoje u selu Suha Katalina, u kome je imao mlin. Tom prilikom su ga uhvatile ustaše, sprovele u Jasenovac i tamo zaklale.

² Branko Ivanković aktivno je radio tokom rata na neoslobođenoj teritoriji, pa su ga ustaše uhvatile 1942 godine u Bjelovaru i streljale.

Samuel Polak ubrzo se uverio da je Josip Broz vredan radnik. U početku je njegova plata iznosila svega 600 dinara mesečno i „deputat“ od 20 kilograma brašna.

— Mjesec dana po dolasku u Trojstvo — priča Filip Kranželić — Broz je zahtijevao povišicu plaće, na što je Polak pristao. Dao mu je kao „deputat“ još i dva hvata drva mjesečno, 30 kila brašna umjesto 20 kila, kao i jedan stan pored mlina. Broz je bio čovjek prijeke naravi. Kad mu se učinilo krivo, nije htio da

otрпи, pa bi odmah gazdi sve skresao u lice. Stari Polak i sam je bio nagao, ali nije imao kud, jer je Broz bio dobar stručnjak!

— Joža nikad nije bio bez posla, — priča Martin Cestar¹, jedan od trojice mlinara u Polakovom mlinu 1921 godine. Kad nije bilo posla oko motora, popravljao bi nešto u jednom uglu „mašinhauza“, većinom ono što su donosili seljaci. Bio je univerzalni majstor, počev od žljebova na kućama, gvozdениh ograda, prskalica za vinograde, pa sve do šivaćih mašina, revolvera, lovačkih pušaka, sve je to Broz znao da popravi... Samuel Polak imao je namjeru da pored mlina podigne i pilanu za rezanu građu. Htio je da kupi jedan ležeći gater. Broz i Polak putovali su zbog tog gatera u razna mjesta, među ostalim i u Ferdinandovac. No gater u Ferdinandovcu koji je njegov vlasnik nudio na prodaju nije se svidio Brozu. Kasnije su kupili gater na drugom mjestu, i Broz je sam izvršio montažu ležećeg gatera pored mlina. A volio je mnogo da čita. Noću, u Trojstvu je najduže gorjelo svijetlo u Brozovom stanu. Ili je imao u posjeti drugove s kojima je vodio razgovore ili je čitao. Od novina je Broz čitao „Tribunu“, „Novosti“, „Jutarnji list“ i radničku štampu. Sjećam se da je mnogo čitao knjige. Osim toga Broz je volio šah i često je igrao sa studentom Oskarom

¹ Martin Cestar je 1952 godine živio u Zagrebu kao železnički radnik. Zdravko Pecar, novinar, koji mi je pomagao pri sakupljanju materijala za ovu knjigu, pronašao je Cestara i od njega dobio značajne podatke o životu druga Tita u Trojstvu. Drug Tito mi je govorio da se slikao pred mlinom u Trojstvu, ali fotografija nije mogla da bude pronađena. Pecar i Cestar napravili su spisak svih radnika koji su radili u mlinu od 1921 do 1925, kao i spisak svih njihovih rođaka, pa je Cestar krenuo od sela do sela, tražeći rođake i raspitujući se kod njih da li ima ko tu fotografiju. Posle osam dana Cestar je već bio izgubio nadu da će pronaći fotografiju, kada je ušao u kuću udovice Anice Semovčan, rođene Cicak, u Trojstvu, čiji je jedan rođak bio radio u mlinu. Ona mu je rekla da nema nikakvih slika, a Cestar je slučajno pogledao po sobi i primetio jednu fotografiju zakačenu za ivicu ogledala, kao što je to-običaj u hrvatskim seljačkim kućama. To je bila fotografija o kojoj je govorio drug Tito. Na veliku žalost Cestarevu, njegov lik na ovoj fotografiji potpuno je izbledeo, ali je bio neobično srećan što je uspeo da pronađe posle toliko truda ovu fotografiju, za koju je mislilo da je izgubljena.

Vsattf-,...

96

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Polakom¹, sinovcem Samuela Polaka. Broz je naročito pazio da među nama vlada prijateljstvo i drugarstvo. Tražio je da uvijek nastupamo zajednički, ljutio se na nas kad smo se svađali...

Uskoro po dolasku u Veliko Trojstvo Josipu Brozu rodilo se, 24 decembra 1921 godine, žensko dete, koje je odmah po rođenju imalo neobično lepu kosu, žute boje, tako da su mu roditelji dali ime Zlatica. Godinu dana kasnije u porodici Broz rodilo se još jedno dete, muškarčić Hinko. Međutim, sedam dana po rođenju, 24 novembra 1922 godine, mali Hinko umro je od „grize“ — dizenterije. Utoliko je više roditeljska ljubav porasla prema maloj Zlatici. Ali u leto 1923 dete je dobilo difteriju. U selu nije bilo lekara, bolest je iznenada buknila, pa je mala Zlatica izdahnula u noći između 16 i 17 juna. Kovčege za sahranu pravio je stolar Franjo Podupski², koji je i danas živ.

— Josipu Brozu u Trojstvu umrlo je dvoje djece. Jedno muško i jedno žensko, — priča Franjo Podupski. Ja sam im kao stolar pravio ljesove. Sjećam se da je Joža bio duboko potresen, naročito poslije smrti male Zlatice. Teško mu je bilo da nema nikog od poroda. To mu je već treće dijete umrlo u tako kratkom roku... Takav je bio život čovjeka radnika. Nisam mu ništa naplatio za izradu lijesa. Josip Broz je sam sahranio Zlaticu. Odneo je mali kovčeg do seoskog groblja, koje se nalazi na jednom brežuljku, kilometar na istok od mlina u kome je radio. Sa svojom porodicom, koja se bila preselila iz Kumrovca u Kerestinec, Josip Broz nije bio mnogo u kontaktu. Otac i braća bili su podělili zemlju između sebe, pa je otac Franjo zadržao za sebe i Josipov deo. Imao je sad nešto bolji život i od sina nije tražio novaca. Svega jednom dolazio je k njemu brat Slavko, obučar, kad nije imao posla. Ostao je kod brata dva meseca, dok se nije zaposlio.

1 Inženjer Oskar Polak je ostao posle rata živ, ali je dobio teško obolenje na mozgu, tumor. Bio je u Zagrebu operisan, ali mu je desna strana tela ostala paralizovana. Trebalo je da ode hitno kod jednog od najvećih stručnjaka na svetu za hirurgiju mozga dr. Herberta Oliver-krona u Švedskoj. Jednoga dana obratio se pismom drugu Titu, koji mu je odmah pomogao da dobije pasoš i da nabavi novac za put u Švedsku. Oskar Polak je uspešno operisan u Švedskoj i 1952 godine živeo je u Zagrebu.

2 Posle rata Franjo Podupski bio je u gostima kod druga Tita i dobio dosta poklona, pored ostalog i par čizama. Podupski se stalno dopisuje s drugom Titom, najviše ga moli da mu pomogne da nabavi lekove iz inostranstva (28 januara 1950 drug Tito je poslao 50 ampula PAS-a za Jovu Grubačevića iz sela Bedenika). Podupski je danas predsednik zadruge u Bedeniku.

PORODICA EDVARDA KAR-DELJA. SNIMAK ZA VREME PRVOG SVETSKOG RATA. DRUG KARDELJ U MATRO-SKOJ BLUZI STOJI PORED OCA. MAJKA DRŽI NA KRILU MLAĐEG SINA IVANA KOJI JE POGINUO U JEDNOJ ITALIJANSKOJ O-FANZIVI NA NASU OSLOBOĐENU TERITORIJU GODINE 1942

MILOVAN DILAS KAO STUDENT PRVE GODINE

VELIKO TROJSTVO

97

DRUG TITO U SELU VELIKO TROJSTVO ISPRED MLINA SAMUELA POLLAKA, 1W-ILI 1923 GODINE. DRUG TITO IMA SELJAČKI ŠEŠIR NA GLAVI

Godinu dana po dolasku u mlin, Broz je došao u oštar sukob s Polakom, pa ga je gazda Polak otpustio. Broz je imao nešto svog alata, pa je po selu i okolini popravljao seljacima vršaće mašine, trijere, šivaće mašine, lovačke puške. O tome Ladislav Bujnoh1 priča:

— Nadaleko nije bilo takvog majstora kao što je bio Josip Broz. On je meni 1924 godine, kada se nešto posvađao sa Polakom pa napustio posao, popravljao „gatre" — željeznu ogradu ispred kuće, dugu skoro pedeset metara. Radio je 13 dana, a plaćao sam mu sto kruna (dvadeset i pet dinara) na dan, hranu i pijacu. Kad mu se rodilo četvrto dijete, sin Žarko, onda smo se pobratimili. Prodao sam mu vina za slavlje. Bila je radost u kući i mnogo smo pjevali. Završili smo sa zagorskom: „Skidaj šešir, kamarate" i tako se pobratimili...

„Nedaleko od našeg sela, u Sandrovcu — priča Podupski — neki Lutak koji se bio vratio iz Amerike imao je vršaću mašinu. Ta mašina se jedanput pokvarila i niko od naših bra- vara nije mogao da je popravi. Lutak je pozvao Broza, i za kratko

vrijeme vršalica je proradila. To je podiglo njegov ugled kao stručnjaka, pa su ga seljaci i razni drugi vlasnici motora češće pozivali. Samuel Polak je imao jedan stari putnički auto, koji je već duže vremena ležao neupotrebljiv. Broz je popravio motor i preradio karoseriju, a Polak mu je kao nagradu dao dva odijela.

Nedjeljom je Broz vozio Polaka i njegovu porodicu u Bjelovar i susjedna mjesta, sve dok se s njima nije razišao.

Stari Polak ubrzo je požalio za Brozom. Pokvario mu se glavni motor u mlinu u Trojstvu. Radi opravke pozvao je nekog majstora Maksa iz Bjelovara, koji je radio na motoru sat-dva i popravio ga. Ali poslije tri dana motor je opet stao. Polak je ponovo morao zvati Maksa, platio mu je još jednom 500 dinara, ali motor nije radio više od tri dana. Onda se Polak obratio Ladislavu Bujnohu, došao mu u kuću i zamolio ga da pita Broza ne bi li mu htio da opravi motor. Broz je pristao, ali je tražio hiljadu dinara. Opravio je motor koji je radio ispravno pune tri nedjelje. Tada je Polak zamolio Broza da se ponovo vrati njemu na posao, na što je ovaj naposljetku i pristao. Polak mu je morao da povisi plaću na devetsto dinara."

Materijalno stanje Josipa Broza mnogo se popravilo, pa je početkom 1924 podigao na groblju u Trojstvu spomenik za svoje dvoje umrle dece, Zaticu i Hinka. To je bio jedan od lepših spomenika na groblju, visok preko jednog metra. Na spomeniku je klesar Tribuson iz Bjelovara uklesao:

Ladislav Bujnoh je 1952 godine živeo u Velikom Trojstvu.

STEVO ŠABIC—DIKA, IZ SELA TOMASA KRAJ BJELOVARA,
PRIJATELJ DRUGA TITA

98 PBILOZI ZA BIOGRAFIJU

Ovdje počiva u miru Božjerc

ZLATICA BROZ

stara 2 god. i bratac joj

HINKO star 8 dana.

Ispod ovoga teksta na kamenom postolju spomenika ispisani su stihovi:

Mir i tišina nek vlada

Nad Vašim grobom, ^

Neizmjernu bol i tugu

Mi ponesrno sobom.

Tužni roditelji 1.

Sa svojim poznanicima Šabićem, Podupskim, Sabadžijom, Kranželićem i drugima Josip Broz aktivno je politički radio u Trojstvu. U ovim krajevima nije bilo mnogo industrije, ali je seljaštvo bilo borbena nastrojeno. U samom Trojstvu bilo je došlo 1919 godine, na Veliki petak, do krvoprolića. Hrvatska republikanska seljačka stranka proglasila je obustavu slanja hrane iz sela u grad, pa su seljaci iz Trojstva zaustavili jedan voz koji je išao za Bjelovar. Utom je naišao vod žandarma na čelu sa jednim oficirom, došlo je do sukoba, do poklika protiv kralja, pa je oficir isukao sablju i komandovao žandarmima da pucaju. Tom prilikom ubijena su tri seljaka iz Trojstva: Luka Pirin, Đuro i Petar Jandrašičec. Nekoliko seljaka teže je ranjeno. Povodom ovoga slučaja bilo je uhapšeno u Trojstvu i okolini preko 400 seljaka, od kojih su neki bili izvedeni na sud i suđeni.

Krvoproliće u Trojstvu nije umirilo ovaj kraj. Početkom septembra 1920 došlo je do pobuna seljaka ne samo u srezu Bjelovar nego i u okolini Varaždina, Zagreba i Siska.

Neposredni povod bio je žigosanje stoke i rekviriranje konjske zaprege od strane vojnih vlasti. Ranije su vlasti takođe vršile popis stoke. One su popisanoj stoci ostrigle malo dlake,

1 Grob Zlatice i Hinka Broza dobro je očuvan. Pre rata, sve do 1941 godine, na grob je naročito pazila Elza Polak. Ona je bila van-bračno dete jedne Polakove sestre, živela je kod svog ujaka i radila kućevne poslove. Kao mlada devojka čitala je marksističku literaturu. Kada se rodio mali Hinko, ona se ponudila Pelagiji Broz da bude kuma. S obzirom na to da je bila Jevrejka, to je u crkvene knjige zaveden kao kum crkvenjak iz Trojstva. Sve do rata, 1941, Elza Polak je, bilo lično, bilo preko svoje majke, pazila na spomenik Zlatice i Hinka. Elza se pred rat udala, a sada se ne zna gde je. Verovatno je ubijena od ustaša.

VELIKO TROJSTVO

99

i to je bilo sve. Seljak se na to bio navikao. Nova naredba nije

0 tome vodila računa. Bilo je određeno da se stoka i konji imaju žigosati.

Hrvatski seljak mrzeo je svako žigosanje, svako „štamplovanje". On smatra da time neko drugi dobija pravo da njome raspolaže i da se time unakazuje stoka. Što je bilo još gore, stavljao se znak i na onu stoku i konje koji nisu bili upotrebljivi za vojsku. Tako je ta stoka pred celim svetom bila označena kao manje vredna. Kako je u naredbi o žigosanju stoke stajalo da se to žigosanje vrši samo radi „nužne očevid-nosti", to u početku kod seljaka nije bilo ozbiljnih ispada. Međutim, kad je posle desetak dana izašla naredba o rekviriranju konjskih zaprega za dvomesečnu vežbu, seljak je to smatrao prevarom. Pronosili su se glasovi da će se stoka oduzeti

1 odvesti u Francusku, da će se rekvirirati i žito, vino, šljive i drugo.

Tako je došlo do pobune. Počeli su je nezadovoljni seljaci iz Ivanjeg Sela u okolini Bjelovara koji su pošli do komisije u Veliki Grđevac i pitali vojne poverenike ko će im platiti stoku. Poverenici su kao odgovor šeretski pokazivali prstom u nebo. Na to su seljaci navalili na vojne poverenike, oteli natrag svoja vozila i spalili spiskove. Iz Zagreba je poslato mesnim vlastima u pomoć 15 žandarma, ali su ih seljaci razoružali i rasterali. Tako je počela seljačka buna u Hrvatskoj 1920 godine. Iz Grđevca su glasnici na konjima pojurili u druge kotareve, javljajući da je buknuła buna. Odmah se digla Moslavina, Gare-šnica, Grubišno Polje, Čazma. Digla se i Podravina. Iz sela Bregi pošli su naoružani seljaci na Dugo Selo i usput pozvali sve koje su sretali da im se pridruže. Buna se širila u dva pravca: u pravcu Moslavine i u pravcu Posavine, prema Sisku. Posebno žarište pobune bilo je u Svetom Ivanu Zelini. Povod za nemire dao je kotarski pretstojnik Špiler prilikom rekvizicije konjskih zaprega. On nije uzimao zaprege od bogatih seljaka, nego od siromašnih. Kada se jedan od tih seljaka u selu Psar-jevu suprotstavio i odbio da preda svoje konje i kola, žandarmi su mu ih oduzeli silom, a njega vezali i stoku povelili sa sobom. U sukobu koji je nastao žandarmi su ubili jednog seljaka. Na to su se seljaci (koji su već bili ranije obavješteni po glasnicima o pobunama u Hrvatskoj) noću između 5 i 6 septembra pobunili i ubili Spilera. 1

Od Svetog Ivana Zeline i Kašine pobuna se

1 Jedan od očevidaca početka pobune, Zvonko Tkalec, tada gimnazijalac, seća se njenog povoda i nekih njenih detalja:

„U selu Psarjevu seljaci su se usprotivili žigosanju stoke. Žandarmi su tada izveli konje iz staje nekog seljaka, otjerali ih do Svetog Ivana Zeline i zatvorili u staju gostioničara Antolkovića-Franjeka. Seljaci su pošli za žandarmima,

obavještavajući putem druge seljake o žigosanju stoke u svom selu i odvođenju konja. Zatim su, došavši u Sveti Ivan, htjeli da uzmu konje i vrata u selo. Žandarmi, sakriveni na prvom spratu

7»

100

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

proširila u Zagorje, na Mariju Bisticu, Donju Stubicu, Zlatar i delom na novomarovski kotar.

U Križu, Velikoj Pisanici i još nekim mestima iz opštine su izbačene slike kralja Petra i tadanjeg prestolonaslednika regenta Aleksandra. U selu Gušće proglašena je hrvatska seljačka republika. U Svetom Ivanu Zelini seljaci su se bunili pod lozinkom „protiv gospode“ i „protiv kralja“. Pobuna se razvijala po planu. Najpre se udaralo na žandarmerijske stanice, zatim se svrgavale opštinske vlasti (bez obzira kojoj su stranci pojedinci pripadali) i postavljali seljački odbori. Oni su izdavali propusnice, priznanice, pisali zapisnike svojih sednica.

Pobunjenici nisu bili dovoljno naoružani. Imali su nešto pušaka, a uglavnom sekire, vile. Ozbiljniji otpor ustanici su pružili vojsci jedino u šumi kod Lekenika. Najviše seljaka umrlo je kasnije od batina. Žandarmi su divljački postupali s pohvatanim i zarobljenim „puntarima“. Samo u bjelovarskoj bolnici ležalo je 50 seljaka, sa teškim povredama, pretučenih batinama.

Krajem septembra bile su pobune uglavnom ugušene. Ostale su manje grupe naoružanih seljaka koje su se sakrivala po šumama. Najborbeniji i najodlučniji u pobuni bili su bivši vojni zarobljenici, povratnici iz Rusije, koji su sebe nazivali „sinovima Lenjina“. Oni su pozivali na odlučnu oružanu borbu. Njima su se pridružili i bivši vojnici zelenog kadra. Ove pobune i nemire vodile su uglavnom lokalne vođe Hrvatske republikanske seljačke stranke. I to najčešće na svoju ruku.

Posle toga su Bjelovar i okolina postali jedno od najjačih uporišta Hrvatske republikanske seljačke stranke. Radeći u

Antolkovićeve gostionice, pripucali su i ubili jednog seljačkog momka na vratima staje. Nevjerojatnom brzinom raščulo se o događaju, pa seljaci iz bližih i daljih sela nagrnuše u masama, naoružani sjekirama, vilama, kosijerima, a poneki i štucevima, u Sveti Ivan Zelinu da se obračunaju sa žandarmima i vlašću.

Uplašeni žandarmi pobjegli su šumom u pravcu Zagreba, a seljaci su u tren oka postali gospodari u mjestu i zaposjeli sva nadležstva. Pošto su razoružali finance i pokupili oružje u žandar-merijskoj stanici, počeli su tražiti oružje i po kućama gdje su pretpostavljali da ga ima. Iz nadležstava pobacali su knjige i spise na ulicu i onda ih zapalili. Spalili su i zemljišne knjige.

Kotarskog pretstojnika Spilera uhvatili su seljaci nedaleko od Svetog Ivana, na cesti prema Varaždinu. Dotjerali su ga u mjesto i povelili na trg, gdje je upravo u tom momentu pronošen kovčeg za sahranu ubijenog seljaka. Ogorčeni seljaci zgrabiše Spilera i natjeraše da kovčeg ponese na groblje. Tu ga nad rakom, iskopanom za žrtvu žandarmskog nasilja, ustrijeliše.

Pobunu je mogla da uguši tek vojska. U streljačkom stroju, puška-rajući se sa pobunjenim seljacima, odredi vojske su trećeg dana ušli u Sveti Ivan. Velikoj grupi pobunjenih seljaka sudio je kasnije Sudbeni stol u Zagrebu."

VELIKO TROJSTVO

101

Trojstvu, Josip Broz i drugovi najveći deo svoje aktivnosti posvećivali su baš seljacima. Oni su se povezali i s pojedinim naprednijim funkcionerima Radićeve stranke. Josip Broz je uspostavio vrlo prisne veze s Tomom Horvatom, vođom radi-ćevaca u selu.

O radu u tom periodu Franjo Podupski priča:

— Josip Broz nam je govorio da nije dovoljno organizirati samo industrijsko radništvo, da je ono u Bjelovaru i čitavom ovom kraju malobrojno i da je potrebno imati najčvršće organizacione i idejne veze sa seljaštvom. Treba raditi na tome — sjećam se njegovih riječi — da se razni funkcioneri iz Hrvatske republikanske seljačke stranke, kao i njeni članovi, pridobiju za pokret organiziranih radnika. U tu svrhu održavani su mnogi sastanci po selima. Na tim sastancima sa po dvojicom, trojicom seljaka, a i sa većim njihovim grupama, razgovarali su pojedini naši drugovi, i tako smo sticali nove pristalice i simpatizere. Aktivnošću radnika taj se krug na selu proširivao. Tako smo držali sastanke po selima Vrbica, Tomaš, Prespa, Višnjevac, Dominkovica, Maglenča, Sandrovac.

U tom kraju sve do donošenja Zakona o zaštiti države, avgusta 1921 godine, radila je organizacija KPJ. Tada su rukovodeći komunisti bili strpani u zatvor ili internirani, radnički domovi zapečaćeni i arhive zaplenjene. Ali već početkom 1922 godine pojedini komunisti počeli su ponovo da se povezuju i da stvaraju ilegalnu organizaciju. O tome priča Josip Dužanec¹, koji je tada bio sekretar Okružnog partiskog komiteta za bje-lovarsko-križevačku županiju:

— Poslije Obznane i Zakona o zaštiti države u bjelovarsko-križevačkoj županiji najprije je obnovila rad partijska organizacija u Križevcima. Zbog toga je Pokrajinski izvršni odbor KPJ za Hrvatsku i Slavoniju stavio u zadatak križevačkoj partijskoj organizaciji da obnovi rad na području cijele županije. To je izvršeno u toku 1922—1923 godine. Partijske organizacije su obnovljene u ovim mjestima: Križevci, Bjelovar, Đurđevac, Kutina, Čazma, Koprivnica, Novigrad Podravski, Ivanićgrad, zatim u selima: Apatovac, Kalnik, Carevdar (rudnik uglja), Preseka, Cugovac, Sveti Petar Čvrstec, Brckovščina, Sveti Petar Orehovec i Sveti Ivan Žabno. Odmah nakon obnove partijskih organizacija formiran je početkom 1923 godine okružni (županijski) partijski komitet sa sjedištem u Križevcima. Svaka od gradskih, odnosno kotarskih partijskih organizacija delegirala je po jednog, najviše dva člana u okružni komitet.

Dužanec je 1951 godine bio upravnik osnovne škole u Križevcima.

102

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Uslovi za rad bili su vrlo teški. O tome živo svedoči sle-deće pismo, koje je iz Bjelovara uputio stolar Josip Valenta¹ Okružnom komitetu u Križevcima:

„Dopis od Vas primio sam od 28 jula znadem da Vam je već bilo teško što Vam se nisam javio znadete i sami kako je kod nas, ovi moji drugovi morali bi da se bolje discipliniraju, nemogu nikada svih u velikom broju od sedam članova da skupim n. pr. Merkša i Balog koji se računaju kao stari komunisti iz 1920 g. nikada jih ne mogu sabrati, drug Šegović došao je sav izprebijan sa svoje utrke, neznani što ćemo sa tima drugovima to nisu revo-lucijonarni borci sa takovima članovima naša partija mogla bi samo propasti. Ja sam sa drugom Kovačićem izneli zaključak sve drugove sazvati i još nekoliko ostalih neorganizovanih drugova, te moliti nekoga od Vas da dođe k nama te da učinimo tvrdi temelj povjereništvu, a koji ne žele ili nepokoravaju se part. disciplini izbaciti van iz partije. Druga Bunjevčevića smo pozvali na odgovornost, te on tvrdi da nešto mora biti istina što

je prije govorio ali dotični koji su njemu pripovedali za druga Cvijića i Miljuša kaže Bunjevčević da nisu u N.R.P.J. organizovani. Kada smo izjavili da ćemo ga staviti po statutu part. sudu tada je izjavio, da on sve izjave povlači. Javite što sada da učinimo sa njime.

Prošle subote t. j. 28. o. mj. sazvali smo sastanak za organi-zovanje Nez. sind. razdelili smo do 30 kom. poziva no odaziv je bio slab svega je prisustvovalo sastanku 7 radnika. Pošto nismo mogli ništa definitivna da činimo to sazivam ponovo sastanak za 2/VIII o. g. a omladinu na 10/VIII. Dragi drugovi vidim u svakom dopisu kako Vi nas oduševljavate, znadem da ste revoluciono nastrojeni no znajte i ja bi rado ja kada opažam ovde među radničkom klasom haos, neznanje, postajem nervozan teško mi je kada sam dao sve što sam mogao, za proletarsku revoluciju trpio svakojake teškoće a naša raja o tome za sada neće ništa da znade nas trojica imade koji smo tvrdi i uvjereni da će naša partija biti pobjednica u ovoj velikoj i teškoj borbi. Kod nas u Bjelovaru moglo bi se više učiniti, za našu stvar ali je, teško to jer nas imade većina iz provincije, i zaposleni smo uvj'ekke, teško nam je upoznavati se s masama žrtvovati ćemo sve što možemo mi već kao ruski revo-lucioneri drugi nemožemo da budemo.

Članarinu još nisam svu izabrao, pošto mi je nisu svi dostavili i šaljem Vam samo za Bunjevčevića, Šegovića po 7 dinara, Kovačića,

1 Josip (Vencl) Valenta bio je jedan od prvih socijalista u bjelovarskom kraju. Bio je član Socijaldemokratske stranke od 1910 godine. Valenta je učestvovao u Oktobarskoj revoluciji i u građanskom ratu u Rusiji, odakle se 1922 godine vratio u Bjelovar. Umro je od tuberkuloze 1924 godine.

VELIKO TROJSTVO

103

Valenta po 7 dinara, Kacun 4 din. za sada Vam šaljem 30 din. ostalo što prije."''

Stjepan Sabić, Josip Broz i ostali jednomišljenici iz Trojstva, Tomaša i okoline pokušavali su da uspostave vezu s parti-skom organizacijom. Zbog toga je Broz odlazio još 1921 godine u Zagreb, ali je tada bilo teško uhvatiti vezu, jer su Obznanom radnički sindikati bili predati u ruke socijaldemokrata ili socijalpatriota, kako su ih nazivali komunisti. U Hrvatskoj je jedino sindikat građevinskih radnika ostao u rukama komunista, jer je njegov sekretar Mijo Mlinarić1 ujedno bio i narodni poslanik. Taj sindikat, kao i ostali sindikati, imao je svoje prostorije u Ilici broj 55 i u njima su se skupljali radnici komunisti, dogovarajući se šta da rade u novonastaloj situaciji.

Tom prilikom Josip Broz susreo se sa Dragutinom Veselijem, bravarskim radnikom, koji je u to vreme bio sindikalni funkcioner. Veseli o tome susretu priča:

— Jednoga dana aprila ili maja 1921, na jednom sastanku u prostorijama sindikata građevinara, raspravljalo se o sakupljanju pomoći gladnima u Rusiji. Za vrijeme sastanka nepoznati čovjek pokucao je na vrata i ušao u sobu. Na pitanje prisutnih tko je i šta hoće, rekao je: „Ja sam Josip Broz, strojobravar, došao sam iz provincije, radim u Velikom Trojstvu i trebale bi mi neke informacije o radu sindikata. Htjeli bismo sprovesti jednu akciju." U to vrijeme bilo je puno raznih špijuna i provokatora koji su vršljali u sindikatima, pa su ga neki od prisutnih, ne poznavajući ga, gledali s podozrenjem. Kada je Broz u daljem razgovoru rekao da je prošle godine došao iz Sovjetskog Saveza i da bi trebalo poraditi na organi-zovanju metalskih i ostalih radnika u Bjelovaru i okolici i da za to traži vezu sa svojim sindikatom, ja sam mu rekao da se sindikat metalaca

sada nalazi u rukama socijalpatriota i obećao mu da ću ga povezati sa bivšim članovima tog sindikata koji su živjeli legalno. Taj sastanak bio je zakazan za isto veče, i Broz se povezoao sa legalnim članovima pokrajinskog sindikalnog vijeća za Hrvatsku koji su ilegalno radili: Ivanom Krnde-ljom² i Mijom Mlinarićem.

Međutim, uskoro je bio donesen Zakon o zaštiti države, nastala su velika hapšenja u Zagrebu, tako da se ova veza prekinula. Mijo Mlinarić pao je u zatvor. Početkom 1923, Partija

1 Mijo Mlinarić umro je pred rat od tuberkuloze.

2 Ivan Krndelj je niz godina bio sindikalni funkcioner u Zagrebu. Pre šestojanuarske diktature bio je zastupnik u zagrebačkom gradskom veću i poslanik u Oblasnoj skupštini Zagrebačke oblasti, izabran na listi „Saveza radnika i seljaka“. Godine 1929 otišao je u emigraciju, bio jedno vreme član CK KPJ. Pred rat vratio se u zemlju, povukavši se iz aktivnog političkog života. Godine 1941 ubile su ga ustaše.

104

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

VELIKO TROJSTVO

105

nastavlja legalno da radi preko Nezavisne radničke partije. Broz i drugovi se povezuju polovinom marta 1923 s partiskom organizacijom. Broz je uspeo da dođe do potrebne veze preko jednog članka koji je bio objavljen u lokalnom bjelovarskom listu „Nezavisnost“, prilikom parlamentarnih izbora 1923 godine. Nezavisna radnička partija bila je donela odluku da učestvuje na parlamentarnim izborima raspisanim za 18 mart 1923 godine. U svima srezovima u Jugoslaviji radnici su pokušavali da postave svoje kandidate. O tome Josip Dužanec priča: — Prva akcija našeg komiteta bila je postavljanje partijske liste za parlamentarne izbore 1923 godine. Izborni materijal štampan je u Križevcima. Tadanji šef policije u Križevcima, po zlu poznati Josip Zeissberger¹, konfiscirao je sav tiskani materijal. Noću, u najvećoj tajnosti, štampan je drugi materijal i otpremljen krišom u Bjelovar da se preda sudu na potvrdu. Međutim, sud je o dolasku naše delegacije izvijestio policiju i ona je na vratima Sudbenog stola (Okružnog suda) pohapsila sve naše drugove delegate: Đuru Boščaka, Ivana Pavišića, Antuna Turkovića—Prugovića, Đuru Segovića i Tomu Kova-čića². Tako je policija golom silom onemogućila da istaknemo našu listu.

1 Josip Zeissberger ubrzo je otišao iz Križevaca u Zagreb, a posle u Vojvodinu, gde je učestvovao u hapšenju i proganjanju radničkih boraca. Posle se vraća u Zagreb, gde postaje šef političkog odeljenja zagrebačke policije. Da bi se dodvorio režimu, posle 6. januara 1929 prešao je s katoličke na pravoslavnu veru i promenio prezime Zeissberger u Stepa-nović. Zeissberger je bio frumason, inače prilično bogat čovek. Bio je došao u sukob sa Bedekovićem, šefom zagrebačke policije, pa je bio vraćen u Bjelovar za šefa policije. Za vreme rata Nemci su ga odveli u Osnabriick, gde je prilikom bomba-dovanja poginuo.

2 Od ove petorice radnika, trojica više nisu među živima. Boščak je po zanimanju bio graditelj tambura, aktivno je rado u Partri, jedno vreme bio član okružnog komiteta u Križevcima, a 1942 godine ubile su ga ustaše. Ivan Pavišić bio je ciglarski radnik, a umro je 1927 godine. Antun Turković, po zanimanju zemljoradnik, radio je kao aktivan član KP do 1930 godine, kada je umro. Tomo Kovačić, obučarski radnik, 1952 godine radio je kao član Partije u Bjelovaru.

Đuro Šegović bio je član Socijaldemokratske stranke još pre Prvog svetskog, rata. Od 1920 godine, sa izvesnim prekidima, aktivno ^e radio u radničkom pokretu. Godine 1941 ustaški preki sud osudio ga je na 15 godina robije. Ovu kaznu izdržavao je u Lepoglavi, odakle je oslobođen 1943 prilikom upada partizana. Do kraja rata ostao je u partizanima, gde je ponovo primljen za člana KPJ. Ali, pa'rtiski komitet nije hteo da mu prizna članstvo iz 1923 godine. Đuro Segović se tada obratio drugu Titu s molbom da mu on posvedoči njegovo članstvo iz 1923 godine. Drug Tito mu je pismeno to posvedočio, a meni tim povodom rekao: •— Ne valja to kad današnja generacija misli da svet počinje od nje. Đuro Segović je 1952 godine bio pretsednik Saveza boraca za grad Bjelovar.

I

Đuro Segović ovako opisuje kako su sud i policija onemogućili bjelovarskim radnicima da istaknu svoju listu za izbore:

„Jednom nam je, mislim 1923 godine, javljeno da se naš partijski rad produžava pod imenom Nezavisne radničke partije. To je bilo nekako uoči parlamentarnih izbora. Ja sam po direktivi svoje organizacije otišao u Križevce u vezi s izbornim pripremama i kandidacijama u čitavom ovom kraju. Mene su drugovi kandidirali na ovim izborima za kotar Čazmu. Kada sam otišao u sud sa ostalim drugovima da podnesem kandi-datsku listu na potvrdu, sudac, neki Curić¹, dočekao nas je uzvikom: „Pa šta vi hoćete? Vi ste komunisti!“ Mi smo mu odgovorili:

— Mi smo radnici i pripremamo svoju listu za izbore.

Sudac je u našoj prijavi našao niz formalnih nedostataka (neke potpise smatrao je nečitkim, nekim potpisnicima nije bila tobože naznačena puna adresa i slične stvari) i saopćio nam da možemo ići, ne potvrđujući nam listu. A iz druge sobe već je bio telefonom obavijestio policiju o našem dolasku u sud. Kad smo izašli, pred zgradom Okružnog suda čekali su policajci da nas petoricu, koliko nas je podnosilo listu, liše slobode. Njihov osnovni cilj bio je da se omete podnošenje naše liste, u čemu su, uz saradnju suda, i uspjeli.²

Kad sam s drugovima bio pušten iz zatvora, otišao sam. feod advokata Gottlieba³ i tražio od njega savjeta kako da napi-

1 Curić 'e posle 6 januara 1929 godine postao pretsednik Okružnog suda u Bjelovaru. Umro je pre nekoliko godina u Bjelovaru kao penzioner.

2 Sličan teror vršen je i u ostalim mestima Hrvatske. Policajci sa pretili radnicima da će se provesti kao u Bjelovaru. O tome svedoči sledeća vest objavljena u „Borbi“ 10 marta 1923 pod naslovom „Izborni teror u Varaždinu“: „U sredu 7 o. m. uhapšen je na nalog varaždinskog šefa policije na kolodvoru u Varaždinu nosilac naše liste za varaždinsku županiju drug Krok, kada je htio da sa izbornim proglasom naše partije otputuje u Ivanec. On je predveden na redarstvo, gdje su mu letaći oduzeti. Šef policije Dušan Ribar mu je kod preslušanja rekao, da on ne dopušta nikakovu agitaciju naše partije niti širenje njenih letaka. Kad mu je drug Krok iz;avio da je naša partija legalna, naš program priznat od suda, a letake da je propustila vladina cenzura, rekao mu je šef policije: „Da sam ja'znao da vi spremate kandidatsku listinu, učinio bih s vama isto što je učinila bjelovarska policija, dao bih vas pozatvarati. Ali vi ste mene prevarili i zato vam ne dam agitirati.“

Mi protestiramo protiv ovog nasilja toga varaždinskog pandura. Sirotinja u Zagorju treba na to nasilje odgovoriti na taj način, da usprkos svih nasilja glasa za našu progonjenu partiju.“

3 Advokat dr. Hinko Gottlieb politički nije bio opredeljen, mada je pred sudom često branio komuniste. Godine 1927 ili 1928 otišao je u Zagreb, gde je nastavio s advokatskom praksom. Posle okupacije prebacio se u Italiju. Pred kraj rata otišao je u Palestinu, gde se bavio publicistikom. Tamo je umro 1948 ili 1949 godine. Žena mu se nalazi u Argentini kod rodbine.

106

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

šemo novu prijavu za podnošenje kandidatske liste sudu, da bismo izbegli razne greške pri sastavljanju i podnošenju liste. Advokat mi je odgovorio da je to već kasno, ali da on smatra da je to bio jedan nezakoniti i nasilnički akt, pa nas je zamolio da mu damo detaljne podatke kako se stvar odigrala, a on će u listu „Nezavisnost“, koji je tada izlazio u Bjelovaru, o tome pisati. To je zaista i učinio. U „Nezavisnosti“ je objavio kako su pretstavnici liste Nezavisne radničke stranke bili pohapseni i kako je stranci bilo onemogućeno da iziđe na izbore."

„Nezavisnost“ je bila organ Hrvatske stranke prava (frankovci) za gradove Bjelovar, Križevce i okolinu. Objavljujući vest da Nezavisna radnička partija nije mogla da postavi svoje кандидате, „Nezavisnost“ je imala svoje račune. Radilo se o radničkim glasovima koje je htela da dobije za Hrvatsku stranku prava. Puni tekst toga članka glasi:

„Škoda je da se radništvo nije moglo afirmirati sa listinom „Nezavisne radničke partije“. Vidjelo bi se bilo, tko stoji danas uz njih i sa kakvim silama mogu računati. Ovako — bez svoje listine — morati će se radništvo opredjeliti, da glasa za koju srodnu stranku.

Bila bi velika pogreška, da se radništvo radi toga povuče od izbora. Tim bi indirektno poduprlo svog dindušmanina, a to je sa-danji režim, režim Obznane i najvećih nasilja protiv radnika, režim koji im je poručio „stegnite remenje o pojasu“ — pa ćete biti siti.

Radnicima bi po svom programu i stranačkoj taktici i strukturi bila bez dvojbe najbliža H.R.S.S.

Nu obzirom na našu županiju i naše posebne ovdašnje prilike bilo bi taktički pogriješno, da radništvo glasuje za H.R.S.S. H.R.S.S. je ovdje tako jaka stranka, da ona ne treba tuđih glasova, da spasi svoje mandate. — Ali bi radništvo moglo doprinesti da se sruši režimski kandidat (bilo demokratski, bilo radikalski) na taj način, da glasaju za H.S.P. — koja je odlučna protivnica režima — i koja taktički ima isti cilj kao i radništvo: Dolje s nasilnim režimom. Uz potporu radnika mogla bi H.S.P. izaći kao najjača manjina, te dobiti mandat manjine. Držim da bi vođe radnika trebali sa H.S.P. ući u svaki sporazum, jer im ne će ništa preostati — ako su realni političari."

Ovaj članak bili su pročitali Josip Broz i Stevo Šabić. Iz njega su videli da su radnici u Bjelovaru pokušali da postave svoju kandidatsku listu, ali da u tome nisu uspeli. Trebalo je doći u kontakt s tim radnicima. Zbog toga su se Josip Broz i Stevo Šabić uputili u redakciju „Nezavisnosti“, da bi doznali nešto поблиže o čitavom slučaju. U redakciji nisu hteli da im

VELIKO TROJSTVO

107

daju detaljna obaveštenja, nego su samo rekli da je članak napisao advokat Gottlieb. Broz i Šabić pošli su tada kod ovog advokata, koji im je rekao da se jedan od uhapšenih radnika zove Đuro Segović, bravarski majstor iz Bjelovara. Posle nekoliko dana Broz i Šabić otišli su do Šegovića, koji

O toj poseti priča:

— Pronašli su me u mojoj radionici i odmah smo započeli razgovor. Da bismo mogli što slobodnije govoriti, izašli smo iz radionice i tu mi je Joža odmah rekao da već dugo vremena traži partijsku vezu. Ja sam u prvi čas malo posumnjao da to možda nije policijska provokacija, ali sam se zatim umirio i povjerovao mu, jer se s njime nalazio i Šabić, za kojeg sam već ranije čuo da je napustio radičevce i da se priključio radnicima. Ja sam odmah tom prilikom dao Brozu posao da ga isprobam. Imao sam u radionici oko pola vreće letaka za izbore, koje je trebalo raspačati. Rekao sam mu: „Uzmi letake, pa ih raspačavaj, k tebi dolazi narod u mlin i daj mu ih da čita!“ Bez ijedne riječi Josip Broz je zabacio vreću preko leđa i krenuo. Jedan dio letaka razdijelio je po gradu, a ostatak odnio u svoje selo. S obzirom na teror ne samo u Bjelovaru nego i u čitavoj zemlji, kandidati Nezavisne radničke partije uspjeli su da izađu na izbore u svega nekoliko izbornih okruga, gde su dobili ukupno oko 30.000 glasova. Na izborima u čitavoj zemlji po-bedili su radikali. Radikali su dobili 108 mandata, zatim Radić 70, demokrati 51, klerikalci 22, Spaho 18, Džemijet 13, zemljoradnici 9, Nemci 6, socijalisti i Bunjevci po 3, Trumbić— Drinković 2, federalisti u Crnoj Gori 2, kmetijci, Srpska stranka

1 Rumuni po 1.

Posle izbora bjelovarska „Nezavisnost“ pakosno je pisala ti svom broju od 24 marta 1923 godine:

„Komunisti bili su i prošli. Režimu je potpunoma uspjelo uništiti ovu stranku, koja je imala prije 56 mandata — a sada ne iznese nijednog. Znak je to — da bivša stranka nije imala životne snage, da nije bila izražaj kakve stvarne potrebe, uvjerenja i organizacije, već da je bila slučajni produkt momentanog uvjerenja i osjećanja neorijentiranih nezadovoljnika. Sa takovom strankom nije nitko ništa izgubio.“

Otada je Josip Broz stalno održavao kontakt sa Šegovićem. Uspostavljanje prekinutih partiskih veza izvršeno je na ilegalnom sastanku, na mestu zvanom Logorište, na periferiji Bjelovara. Tome sastanku prisustvovali su: Teodor Merkša¹, ruko-

1 Teodor Merkša umro je posle rata.

108

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

vodilac partiske organizacije u Bjelovaru, Đuro Segović, Marko Pavičić¹, ciglar, i Josip Valenta, stolar.

Josip Broz je uspešno izvršavao razne partiske zadatke, pa je početkom 1924 godine izabran za člana Okružnog komiteta. U to vreme Okružni komitet su sačinjavali: sekretar Dragan Dužanec, članovi: Josip Broz, Đuro Segović, Stevo Šabić, obučarski radnik Mati ja Krok² iz Đurđevca, seljak Ivo Ledinski iz Novigrada Podravske, Josip Valenta i jedan stolarski radnik iz Kutine³, čije se prezime nije moglo da utvrdi.

— Josip Broz je tada bio mladić, dosta vitak, veseo, — seća se Đuro Segović. Volio je da pravi šale kada se nije radilo o političkim stvarima. Bio je ugladen, uredan, čist, lijepo se nosio. Inače, nije znao za kolebanja, u političkom radu tražio je da sve stvari budu jasno postavljene, do kraja objašnjene, a ono što je trebalo uraditi, urađeno odlučno i dosljedno. Još uvijek je stajao pod dojmom događaja u Rusiji 1917—1920 i čvrsto vjerovao da ništa ne može spriječiti pobjedu revolucionarnog pokreta u našoj zemlji.

Početak 1924. godine umro je od tuberkuloze Josip— Vencel Valenta, dobar prijatelj Josipa Broza. Valenta je bio rodom iz sela Markovca, predgrađa Bjelovara, a radio je u fabrici poljoprivrednih mašina „Smev“, gde je uspeo da organi-zuje radnike. Pod rukovodstvom Josipa Valente u toj fabrici za nepune dve godine bila su vođena četiri štrajka.

Okružni komitet odlučio je da se Valenti priredi dostojan pogreb. Valenta je bio ugledan radnički borac, pa su na njega polagali pravo i socijaldemokrati, govoreći da je pokojnik bio član Socijaldemokratske stranke još 1910. godine. Zato su na Valentin pogreb došli i komunisti i socijalisti. Prvi put u ovom kraju na odar jednog radnika bio je stavljen venac sa crvenim trakama i srpom i čekićem. Taj venac je nošen na čelu pogrebne povorke, i to je među radništvom ostavilo snažan utisak. Po iznošenju kovčega iz kuće trebalo je da jedan socijaldemokrata održi govor. Međutim, katolički sveštenik po imenu Ričko⁴ usprotivio se tome. Pomogli su mu roditelji Josipa Valente, koji su bili vrlo konzervativni. Socijaldemokrata se tada povukao.

1 Marko Pavičić umro pred rat.

* Matija Krok se jedno vreme bio pasivizirao u političkom radu. Sada radi u Đurđevcu.

8 Ime ovog radnika nisam uspeo da utvrdim. Samo sam saznao toliko da je umro uoči okupacije.

* Franjo Ričko kasnije je postao profesor veronauke u bjelovarskoj gimnaziji. Umro je 1929. godine.

VELIKO TROJSTVO

109

Na groblju je trebalo da govori komunist. Kad je kovčeg položen na zemlju, pristupio je raci Josip Broz i oprostio se sa svojim mrtvim drugom. Govor¹ je završio recima:

— Mi ti se, družo, zaklinjemo da ćemo se do kraja života boriti za ideju kojoj si bio toliko odan.

U tome trenutku razvijena je i crvena zastava nad grobom Josipa Valente.

Tako je pogreb završen, ali pop Ričko odmah je otišao u žandarmeriju i prijavio „da je održan komunistički sprovod i da on nije mogao u redu da izvrši svoj crkveni obred“. Zandarmerija su odmah otvorili istragu i obratili se roditeljima za podatke o radniku koji je održao govor. Ovi nisu znali ime govornika. Isto tako nisu umeli da kažu ni koji su ljudi učestvovali u organizovanju sahrane.

Tragajući dalje, žandarmerija su došli do podataka da je na organizovanju sahrane radio Đuro Segović, pa su ga uhapsili. Pitali su ga ko je držao govor, ali Segović nije hteo da kaže. Na neki način žandarmerija su doznali da je govornik po zanimanju mlinar, pa su onda počeli, vodeći sa sobom uhapšenog Segovića, da obilaze sve mlinove u okolini Bjelovara. Tako su došli i u Trojstvo. O hapšenju Josipa Broza, Đuro Segović priča:

„Žandarmerija su me doveli u Trojstvo i čitavu noć držali vezanog u općini. Ujutru su izveli sve radnike iz mlina i počeli da ih preslušavaju. Josip Broz nije bio u mlinu, nego je naišao kad su žandarmerija počeli da preslušavaju radnike. Zapitali su i njega ko je iz tog mlina učestvovao na Valentinom pogrebu, a on im je odgovorio:

— Ja sam bio na sprovodu.

Žandarmerija mu na to naredi da pođe s njima u općinu. "U općini su mu pokazali mene. Joža me je odmah pozdravio i time pokazao da se poznajemo. Žandarmerija se tada obrate meni s pitanjem:

— Je li taj govorio?

Ne čekajući da ja odgovorim, Broz reče:

— Jest, ja sam govorio.

Tada nas obojicu čvrsto svezu lancima i povedu u bjelovarsku policiju."

Josipa Broza i Segovića žandarmi su sprovodili železnič-kom prugom, putem koji je bio nešto kraći nego da se išlo drumom.

—x Imali smo da pješačimo punih deset kilometara po pruzi, — priča Josip Broz. Segović je padao, jer je bio slab, pa je i mene stalno povlačio za sobom. Tako smo okrvavljeni stigli

1 Drugovi iz Bjelovara kažu da je ovo bio prvi javni govor druga Tita. Međutim, drug Tito je još 1920 držao predavanja u sindikatima u Zagrebu.

110

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

u Bjelovar. Zandarmi su nas vezane vodili po gradu da nas svijet vidi, prebacivali nas iz jednog zatvora u drugi, dok konačno nismo bili bačeni u zatvor u Demetrovoj ulici. Saslušavao nas je jedan pristav¹ koji nije bio u dobrim odnosima s popom Ričkom. Savjetovao nam je kakve formulacije da upotrebljavamo da nas sud ne može da sudi po Zakonu o zaštiti države. Priznao nam je da nas je prijavio katolički pop. Pristav je bio antiklerikalac, pa je to bio jedan od glavnih razloga zašto je gledao da nas izvuče od suđenja. To se i ostvarilo, jer kad je predmet došao na sud, vidjelo se da nema elemenata krivičnog djela, pa smo bili pušteni. U zatvoru smo ležali osam dana. Šegović i ja jeli smo jednom kašikom.

Politička situacija u Hrvatskoj bila je tada neobično zategnuta. Stjepan Radić se nalazio u ilegalnosti. Pojedine organizacije HRSS-a na terenu svojom inicijativom počele su da skupljaju oružje u očekivanju oružanih sukoba sa žandarmerijom i vojskom. Okružni komitet KPJ u Križevcima takođe nije sedeo skrštenih ruku. Brozu, Sabiću i Šegoviću bio je poveren zadatak sakupljanja oružja i priprema za oružanu borbu. Pošto je Sabić u ratu bio oficir, to je on na ovom zadatku najviše radio. Sve sakupljeno oružje — bilo je tu raznih pušaka i revolvera — sklanjalo se u tajni magacin na jednom brdu u Velikom

Trojstvu.²

U ime Okružnog komiteta Josip Broz je često odlazio na vezu u Zagreb, do Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Hrvatsku. Tu se jednom susreo s Ljubom Ra-dovanovićem, koji je u to vreme bio sekretar Oblasnog komiteta KPJ u Osijeku. Josip Broz je izvestio Radovanovića o situaciji na terenu, o raspoloženju masa, o akciji radićevaca, o kontaktima koje je Okružni komitet za okrug bjelovarsko-križevački uspostavio s njima, o tome da je na inicijativu Okružnog komiteta sakupljeno dosta oružja. Josip Broz je na kraju otvoreno rekao da partija o tim pitanjima mora da donese odluku.

„Ljuba Radovanović³ — priča Josip Broz — odbio je sve naše prijedloge. To je bilo prilično razočaranje za nas. Kad sam se vratio u Trojstvo, rekao sam Sabiću: — Pod ovim rukovodstvom Komunistička partija Jugoslavije nikad neće doći na vlast.

1 Ovaj pristav zvao se Franjo Gregurek. Godine 1952 živi kao penzioner u Bjelovaru.

a Jedan deo tog oružja sačuvan je sve do 1941, kada je upotrebljeno u ustanku.

,,,-,

3 Ljuba Radovanović, profesor, bio je pred rat likvidator, pod okupacijom 1941—1944 živio pod zaštitom poznatog policajca Dragog Jovanovića, upravnika grada Beograda i ministra u Nedićevoj vladi, 1948 izjašnjavao se za rezoluciju Informbiroa.

VELIKO TROJSTVO

111

Ljubi Radovanoviću nije se dopalo ni moje izlaganje. Sekretar Saveza drvodjeljaca, Predojević, na jednom sastanku rekao mi je da me se Ljuba Radovanović poplašio poslije razgovora i da me je smatrao za provokatora!" Na terenu, u Bjelovaru i okolini, komunisti su održavali najtešnje veze s radićevskim organizacijama. U međuvremenu, početkom 1924 godine, bila je zabranjena Nezavisna radnička partija, pa su za propagiranje linije KPJ korišćene radićevske političke manifestacije. O tome kaže Dragan Dužanec:

„Kako nam u to vrijeme režim nije dozvoljavao politički rad uopće, to smo riješili, na prijedlog Josipa Broza, da zborove Hrvatske republikanske seljačke stranke koristimo za popularizaciju naših parola. Mi bismo drugove tačno rasporedili na zboru i oni bi izvikivali naše parole: protiv reakcije, protiv terora, za demokratska prava i slobode, za radničko-seljačku republiku, za savez radnika i seljaka, za priznanje Sovjetske Rusije. Tako smo u Bjelovaru, Križevcima, Kalniku i drugdje radićevskim zborovima dali čisto našu boju. Po savjetu Josipa Broza vodili smo pregovore s radićevskim funkcionerima na terenu: sa seljakom Josipom Čizmekovićem, narodnim poslanikom za kotar Bjelovar i Miškom Crljenakom¹, narodnim poslanikom za kotar Garešnicu. Ova dva poštena čovjeka bila su i članovi Glavnog odbora HRSS-a. Držali smo i veze s vođom HRSS-ovaca u Bjelovaru, advokatom Jožom Lebovićem.

Okružni komitet gotovo i nije održavao skupne sjednice, makar i krnje, ili ih je održavao vrlo rijetko, jer je to u ono vrijeme bilo teško, upravo nemoguće. Svi istaknuti komunisti bili su pod stalnom prismotrom policije, pa se općilo mahom preko kurira. I pored tog terora mi smo nastavljali rad. Proslavljali smo i Prvi maj, pa se Prvog maja 1924 godine crvena zastava zavijorila na historijskoj lipi Gornjeg grada u Križevcima. Zbog toga su bili zatvoreni drugovi Đuro Boščak, Ivan Konfić² i Ignac Boščak³..."

U međuvremenu došlo je, početkom 1925 godine, do značajnih promena u političkom životu zemlje. Hrvatska republikanska seljačka stranka bila je došla još u žešći sukob s režimom, naročito posle povratka Stjepana Radića iz Moskve, polovinom 1924 godine. Kralj Aleksandar naredio je u decembru 1924 godine da se Zakon o zaštiti države primeni i na radićevce. Rukovodstvo HRSS-a bilo je pohapšeno. Stjepan Radić se krio jedno vreme u Zagrebu, u stanu svoga zeta Augusta

¹ Miško Crljenak je došao u sukob s Radićem posle 1925 kad je Radić otišao u Beograd i obrazovao „RR" vladu s Pašićem. Na idućim izborima onemogućeno je Crljenaku da se kandiduje. Miško Crljenak je umro pred rat.

a Ivan Konfić radio je kao frontovac 1952 u svom mestu.

¹ Ignac Boščak živio je 1952 godine u svom mestu.

112

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Košutića na Zrinjvcu, gde je imao jedno tajno sklonište. Međutim, policija je doznala za to sklonište, u njemu ga pronašla i uhapsila 5 januara 1925.

Bio je pojačan i teror protiv radničke klase. CK KPJ bio je odlučio da izdaje svoj ilegalni organ „Komunist“. Zadatak da organizuje štampariju dobio je Moša Pijade. On je u jednom stanu u Đurićevoj ulici, na Bulbulderu u Beogradu, montirao malu štampariju i štampao tri broja „Komunista“. List se štampao na taj način što je prvo bio složen ručnim slogom, a zatim se otisak prenosio na obične geštetner-matrice i umnožavao. Tako je izgledalo da je list izrađen u štampariji. Međutim, u novembru 1924 godine provokator Vlada Mitić¹, tada sekretar sindikata drvodeljskih radnika, koji je znao gde Moša Pijade štampa „Komunist“, odao je stvar policiji.

Suđenje Moši Pijade otpočelo je u jeku borbe protiv radićevaca. U Beogradski prvostepeni sud bile su premeštene pojedine sudi je iz unutrašnjosti u koje je režim imao više pove-, rejrija, samo da bi se Moši Pijade izrekla kazna koju je zahtevao dvor. Jedan od tih sudija, Kostić iz Prištine, tražio je čak smrtnu kaznu, sudija Marinković je predložio 20 godina robije, a sudija Vukajlović, republikanac po ubeđenju, 15 godina. Konačno je veće izreklo kaznu od 20 godina robije. Kada je brat Moše Pijade, David Pijade, išao u Apelacioni sud da se raspita zašto je izrečena takva kazna, bilo mu je odgovoreno, preko nekih prijatelja, da je tako hteo dvor. Kazna nad Mošom Pijade trebalo je da zaplaši radićevsko vodstvo. U februaru 1925 održani su izbori za Narodnu skupštinu. HRSS je dobila 67 od ukupno 315 mandata. Međutim, iznenadno 27 marta Pavle Radić, po odobrenju Stjepana Radića koji se nalazio u zatvoru, daje u Skupštini izjavu kojom priznaje monarhiju i Vidovdanski ustav. Uskoro zatim bivaju pušteni iz zatvora svi rukovodioci Radićeve stranke, a on sa nekoliko članova vodstva svoje stranke ulazi u leto 1925 godine u takozvanu RR vladu (radikalsko-radićevska vlada) kojoj je na čelu bio Nikola Pašić.

U hrvatskom selu nastalo je zaprepašćenje. Čovek koji ih je dosad vodio izdao je interese seljaka. Zavladao je apatija. Borbenost seljaka naglo je popustila. Niko od lokalnih vođa nije davao značajniji otpor. Ogromna većina se priklonila Radićevoj liniji.

Takvo je raspoloženje bilo i u okolini Bjelovara. Seljaci su bili razočarani, utučeni, bezvoljni. Josip Broz se nosio mišlju da krene iz ovog pretežno seljačkog kraja u kakav industrijski centar, gde bi mogao da aktivnije politički radi. I u mlinu bilo 1 Vlada Mitić postao je kasnije vođa Jugorasa, fašističkih sindikata.

VELIKO TROJSTVO

113

je došlo do promena. Vlasnik mlina, stari Samuel Polak, nije hteo da se mesa u politički rad Josipa Broza. On bi govorio:

— Dokle god si ti dobar majstor, mene se ne tiče šta radiš izvan mlina.

Ali uskoro zatim Polak je bio operisan i u Zagrebu umro, a vlasnik mlina postao je njegov zet, Oskar Rosenberg¹, trgovački pomoćnik iz Bjelovara. To je bio naduven čovek koji je k tome voleo da živi na velikoj nozi. Cesto je odlazio u Bjelovar, Varaždin, Zagreb, lumpovao. Zato mu je trebalo dosta novaca, pa je počeo da zakida radnike u mlinu. Zbog toga je došao u sukob s Josipom Brozom. Jednog dana pozvao ga je k sebi i rekao mu:

— Ili ćeš se baviti politikom ili raditi.

U to vreme žandarmerija je dolazila skoro svake subote i vršila pretres kod Broza, pa je i to uticalo na Rosenberga.

Tako je Josip Broz napustio Trojstvo posle boravka od četiri i po godine. Ispratili su ga svi njegovi prijatelji.²

Pred polazak Franjo Podupski dao je Brozu pedeset dinara, a on mu je ostavio za uspomenu jedna mala klešta i jedan francuski ključ. Ladislav Bujnoh je pozajmio Brozu 600 dinara.

— Dao sam mu taj novac da prehrani porodicu dok se ne zaposli. Poslije dvije godine Broz mi je pisao i vratio zajam, srdačno mi zahvaljujući.

1 Rosenberg je uskoro prodao mlin, pa je novi vlasnik, da bi dobio osiguranje, zapalio mlin. Tako je mlin uništen. U kući s ulice, u sobi u kojoj je stanovao jedno vreme Josip Broz, sada ponovo radi mali mlin s jednim parom kamenova. Za Oskara Rosenberga ne zna se gde je. Neki seljaci vele da je odveden u Poljsku i ubijen u nekom logoru 1942 godine.

2 Godine 1927, kada se Tito vratio iz zatvora u Ogulinu, posetio je Trojstvo. Sabić i Segović kupili su jedan motor za mlin u Đurđevcu i predložili su mu da on otvori svoj mlin, kako bi mogao lakše politički da deluje, da ne zavisi od poslodavca. Tito je ovu ponudu odbio. Kada je Šegović posle rata bio kod druga Tita, pomenuo je taj predlog „Lijepog ste vruga htjeli napraviti od mene s tim mlinom“, odgovorio je Tito Šegoviću, šaleći se.

8

•Šesta glava KRALJEVICKO BRODOGRADILIŠTE

Kako su radnici bili eksploatisani u brodogradilištu. — Josip Broz radi na opravci torpiljarki i jačanju partiske i sindikalne organizacije. — Briga za ljude. — Protestni štrajk. — Dua članka Josipa Broza u radničkim novinama o surovoj eksploataciji u Kraljevici. — Uspeh štrajka. — Josip Broz je otpušten.

Kraljevica, izvanredna prirodna luka severnog Jadrana, ili „kraljica luka“ — „porto re“ — ima jedno od najstarijih brodogradilišta na našoj obali. Podignuto je još pre više od 200 godina za vreme vladavine nemačkog i austriskog cara Karla VI. Na njemu je sagrađeno mnogo ratnih brodova, među kojima i ogromna fregata „Austrija“, koju je vlada u Beču poklonila toskanskom vojvodi. Oko godine 1780 brodogradilište je prešlo u ruke jednog francuskog društva koje je gradilo jedrenjake od 100 stopa, 33 metra dužine, za plovidbu preko Atlantika. Sa Velebita i drugih naših planina dnevno je do voženo u Kraljevicu 300 kola hrastovine i ostalog drveta za građenje brodova, a kolonijalna roba odvozila se iz kraljevičke luke Karolinškom cestom u Karlovac i ostale gradove.

Kraljevički karpenteri nadaleko su bili poznati po tome što su znali da daju najbolje oblike brodovima. Godine 1835 preuzeli su ovo brodogradilište Englezi, braća Joseph i Thomas Prichard iz Dovera. Oni su sagradili veliki ratni brod „Marija Ana“, koji je nastradao u jednoj oluji na Jadranu, i još 23 trgovačka broda. Izgradnja železničke pruge Zagreb—Rijeka dovela je do naglog propadanja Kraljevice. Tek od 1880 godine kraljevičko brodogradilište počelo je da gradi moderne brodove. Godine 1908 ovo brodogradilište preuzima veliko mađarsko preduzeće „Ganz-Danubius“. Parne mašine, motori i ostala

8*

116

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

oprema za brod proizvodila se u Budimpešti, trup broda izgrađivao se u Kraljevici, a motori ili mašine montirani su na Rijeci. Od 1908 do 1919 godine sagradilo je ovo društvo u Kraljevici veliki plivajući dok od 3.500 tona, plovnu dizalicu od 100 tona, 10 razarača za visoko more od 800 tona, 18 torpiljarki za visoko more od 300 tona, 6 minopolagača i još nekoliko manjih brodova.

Posle Prvog svetskog rata kralj evičko brodogradilište pripalo je koncernu Banke za pomorstvo i nazvalo se Jugoslovenska brodogradilišta d. d. U ovom koncernu nalazila su se sledeća preduzeća: Banka za pomorstvo, Parobrodarsko društvo „Vesna“, Jugoslovenska brodogradilišta d. d., „Nekton“, ribarsko društvo i Društvo za građenje slagališta u sušačkoj luci. Od svih ovih preduzeća jedino je aktivno bilo Jugoslovenska brodogradilišta, pa je Banka za pomorstvo stalno zakidala nadnice radnicima u brodogradilištu. Cesto se dešavalo da radnici nisu primali nadnice po deset nedelja.

Posle Obznane u kraljevičkom brodogradilištu bilo je nekoliko pokušaja da se osnuje partiska organizacija i sindikalna podružnica. Ali, najborbeniji radnici bili su hapšeni ili pro-terivani. Sindikalne podružnice su se raspadale, jer radnici nisu mogli da plaćaju članarinu. Ostavljeni sami sebi, radnici su jedino mogli da se preko Inspekcije rada žale Ministarstvu socijalne politike u Beogradu. U arhivi Jadransko-Podunavske banke u Beogradu pronađena su dva karakteristična akta, koja rečito govore o uslovima rada u Kraljevici nešto pre nego što je u tamošnje brodogradilište stupio na rad Josip Broz.

U jednom pismu ministar socijalne politike tadašnje jugo-slovenske vlade piše ministru vojske i mornarice 28 jula 1925 godine:

.Radnici brodogradilišta u Kraljevici obratili su mi se jednom predstavkom, u kojoj se, između ostalog, žale i na to, da im prednje preduzeće vrlo neuredno isplaćuje pripadajuće im nadnice, izgovarajući se pri tom poglavito time, da mu se potrebne doznake novca od strane područnog Vam Ministarstva ne isplaćuju redovno. — Međutim, kako izgleda, to neće biti glavni razlog za takvo njihovo postupanje, jer i sami radnici u dotičnoj njihovoj predstavi navode: da je područno Vam Ministarstvo u toku poslednjih šest meseci isplatilo prednjem preduzeću oko deset milijuna Dinara, već izgleda da je glavni razlog za dotičnu neurednost u tome, što vlasnici prednjeg preduzeća primljene novce od područnog Vam Ministarstva upotrebljavaju za razne druge svoje poslove, van ovoga preduzeća, te usled toga radnici moraju da ostanu bez svojih nadnica.— Pa pošto se momentano u prednjem preduzeću opravljaju isključivo ratni brodovi, za račun područnog Vam Ministarstva, to

KRALJEVIČKO BRODOGRADILIŠTE

117

mi je čast umoliti Vas, gosp. Ministre, da izvolite preduzeti potrebne mere preko svojih organa, da se prednje preduzeće primora da svoje radnike isplaćuje redovno, u protivnom, čast mi je umoliti Vas, da izvolite preduzeti potrebne retorzivne mere protiv njega. Primite, Gospodine Ministre, uverenje moga odličnog poštovanja."

Ministar vojske bio je naredio istragu po ovom slučaju. Iz izveštaja komandanta Prve pomorske obalske komande kontraadmirala Metoda Koha vidi se da su radnički zahtevi potpuno opravdani. U tome aktu iznosi se poslovanje Jadranskih brodogradilišta, navodi da su ona jedino aktivno preduzeće u koncernu Banke za pomorstvo, pa se dalje veli:

„Brodogradilište raspolaže kapitalom od Dinara pet milijuna. Ceo ovaj kapital uložen je u Brodogradilištu, tako da obrtnog kapitala to preduzeće nije imalo niti ga je do danas dobavilo.

Prilikom nacionalizacije preuzela je nova uprava i sve dugove sekvestralne uprave. Iz početka je ovo poduzeće radilo pasivno, ali se je u zadnje vreme, a

naročito u prošloj godini odmorilo usled obilne državne pomoći te je postalo aktivno. Ova državna pomoć u zadnjem periodu 1924/25 sastojala se je iz:

A. Državne subvencije.

B. Odštete za uzdržavanje brodskih korita minonosaca i ten-dera što su ostali na Brodogradilištu od Austrije.

C. Zaposlenja za državne potrebe uz veoma povoljne uslove za Brodogradilište.

Ad A. Subvencije je Brodogradilište primilo u iznosu od nekih sto pedeset hiljada Dinara.

Ad B. Odštetu od ukupno šest milijona Dinara primilo je također Brodogradilište u dva obroka, najpre dva onda četiri milijona.

Ad C. Naša Mornarica dala je Brodogradilištu u prošloj 1924/25 god. sledeće radnje:

Generalni opravak torpiljarka „T1“, „T2“ i „T3“.

Dovršenje dvaju tendera i

Generalni opravak torpiljarka „T4“ i „T6“.

Za ove radnje isplaćeno je Brodogradilištu prema ugovorima:

za utrošeni materijal.....

10% provizije za nabavku materijala .

za radnu snagu

za režiju.....

na ime čiste zarade 18% .

2 591.840.— dinara

259.184.— „ 1,787.381.— „ 3,091.679.— „ 1,310.384.— „

Ovaj novac primilo je Brodogradilište za opravak torpiljera „T1“, „T2“ i „T3“ i za dovršenje dvaju tendera. Radnje na torpi-

118

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ljarkama „T4“ i „T6“ počele su tek pred dva meseca, nu Brodogradilište prima za ove radnje već mesečne isplate. Za opravak ovih dvaju torpiljera predviđen je kredit šest i pol milijona Dinara.

Na objektima Mornarice bilo je u ovo vreme zaposleno poprečno 104 radnika na dan. Najveći broj iznašao je 165 radnika. Poprečna plata bila je dakle u godini 1924/25 — 17.186 Dinara ili 1.432 Dinara na mesec, što je za poprečnu platu vrlo velik iznos.

Na ime režije isplaćeno je brodogradilištu ukupno 3,091.679 dinara, što iznaša okruglo 173% na radnu snagu. Ako se uzme u obzir, da Brodogradilište za sve ove radnje nije učinilo ni jednu investiciju, a da je više od polovice radnja izvršeno bez upotrebe mašina, na dalje, da Brodogradilište zaposluje od tehničkih lica samo dva inženjera, jednog crtača i jednog poslovođu, i da je obzirom na broj zaposlenih radnika kod ovih državnih i drugih privatnih radnja brodogradilište doseglo skoro svoj kapacitet, onda se može uviditi, da je ovaj režiski stav potpuno pokrio faktičnu režiju ako ne i uveliko premašio.

Materijal plaćao se je brodogradilištu po originalnim fakturama uračunajući tu i sve troškove za transport, carinu, pakovanje etc. Na ovaj iznos plaćala se je još provizija u iznosu od 10 od sto. Ova provizija ostala je dakle Brodogradilištu kao čista zarada, a iznašala je okruglo 260.000 dinara.

Na ime čiste zarade isplatilo se je Brodogradilištu 18% na čeli iznos za materijal, proviziju, radnu snagu i režiju. Ovaj stav iznašao je dinara 1,310.384.—

Isplata vršila se uvek redovno na kraju svakog meseca za izvršene radnje.

Prema tome Brodogradilište nikada nije moglo oskudevati u novcu za radnje na objektima Mornarice, tim manje što se je plaćala ogromna režija, a kao čista zarada isplatila se je svota od okruglo 1,570.000.— Din. (18% zarada i 10% provizija za materijal). Sem ove čiste zarade primilo je Brodogradilište od države još subvenciju od 150.000.— Dinara i odštetu za uzdržavanje brodskih korita, koja su ostala na brodogradilištu još od austrijske Mornarice, u iznosu od šest milijona dinara. I ove svote treba uzeti kao čisti prihod u korist brodogradilišta, pošto se uzdržavanje brodskih korita ne vrši skoro nikako, a o čemu sam se mogao lično uveriti na licu mesta. Prema tome može se čisti prihod brodogradilišta za * godinu 1924/25 proceniti na 7,800.000 dinara." Kontraadmiral Koh zaključuje zatim „da je žalba radnika tačna i da brodogradilište vrlo neredovno isplaćuje. Ovo neredovno isplaćivanje utiče naravno na raspoloženje radnika, disciplinu i uopšte na čeli rad brodogradilišta".

kraljeviCko brodogradilište

119

Uprava Jugoslovenskih brodogradilišta nije se složila s nalazom kontraadmirala Metoda Koha. U aktu od 28 avgusta 1925 godine upućenom Odeljenju za Mornaricu veli se:

„Istina je da radnici nisu bili uvijek redovno isplaćivani, ali je od početka ove godine uvijek bilo raspoloživo toliko novaca, da su radnici koji su tražili dobili potrebni predujam.

Kad se uzme u obzir, da naši radnici zarade skoro drugu plaću sa radom na akord, onda to nije tako strašno..."

Kada je Inspekcija rada u Zagrebu donela odluku da uprava brodogradilišta mora bez zaostataka da isplaćuje radnicima nadnice, uprava je energično odbila takvo rešenje, pa je 26 avgusta 1925 godine uputila sledeći akt Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu:

„Čast nam je podastreti Ministarstvu prepíše jedne odluke Inspekcije rada Zagreb od 13. o. m. i našeg odgovora na istu sa molbom da Ministarstvo poduzme shodno da se ovakav postupak Inspekcije u buduće ne ponovi, jer se radnici radi ovake malenkosti - pozivaju na takve odluke i onemogućuju našim organima održavanje reda i discipline.

Ako bi se kod nas konstatovale kakve nepravilnosti neka se odluka Inspekcije nama i radnicima svakomu u odgovarajućoj formi saopći, a prije izdavanja odluke neka se g. g. izaslanici obrate i na upravu, jer samo ona može dati točne dokumentovane informacije."

Neki drugovi u Pokrajinskom komitetu KPJ za Hrvatsku savetovali su Josipu Brozu da pokuša da se zaposli u kraljevičkom brodogradilištu, kako bi pomogao organizovanje radnika. U Kraljevicu je Josip Broz stigao septembra 1925 godine. Obratio se na radnika Antona Štefanića¹, koji je već duže vremena bio zaposlen u brodogradilištu. Novoga radnika Štefanić je odveo do male gostionice, koju je držala njegova žena Mima. Tu se Josip Broz hranio i stanovao dok nije za njim došla u Kraljevicu žena sa sinom Žarkom. Tada je našao jednu sobu u kući Barice Jakovčić, na brežuljku iznad brodogradilišta. Ubrzo je Broz došao u kontakt s doktorom Pajom Gregorićem, koji je bio zaposlen u antimalaričnoj stanici u Kraljevici. Pajo Grego-rić je u toku 1924 bio obnovio partisku organizaciju u Kraljevici, pa je vezu s njome predao Brozu, jer je u jesen 1925 bio premešten u Trogir.

Nekoliko dana kasnije Josip Broz se zaposlio u brodogradilištu. U imeniku radnika koji se još danas nalazi u brodogradilištu, pod registrom B od 1925 godine, a pod brojem 902 i rednim brojem 445, upisano je:

120

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

gradilištu, pod registrom B od 1925 godine, a pod brojem 902 i rednim brojem 445, upisano je:

„Broz Josip, rođen 1892, mjesto Kumrovec, oženjen, mjesto stanovanja Kraljevica, zanimanje strojobravar, satna nadnica 6,50 dinara. Stupio na posao 21 IX 1925), otpušten 2 X 1926 godine.“

Prvo vreme bio je zaposlen u radionici za popravku i izradu delova za strojeve i motore. Za godinu dana, koliko je boravio u Kraljevici, Josip Broz je radio na opravci torpiljarki, izgradnji specijalnih motornih čamaca, opravci manjih putničkih brodova. Jednom prilikom bio je građen veliki motorni čamac za tadašnjeg ministra finansija Milana Stojadinovića, u koji je trebalo ugraditi hidroavionski motor.

— Mnogo smo muka imali da ugradimo hidroavionski motor u ovaj brodić, — priča Josip Broz. Pravili smo probe da „auspuh“ iz motora ide direktno u vodu, tako da i to bude po-

1 Prema podacima koje je profesor Milan Bartoš objavio 1945 godine u „Glasu“, Milan Stojadinović je na sledeći način stekao svoje bogatstvo. U vreme Prvog svetskog rata bistar mlad čovek, ali siromašan kao erkveni miš. Godine 1919 njegova porodica pozajmljivala je postelje za spavanje. Međutim, ubrzo se Stojadinović počeo bogatiti. U politiku je-ušao kroz Radikalnu partiju, gde je smatran kao jedna od njenih najvećih nada. Udvarao se i Pašicevim ćerkama. Poznata je bila republikanska parola u Beogradu da je udvaranje Pašicevim ćerkama za svakog mladog političara pretstavljalo „trijumfalnu kapiju“ za ulazak u politički život. Kao ministar finansija Stojadinović je udario osnov svome obogaćenju, ali tu se sukobio s ličnim finansiskim interesima kralja Aleksandra. Za ogromna ratna pustošenja narodu je šteta bila delimično nadoknađena obveznicama, čija je vrednost bila jako pala. Od nominalnih hiljadu dinara došla je na početku Stojadinovićeveg ministarstva na 120 dinara. Tome je on sam pomogao svojim izjavama da država neće biti u stanju da vrši finansisku službu po ovim obveznicama. U narodu je bilo potpuno izgubljeno poverenje u ovaj papir. Tada je Stojadinović preko grupe svojih prijatelja počeo da otkupljuje te papire. Kada je nakupovao ogromne stokove Ratne štete, onda je dao novu izjavu, napominjući da je uspeo da osigura isplatu kupona i amortizaciju papira. Nagovestio je da finansiska služba počinje. Papir je skočio odjednom za 150%. Stojadinović je dao nalog generalnom direktoru Poštanske-štedionice (državne ustanove) dru Miloradu Nedeljkoviću da država kupuje svaku količinu prijavljenih obveznica. Skok se produžavao. Stojadinovićeve banke tada su izbacile svoje stokove obveznica. Ova operacija, kako se cenilo u berzanskim krugovima, donela je ovoj grupi krupnih špekulanata dobit od 600 miliona dinara.

Tim povodom došlo je do sukoba između kralja Aleksandra i Stojadinovića. Ministar finansija nije obavestio kralja na vreme o ovoj krupnoj operaciji, tako da su dvorska blagajna i štromani kralja Aleksandra kasno stigli i kupili mali broj obveznica. Time je dobit kraljeva bila znatno manja nego Stojadinovićeve grupe.

Ljut na Stoj adino vica, kralj je odmah po odlasku Pašića tražio njegovu ostavku. Ovu „netaktičnost“ nije mu oprostio do smrti.

KRALJEVIČKO BRODOGRADILIŠTE

121

gonska snaga čamca... Mnogo smo posla imali oko opravke torpiljarki, koje je Jugoslavija bila dobila u nasljedstvo od Austrougarske. Od kapitulacije Austro-Ugarske 1918 pa do 1923 godine ti su brodovi bili u rukama Talijana, koji su ih dobro iskasapili prije nego što su ih predali Jugoslovenima. Sipali su razne kiseline u najosjetljivije dijelove, tako da je bilo muke oko njihove opravke. Svi smo bili uzbuđeni kada je koji od njih krenuo na probnu plovidbu. Dihtungi su pištali toliko da smo se bojali da staro gvožđe neće izdržati pun pritisak. Međutim, sve se dobro svršilo.

Od prvog dana dolaska u brodogradilište Josip Broz je radio na osnivanju sindikalne podružnice. Već posle nekoliko ne-delja bili su zakazani izbori, na kojima su birani radnički po-verenici. Josip Broz i Anton Stefanić bili su izabrani za radničke poverenike. Veći broj radnika upisao se u Nezavisne radničke sindikate. Međutim, protiv sindikata nisu radili samo poslodavci, nego i frankovci i radićevci.

Jednom prilikom direktor preduzeća, inženjer Anton Ma¹ zurka1 prišao je Josipu Brozu za vreme rada i rekao mu:

— Pripazite se malo, nemojte baš mnogo vjerovati svima koji se izdaju za prijatelje radničke klase!

Inženjer Mazurka je time aludirao na neke radnike koji su stajali pod uticajem frankovaca i radićevaca i upravi preduzeća dostavili da Josip Broz organizuje „komunističke ćelije“.

U ćeliji su osim Josipa Broza bili Fabijan Polić, Anton Stefanić, Josip Pavletić, Rade Celer, Ivan Pravdica.² Svi članovi ćelije nisu radili u brodogradilištu. Rade Celer bio je po zanimanju obućar.

Iz brodogradilišta u Kraljevici Josip Broz povezo se s partijcima u okolnim mestima. U Hreljinu već je bila postojala partiska organizacija, a u Bakru su je oživeli Ivan Dujmić³ i Josip Cuculić⁴. Radilo se partiski i u Crikvenici i u Svetoj Jeleni. Održavana je redovna veza s Oblasnim komitetom u Zagrebu.

Življi rad partiske organizacije odmah se osetio u brodogradilištu. Pre svega oživeli su sindikati. Skoro svake subote bili su sakupljani dobrovoljni prilozi za obolele drugove. Josip

¹ Inženjer Anton Mazurka bio je posle oslobođenja zaposlen na Rijeci, a 1952 bio je u penziji.

a Od ove petorice radnika bili su do 1952 u životu Fabijan Polić i Anton Stefanić, a ostali su pomrli od „radničke bolesti“ — tuberkuloze. Pavletić 1927 u svojoj 29 godini, Celer 1930 godine u 33 godini života i Pravdica 1932 godine u 24 godini života.

• Dujmić je 1952 radio kao poslovođa u jednoj fabrici u Bakru.

* Cuculić je 1952 bio potpukovnik i šef internata industrijske škole „ći maj“ na Rijeci.

122

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Broz je veliku pažnju obraćao na kulturno-prosvetni rad među radnicima.

Pomagao je da se osnuju radnička sportska društva, među kojima se naročito isticalo sportsko društvo „Sloga“ iz Hreljina. Jednom je Josip Broz čak

posredovao u Zagrebu da uprava ovog društva što jevtinije nabavi tambure za svoju umetničku sekciju. Ono malo slobodnog vremena što bi mu ostajalo Josip Broz je najčešće provodio s jednim svojim prijateljem ribarom. Išli su zajedno da pecaju ribu. U to vreme oko Kraljevice često su se pojavljivali morski psi:

— Jedne noći bili smo u čamcu i lovili ribu — priča Josip Broz — kad se iznenada na površini mora pojavi peraja morskog psa. Kako je brzo sjekao vodu, učinilo nam se da puše kao vrag. Brzo smo zaveslali k obali. Poslije nekoliko dana morski pas uletio je u mreže tunolovaca kod Kraljevice. Bio je dug sedam metara. U utrobi su mu našli neku čizmu i mnogo drugih stvari. Otada nikad više ne plivam daleko od obale.

Soba u kući broj 125 u Kraljevici, u kojoj je Josip Broz stanovao sa svojom ženom i sinom, bila je u neku ruku i radnička biblioteka za Kraljevicu, jer je Josip Broz doneo iz Trojstva svoju biblioteku od pedesetak knjiga, među kojima su bile „Žena i socijalizam" od Bebela, „Gvozdena peta" od Jacka Londona, „Mati" od Gorkog. Te je knjige Josip Broz davao radnicima na čitanje. Osim toga redovno mu je dolazila „Borba", „Organizovani radnik" i Krležina „Književna republika". Uprava brodogradilišta nastavila je svoju staru praksu i stalno je zadržavala isplatu radničkih nadnica. Baš kada su bile vršene opravke jedne torpiljarke, uprava preduzeća nije bila isplatila radnike nekoliko nedelja. Partiska organizacija orga-nizovala je leteći zbor s protestnim prekidom rada od dva časa. Sirene su nagovestile prekid rada, radnici su se okupili, a Josip Broz je otpočeo svoj govor:

— Uprava brodogradilišta zadržava isplatu naših nadnica, dvije, tri i više nedjelja, što za dvije stotine ljudi iznosi veliku sumu. Ona drži naš novac i u međuvremenu ga obrće, a nas ustvari i time pljačka. Trgovci nam prodaju hranu na vjeresiju znatno skuplje nego kad bismo kupovali za gotov novac, pa im tako ustvari plaćamo interes, dok nama uprava preduzeća ne plaća ništa što obrće naš novac.

Posle nekoliko dana uprava preduzeća isplatila je radnicima nadnice da ne bi došlo do štrajka, ali je ostala dužna još neke zaostatke. Međutim, iduće subote radnici opet nisu dobili zarađene nadnice. U upravi preduzeća bilo je rečeno da je Ministarstvo vojske, odeljenje za mornaricu, odbilo da isplati brodogradilištu troškove za opravku torpiljarke, a da će se radnicima nadnice isplatiti čim Ministarstvo podmiri svoje dugovanje.

KRALJEVIĆKO BRODOGRADILIŠTE

123

U ime sindikalne podružnice Josip Broz je odmah uputio pismo Centralnoj upravi saveza metalaca u Beogradu, sa zahtevom da preko Inspekcije rada traži novac za radnike od Ministarstva vojske. Međutim, posle nekoliko dana došao je odgovor da Ministarstvo ne duguje brodogradilištu nikakav novac, jer torpiljarke još nisu dovršene.

Cim je stigao odgovor, 24 avgusta 1926 godine, partiska ćelija u brodogradilištu se sastala i odlučila da na nj odmah odgovori štrajkom. Pisak sirene ponovo je objavio štrajk radnika u brodogradilištu. Taj štrajk trajao je devet dana. O njemu je Josip Broz napisao jedan dopis za list „Organizovani radnik", organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije, koji je izlazio u Zagrebu. Dopis je objavljen u broju od 26 avgusta 1926 godine, pod naslovom „Iz brodogradilišta u Kraljevici".

„Stanje radnika u brodogradilištu (radnici ga zovu grabilište i to mu ime bolje odgovara) u Kraljevici očajno je. Ono je tako slabo, da bi se, kako narodna poslovice veli, i đavo nad time rasplakao.

Kada radnici u podne idu na objed i kada ih tkogod vidi, taj ne bi ni u snu pomislio, da su to kvalifikovani radnici. Prije bi, po njihovom izgledu, mislio da su to prosjaci, jer su mjesto odijela umotani u razne krpe i prnje.

Kada neko pogleda te siromašne i odrpane radnike i onu lijep© i bogato obučenu gospodu buržuje što su se, nakon „teškoga rada" po šantanima, barovima i drugim zabavištima, u Kraljevicu doselili da se odmire, onda mu postaje jasna klasna razlika.

Radnici se muče i rade od jutra do mraka i hodaju kao prosjaci, blijedi i ispijeni, a kapitalisti koji ništa ne rade nego se dosađuju, blistaju u svili i kadifi i znoje se od sala i debljine a njihovi obrazi hoće da puknu od jedrine i zdravlja. To je to božanske društveno uređenje!

Da bi se radnike podpuno dotuklo, uprava je uvela rad na akord. Plaće se kreću kako slijedi: kvalifikovani radnici od 3 do 6,50 Din., pregradnici 6,50 do 7,20 dinara i naučnici od 1,20 do 2,70 dinara na sat.

Na te plaće računa se još premija od 30 do 70 posto, što kod srednje kategorije iznosi 7 do 8 dinara na sat.

Premija je isplaćivana do sada dok je poduzeće zarađivalo p® 150 do 240 posto na svakome radniku, ali kada je posao smanjen, onda je poduzeće odredilo, da tu premiju skine. Na taj bi način Tadnička dnevna zarada bila smanjena za 50 do 60 posto. Post« nema kolektivnog ugovora, a radnička je organizacija slaba, to je poduzeću posao u tome pogledu olakšan.

124

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

KRALJEVIČKO BRODOGRADILIŠTE

125

Radnici su slali telegrafske i pismene proteste i pritužbe na sve strane, na Ministarstvo Socijalne Politike i na Inspekciju Rada, ali ni od kuda odgovora. Kada Inspektor Rada dođe u poduzeće to radnici istom drugi dan saznaju. Što to sve znači?

To znači, da radnici sami moraju svoju sudbinu uzeti u svoje ruke, jer se oni nemaju nadati pomoći ni od kuda.

Treba stisnuti raštrkane redove, treba zajednički i solidarno braniti bolji život." Desetog dana po otpočinjanju štrajka uprava brodogradilišta bila je primorana da pristane delimično na radničke uslove. Obećala je da će po završetku opravke torpiljarke „T6" odmah isplatiti najveći deo zaostalih nadnica.

Radnici su se vratili na posao i torpiljarka „T6" bila je opravljena. Ali uprava preduzeća htela je ponovo da prevari radnike. Direktor preduzeća krenuo je u Beograd da naplati u Ministarstvu vojske novac za ovu torpiljarku, ali Josip Broz ga je preduhitrio. Telefonom je pozvao sekretara Centralnog odbora Saveza metalaca u Beogradu Budu Milutinovića, zatraživši od njega da preko Inspekcije rada stavi sudsku zabranu na potraživanje uprave brodogradilišta, u visini od 600.000 dinara, koliko su iznosile zaostale nadnice za dve nedelje.

Tako je konačno uprava preduzeća bila primorana da isplati zarađene nadnice. Josip Broz je tim povodom u „Organi-zovanom radniku" od 16 septembra 1926 godine objavio članak bez potpisa, pod naslovom „Završen štrajk u Kraljevici".

Članak glasi:

„Još 24 prošlog mjeseca stupili su u štrajk radnici brodogradilišta u Kraljevici, njih je 135 na broju, koliko ih je svega i uposleno. Uzrok štrajku bio je, neisplata radničkih plaća kroz punih sedam tjedana. Uprava poduzeća primila je ogromne svote novaca za obavljene poslove. Taj novac trošen je na sve strane, ali za radničke plaće nikada nije bilo dovoljno i na vrijeme, da im se isplati ono što im se duguje. Kroz pune četiri posljednje godine, uprava poduzeća stalno je dugovala radnicima po nekoliko tjedana, služeći se radničkim novcima, bez ikakvih kamata, dok su radnici bili prinuđeni sve životne namirnice preskupo da plaćaju, jer su ih uzimali na vjeresiju. Ovakvo se stanje više nije moglo izdržati, i radnici su nagnati ovakvim postupcima uprave bili prinuđeni da stupe u borbu, da bi oteli ono što su zaradili. Ova je borba uslijedila u toliko-prije, što uprava nije pokazivala ni najmanje volje, da svoj dug radnicima izmiri. U toku borbe uspjelo je izvojevati za dva tjedna radničke-plaće. Za ostalo dugovanje uzeta je sigurna garancija da se novac,.

I

koji se ima dobiti od poslova, koji se dovršavaju, ima upotrebiti za isplatu radničkih tražbina. Pored te garancije u ugovoru su unesene još i druge važne i po radnike korisne odredbe. Sa time je štrajk završen 8. IX., a 9 ov. mjeseca svi su radnici stupili ponovno na rad.

Valja napomenuti, da su na radu ostali činovnici i poslovođe, njih 26 na broju. Oni nijesu htjeli da se zamjere svome poslodavcu iako im za četiri mjeseca nije isplatio njihove plaće. Ali su zato smatrali za potrebno, da od novaca, koje su radnici oteli za svoju dvonedeljnu isplatu, uzmu za sebe po nekoliko stotina dinara, te zbog toga nije stiglo da se svima radnicima isplati. Trebalo je mnogo muke i trčanja, dok se je uspjelo naći novaca, da se i tim radnicima isplati za dva tjedna, kao i svima ostalima. Ovakav postupak ovih ljudi izazvao je veliko ogorčenje među radnicima, tim više, što su svi oni organizovani u Savezu Privatnih Namještenika. Mjesto da su i ovi zajedno s radnicima stupili u borbu za svoja prava, oni kao kukavice iskorišćuju ono što su radnici izvojevali. Pa ipak sve to ništa ne smeta vođama iz Saveza Privatnih Namještenika, da svoj savez nazivaju klasne—borbenom organizacijom."

Ovaj uspeh podigao je u očima radnika ugled sindikata, ali uprava preduzeća ubrzo je otpočela s represalijama. Među prvima bio je otpušten Josip Broz. Posao mu je otkazan 2 oktobra 1926 godine.

Sedma glava SUĐENJE U OGULINU

Borba frakcija u KPJ i nezadovoljstvo među radništvom zbog toga. — Dolazak Josipa Broza u Beograd 1926 i sukob s desnom frakcijom. — Rad u fabrici vagona u Smederevskoj Palanci i borba za poboljšanje uslova rada. — Ponovo otpušten s posla. — Pokušaj desne frakcije da onemogući politički rad Josipa Broza. — Povratak u Zagreb i smrt dobrog druga i prijatelja. — Član MK Zagreb i sekretar Saveza metalaca. — Provala u Kraljevici i hapšenje u Zagrebu. — Štrajk glađu u Franko-panovoj kuli u Ogulinu. — Presuda i uvodnik „Borbe".

Posle otpuštanja s posla u Kraljevici, oktobra 1926 godine, Josip Broz je odmah otišao u Zagreb. Porodica mu je ostala još neko vreme u Kraljevici, jer nije znao u kome će mestu moći da nađe posla.

U Zagrebu, kao i u čitavoj zemlji, u redovima KPJ je u to doba buktala frakciska borba. Ona je otpočela još 1920 godine oko pitanja ocene političke situacije, strategije i taktike Partije, a naročito oko nacionalnog, sindikalnog i seljačkog pitanja. Ta borba je sve više uzimala besprincipijelan karakter i krajem 1926

godine velikim delom vodila se oko toga ko će zauzeti razne položaje ne samo u rukovodstvu Partije nego i na rukovodećim mestima sindikata, štampe i drugih sličnih ustanova pod uticajem Partije.

U sindikatima postojao je skoro rascep. Nezavisni radnički sindikati, koji su imali prilično masovnu podršku radnika u Zagrebu, bili su u oštroj borbi sa svojom centralom, Centralnim radničkim sindikalnim odborom Jugoslavije, koji je imao sedište u Beogradu i nalazio se potpuno u rukama desne frakcije.

U mnogim krajevima zemlje, naročito u Zagrebu, postojale su pojedine grupe radnika koje su jasno uviđale kuda vodi

128

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

borba između desnice i levice, pa su pokušavale da se dignu i protiv jedne i protiv druge. Među tim radnicima nalazio se i Josip Broz.

Desna frakcija preko Centrale saveza metalaca u Beogradu, naročito posle štrajka u Kraljevici, doznala je za Josipa Broza, a iz Zagreba dobila je izvještaje o njegovom stavu protiv obe frakcije. Zbog toga mu je uputila poziv da dođe u Beograd, pod izgovorom „da se u Beogradu može lakše naći posla“. Broz se savetovao sa svojim drugovima, metalcima, kojima je bilo jasno kakav je smisao poziva Centralne uprave Saveza metalaca, pa su se složili da on ode u Beograd ne bi li se i sam malo поближе upoznao sa stanjem u redovima desnice.

U Beograd je Josip Broz stigao krajem oktobra 1926 godine. Iz prijave koja je pronađena u Centralnoj prijavnici u Beogradu vidi se da se Josip Broz naselio 31 oktobra 1926 godine u stan Pere Stojanovića u Ivankovačkoj broj 6. Neko vreme s Josipom Brozom stanovao je zajedno u istoj sobi bravar Rade Dokma-nović¹, s kojim se sreo u Zagrebu kad je iz Kraljevice dolazio da podnese izveštaj o radu sindikata u brodogradilištu. Dokma-nović je ostao kod Broza dok se nije zaposlio u nekom preduzeću u Beogradu.

Na posao je Josip Broz čekao izvesno vreme. Javlja se Budi Milutinoviću, sekretaru Saveza metalaca, koji mu je stalno obećavao da će mu naći zaposlenje. Josip Broz je odmah tražio i partisku vezu, ali tu je bilo još teže. Desna frakcija nije htela da partiski povezuje Broza u Beogradu, kako on ne bi došao u direktni kontakt s članovima Partije i preneo im svoje gledište o potrebi borbe protiv jedne i druge frakcije. Tako je Broz svako veče odlazio u Savez, ali se bez rezultata vraćao kući. Dobro se slagao sa svojim domaćinom, baštovanom Perom Stojanovićem. Jednom je Stojanović pozvao Broza na slavu, gde mu je prvo posluženo žito. Ne znajući srpski običaj da se uzima samo jedna kašika žita, Broz je počeo da jede žito, kašiku za kašikom, ali se posle pete izvinio:

— Hvala, više ne mogu!

Posle su se svi srnejali, naročito kad su mu objasnili da je običaj da se uzima samo jedna kašika.

Konačno je Josipu Brozu predloženo u Savezu metalaca da se zaposli u fabrici vagona „Jasenica“ u Smederevskoj Palanci, nekih 80 kilometara južno od Beograda. Fabrika je počela da radi 1 januara 1924, a kapital je bio pretežno francuski. Kad je Josip Broz došao u tu fabriku, u njoj je bilo zaposleno oko 700 radnika. Stan je našao u kući jednog zemljoradnika na

1 Rade Dokmanović se godine 1940 ponovo sreo s Josipom Brozom u Zagrebu, gde je vršio izvesne kurirske zadatke, a jedno vreme vozio automobil kojim se drug Tito prebacivao. Sada se nalazi u Gardi.

SUDENJE U OGULINU

uglu ulice Vojvode Stepe i Rade Sišković, a hranio se u narodnoj kuhinji Mike Šegi.

Uslovi rada u fabrici bili su vrlo teški. Uprava fabrike stalno je davala oglase da traži radnike, pa je uvek velika grupa radnika čekala ispred fabrike da se zaposli, što je poslodavac iskorišćavao za pritisak na već zaposlene radnike. Nadnice su bile niže nego u mnogim drugim sličnim preduzećima. Bile su uvedene i posebne kazne.

U Smederevskoj Palanci u to vreme postojala je i partiska organizacija, ali je radila vrlo slabo. Desna frakcija uredila je stvari tako da Josip Broz nikako nije mogao da dobije partisku vezu. Ali je on, ne čekajući je, počeo da aktivno deluje među radnicima, pa je bio izabran za radničkog poverenika. Na taj način on je sa sekretarom podružnice Milanom Vidićem i drugim poverenicima intervenisao kod uprave fabrike po raznim radničkim stvarima. Radnici su ga zvali Joza Brozović. — U to vreme — seća se Vojislav Stojadinović, bravar, koji je onda takođe bio zaposlen u alatnici „Jasenica“ — radio je u fabrici i neki mali, osamnaestogodišnji Zagorac, koga je tadašnji upravnik Francuz Cretet hteo da otpusti. Kao sindikalni poverenici, drug Broz i ja otišli smo kod direktora. Broz je energično protestovao protiv odluke o otpuštanju, koja je inače bila izazvana šovinističkom netrpeljivošću prema tom omladincu Hrvat.

Josip Broz je sve više dolazio u sukob s upravom preduzeća, pa su mu u martu 1927 godine poslodavci naposljetku otkazali posao¹. Iz Smederevske Palanke uputio je jedan članak, koji je pod pseudonimom „Bradop“ objavljen u Zagrebu, u listu „Organizovani radnik“, 17 marta 1927. Taj članak govorio je o stanju u fabrici vagona:

„U zadnje vrijeme počeli su u velikom broju dolaziti radnici u Palanku da traže posla u tvornici vagona „Jasenica“.

Kroz beogradski „Organizovani Radnik“ više je puta pisano, da drugovi ne putuju u Palanku, jer time samo pogoršavaju teško stanje radnika u ovoj robijašnici, ali to je bilo uzalud.

Izgleda da radnici ne vjeruju tim opomenama i nasjedaju raznim oglasima tvorničke uprave. Uprava ove tvornice, koja se nalazi u Beogradu, redovito kroz cijelu godinu stavlja u novine oglase, da traži 50 i više radnika, a da stvar bude ljepša, onda

1 Godinu dana po odlasku Josipa Broza iz Smederevske Palanke vođen je štrajk u fabrici vagona. Uprava fabrike naoružala je nekoliko tir ova koji su na štrajkače otvorili vatru iz revolvera i ubili radnika Obrada Šulejića iz sela Krnjeva, a nekoliko drugih radnika teže ili lakše ranili. O tome je izišao poseban članak u „Organizovanom radniku“ od 16 avgusta 1928 godine.

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

javlja da treba 50 montera. Što zapravo rade ti monter? Ravnaju staro gvožđe i popravljaju vagone. Plaća im iznosi 3 do 5 i pol dinara po satu, a tamo na upravi im je bilo obećano po 8 i pol do 10 dinara na sat.

Najčešće se dešava da uprava primi i pošalje radnike u Palanku, a kada dođu tamo, uprava im izjavljuje da još ne može da ih primi, nego neka čekaju par dana. Radnici dolaze sada po nekoliko dana pred tvornicu, dok konačno ne uvide da su prevareni i ne preostaje im ništa drugo, nego da prodaju posljednju košulju da bi mogli otputovati natrag. Ovdje treba da bude svakom radniku jasno da

uprava to radi sa tendencijom da čim više besposlenih radnika ima pred tvornicom i da time zastrašiva zaposleno radništvo da bude onda poslušno roblje. Radi se ovdje do 16 sati dnevno, plaće se kreću od 2 i pol do 5 dinara po satu, ovih zadnjih ima vrlo malen broj.

Higijenski uslovi su upravo strašni. 1 Ove je zime oboljelo polovica radnika od zapaljenja pluća. Radi prevelikog propuha i zime uprava je dozvolila radnicima da pale razne stare i masne daske od vagona, kod čega se stvara tako strašan zagušljiv dim i plin, da su se radnici gušili u tome smradu. Ovdje treba da napomenem da se ni jesu vatre ložile u kakovim pećima, nego u raznim košarama od gvozda.

Globe su ovdje na dnevnom redu, globi se radnika ni za što samo ako se to hoće kojemu poslovođi ili upravniku. Globi se od 20 do 50 dinara. Kuda ide taj novac, to nitko ne zna. Na sve naše tužbe i predstavke Oblasna Inspekcija Rada ostaje gluva.

1 Posle rata u Smederevskoj Palanci u nekadašnjoj fabrici vagona podignuto je novo odeljenje za gvozdene konstrukcije i mostove, tako da se danas u fabrici može da proizvodi tri puta više gvozdenih konstrukcija i mostova nego pre rata. Izgrađena je nova hala za proizvodnju putničkih i poštanskih vagona, koja ima kapacitet od 450 vagona godišnje.

Podignuta je „lakirnica“ u kojoj se farbaju vagoni, sušara za sušenje građe, mašinska stolarska radionica, veliki magacini, upravna zgrada itd.

U celoj su fabrici napravljeni najmoderniji sanitarni uređaji, tako da su higijenski uslovi rada u njoj vrlo povoljni. Radnici imaju svoja kupatila sa toplom i hladnom vodom, garderobe i ormane za odela.

Pre rata uopšte nije postojala radnička kolonija. Nekoliko zgrada za stanovanje koje su ranije postojale bilo je srušeno još pre rata prilikom proširenja fabrike. Danas postoji radnička kolonija sa 24 zgrade, jednospratnice i dvospratnice, u kojima živi oko 250 porodica. Izgradnja radničkih stanova se nastavlja.

Pored fabrike postoji industrijska škola sa radionicama i odeljenjem. za nastavu u kojoj uči preko 300 učenika. Ovi učenici žive u internatu škole.

Radnici koji rade na zavarivanju metala, kovači, livci, farbari i tako dalje dnevno dobijaju jedan besplatan obrok mleka ili slanine i besplatno su snabdeveni zaštitnim odelima i čizmama.

SUĐENJE U OGULINU

131

Prije mesec dana bili su izbori radničkih povjerenika. Sa strane uprave činjene su sve moguće zaprijetke, da se to osujeti, ali na naš energičan zahtjev, da mi po zakonu o zaštiti radnika imamo na to pravo, uprava je konačno pristala ali sa zahtjevom da bude prisutan jedan činovnik od strane uprave. Par dana prije izbora dobili su svi poslovođe i partivođe nalog da zastrašivaju radnike sa odpustom samo da ne glasaju. Među ovima se je osobito isticao zloglasni stolarski poslovođa Sava. Da stvar bude još interesantnija, kod izbora je bio prisutan kao činovnik sam upravnik sa glasovitim doglavnikom Savom. Izbori su bili u podne na kapiji, a ta dvojica svakog su radnika fiksirali sa izbuljenim očima, samo da zastraše. To im je u ostalom i uspjelo, jer je od 300 radnika glasalo samo 94 radnika. Upravnik je dakako bio vrlo zadovoljan i izjavio da ne priznaje poverenike.

Ovdje, drugovi, ne pomaže ništa, nego ufaj se u se i u svoje kljuse. Nitko se ne brine za nas, sve socijalne institucije su samo na papiru. Mi, drugovi, treba da

pristupimo svi u borbenu sindikalnu organizaciju i da onda povedemo energičnu borbu protiv svirepe eksploatacije nezasićene buržoazije."

Iz Smederevske Palanke Josip Broz se vratio u Beograd i ponovo se javio Savezu metalaca. Desna frakcija želela je po svaku cenu da ometa Broza u njegovom političkom radu, pa mu je Buda Milutinović predložio da se zaposli u mlinu nekog davnašnjeg simpatizera u Kumanovu. Plata je bila dobra. Josip Broz je u prvi mah prihvatio ovu ponudu.

— Već sam bio krenuo vozom iz Beograda — priča Josip Broz — kada sam počeo da se pitam: kog ću đavola da idem u tu varoš u kojoj nema industrije? Živi li čovjek samo zato da se prehrani? Razmišljajući tako, odlučio sam da ne prihvatim ponudu da idem u Kumanovo, pa sam sa druge ili treće stanice od Beograda sišao s voza i vratio se natrag.

U Beogradu je Josip Broz ostao još nekoliko dana. Tu se sastao s jednim mladim radnikom iz Smederevske Palanke, nekim Jovanovićem¹, koji je bio nekoliko puta premlaćivan u policiji. Jovanović je izrazio želju da zajedno s Brozom ode u Zagreb, ne bi li se zaposlio u kakvom većem preduzeću.

¹ Radnik Jovanović bio je dobar prijatelj Josipa Broza. On je u Zagrebu bio neko vreme bez posla, ali mu je Josip Broz pomogao da se zaposli u Ortopedskom zavodu. Tu su nadnice bile prilično dobre, pa je Jovanović čak poručio i svoje prvo, novo odelo. Međutim, galopirajuća tuberkuloza, od koje se Jovanović razboleo, bacila ga je u krevet pre nego što je bilo sašiveno. Za kratko vreme Jovanović je umro. Broz je zamolio krojače koji su šili odelo da ga dovrše, kako bi Jovanović bio sahranjen u novom odelu. U „Borbi“ 1927 godine Josip Broz je napisao nekrolog Jovanoviću.

9*

132

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Po dolasku u Zagreb Josip Broz nije mogao odmah da se zaposli. U međuvremenu bio je kooptiran za člana Mesnog komiteta grada Zagreba. Krajem aprila 1927 Josip Broz je našao posao u velikoj, bravarskoj radionici Dragutina Hamela. U Zagrebu se ova radionica nazivala „Hamelovka“, zato što je posle smrti Dragutina Hamela radionicu vodila njegova žena, preko jednog poslovođe.

Kod „Hamelovke“ nije bilo ni sindikalne organizacije, pa je Broz odmah po stupanju na posao, sredinom maja 1927 godine, počeo da je stvara. Ali, ubrzo je došao u sukob s poslovođom „Hamelovke“, frankovcem Arnošekom¹, koga su radnici nazivali „Kurtek“. Jednom prilikom Arnošek je pokušao da se izdere na Broza pred radnicima. Broz je bacio čekić pred Arnošekove noge, zapitao ga otkud mu pravo da viče na njega i smesta tražio svoju radničku knjižicu.

Pošto su partiska zaduženja zahtevala od Josipa Broza sve više vremena, to je Mesni komitet doneo odluku da Broz preuzme funkciju sekretara Oblasnog odbora Saveza metalaca za Hrvatsku. Toga zadatka Broz se prihvatio u junu mesecu i počeo da radi u tom svojstvu. Međutim, nekoliko nedelja po preuzimanju te funkcije, u kancelariju Saveza metalaca upali su policiski agenti, 11 ili 12 juna, i saopštili Brozu da je lišen slobode. On je pitao agente:

— Molim lijepo, zašto vi mene hapsite? Jedan agent mu je odgovorio:

— Broz, vi imate toliko putera na glavi da vas možemo da hapsimo ako ne za ovo, a ono za nešto drugo.

U zagrebačkoj policiji Josipu Brozu nisu rekli razlog hapšenja. Narednoga dana sproveli su ga sušačkim vozom za Bakar. U Zagrebu se pročulo da je Josip Broz

uhapšen i da je odveden u nepoznatom pravcu. U sindikalnim i partiskim listovima otpočela je kampanja za njegovo oslobođenje. Tek kad je stigao u Bakar, Broz je saznao zašto je uhapšen. Provalili su ga Kraljevčani, gde je radio u brodogradilištu godinu dana pre toga.

Kako je počela provala, a naročito ko je provalio Josipa Broza, ne može se tačno utvrditi. Iz jednog akta Odeljenja za državnu zaštitu od 21 juna 1927 godine može se dobiti izvesna slika kako je do te provale došlo i po kome su osnovu Josip Broz i drugovi uhapšeni. Taj dokumenat glasi:

1 Arnošek je umro 1949, a stara Hamelovka je 1952 živela u Zagrebu. Ona se seća Josipa Broza „kao radnika koji se isticao ozbiljnim držanjem i urednošću“.

SUĐENJE U OGULINU

MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH DELA

KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

ODELJENJE ZA DRŽAVNU ZAŠTITU

POV. D. Z. BROJ 11.427.

21 JUNA 1927 god.

BEOGRAD

133

Velikom županu

Karlovac

Komanda Žandarmerije dostavila je izveštaj Komandanta 9. Zandarmerijskog puka, koji u celosti glasi:

„Poverljivim putem 11. ov. meseca prijavljeno je na ovoj stanici, da postolar Rade Celer kbroy 192, radnik, Vjekoslav Franović kbroy 288, radnik, Filip Pavešić kbroy 191, strojarski vježbenik, Ivan Pravdica kbroy 194, svi iz mjesta Kraljevice, i Lovre Juretić iz sela Šmrike kbroy 102 opštine Kraljevice, te Ivo Dujmić iz Bakra kbroy 332 da su osumnjičeni, da pripadaju i da su članovi „Nezavisnog radničkog saveza“ tj. komunisti, te da poseduju razne komunističke i boljševičke brošure, knjige i novine, koje potajno rasturaju među narod, i da lično propagiraju komunističku i boljševičku ideju među narodom.

Na osnovu toga poduzela je patrola odmah istoga dana narednik II kl. Ivan P. Puc, kaplar tit. podnarednik Pavle I. Skok, Đuro I. Sunajko, kaplari Ivan N. Šaban i Franjo F. Culinović¹ kod gore navedenih komunista izvode i pretres stana, pa se tom prilikom slijedeće ustanovilo:

Pretresom stana kod Rade Celera pronađene su slijedeće sumnjive i zabranjene knjige: 1 knjiga „Početnica komunizma“, 1 brošura „Radio“, 1 knjiga „Osnutak III internacionale“, 1 knjiga „Komunisti u opštini“, 1 knjiga „Razvitak komunizma“, 1 knjiga „Valutno pitanje“, 1 knjiga od „Karl Marks“ i njegov život, 1 brošura „Besposlica“, te 1 slika Lenjina. —

Nadalje je pronađeno kod Celera jedno pismo od napred po-menutog Ive Dujmića, u kome Dujmić poziva Celera da obavi sa ostalim drugovima tj. Juretićem, nekim Delićem (tj. Dr. Miroslavom Delićem², koji je bio u Kraljevici u sanatorijumu, a sada se nalazi u Ortopedskom zavodu u Zagrebu) neke sastanke, kao i da nastoji sa Delićem i Juretićem, da se novo primljeni članovi organiziraju u „Trojke“.

¹ Od jednog prijatelja iz Zagreba dobio sam podatke o sudbini žan-đarma koji su hapsili u Kraljevici naše drugove 1927 godine. Neki od njih su 1941 stupili u partizane. Đuro Sunajko je hrabro poginuo kao partizan. Ostali su svi živi, a jedan među njima vredno radi kao poslovođa jednog preduzeća. Gde se nalaze ne navodim, da im se ne bi pravile nepotrebne neprilike.

3 Dr. Miroslav Delić se posle 1926 pasivizirao, a 1952 godine bio je lekar-ortoped u bolnici „Dr. Joža Kajfeš" u Zagrebu.

134

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Kod Celera je također pronađena 1 slika (fotografija) Ive Duj-mića na kojoj se nalazi na poleđini jedna pesmica sa sadržajem, koji propagira Komunističke ideje, i istu je napisao Dujmić.

Rade Celer na preslušanju izjavio je, da je napred navedenih 5 knjiga njemu pozajmio na čitanje Ivo Dujmić, a ostale knjige da je on ranije kupio odnosno poručio iz Zagreba. Sem toga Celer navodi, da je Dujmić pisao njemu pismo prije nekoliko dana (dana da se tačno ne sjeća), a tada mu je poslao i njegovu sliku. Preduzetim pretresom kod Vjekoslava Franovića pronađena je u njegovom koferu jedna knjiga pod imenom „Beli teror" i „Međunarodna crvena pomoć". Ovu knjigu mu je pre godinu dana dao neki radnik imenom Vojvodica, a koji je ranije radio na brodogradilištu u Kraljevici, ali da ne zna gdje se sada dotični nalazi.

Na osnovu napred dobivenih i opisanih podataka dalo se je zaključiti, da je glavni organizator i propagator komunizma Ivo Dujmić, radi čega se u tom pogledu provelo isleđenje, te se kod istoga, a po izvršenom pretresu stana pronašlo: 1 slika Lenjina, 1 knjiga „Boljševička Rusija" i 1 knjiga „Crveni kalendar za 1926 god." štampan u Čikagu (Amerika).

Po izjavi Celera ove upute o komunističkoj ideji i propagandi davao je Dujmić, koji je i ostale nagovorio, da osnuju u Bakru za okolicu, odnosno cijelo Primorje jednu tajnu komunističku sekciju pod imenom „Čelija", a pretsjednik bi imao biti Dujmić. Konkretnih dokaza o tome nije se moglo skupiti, a Dujmić o tome neće ništa da prizna.

Dujmić je izjavio da je on doista pisao Celeru u Kraljevicu dva lista, i pozajmio nekoliko knjiga Josipu Brozu, radniku na brodogradilištu u Kraljevici, koji se sada nalazi kod saveza metalnih radnika u Zagrebu Ilica 49, koje je knjige Broz predao Celeru.

Preduzetim pretresom stana kod Lovre Juretića, pronađeno je jedno pismo od Ive Dujmića na adresu Rade Celera, 1 knjiga „Isto-rija se ponavlja" i 1 knjiga „Borba", koje je knjige dobio od Celera.

Glede strojarskog vježbenika Ivana Pravdice iz Kraljevice, ustanovilo se je, da je pomenuti bio u društvu „Trojke" i da se je uvijek družio sa komunistima Dujmićem, Celerom i Juretićem. —

Svi napred navedeni komunisti po patroli uhapšeni su, te su sa knjigama, brošurama i ostalim pronađenim materijalom uz kaznenu prijavu predani kr. kotarskom sudu u Bakru.

U vezi telefonskog izvještaja od danas dostavljenom komandantu prednji izvještaj, s molbom na znanje. Ujedno izvještavam, da je od ovdašnje policije uhapšen ovdje u Zagrebu i Dr. Miroslav Delić i Josip Broz i oba su otpremljena i predana kr. kotarskom sudu u Bakru gdje se vodi istraga. —

SUĐENJE U OGULINU

135

U sporazumu sa policijom intenzivno se i dalje radi na otkrivanju svih komunističkih organizacija. O daljnjem rezultatu izvještiti ću naknadno komandanta."

Prednje vam se dostavlja sa molbom na uviđaj, dalju upotrebu i izveštaj o rezultatu do sada vođene istrage nad imenovanim. —

Ujedno molite se, da za sva navedena lica pošaljete bliže podatke, potpune lične opise i njihove fotografije, ako se uopšte budu mogle dobiti. Hitno je.

Po naredbi Ministra Unutrašnjih Dela

Inspektor: (Potpis nečitak.)

Prema pričanju Filipa Pavešića—Filka i Ivana Dujmića, Josipa Broza provalio je mladi radnik Ivan Pravdica, koji je imao svega 17 godina kad je bio uhapšen.

Navodno je on u žandarmeriji, na pitanje ko mu je dao zaplenjene knjige, pomenuo ime Josipa Broza.

U kotarskom zatvoru, iako je u početku bio u posebnoj ćeliji, Josip Broz je uspeo da dođe u dodir s uhapšenim drugovima. Pitao ih je zašto su ga provalili, a jedan od njih rezignirano je odgovorio:

— Slabić čovjek!

Iz bakarskog zatvora, koji je pripadao sreskom sudu, optuženi su posle devet dana prebačeni u Okružni sud u Ogulin. Do ovoga je došlo na intervenciju Josipa Broza. Uhapšeni radnici bili su svakog dana izvođeni na šetnju u jedan hodnik, i na jednom od tih sastanaka Josip Broz je predložio da se stupi u štrajk glađu. Međutim, iste večeri bilo im je saopšteno da će sutradan ujutro biti prebačeni u Okružni sud u Ogulin, što je zaista bilo i učinjeno.

Iz zatvora su ih izveli svu sedmoricu, dva po dva vezana u lisice, a između njih bio je provučen lanac, za koji je na kraju bio vezan sam Rade Celer, obućar, hrom u jednu nogu. On je teško koračao, pa kada bi prva dvojica pošla malo brže, on bi se spotakao i pao, povukavši tom prilikom sve ostale.

— Bilo je vrlo naporno tako ići, — priča Josip Broz — a bilo nam je svima žao Celera. K tome su nas vodili uveče, kada je riva u Bakru bila prepuna svijeta, pa smo jedva čekali da stignemo do stanice i da sjednemo u voz, odakle su nas odveli u Ogulin u Okružni sud.

Istražni zatvor Okružnog suda u Ogulinu nalazio se u prastaraj Frankopanovoj kuli iz XV veka, koja se nalazi u centru grada, na trgu. To je zgrada na dva sprata, sa po nekoliko prozora zakovanih daskama. Josip Broz bio je bačen u sobu

136

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

broj 6, na drugom spratu. Sa njime u sobi nije bio nijedan od njegovih drugova, nego je bio bačen među kriminalce, mahom konjokradice iz Like.

Prolazio je dan za danom, a Okružni sud nije ništa preduzimao, niti je započinjao saslušavanje uhapšenika. Pored toga, hrana u zatvoru bila je vrlo slaba. Josip Broz nije skoro ništa jeo. Još od prvog dana počeo je da protestuje, ali stražari nisu hteli da prenesu njegove proteste sudi jama.

Preko dana Josip Broz je vodio razgovore s uhapšenim kradljivcima, odgovarao na njihova pitanja i govorio im o tome zašto se radnici i seljaci moraju da bore protiv postojećeg stanja u zemlji, pa su njegove ideje zainteresovale neke mlađe uhapšeničke.

Jedne nedelje posle podne, održavan je na trgu ispred samog zatvora nekakav sokolski slet, na kome se iskupilo dosta građana Ogulina, na čelu sa sudi jama Okružnog suda i sreskim poglavarom.

Otvarajući slet, sreski poglavar održao je pozdravni govor završivši ga poklikom:

—| Živjelo njegovo veličanstvo kralj Aleksandar!

U tom istom trenutku jedan mladi Ličanin, koji je bio s Josipom Brozom u istoj sobi, zagrejan izlaganjima Josipa Broza, a slušajući sreskog poglavara i čuvši njegov poklik, razderao se iz svega glasa kroz prozor:

— Do vraga s njim!

Počasna tribina bila je udaljena svega desetak metara od ovog prozora. Poklik mladog Ličanina zbunio je sreskog poglavara i publiku, nastao je potpun tajac među publikom, a odmah zatim sreski poglavar i nekoliko žandarma jurnuli su u kulu da pronađu drznika koji se usudio da tako nešto vikne.

Čim je Josip Broz video šta je mladi Ličanin napravio, savetovao je svima u sobi da odmah legnu i da se učine da spavaju. Sreski poglavar i ostali nisu mogli lako da utvrde iz koje je sobe pao poklik, jer su se na svima prozorima nalazili drveni kapci. Vodila se istraga, ali iz sobe Josipa Broza niko nije hteo da oda mladog Ličanina. Istraga se svršila bez rezultata.

Uto su nastupile velike vrućine, stanje u zatvoru bilo je skoro neizdržljivo, a Okružni sud još nikako nije uzimao u razmatranje predmet Josipa Broza i drugova. Zbog toga se Josip Broz odlučio da otpočne štrajk glađu. Ostali iz njegove grupe nisu štrajkovali, neki i zbog toga što su bili odvojeni pa nisu znali o odluci za štrajk.

— Štrajkom glađu — priča Josip Broz — htio sam da pro-testujem zbog sistema u zatvoru. Bio sam bacan iz jednog zatvora u drugi, pod najgorim uslovima, umjesto hrane davane

SUĐENJE U OGULINU

137

su nam splačine, a povrh svega sud nije htio da nas sasluša. Zbog toga sam odbio svaku hranu. Prvoga dana čuvari se nisu obazirali na to. Tek drugog dana nastalo je komešanje u zatvoru. Za vrijeme štrajka obično se mirno leži i s vremena na vrijeme uzima malo vode. Drugog ili trećeg dana, kada organizam prestaje da se hrani iz stomaka i prelazi na ishranu iz tijela, nastupa kriza, nekiput praćena nesvjesticom i povraćanjem. Tada se osjeća strahovita glad, ali kad kriza prođe, glad se stišava, ne muči, a čovjek se nalazi kao u nekoj lakoj nesvjestici u kojoj ne osjeća nikakvih muka. Razumije se da je kod štrajka glađu potrebna jaka volja. Organizam vrlo racionalno troši rezerve u tijelu. Pošto prvo iscrpe sva masna tkiva oko pasa i na drugim mjestima tijela, on prelazi na mišiće, zatim na srž u kostima i konačno na srce i mozak, kada nastupa agonija. Štrajk glađu može da traje i dvadeset dana, kada obično dolazi do smrti. Štrajk žeđu mnogo je kraći i smatra se da čovjek obično ne može da izdrži više od sedam dana. Mi smo i u jugoslovenskim robijašnicama i zatvorima praktikovali štrajk glađu. U tome štrajku, naročito kad čitav kolektiv stupa u borbu, postavlja se težak problem izdržljivosti pojedinaca, jer fizički slabiji brže popuštaju nego fizički jači. Otuda kod fizički slabijih drugova može da se javi želja za prekidanjem štrajka, jer znaju da mogu manje da izdrže nego fizički jači. Tu onda djeluje naša svijest... U Ogulinu ja sam štraj kovao sam. Trećeg dana, kad me je već počela da hvata nesvjestica, ne samo da su se uzrujali stražari, nego su mi naročitu teškoću pravili kriminalci koji su bili u istoj sobi sa mnom. Počeli su da mi nude svoju hranu, da me ubjeđuju „da ne mrem na pravdi boga". Ja sam im objašnjavao šta ja želim da postignem štrajkom, ko smo mi komunisti, kakvu borbu mi vodimo...

Josip Broz štrajkovao je glađu pet dana. Stalno je ležao, jer je i inače pre toga bio mnogo oslabio u zatvoru u Bakru. Petog dana u podne došao je u njegovu sobu pretsednik Okružnog suda u Ogulinu, Stjepan Bakarić¹.

— Ili me izvedite pred sud ili me puštajte, ali ja kao komunist ne mogu da dozvolim da i dalje živim pod ovakvim nečovječnim uslovima! — rekao je Josip Broz.

Sudija Stjepan Bakarić ubeđivao je Josipa Broza da ne treba da štrajkuje glađu, da je njegov život potreban njegovoj partiji, ali Josip Broz stalno je ponavljao: „Ili me izvedite pred sud, ili na slobodu!”

¹ Sudija Stjepan Bakarić otac je druga Vladimira Bakarića. On je umro pred rat, kada je njegov sin Vladimir bio u ilegalnosti, jer ga je policija gonila. Policajci su postavili na sahrani zasedu da bi uhvat'li druga Vladu Bakarića.

138

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Konačno je Stjepan Bakarić pristao na uslove Josipa Broza i dao mu svoju časnu reč da će istraga biti brzo okončana, pa je Josip Broz prekinuo štrajk.

— Poslaću vam od svoje kuće malo supice, jer će to biti najbolje za vaš iznureni organizam poslije ovog štrajka — rekao je Bakarić.

On je zaista održao reč. Istraga je bila vrlo brzo okončana, a sudi ja Bakarić čak je posle nekoliko dana doveo Josipa Broza u svoju kuću i uveo ga u biblioteku:

— Ovdje imam i nešto marksističkih knjiga! Znam da će vas kao komunista interesirati.

Posle završene istrage u zatvoru je zadržan samo Ivan Dujmić. Ostali su bili pušteni da se brane iz slobode. Suđenje je otpočelo u oktobru 1927. Presuda je izrečena 28 oktobra. Ivan Dujmić osuđen je na godinu dana zatvora, Josip Broz i Rade Celer na sedam meseci, a Ivan Pravdica na šest meseci, dok su ostali oslobođeni od optužbe.

Svi osuđeni odmah su preko svoga branioca advokata dra Zdravka Lenca¹ uložili priziv višem sudu, pa su pušteni na slobodu, dok Stol sedmorice ne donese rešenje o njihovom prizivu.

Pošto je arhiva Ogulinskog okružnog suda uništena 1945 godine², to se ne mogu naći akta o suđenju Brozu, Dujmiću i drugima.

Ali, o ovome procesu pisala je opširno radnička štampa.

Zagrebački „Organizovani radnik” od 10 novembra 1927 pod naslovom „Ogulinski proces” pisao je:

„Tajanstveno hapšenje druga Broza, kovinarskog radnika i njegovo odvođenje u Ogulin, kao i izjave policiskih činovnika o „buni”, zavjeri i revoluciji, i tome slično, svršilo je prošlog tjedna sa osudom druga Dujmića sa godinom dana zatvora, druga Broza sa sedam meseci, Ivana Pravdice sa šest meseci zatvora, dok su ostali pušteni na slobodu.

Protiv te osude uložio je njihov branitelj dr. Lenac ništovnu žalbu.

U ovome procesu policija je htjela da se osudi rad tih drugova oko podizanja sindikalnog pokreta i ona je „spremila” materijal u kojemu prvo mjesto zauzimalje izvještaj Ministarstva unutrašnjih dela, u kojemu se veli, da se dotičnim drugovima, doduše, ne može

¹ Sin advokata Zdravka Lenca bio je 1941 godine jedna od veza Draže Mihailovića s okupatorom.

2 Kada je naša vojska oslobodila Ogulin, trebalo je hitno smestiti veći broj ranjenika. Bolnica je otvorena u sudskoj zgradi. Tom prilikom je iz nje iznesena sva arhiva. Jedan deo je prodat kao stara hartija, ostatak je uništen.

SUĐENJE U OGULINU

139

dokazati da su članovi Komunističke Partije, ali da se sumnja da oni to ipak jesu i na temelju toga preporuča se stroga kazna.

Radnička klasa znade, da se nju goni samo zato što ona traži svoja prava i prima sve osude sa uvjerenjem, da i ove osude doprinose svoj dio u cilju oslobodilačke borbe proletarijata."

I „Borba" je pisala o procesu s nadnaslovom „Proturadnički procesi", s glavnim naslovom „Ogulinski proces" i podnaslovom „Očajan „optužni materijal".

Drakonska osuda". Taj članak glasi:

„Kroz puna četiri dana prošlog tjedna trajala je pred Sudbenim Stolom u Ogulinu protiv sedmorice naših drugova: Ivana Dujmića, Josipa Broza, Rade Celera, Ivana Pravdice, F. Pavešića, V. Franovića i L. Juretića sudska rasprava. Od prve trojice odsjedili su u istražnom zatvoru u Ogulinu Dujmić 4 mjeseca, a Broz i Celer po mjesec i pol.

Tokom cijele rasprave pokazalo se, da cijela optužba na osnovi Zakona o zaštiti države nije imala nikakve stvarne podloge. Ona se oslanjala samo na neke povjerljive izvještaje i policijske agente. Sva corpora delicti i strašan komunistički materijal sastojali su se iz nekoliko naučnih knjiga, koje se i danas mogu kupiti u knjižarama, kao: „Moral i klasne norme", „Kroz sindikalnu teoriju i praksu", „Besposlica" od P. Pavlovića itd. Pa i dok su se te knjige, koje se mogu svuda slobodno kupiti, čitale, bila je rasprava na zahtjev državnog odvjetnika proglašena tajnom!!

Državni odvjetnik prikazao je rad optuženih drugova u sindikalnim organizacijama — kao zabranjenu komunističku agitaciju!! Po shvatanju državnog odvjetnika iz Ogulina u sindikalnim organizacijama ne može biti niko drugi — osim komunista i antidržavnih elemenata!! Po njegovim riječima Karlo Marks je otac komunizma i zbog toga sva marksistička literatura — pada pod udarac Zakona o zaštiti države!! Drugo je, kada tu literaturu čita kapitalist ili intelektualac; on je čita u naučne svrhe, ali kada tu literaturu čitaju radnici, onda je to — komunizam koji ruši državu!!

U krugu takvih zadržanih ultrareakcionarnih shvatanja čak je i jedan sudac

primijetio: što treba radniku čitati naučne knjige, kada je njegov zadatak da samo sjekirom teše ili čekićem da lupa, a ne da se bavi još i s politikom?!

Sve je to bilo i u duhu na raspravi pročitanog izvještaja Ministarstva Unutrašnjih Djela, u kojem se veli, da ministarstvo dobiva povjerljive izvještaje od svojih podređenih organa, kako se za optužene ne može dokazati, da su članovi Komunističke Partije, ali kako se pak sumnja da to jesu i zato — Ministarstvo preporuča strogu kaznu. Na osnovu kakvih gadnih osvada pokvarenih tipova je sastavljen taj izvještaj M.U.D. najbolje se vidi iz toga, što neki

140

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

tip iz Bakra izvještava Min. Un. Djela, kako drug Dujmić imade sakriveno 800.000 kruna bivše legalne KPJ i kako još sada dobiva masne pare iz Zagreba — a tome istom našem drugu Dujmiću bolesna žena umire od gladi!

Uprkos ovakovog očajno jadnog „optužnog materijala“ sud je nakon četiridnevne rasprave osudio:

Ivana Dujmića na jednu godinu zatvora;

Josipa Broza na sedam mjeseci zatvora;

Radu Celera na sedam mjeseci zatvora; i

Ivana Pravdicu na šest mjeseci zatvora,

Dok je ostalu trojicu optuženih riješio od optužbe.

Branitelj svih optuženih g. dr. Lenac, koji je odlično i sa stvarnim dokazima smrvio u prah cijelu optužbu, podnio je protiv osude ništovnu žalbu.

Kasacioni sud — Stol sedmorice u Zagrebu — doneo je presudu po prizivu i žalbi Broza i drugova tek 10 novembra 1928 godine. On nije usvojio u celini presudu Okružnog suda, pa je svima osuđenima smanjio kaznu. Ivanu Dujmiću kazna je bila smanjena od godinu dana na devet meseci, Josipu Brozu i Radi Celeru od sedam meseci na pet meseci, a Ivanu Pravdici na četiri meseca.

Taj deo rešenja¹ Kasacionog suda glasi:

„Priziv sve četvorice optuženika zbog izreke o kazni uvažen je s razloga, što postoje mnogobrojne i vrlo važne okolnosti olakotne, naznačene od prvostepenog suda, pa im je primjenom § 292 kp. kazan u trajanju ublažena i snižena i pri tom naređeno, po § 64 kriv. zak. da im se istražni zatvor ima uračunati i od dosuđene kazni odbiti. — Dosljedno tome morao se priziv državnog odvjetnika zbog preblago odmjerene kazni po § 201 kp. otputiti, jer se kazan ne pokazuje preblaga kako je gore navedeno.“

¹ Ovo rešenje sačuvao je Ivan Dujmić iz Bakra.

Osma glava SEKRETAR MESNOG KOMITETA

Ekonomska kriza 1928 i pogoršanje položaja radnika i seljaka u Jugoslaviji. —

Osma partiska konferencija u Zagrebu i pobjeda nad obe frakcije. — Josip Broz sekretar MK Zagreb. — Demonstracije 1 maja i hapšenje Josipa Broza. — Atentat na Stjepana Radića i trodnevne demonstracije u Zagrebu. — Josip Broz u potpunosti ilegalnosti. — Dva bekstva od policije i rad u Vinogradskoj cesti.

Godina 1928 započela je u Jugoslaviji sa sve većim pogoršavanjem uslova života radnih masa. Preko 200.000 radnika bilo je bez posla. Radničke nadnice spale su na tako nizak nivo da su smatrane kao najniže u Evropi. Seljački proizvodi prodavani su u bescenje. Kilogram pšenice stajao je manje od jednog dinara, 80 para. Po tri seoske kuće zajednički su kupovale jednu kutiju šibica. Seljački dugovi su rasli, a velika suša dovela je do prave gladi u mnogim krajevima zemlje, naročito u Hercegovini.

„Borba“ je početkom te godine pisala: „U takvoj situaciji režim srpske buržoazije gazi još dublje u pripremu otvorene generalsko-fašističke diktature i pripreme rata.“ Radnička klasa bila je prva na udaru. Nadnice su još dalje snižavane. Štrajkovi su nemilosrdno ugušeni. Radnička štampa pljenjena. Tokom 1928 godine od 86 brojeva „Borbe“ 52 su bila zabranjena. Pojačao se i teror, naročito u Makedoniji i Hrvatskoj. Pojedini sitnoburžoaski političari gubili su glavu. U januaru 1928 godine Stjepan Radić je sam predlagao koncentracionu vladu s vojnom ličnošću na čelu, dakle uvođenje vojne diktature, tumačeći da će hrvatski političari ući u tu koaliciju i „tako sprečiti velikosrpsku hegemoniju“.

142

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Policija je naročito vršila nalete na sindikate. Sindikalni funkcioneri stalno su bili hapšeni. Zbog toga je Josip Broz po povratku sa suđenja u Ogulinu morao da se

primi pored dužnosti sekretara Saveza metalskih radnika još i dužnosti sekretara Saveza kožarskih i prerađivačkih radnika, čija se centrala, jedina od svih sindikalnih centara u Jugoslaviji, nalazila u Zagrebu. Raniji sekretar bio je uhapšen. O tome priča Dragutin Saili, koji je 1927 godine bio član uprave Saveza kožarskih i prerađivačkih radnika:

„Josip Broz bio je sekretar kožaraca otprilike šest mjeseci. Za to vrijeme neprekidno je stajao u kontaktu sa radnicima i pozivao ih je na jedinstvo u borbi. Sprovodeći razne sindikalne akcije i nikad ne propuštajući mogućnost i za partijski rad, Broz je po preduzećima održavao lični dodir sa nizom radnika. Tako je jednom sačekao i mene u blizini željezničke radionice, gdje sam ja radio, i sa mnom obavio potreban razgovor oko orga-nizovanja jednog protestnog zbora, tko će govoriti i kako će se podijeliti letaci.

Dotada se zanemarivala aktivna borba radnika. Josip Broz je to odmah uočio. On je govorio: Ocjenjujući stanje u partijskoj organizaciji, mi vidimo da je naš rad sada u nazadovanju, jer ne pozivamo radnike u akciju, već ih samo nekako progra-matski okupljamo putem letaka, putem iznošenja opće linije partije. Međutim, sada treba ići svuda gdje god se sakupljaju radnici! Ići u akcije i razvijati ih. Ne sporazumijevanjem vrhova, nego odozdo! Uzimati u svoje ruke funkcije u sindikatima! Socijalpatriotske i druge frakcionaške skupove i organizacije pretvarati u naše!

Kod „Bate“ organizovani štrajk radnika kožaraca bio je djelo Josipa Broza kao sekretara kožaraca. Dajući nam direktive, govorio je: Ne gubite iz vida da će vam štrajk biti zabranjen. Ali treba da znate da Englezi izvode tenkove na štrajkače. Međutim, to ne znači da vi niste u pravu, to baš pokazuje da ste u pravu i morate izdržati borbu.”

Josip Broz je vodio borbu i protiv šovinizma i drugih tuđih shvatanja u radničkom pokretu. U Zagrebu je sačuvana jedna okružnica koju je on, u ime Mesnog sindikalnog veća, uputio svim sindikalnim podružnicama:

Dragi drugovi,

I.O. M.R.S.V.1 na svojoj sjednici održanoj dne 13/11 o. g. donio je između ostalog i zaključak, da vam uputi dopis po slijedećim stvarima:

1. Pošto se je u zadnje vrijeme održalo priličan broj zabava koje su priredile pojedine podružnice i struke, gdje se je pokazala Izvršni odbor Mesnog radničkog sindikalnog veća.

SEKRETAR MK

143

žalosna pojava, da te zabave nemaju karakter radničkih zabava, odnosno nemaju obilježje klasnih proleterskih zabava, gdje bi se u prvom redu manifestovala radnička svijest i da moralno čim više uspije, već se nekoji drugovi jedino rukovode time, kako bi čim više materijalno uspjeli, kod čega se događaju takve stvari da je sramota po naš radnički pokret, jer se gaze principi radničke klase i unaša demoralizacija u radničke redove, a samim tim pojačavaju sitnoburžoaska shvatanja kod radnika.

Kao primjer navadamo zabavu brijača, gdje se nije pazilo ni na dekoraciju i pjevale razne nacionalističke pjesme, tako da je cijela zabava imala više karakter jedne buržoaske, nego radničke zabave. Stoga molimo i opominjemo drugarske podružnice da ubuduće vode o tome više računa i da se to više ne događa.

2. Sve podružnice trebaju voditi računa o tome, da li njezini delegati kod Mirovnog suda na Obrtnom zboru vrše svoje dužnosti, jer se dosada nije posvećivala tome nikakva pažnja i događa se često puta da nema ni jednog delegata na Obrtnom zboru kad je to potrebno, premda su bili pravodobno sa pozivnicama obaviješteni. Sa ovakvim postupkom i nemarnošću mi gubimo povjerenje kod radničkih masa, jer time pokazujemo da smo samo na jeziku branioci radničkih interesa, a u stvarnosti ništa ne radimo, a sa druge strane sa tom našom indolentnošću poslužiti će se naši neprijatelji kao oružjem, moguće baš u momentima, kad nama bude najneugodnije. Da se to više ne bi događalo, trebaju pojedine po-družničke uprave da prisile njezine mirovne delegate kod Obrtnog zbora, da na svakoj raspravi, kad budu pozvani, prisustvuju.

3. U petak dne 17/11 o. g. održati će se sastanak žena — pa uslijed toga što je zadnjih puta policija razjurila sastanak žena, koji je bio sazvan putem letaka, to se drugarske podružnice mole da preko svojih povjerenika i članova izvrše punu agitaciju među radnicima, da taj sastanak čim bolje uspije.

Sa tim ćete po prednjem postupiti, drugarski Vas pozdravljamo.

14/11 1928

Za Izvršni odbor Mjesnog radničkog sindikalnog

Zagreb Josip Broz

vijeća

U isto vreme Josip Broz bio je član Mesnog komiteta za grad Zagreb. Pred članstvom KPJ nalazio se tada najvažniji zadatak — likvidirati frakcisku borbu. O tome Josip Broz priča:

— Duboko smo mi osjećali svu štetu frakcijske borbe, ne samo za KPJ već i za radničku klasu Jugoslavije. Besprinci-pijelna frakcijska borba između desne frakcije na čelu sa Simom Markovićem i lijeve frakcije na čelu sa Đurom Cvijićem i dru-

144

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

gima paralizirala je svaku mogućnost snažnijeg, masovnijeg razvitka KPJ. Ova frakcijska borba činila je ogromne štete sindikalnom pokretu u neposrednoj borbi radničke klase za bolje uslove života i rada. Na sindikalnim kongresima 1927 i 1928 godine neki desničarski vođe držali su se provokatorski. Nama je teško padalo i boljelo nas što nema jedinstva među rukovodećim ljudima, već obrnuto, što postoji duboka mržnja između njih, mržnja koja je neke od tih rukovodećih ljudi dovela do uloge provokatora i saradnika policije.

U Zagrebu, u mesnoj partiskoj organizaciji, u to vreme već se bila oformila jaka grupa radnika koja je bila i protiv jedne i protiv druge frakcije. Među vodećim ljudima u toj grupi nalazio se Josip Broz.

— Sjećam se koliko smo samo puta u to vrijeme — priča Josip Broz — poslije partijskih sastanaka noću, šetali do zore, razgovarajući i razmišljajući o tome kako da se Partija spasi od frakcionaške more. Mi smo tada uvijek dolazili do zaključka da to ozdravljenje partijskog organizma može jedino doći odozdo, od partijskog članstva, i mi smo s puno elana radili u tom pravcu. Najvažniji naš zadatak bio je da očuvamo zagrebačku partijsku organizaciju od frakcijskih bolesti, da je što više organizaciono i politički ojačamo i da onda s tom i takvom partijskom organizacijom povedemo borbu protiv desne i lijeve frakcije.

Osma partiska konferencija za grad Zagreb bila je zakazana za mesec februar 1928 godine. Na rejonskim konferencijama birani su delegati za mesnu konferenciju. Ukupno je održano pet rejonskih konferencija. Vođe leve frakcije pokušavale su da utiču na odluke konferencije i da tako zagrebačku organizaciju pretvore u svoje uporište za dalje frakcijske borbe protiv desne frakcije, ali u tome nisu uspele.

Osma mesna konferencija održana je na Pantovčaku, na periferiji Zagreba, u kući koja danas nosi broj 178, a 1928 godine imala je broj 104. Konferencija je završena za jednu noć, između 25 i 26 februara. Bili su prisutni članovi CK, predstav-nici i jedne i druge frakcije — od desne Sima Marković, a od leve Duka Cvijić, Rajko Jovanović i Kamilo Horvatin. Na konferenciji je prisustvovao i delegat Kominterne, Ukrajinac „Mil-ković", koji je imao zadatak da ispita stanje u KPJ i da o tome podnese Kominterni izveštaj.

„Frakcijske borbe u vrhu, fraziranje i demagogija umjesto stvarnog rada u masama" — takva je po sećanju druga Mihajla Vraneša, bivšeg krojačkog radnika, bila situacija u kojoj se pred osmu partisku konferenciju februara 1928 godine nalazila partiska organizacija Zagreba. Drug Mihajlo Vraneš učestvovao je na konferenciji kao jedan od 32 delegata.

SEKRETAR MK

„Nije zbog toga čudo — priča Vraneš — što je najve\ broj komunista smatrao da osma partijska konferencija, koja je, bila sazvana za februar 1928 godine, treba konačno da prekine sa takvim stanjem.

Josip Broz igrao je vrlo aktivnu ulogu u pripremanju konferencije. Sudjelovao je na brojnim rejonskim sastancima i jednostavno — kako je on to uvijek činio — objašnjavao svu štetnost frakcijskih borbi i potrebu da se stanje konačno sredi. Ni frakcionaši nisu ostali pasivni. Uprli su sve snage da na tim sastancima osiguraju izbor delegata koji će na pretstojećoj konferenciji odobriti njihov rad. U takvoj atmosferi započela je osma partijska konferencija.

Danas je zgrada na Pantovčaku u kojoj je održana konferencija pretvorena u partijski muzej. U ono vrijeme ona je pripadala jednoj simpatizerki po imenu Sepat. Na osamljenom mjestu, nekompromitovana u očima policije, ta kuća je pret-stavljala najbolje mjesto za ovakav jedan sastanak. Oko osam sati počeli su da dolaze prvi delegati, koje su stražari poslije provjeravanja lozinke puštali u kuću.

U devet sati uveče konferenciju je otvorio Milan Mila-nović¹, dentist, član Mjesnog komiteta. On je izrazio uvjerenje da će konferencija konačno likvidirati nesuglasice koje postoje u Partiji i kritički se osvrnuo na pojavu frakcionaštva. Sekretar komiteta, inače privatni namještenik Dušan Grko-vić², podnio je izvještaj pun fraza, pravdajući nerad Mjesnog komiteta aktivnošću policije. Slično je govorio i koreferent Mati ja Brezović³, šofer, član MK.

Tišinu koja je vladala za vrijeme izvještaja sekretara prekidal su samo prigušeni koraci komunista koji su stražarili oko kuće i povremeno ulazili u sobu smjenjujući se na stražarskim mjestima. Ova tišina bila je, međutim, predznak bure koja dolazi. Ljudi su se spremali da kažu što im je na srcu i da konačno raščiste stvari. Blaž Valjin⁴, Josip Kras⁶, ja i mnogi drugi oštro

1 Godine 1944 ustaše su obesile Milana Milanovića u jasenovačkom logoru.

2 Ubijen od ustaša 1941 u Kerestincu.

3 Kasnije otkriven kao provokator.

4 Blaž Valjin, radnik iz Dalmacije, 1929 osuđen na 5 godina robije. Pred rat ponovo hapšen. Godine 1941 uspeo je da pobegne iz logora u Kerestincu zajedno sa većom grupom drugova. Zbog slabe organizacije bekstva, najveći deo drugova bio je uhvaćen i streljan. Valjin je uspeo da se prebaci na oslobođenu teritoriju, gde je kasnije u borbi poginuo.

6 Josip Kras, pekarski radnik iz Zagorja, poznati radnički borac u Hrvatskoj, godine 1929 osuđen na pet godina robije. Po izlasku s robije član CK KP Hrvatske, jedan od rukovodilaca ustanka u Hrvatskoj. Godine 1941, dok je boravio ilegalno u Karlovcu, prepoznali su ga neki provokatori, pa su ga na ulici ustaški stražari zaklali. Josip Kras proglašen je za narodnog heroja,

10

146

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

smo osuđivali rad komiteta. Valjin je govorio: „Ne može se prihvatiti izvještaj koji ne odgovara stvarnom stanju. Stvarna situacija je takva da na jednoj strani imamo lijeve, na drugoj desne, a u sredini, van jednih i drugih, stoje radnici. Nećemo ni jedne ni druge! Hoćemo jaku partijsku organizaciju čistu od frakcija." U sličnom tonu kretala se diskusija ostalih govornika.

Jedinstveni stav delegata u tolikoj je mjeri razjario članove komiteta, naročito sekretara Grkovića, da su se oni sa tobože principijelne partijske diskusije srozali na najobičnije klevetanje i svađu sa ostalim delegatima. „I ti si protiv komiteta", „Sve je to unaprijed pripremljeno", ciljajući pri tome na Broza, predbacivao je Grković pojedinim delegatima i pokušavao da omete diskusiju. Bilo je to sipanje ulja na vatru.

Poslije niza govornika koji su kritikovali dotadašnje rukovodstvo, javio se za riječ Josip Broz. On je argumentima kri-tikovao referat i rad Mjesnog komiteta. Rekao je da mnoge akcije nisu mogle biti izvršene, jer u Partiji preovladava frak-cionaštvo, što pretstavlja najveće zlo za Partiju. Pravi komunisti moraju se već jedanput toga osloboditi. Ukazao je šta je sve nedostajalo referatu, ukazao na čemu sve nije radio Mjesni komitet. Nije radio na formiranju partijskih ćelija, nije radio na stvaranju, podizanju i rasturanju partijske štampe, nije radio na stvaranju novih partijskih kadrova. Mjesni komitet je vodio samo borbu oko pojedinih frakcionaških pozicija. Na kraju je Josip Broz tražio da se uputi pismo Kominterni i da zagrebačka partijska konferencija zauzme oštar stav protiv frakcionaštva.

Konferencija je odbacila izvještaj sekretara Mjesnog komiteta, primila sve stavove Josipa Broza i izabrala ga za sekretara Mjesnog komiteta."

Početakom 1928 godine Zagreb je bio jedan od gradova u kome je partiska organizacija imala dubokog korena u redovima radničke klase. Računa se da je u Zagrebu tada bilo oko 30.000 do 40.000 socijalno osiguranih radnika i privatnih na-meštenika. Najveće preduzeće bila je železnička radionica sa 1.700 do 1.800 radnika, zatim ložionica — 800 radnika, tekstilna fabrika Hermann Pollak i sinovi 1.000 radnika, tvornica kože — 1.000 radnika, tvornica likera „Arko" — 500 radnika. Tada u Zagrebu nije-bilo veće metalne industrije. Najveća su predu-zeća bila: „Iskra" — 200 radnika, „Sila" — 50 radnika, „Prva hrvatska tvornica strojeva" — 55 radnika. Postojao je i veći broj metalnih radionica. Ukupno je u Zagrebu bilo oko 4.000 me-talskih radnika.

Uslovi rada tokom 1928 godine postajali su sve teži. Besposlica je rasla. Čak su i socijaldemokratski kalendari zabe-

SEKRETAR MK

147

ležili za 1928: „Preživeli smo jednu od najtežih godina za koju se može slobodno reći: Pomenula se, ne povratila se... U privredi nesreća i siromaština. Mali seljak listom ispropadao i zadužio se. Varoški zanat s dušom se bori da se održi.

Nadnice pale do izglednjavanja, a cene životnih namirnica počele besprekidno da skaču..."

Otpuštanje s posla uzelo je takve razmere da je u kožarskoj industriji u Zagrebu bilo otpušteno oko 50% zaposlenih radnika, a ostali su radili samo četiri dana u nedelji. I u metalnoj industriji harala je besposlica. „Iskra" je otpustila 60 radnika. Besposlenih metalaca u Zagrebu bilo je preko 30%, to jest oko 1.200 radnika. Građevinskih radnika bilo je bez posla 60%. Vođen je niz akcija za poboljšanje nadnica, kao što se vidi i iz sledećeg dokumenta:

ZAPISNIK

O sklopljenom sporazumu između bravarske radionice Dragutin Hamel i radnika te radionice na pregovorima za povišenje plaće i uvađanja Engleske subote.

Prisutni kod pregovora — Gospođa Štefanija Hamel, gosp. Ar-nošek poslov. i sa strane radnika — Josip Gumzej, Franjo Vrbinščak, Martin Holi, Branimir Resimić povjerenik radnički, te Josip Broz oblasni sekretar S.R.M.I. I.O.J.

Vlasnica radionice „Hamel" pristaje, da na zahtjev radnika pristupi k povećanju plaće i to, na dosadanje plaće povećava se satna plaća sa 25 (slovima dvadeset i pet) para po satu.

Isplata će se vršiti svake subote u 4 sata poslije podne.

U Zagrebu, dne 26/VII. 1928.

Za firmu: Za organizaciju: Za radnike:

Hamel J. Broz Josip Gumzej

E. Arnošek B. Resimić Martin Holi

F. Vrbinščak

Ekonomsku borbu radnika u Zagrebu, kao i u drugim me-stima u Jugoslaviji, otežavala je njihova pocepanost u sindikatima. U Zagrebu su postojale tri sindikalne organizacije: socijaldemokratski URS, radićevsko-frankovački HRS i Nezavisni sindikati pod uticajem komunista.

Po dolasku na položaj sekretara MK, Josip Broz je spro-vodio u Zagrebu partisku liniju za ujedinjenje sindikalnog pokreta. On sam bio je član plenuma Mesnog sindikalnog veća. Jedno vreme bio je sa Đurom Đakovićem u komisiji za organizovanje žena-radnica. Kao sindikalni funkcioner Broz je

10*

14S

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

odlazio u pojedina preduzeća i fabrike da prisustvuje izborima radničko-nameštениčkih poverenika. Tako je 10 marta 1928 godine prisustvovao izborima u ortopedskoj radionici na „Svetom Duhu", kao oblasni sekretar Saveza radnika metalne industrije i obrta Jugoslavije. Tom prilikom za poverenike su izabrani radnici: August Rabić, Antun Jelić, Petar Puđa, a kao zame-nici Milan Žulec, Anton Veliki, Dragutin Biščan.1

Partiska organizacija u Zagrebu bila je u to vreme vrlo jaka. Nije bilo preduzeća u kome ne bi radio i delovao bar jedan komunista.

— Partijci su bili čak i u vojnim preduzećima — priča Dragutin Veseli — tako na primjer u auto-radionici Četvrte armijske oblasti, u artiljerijskoj radionici u kojoj

su se opravljali topovi. Bilo je komunista u klerikalnim poduzećima, kao na primjer u Kaptolskoj tiskari, u knjigovežnici Društva svetog Jeronima, u popovskoj Poljoprivrednoj banci, na Maksimir-skom dobru... Osim toga postojale su ulične ćelije u svim četvrtima grada.

Radnička štampa, legalna i ilegalna, rasturana je u velikom broju primeraka. Po Zagrebu su se prodavali sledeći listovi: „Borba“, „Organizovani radnik“, koji je izlazio u Beogradu i u Zagrebu, „Iskra“, osiječki list „Riječ radnika i seljaka“ koji je uređivao profesor Bozo Maslarić, „Crnogorska riječ“, „Zaštita čovjeka“, čiji je glavni urednik bio August Cesarec, a saradnici Miroslav Krleža, Ognjen Priča, Rajko Jo~ vanović, list „Plug“ iz Našica. U to vreme bio je zabranjen časopis „Književna republika“.2

Uticaj Partije osećao se i u kulturnim i sportskim društvima. Tako je u upravi sportskog društva „Željezničar“ bilo nekoliko članova Partije, zatim u pevačkom društvu „Sava“ i drugim. Jedan član Mesnog komiteta, dentista Milan Milano-vić bio je pretsednik i rukovodilac Radničko-sportske zajed-

1 Rabić je 1952 godine živio u Zagrebu kao penzioner, član je Saveza boraca; Jelić se nije dobro držao za vreme okupacije, 1952 godine radio je kao službenik u Zagrebu; Puđa je 1952 godine radio u istoj radionici u Zagrebu; Milana Zuleca su ustaše ubile 1944 u Jasenovcu; Anton Veliki je 1952 radio u istoj radionici; Dragutin Bišćan je 1952 radio u „ortopediji“ i bio je 18 puta proglašavan za udarnika.

2 „Književna republika“, mesečnik za sve kulturne probleme, bila je pokrenuta oktobra 1923 godine u Zagrebu, pod uredništvom Miroslava Krleže, koji je svojim tekstovima ispunjavao uglavnom čitav časopis. Sarađivali su još August Cesarec, Filip Filipović i drugi. Izlazila je četiri godine, a konačno je zabranjena 1927 godine posle duge i uporne borbe protiv čitave građanske štampe i u sukobu s tadašnjim zakonima. Usled stalnih zabrana i odgovaranja po Zakonu o zaštiti države i Zakonu o štampi, list je završio s deficitom od 30.000 dinara. „Književna republika“ bio je jedan od retkih časopisa koji se čitao po svim zemljama Jugoslavije.

SEKRETAR MK

149

nice i pretsednik Radničko-sportskog kluba „Proleter“, koji je pod pritiskom policije menjao ime u „Amater“, „Sava“, pa na kraju u „Borac“. U borbi protiv alkoholizma, bile su davane direktive da se održavaju takozvane „bezalkoholne zabave“. Od prihoda jedne takve zabave železničara kupljena je, na-primer, pisaća mašina za 2.000 dinara za potrebe jedne omladinske organizacije.

Kao oblasni sekretar Josip Broz imao je platu od 2.000 dinara, ali Centralna uprava metalaca iz Beograda, koja je bila u rukama desne frakcije, nije htela da daje platu Brozu, pa su organizovani zagrebački metalci posebno uplaćivali po 'dva dinara mesečno za izdržavanje svoga sekretara.

— Tada je bio princip da sindikalni funkcioner imade plaću kao najbolji radnik u struci, — priča Stjepan Malarić, livac u radionici državnih železnica. Mi se sjećamo Broza iz tog vremena i po tome što je imao veliko strpljenje i jake živce prilikom vođenja pregovora s poslodavcima. Pri sprovođenju odluka osme zagrebačke partijske konferencije pokazao je veliku upornost i snalažljivost. Nastojao je da se svaki organizovani i neorganizovani radnik za njih zainteresuje, da ih shvati, da ih usvoji.

Usled žestokih frakcionaških borbi, u kojima su uzimali učešća naročito intelektualci, među zagrebačkim radnicima počelo je da se javlja frontalno neraspoloženje prema svim intelektualcima.

— Članovi Partije, radnici — priča Mihajlo Vraneš — bili su se u to vrijeme prilično razočarali u intelektualce, od kojih su većina bili frakcionaši. Prijetila je opasnost da radnici više uopće ne vjeruju intelektualcima. Josip Broz, upravo zbog toga što je i sam bio radnik, najviše je imponirao komunistima. Oni su ga voljeli i zato što je znao da jednostavno i lijepo objašnjava stvari, sasvim suprotno fraziranju frakcionaša. Broz je umio da nas lijepo i jednostavno savjetuje, učio nas je kako čovjek treba da se drži ako ga uhapsu, njegovom inicijativom i brigom dobro je funkcionirala i Crvena pomoć. Broz je naročito insistirao na tome da ljudi koji su uhapšeni dobivaju hranu izvana, jer se na policiji prosto umiralo od gladi. Bila je organizirana naša vlastita kuhinja u kući nekog Mile Mesića, čija je žena kuhala za zatvorenike dobru masnu hranu.

— Osnovno kod Josipa Broza bila je briga za ljude, — kaže Dragutin Veseli. Kad bi Broz razgovarao s drugovima, on se uvijek živo interesirao za prilike u kojima žive, s kakvim se teškoćama bore, u čemu im se može pomoći i na koji način.

Mesni komitet bio je doneo odluku da se 1 maj 1928 što borbenije proslavi. Tu odluku zagrebački proletarijat sproveo je u život. O tome priča Mihajlo Vraneš: 150

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Za demonstracije prilikom Prvog maja 1928 godine karakteristično je to da su one bile najmasovnije demonstracije koje su, od vremena Obznane, ilegalno organizirane. Bila je data direktiva da se agitira po tvornicama i da se radnicima govori o značaju demonstracija i o potrebi da u njima učestvuju. Za razliku od ranije, demonstranti su se toga puta skupljali na više raznih mjesta, kako njihov cilj ne bi bio suviše rano otkriven. Zbog toga je policija morala da razbije svoje snage na više mjesta. Prijašnjih godina ona se obično koncentrirala na jednom mjestu, odakle je jakim snagama udarala po demonstrantima. Demonstracije su, dakle, u isto vrijeme počele na više mjesta — kod Kazališta, na Zrinjevcu, na Jelačićevom trgu, na Savskoj cesti, kod Zagrebačkog zbora. Ovakva taktika sakupljanja na više mjesta u cilju rasparčavanja policijskih snaga primjenjivana je i kasnije, i uvijek je donosila uspjehe. Prvomajske demonstracije 1928 godine, sa ovakvom taktikom, organizirao je direktno Broz.

Do oštrog sukoba s policijom došlo je naročito na skupu socijaldemokrata. O tome priča Blaž Pavoševl, bravarski radnik:

— Na dan 1 maja 1928 godine trebalo je da Nezavisni sindikati održe skupštinu u kinu „Olimp“. Međutim, policija je skupštinu zabranila, pa su radnici pred „Olimp-kinom“ dobili direktivu: „Skidajte značke Nezavisnih sindikata, izvadite iz zapučka crvene karanfile, pođite svi u „Apolo-kino!“ Naime, tu je trebalo da održe miting socijaldemokrati, ili kako smo ih mi tada nazivali socijalpatrioti. Naše namjere bile su da socijaldemokratsku skupštinu pretvorimo u skupštinu na kojoj će doći do izražaja istinsko raspoloženje zagrebačkih radnika. Mase radnika iz Nezavisnih sindikata začas su ispunile prostorije kina. Skupštinu je otvorio socijaldemokrat Vilim Haramina, ali su mu radnici žestoko upadali u riječ i onemogućili mu da govori. Prodor policije u dvoranu spriječio je Josipa Broza da se probije do govornice i održi govor koji smo očekivali. Udarina grupa naših sindikalaca branila je jedan od ulaza, ali je policija upala na drugi i provalila u

dvoranu. Radnici su se izvukli kroz lijevi izlaz, izašli u Varšavsku ulicu i zatim se počeli koncentrirati na Kazališnom trgu, pred Sveučilištem, pa se konačno sakupljeni u povorci od nekoliko stotina ljudi probili u Ilicu, gdje su u okršaju s policijom razbijena stakla na kavani „Corso“.

Direktiva MK bila je: na demonstracijama Prvog maja ni jedan radnik ne sme biti uhapšen, a svi oni koji budu uhvaćeni moraju biti oslobođeni od demonstancija. U borbi za oslobođenje jednog tako uhvaćenog pekarskog radnika uhapšen je i sam

1 Blaž Pavošev bio je 1952 u Gardi.

SEKRETAR MK

151

Josip Broz. On je toga radnika oslobodio iz ruku agenata. Kada je, zatim, krenuo prema drugoj grupi i našao se za trenutak sam, agenti, koji su ga pratili, skočili su na njega i odveli ga u zatvor. Policija je kaznila Broza sa dve nedelje zatvora zbog izgrede.

Po izlasku iz zatvora Josip Broz nastavio je sa još upornijim radom. Uto dolazi 20 juni 1928, kad su u Beogradu u Narodnoj skupštini ubijeni poslanici HSS Pavle Radić i Đuro Basariček, a predsednik Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić teško ranjen.

Zločin je sa znanjem kralja Aleksandra zamislila i orga-nizovala jedna dvorska klika, a izvršilac je bio Puniša Račić¹, radikalni poslanik.

Događaji u Skupštini izazvali su u Zagrebu ogromno uzbuđenje. Rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke nije reagovalo. Nezavisni sindikati¹ predlagali su Hrvatskom radničkom savezu, koji je bio u rukama radićevaca, zajedničku akciju. Ali, predlog je bio odbijen. Mesni komitet Partije preko Nezavisnih sindikata, uzeo je inicijativu u svoje ruke. On je izdao proglas u kome je pozvao narod da najoštrije odgovori na ubistvo Radića. Letak s proglasom bio je otštampan u štampariji „Merkantile“, a potpisao ga je Josip Broz.

Policija je o tome saslušavala tadašnje sindikalne vođe u Zagrebu, kako se vidi iz sledećeg dokumenta:

PREDSJEDNIČKI URED 3CR. REDARSTVENOG RAVNATELJSTVA

Br. 7362 Prs. 1928. u Zagrebu, dne 10. jula 1928»

U noći od 22. na 23. juna o. g. izišao je letak pod naslovom „Drugovi radnici, drugarice radnice“ izdan po pokrajinskom radničkom sindikalnom odboru, a potpisan po Josipu Brozu, radniku, Ilica 49. koji za letak odgovara, a štampan u tiskari Merkantile, Ilica 35., u kojem se pozivaju radnici na generalni štrajk. Od tih pronađenih letaka prilažu se par primjeraka.

I Ivan Krndelj oblasni sekretar Nezavisnih Sindikata, te La- |dislav Kordić funkcionar, kao i ostali funkcionari sindikata koji su t>ili preslušani izjavili su, da im o tim letačima nije ništa poznato,

¹ Puniša Račić bio je osuđen na 20 godina robije, ali su ga Nemci pustili iz zatvora 1941 godine. Tada se nastanio u Beogradu i držao mlin u okolini Beograda. Prilikom borbi za oslobođenje Beograda Dvadeset i prva srpska divizija pronašla je Račića i uhapsila ga. Divizijski sud osudio ga je na smrt, 1 ubica je streljan.

152

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

a za letak Josipa Broza izjavili su, da pokrajinski odbor nije donio nikakovo riješenje o letku, odnosno o generalnom štrajku.

Ravnatelj redarstva:

u z. (Potpis nečitak.)

O samom toku demonstracija Stjepan Malarić¹, livac, priča:

„Kao i svake večeri, bili smo 20 juna naveče u Ilici 49, u našim sindikalnim prostorijama, gdje se baš te večeri održavao plenum Mjesnog vijeća Nezavisnih sindikata. Oko osam sati uveče Josip Broz je ustao i rekao:

— Dečki, hajdemo svi na Jelačićev trg!

Kad smo izašli na ulicu i pošli na Jelačićev trg, našli smo se u masi naroda, naročito omladine i radnika, u kojoj je vladalo veliko uzbuđenje. Padali su povici:

— Dolje ubice, dolje kralj!

Policija, dolazeći iz Petrinjske ulice potisnula nas je s Jelačićevog trga prema Gundulićevoj ulici. Nevjerojatnom brzinom podignute su barikade kod kavane „Čorso“ i između Varšavske i Gundulićeve ulice, kako nam policija ne bi mogla doći iza leđa. Policija je tada udarila na demonstrante od Fran-kopanske ulice i pucala u masu. Bilo je mrtvih i ranjenih. Te večeri otvarana je vatra na demonstrante u raznim dijelovima grada.

Demonstracije su trajale tri dana. Na ulice je izašla žandarmerija i vojska.

Demonstranti su na vatru policije i žandarmerije odgovarali pucanjem iz revolvera."

— Povodom ubistva u Skupštini 1928 godine — priča Blaž Pavošev — napravili smo demonstracije koje su trajale tri dana. Htjeli smo sklopiti sporazum s radićevcima radi preuzimanja vlasti. U toj demonstraciji čini mi se da je Broz pucao iz pištolja sistema „Brevetta"...

Policija je počela da goni Broza, i on se povukao u ilegalnost. Ali, s vremena na vreme svraćao bi u prostorije Saveza metalaca radi održavanja potrebnih veza. Tu ga je jednom prilikom zatekao policajac koji je imao nalog da ga uhapsi. Očevidac Brana Resimić² priča:

„Policajac je salutirao i pitao: „Je li ovdje Josip Broz?" Josip Broz je raširio ruke, kao čudeći se, i odgovorio: „Pa zar ne vidite da ga nema?" Policajac je pogledom premjerio prisutne, okrenuo se prema Brozu, salutirao i izašao. Sjećam se kako je

¹ Stjepan Malarić bio je u partizanima i u selu Bešlincu u Hrvatskoj bio je upravitelj partizanske livnice u kojoj su se levale bombe i mali topovi. Sada je instruktor u školi livačke radionice „Prvomajska".

² Brana Resimić, radnički pisac, radio je 1952 godine u fabrici „Rade Končar".

SEKRETAR MK

153

metalac Cesar, koji je tada bio pretsjednik sindikalne podružnice, udarivši u smijeh rekao: „Vidite li kako smo mi Zagorci snalažljivi."

Nekoliko dana docnije policija je predveče upala u sindikalne prostorije u namjeri da uhvati Josipa Broza. Ovoga puta stvar je bila ozbiljnija. On se u tom trenutku nalazio u blizini vrata, pa se brzo povukao u hodnik i sa balkona prvog sprata skočio na krov susjedne kuće, a odatle na zemlju, izašao na ulicu i pomiješao se među prolaznike. Tako je još jedanput umakao policiji. Drugom prilikom primijetili su ga detektivi na Trešnjevci. Gonili su ga ulicom, a kad su došli do neke njive s kukuruzima, Broz je ispalio jedan metak iz revolvera. Agenti su se razbježali.

Poslije ovog slučaja Josip Broz je prešao u potpunu ilegalnost, ali je ipak i dalje vršio svoje funkcije. Dođe iznenada u kancelariju sindikata, obavi kratke razgovore i izgubi se neopaženo. Promijenio je i spoljašnji izgled kako ga agenti po opisu ne bi mogli prepoznati. Nosio je crne naočare, mijenjao odijela, stanove." Na dan 4 avgusta 1928 godine, u jedanaest i po sati noću, policija je, najzad, uspela da uhapsi Josipa Broza. On se te večeri nalazio na sastanku jedne partiske ćelije, u kojoj su bili Stjepan Malarić i Stjepan Vajngart¹. Sastanak su održali u bašti gostionice „Paromlin". Odatle je Broz krenuo kući. Na Pejačevićevom trgu prišao mu je jedan čovek, koga je on viđao u sindikatima. Rekao mu je da ga neki drugovi hitno traže u stanu u Vinogradskoj cesti. Taj stan bio je pronašao Josip Broz za smeštaj ilegalaca, pa je zbog toga poverovao recima ovog čoveka.

Međutim, ovo lice bilo je policiski provokator. Izgleda da je gazdarica stana, Eva Koprivnjak², prijavila policiji da u njen stan svraćaju sumnjivi ljudi, pa je policija postavila pred stanom zasedu.

Ne sluteći ništa zla, Josip Broz je krenuo u Vinogradsku cestu. Sa sobom je imao revolver marke „Browning". Nosio ga je u džepu od trenčkota, koji je prebacio preko leve ruke. Kada je došao pred kuću, u mraku su ga šćepala dva agenta. ¹ Stjepan Vajngart ranjen je 1934 godine, 23 aprila, u borbi sa policijom. Kada su agenti došli da ga uhapse, on je na njih otvorio vatru. Razvila se borba. Vajngart se zabarikadirao u stanu. Kad mu je nestalo municije, rasporio je sebi trbuh i bacio se s prozora kuće na ulicu, samo da ne padne živ u ruke agentima. Vajngart nije ostao na mestu mrtav, nego je umro u bolnici 28 aprila. (Podaci Stjepana Malarića.)

s Eva Koprivnjak živi u Zagrebu, Gredička ulica broj 3. Posle rata niko je, koliko ja znam, nije uopšte pitao ili saslušavao o njenoj ulozi a hapšenju druga Tita.

154

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

U arhivi zagrebačke policije pronađen je sledeći izveštaj

O hapšenju Josipa Broza:

IZVJEŠĆE

Predmet: Josip Broz, komunista, pogibeljna pretnja.

Potpisani red. detektivi podnašamo ovo izvješće, da se ocrta zla ćud Josipa Broza, bivšeg sekretara saveza metalških radnika u Zagrebu, koji je uhićen prigodom nadzora nad kućom broj 46 Vinogradska cesta, u kojoj su pronađeni dne 4. augusta 1928. bombe

¹ samokres, te množina komunističke literature, a koja se je onda iz kuće rasturavala, buduć je Josip Broz nakon uhićenja pred potpisanim izrekao ovu pretnju: Da sam imao samo jedan procenat mogućnosti, ja bi bježao ili pucao. Prigodom uhićenja Josipa Broza zaista je bio pronađen oštro nabijeni samokres sa metkom u cijevi, a nosio ga je u unutarnjem kaputnom džepu.

Napose pripominjemo, da je Josip Broz sklon bijegu, te postoji bojazan, da će isti prigodom sprovođenja po hodnicima sudbenoga stola k sucu istražitelju, naći zgođe za uskoćenje. On je za vreme svog ropstva u Rusiji služio i poslije toga boljševicima. Bio je komesar jednog mlina u blizini grada Omsk.

U Zagrebu, dne 13. augusta 1928.

Jerko Anzulović

red. det.

Anton Stefulj

red. det.

Zajedno s Brozom bilo je uhapšeno još oko petnaestak lica, među kojima Andrija Božičković, Franjo Novoselić, Pavao Brever, Ignac Koprivnjak¹.

U zatvoru Josip Broz je štraj kovao glađu zbog terora koji je vršen nad njim prilikom saslušavanja. Bio je udaran, pored ostalog i stolicom², pri čemu su mu nanesene ozbiljne povrede. Tražio je lekara, ali policija mu ga nije davala. Taj štrajk je ubrzao njegovo predavanje sudu.

¹ Prva tri lica više nisu u životu. Božičkovića su ustaše odvele 1941 i verovatno ubile. Novoselić je 1944 odveden iz Osreka u Dachau, odakle se nije vratio.

Breyer se bio pasivizirao, a iz rata se živ nije vratio. Ignac Koprivnjak je 1952 godine živeo u selu Tenjskom Antunovcu kod Osijeka, kao zemljoradnik.

* Kad su Josipa Broza saslušavali u policiji, imao je lisice na rukama. Pošto nije hteo da odgovara na pitanja policije, šef agenata Rimay ga je lupio stolicom po glavi i grudima. Broz mu je rekao:

— Sila si kad bijes svezana čovjeka!

Rimay je ostao u policijskoj službi sve do oslobođenja Zagreba, 1945 godine. Kad su naše jedinice ulazile u Zagreb, Rimay je sebi ispalio metak u čelo.

Deveta glava BOMBAŠKI PROO&3

Suđenje 6 novembra 1928 u Sudbenom stolu u Zagrebu. — Josip Broz: Ne osjećam se krivim... jer ne smatram ovaj sud kompetentnim, već mmo sud Partije — Reporter „Novosti": „Njegovo lice ima nešto od onih fizionomija koje potsjećaju na čelik." — Presuda 14 novembra 1928: pet godina robije. — Poklik Josipa Broza: „Živjela Komunistička partija Jugoslavije, živjela Treća Internacionala!" — „Borba": „Vara se buržoazija da će ovom sudskom glavnjačom uništiti borbu radnog naroda." — Neuspeo pokušaj bekstva iz zatvora.

Kada su jedinice Jugoslovenske armije u proleće 1945 godine oslobodile glavni grad Hrvatske, Zagreb, u arhivi nekadašnjeg kraljevskog Sudbenog stola pronađen je u jednom dosijeu materijal sa suđenja Josipu Brozu i drugovima, koje je otpočelo 6 novembra 1928 godine. U tom dosijeu sačuvan je i puni tekst zapisnika suđenja koji je vodio sitnim, dosta nerazgovetnim rukopisom zapisničar Zvonko Turina. O procesu je prilično opširno pisala i tadašnja zagrebačka štampa.

U zapisniku se na početku konstatuje da je sudsko veće imalo sledeći sastav:

„Svetozar Tomić, podpredsjednik kr. sudb. stola ujedno predsjedatelj;

I. votant: Dr. Ivo Pač, kr. sudb. vijeć. I r. II. votant: Janko Nežić, kr. sudb. vijeć.

I r.

III. votant: Julio Maican, kr. sudb. vijeć. I r.

IV. votant: Dr. Đuro Kosier, kr. sudb. vijeć. II r.

156

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Branitelj optuženika: Dr. Ivo Politeo.

Perovođa: Zvonko Turina." ¹

Suđenje je otpočelo u 8.30 ujutro. Izvedeni su optuženi: Andrija Božičković, Eva Koprivnjak, Franjo Novoselić, Josip Broz i Ignac Koprivnjak. Prisutan je i optuženi Pavao Brever, koji se brani iz slobode.

Prvo je čitana optužnica, a zatim je otpočelo saslušanje² prvog optuženog Andrije Božičkovića. U zapisnik je uneseno:

„Andrija Božičković razumije optužnicu, ne ćuti se krivim, te iskazuje:

Ja sam rođen u Vočinu, gdje sam svršio 5 razreda pučke škole, zatim sam bio u Vočinu 5 godina listonoša. Tada sam pošao u Osijek, gdje sam bio 1 godinu podvornik kod „Croatiae“. Tada sam godine 1922 došao u Zagreb, gdje sam bio 6 mjeseci radnik u tvornici „Jeka“, ali sam to mjesto izgubio, kada sam bio uhićen, jer sam tada bio član Hrvatske omladine. Tada sam dobio izgon iz grada Zagreba, te sam pošao u Bjelovar, gdje sam bio 1 mjesec, a kako mi je onda bio dignut izgon, vratio sam se u Zagreb. Koncem 1924 postao sam raznosač peciva Ljudevita Osvečkoga na Trešnjevki, te sam imao procente i to 7% din. od 100 komada prodanog peciva,

1 Zanimala me je istorija sudija koje su druga Tita osudile 1928 godine. Kad sam jednom o tome razgovarao s Miroslavom Krležom u Zagrebu, u njegovom stanu u ulici Braće Kavurića 21, rekao mi je:

— Pretsjednik sudskog vijeća Tomić stanuje iznad mene — na gornjem katu, prima od države penziju i umire već šest mjeseci od astme! To je bilo u leto 1951. Tomić je umro 1952. Istorija ostalih sudija:

Prvi votant d-r Ivo Pačk umro je 23 jula 1943 godine. Drugi votant Janko Nežić živi u Zagrebu i prima državnu penziju. Treći votant Julio Maican umro je 21 jula 1945 u Zagrebu. Četvrti votant d-r Đuro Kosier živi u Zagrebu. Zapisničar Zvonko Turina bio je 1952 pravni referent u Zagrebu.

2 Opisujući početak procesa, reporter lista „Novosti“ u broju od 7 novembra 1928 s dosta ironije („Novosti“ su bile informativni režimski list) piše:

„Mala dvorana zagrebačkog sudbenog stola bila je iučer zaista dupkom puna publike. S jedne strane prikazuje se cijela stvar kao inscenirana od policije, podmetnuta, glavni akteri vele pred sudom da nemaju pojma što je to Centralni komitet komunističke partije, Egzekutivni komitet komunističke internacionale, Savez komunističke omladine Jugoslavije itd., a s druge strane je za tu raspravu mlađi radnički i studentski svijet pokazao neobičan interes, naguravši se u sudnicu da se ne možeš maknuti! Sve sami mladi ljudi, velike, nakovrčane frizure, nekoliko ženskih bubikopfa, možda sljedbenica nove nauke, možda znanice optuženih kojih ima 6, koji svi skupa inače nikad ne dolaze na „buržijske“ procese, nego samo na ovakove propagandističke, internacionalne-bo-jovne, mesijanske.

Cijeli taj čudnovati auditorij pozorno sluša, strpljivo stoji i sluša svaku riječ, udara u smijeh na svaku šaljivu primjedbu optuženika, za vrijeme pauze povjerljivo šapuće, ili se sporazumno pogledava.“

BOMBAŠKI PROCES

157

te sam ispočetka zasluživao 50 din. na dan, a kasnije po 25 din. na dan. Oko 3 mjeseca prije uhićenja sam dobio mjesto podvornika kod „Divote“, te sam imao 1.000 din. plaće na mjesec, pa sam tako zajedno sa novcem, koji sam zaslužio za prodano pecivo, imao mjesečno oko 2.000 din. Sa Evom Koprivnjak sam se upoznao godine 1924 te sam od onda živio s njome u priležništvu i imam s njome 1 dijete. Stanovao sam u njenom stanu na Vinogradskoj 46. Taj stan se sastoji od kuhinje i sobe. U sobi su bila 2 kreveta, jedan uz drugi, a u kuhinji je također bio jedan krevet za sklopiti. Ja nisam član Komunističke Partije Jugoslavije, te nisam komunista. Kritičnoga dana, kad sam bio uhićen, došao sam kući, te tamo već našao detektive, te sam kroz njih saznao, da su u mome stanu nađene bombe i komunistička literatura. Sa Brozom me je upoznao Kurtić, te sam ja njemu iznajmio sobu i to u lipnju ove godine poslije 20, oko 21 ili 22. Kad je on sobu

uzeo, kazao je, da će doći spavati samo kadkad, a koji puta da će poslati koga svoga. On mi je za jedan mjesec platio 300 din., a poslije nije. Za cijelo vrijeme je Broz došao 4 puta spavati. Ja sam mislio, da je on tu sobu najmio za svoje prijatelje. Ja sam svako jutro od kuće već u 4 sata ujutro otišao, vratio se samo na objed, onda pošao na posao, te sam se kući vratio oko 7 sati na večer, umoran, pa sam tada pošao spavati. U sobu, koju je iznajmio Broz su koji puta dolazili neki ljudi, ali ne često. Ja nisam prisustvovao premetačini, jer je ona obavljena prije nego sam ja bio doveden kući. U kutiji u kojoj se sada nalaze corp. delicti je bilo 21 par neparnih cipela koje sam ja dobio od „Divote“ u svrhu, da ih moja prilježnica proda na sajmištu. Kako je u tu kutiju došla komunistička literatura, ne znam, ali držim, da ju je policija podmetnula. Moja vojna objava nije među tom literaturom nađena, već uzeta od moje žene na policiji, a ja sam joj tu objavu dao prigodom pretresa.

Predsjedatelj predočuje Andriji Božičkoviću protuslovlje između njegovog današnjeg iskaza i iskaza u istrazi.

Andrija Božičković: Ja sam ispočetka htio zaštititi Broza, jer sam držao, da to nije tako ozbiljna stvar, ali nakon što sam primio optužnicu i vidio radi čega me državni odvjetnik optužuje, odlučio sam kazati istinu. Kad je mene detektiv kritičnoga dana, kada sam bio uhićen, doveo kući, vidio sam da su detektivi istresli cipele iz kutije na krevet, a u kutiju metnuli svu literaturu

1 oružje. Gdje se je nalazila komunistička literatura i oružje, ne znam. Ja sam Brozu iznajmio sa sobom i ormar, koji se u sobi nalazio. To je ormar sa pretincima za rublje i odijela, te taj ormar nije imao ključa. Ja sam jednom u tom ormaru vidio

2 paketa, zamotana u bijelom pakpapiru. Kad god su oni ljudi dolazili u sobu, kazali su, da ih šalje Broz.

158

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Predsjedatelj predočuje Andriji Božičkoviću omote od pakpapira sa adresom Skoj Srbija, Skoj Vojvodina i. t. d.

Andrija Božičković: One pakete, koje sam ja u ormaru vidio, bili su kao predočeni mi omoti od pakpapira. Oni paketi su bili špagom vezani.

Predsjedatelj predočuje Andriji Božičkoviću, da je u njegovom džepu nađen letak K.P.J. izdan poslije 20 lipnja 1928.

Andrija Božičković: Ja sam taj letak dobio od nepoznatog čovjeka na ulici.

D. o. 1: Kako dugo su cipele od „Divote“ bile u vašem stanu?

Andrija Božičković: Te cipele sam dobio po prilici 3 tjedna pred hapšenje.

D. o.: Tko je donio pakete, koje ste vi vidjeli u ormaru?

Andrija Božičković: Ne znam.

D. o.: Da li je Novoselić kada je došao u vaš stan kazao da ga je poslao Broz?

Andrija Božičković: Franjo Novoselić je došao u stan dne 31 srpnja 1928, te je kazao da ga je Broz poslao. Uopće svi ljudi, koji su dolazili, kazali su da ih šalje Broz. Dne 31 srpnja 1928 mi je Broz ujutro kazao da će poslati po podne jednog čovjeka, te je doista pod večer došao Franjo Novoselić. Što se tiče Ignaca Koprivnjaka, on je kod nas spavao samo 2 noći i to u sobi. Ja sam sa Evom Koprivnjak također spavao u sobi, ali samo onda, kad nije nitko u sobi spavao. Iznimka je bila sa Franjom Novoselićem, jer smo ja i Eva Koprivnjak također spavali u sobi na jednom krevetu, dok je Franjo Novoselić spavao na drugom.

II. v o t a n t: Otkad poznate Broza, te da li vam je poznato da se on bavi komunizmom i komunističkom propagandom, te da je bio već suđen po Zakonu o zaštiti države po kr. sudb. stolu u Ogulinu sa 7 mjeseci?

Andrija Božičković: Ja poznam Broza već godinu dana, a upoznao me je, kako sam već kazao, Kurtić. Ja nisam znao da je Broz komunista, da se bavi komunističkom propagandom, a nisam ni znao, da je Broz već suđen po Zakonu o zaštiti države. Kurtić nije kod mene stanovao. Za Broza sam samo znao da je tajnik metalaca.

Predsjedatelj predočuje Andriji Božičkoviću, da je svjedok Lovro Cesar pred sucem istražiteljem iskazao, da je prigodom

1 D. o. — državni odvjetnik, tj. državni tužilac. Radi se o dru Ivu Marokinu, koji se na ovom procesu dobro preporučio režimu svojini ciničkim istupanjem prema optuženima i beskrupuloznom odbranom i pravdanjem svih policiskih zločina. Za vreme šestojanuarske diktature zbog svojih „zasluga" u procesima protiv komunista u Zagrebu avan-zirao je za tužioca pri Državnom sudu za zaštitu države u Beogradu. Kasnije je postao sudija Stola sedmorice (kasacionog suda) u Zagrebu.

BOMBAŠKI PROCES

159

jedne ovrhe kod Božičkovića vidio nekoliko bomba i revolver, još u februaru 1928.

Andrija Božičković: To nije istina, kod mene nije uopće bila nikada sudbena ovrha, a Cesar je valjda od policije potplaćen.

D. o. predočuje Andriji Božičkoviću adrese na omotima od pakpapira i pita ga, da li je on te adrese pisao, odnosno, da li znade, tko ih je pisao.

Andrija Božičković: Ja te adrese nisam pisao, ne znam tko ih je pisao, pa uopće ni ne znam, šta je to Skoj, jer nisam komunista, a niti sam se time zanimao.

D. o.: Šta je to kominterna?

Andrija Božičković: Ne znam.

D. o.: Kod vas je nađen „Bilten", „Plan rada CK Skoja od 1. 3. 1928—1. 8. 1928", kako je to došlo kvarna?

Andrija Božičković: Ne znam o tome ništa.

D. o.: Zašto ste na policiji i pred sucem istražiteljem drugačije iskazivali, nego danas?

Andrija Božičković: Ja sam htio zaštititi Broza, jer sam mislio, da se radi o nekoj krađi.

Branitelj : Koga ste našli u stanu onoga dana, kad je u vašem stanu obavljena premetačina?

Andrija Božičković: Samo detektive.

Branitelj : Da li je bio i Rimay u sobi i kako je premetačina provedena?

Andrija Božičković: Kad sam ja došao kući, detektivi su sav materijal metnuli na krevet, a onda u smeđu kutiju, iz koje su istresli cipele. To su onda odnijeli na auto i odvezli na policiju. Zapečatili nisu ništa. Detektivi su u sobi napravili zapisnik o premetačini, ali ga ja nisam potpisao, jer se to nije od mene ni tražilo. Detektivi mi također nisu kazali da se mogu protiviti premetačini. Jedan me je detektiv dapače i udario kad sam došao u sobu, ali imena tome detektivu ne znam.

Predsjedatelj određuje da se čita prijava redarstva, iskaz Andrije Božičkovića pred redarstvom i pred sucem istražiteljem.

D. o.: Da li vam je Broz rekao da je najmio sobu, da u nju spremi neke pakete?

Andrija Božičković: Nije.

D. o.: Da li ste vidjeli navečer neke ljude nositi pakete u sobu, te da li poznate te ljude?

Andrija Božičković: Ja sam vidio ljude, kako nose pakete u sobu, te su također i pakete odnašali, ali ja ne znam imena ni prezimena tim ljudima. Nisam obraćao pažnje na to, pošto su

160

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

mi ti ljudi kazali, da ne smijem gledati šta je u paketima, jer sam mislio, da to oni čine zato, jer se boje da bi im moglo što iz njih uzmanjkati."

Saslušavanje Andrije Božičkovića trajalo je sve do jedan sat po podne, kada je suđenje prekinuto. Nastavljeno je u četiri sata posle podne saslušavanjem Eve Koprivnjak. U zapisnik je uneseno:

„Eva Koprivnjak razumije optužnicu, ne osjeća se krivom, te iskazuje:

Ja sam se upoznala sa Andrijom Božičkovićem u godini 1924 te sam s njime živila u prilježništvu. Stanovali smo na Vinogradskoj 46, te smo imali stan od sobe i kuhinje. Ja sam sa Andrijom Božičkovićem prodavala pecivo, te smo prodali 300—400 (komada). Sobu sa 2 kreveta i ormarom smo iznajmili Brozu, koji je kazao, da će samo par puta doći, te je u svemu spavao 2—3 noći. Franjo Novoselić je također spavao 2—3 puta, a moj brat Ignac Koprivnjak isto toliko.

Znadem, da su u onu sobu zalazili neki ljudi, donosili i odnosili neke pakete, ali šta je u tim paketima bilo, ne znam. Ti su paketi bili zamotani u bijelom pakpapiru, a nisu bili vezani špagom. Ja ne znam, šta su ti ljudi radili, te ne znam kako se ti ljudi zovu. Ja nisam znala da se u ormaru nalaze spisi, a pod krevetom bomba. Kad god sam ja gledala u ormar, nisam tamo vidjela nikakvih paketa. Ja i Andrija Božičković spavali smo redovito u kuhinji, samo par puta smo spavali u sobi. To je bilo kad sam ja prala veš, pa je u kuhinji bilo jako vruće. Tako smo spavali u sobi i onda, kad je kod nas spavao i Franjo Novoselić. Ja u sobi nisam nikada našla papir. Oni ljudi su kazali, da se u pakete ne smije zagledavati.

D. o.: Tko sprema sobu?

Eva Koprivnjak: Ja sam spremala sobu, ali zadnjih 3—4 dana uopće nisam spremala, ni mela, nego samo istresla tepihe od vreća. Kod premetačine nađeno je u ormaru nekoliko paketa, čini mi se 5—6, a pod krevetom jedna košara sa bombama, revolverom i patronama. Košara u kojoj je nađeno oružje nije moje vlasništvo. Ja imam dvije košare za trg. Od ovih je jedna bez ručka, a druga ima kožnate ručke. Kod premetačine nije mi uručena nikakva odluka, te mi detektivi nisu kazali, da se mogu premetačini protiviti. Detektivi su sve što su pronašli metnuli na jednu hrpu na krevetu.

Branitelj: Da li je šta Novoselić sa sobom donio?

BOMBAŠKI PROCES

161

Eva Koprivnjak: Jeste, donio je neke stvari u na-prtnjači.1

Branitelj: Je li vam Andrija Božičković šta dao kad je bio uhićen?

Eva Koprivnjak: Dao mi je neku objavu za vojsku, koju su mi kasnije na policiji oduzeli.

Predsjedatelj određuje da se čita iskaz Eve Koprivnjak pred redarstvom i pred sucem istražiteljem.

Eva Koprivnjak: Krivo je ubilježeno, da sam ja pred policijom kazala, da sam vidjela neke pakete u ormaru.

Iz ovosudnih uza bude predveden Franjo Novoselić.

Franjo Novoselić razumije optužnicu, ne osjeća se krivim, te iskazuje:

Ja sam rođen u Retfali. Svršio sam 4 pučke škole i 3 realke, a zatim sam pošao u grafički zanat u Osijeku, te sam tamo bio i oslobođen. Godine 1926 nisam mogao dobiti posla u Osijeku, pa sam pošao u Bruck i Graz. Kako ni tamo nisam dobio posla, vratio sam se u Osijek i tamo radio do 1928. Tada sam izgubio posao, pa sam ponovno pošao u inozemstvo, jer sam mislio, da ću gdje vani dobiti zaposlenje. Putovao sam preko Austrije i Čehoslovačke u Njemačku. U Berlinu sam bio do sredine jula. Tada sam pošao u Leipzig, zatim u Beč, te sam 4 dana prije uhapšenja doputovao u Zagreb. Iste večeri sastao sam slučajno Broza, koji me je uputio do jednoga čovjeka, te me je taj čovjek odveo u stan Božičkovićeve. Broza sam upoznao 1926 godine. Ime i prezime čovjeka na koga me je Broz uputio neću kazati, da taj čovjek nema radi mene neugodnosti. U stanu Božičkovićeve našao sam samo djecu, dok su Božičković i Eva Koprivnjak kasnije došli. Božičkoviću sam kazao da me je Broz poslao. Kod Božičkovića sam spavao 4 noći, a platio mu nisam ništa. Spavao sam u sobi na jednom krevetu, dok je na drugom krevetu spavao Andrija Božičković. Za ono vrijeme, dok sam ja kod njega noćivao, spavala je s njim Eva Koprivnjak 1 ili 2 puta. Ja sam znao da je Josip Broz komunista. Ja sam komunistički omladinac.

1 „Večer“ zagrebački popodneveni bulevarski list, daje ovaj deo iskaza Eve Koprivnjak ovako:

„Predsjednik se čudi, kako to, da se ona nije interesirala za stvari, koje njezini stanari unose i iznose, a ona mu odgovara, da je mislila, da joj ne trebaju.

— Da ste otvarali te pakete, što bi našli?

— Pa, papire.

— A što bi s njima radili?

— Pustila bi ih, gdje jesu, jer ne znam čitati.

— A da znate čitati pročitali bi ime Karla Marxa. Poznajete li vi toga gospodina?

— Ne poznajem. (U dvorani opet smijeh.)"

11

162

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Predsjedatelj: Gdje vam je pasoš?

Franjo Novoselić: Pasoš, koji mi je izdala policija u Osijeku, mi je na putu između Maribora i Zagreba nestao. Navečer sam dolazio kući oko 8 ili 9 sati i od onda do ujutro nisam izlazio. Vrata su bila uvijek nezaključana. Ja o pronađenoj literaturi i bombama ne znam ništa. Ne stoji navod prijave, da su moje razglednice i poslovna knjiga nađene među pronađenom literaturom, već je to policija podmetnula.

D. o.: Što je to Skoj, da li ta organizacija postoji i gdje, te koja je zadaća Skoj a?

Franjo Novoselić: Skoj je kratica za Savez komunističke omladine Jugoslavije, koja organizacija kao ilegalna postoji. Zadaća je te organizacije da vaspita mlade radnike u borbenom duhu, da se oslobode kapitalističkog jarma.

D. o.: Na koji se način vaspitavaju, ima li Skoj novine, te da li se održavaju sjednice?

Franjo Novoselić: Na koji se način vrši to vaspitanje neću kazati. Skoj imade novine „Mladi boljševik“. Skoj obdržava sjednice, te sam i ja sudjelovao u sjednicama godine 1927 u Osijeku.

D. o.: Da li ste sa Brozom razgovarali o Skoju?

Franjo Novoselić: Nisam.

D. o.: O čemu ste razgovarali sa Božičkovićem?

Franjo Novoselić: O sasvim privatnim stvarima.

Predsjedatelj: Da li je Broz za vrijeme, dok ste vi kod Božičkovića stanovali, tamo dolazio?

Franjo Novoselić: Nije."

Time je prvi dan suđenja bio završen. Drugog dana, 7 novembra, suđenje je počelo u devet sati ujutro nastavljanjem prekinutog saslušanja Franje Novoselića. Zapisnik veli:

„D. o.: Da li zadatak oslobođenja od kapitalističkog jarma imadu i druge partije, možda socijalistička?

Franjo Novoselić: Socijaliste žele mirnim putem, a Skoj silom da dobije političku vlast.

D. o.: I radi toga ste išli u Skoj?

Franjo Novoselić: Jest.

D. o.: Da li ste i sada član Skoja, te u čemu se je sastojao vaš rad u Skoju?

1 „Jutarnji list“ je doneo i ovaj deo dijaloga:

— A gdje ste upoznali Broza?

— U Zagrebu 1926 g., ali nisam znao njegovo ime, jer smo mi radnici takvi međusobno, da si ne govorimo ime.

— Pa kako se vi poznajete: po brojevima?

— Nisam ja policijski konfident da odajem svoje drugove.

— Tako nam kažite!"

BOMBAŠKI PROCES

163

Franjo Novoselić: Sada više nisam član Skoja, a kada sam bio, nisam bio nikakav funkcionar već obični član.

D. o.: Kakve dužnosti ima član?

Franjo Novoselić: Dužnost svakog člana je, da se vaspita u školi, da postane komunista, te da se bori protiv kapitalizma.

D. o.: Što se uči u toj školi?

Franjo Novoselić: Vaspita se mlade radnike i seljake prosvjetno i revolucionarno, da u odlučnom momentu budu pripravnici i na čelu akcijama, jer je dokazano u svim borbama, da omladina ima važnu ulogu.

Predsjedatelj : Kakva je to škola, tko je učitelj, te gdje se obdržava?

Franjo Novoselić: Ta škola jesu sjednice Skoja, a gdje se one obdržavaju neću reći. Ja sam kroz cijelu 1927 god. prisustvovao tim sjednicama.

Predsjedatelj : Kakvi su odnosi između Skoja i K.P.J.?

Franjo Novoselić: Skoj je sekcija K.P.J. te se i šalje partiji izvještaj.

Predsjedatelj : Koliko je ljudi prisustvovalo sjednicama?

Franjo Novoselić: Sjednice su se obavljale po ćelijama, naime svaka ćelija drži sama sjednice. U ćeliji je uvijek samo 5—6 ljudi.

Predsjedatelj : Kakav je predmet vaspitanja?

Franjo Novoselić: Prosvjetni i revolucionarni.

Predsjedatelj : Kakav prosvjetni, kakav revolucionarni?

Franjo Novoselić: Čitale su se knjige i brošure i o njima debatiralo. Što se tiče revolucionarnog pravca vaspitanja, učilo se kako da pograbimo silom političku vlast.

Predsjedatelj : Jesu li pronađene bombe s time u savezu?

Franjo Novoselić: Nisu.

Predsjedatelj: Je li vam poznat Zakon o zaštiti države, te da li ste znali, da vašim postupkom dolazite u sukob sa tim zakonom?

Franjo Novoselić: Meni je poznat taj zakon, te sam znao da svojim postupkom griješim protiv toga zakona, ali me to nije ništa priječilo, jer mi taj zakon ne priznajemo.

II. votant: Iz kojih redova je pročelnik ćelija?

Franjo Novoselić: Onaj tko je najobrazovaniji biva izabran za pročelnika, a izabiru ga članovi ćelije.

Predsjedatelj: Da li je dužnost člana ćelije tražiti simpatizere?

Franjo Novoselić: Jest, ali ja nisam, jer sam imao drugi zadatak.

Predsjedatelj: Da li vam je ćelija platila put?

11*

164

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Franjo Novoselić: Nije. Na put sam išao novcem, koji sam prištedio, a kad mi ga je ponestalo — vratio sam se natrag.

Branitelj: Da li ste član Saveza grafičara?

Franjo Novoselić: Jest, ja sam član toga Saveza, koji je internacionalno organiziran. Kad članovi našeg saveza dolaze u inozemstvo, dobivaju putnu potporu, bolesničku potporu, te ako se radi u inozemstvu 26 tjedana, onda i u slučaju neuposlenosti, neu-posleničku potporu, te sam i ja u inozemstvu dobivao bolesničku potporu."

Kao četvrti saslušan je Josip Broz. On je izveden iz zatvora pred sudije oko 11 sati pre podne.¹ Zapisničar je zabeležio:

„Josip Broz razumije optužnicu te iskazuje:

Ja se ne ćutim krivini i ako priznajem ono, što me tuži D. o., jer ne smatram ovaj sud kompetentnim, već samo sud Partije. Priznajem, da sam član ilegalne Komunističke Partije Jugoslavije, priznajem, da sam radio na širenju komunističkih ideja i propagirao komunizam, te prikazivao kakva se nepravda čini proletarijatu od buržoazije, sve to na konferencijama i sjednicama, te u razgovoru sa pojedincima. Ne mogu kazati, gdje su se te konferencije obdržavale. To sam sve činio od onda, kad je Komunistička Partija god. 1921 bila raspuštena i prešla iz legalnosti u ilegalnost.

Predsjedatelj: Je li vam poznat Zakon o zaštiti države i jeste li znali da taj zakon zabranjuje svaku komunističku propagandu?

Josip Broz: Ja zakon o zaštiti države nisam čitao, ali sam bio svjestan, da svojim činom griješim protiv toga zakona. Ja držim da su prirodni zakoni viši od onih koje stvori jedna klasa, da pritisne drugu. Ja sam za svoje ideale spreman žrtvovati i svoj život².

1 „Novosti" u broju od 8 novembra 1928 pisale su: „Jučer je nastavljen komunistički proces u velikoj dvorani zagrebačkog sudbenog stola. Nakon što je završeno preslušavanje optuženoga Novoselića doveden je u dvoranu Josip Broz, svakako najinteresantnija ličnost u ovom procesu.

Njegovo lice ima nešto od onih fizionomija, koje potsjećaju na čelik. Svijetlim očima gleda preko cvikera vrlo hladno, ali energično i mirno. Kod njega možda i neće biti njegovo držanje pred sudom samo poza, jer je zaista bio već zbog svoga uvjerenja dosta proganjan i osuđen na tamnicu. Brojni slušatelji su očito poznavali ovu nepopustljivost Brozovoga uvjerenja, jer je kod njegovog ispitivanja vladala u sudnici velika šutnja i pažnja."

" „Novosti" su ovako donele iskaz Josipa Broza: „Na upit predsjedatelja smatra li se krivim odgovara: — Jesam kriv prema onomu kako tumači optužnica, ali uistinu nisam kriv.

BOMBAŠKI PROCES

165

Predsjedatelj : Šta znate o bombama i pronađenoj literaturi?

Josip Broz: Ja sam Andriju Božičkovića upoznao prije 10 mjeseci, a upoznao me je Kurtić. Kurtiću sam naime bio dužan 2.000 din., te je on kazao da taj novac dam Božičkoviću, koji će njemu (Kurtiću) poslati novac u Dalmaciju, kamo je on bio izagnan. Ja sam u junu 1928 iznajmio kod Božičkovića sobu dijelom za sebe a dijelom za svoje drugove, koji dođu u Zagreb, a policija ih progoni. Platilo sam mu za juni i juli 300 din. U toj sobi sam ja prespavao 3—4 puta. K njemu sam slao razne ljude, da prenoće, ali imena tih ljudi neću kazati. Ja sam znao za komunističku literaturu, koja je pronađena, znao sam, da su je donijeli moji drugovi, kojima imena neću kazati, ali nisam znao, da je ta literatura donesena baš u stan Božičkovićev, ali to dozvoljavam, već je ona mogla biti donesena i kamo drugamo. Da je ta literatura bila spremljena baš u stan Božičkovićev, saznao sam tek onda, kad ju je policija premetačinom tamo našla. Ja ne vjerujem, da su bombe u istoj sobi pronađene, ja ih nisam donio, te nisam za njih znao, to su oni valjda podmetnuli. Ja i moji drugovi nismo ništa u Božičkovićevom stanu radili, te Božičković nema s nama ništa. Istina je, da sam ja Franju

Predsjedatelj:

— Recite nam onda u čemu se smatrate krivim? Optuženi Broz:

— Priznajem, da sam član ilegalne komunističke partije Jugoslavije, priznajem da sam radio na propagandi ideje komunizma, prikazivao sam proleterima sve nepravde koje im se čine. Ne priznajem međutim buržoaski sud, jer se smatram odgovornim samo svojoj komunističkoj partiji.

Predsjedatelj:

— Je li vam poznat Zakon o zaštiti države? Broz:

— Čuo sam za njega, ali ga nisam čitao, jer me nije interesirao. Predsjedatelj:

— Taj zakon zabranjuje svaku komunističku propagandu. To valjda znate?

Broz:

— To znam, ali je to privremeni samo zakon. Predsjedatelj:

—• Sada je taj zakon na snazi kao i svaki drugi. Po njemu se dolazi u Lepoglavu, tko ga prekrši. Zakon je donio narod protiv vas komunista, koji ga po njegovom mišljenju trujete i koji se želi obraniti od vaše razorne akcije.

Broz:

— Znam to, zakon nije donio narod, ali ja se ne bojim. Bilo bi zlo kad bi se komunistička partija bojala jednog privremenog zakona.

Predsjedatelj:

— Vi ovako samo tvrdoglavo žrtvujete svoje mlade živote, a da ništa ne koristite.

Broz:

— Jest ja sam pripravan i da trpim."

166

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Novoselića poslao Božičkoviću par dana prije uapšenja. S njime sam se slučajno sastao, pa mi je on pripovijedao da se vratio iz Njemačke, te sam ga ja onda uputio Božičkoviću. Ja priznajem da su moji drugovi slali komunističku literaturu i to pouzdanim putem i po pouzdanim ljudima, a ja sam rukovodio otpravkom tog materijala.

Predsjedatelj : Šta znače bilješke u vašem notesu, na primjer R I. 25 B?

Josip Broz: To su znakovi za slanje komunističke literature, te ja priznajem da je pronađena literatura tek dio one koja je po meni i mojim drugovima u svrhu komunističke propagande rasturena i rasturivana i to u omotima jednakim onima, koje je policija pronašla.

D. o.: Sta znači 26 L. 80 L.?

Josip Broz: To su znakovi za knjigu „Osnovi lenjinizma", koja se je knjiga slala na sve strane, ali od kuda to ja nisam znao.

D. o.: Sta znači R. I. R II., B.?

Josip Broz: Ne mogu kazati.

D. o.: Da li vam je šta poznato o rezolucijama Biroa C.K. Skoja?

Josip Broz: Meni o Skoju nije ništa poznato, premda je Skoj vezan sa Partijom. Znađem da Skoj dobiva i „Bilten" C.K. K.P.J.

D. o.: Kakve su to priznanice, koje su kod vas pronađene?

Josip Broz: Ja sam bio tajnik metalaca, pa se priznanice, koje su kod mene nađene tiču sindikata, naime ili su to priznanice za članarinu, koju sam ubrao, ili na novac koji je davao sindikat kao pripomoć ženama, čiji su muževi u zatvoru.

Predsjedatelj: Kako ste bili uhićeni?

Josip Broz: One noći, kad sam bio uhićen kazao mi je jedan čovjek, za koga držim da je konfident policije, neka dođem u Vinogradsku 46. Ja sam pošao tamo i bio uhićen. Nije istina, da je policija kod mene pronašla pismo EKKI1, već ga je ona meni podvalila.

D. o.: Šta znače bilješke „Stav partijskog vodstva po događajima i politič. stavu SDK", „Reorganizacija ćelija i rajona"?

Josip Broz: To su bilješke o onom, o čemu sam imao govoriti na konferencijama K.P.J.

Predsjedatelj : Kakve ste škole svršili?

Josip Broz: Svršio sam 4 pučke i 2 razreda građanske škole, te zatim pošao u zanat. Kad sam svršio zanat pošao sam u inozemstvo, a onda u rat, te sam pao u rusko zarobljeništvo. Kad sam se god. 1919 vratio natrag bio sam 4 godine strojar u Bjelovaru, zatim na brodogradilištu u Kraljevici, u Beogradu i Zagrebu, ali sam uvijek bio otpušten radi radničkog pokreta. Ja sam komunista, 1 Egzekutivnog komiteta Komunističke Internacionale.

BOMBAŠKI PROCES

167

te sam širio komunističku ideju, naime, ako će buržoaska klasa i dalje pljačkati narod, da se silom osvoji politička vlast. Sila se silom suzbija. Ja držim, da je bombe podmetnula policija.

Predsjedatelj: Da li K.P.J. stoji u pismenoj vezi sa Moskvom?

Josip Broz: Jest., mi stojimo u pismenoj vezi sa Moskvom, jer smo mi njihova organizacija.

Predsjedatelj : Da li vam je poznato o letačima poslije 20 juna o. g. u kojima se poziva narod na ustanak?

Josip Broz : Ti su mi letači poznati, no tko ih je sastavio, neću kazati. Ja ih nisam pisao.

D. o.: Jeste li bili tučeni?

Josip Broz: Ja sam već sucu istražitelju kazao da sam bio od detektiva Anzulovića tako čvrsto svezan, da su mi ruke po-modrile.¹

D. o.: Zašto ste nosili sobom revolver?

Josip Broz: Ja sam nosio nabijen revolver radi svoje odbrane, a dozvole za nj nisam imao. Na policiji me je Rimay udario šakom po glavi, a onda stolicom u prsa, te me je i ozlijedio, a kad sam tražio liječnika, nisu mi ga dali.

Predsjedatelj: Jeste li Božičkoviću kazali, da ćete se sami prijaviti?

¹ O iskazu druga Tita o mučenju na policiji „Novosti“ i „Jutarnji list“ daju sledeće verzije: „Novosti“: „Predsjedatelj:

— Ali u policijskoj prijavi se kaže, da ste vi rekli da bi kod uapšenja sve postrijeljali da ste stigli?

Broz:

— Ja sam nosio revolver za svoju ličnu odbranu i puka je izmišljotina da sam se onako grozio. Mene su odveli na stražarnicu u Ilici, iako je tamo bilo 6 redara oko mene, tako su mi čvrsto svezali ruke da su mi pomodrile. Kasnije na policiji kod suočenja s Evicom Koprivnjak, nadzornik detektiva udario me je šakom u lice, a kad nisam htio potpisati zapisnik, stolcem u prsa da sam imao dvije rane. Kad sam tražio liječnički pregled, nisu mi dali. Ja sam bio uvrijeđen zbog ovakvog ponižavanja mene kao čovjeka, a što policija radi znam i stoga što sam noću u ćeliji čuo životinjsko urlikanje zbog tučenja drugih.

Predsjedatelj: ^

— Je li Božičković znao za onu literaturu u sobi? Broz:

— Meni je žao da nevini ljudi stradaju. Božičković nije znao ništa, dapače, kad sam ja uzimao stan rekao sam mu neka ne dira u naše stvari, jer to na njega ne spada."

„Jutarnji list“: „Predsjedatelj:

— Zar je slučaj da su bombe nađene u vašoj sobi? Broz:

— Poslije onih događaja 20 lipnja trebalo je baciti krivnju na drugoga i ja mislim da je policija podvalila one bombe! Ja imam do-

168

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Josip Broz: Jesam.

Branitelj: Da li policija progoni i takve članove sindikata, koji su pristaše građanskih stranaka?

Josip Broz: Jest, policija progoni i takve ljude.

Branitelj : Da li policija progoni i radnike samo radi sumnje komunizma?

Josip Broz: Jest.

Branitelj : Jeste li u stan Božičkovićev upućivali i takve radnike, koje je policija progonila a nisu komunisti?

Josip Broz: Jest.

Branitelj: Je li kod Božičkovića bio šapirograf i pisaći stroj?

Josip Broz: Nije.

Branitelj : Kako je obavljena kod vas premetačina?

Josip Broz: Premetačina je bila obavljena bez svjedoka, te ja nisam bio upozoren da se mogu premetačini protiviti.

voljno iskustva sa metodama policije. Poubijali su tri radnika i onda je valjalo svu krivnju zbaciti na radnike i onda su podmetnuli oružje i bombe!

— Da ih niste vi sami poubijali, pa da možete u mutnom loviti? — odgovara mu zastupnik javne optužbe.

— Znadete li za one letake o pozivanju na štrajk poslije 20 lipnja?

— Znadem.

,— A jeste li ih vi pisali?

— Nisam.

— Pronađeni su u vašoj sobi. Pronađena je i boja za umnožavanje.

— Ja ne znam, tko ih je pisao, ni tko ih je umnožavao! Kod policije su sa mnom zvjerski i nečovječno postupali.

— A svi drugi vele, da su s njima lijepo postupali?

— Oni se nadaju da će izaći odavde, pa se boje da ih policija ne proganja poslije. Kad sam ja uhapšen, mene su svezali i odveli na policijsku ekspozituru u Ilici i u sobi gdje je bilo pet-šest stražara preslušavao me je detektiv Anzulović. Svezali su mi ruke, da su mi sve bile pomo-drile. Kad sam došao na suočenje sa Koprivnjakovom i kad je ona rekla da me ne pozna, nadzornik detektiva počeo me je psovati takovim riječima, koje ja ne mogu da ponavljam.

Na to me je pozvao stolu i ja sam, ne sluteći ništa zla, i prišao, a on me je udario šakom po licu, da mi se zamaglilo pred očima.

Poslije me je ponovno pozvao k stolu, ali ja sam se protivio, jer sam predmijevao da će (me) opet udariti. On me je na to udario dva puta stolicom po prsima i dugo sam nosio ozlijede.

Tražio sam liječnički pregled, ali me nisu pustili. Radi toga 'sam 7 dana štrajkovao glađu. Više puta sam u noći čuo očajne krikove onih, koje preslušavaju.

Međutim, ovi se ne usuđuju to iskazati.

Državni odvjetnik mu na to upada:

— Vi to pripovijedate, da biste se prikazali mučenikom i da biste dobili od Moskve novaca.

— Ja sam mnogo toga priznao i nemam razloga da se bojim. Znam, da neću i onako naskoro van. Svi ostali će van, pa se zato plaše, da što iskažu i zato tvrde, da su prema njima lijepo postupali..."

BOMBAŠKI PROCES

169

Predsjedatelj : Da li su Božičković i Eva Koprivnjak znali za materijal, koji je pronađen?

Josip Broz: Nisu.

Predsjedatelj određuje da se čitaju iskazi Josipa Broza pred redarstvom i pred sucem istražiteljem."

Posle je saslušan Ignac Koprivnjak i Pavao Breyer:

„Ignac Koprivnjak iskazuje:

Optužnicu sam razumio, ali se ne ćutim krivim. Ja nisam uopće išao u školu, pa ne znam ni čitati ni pisat.. Ja živim u Zagorju sa ženom i djecom, pa dolazim koji puta u Zagreb, da zaradim nešto. U Zagorju imam 1 i Vi rali zemlje. U Zagreb sam došao od kuće 8 dana prije uhićenja. Za tih tjedan dana radio sam kod

zidara, a spavao sam 2—3 noći kod kuma Kuncea, a 2—3 noći kod moje sestre Eve Koprivnjak. Kod sestre sam spavao u kuhinji, a sestra, Andrija Božičković i Franjo Novoselić u sobi. Ja sam odlazio od kuće ujutro, a vraćao se oko 6—7 sati popodne. Za vrijeme, dok sam ja spavao kod sestre nisam u sobu uopće zalazio, te nisam čuo, da bi tko noću dolazio u kuću. Također ne mogu kazati, da li je za to vrijeme moja sestra spremala sobu. Ja o pronađenoj literaturi i bombama ne znam ništa." „Pavao Brever iskazuje:

Razumio sam optužnicu, ali se ne ćutim krivim. Ja o cijeloj stvari ne znam ništa, te ne poznajem niti jednoga od optuženih. Kritičnoga jutro sreo sam Elzu Hirsch, koju sam otprije poznavao. U razgovoru mi je ona kazala, da traži stan, te da li moguće ja znam za kakav stan. Ja sam joj kazao, da ne znam, ali da ću joj javiti, ako za nj doznam. Pošao sam dalje Ilicom i zaokrenuo u Vinogradsku cestu. Tamo mi je jedan radnik na novogradnji kazao neka idem do jedne kuće sa ogradom u dvorište, te neka tamo pitam jednog čovjeka za stan. Ja sam u dvorište te kuće prošao dvorištem do kuće, koja leži nešto niže, te sam u dvorištu bio uhićen. Obavljen je odmah pretres lični, ali nije ništa nađeno. Ja sam kazao detektivu, da me je jedan čovjek na novogradnji tamo uputio, ali taj detektiv nije htio toga čovjeka tražiti. Nije istina, da ja redovito dobivam „La Federation Balcanique" te sam ja taj list prvi puta vidio kod suca istražitelja."

Suđenje je nastavljeno 7 novembra po podne saslušavanjem svedoka, naročito policiskih agenata Julija Rimava, Milana Rakića i Antuna Stefulja. Antun Stefulj je pored ostalog rekao i ovo:

„Broz je prigodom uhićenja kazao da je imao jedan posto mogućnosti, da bi ili pobjegao ili pucao.

170

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Josip Broz:

— To nije istina."

Svedoci su saslušavani i 8 novembra, a 9-og pre podne bio je završen dokazni postupak. Državni tužilac u svojoj reci proširio je optužnicu protiv Franje Novoselića i Josipa Broza.

U zapisnik je uneseno da se naknadno optužuju:

„Franjo Nov ose li ć, da je tečajem 1927 u Osijeku kao član ilegalne komunističke organizacije SKOJ-a (Saveza Komunističke Omladine Jugoslavije) vršio propagandu komunizma u ćelijama na taj način, što je prisustvovao sjednicama tih ćelija i sti-cao simpatizere za tu organizaciju u svrhu, da ta organizacija oružanom, rukom silovito zahvati političku vlast u državi, dakle organizovao i postao članom takvog udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma i nasilje prema državnim vlastima predviđenim Ustavom, te nelegalno i neparlamentarno prigrablivanje vlasti.

Josip Broz, da je tečajem god. 1921 do 1928 u Zagrebu i drugim mjestima kao član ilegalne komunističke partije Jugoslavije vršio propagandu komunizma na taj način, što je organizovao članove te partije, držao rajonske i mjesne konferencije o temama „Stav partijskog vodstva po događajima i politič. stavu SDK", „Reorganizacija ćelija i rajona", „Jaćanje komunističke partije u Engleskoj, Njemačkoj i t. d.", „Stav komunističke partija po tim događajima (Nettunske konvencije)", „Otvoreno pismo EKKI", „Novi kurs partijske politike i jaćanje partije" i širio njima komunističke ideje u svrhu navedenu gore pod III, dakle

organizovao i postao članom takvog udruženja, koje ima za svrhu propagandu komunizma i za nelegalno i neparlamentarno prigrabljivanje vlasti, pa da su time počinili, i to Franjo Novoselić činom pod III zl(očin) iz čl. 1 točka 1 i 2 Zak. o zaštiti države, a Josip Broz činom pod IV zl(očin) iz čl. 1 t. 1 i 2 Zak. o zaštiti države.

Zatim odustaje D. o. od tačke f) iz I optužnice." U zapisniku se dalje kaže: „Nakon što je D. o. svršio svoj govor daje predsjedatelj riječ branitelju. Branitelj protivi se proširenju optužnice, jer je optužnica proširena nakon dovršenog dokaznog postupka, te traži odrješenje, odnosno u slučaju kondemnatorne osude što blažu kaznu. Za vrijeme svoga govora je branitelj bio 2 puta pozvan po predsjedatelju, da se drži stvari, jer je opetovano zastranio i udalio se od stvari." BOMBAŠKI PROCES

171

Na kraju suđenja Josip Broz i njegov branilac dr. Politeo došli su u sukob s predsjednikom veća Tomićem, zato što nije htio da dozvoli Brozu da da svoju završnu reč.

O tome stoji u zapisniku:

„Nakon toga što je branitelj svršio svoj jednosatni govor predsjedatelj pita optužene imaju li još što reći. Od svih optuženih samo Josip Broz kaže, da će govoriti o svome predživotu i da će tako razjasniti, kako je došlo do toga, da je postao komunista.

Predsjedatelj primjećuje, da je optuženi Josip Broz o svome predživotu već ranije saslušan koliko je bilo potrebno i da sada tome nema više mjesta.

U to je stao Josip Broz protestirati, a tomu se protestu pridružio i branitelj, pa kako su obojica istodobno govorili uzbuđenim glasom, nijesu se mogle razabrati dalje Brozove riječi, ali iz njegovih riječi se ipak razabralo, da mu se mora dozvoliti, da brani svoje komunističke ideje.

Na to je predsjedatelj oduzeo Brozu riječ, prekinuo o tom svaku dalju diskusiju, proglasio raspravu zaglavljenu i odredio, da će se osuda proglasiti u srijedu dne 14. XI. 1928 u 10 sati.

Branitelj prijavljuje ništovnu žalbu.

D. o. traži riječ, koje mu predsjedatelj ne da, jer je rasprava dovršena.

Nakon svega toga, pošto je predsjedatelj odredio stražarima, da odvedu optužene iz dvorane, optuženi Josip Broz stao je protestirati, okrenuo se prema općinstvu, koga je dvorana bila puna, te povikao: „Živjela Komunistička Partija Jugoslavije" i „ovdje vlada policijski duh", i još neke riječi koje se u metežu nisu mogle dobro razabrati."1

1 „Jutarnji list" u svom broju od 10 novembra piše o ovom incidentu: „Poslije govora branitelja dra Politea, pita predsjednik senata optužene da li imaju što god reći. Božičković i Koprivnjakova nemaju ništa da kažu. Kad je Broz počeo govoriti o tome zašto je postao komunista, oduzima mu predsjednik riječ. Branitelj dr Politeo traži riječ da uloži ništovnu žalbu, ali mu je predsjednik ne daje, a isto tako ne daje riječ ni zastupniku javne optužbe dr Marokinu, na što ustaje optuženi Broz i dovikuje predsjedniku:

— To je najbolji dokaz, da i ovdje vlada policijski duh! Živjela Komunistička partija! Živjela svjetska revolucija!

Među stražarima je nastalo komešanje a isto tako i među publikom, na što predsjednik zaključuje raspravu time, da će se osuda proglasiti u srijedu prije podne."

„Novosti" od 10 novembra:

„Nakon toga predsjedatelj pita optužene, ima li koji još šta kazati. Svi su rekli, da nemaju, samo je ustao Broz i rekao:

— Molim, da mi se dozvoli govoriti o tome zašto sam postao komunista.
172

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Presuda je izrečena 14 novembra. Josip Broz osuđen je na pet godina robije. Franjo Novoselić na tri godine i Andrija Božičković na dve godine. Eva i Ignac Koprivnjak, kao i Pavao Brever oslobođeni su. O izricanju presude, kao i o povicima koje je bacio na kraju suđenja Josip Broz, u sudskom zapisniku se kaže:

„Predsjedatelj proglašuje sljedeće zaključke suda:

1) da se prepis zapisnika in fine o činu Josipa Broza počinjenog u raspravnoj dvorani nakon dovršene rasprave, dostavi D. o. na predlog, pošto ovaj sud vidi u tom njegovom postupku kažnjivo djelo;

2) da se osuda stegne samo na predmet pismene optužbe, u koliko se tiče Josipa Broza, i pridrži tužitelju neka samostalno progoni krivca radi pridošlog čina, na koji je optužnica proširena na glavnoj raspravi, jer se radi toga čina ne može izreći osuda obzirom na to što nema konkretiziranih čina u proširenoj optužnici, te je potrebno brižljivije pripremiti se, tim više, što je tokom glavne rasprave izbilo, da je optuženi Josip Broz već suđen, ali nepravomoćno, po kr. sudbenom stolu u Ogulinu radi komunističke propagande u prošlosti, radi koje se sada ponovno traži progon;

3) da se ovaj sud na temelju § 60 k. p. izjavljuje nenadležnim glede čina Josipa Broza navedenog pod II. pisane optužnice, jer za suđenje takvih prekršaja nije nadležan sud, već politička vlast, a zatim proglašuje osudu zajedno sa razlozima, te nakon toga upućuje Josipa Broza, Franju Novoselića i Andriju Božičkovića na pravne lijekove, koji im po zakonu na raspoložbi stoje.

D. o. je sa osudom, u koliko se tiče Josipa Broza, Franje Novoselića i Andrije Božičkovića, zadovoljan, dok glede Eve i Ignaca Koprivnjak te Pavla Brevera uzima trodnevni rok za razmišljanje, ali pristaje, da se Ignac i Eva Koprivnjak uz uvjete § 182. k. p. puste na slobodu, odnosno preprate kr. redarstvenom ravnateljstvu u Zagreb.

Josip Broz, Franjo Novoselić i Andrija Božičković prepuštaju odluku svome branitelju.

Predsjedatelj:

— Ne dam o tome govoriti. Broz:

— Ali ja bih o mojem predživotu... Predsjedatelj:

— Već sam rekao da ne dam.

Branitelj dr. Politeo protestira, a Broz više okrenut prema publici:

— Ova zabrana svjedoči, kakav je poredak ovdje! Predsjedatelj jakim glasom izjavljuje, da je rasprava završena i

neka se optuženici odvedu. Kod toga Broz jakim glasom više:

— Da živi Komunistička partija Jugoslavije! Živjela borba proletera!"

BOMBAŠKI PROCES

173

Branitej uzima trodnevni rok za razmišljanje glede kon-demnatornog dijela osude.

Predsjedatelj određuje, da se optuženi odvedu u uze, te Josip Broz izlazeći iz dvorane viče: „Živjela Komunistička Partija Jugoslavije, Živjela III Internacionala1."

U svom broju od 17 novembra 1928 godine, nekoliko ne-delja pre svoje konačne zabrane, „Borba" je u uvodnom članku povodom suđenja Josipa Broza pisala: „Rasprava protivu Broza i drugova pokazala je jasno klasni buržoaski karakter našega sudstva i svo srozavanje sudova na obične ekspoziture policije. I dosad je bilo jasno da sud ne smije osuditi policiju ni za najgore zločine i gaženja zakona od njezine strane, ali je to sud dosada pokrivaio kojekakvim juridičkim formalnostima. Međutim, na ovom procesu sud je sam pogazio pravne propise, ne davši optuženicima posljednje riječi i oduzevši pravo ulaganja ništovne žalbe branitelju sa riječima: „Samo vi ulazite". Sud je dakle ovdje istupio kao obično oruđe klasne vladavine i krvavog režima, koga prema radnicima ne vežu nikakvi propisi. Naivčine iz pravničkih redova, koje još vjeruju u „nezavisnost" sudova, očekivale su, da će zbog povrede sudskih propisa, nedavanjem posljednje riječi optuženima, cijela rasprava biti proglašena ništetnom i započeti novi proces, kao što bi trebalo po pravnim uredbama. Međutim, kao što je bilo očekivati, sud je donio osudu i nije se ni osvrnuo na nečuveni skandal, koji je zabilježila i buržoaska javnost. Dosad je u slučajevima policijskih nasilja uvijek sud bio na strani onih koji gaze zakone, a sad i s u d sam gazi nekažnjeno propise parbenog postupka.

Poslije svega toga jasno je kako je ispala osuda i da je ona već unaprijed bila određena za ove siromašne radnike."

Pošto je navedeno zašto su pojedini optuženi osuđeni, veli se dalje:

„Osuđen je dakle Broz i zbog bombi za koje se nije nikako moglo dokazati da pripadaju njemu a na raspravi je izišlo vrlo vje-

1 „Novosti" od 15 novembra donele su sledeći sarkastičan komentar:

„Komunistički proces, poznat pod nazivom „bombaški", završen je jučer s akordom što ga je kao pečat udario Josip Broz. Nakon pročitane osude i obrazloženja, on je okrenut spram brojne publike, što se je već sva digla na odlazak iz dvorane, triput viknuo: „Živjela komunistička partija! Živjela treća internacionala!" Ali njegovi drugovi, kojih je sigurno bito u sudnici nisu poprimili taj poklik, možda da su s njim zajedno to klicali onako u sebi, pod kaputom. I tako je taj nepopustljiv komunista nestao iza zidova tamnice kao kakav komandant broda, što kliče u času kad tone."

174

PEILOZI ZA BIOGRAFIJU

rojatnim da ih je podmetnula policija. Osuđen je na 5 godina robije za komunističko uvjerenje, bez ikakvih dokazanih djela i to po zakonu o zaštiti države za koji i njegovi tvorci kažu da više ne vrijedi. U nas je sud uveo u praksu da sudi uvjerenja, a ne djela."

Uvodnik se završava ovim recima:

„Ali vara se buržoazija da će ovom sudskom Glavnjačom uništiti borbu radnog naroda. Policijska Glavnjača sa svojim 10-godišnjim krvavim režimom nad radničkom klasom nije mogla da zaustavi klasnu borbu proletarijata, pa neće moći ni sudska Glavnjača. Radnici su nekažnjeno ubijani u zatvorima i na ulici, mučeni naj-nečuvenijim mukama po raznim jugoslovenskim glavnjačama, pa sve to nije moglo slomiti borbe radničke klase protiv krvave i zločinačke jugoslovenske buržoazije.

Jer iz krvi nevino ubijenih žrtava niču hiljade novih boraca, a godine robije, dosuđene od klasnog suda, samo su podstrek za još žešću klasnu borbu. Da živi nepomirljiva klasna borba radnika i seljaka protiv krvave i zločinačke jugoslovenske buržoazije."

Čekajući da bude odveden na robiju u Lepoglavu, Josip Broz je stvorio plan za bekstvo iz sudskog zatvora. O tome je bio dobio direktivu od Đure Đakovića. Brozu je u zatvor bila doturena mala pila pomoću koje je uspeo da prestruže pet sipki na prozorskim rešetkama. Ostalo je da prestruže samo još jednu, kad je iznenadno premešten u drugu ćeliju.

O tome priča Mihajlo Vraneš:

„Broz je produžio svoju aktivnost i u zatvoru i održavao veze sa Partijom. Pridobio je jednog stražara, Petra Brkića¹,

¹ O Petru Brkiću Mihajlo Vraneš daje sledeće podatke:

„Petar Brkić bio je kovački radnik, ali je poslije Prvog svjetskog rata otišao u žandarmerije. Kasnije je prešao u sudske stražare. Bio je simpatizer komunista i s njima mnogo razgovarao u zatvoru. Pomagao je Josipu Brozu u pripremama za bjekstvo. Lično je nosio Brozova pisma iz zatvora i unosio pisma upućena Brozu. Kasnije je meni aktivno pomagao u bjekstvu.

Poslije mog uspješnog bjekstva iz zatvora Sudbenog stola Brkić je morao da pobjegne iz Zagreba. Emigrirao je iz zemlje i otišao u Rusiju, gdje je primljen na KUNMZ (Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada). Međutim, prilikom čistke 1933 godine bio je isključen iz Partije. Tom prilikom kritikovana je naša partijska organizacija zbog toga što je dopustila da u nju bude primljen jedan bivši žandarm. Na čelu komisije koja je razmatrala taj slučaj bio je neki Angaretis iz Litve, za koga se kasnije ustanovilo da je špijun. Godine 1938 Brkić je uhapšen i, izgleda, likvidiran.

Brkić se u Rusiji oženio jednom Ruskinjom, članom Partije, a radio je u nekoj tvornici gdje se isticao na radu i bio udarnik."

BOMBASKI PROCES

175

i preko njega održavao kontakt sa vanjskim svijetom. U prvom redu povezao se sa Đurom Đakovićem, koji se tada nalazio u Zagrebu.

Nekako u to vrijeme bilo je uhapšeno i predano sudu nas nekoliko komunista, pet do šest. Broz je našao načina da se i s nama poveže. Jedanput nam je javio da dođemo u zatvorsku kapelu. Naime, mi smo kao uhapšeni imali pravo da nedjeljom idemo u crkvu. Koristeći se jedanput tim pravom, mi smo, idući u kapelu i natrag, uspjeli da porazgovaramo o nekim važnim partijskim pitanjima. Broz nam je tom prilikom saopćio, između ostalog, i to kako komunisti treba da se brane na procesu. Komunisti — rekao je on — treba da priznaju na sudu da su članovi Partije i kao takvi treba da Partiju brane od kleveta klasnog neprijatelja i njegovih plaćenika, treba da svojim držanjem na sudu dižu njen ugled u masama.

Prije ove direktive, koju nam je Broz dao u zatvoru, nama je govoreno da na sudu ne smijemo priznavati baš to da smo članovi Partije.

Zagrebačkoj partijskoj organizaciji bilo je stavljeno u dužnost da oslobodi Broza. Ona je izvršila potrebne pripreme napolju, dok je Broz vršio pripreme u samom zatvoru. U ugovoreno vrijeme trebalo je da se on iz svoje ćelije spusti u dvorište koje se nalazi između Sudbenog stola i Kotarskog suda.

Pilom doturenom u kruhu Broz je prepilio rešetke na prozoru ćelije. Za ovo mu je bilo potrebno nekoliko dana opreznog rada. Konačno mu je ostalo da prepili samo još jednu šipku na rešetki. Dalje je sve bilo organizovano i naša veza, stražar Brkić, sa svim detaljima upoznata. I kad je već izgledalo da će se sve svršiti kako je zamišljeno, Broza su prebacili u drugu ćeliju. Nije točno ustanovljeno da li je to bio puki slučaj ili je policija nanjušila da se sprema bjekstvo i obavijestila o tome upravnika zatvora."

JEDNA FOTOGRAFIJA DRUGA TITA IZ 1928 GODINE

L

mtiett

Z«nj», tatut i t d S*d*nj< zanimanje^

Rodrv, mitilo.<?"<***"<- '|/|• ?"'-|> Zivicjjiu <i|iiin

Z*dn|t obiUnaliSte: Sluilo u vioniSlvu kod:

Izmjere tijela:

 CIm Cta

glava . prsa . .

j? Sposobnosti:

Govori jezike? 'nr~»*-'*~ ''/ '.....• |

Čita, piSe: Spretnost i umjeća:

Praktika:

Mijenjanje obliĉja: Nadjevanjt krivih imena:

I

m

Zloĉinaĉki jezik:

Rukopis,:

PRVOG MAJA 1928 UHAPŠEN JE DRUG TITO KAD JE POKUŠAO DA OSLOBODI OD POLICIJE JEDNOG RADNIKA, UČESNIKA U DEMONSTRACIJAMA. POSLE OSLOBOĐENJA, 1945 GODINE, PRONAĐEN JE U ZAGREBAČKOJ POLICIJI OVAJ

Deseta glava SUZANJ BROJ 483

Lepoglava. — U samici. — Šesti januar 1929. —| Teror buržoazije. — Ubistvo Đure Đakovića. — CK KPJ odlazi u emigraciju. — Borba na robiji. — Josip Broz u Mariboru. — Posle pet godina robije konaĉno na slobodi.

Lepoglava je malo mesto ispod planine Ivanĉice. U naše doba Lepogiava je postala sinonim robije, a u prošlosti kroz vekove trna je na glasu kao žarište nauke i umetnosti, kao se-dište prvog univerziteta u Hrvatskoj. U zgradi velikog pavlinskog manastira, u kome se nalazio univerzitet, krajem prošlog veKa smeštena je robijašnica. Pavlini ili beli fratri podigli su svoj manastir oko 1400 godine. Turci su ga nekoliko puta rušili, a u XVII veku zgrada je dobila svoj današnji oblik. Lepoglava je bila prvo neka vrsta srednje škole (od 1582) i za svetovnu mladež. Kao univerzitet počela je da radi od 1656 godine (filozofija, a 1673 i teologija) s povlasticom da daje i akademski stepen. Car Josip II ukinuo je pavlinski red i zatvorio Lepo-glavu. Nešto kasnije upropašćena je i razgrabljena bogata knjižnica i zbirka dragocenosti. Sredinom prošlog veka u Lepoglavi su počele pripreme za smeštaj kaznenog zavoda u zgradu bivšeg manastira. Krajem prošlog veka podignuta je odmah do nje još jedna kaznioniĉka zgrada, takozvana Nova zgrada, podešena za jedan naroĉito smišljen sistem muĉenja zatvorenika — sistem izolacije. U njoj ima oko 300 ćelija. Njeni spoljni zidovi kao i visok

kaznionički zid oko nje crvene su boje, zbog čega je August Cesarec u jednom svom romanu naziva crvenom klaonicom ljudskih duša.

Jednog januarskog popodneva, 1929 godine, s grupom osuđenika bio je doveden u Lepoglavu i Josip Broz.

12

178

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Evo kako Josip Broz priča o svom dolasku u Lepoglavu — Uveli su nas kod upravnika robijašnice. U prvi mah ga nisam poznao. On nam je govorio kako treba da se ponašamo, kakav je red na robiji. Kad sam ga malo bolje pogledao, prepoznao sam u njemu Maksimilijana Bohačeka¹, koji je bio u mojoj regimenti na Karpatima i s kojim sam jedno vrijeme bio zajedno i u zarobljeništvu u Rusiji. I on je mene prepoznao... Iz prostrane upravnikove sobe odveli su nas u jednu prostoriju koju su nazivali „kupatiło". Tu su nas prvo dograbile brice i ošišali nas do kože. Zatim nam je bilo naređeno da se skinemo do gola i da uđemo u kadu punu prljave vode i dlaka. Vodu u kadi nisu mijenjali, nego smo se jedan za drugim morali prati u istoj vodi. Tresli smo se od zime. Poslije toga dali su nam robijaško odijelo. To su bile prnje, nošene bogtepita koliko godina od drugih robijaša. Na kraju ljekarski pregled, a onda kroz more hodnika, kroz razna željezna vrata — u samicu. Tu su nas jednog po jednog gurnuli u samicu, davši nam u ruku po dvije limene porcije i kašiku. U samici se nalazio krevet koji se sklapao u tri dijela, na njemu prljava, poluprazna sla-marica i dva tanka čebeta. Iako je pod u samici bio od betona, preko dana nije se smjelo na nj ni sjesti ni leći. U ćeliji je bilo hladno, nije se ložilo. U jednom uglu mala stolica i kibla. Poslije izvjesnog vremena otključala su se vrata i stražar mi je u ćeliju ubacio hljebac od nekih 800 grama. Za večeru se dobijala ajnpren-juha. Tek u sedam sati uveče smjeli smo da rasklopimo postelju. Od studeni se nije moglo spavati. Svakih petnaest minuta ispod prozora razderao bi se stražar vičući: „Straža, pozor!" To su se stražari dozivali noću, kontrolišući se međusobno, i opominjali robijaše da im je svaki pokušaj bjekstva, zbog budnih straža, uzaludan. Ujutro su već u šest sati zazveketali ključevi, a čuvar se proderao: „Kible van, smeće van!"... Tri mjeseca proveo sam tako u samici. Knjiga nisam imao. Svako jutro donosili bi mi korpu punu perja, koje je do mraka trebalo iščijati. Dok je Josip Broz provodio dane u samici lepoglavske robijašnice, u Jugoslaviji bilo je došlo do krupnih promena. Terete sve jače ekonomske krize buržoazija je želela da prebaci na leđa radnih masa, pa je kralj Aleksandar 6 januara 1929 godine izvršio državni udar, ukinuo Vidovdanski ustav i zaveo otvorenu diktaturu velikosrpske buržoazije. Sve političke partije bile su zabranjene, ukinute sve garantije ličnih sloboda, ugnjetavanje pojedinih naroda pojačano, zavedena oštra preventivna cenzura. Rukopisi za dnevnu štampu morali su da budu prethodno nošeni, kao naprimer u Beogradu, na šesti

¹ Dr. Maksimilijan Bohaček bio je upravnik kazmone u Lepoglavi do 1932 godine, kada je bio smenjen s ovog položaja. Naredne 1933 godine, dr. Bohaček se udavio u moru kod Bakarca.

SUZANJ BROJ 483

179

sprat Uprave grada, gde su ih cenzurisali polupismeni policiski pisari. Oni su raspolagali jednim indeksom zabranjenih reci i te reci su nemilosrdno brisali.

Poslednji broj „Borbe“ izišao je 12. januara 1929. Svi su članci bili zabranjeni, pa je redakcija „Borbe“ prkosno napisala:

„Kako radi izvjesnih razloga ne možemo više donositi mnogo stvari iz naše unutarnje političke i ekonomske situacije, to ćemo mjesto toga iznositi bolje stvari iz naše i strane književnosti. U današnjem broju donosimo nekoliko pjesama srpskog pjesnika Zmaja Jove Jovanovića i jedan pasus iz kršćanskog Svetog pisma Starog zavjeta.“

Na prvom mestu „Borba“ je donela Zmajevu „Jututunsku narodnu himnu“:

„Bože sveti podrži nam kralja, Zdrava, krepka, ohola i slavna, Jer na zemlji nit' je kadgod bilo, Niti će Mu ikad biti ravna.“

Daj Mu s neba najsvetlije dare, Policiju, špicle i žandare. Ako neće da dušmana svali, Bar na svome nek' srce iskali.“

Šestojanuarski režim značio je još jaču eksploataciju radnih masa, pogotovo kad se ima u vidu da je ekonomska kriza bila u punom jeku. Industriska preduzeća došla su u težak položaj, broj zaposlenih radnika stalno se smanjivao. Država je bila u velikim finansijskim teškoćama. Vrednost dinara došla je u opasnost, pa je zaključen u inostranstvu stabilizacioni zajam. Jedan od uslova ovog zajma bio je slobodan izvoz deviza. Ovaj uslov koristili su veliki kapitalisti, nekoliko režimlja-korupcionaša, a naročito strani kapital, da prebace svoje plasmane u inostranstvo. Ovakav režim trajao je svega šest ne-delja i za to vreme je izvezeno iz Jugoslavije više deviza nego što je iznosio stabilizacioni zajam. Morala se sprovesti devalvacija, umanjnjem vrednosti dinara za 28%. To je još više otežalo ekonomsku situaciju zemlje, a naročito radnih slojeva, na čija je pleća pao čitav teret ove transakcije. Za tekstilnu industriju Hrvatske uvoženi su stari strojevi, mahom iz Poljske, koji tamo nisu bili rentabilni, a ovde je rentabilitet postizavan neverovatno niskim nadnicama.

Osim toga opao je izvoz agrarnih produkata. Seoski proizvodi prodavali su se u bescenje. Za deset dinara mogla su se

12*

180

PEILOZI ZA BIOGRAFIJU

dobiti 33 jaja, litar mleka za pola dinara, litar vina za dinar. Seljaci u pojedinim mestima Hrvatske čak su ostavljali stoku na sajmovima, jer je više nisu mogli prodati. Zaduzenost seljaka uzimala je preteče razmere. Položaj velikog dela seljaka bio je utoliko teži što su oni još uvek morali da snose terete agrarne reforme iz 1920 godine. Veleposednicima je seljaštvo moralo da plati otštetu od tri i po milijarde dinara. Seljaci su bili prisiljeni da se zadužuju, a da zemlju, dobijenu agrarnom reformom, preprodaju sitnim i krupnim zelenašima. 1

Pod vidom zaštite malih posednika, Dvorska kancelarija je, nekoliko dana posle 6. januara, izdala saopštenje da je kralj Aleksandar pristupio rešavanju pitanja seljačkih dugova i da će to smatrati za svoj prvi zadatak. Aleksandar je pozvao kao savetodavca pri tom rešavanju gazda Iliju Mihailovića, poznatog zelenaša iz Šumadije. Zatim je stvoren plan za osnivanje Agrarne banke, koja je, umesto da bude banka za kreditiranje seljaka, dobila kao glavni zadatak da otkupljuje od banaka one seljačke menice koje su se mogle smatrati propalim. Tako je pravi smisao svega ovog bio — ne spašavanje prezaduzenog seljaštva, nego spašavanje interesa banaka. Istovremeno, iz dvora se povelala kampanja da svi državni činovnici, profesori, učitelji, oficiri, pa čak i graničari, moraju da upišu po neku akciju Agrarne banke. Aleksandar je takođe nominalno upisao akcije Agrarne

banke, ali je svoje upise vrlo brzo preneo na državne banke s motivacijom „da su mu potrebne pare". Tako se on izvukao iz tog posla, ostavljajući sitne štediške da oni sa svoje dve milijarde dinara uloga zaštićuju „zemljoradnike", to jest banke. Ugnjetavanje pojedinih naroda u Jugoslaviji postalo je žešće nego ikada, naročito ugnjetavanje Makedonaca. A dokle se išlo u Makedoniji do 1929 godine, rečito govore podaci koje mi je poslao drug Lazar Mojsov, a koje je prikupio Institut za nacionalnu istoriju u Skoplju:

„Za deset godina, od 1918 do 1928, u Vardarskoj Makedoniji prošlo je kroz zatvore više od 25.000 seljaka i građana. Tako je, na primer, u februaru i martu 1920 godine na Bregalnici uhapšeno oko 400 duša, u avgustu 1923 u Strumici 200 duša, u leto 1924 godine u Kumanovu, Kratovu 100 duša, u junu, julu i avgustu 1925

I posle agrarne reforme velikom posedu bilo je ostalo još dosta zemlje. Tako je, naprimer, 369 veleposednika (od toga 310 stranaca, mahom Nemaca i Mađara) zadržalo po 1.300 jutara zemlje. Osim toga stara jugoslovenska vlada, sklapajući Rapalski i druge slične nepravedne ugovore s Italijom, bila se obavezala da će štiti interese Italijana, veleposednika u Dalmaciji, na račun interesa dalmatinskih seljaka. Na 13.000 hektara zemlje u Dalmaciji, koja je bila vlasništvo italijanskih veleposednika, uopšte nije bio ukinut kolonatski odnos.

SUZANJ BROJ 483

181

u Kočanu i Stipu 150 duša, u septembru iste godine u Strumici i Valandovu 250 duša. U leto 1926 godine u okolini ova dva grada 100 duša, u leto 1927 u Skoplju 100 duša, u novembru i decembru 1927 u Štipu 400 duša, u Strumici i Bevđeliji 120 duša, u Kumanovu 50 duša.

U isto vreme nad makedonskim seljacima izvršeno je 1.400 političkih ubistava. Jedan talas tih masovnih ubistava bio je izvršen 1919 godine u Tikvešu, Velesu i na Bregalnici, 1922 godine u Kratovu i Kočanu, 1923 godine u Štipu, Kočanu, Radovištu i Strumici (samo u selu Garvan 3 marta te godine predsednik opštine Marko-vić ubio je lično iz puškomitraljeza 28 seljaka). Dalja masovna ubistva odigrala su se 1925 u Kočanu, Kratovu i Štipu. Na Bregalnici 1927 godine bilo je ubijeno 160 duša, a u čitavoj Vardarskoj Makedoniji 270.

Za deset godina (1918—1928) spaljeno je 17 sela i 1.342 seoske kuće.

Samo u 1928 bilo je 16 političkih procesa sa 171 optuženim. Bilo je izrečeno 9 smrtnih presuda, od kojih je pet izvršeno. Osuđena su na robiju 62 lica, od kojih 7 na po 20 godina, 6 na po 15 godina, 33 od 5 do 10 godina i ostali na jednu do pet godina."1

Komunistička partija Jugoslavije nije bila spremna da izdrži udarac diktature. Svega nekoliko meseci pre 6 januara, na kongresu u Drezdenu, bilo je izabrano novo partisko rukovodstvo, kome je na čelu bio metalski radnik Đuro Đaković, odlučan borac za jedinstvo Partije, protiv desne i leve frakcije. Iako je za političkog sekretara bio izabran Martinović, a Đaković za organizacionog, faktičko rukovodstvo bilo je u Đakovićevim rukama zbog njegove veće političke zrelosti i borbenosti. Ali, za tako kratko vreme Đuro Đaković, koji je u međuvremenu bio uhapšen, nije uspeo da Partiju osposobi za borbu protiv diktature, koja je otpočela da se surovo obračunava s komunistima.

Prvi odgovor na šestojanuarsku diktaturu dao je Pokrajinski komitet za Srbiju. U noći između 12 i 13 januara bio je

1 Teror je takođe besneo i u ostalim delovima Makedonije. U periodu od 1922 do 1931 godine u Pirinskoj Makedoniji, koja je bila pod vlašću Bugarske, bilo je izvršeno 1.850 ubistava, internirano 300 lica, a nestalo 15. U Bugarskoj za to vreme bilo je ubijeno 90 poznatih makedonskih radnika revolucionera. U septembru 1924 godine u Gornjoj Džu-maji ubijeno je 200 Makedonaca, a u maju i junu 1925 u Nevrokopu 80 duša. U celoj Pirinskoj Makedoniji, od 1919 do 1925 godine, ubijeno je 700 Makedonaca, od toga najveći broj za vreme septembarskog ustanka 1924 godine.

U Jegejskoj Makedoniji u periodu od 1 januara 1919 do 1 januara 1926 godine je ubijeno 1.041 lice, uhapšeno 3.464 lica, a 1.165 porodica prognano. Za vreme od 1 januara 1926 do 1931 godine ubijena su još 63 Makedonca, uhapšeno 595, internirano 310, osuđeno na smrt 10.

182

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

deljen letak koji su zajednički izdali Pokrajinski komitet Partije i SKOJ-a. Kako je partiska organizacija bila oslabljena usled frakcionaških borbi i čišćenja prilikom sprovođenja „Otvorenoga pisma" Komunističke Internacionale, rasturanje letka uglavnom je preuzela skojevsko organizacija. Partiska organizacija rasturala je letak samo u jednom kvartu, a SKOJ u svim ostalim kvartovima i Zemunu.

Štampanje letka organizovao je sekretar PK SKOJ-a za Srbiju Aleksandar Ranković¹ u jednoj ilegalnoj partiskoj tehnici. Letak je bio štampan crvenim slovima na jednom malom tigli. Zajedno s njime na tome poslu radio je novinar Bogdan Bilbija. Letak je rasturan uoči pravoslavne nove godine, pa je tom prilikom uhvaćen na Čukarici, kod fabrike šećera, Bane Andrejev, koji je tada bio član CK SKOJ-a, kao predstavnik Makedonije.

Kad je Andrejev doveden u policiju, on je odmah počeo da pod batinama provaljuje svoje drugove. Među njima Ranko-vića i Miloša Matijevića. Sutradan po rasturanju letka, agent provokator, stolarski radnik Slavko, pokazao je policiji radionicu Antuna Sokola i Steva Boljevića, koja je služila za ilegalne sastanke i skrivanje ilegalnog partiskog i skojevskog materijala. Tom prilikom uhapšeni su sekretar MK SKOJ-a Svetislav Stefanović, Stevan Čolović, član MK SKOJ-a, Petar Grubor, Stevo Boljević i drugi.

Aleksandar Ranković prvo je bio umakao agentima, ali je posle nedelju dana, 20 januara uveče, uhapšen u ulici Miloša Velikog kada je izlazio iz tramvaja. Agenti su Rankovića pri-metili u tramvaju, pa su ga uhvatili kad se kretao prema jednom ilegalnom stanu u Sarajevskoj ulici. Uhapsio ga je agent Torbica. Odveli su ga u Glavnjaču, gde su ga Vujković, Ko-smajac, Torbica, Stanković i žandarmerijski kaplar Đuro počeli

¹ Aleksandar Ranković—Leka rođen je u selu Draževcu, kraj Obrenovca, 1909 u siromašnog seoskoj porodici, pa je 1922 godine došao u Beograd na zanat, u jednu abadžisku radnju u Sarajevskoj ulici. Uslovi rada za šegrte tada su bili teški. Ranković je dobijao 8 dinara dnevno za hranu, a spavao je u radionici. Teški životni uslovi uticali su da je Ranković rano pristupio radničkom pokretu. Tome je doprinela i činjenica da su u radnji radili i neki simpatizeri KPJ. U godinama 1922, 1923 i 1924, kada je Partija bila ilegalna, radnici u radnji dobijali su ilegalne i polulegalne publikacije, sakrivali ih u rafovima u radnji, a Ranković je noću izvlačio te brošure i letke i čitao ih. Tako se on, kao šegrt, već 1924 godine upisao u sindikate, u svojoj 16 godini života. Kada se oslobodio i postao kalfa, početkom 1925 godine, počeo je da radi aktivno u upravi sekcije

abadžiskih radnika, a 1927 godine postao je član podružnice svih šivačkih i tekstilnih radnika. Član SKOJ-a postao je 1927 godine. Koncem 1927 godine, posle pada Josipa Cazija, Otokara Keršovanija, Josipa i Pavla Kovačevića, postaje sekretar MK SKOJ-a za Beograd, a u prvoj polovini 1923 godine sekretar PK SKOJ-a za Srbiju.

SU2ANJ BROJ 483

183

da tuku. Prvo su mu naredili da se izuje, pa mu zatim vezali lancima ruke „na kratko“. Isto tako su mu vezali noge, zatim mu kolena proturili između vezanih ruku, a onda provukli štap između lanaca na rukama i nogama, tako da je pao na leđa, a tabani mu ostali okrenuti gore. Tada je počelo batinanje.

— Tukli su me žilom — seća se drug Marko — po tabanima, prstima, i ostalim delovima tela. Smenjivali su se jedan po jedan, dok su ostali večerali i pili vino... Batinanje je trajalo do iza pola noći. Posle toga su žandarmi na leđima izneii Rankovića u ćeliju, jer od batina nije mogao da stane na noge. Proneli su ga pored ćelije u kojoj su ležali ostali drugovi. Svetislav Stefanović—Ćeća, budan u tom trenutku, provirio je kroz bušu i video kako pronose Rankovića. Razbudio je drugove i rekao im:

— Ubili su Leku!

Ranković je bačen u jednu ćeliju s betonskim podom, po kome je namerno bila prosuta voda. Te godine bila je strašna zima. Da ne bi direktno legao na zamrznuti beton, Ranković je stavljao hleb pod kuk, a pod glavu kantu za vodu. Tako se mučenje i batinanje nastavljalo četiri noći, ali policija nije uspeła da preko njega provali u skojevsku organizaciju u Beogradu i Srbiji i proširi hapšenje u cilju njenog razbijanja.

Na suđenju u Državnom sudu za zaštitu države, Ranković, Čolović i Matijević odbili su sve optužbe, a izjavili su da su po ubeđenju komunisti. Za vreme suđenja 25 maja 1929 Ranković je skidao odelo i pokazivao sudijama otvorene rane koje su mu bile nanesene januara meseca u Glavnjači. Pretsednik suda Rusomir Janković pozvao je sudskog lekara, a ovaj je dao mišljenje da je to tuberkuloza kože. U tom trenutku ušli su u sudsku dvoranu, agenti Vujković i Kosmajac, pa su optuženi učinili pravu demonstraciju protiv policije, tako da je pretse-davajući morao da ukloni agente iz sudnice. Na kraju suđenja Petar Grubor je uzviknuo:

— Živjela Komunistička partija! Živjela Treća Interna-cionala!

Državni sud za zaštitu države osudio je Bana Andrejeva na 15 godina robije, Petra Grubora¹ na 12, Steva Boljevića na 10, Aleksandra Rankovića i Miloša Matijevića² na po 6 godina i Stevana Čolovića³ na 5 godina.

1 Petar (Pera) Grubor izdržao je 12 godina robije i izišao iz Mitro-vice neposredno pred rat. Bio je jedan od organizatora ustanka u Lici. Poginuo je januara 1944 kod Otočca.

2 Miloš Matijević—Mrsa, poginuo je 1941 godine. Proglašen je za narodnog heroja.

3 Stevan Čolović je poginuo 1941 u borbama oko Ivanjice. Ubili su ga četnici Draže Mihailovića. Proglašen je za narodnog heroja.

184

PEILOZI ZA BIOGRAFIJU

Šestojanuarski režim prešao je odmah i na direktno ubijanje rukovodećeg kadra Komunističke partije Jugoslavije. U Zagrebu, u aprilu 1929 godine, prilikom

jedne racije na Ribnjaku, uhapšeni su Đuro Daković, organizacioni sekretar CK KPJ, i Nikola Hećimović, sekretar Crvene pomoći. Po nalogu Janka Bedekovića, šefa zagrebačke policije, Đaković i Hećimović, prvo su bili mučeni u zatvoru, a zatim su ih žandarmi odveli na granicu prema Austriji, u blizini sela Svetog Duha, i obojicu ubili pucajući im u leđa, tobože kad su hteli da beže u inostranstvo. Sin Đure Đakovića i brat Hećimovićev bili su digli tužbu protiv neposrednih izvršioaca toga zločina, ali vojna komanda nije htela da preduzima nikakve mere, iako se obdukcijom utvrdilo da su i Đaković i Hećimović prethodno bili mučeni, a zatim ubijeni mecima ispaljenim iz neposredne blizine¹.

Pogibijom Đure Đakovića rukovodstvo KPJ bilo je obezglavljeno. Bacilo je avanturističku parolu oružanog ustanka i napustilo zemlju, na čelu s Jovanom Mališićem—Martinovićem, sekretarom CK KPJ.

Šestoj anuarski režim nastavio je dalje krvavo obračunavanje s komunistima. Tako su ubijeni u Samoboru, u leto 1929 godine, Janko Mišić, član Biroa CK SKOJ-a, Mijo Oreški, član Biroa CK SKOJ-a i Slavko Oreški. Agenti i policajci su ih opkolili u jednoj kući u Samoboru i posle kraćeg puškaranja sve ih pobili. Godine 1930 u Zagrebu, na Goljaku, policija je na ulici ubila Peru Popovića—Agu, organizacionog sekretara CK SKOJ-a, i Josipa Kolumba—Stanka, sekretara CK SKOJ-a.

¹ Prilikom oslobođenja 1945 godine u jednoj arhivi u Zagrebu pronađeni su spisi povodom tužbe Đakovićevog sina. Iz tih spisa se videlo da su ubistvo izvršili žandarmi Nikola Aralica i Milan Brkić, po nalogu potpukovnika Radivoja Ristića, komandanta žandarmeriskog puka u Zagrebu, 1929 godine.

Prilikom prenošenja posmrtnih ostataka Đure Đakovića iz Slovenije u Beograd, „Borba“ je napisala 21 aprila 1949 jedan članak u kome je na osnovu nađenog materijala opisala kako se ubistvo odigralo. Toga jutra u kancelariju tadašnjeg pomoćnika ministra unutrašnjih poslova Veljka Mićunovića došao je kapetan Dane Aralica i rekao:

— Druže generale, vidim iz novina da je Đuru Đakovića ubio Nikola Aralica. To je moj stric. On sada živi u Vršcu, i ako vidi ovo u novinama, pobeći će preko granice u Rumuniju.

Nikola Aralica bio je odmah lišen slobode. Na saslušanju je priznao da je izvršio taj zločin, braneći se da je postupio po nalogu potpukovnika Ristića, komandanta puka. Aralica je tvrdio da nije znao ko su Đaković i Hećimović, nego je mislio da su to „obični komunistički kuriri“.

Na suđenju u Okružnom sudu u Beogradu, 13 maja 1950, Nikola Aralica osuđen je na smrt. Bio je uložio žalbu, ali je Vrhovni sud Narodne Republike Srbije 12 juna 1950 potvrdio presudu.

SUZANJ BROJ 483

185

U jesen 1931 ubijen je u Zagrebu Josip Debeljak, sekretar CK SKOJ-a. Pri hapšenju je pružio otpor i uspeo je da umakne agentima, ali je posle nekoliko dana ubijen u opkoljenoj kući na koju je otvorena vatra iz pušaka i mitraljeza. Nešto pre toga, pri pretresu jedne kuće, policiski agenti ubili su partiskog funkcionera Adamića.

Ovde je nabrojano samo nekoliko imena rukovodećih komunista koje je režim velikosrpske buržoazije pobio u prvim godinama diktature. Lista ubijenih sadrži desetine imena.

Istovremeno komunisti su masovno hapšeni u svim krajevima zemlje. Policija je razbila partiske organizacije u Beogradu, Nišu, Mostaru, Sarajevu, Zagrebu, Osijeku, Velikom Bečkereku, Kumanovu, Bjelovaru i drugim mestima. Iz Ljubljane je bila dovedena grupa skojevaca na čelu sa sekretarom PK SKOJ-a za Sloveniju Edvardom Kardeljem¹.

Početak 1930 godine bio je stigao iz Moskve član CK SKOJ-a Alojz Kocmur², koga je policija uhapsila u Beogradu. Kocmur je provalio Edvarda Kardelja kao sekretara PK SKOJ-a za Sloveniju, koji drži vezu sa članom CK KPJ Krkom—Stani-savljevićem³. Sefu policiskih agenata Vujkoviću Kocmur je dao javku za sastanak s Edvardom Kardeljem. Tako je 17 februara 1930 godine Vujković stigao u Ljubljanu i došao na sastanak u ulici Gradišče kod Drame. Kazao je ugovorenu lozinku, ali je odmah zapitao da li može da se nađe s Krkom—Stanisavljevićem, jer ima tobože za njega važnu poštu. Ne sluteći ništa, Edvard Kardelj je odgovorio da treba da se sa Stanisavljevićem nađe istog dana u sedam i po uveče u parku Tivoli.

Na to je Vujković dreknuo i potegao revolver, a iz okolnih ulica iskočili su policiski agenti, ugurali Edvarda Kardelja u

¹ Edvard Kardelj potiče iz radničke porodice. Otac mu je bio krojački radnik, a kasnije podvornik u školi. Bio je dugi niz godina član Socijaldemokratske partije. Majka Edvarda Kardelja radila je kao radnica u fabrici duvana u Ljubljani i bila je veoma aktivni sindikalni funkcioner. Edvard Kardelj je, kao dečak od 9 godina, učestvovao s majkom u prvomajskoj povorci 1919 godine u Ljubljani i nosio transparent. U svojoj šesnaestoj godini, kao đak učiteljske škole, postao je skojevac, učestvovao je u nizu akcija, delio je letke po Ljubljani i radio u ilegalnoj štampariji. Krajem 1927 godine postao je član Mesnog komiteta SKOJ-a, a 1928 godine sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Sloveniju. Majka Edvarda Kardelja umrla je 1944 godine, pod teškim okolnostima u ljubljanskoj bolnici. Za vreme rata bila je hapšena, a 1944 godine bila ju je udarila kap. U bolnici katoličke „časne sestre" nisu htele da joj ukazu bilo kakvu pomoć, tako da je majka Edvarda Kardelja faktički umrla u bolnici od gladi.

² Kocmur je u jesen 1941 pobegao iz kaznionice u Sremskoj Mi-trovici i otišao u partizane. Godine 1942 dozvolio je da živ padne u ruke ustašama, koje su ga kasnije obesile.

• Krka—Dimitrije Stanisavljević, jedan od ilegalnih partiskih radnika za vreme šestoj anuarske diktature.

186

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

jedno dvorište i odmah počeli s tučom. Boksovali su ga u trbuh, lupali drškom revolvera u glavu. Zatim su ga ubacili u automobil i odveli u policiju.

Vujković je nastavio s batinama. Udarao je Edvarda Kardelja korbačem po leđima i licu. Bilo je oko pet posle podne, a u sedam i po Krka—Stanisavljević je imao da bude u Tivo-liju. Trebalo je izvesti neki manevar i onemogućiti Vujkoviću da uhvati Stanisavljevića.

Edvard Kardelj je rekao Vujkoviću da prestane s tučom, jer želi da mu nešto kaže:

— Ono „u sedam i po u Tivoliju" bila je lozinka. Vi ste trebali da odgovorite: „Tamo je zima", pa pošto niste odgovorili, znao sam da ste agent!

Vujković je tada nastavio s tučom tražeći od Edvarda Kardelja da kaže gde je Stanisavljević. Tada je Kardelj rekao da je sastanak zakazan u osam uveče u Smartinskoj cesti. Batinanje je bilo prekinuto.

Desetak minuta pre osam Edvard Kardelj, sav izubijan, bio je doveden u Šmartinsku cestu. Agenti su blokirali sve okolne ulice. Izbilo je osam, a Stanisavljević nije dolazio. Bilo je već osam i petnaest, a njega još nije bilo. Edvard Kardelj stajao je i dalje sam na ulici, dok je Vujković u ulazu jedne kuće psovao.

U pola devet bilo je jasno da Stanisavljević neće doći, da je Edvard Kardelj nasamario Vujkovića. Stanisavljević je ustvari bio došao u sedam i po u Tivoli i čekao Kardelja čitav sat, lju-teći se što ga nema. Sutradan je saznao za hapšenje, pa je ubrzo napustio Ljubljanu, produživši put za SSSR.

Kad je Vujković video da je nasamaren, počeo je odmah na ulici da korbačem bije Kardelja. U policiji je tuča nastavljena čitavu noć. Ali Vujković nije mogao da ma šta izvuče iz Kardelja. Posle dve noći neprekidnog mlaćenja, Vujković je krenuo za Beograd, naredivši da se Kardelj sprovede u Glav-njaču. Usput je Kardelj bio zadržan u zagrebačkoj policiji nekoliko sati, gde je bio ponovo premlaćen.

U Beogradu je Kardelj odveden u novu zgradu Uprave grada na šesti sprat, gde su u mučenju učestvovali osim Vujkovića, još Kosmajac, Tomić i Stanković. Preko čitave noći trajalo je mučenje, a preko dana Kardelj je sa još 15 drugova ležao u jednoj sobici mansarde. Među njima su stalno sedeli žandarmi, koji su opet za svoj račun tukli za najmanju sitnicu kako Kardelja tako i ostale drugove. Treće noći mučenja, Vujković i Kosmajac dohvatili su Kardelja, otvorili prozor, strmoglavili ga napolje držeći ga za noge. U takvom položaju Kardelj je proveo nekoliko minuta. Vujković je govorio:

SU2ANJ BROJ 483

187

— Priznaj, majku ti tvoju, jer ćemo te baciti na kaldrmu, kao što smo učinili s Nešićem!

Četvrte noći posle mučenja, Vujković je naredio da se donese jedan poveći džak, zapretivši pritom:

— Bićeš bačen u Dunav!

Posle 10 dana takvog „isleđivanja“ Kardelj je, zajedno s ostalim drugovima koje je Kocmur provalio, bio sproveden u staru Glavnjaču. I tu je bilo tuče u nekoliko mahova, ali ne u onakvoj formi kao u novoj Glavnjači.

Jednom sam zapitao druga Kardelja šta je u tim momentima osećao.

— Kako sam se osećao kad sam bio mučen? U čitavoj toj atmosferi gotovo nisam osetio batine. Teško je to opisati. Samo nijednog momenta nije mi došla pomisao da ne mogu da izdržim.

U septembru 1930 godine Državni sud za zaštitu države osudio je Edvarda Kardelja na dve godine strogog zatvora. Kaznu je izdržao u Zabeli kraj Požarevca. Tako se nizala provala za provalom. Sve veće i veće grupe komunista izvođene su na sud i slate u kaznene zavode, u Sremsku Mitrovicu, Lepoglavu, Požarevac, Maribor i Niš. Tadašnje rukovodstvo Partije koje je bilo pobešlo u inostranstvo na čelu sa političkim sekretarom Martinovicem, pošto je pre toga bilo dalo direktivu za oružani ustanak, nije imalo nikakve veze sa zemljom.

O tome kaže Josip Broz:

— Jedna od glavnih pogrešaka političke linije rukovodstva na čelu s Martino vičem bila je u tome što ono uopće nije znalo ocijeniti situaciju i odnos snaga, već

je s još nekonsolidiranom Partijom, Partijom izoliranom od masa, uzelo kurs na oružani ustanak protiv monarhofašističke diktature. To je bila, najblaže rečeno, obična avantura i zločinačko postupanje s malobrojnim članstvom Partije i omladine. Partija se u to vrijeme jedva bila počela oporavljati i konsolidirati. Brojala je svega oko 3.500 članova, a otprilike toliko i SKOJ. Nezavisni sindikati brojali su oko 20.000 članova i, prema tome, njihov uticaj na radne mase u preduzećima nije mogao biti veliki. Partija je imala slab, vrlo slab uticaj na seljaštvo, a i na veliki dio radničke klase. U vojsci nije imala nikakve veze, a kamoli pozicije. Prema tome, bila je izolirana, bez izgleda na bilo kakvu podršku širokih masa grada i sela, pri čemu treba istaći i činjenicu da buržoazija još nije bila počela da se obračunava među sobom. Iako je u parlamentu došlo do ubistva poslanika HSS, Seljačko-demokratska koalicija nije zauzela, niti je za to imala volje, nikakav agresivan stav prema režimu. Ona je bila

1 Vladimir Nešić, ubijen u beogradskoj policiji 1929 godine.

188

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

spreмна na kapitulaciju čim bi je režim jače stegao, ona je bila spremna i na sporazum uz manje koncesije. Ali režim nije htio na to ići, jer je znao njenu slabost; on je znao da to nije ona snaga koje se mora bojati. Režim je vidio veću opasnost u maloj, nesređenoj Komunističkoj partiji Jugoslavije i baš zbog toga se svom silom okomio na nju, da bi je učinio bezopasnom za više godina, ako je već ne može uništiti, čemu se vjerojatno nadao.

Da je šestojanuarska diktatura bila diktatura buržoazije, i, to naročito velikosrpske buržoazije, pokazuje činjenica da je Zakon o zaštiti države, koji je inkriminisao svaki politički rad partija, primenjivan protiv pretstavnika radnih masa, u prvom redu komunista, bez obzira na nacionalnost, a tek uzgredno i protiv nekih nesrbijanskih građanskih političara. Karakteristično je da nijedan srbijanski političar nije bio osuđen po ovom zakonu na robiju. Samo u jednom slučaju bila je izrečena kazna zatvora i to uz custodia honesta, to jest s pravom na povlastice i opštenje sa spoljnim svetom. Inače, svi postupci protiv srbijanskih građanskih opozicionera završavani su jedino policiskim kaznama.

Posle tri meseca izdržana u samici Josip Broz bio je prebačen u skupni zatvor. U to vreme komunisti, politički krivci, bili su potpuno izjednačeni s kriminalcima. Na njih su bile primenjivane sve vrste disciplinskih kazni, dupli okovi (okovi na nogama i rukama, desna noga vezana lancem s levom rukom i leva ruka s desnom nogom), kratko vezanje, mračna ćelija, tvrdolež i bezbroj drugih.

U Lepoglavi svi osuđenici morali su da rade. Fabrika „Penkala“, koja je prodavala svoje proizvode po čitavoj zemlji, ustvari je bila Lepoglava. I Josip Broz je morao da radi. Uprava kaznenog zavoda zaposlila ga je kao majstora u električnoj centrali ili „munjari“, kako su je zvali u Lepoglavi. Ta centrala, sa dva dizelmotora i generatorima, nalazila se u samom kaznenom zavodu. Istovremeno je Josip Broz, kao najstariji u „munjari“, imao pravo da se kreće po čitavom kaznenom zavodu s električnom probnom sijalicom i kleštima u rukama. Kad god bi se dogodio kakav kvar, zvali bi Josipa Broza da ga popravi. Upravnik zavoda dozvoljavao je i nekim građanima u Lepoglavi da pozivaju Broza da im popravlja kvarove na električnoj mreži.

U januaru 1930 godine u kazneni zavod Lepoglavu bio je premešten iz Sremske Mitrovice Moša Pijade. On o svome boravku s Josipom Brozom u Lepoglavi priča:

„Dok je naša grupa bila na robiji u Mitrovici, redovno smo švercovali novine i u njima pročitali izveštaj o suđenju Josipu Brozu. S nama je do tada bilo na robiji nekoliko radnika, ali se

SU2ANJ BROJ 483

189

nisu držali najbolje, pa nam je Brozovo držanje značilo veliki dobitak. Govorili smo: „Najzad nam dolazi na robiju radnik koji je revolucionar.“ U januaru 1930, kad je naša grupa bila prebačena iz Mitrovice u Lepoglavu, dok smo Pera Grubor i ja kao „cuvaksi“ čekali pred kupatilom na red, prišao nam je Broz i rekao svoje ime: „Joža“.

Josip Broz je radio u „munjari“, maloj električnoj centrali, koja je snabdevala elektrikom zavod i okolno selo. U toj „munjari“ nalazila su se dva dizelmotora s generatorima. U jednoj susednoj odaji nalazio se drebank, na kome je stalno radio. On je bio rukovodilac partiske organizacije u kaznenom zavodu. Tito, ja i još jedan radnik sačinjavali smo radioničku ćeliju, jer sam ja bio prebačen kao Titov pomoćnik u „munjaru“¹.

Slobodno vreme popodne, naročito uveče, posvećivali smo našem obrazovanju. Sa ono malo sredstava koja smo tada imali, sa ono malo knjiga, ali i sa malo znanja, mi smo organizovali kurseve i počeli da radimo. Napolju je situacija bila užasna: partiske organizacije bile su razbijene, u Zagrebu nije postojalo gotovo ništa, tako da spolja nismo mogli imati gotovo nikakvu podršku. Čak neko vreme kasnije preko drugova koji su izlazili s robije, a i mi pismenim putem, mogli smo nešto da doprinesemo za oživljavanje organizacije Partije u Zagrebu... Broz je svoje slobodno vreme provodio u čitanju kao i svi drugovi, vredno učeći i spremajući se.

Imajući mogućnosti, kao električar, da izlazi van zidova, Tito se u Lepoglavi u gostionici Fidlerice², a i nekim privatnim stanovima, sastajao s drugovima iz Zagreba, kao na primer s Pajom Gregorićem. U „munjari“, gde sam bio neka

1 Josip Broz, Moša Pijade i jedan radnik po imenu Šunić fotogra-fisali su se jednom u centrali, krišom. Zanimljiva je istorija te fotografije. O njoj priča Moša Pijade:
— Na tu fotografiju, koju je snimio jedan naš drug robijaš, bili smo zaboravili, ali posle rata dobio sam nekoliko komada s raznih strana. Izgleda da je ova fotografija bila umnožena u policiskim arhivima. Na nekim fotografijama otsečen je Šunić. Godine 1948 ovu fotografiju do-nela mi je jedna devojka, čijeg se imena ne sećam, i rekla mi da je tu fotografiju njoj predao za vreme rata njen brat, gimnazista, kad je polazio u partizane. Pri rastanku rekao joj je: „Čuvaj ovu fotografiju, pa ako ja poginem, a ti je lično odnesi drugovima koji su na njoj.“ Josip Šunić bio je hrvatski nacionalista, pa se na robiji bio zbližio s komunistima, ali se kasnije vrlo slabo držao.

2 Fidlerica je bila starija žena, bogomoljka. Posle oslobođenja ostala je u Lepoglavi, pa je opet činila usluge zatvorenicima u Lepoglavi. Zbog toga su je naše vlasti bile uhapsile i htele da izvedu pred sud, ali je intervenisao drug Tito:
— Pustite staricu, ona je bogomoljka. Pomagala je nama, sada pomaže ovu reakciju u zatvoru. Ona ne vidi razlike, jer smatra da čini dobra djela.

Stara Fidlerica je umrla 1952 godine.

190

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

vrsta Titovog pomoćnika, najveći deo vremena provodio sam u prevodu „Kapitala“, a, bogami, Tito me je podučavao u radu oko pokretanja dizelmotora. I taman kad sam bio savladao posao i kada je trebalo da ja puštam centralu u pogon, Tito je bio prebačen u Maribor, a ja povučen sa rada. Evo kako je do toga došlo: Prvo su nas premestili u novu zgradu, dok je Broz po dogovoru ostao u staroj zgradi radi veze. U novoj zgradi bilo je drugova koji su mislili na bekstvo. Jedan opasan kriminalac smislio je plan, odnosno pretstavio je tako nekim drugovima u našoj zgradi, da on uđe iz nove zgrade u staru zgradu, pa će onda organizovati bekstvo svim ostalim. Samo je trebalo da ga oni pomognu. Na njegov plan nasela su tri druga iz nove zgrade. I kriminalac je uspeo da uđe u staru zgradu i da se zaposli u jednoj radionici. Jednog dana sreo je Josipa Broza i izneo mu svoj plan i dogovor sa drugovima iz nove zgrade. Broz ga je odmah odbio i o tome meni govorio. I ja sam se sa njim složio. Posle nekog vremena ovaj kriminalac je uspeo da pobegne. To je izveo preko nekih veoma visokih krovova. Ali jednog jutra iznenada je došlo Brozu naređenje da spremi stvari jer će ići u Maribor. Bili smo uzbuđeni. Takođe nismo znali -ni da će ona tri druga iz nove zgrade, koja su nasela na plan koji je kriminalac napravio, ići u Maribor. Tek posle izvesnog vremena od odlaska Josipa Broza i ova tri druga bilo je jasno zašto su njih prebacili za Maribor. Jedan osuđenik bežao je po Slavoniji, došao je u sukob sa žandarmima, ubio jednog od njih i, kako izgleda, pričao je o svom bekstvu, o dogovoru sa drugovima iz nove zgrade i tom prilikom pomenuo i ime Josipa Broza. To je bio razlog zbog čega su Josip Broz i još tri druga bili prebačeni u Maribor."

Kada je Josip Broz 1935 godine, posle izdržane robije, otišao u SSSR on je poduži izveštaj napisao o prilikama na robiji pod naslovom: „Iz života komunista na robiji u Jugoslaviji“. Evo jednog dela tog izveštaj a, čija se kopija nalazi u arhivi CK KPJ:

„Iznašam ovdje jedan kratak odlomak iz mog susretaja i doživljaja sa M. Pijade i još nekim drugovima u Lepoglavskoj kaznionici. Zelja mi je da bar približno opišem neke drugove, a naročito druga M. Pijade, koji već 10 godina čami u kaznionama Jugoslavije. Govorim zato u kaznionicama, jer je drug Pijade, zajedno sa još nekim drugovima, već dva puta bačen iz Mitrovice u Lepoglavu i obratno, iz Lepoglave u Mitrovicu. Ovo često prebacivanje iz kaznionice u kaznionu vrši se zbog toga što režim smatra, da su ti ljudi opasni po mir i poredak u kaznionama, ako su dulje vremena na jednom mjestu. Ta prebacivanja skopčana su sa raznim maltretiranjima, kako od strane žandara na putu, tako i od strane uprave zavoda kamo drugovi dođu. Zbog takvih pre-

SUZANJ BROJ 483

191

bacivanja i maltretiranja izgubio je svoj mladi život drug Zlatko Šnajder.

Evo jedan primjer kako se drugove maltretira kod prevođenja iz zavoda u zavod: drug Pijade pričao mi je čim je došao prvi put u Lepoglavu: „Kad su nas u Mitrovici izveli u dvorište žandari nam počеше prijetiti da će nas pobiti kao zečeve ako samo mrdnemo na putu. Na to ih je još huškao upravnik zavoda, poznati sadista i krvnik komunista u Mitrovici, Pušić. Žandari nas čitavim putem pratiše prijetnjama i psovka. Dobili smo utisak, ja i moja tri druga, da se zaista žandari spremaju da nas pobiju i onda proglase da smo htjeli bježati. To je bilo u „,modi“ 1929 i 1930 g. Kad smo stigli na stanicu u Lepoglavi, bila je tamna noć (do kaznionice ima nekih 800 koraka). Žandari se postavili iza nas, zapretili da će

odmah pucati čim vide kakav sumnjiv pokret. Tako mi prođosmo ovaj put u raspoloženju na smrt osuđenih, očekujući svaki čas da će planuti hitci ili bodež u leđa." To rade po nalogu sluge krvavoga režima, da na taj način prirede borcima radničke klase predsmrtne trenutke. M. Pijade došao je u Lepoglavu sa drugom Čakijem, Gru-borom i Čipčićem. A do tada bilo nas je u Lepoglavi svega trojica komunista, jer mi smo bili suđeni prije dolaska vojno-fašističke diktature., a državni sud je slao sve u Mitrovicu.

Dolazak druga M. Pijade nas je mnogo razveselio, a specijalno mene. Ja sam uspio da ga dobijem za rad u električnu centralu kaznionu, gdje sam i ja radio kao električar. Tu smo proveli zajedno sve do vremena kad sam bio ja pod kaznu bačen u mariborsku kaznionu. Tu sam imao prilike da upoznam karakter i život tog našeg druga, koji je 1925 osuđen na 20 godina robije, i to sve zbog čefa režima, koji je u ono vrijeme mislio tom kaznom zapla-šiti S. Radića, kad je taj putovao po Evropi i pošao čak u Rusiju. Drugu Pijadi bila je ta kazna kasnije skinuta na 12 godina (prošle godine suđen je između ostalih i on na dvije godine radi pjevanja rev. pjesama, tako da ima svega da izdrži 14 godina robije). Drug Pijade ima sada oko 48 godina, ali izgleda mnogo stariji, zbog patnja koje je do sada pretrpio na robiji. Drug Pijade polazio je slikarsku akademiju u Miinchenu, još prije rata. Kasnije je kao umjetnik radio u Parizu, gdje je bio više gladan nego sit. Za vrijeme svjetskog rata on se nalazio u Makedoniji, gdje je bio namješten u jednoj gimnaziji kao nastavnik crtanja i dapače zamjenjivao neko vrijeme upravitelja gimnazije. Čim je svršio rat, on napušta državnu službu, napušta slikarstvo i posvećuje se novinarstvu kao komunista. Na prvom jugoslavenskom novinarskom kongresu u Sarajevu 1920 on je bio izabran kao prvi sekretar tog udruženja, koje se osnovalo na tom kongresu za čitavu SHS. Oštro njegovo pero često pogađa protivnike radničke klase u SHS. On uređuje i neumorno saraduje na raznim komunističkim listovima i časopi-

192

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

sima. Poslije zabrane partije i rev. štampe on i dalje radi, dok konačno nije bio uhapšen i 1925 g. osuđen radi štampanja partijskog ilegalnog lista — na 20 godina robije. Kad je došao na robiju on nije klonuo, on nije skrstio ruke. On je vidio šta manjka radničkoj klasi u Jugoslaviji, vidio je da je potrebno prevađati marksističku literaturu. Radničkoj klasi u Jugoslaviji trebala je marksistička naobrazba, to najveće oružje u borbi protiv buržoazije. On se bacio na rad. Uz pripomoć još jednog druga, on je preveo na naš jezik ogromno djelo Marxa „Kapital“, preveo je dalje „Bijedu Filozofije“ i još neke stvari. Tim svojim djelima on je učinio ogromne usluge proletarijatu naše zemlje. On je dostojno vršio do sada svoju komunističku dužnost.

Drug Pijade se bavi i slikanjem na robiji. Pošto je kazniona opkoljena visokim zidom mi smo udesili tako da je on mogao slikati sa krova centrale, koji je ravan. Naslikao je nekoliko krasnih pejzaža. Kad je iscrpio vidokrug sa krova, onda je počeo da slika oblake, u čemu je zaista veliki umjetnik — to su mu najljepše slike. Kod mene u centrali je sa naročitom ljubavlju pazio mašine kad su bile u pogonu. Često je izražavao želju da bude radnik, metalac. Inače je još uvijek onaj stari borac. Na kakvu nepravdu sa strane uprave znade planuti bez obzira na disciplinsku kaznu, koja ga čeka. Jednom prilikom je kaznionički učitelj, koji je inače i režimski špijun, a u kaznioni vrši i cenzuru pisama, zlostavljao jednog mladog druga zato što ovaj nije nešto po učiteljevoj volji napisao u pismu. Pijade

je otišao da intervenira kod učitelja, kod čega je došlo do sukoba, jer je taj učo nazvao komuniste banditima. Učitelj je dao obojicu na raport. Kod raporta je upravitelj vidio da učitelj nema pravo, te je htio da kazni samo onog mladog radnika, našto je Pijade protestirao i tražio da se i njega kazni. Razumije se, bilo mu je udovoljeno i on je bio bačen u „samicu“...

Na robiji još ima nekoliko drugova, koji već 14 godina robuju. Dvojica od tih jesu, drug Caki i Stejić, suđeni prvi na doživotnu robiju, a drugi na smrt, zbog pokušaja atentata na regenta 1921 godine, ali je i Stejić pomilovan na doživotnu robiju. Obojicu je režim uspio duševno uništiti strašnim mukama, najprije u policiji gdje su ih u Glavnjači zvijski mučili, a kasnije i na robiji. U mitro-vačkoj kaznionici bili su obojica 7 godina u teškim okovima i u strogim samicama. Mučeni i maltretirani i dalje u kaznionici ti heroji radničke klase postali su duševni bogalji. Ali u svijetlim momentima uvijek su oni stari oduševljeni borci, spremni da se svakog časa i dalje bore. I najstrašnijim mukama i dugotrajnim trpljenjem režim njih nije uspio slomiti. Drug Caki je star skoro 60 godina. Poznati i obljubljeni vođa i borac vojvođanskog proletarijata bio je on prije no što je pao na robiju. Svaki puta kada se na robiji vodila borba štrajkom glađu, drug Caki je izdržao do kraja. Bilo

DRUG TITO I MOŠA PIJADE
U ELEKTRIČNOJ CENTRALI
KAZNENOG ZAVODA U LEPO-
GLAVI

ALEKSANDAR RANKOVIC NA
ROBIJI U SREMSKOJ MITRO-
VICI 1929 GODINE

EDVARD KARDELJ SNIMLJEN U BEOGRADSKOJ POLICIJI 1930
GODINE

SNIMAK DRUGA MILOVANA DILASA KAO ROBIJAŠA U SREMSKOJ
MITROVICI

SU2ANJ BROJ 483

193

je to u petnaestodnevnom štrajku glađu 1927 g. u Mitrovici. Onda kratak uspješni štrajk 1931 g. u Lepoglavi, onda drugi šesnaesto-dnevni štrajk glađu u Lepoglavi 1931 g. Fizički i duševno iscrpljen taj je stari proleter volio rade poginuti u borbi, nego da bude štrajkbreher ili da se da čak i od vlastitih drugova nagovoriti da jede, jer drugovi vodeći računaju o njegovom stanju predložiše mu da ne štrajkuje. Drug Stejić je već 14 godina u Mitrovici, njega režim ne prebacuje u druge zatvore, jer se je uvjerio da je uspio Stejića strašnim mukama, kroz niz godina, toliko umno onesposobiti da mu više nije opasan. Stejić je zaista postao umobolan, uslijed svih muka što je morao da pretrpi. Na primjer, on stalno svakoga ubjeđuje kako je on pronašao jedan patent, po kome se može snijegom ložiti peć, tako da bude čovjeku upravo vruće u sobi. Osim toga patenta on govori da je pronašao još nekoliko, ali svi ti patenti polaze od snijega i od leda. Zašto drug Stejić stalno fantazira baš od snijega i od leda, nije li to karakteristično? Iz toga se da zaključiti kako strašno je on morao patiti kroz čitavih 7 godina, okovan u teške okove, koji su mu užasno iznakazili noge u studenoj samici, gdje se ni u najvećoj zimi ne loži. Na pola poludivši od svih patnja i studeni u njegov se bolesni mozak uvrtila fiksna ideja da se može iz snijega i leda stvoriti toplota. Da je on mogao kraj svega toga ostati živ uzrok je taj, što drug Stejić posjeduje

ogromnu fizičku snagu. Razumije se da je sada i fizički skršen, obolio je na škrofulozi itd. Otkad su počeli dolaziti mnogi drugovi komunisti na robiju, njegov je um pomalo opet oživio, naročito kad su drugovi uspjeli da ga dobiju u svoju sredinu. U stalnom saobraćaju sa drugovima, on je počeo da se pomalo oporavlja, umno i fizički. Ali je poslije štrajkova drugova glađu opet bačen među kriminalce, jer režimu nije u interesu da poludjeli komunista opet ozdravi. Režim bi dapače volio da svi komunisti polude, za to se toliko i trudi da drugovima čim više ogorči život, bilo moralnim ili fizičkim patnjama.

U ljetu 1931 došao je iz mitrovačke kaznionice u Lepoglavu jedan transport od 70 kažnjениka. Između tih bilo je 35 političkih, t. j. komunista. Prebačeni su u Lepoglavu zbog pobune u Mitrovici radi smrdljive hrane i pokvarenog hljeba, radi čega su mnogi teško oboljeli. Uprava zavoda je, u sporazumu sa ministarstvom, izdvojila one za koje je mislila da su najopasniji i poslala u Lepoglavu. Na putu, u zatvorenim marvinskim vagonima, okovani i povezani jedan uz drugoga, drugovi su neprekidno pjevali revolucionarne pjesme. U svakoj većoj varoši, a naročito u Zagrebu, gdje je vlak dulje vremena stajao, orila se iz zaključanih vagona najljepša proleterska pjesma — Internacionala. Radnici na željezničkoj pruzi zastajali su i sa ozarenim licima slušali tu pjesmu, koju neustrašivo pjevaše osuđeni i okovani proleterski borci u vrijeme, kada je

13

194

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

vojno-fašistička diktatura najstrašnije bjesnila, kada je ubijala na desetke hrabrih boraca i kažnjavala na dugotrajnu robiju samo radi jedne takove pjesme. Žandari su bjesnili, grozili pucanjem, zaletavali se noževima na okovane drugove, koji su pjevali, ali naišli su na prijeteće oči okovanih Prometeja i moradoše ustuknuti. Kad su ovi drugovi došli iz Mitrovice, naša mala grupica od 7 drugova, koliko nas je do tada bilo u Lepoglavi, mnogo se obradovala. Našli smo se opet zajedno, stari prijatelji i znanci iz rada i borbe napolju. Odcjepljeni jedni i drugi od vanjskog svijeta svaki se ipak nadao da će nešto nova čuti. Prva pitanja bila su: da li partija vani radi, da li je uspjela izdržati taj teški nalet vojno-faš. diktature itd. Ni dugotrajna robija ni muke nisu teške, sve se to skoro sa lakoćom podnaša, kad čovjek zna da partija dalje postoji, da radi, da nije pobijedena t. j. uništena..."

Na kraju izveštaja o Lepoglavi Josip Broz pominje ukratko i ostale osuđenike koji su bili s njime na izdržavanju kazne u ovom kaznenom zavodu.

Iz Lepoglave Josip Broz je prebačen u kaznenu zavod u Maribor, početkom 1931 godine, zajedno sa dr. Monijem Levi, Stevom Čolovićem i Jovom Trajkovićem. U to vreme u Mariboru nalazili su se od ranije Rodoljub Čolaković, Rade Vu-jović, Janko Butalo, krojački radnik iz Bele Krajine i Kocman, radnik iz Celja.

Mariborska tamnica bila je poznata kao najgora u staroj Jugoslaviji. Upravnik je bio Nikola Vrabl, ili „Rabelj“, kako su ga robijaši i nazivali, što slovenački znači krvnik.

O susretu s Josipom Brozom u Mariboru priča Rodoljub Čolaković:

„Vrabl je nas političke krivce odmah po dolasku bacio u samice. Ja sam izdržao punih 14 mjeseci u samici. U oktobru 1930 organizovali smo štrajk glađu. Petog dana štrajka u moju ćeliju upali su čuvari, naredili mi da sjednem, natukli mi luđačku košulju, strpali naročita gvožđa u usta da ih ne mogu zatvoriti, a zatim

mi je jedan natstražar nabio u usta crijevo i gurnuo mi ga do stomaka. Poslije toga je donio lijevak i po-
1 Nikola Vrabl bio je uhapšen 1945 godine, jer je pod okupacijom bio upravnik kaznenog zavoda. Godine 1947 njegov sin pisao je jedno pismo drugu Titu, moleći da se otac pusti iz zatvora, jer je bio izdržao dve trećine kazne. Drug Tito je intervenisao da se Vrabl pusti na slobodu. Rodoljub Čolaković ovako opisuje jedan svoj razgovor s drugom Titom povodom puštanja Vrabla na slobodu.

„Mnogo godina docnije, u ljeto 1947 godine, bio sam kod Tita u gostima u Sloveniji. Proputovao sam tada s njime gotovo cijelu Sloveniju. Jednog dana, vraćajući se iz Stmišča, zaustavili smo se da se

SUZANJ BROJ 483

195

moću njega i gumenog crijeva sasuo mi pola litra vruće čorbe. Vađenje gumenog crijeva iz stomaka još je više boljelo. Poslije toga natstražar mi je pakosno rekao: — Eto ti sad, pa sad štrajkuj glađu.

Ja sam odmah pred njim stavio dva prsta u usta i poblju-vao svu hranu.

— Nećete ni vi. Možete mi ponoviti.

Jedanaestog dana štrajk smo okončali, dobivši izvjesne olakšice. Ja sam čak dobio i pravo da umjesto fizičkog rada obavljam posao pomoćnika knjigovođe. Međutim, kada su Tito i drugovi došli u Maribor, njih su strpali u samice, a protiv nas takođe se režim pooštrio. Istovremeno, iako nismo imali veze s Titom i drugovima koji su bili u samicama, izjavili smo upravniku kaznionice da ćemo odmah otpočeti sa štrajkom glađu. On se uplašio ovoga štrajka i pristao na naše uslove. A naši uslovi bili su slijedeći: zajednička soba za nas osmoro, pravo da možemo da čitamo knjige, da ne radimo napolju fizičke poslove, svijetlo do 12 sati noću, šetnja u krugu svaki dan, a nedjeljom dva puta, da možemo dobijati pakete od kuće i jednom mjesečno do pet kilograma.

Kada smo se sreli s Titom u zajedničkoj sobi, on nam je rekao da su i oni u samicama zaprijetili štrajkom glađu. Uslovi u tamnici i dalje su bili vrlo surovi. Hrana je bila vrlo rđava. Šest stotina grama hljeba dnevno, a mesa svega jednom nedjeljno. Ujutru bismo dobijali ajnpren-supu, u podne jedno jelo, strašno kiselu repu ili polutruli krompir, zatim oljušteni ječam s krompirom, a ljeti samo porciju prezrele salate. Pakete smo mogli dobijati, ali osim mene i još jedno dva druga, rijetko ih je ko dobijao. Uprava kaznenog zavoda vodila je strogu kontrolu nad time da paketi dolaze samo od najuže rodbine."

Uprava kaznenog zavoda vršila je raznovrstan pritisak na političke osuđenike. Tako je upravnik Vrabl pozvao Josipa Broza i saslušavao ga zašto neće da traži uslovni otpust. U arhivi mariborskog kaznenog zavoda nađen je sledeći dokument:

odmorimo i ručamo u jednom voćnjaku kraj Maribora. Desno od nas, kroz krošnje, nazirali su se zidovi mariborske tamnice.

— Sjećaš li se kaznionice i Vrabla? upitao me je Tito.

— Kako se ne bih sjećao.

— Znaš li da je Vrabl bio u zatvoru?

— Kako bio, a zar je pušten?

— Njegov mi je sin pisao i molio me da ga pustim. Ja sam se aauzeo i pustili su ga.

— Nikada ga ja ne bih pustio, rekao sam Titu. — Sta je on s nama i ostalima radio.

— Ti si sektaš, rekao je Tito i slatko se nasmijao."

13*

196

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA
UPRAVA

MUŠKE KAZNIONE U MARIBORU Broj 766/32.

Zapisnik

sastavljen u upravi muške kaznionice u Mariboru dana 12. 2. 1932. u smislu raspisa Ministarstva pravde od 30. 11. 1931. broj 138.946.

Prisutni:

Upravnik Vrabl Niko, preglednik Močnik Anton.

Iz zatvora se dovodi osuđenik mat. br. 483 B r o z Josip i na pitanje, zašto ne moli za uslovni otpust, izjavljuje:

„Po mojem mišljenju propisi o uslovnom otpuštanju za političke osuđenike se uopće ne mogu primenjivati, jer bi to značilo, da se moraju odreći svojeg političkog uverenja. U tom me potvrđuje takođe činjenica, da ministarstvo pravde dosad još nijednom političkom osuđeniku nije dozvolilo uslovnog otpusta, iako su za njega molili. Cilj uslovnog otpusta jeste, da se uslovno otpušteni osuđenik poboljša odnosno da bar pokaže volju za poboljšanje. Ja se pako svog političkog uverenja ne mogu odreći, usled čega niti ne molim za uslovni otpust."

Pr. p.

SUŽANJ BROJ 483

Močnik Anton

N. Vrabl

Josip Broe

Stevo Sabić iz Tomaša nije u tim danima zaboravljao svog druga iz Velikog Trojstva i nastojao je da položaj Josipa Broza i ostalih drugova u mariborskoj kaznionici olakša. U arhivi nekadašnjeg kaznenog zavoda u Mariboru pronađeno je pismo Steve Sabića koje glasi:

„Dragi Joža! Konačno ipak primih i od Tebe vijesti, — mislio sam, da Te već nema među živima. — Veseli me mnogo, da su moje misli postale lažne, a ne samo mene; nego i sve naše rođake, koji su također držali da si nas ostavio zauvijek — i t. d. — Mnogo me veseli, da se ne dosađuješ, da ipak imadeš dovoljno duševne hrane; no ni mi na slobodi nemamo baš sve, što bi htjeli i želili; odnosno, što bi trebali, da se lično usavršavamo; no ipak dosta je i ovo, što imademo na raspolaganju i t. d. — i t. d. — Mnogo me veseli, da su Poljka i mali Žarko dobro — oni su potpunoma osigurani u svakom

197

pogledu. Ja sam Ti poslao ovih dana jedan paket u kojem imade 2 kg. slanine, 2 kg. salame, nekoliko siraca i jedan kruh. Ovako ću Ti svaki mjesec poslati tako, da o tome ne vodiš računa — gladovati nećeš u nikojem slučaju. Ja sam već govorio sa svima našima rođacima o tome, pa smo se suglasili jednodušno, da ćemo Te hraniti, pa makar kako teško bilo; t. j. makar kakove razmjere kriza zauzela — toliko ćemo još i zaraditi, da i Tebe prehranimo — i t. d. — Da li Tvoji ostali drugovi što dobijaju od svojih? Javi mi, da znadem, te eventuelno, da i njima što pomognemo u hrani. Ja znadem, da ćete Vi svi dijeliti, pa mislim, da Vam neće dosta biti, pa bih Vam poslao svaki mjesec oko 10 kg. — O tome mi javi, da znadem čim prije kartom. Svi naši Ferdo, Franjo, Marko, Joža i ostali još

uvjek po starom životarimo — mučimo se sa punom nadom i vjerom za skori boljitak. Joža je upravo ovih dana došao kući — osjeća se potpunoma dobro i mnogo Te pozdravlja. — Ja se pak borim s poljoprivredom, gnjavim se i mučim kao svi poljoprivrednici — koristi nikakove — toliko, da živim nekako — i t. d. |—
• U ovim prilikama uvijek sa ženitbom odgađam, — čekam bolja vremena. — Mnogo naših seljaka pada pod stečaj — oko 50—60% već ove godine ne će moći podmiriti poreza i daće — sve je prezaduženo i t. d. — — Toliko ukratko — poslije malo obširnije, kada mi se javiš. — Sada sam i bolestan — influenza, pa ću završiti. •— Svi Te mnogo mnogo pozdravljaju, a napose Te pozdravlja iskreno Tvoj

Stevo. 10. 3. 1932."

Uprava kaznenog zavoda odmah je obavestila upravu policije u Zagrebu, tražeći da se povede istraga, da li je Stevo Šabić rođak Josipa Broza. O tome svedoči akt čiji je prepis nađen u kaznenom zavodu u Mariboru:

1407/32

Žandarmerijskoj stanici u
Bjelovaru

Ovdašnji osuđenik B r o z Josip, rođen 1892 godine u Klanjcu, zavičajan u Zagorska sela, kat. vere, oženjen, mehaničar i privatni činovnik iz Zagreba, Petrova ulica broj 60, bio je suđen od sudbenog Stola u Zagrebu dne 14. XI. 1928 pod I. 3778/28 radi zločinstva po čl. 1 toč. 1, 2 i 6 Zakona o zaštiti javne bezbednosti i reda u državi na 5 godina robije. Kaznu izdržava sada u muškoj kaznionici u Mariboru.

Broz Josip je dana 14 ov. mj. primio paket sa hranom od Stjepana Šabića, natporučnika u miru, Ciglana, pošta Severin kraj

198

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Bjelovara; od njega je primio takođe pismo, koje prilazem u prepisu. Izvolite izviditi i saopštiti da li je Stjepan Šabić neki rođak osuđenog Broza Josipa i kakav interes ima u tome, da se zanima za sudbinu ovdašnjih osuđenika-komunista i da je spreman on sam i drugi slati Brozu Josipu i drugim ovdašnjim osuđennicima-komunistima pakete sa hranom.

U Mariboru, dne 16 marta 1932.

Upravnik: Vrabl

U arhivi je pronađeno i sledeće pismo Josipa Broza upućeno Stevi Šabiću:

„Maribor, 8. V. 1932.

Dragi Stevo,

primio sam Tvoj paket sa živ. namirnicama i pismo; bilo je sve u redu, onako kako si u pismu naveo. Bio sam neobično obradovan kad sam vidio da si se odmah odazvao da mi pomogneš ti ovom teškom stanju; tim više što vidim da si jedini ti od sve moje rodbine koji najvize vodiš računa o meni. Sto se tiče toga da mi i dalje šalješ svakog mjeseca po nešto za jelo — javljam ti za sada ovo: paketa mi nemoj slati tako dugo dokle ti ne javim; za sada još nemam pravo na paket, jer sam zajedno isti dan sa Tvojim paketom dobio i iz Zagreba jedan paket, tako da je svega skupa bilo 14 kg, pa su mi ono što je bilo iznad 5 kg zaračunali unaprijed. Osim toga dobili su po nešto i moji prijatelji od svojih, tako da za sada pomalo imamo. Nego nefito drugo bih ja tebe molio: prema onome što si mi poslao, vidio sam da si poneke stvari kupio, pa u mjesto da mi kupuješ tamo Ti

mi rade pošalji jedno pedeset dinara, jer dozvoljavaju i ovdje mjesečno kupiti po prilici do 2 kg slanine i slično. Osim toga, ja u zadnje vrijeme nemam ni dinara svoga novca, tako da nemam ni za poštarinu; morao sam za ovo pismo pozajmiti. Do pred kratko vrijeme imao sam stalno ponešto novaca, jer mi je Poljka redovno slala, no u zadnje vrijeme mi ne šalje ništa. I obzirom na krizu na novčanom tržištu kaže da ne može naći načina kako da mi pošalje, ali se nada da će naći nekakav put da mi pošalje.

Prije kratkog vremena sam dobio od nje pismo i fotografiju Žarka. Mali se toliko razvio da ga skoro ne bi prepoznao. Inače kaže da se dobro uči. Pisao mi je i on: pita me kada ću doći k njemu? Osim toga poslao mi je neke svoje crteže. U glavnom njima je tamo dobro i to me prilično tješi.

Iz Tvoga pisma sam razabrao da ni kod vas na selu nije najbolje; mnogo bi me interesiralo kad bi Ti meni malo opširnije o

SU2ANJ BROJ 483

199

tome pisao. Kad je kod vas tako loše šta mora istom biti u siromašnijim krajevima: Zagorje, Lika itd. Iz ekonomskih časopisa vidimo da je stvoren neki Zakon o razduženju seljaka.

Kako moja ostala braća, Franjo i Ferdinand? Molim Te pitaj Marka da li njemu šta piše Joško, bivši Polakov mašinista? Ako slučajno ideš u Vel. Trojstvo, pozdravi tamo moje znanice, a naročito Filipa Kranželića.

Javi mi također kako kod vas ove godine izgledi za žetvu? Mislim da nije naškodila odviše duga zima? Za Srem, Posavinu itd. znamo da su strahovito nastradali od poplave. Tu je dakako posve isključena proljetna sjetva, što će još više pogoršati položaj seljaka iz tih pokrajina.

Mnogo mi pozdravi sve rođake i prijatelje. Kad budeš u Bjelovaru onda pozdravi Jošku. Mnogo Te srdačno pozdravlja Tvoj

Josip."

Upravnik kaznionice Vrabl nije propustio da i o ovom pismu obavesti jednim aktom žandarmeriju u Bjelovaru. Prepis tog akta takođe je nađen u kaznioničkoj arhivi:

2276/32

Zandarmerijskoj stanici

u Bjelovaru K broju 385.

Pozivajući se na dopis ovog ureda broj 1505/32 od 23/111. 1932 šaljemo Vam prepis pisma kojeg je pisao osuđeni B r o z Josip na naslov: Stjepan Š a b i ć, nadporučnik u penziji, selo Tomaš kraj Bjelovara.

U Mariboru, dne 9 maja 1932.

Upravnik: Vrabi

„U samici u Mariboru — priča Josip Broz — najstrašniji mi je bio, čini mi se, onaj dan kad sam, jednog ledenog jutra, kroz malo prozorče pokriveno daskama, čuo škripanje jedne lokomotive koja je tuda prolazila. Na njoj je bio neki neuki mašinovođa, pa je tako naglo kočio, tako je postupao s jadnom mašinom da mi je došlo da mu po vičem kroz prozor: „Čovječe, ne muči je!"

Poslije smo mi komunisti bili pušteni iz samica i smješteni u zajedničku sobu.

Uslovi robijanja bili su vrlo teški. Svi zajedno nismo dobijali više od jednog do dva paketa mjesečno. Zato smo imali izabranog ekonomu, koji je čitav paket dijelio na osam dijelova, a zatim svaki dio na 30 djelića. To nam je bio

i

dodatak u ishrani, a obično se sastojao od kocke šećera na dan, režnjića slanine ili tome slično.

Stalno smo bili polugladni. Mnogo je smetalo drugovima što nismo imali duvana. Jedva je dnevno stizala po jedna cigareta na nas osmoro, od kojih, na sreću, polovina nije pušila. Tako smo jednu cigaretu dijelili na 4 dijela. Olovkom bi naznačili tri crte na cigareti, pa bi svaki pušio do svoje crte. Najslađi je bio zadnji dio. Zato smo red kod pušenja mijenjali, da bi svakoga dopalo da puši kraj cigarete.

U sobi smo imali osam postelja. Daske, na njima slamarica sa slamom koja se nije mijenjala i po pune tri godine. Na postelji nije bilo plahta ni jastuka, nego samo tanko čebe ljeti, a nešto deblje zimi. U posteljama bilo je puno stjenica. One su se zavlčile naročito u daske na krevetu. Dugo i dugo smo razmišljali o načinu kako da ih utamanimo. Krišom smo nabavljali petrolej, ali nije mnogo pomagalo. Onda smo izmislili ovakav metod. Uzmemo daske i onda u rupe i šupljine na dasci zavlčimo usijanu žicu i tako tamanimo gamad.

U uglu sobe nalazila se na jednom podijumu kibla. Ujutru prvi pozdrav stražara bio bi:

— Kible van, smeće van.

Svakog jutra iznosili smo kiblu do klozeta, tamo je ispra-žnjivali, a stražar bi se derao na nas:

— Tatino, brže!

U sobi se nije ložilo, zima nas je strahovito pogađala. Konačno je Colaković uspio da ishodi da kupimo furunu novcem koji su mu njegovi poslali. Tu furunu smo nazvali „buržujka“. Oko nje smo se uveče okupljali i razgovarali.

Sam naš život tekao je ovako. Zimi smo morali da ustajemo u šest sati, a ljeti u pet. Preko dana nas osmoro morali smo da napravimo hiljadu osam stotina kesa od papira. Kad su nas smjestili zajedno, izvršili smo podjelu rada. Jedan je sjekao papir, drugi mazao lijepak, treći lijepio, tako da smo Čitav posao obavljali za dva sata. Naravno, po propisima kaznionice bili smo za ovaj posao plaćeni! Zarađivali smo svaki po 3 do 4 dinara mjesečno. Za polovinu te sume mogli smo nabavljati nešto od namirnica, a druga polovina bi se zadržavala da bi nam se predala kad izdržimo kaznu: „Da bismo imali sredstava da otpočnemo pošten život“, kako je govorio upravnik.

Dolazili smo u kontakt i sa kriminalcima. Oni su imali samo jedan cilj, da dođu do pomilovanja. Izmišljali su sve i sva, moguće i nemoguće stvari, pronalazen je čak i perpetuum mobile, ljudi su rješavali i kvadraturu kruga i druge probleme, sve u nadi da će na taj način doći do pomilovanja. Drugi opet, čija mašta nije radila u tom pravcu, a željeli su da budu pomilovani, izmišljali su druge stvari. Po njima, kraljica Marija se porađala

svakog dana dva puta, i to češće je rađala princa nego princezu, jer je za muško dijete, navodno, amnestija trebalo da bude šira."

Uprkos svim merama koje je preduzimao upravnik, grupa komunista u Mariboru uspela je da dobavlja redovno štampu i knjige. O tome priča Rodoljub Colaković: „Ja sam radio kao pomoćni knjigovođa, a knjigovođa je bio činovnik kaznionice, jedan student prava, Slovenac, po imenu Gregorič, koji je za platu od 900 dinara

radio taj posao. To je bio plašljiv čovjek, ali, iako je bio klerikalac, pomagao nam je u mnogim stvarima, jer se u to vrijeme pop Korošec nalazio u internaciji, pa je i ovaj mladić klerikalac u neku ruku bio u opoziciji prema režimu. Najvažniju uslugu on je činio time što je u svoje računске knjige, preko podne, stavljao „Slovenca“, a ja bih novine pročitao, na mali komadić papira sitno ispisao najvažnije vijesti, to sakrivao u „šlic“ i nosio drugovima, koji su ih nestrpljivo čekali. Kod ovog činovnika dolazio je još jedan činovnik, po imenu Maks Fišer, koji je imao za ženu Srbijanku. I ona je često dolazila u kancelariju i slala mi nešto hrane. Jednom mi je poslala parče torte, a da bi svakome dopao zalogaj, podijelili smo to parče na osam dijelova. Isti taj činovnik bi obično kupio i jabuka za nas, pa bih ih ja skrio u nogavice i nosio drugovima. Morao sam preći iz prizemlja čak na prvi sprat, pa je bila velika opasnost da me neki stražar u prolazu ne pretrese, što je bio vrlo čest slučaj. Primjenjivao se i sistem „suvog kupanja“ to jest skidanja do gola i detaljnog pretresanja.

U tamnici postojao je partijski komitet, kome se na čelu nalazio Tito. Partijske sastanke redovno smo održavali, jednom nedjeljno. Za teoretski i drugi rad imali smo malo uslova. Nismo imali knjiga, a ipak se intenzivno radilo. Imali smo organizovani kurs iz političke ekonomije. Tito je najviše prorađivao „Anti-Duhringa“, studirao je političku ekonomiju i filozofiju. Jednom, kad je tražio od upravnika da mu propusti neku istoriju grčke filozofije, ovaj mu je odgovorio:

— Kaj će vama filozofija, kladivo je za vas.

Tito je mnogo čitao i psihologiju, naročito Behterjeva.

Radilo se individualno, ali je svaki član Partije na sastanku morao da podnese svoj plan i izvještaj koliko je prešao materijala. Tito je osim toga učio i engleski. Održavali smo svake nedjelje po jedno predavanje iz oblasti književnosti, istorije radničkog pokreta, nauke itd. Tito je držao predavanja iz Oktobarske revolucije. Ja sam u Mariboru preveo „Finansiski kapital“ od Hilferdinga. U razne sveske koje sam imao pred sobom prvo sam prepisivao citate iz „Državnog prava“ Slobodana Jovanovića, a poslije nekoliko stranica prevodio sam Hilferdinga. Inače u našoj tajnoj biblioteci imali smo osim „Anti-

i.

202

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Duhringa“, „Države i revolucije“, još i „Akumulaciju kapitala“ Rože Luxemburg, „Ekonomsku teoriju Karla Marxa“ od Kaut-skog, Marxovu „Bedu filozofije“ i „Finansiski kapital“ R. Hilferdinga. U Mariboru je i Vujović završio prevod „Anti-Diih-ringa“, a Tito i ja smo pregledali prevod, jer je Tito dobro znao njemački. U tamnicu dolazilo nam je legalno nekoliko časopisa, kao na primjer „Srpski književni glasnik“, „Bankarstvo“, „Narodno blagostanje“, „Stožer“ i „Economist“ na engleskom jeziku.

Uporno smo radili da uhvatimo vezu sa drugovima napolju. To su bila teška vremena. Partijska organizacija u Zagrebu toila je razbijena. Ipak je drug Tito uspio da se poveže s jednom drugaricom, koja je bila služila kao veza našim drugovima u Zagrebu koji još nisu bili uhapšeni."

Tako je Josip Broz proveo pet godina na robiji.

Glavo jedanaesta PONOVO NA SLOBODI

Izlazak sa robije. — Uzroci slabosti rada Partije. — Kako je nastalo ime Tito. —

Ilegalni prelaz preko granice i odlazak do CK u Beč. — Član Politbiroa CK KPJ. —

Partiska konferencija za Sloveniju u dvorcu biskupa Rožmana. — Titov susret sa Edvardom Kardeljem. — Tito ponovo u Beču. — Odlazak u Moskvu.

Josip Broz je izdržao i ostatak kazne od tri i po meseca u Frankopanskoj kuli u Ogulinu. U martu mesecu 1934, stražari ogulinskog sudskog zatvora sproveli su ga u policiju, gde mu je saopšteno da su mu vlasti odredile rodno selo Kumrovec u Zagorju kao prinudno mesto boravka. Ova mera bila je pri-menjivana protiv mnogih ne samo komunista, nego i pretstav-nika građanskih partija koji su bili u opoziciji prema diktatorskom režimu kralja Aleksandra.

Tako je Josip Broz došao krajem marta u svoje selo Kumrovec. Uputio se pravo u rodnu kuću. Neposredno pre njegovog dolaska bio mu je umro brat Dragutin—Karlo, koji je stanovao u roditeljskoj kući. Tu je zatekao samo njegovu ženu i decu. Istoga dana, po dolasku u svoje selo, morao se prijaviti vlastima, predsedniku opštine u kojoj se nalazio Kumrovec. To su bila Zagorska Sela, nedaleko od Kumrovca.

U opštini je Josip Broz zatekao predsednika Josipa Juraka. s kojim se poznavao još od detinjstva. Jurak je zatvorio vrata, prišao Josipu Brozu, potapšao ga po ramenu i rekao:

— Dobro si se držao!

Ovakav stav Jurakov iznenadio je Josipa Broza. Jasno je bilo da režim kralja Aleksandra nema nikakve podrške u narodu, ali da jedan predsednik opštine, i to naimenovani predsednik, koji bi u čitavom kraju trebalo da bude glavna podrška re-

204

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

zimu, da takav čovek čestita jednom komunisti koji je odležao pet godina robije, — zaista je bilo neočekivano.

Predsednik opštine je, dalje, rekao Brozu da bi po propisima trebalo da se javlja svakoga dana, ali je pritom namignuo. Znači, i njemu je jasno bilo da Broz neće ostati dugo u svom rodnom selu. Tako je i bilo. Broz je obišao u selu sve svoje rođake i poznanike, odlazio preko Sutle, u Podsredu, do svoje tetke Ane, upoznao se sa stanjem u zagorskom i slovenač-kom selu.

Samo jednom licu nije se dopadalo što se Broz vratio. Jedne nedelje, u kapeli sv. Roka pop je posle službe počeo da govori kako se u selu pojavio antihrist, ciljajući pritom na Brozove razgovore sa seljacima.

Kao prvo trebalo je napustiti Kumrovec i više se ne javljati vlastima. Iz Kumrovca je otišao u Samobor, gde se privremeno nastanio kod svoje sestre Tereze, udate za jednog obučara u tom mestu. Iz Samobora Josip Broz je odlazio u Zagreb, gde je uspostavio kontakt s ilegalnom partiskom organizacijom.

Čim je nestanak Josipa Broza iz Kumrovca bio primećen, zagrebačka policija izdala je za njim poternicu. Zato se on više nije mogao da kreće pod svojim pravim imenom, a morao je takođe da promeni spoljašnji izgled. Pre svega, pustio je brčiće, koji su mu dosta promenili fizionomiju. Obojio je i kosu, crvenkastom bojom, i počeo da nosi naočare. Još ranije, dok je bio u selu Veliko Trojstvo, upala mu je jednom prilikom, 1924 godine, čioda u oko, pa je dobio zapaljenje očiju. Morao je hitno da ode u Zagreb na operaciju, kod jednog lekara specijaliste. Posle te operacije nosio je naočare dok mu oko nije sasvim ozdravilo. Sada, po izlasku s robije, 1934 godine, stavljao je naočare od običnog stakla, da ga policajci i detektivi ne bi mogli lako da prepoznaju.

Josip Broz je uzeo i drugo ime. Tada je bilo nužno — i to je važno kao pravilo — da se u partiskom radu ne nastupa pod svojim pravim imenom, kako bi se smanjila mogućnost provala. Naprimjer, ako bi bio uhapšen neki član Partije koji zna prava imena drugih članova Partije, pa pod torturom odao drugove, policija bi im odmah ušla u trag. Isto bi se desilo i ako bi provokator prodro u neku partisku organizaciju. A ako bi postojali pseudonimi, policija ne bi znala o kojim se ljudima radi i gde se oni nalaze.

Pre odlaska na robiju, Josip Broz je imao nekoliko parti-skih imena, kao Georgijević, Zagorac i druga. Imenom Zagorac, potpisivao je i neke članke u radničkoj štampi.

Ime Tito Josip Broz uzeo je 1934 godine. On sam veli da ga je uzeo tek 1936 godine, kada je utvrdio da njegovo ranije ile-

PONOVO NA SLOBODI

205

galno ime Rudi upotrebljava još jedan član Centralnog komiteta, Rodoljub Čolaković, da ne bi došlo do nepotrebnih komplikacija. Međutim, iz dokumenata u arhivi CK KPJ iz 1934 godine vidi se da je Josip Broz još odmah po izlasku s robije upotrebljavao ime Tito. U Moskvi, na radu u Kominterni, Josip Broz je imao ime Valter. To ime upotrebljavao je i za vreme rata 1941—1944 u telegramima s Moskvom.

Zašto je Josip Broz uzeo ime Tito? Da li je imao izvesnih razloga da uzme baš to ime? Josip Broz o tome veli da se nije rukovodio nikakvim posebnim razlogom, nego da je ime Tito često u Hrvatskoj, a naročito u Zagorju.¹

Preko publiciste Steve Galogaže Josip Broz se povezao s partiskim rukovodstvom u Zagrebu, u kome su bili građevinski radnik Franjo Kralj, pećarski radnik Drago Petrović, krojački radnik Drago Marušić, i Srđan Priča, student. Došao je na sastanak s njima u podrumski stan jednog simpatizera u Ilici, kuda ga je doveo Kralj. U to vreme vladalo je među partiskim članstvom u zemlji veliko nepoverenje prema CK-u koji se nalazio u Beču. Gotovo sve provale događale su se usled toga što su bili hapšeni ljudi koje je CK slao iz Beča. Radnici u partiskom rukovodstvu u Zagrebu predlagali su da Tito odmah pođe

¹ Naprimjer, hrvatski istoričar Smičiklas navodi da se 1456 godine prilikom neuspele turske opsade Beograda u najodlučnijem trenutku bitke istakao Tito Dugović poreklom iz Zagorja. Kada se jedan janičar probio na vrh kule i hteo skinuti zastavu, Tito Dugović se zajedno s njime survao u ponor. To je bio odlučujući trenutak u bici. Najpoznatiji kajkavski (zagorski) književnik krajem XVIII veka zvao se Tito Brezovački (1757—1805); njegove se duhovite komedije „Matijaš Grabancijaš, đak" i „Dio-geneš" i danas prikazuju na pozornicama u Zagrebu. Dalje, otac poznatog hrvatskog pisca Ksavera Šandora Đalskog zvao se Tito. U zemlji, od 1937 pa do 1941, u partiskom radu Josip Broz najčešće je upotrebljavao ime Tito, u „Proleteru" 1939 i 1940 TT ili T. T. Posle izbijanja ustanka 1941 godine ime Tito on je prvi put upotrebio u skraćenici T. G., posle T. T., a kasnije (u 7 i 8 broju Biltena Vrhovnog štaba od 1 oktobra 1941) neskraćeno — Tito — kao komandant Vrhovnog štaba Narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, potpisujući proglase i naređenja Štaba. Posle toga ime Tito prodrlo je široko u narod. Pre rata 1941 imao je još nekoliko ilegalnih imena, koja je upotrebljavao na falsifikovanim legitimacijama i pasošima. Putujući po Evropi, između 1937 i 1941, upotrebljavao je dva lažna pasoša. Jedan je bio švedski, s imenom John Alexander Karlsson, a drugi kanadski s imenom Spi-ridon Mekas.

U dva maha 1939 godine, on se s ovim pasošima kao švedski i kanadski građanin vraćao u Jugoslaviju s putovanja po Evropi i u SSSR. U zemlji je upotrebljavao legitimacije na dva ilegalna imena: inženjer Ivan Kostanjšek, rodom iz Kranja (legitimacija Ministarstva šuma i ruda, „izdata“ 17 juna 1939) i inženjer Slavko Babić iz sela Dicma kraj Sinja (legitimacija Gradskog poglavarstva u Zagrebu „izdata“ 17 februara 1940). Godine 1941, kako mi je rekao Aleksandar Ranković, drug Tito je upotrebljavao i ime Novak. Postoji jedno pismo druga Rankovića drugu Titu tako adresovano.

208

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

u Beč, pa da tamo, na licu mesta, vidi kakva je situacija. Kako se seća Srđan Priča, Kralj je govorio:

— Ako Broz kaže da je tamo sve u redu, onda ćemo se i mi s time složiti.

Posle duže diskusije, partisko rukovodstvo u Zagrebu donelo je odluku da Broz odmah krene u Beč. Trebalo je da se ilegalno prebaci preko granice, a dok su se za ovo vršile pripreme, upoznao se s prilikama u zemlji. Evo kako on opisuje stanje u Partiji posle svog izlaska s robije:

„Kad sam došao u Zagreb i počeo da radim, drugovi su me izabrali za člana Pokrajinskog komiteta Hrvatske, to jest partijskog rukovodstva za Hrvatsku. Za vrlo kratko vrijeme uputio sam se u stanje partijske organizacije. Ono što sam tada saznao samo je upotpunjavalo sliku koju smo mi već bili stekli na robiji. Stanje u Partiji bilo je zaista vrlo teško, ali je bilo već novih, pozitivnih znakova. Sve do 1933 postojale su tu i tamo pojedine razbijene grupe. Skoro sav rukovodeći partijski kadar, ne samo viši, nego srednji i niži, ili je bio pobijen, ili se nalazio na robiji, ili je emigrirao.

Ali već 1933 godine počinju da se naširoko obnavljaju ilegalne ćelije KP, da se stvaraju mjesni komiteti, a 1934 godine, kad sam ja izišao sa robije, već su bili oformljeni i pokrajinski komiteti.

Osnovnu smetnju za rad Partije predstavljala je činjenica da se rukovodstvo Partije, to jest Centralni komitet, nije nalazio u zemlji, među masama. Kada je zagrebačka policija 1929 godine ubila sekretara CK, radnika Đuru Dakovića, ono što je ostalo od CK pobjeglo je preko granice i nastanilo se stalno u Beču.

Odlukom Kominterne tada je na čelo Partije postavljen Jovan Mališić—Martinović, intelektualac iz Crne Gore. Daleko od zemlje, od uslova u kojima su živjeli ljudi u Jugoslaviji, ovaj CK pokušavao je da uspostavi neke veze s organizacijama u zemlji. Slati su razni ljudi, ali oni su većinom padali u ruke policiji, pa su se vrlo slabo držali i izdavali ne samo pojedince, nego i čitave organizacije. Tako je na stotine ljudi dolazilo u ruke policiji. To je imalo za posljedicu da su partijske organizacije u zemlji potpuno izgubile povjerenje u rukovodstvo u inostranstvu, pa su mnoge od njih čak i odbijale vezu s tim i takvim rukovodstvom. S druge strane, teror policije nije popuštao. Računa se da je od 1929 godine, kada je kralj Aleksandar uspostavio diktaturu, kroz zatvore u Jugoslaviji prošlo oko 35.000 političkih osuđenika. Oni su tu skoro svi bez razlike bili premlaćivani, a samo je mali dio izveden na suđenje, pred specijalni sud za zaštitu države. Godine 1929 bilo je osuđeno od ovoga suda 110 lica, godine 1930 — 388, go-

PONOVO NA SLOBODI

207

dine 1931 — 196, godine 1932 — 301, godine 1933 — 458, a godine 1934 — 493 lica.

Po mom mišljenju za ovakvo stanje u Partiji umnogome je uzrok bio i metod rukovođenja. Ljudi su prosto bili natjerivani na to da ne misle svojom glavom, nego da odnekud spolja čekaju uputstva šta imaju da rade. Prije svega, ljudi u zemlji, koji su se nalazili u neposrednom procesu borbe, nisu smjeli da preuzmu nikakvu političku akciju dok to ne bi odobrilo više rukovodstvo, to jest CK. A to rukovodstvo nalazilo se u inostranstvu, u Beču. Znači, moralo se čekati na njegove direktive. S druge strane, ni taj CK nije imao slobodu akcije. On je svaku svoju rezoluciju morao prethodno da pošalje Komin-terni u Moskvi, gdje su sve stvari, prvo, dolazile u ruke mlađih činovnika, zatim starijih, pa tek onda izlazile pred forum. Tu su se, prvo, analizirale, potom su se donosili zaključci, koji su čekali na odobrenje, pa je najzad direktiva slata CK-u u Beč, otkuda se, konačno, prenosila u zemlju partijskim organizacijama.

To nije bio samo dug put nego često i nepravilan. Ustvari, odluke o radu Partije donosili su ljudi daleko od ove zemlje, daleko od neposrednog procesa borbe, često i bez dubljeg poznavanja uslova u zemlji. Kad se uzme u obzir još i frakcijska borba u samom CK-u, može se zamisliti sva težina situacije. Zbog toga je stalno dolazilo do smjenjivanja rukovodstva. Zbog slabosti i neuspjeha tražio se izlaz u mijenjanju ljudi. Pritom je, kao pravilo, Kominternu najradije na te položaje postavljala ljude koji su živjeli u Moskvi, ljude iz svog aparata. Ona nije imala povjerenje u drugove koji su izrasli u borbi u zemlji. Jasno je onda zbog čega nije moglo doći do većih rezultata u radu Partije u Jugoslaviji.

Prvi i osnovni zadatak koji se postavljao na sjednicama Pokrajinskog komiteta u Zagrebu bilo je uspostavljanje veze sa Centralnim komitetom u Beču. Ljudi su otvoreno govorili da nešto nije u redu, da policija hapsi svakoga čovjeka koji dolazi od Centralnog komiteta, da tako nastaju provale, pa je čak bilo ljudi koji su predlagali da se veza uopće ne drži. Zbog toga je partijsko rukovodstvo u Zagrebu donijelo odluku da ja krenem u Beč, pa da tamo na licu mjesta vidim s ljudima iz CK kako se može uspostaviti sigurna veza.

Bilo je već ljeto, početak jula, kad sam završio u Zagrebu jedan duži referat o fašizmu za partijsku organizaciju na zagrebačkom univerzitetu i onda pošao za Beč. Imao sam da izaberem jedan od dva načina putovanja: ili da nabavim lažni pasoš, pasoš na tuđe ime, ili da pređem granicu na nekom mjestu gdje je slabije čuvana. Da se napravi lažni pasoš nije bilo dovoljno vremena, a osim toga, u to vrijeme, naša tehnika nije

208

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

još bila razvijena, pa sam odlučio da pređem granicu bez pasoša. Kao mjesto prelaska izabrao sam mali planinski grad Tržič, u Sloveniji. Kraj Tržiča planinski vijenac Karavanki dijeli Jugoslaviju od Austrije, pa su turisti s legitimacijama Slo-venačkog planinarskog društva imali pravo da zalaze do deset kilometara na austrijsku teritoriju. To sam ja iskoristio, nabavio lažnu planinarsku legitimaciju, obukao gojzerice, stavio ruksak na leđa i tako stigao u Tržič. Tu sam pronašao jednog vodiča koji je bio spreman da me kraticama prevede preko granice, a da pritom izbjegne pogranične karaule, u kojima se vršio pregled legitimacija svih planinara koji su prelazili u Austriju. Ovaj vodič radio je to za novac. Osim toga, bavio se švercom kremenjača za upaljače. Tražio mi je za tu uslugu trista dinara.

U prvi sumrak krenuli smo iz Tržiča uzbrdo ka granici. Moj vodič imao je u svom ruksaku i tri flaše vina, pa je s vremena na vrijeme zastajao i potezao iz flaše. Išli smo vrlo sporo. Već je bila prošla i ponoć, a mi nismo još izbili na granicu. Konačno smo se u svitanje približili granici. Vodič mi je pokazao graničnu karaulu i rekao:

— Idi dalje sam, jer si mi samo dovde platio da te vodim.

Međutim, nalazio sam se na najopasnijem dijelu puta. Zahtijevao sam da me vodi dalje, da mi pokaže dio granice gdje se može najlakše preći, jer put koji mi je pokazao vodio je jednom čistinom sasvim blizu karaule.

— Hoću, — odgovorio je vodič — ali da mi platiš još trista dinara.

Morao sam pristati. Vodič je putem popio već toliko vina da se teturao. Kad smo došli na stotinjak metara od granice, ponovo je počeo da me ucjenjuje. Tada sam planuo, izgrdio ga i rekao da idem sam. Ali on je ipak pošao sa mnom, jer je išao po kremene za upaljače.

Mrtav umoran stigao sam u prvu kuću na austrijskoj strani oko 6 izjutra. U kući su stanovali Slovenci. Od ukućana zatekao sam samo jednu staricu s ogromnom gušom. Ona me je, kao turistu, povelala da spavam na sijenu u jednoj brvnari. Probudio sam se tek oko podne i počeo da posmatram život u kući. Starica je dozivala piliće:

— Pi, pi, pi...

Ali kad su se pilići već okupili, starica odjednom nije više mogla da viče pi, pi, pi... nego bi iz njene guše izletio zrak, a pilići se razbježali. Kad se ovo zatim ponovilo, ustao sam i pomogao staroj ženi da dozove svoje piliće. Tu sam ručao i onda polako krenuo ka prvom većem selu. Kad sam se primakao prvim kućama, čujem gdje pucaju puške, ne učestano, svakih

PONOVO NA SLOBODI

209

L

nekoliko minuta. Na ulazu u selo odjednom iskočiše preda me tri mladića, u civilnom odijelu, s puškama u ruci:

— Halt! — viknuo je prvi.

U prvi mah nisam znao šta se u selu zbiva. Tek kad sam pogledao na njihove rukave, domislio sam se o čemu može da se radi. Na crvenoj vrpici oko ruke imali su hitlerovski ha-kenkrojc.

Toga dana bio je u Beču ubijen kancelar Dollfuss, a austrijski hitlerovci pokušali su da izvrše puč. U selu u koje sam došao vodila se borba. Hitlerovci su bili potisnuti u jedan kraj sela, a hajmverovci, vladine pomoćne trupe, držale su drugi kraj sela.

Posmatrao sam hitlerovski znak na rukavima ovih mladića. Kazao sam da sam iz Jugoslavije, turista, a oni su mi naredili da se odmah vratim. Nisam imao kud, okrenuo sam se i pošao uzbrdo.

Međutim, nisam htio da se vraćam odakle sam pošao. Bio sam došao u blizinu granice, odakle sam se zaobilaznim pute-vima uputio ka Celovcu. I tamo su se vodile borbe sa hitlerovcima. Zaustavili su me hajmverovci. Već sam bio izišao iz graničnog pojasa od deset kilometara, gdje su turisti imali pravo da idu bez pasoša, ali sam im objasnio da se vraćam u Jesenice, u Jugoslaviju, pa da sam zbog hitlerovaca morao da ovoliko obilazim.

Na taj način dokopao sam se željezničke stanice u Celovcu, gdje sam sjeo u voz za Beč. Tako sam ponovo stigao u Beč poslije 14 godina; toliko je bilo prošlo od vremena kad sam se kroz taj grad vraćao iz zarobljeništva u Rusiji.

U Beču je, prvo, trebalo uspostaviti vezu. U Zagrebu su mi drugovi pred polazak rekli da ću u kontakt sa CK moći da dođem preko jedne Jugoslovenke, kćerke liječnika Srećka Si-lovića iz Zagreba, koja je studirala balet u Beču. Javio sam joj se i rekao šta tražim, a ona je obećala da će mi donijeti odgovor sutradan. Našla je za mene i stan, u XIX Bezirku, u ulici Doblinger. To je bila mala soba, ali čista i uredna. Naravno da se nisam prijavljivao, a stanodavac je s tim bio sporazuman.

Sutradan u jednom drugom stanu sreo sam se sa članovima CK. Na sastanku su bili sekretar CK Milan Gorkić zvani Somer, zatim član CK Vladimir Copic—Senjko (ili Vinter), Bla-goje Parović—Šmit i još neki. Milan Gorkić bio je krupan, pun čovjek, riđ, pjegavog lica. Imao je oko 30 godina. Za sekretara CK bio je postavljen 1932 godine. U Jugoslaviji nije dugo živio. Njegovo je pravo ime bilo Josip Čižinski. Otac mu se rodio u Prikarpatskoj Rusiji, pa je kao činovnik došao u Bosnu, u Sarajevo. Tu je Gorkić polazio trgovačku školu. Godine 1918 bio je član jedne socijaldemokratske omladinske grupe; Učestvo-

14

210

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

vao je na jednoj konferenciji u Beču 1922 godine, pa je poslije nje otišao u Moskvu, u aparat Kominterne, gdje je radio po omladinskim pitanjima, pisao članke i brošure. Za vrijeme svog boravka u Moskvi dugo se nije odlučivao da li će se smatrati Jugoslovenom ili Čehoslovakom, jer je Prikarpataska Rusija tada pripadala Čehoslovačkoj. Konačno se privolio Jugoslaviji. U Kominterni se dobro plasirao, pa je 1932 godine izvađen iz aparata i postavljen za političkog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Gorkić i ostali članovi CK pali su na mene kao pčele na med. Htjeli su što više da izvuku i doznaju šta se u zemlji radi, kakvo je stanje u partijskoj organizaciji. Ja sam im iznio sve potanko. Nisam se ustručavao da im kažem i kako partijske mase gledaju na činjenicu da se Centralni komitet nalazi izvan zemlje, na stalna hapšenja i provale ljudi koje oni šalju u zemlju.

U Beču, gdje sam ostao nekoliko nedjelja i učestvovao u radu CK, saopćeno mi je da sam kooptiran za člana Politbiroa CK Partije. To je bilo krajem augusta 1934. Tu sam dobio zadatke da organizujem partijske konferencije za Hrvatsku i Sloveniju, a takođe da pripremim konferenciju za čitavu Jugoslaviju, pa sam krenuo natrag u zemlju. Putovao sam istim putem. Nije bilo nikakvih naročitih teškoća, prebacio sam se preko granice i sretno stigao u Zagreb, gdje sam odmah počeo da radim na postavljenim zadacima."

Za vreme svoga rada u zemlji u toku 1934 Tito je poslao nekoliko izveštaja CK-u u Beč. Te izveštaje su nosili posebni kuriri, mahom studenti, koji su išli na studije u glavni grad Austrije. Nekoliko od tih izveštaja je sačuvano u arhivi CK KPJ. U izveštaju od septembra 1934 Tito govori o organizaciji pokrajinskih konferencija. U izveštaju je kao konspirativni izraz za konferenciju upotrebljena reč „svadba". Evo nekoliko izvadaka iz tog izveštaja:

„Naročito je jak utisak naredila svadba na pred. omi. koji je prvi puta prisustvovao na nešto takog, a to važi i za delegate iz vana. Iz ovoga se već može vidjeti, od kakvog će ogromnog značaja biti velika svadba. Slaba priprema sastoji

se u tome, što nije bio pripremljen materijal (rez. itd.) za svadbu, što su delegati iz provincije došli nepripremljeni i na taj način nisu mogli kritički po-smatrati sam tok svadbe i dati po pojedinim pitanjima svoja mišljenja. Dalje, izostali su delegati iz Vukovara, Osijeka i Karlovca, dakle iz vrlo važnih industrijskih centara. Po mom mišljenju, krivnja je to što je bilo premalo vremena za pripremu. Ali uvjeren sam da će se to nadoknaditi aktivnijim radom novoga PK i na veliku svadbu doći potpuno spremljeni del. Iz izvještaja nekoliko

PONOVO NA SLOBODI

211

del. iz provincije, kao na primjer iz Siska, vidjelo se da je part. uhvatila jakog korijena, tu ima part. oko 60 članova, a isto toliko i u okolnim selima, a to znači da tu imade dobrog rev. materijala među radnicima i seljacima i da imade vrlo dobrog uslova za rad i sada zavisi od agilnosti i sposobnosti novog PK da se org. rad produlji i proširi po čitavoj pokrajini. Po mom mišljenju part. će baš na toj pokrajini moći uhvatiti najjači korijen među seljacima i baš zbog toga će morati CK da u svakom pogledu što više pomogne PK Zagrebu.

U Zagrebu org. vrlo dobro napreduje. Omladina je uspjela prodrijeti u nekoja najvažnija preduzeća, kao na primjer željezničku radionu. Isto je tako u tome preduzeću uspjelo part. da akti-vizira stare članove koji su sada pristali da rade. Drugovi su se tamo već pomalo oslobodili bojazni od uvlačenja novih članova i aktiviziranja starih, no još su pomalo izbirljivi, jer koliko sam mogao vidjeti tamo ima još dosta veliki broj ljudi izvan org. a koje bi se moglo i smjelo privući na rad..."

Dalje u izveštaju Tito govori o radu u sindikatima, zatim da se približavaju opštinski izbori, a na kraju veli da su održane svuda okružne konferencije sa vrlo dobrim uspehom.

Posle kraćeg boravka u Zagrebu, Tito je produžio za Ljubljanu da pripremi partisku konferenciju za Sloveniju. Stanovao je kao ilegalac kod pozorišnog režisera Bojana Stupice. U Sloveniji je Tito sproveo ujedno i reorganizaciju Pokrajinskog komiteta. U pismu CK-u od 13 septembra 1934 Tito pored ostalog veli:

„Dragi prijatelji! Primio sam vaše upute i pisma za mene i to duplo, jedno ovdje i jedno u Z(agrebu). Ja sam se s ljudima povezo, upoznao se sa pripremanama za (svadbu) i dao upute. Za buduće rukovodstvo PK ovdje već sam se sporazumio, biti će novi ljudi, nekompromitovani, i to tri radnika i dva intelektualca...

(Svadba) će biti ovdje bolje pripremljena nego u Zgbu, jer se materijal pretresao na okružnoj (svadbi) i ja lično mnogo očekujem od pokrajinske (svadbe)..."

Partiska konferencija za Sloveniju, održana u drugoj polovini septembra 1934, sastala se u letnjoj rezidenciji ljubljanskog biskupa Rožmana, u Medvodama, desetak kilometara severno od Ljubljane. To je jedna velika, usamljena kuća, izvan mesta, a do nje se došlo preko polubrata biskupa Rožmana. Taj čovek bio je u dosta zategnutim odnosima sa biskupom, pa ga je ovaj sklonio na to svoje imanje, da mu ne bi mnogo smetao u Ljubljani.

U*

212

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Na ovoj konferenciji učestvovao je Tito. Ukupno je na konferenciji bilo oko 30 delegata. Konferencija je trajala dva dana i dve noći. Svi su delegati spavali i hranili se u dvorcu. Biskupov brat servirao je ručak i večeru u velikoj trpezariji,

po svim propisima. Tu su bili beli čaršavi, kristalne čaše, tanjiri sa biskupovim grbom. On je lično služio za stolom, stalno psujući pred svima svoga polubrata, biskupa.

Tako se održala i ova konferencija, uprkos neobično jakom teroru u čitavoj Sloveniji. Policija je tamo uhodila ne samo komuniste ili ljude sumnjive da su komunisti, nego je sistematski pratila život radnika u svim preduzećima. Sama konferencija bila je od posebnog značaja za dalju političku delatnost Partije u Sloveniji. Na njoj je rešeno da Partija mora odmah pristupiti masovnim akcijama, ostvarenju jedinstva radničke klase i organizovanju borbe širokih narodnih masa, pod rukovodstvom proleterske avangarde, protiv diktature, za demokratske slobode, za nacionalna prava, za bolji život.

Na ovoj konferenciji Tito se prvi put sreo s Edvardom Kardeljem, koji je početkom 1932 godine bio izašao iz zatvora i posle toga aktivno radio u Partiji. Evo kako se Tito seća toga susreta:

„Za mene je osnovni kriterij za upoznavanje ljudi njihovo držanje na radu.

Osnovno je za ocjenu ljudi da li su dobri revolucionari i da li gore na poslu, ili rade birokratski. Ja ocjenjujem čovjeka po tome da li frazira ili ga svaka sitnica stvarno boli, jer ima ljudi koji su na jeziku vrlo veliki revolucionari. Zato sam uvijek vodio računa o savjesnosti čovjeka na samom radu.

Drug Kardelj je bio tih, miran čovjek, ali baš to što je staložen i miran ostavilo je na mene dobar utisak. To je bio jedan pošten revolucionar u ono vrijeme kad su mnogi bili toliko iskvareni frakcionaštvom. Na istoj konferenciji sreo sam prvi put i druga Kidriča. I on je ostavio na mene dobar utisak."

Odmah posle ove konferencije Tito je bio pozvan da dođe u Beč na referat CK-u.

U Beč je stigao bez velikih teškoća. Tu ga je očekivao ogroman posao. Osim intenzivnog rada u CK-u, Tito je tamo pisao članke i referate o većem broju pitanja od osobite važnosti za revolucionarnu praksu Partije u zemlji. Napisao je referat o organizaciji odbranbenih radničkih četa, u kome je, prvo, dao šemu organizacione strukture tih četa, a zatim izložio način vođenja borbe. Titu je poveren ovaj zadatak jer se smatralo da od svih ljudi u CK-u on ima najviše iskustva u tim pitanjima.

Iz zapisnika sednica CK KPJ vidi se da je Tito prisustvovao sednicama od 23 septembra, 25 septembra, 1 i 4 oktobra

K5NOVO NA SLOBODI

213

1934 godine. Na prvoj sednici, od 23 septembra, bilo je odlučeno da Tito napiše izveštaj o partiskoj konferenciji u Sloveniji i da se taj izveštaj pretrese na idućoj sednici. Takođe je odlučeno da Gorkić i Tito pripreme plan za zemaljsku konferenciju. Titu je dat poseban zadatak da pripremi referat o odbranbenim radničkim četama.

Na sednici od 25 septembra Tito je dobio zadatak da napiše članak „Dužnosti komunista u zatvoru i kaznionama". Gor-kiću i Titu povereno je da odrediguju pismo Pokrajinskom komitetu za Sloveniju povodom priprema za novi štrajk u velikom rudniku uglja Trbovlju, u kome je bilo zaposleno više hiljada radnika. Na trećoj sednici, 1 oktobra 1934, Titu je, kako se vidi iz zapisnika, bio poveren zadatak da sastavi jedan projekat uput-stava o antimilitarističkom radu u Jugoslaviji. Na istoj sednici diskutovalo se takođe o radu u sindikatima.

Tri dana kasnije održana je poslednja sednica kojoj je prisustvovao Tito. Diskutovalo se isključivo o njegovom referatu o slovenačkoj konferenciji. U zapisniku je zabeleženo:

„Odobriti delatnost Tita po izveštaju pretstavnika CK na slovenskoj pokrajinskoj konferenciji.“

Posle ovoga Tito je krenuo natrag u Jugoslaviju. Pre polaska diskutovao je sa Gorkićem oko organizovanja IV partiske konferencije za čitavu Jugoslaviju. Tito je dobio nalog da za tu konferenciju izvrši u zemlji detaljne pripreme.

Vraćajući se u zemlju, Tito se zadržao u Ljubljani i tu je odmah održao sastanak sa Pokrajinskim komitetom. O tome je već 11 oktobra poslao izveštaj u Beč. U tom izveštaju Tito prvo govori o štrajku u Trbovlju, a zatim o situaciji u Sloveniju „Utjecaj konferencije je već pokazao dobre rezultate: u Jese-nicima su već radnici od tada obustavili dva puta rad u poduzeću, pod inicijativom naših drugova. Jedanput radi otpusta jednoga radnika i jedanput radi premještenja petorice radnika u jedno drugo odjeljenje, i oba puta su radnici pobijedili. Osjeća se uopće veća aktivnost među radnicima od strane part. članova. U Novom Mjestu bio je jedan štrajk koji su organizirali i vodili naši drugovi. Štrajk je bio u tekstilnom poduzeću u kojem je zaposleno oko 70—80 radnica. Štrajk je bio napadnog karaktera i potpuno je uspio. Postavljeni su bili zahtjevi za poboljšanje plata, isplatu neisplaćenih, već dulje vremena, prekovremenih satova, kolektivni ugovor itd. i sve su postignuli. Kad dobijem detaljne informacije, javiti ću podrobnije, da se može o tome napisati članak. Simpatije su tamo za nas velike i svi govore, da su taj štrajk organizirali

214

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

komunisti, i da je to vrlo dobro. Interesantno je to, da su i tu ma-lograđani simpatizirali sa štrajkačima. U Rušah su radnici otkazali kolektivni ugovor i također se spremaju na borbu...”

U tom pismu Tito govori i o „kanalu“ za prebacivanje preko granice. Vidi se da je on posle svog iskustva bio preduzeo mere da se obezbedi sigurniji način prelaženja granice. U njemu se naglašava potreba povezivanja s članovima Komunističke partije Austrije na tome poslu:

„Onaj čovjek, koji je bio poslat da organizuje kod (4) kanal vratio se poslije više od mjesec dana natrag. On je bio u Austriji uhapšen, ali je nakon kratkog vremena bio pušten i dobio je na-mještenje. No on je to ostavio i otišao na granicu, gdje je došao u vezu sa hajmverovcima i tu je uspio stvoriti nekoliko grupa koje je trebalo povezati sa tamošnjom part. Njega su natrag prošvercovali baš ti vojnici. Kad dođem, onda ću predati te veze. On kaže kako se ti vojnici tuže kako ne mogu dobiti veze sa part. i kako se među njima ništa ne radi...”

Uveče toga dana kad je Tito pisao ovo pismo stigla je vest da je u Marselju ubijen kralj Aleksandar. U Jugoslaviji je policija preduzela čitav niz izvanrednih mera. Počeli su da se vrše pretresi stanova. Pooštren je kurs protiv komunista. Tito, kao čovek kompromitovan, odmah je bio dobio nalog od CK da dođe u Beč, da bi odatle otišao u Sovjetski Savez. Starim putem preko granice nije bilo najsigurnije ići, jer je bila pojačana kontrola na granici. Zbog toga se ovog puta poslužio lažnim pasošem. Bio je to jedan čehoslovački pasoš, na ime nekog češkog inženjera, pa je na taj pasoš nalepljena Titova slika; Osim toga bili su na nj udareni lažni pečati viza. Kako pasoš nije bio baš najbolje falsifikovan, Tito je putovao njime sa dosta opreznosti. U vozu je atmosfera bila teška. Osim obične

policije na granici su pasoše pregledali i pripadnici četnika. Tito je sedeo u kupeu s jednom Austrijankom, koja je držala u krilu bebu od šest meseci. O tome prelasku Tito priča:

„U Mariboru ušli su u vlak policajci i zatražili pasoše. Austrijanka se u tom trenutku digla i zamolila me da joj za trenutak pridržim dijete. Stavio sam ga u krilo, a drugom rukom pružio policajcu pasoš. U tom času osjetio sam nešto toplo. Neprijatno iznenađen podigao sam dijete, moje pantalone bile su mokre. Policajci koji su gledali čitav prizor počeli su da se smiju. Taj mali incident odvratio je njihovu pažnju od pasoša, pa ga nisu mnogo ni gledali, nego su udarili pečat i pošli dalje.

Tako sam stigao u Beč i već 19 novembra prisustvovao sjednici CK. Na dnevnom redu bilo je pitanje rada u sindika-

PONOVO NA SLOBODI

215

tima. U to vrijeme u Beču je policijska paska bila pojačana, pa se CK nije mogao sastati u Beču, nego je bilo odlučeno da se sjednica CK održi u Brnu, u Čehoslovačkoj. Ja sam nabavio lažni austrijski pasoš sa češkim imenom. Pasoš je glasio na ime Ji-reček, a u rubrici zanimanja pisalo je — brijač. CK je bio odlučio da odem u SSSR na dulji boravak. Prvo je postojao prijedlog da u Moskvi budem delegat Jugoslavije u Sindikalnoj inter-nacionali (Profinterni), pa je poslije prijedlog izmijenjen i predloženo da u Kominterni radim po jugoslovenskim pitanjima."

U međuvremenu bila je u Ljubljani održana IV partiska konferencija za čitavu Jugoslaviju. Neposrednu organizaciju konferencije bio je preuzeo Gorkić, pa zamalo što policija nije pohvatala sve učesnike. Gorkić je bio poručio Borisu Kidriču, tada sekretaru CK SKOJ-a, da konferenciju organizuje u Ro-gaškoj Slatini. Kidrič je izvršio sve pripreme, ali mu se učinilo da Rogaška Slatina nije najsigurnije mesto, pa je u poslednjem trenutku izvršio promenu. Kao mesto održanja konferencije izabrao je stan jednoga druga koji se tada nalazio na robiji. Tako je konferencija održana u Ljubljani, u stanu majke Borisa Zihlerla, na dan 25 decembra. Istoga dana Rogaška Slatina bila je opkoljena žandarmerijom i detektivima, izvršeni su bili detaljni pretresi, ali policija, razume se, nije nikoga mogla da uhvati. Na konferenciji, na kojoj je učestvovalo 11 delegata, izabran je novi CK KPJ, na čelu sa Gorkićem. Tito je bio izabran za člana Politbiroa.

Uskoro zatim Tito je krenuo za Moskvu. Pred polazak je skoro pao u ruke policiji. On o tome priča:

„Stanovao sam kod jedne Židovke, starije žene, koja je imala četvoro odrasle djece. Jedna kćerka radila je u fabrici, a druga u velikoj modnoj trgovini. Stan se nalazio na četvrtom spratu u XIX Bezirk, i u njemu sam stanovao neprijavljen. Zbog toga sam morao da plaćam za sobu veću cijenu. Jednog dana sjedio sam u svojoj sobi, sa razastrtim materijalima iz zemlje, kad me je uznemirila lupa na vratima. Izašao sam u hodnik. Susjetka, koja je lupala na vrata, rekla mi je da se iz stana osjeća zadah plina. Došli su i drugi stanari, pa smo svi zajedno provalili u kuhinju iz koje je dolazio plin. U njoj smo zatekli kćerku vlasnice stana, onesviještenu. Pokušala je da se otruje. Ja sam je brzo podigao i odnio u svoju sobu, gdje sam vještač-kim disanjem pokušao da je povratim. Međutim, ona nije davala znake života. Soba se napunila ljudima, a po sobi i stolu bila su rasturena razna pisma i materijali konspirativne prirode. Situacija je bila vrlo kritična,

pogotovo kad su došli policajci. Pitali su me ko sam i šta tu radim. Ja sam objasnio da sam potstanar i da kod kuće nema nikog drugog osim mene, pa sam

216

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

pokušao ukazati pomoć djevojci. U to je stigao i liječnik sa stanice za spašavanje koji je odmah počeo da djevojku povraća u život. Zamolio je da svi izađu iz sobe, pa sam tako i ja izašao, pošto sam nekako uspio da pokupim pisma i materijale. Otišao sam pravo u „Schwedenkaffee“, gdje sam našao staru Židovku, djevojčinu majku, i rekao joj šta se desilo s njenom kćerkom. Zamolio sam je da spakuje moje stvari i da mi ih uveče donese na određeno mjesto. Ona je održala riječ i uveče mi donijela kofer, izvinjavajući se zbog neprijatnosti. Kćerka se ubrzo vratila, jer je liječnik pomogao. Stara Židovka mi je ispričala zašto je njena kćerka htjela da poćini samoubistvo. Uхватili su je u trenutku kad je ukrala svome šefu deset šilinga, da bi mogla da odlazi u kino.

Poslije nekoliko dana krenuo sam na put, u Moskvu."

Slava dvanaesta BORBA ZA PARTIJU

Tito u Moskvi. — Rad u Kominterni. — Referent za Jugoslaviju u Balkanskom sekretarijatu. — Kongres Kominterne i zahtev jugoslovenske delegacije da Tito bude član IKKI-a. — Titova putovanja po SSSR-u i zahtev da se vrati u Jugoslaviju na rad. — Tito, organizacioni sekretar CK KPJ. — Susret s Milovanom Đilasom. — Španija. — Smenjivanje Gorkiča. — Susret s Dimitrovom. |— Tito, generalni sekretar CK KPJ.

Posle četrnaest godina Tito je ponovo stupio na tle Sovjetskog Saveza. Decenija i po između njegovog prvog boravka u Rusiji za vreme rata i revolucije i ovog njegovog dolaska u SSSR bila je za njega vanredno bogata iskustvima, iskustvima koja može da stekne samo jedan radnički borac čvrsto povezan sa svojim narodom i do kraja odan stvari revolucije. Tito je sada dolazio u Rusiju kao zreo čovek od 42 godine. Za sobom je imao godine upornog političkog i organizacionog rada među buntovnim seljacima u severnoj Hrvatskoj, među radnicima u brodogradilištu u Kraljevici, u fabrikama i radionicama u Zagrebu, Smederevskoj Palanci, rada u rukovodećem partiskom organu u Zagrebu, policiska hapšenja i štrajkove glađu u raznim policiskim i sudskim zatvorima, pet godina robije u Le-poglavi i Mariboru. Sve je to udarilo pečat i uticalo na formiranje njegovog lika.

Kako se Tito osećao kada je voz koji ga je nosio zastao na pograničnoj liniji Poljske i SSSR-a, ispred stanice Nagorjeloje, u zimu 1934—35 godine? Mnogo godina docnije on je o tome osećanju pričao:

„Šta je to znaćilo za jednog revolucionera? U najtežim časovima, u tmurnim noćima beskrajnog isljedničkog ispitivanja i zlostavljanja, u danima ubitaćne samoće u ćelijama i sami-

218

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

BORBA ZA PARTIJU

219

čama, nas je uvijek držala vjera da sve ove muke nisu uzaludne, da ipak postoji jedna snažna, moćna zemlja, istina daleko od nas, u kojoj su ostvareni svi oni ideali za koje smo se borili. Bila je to za nas prva domovina radnika u kojoj je poštovan rad čovjeka, u kojoj vladaju ljubav, drugarstvo, iskrenost. S koliko sam

radosti, kad sam izašao s robije, slušao za radioaparatom ponoćno otkucavanje sata s tornja u Kremiju i poletne zvuke Internacionale. Ovako nisam mislio i osjećao samo ja, nego i hiljade drugova s kojima sam dolazio u dodir u tim godinama svoga rada.

Dok je naš voz prolazio kroz ogroman slavluk od drveta, na kome je s ove strane pisalo: „Pozdrav radnicima Evrope“, a s one, sovjetske strane: „Proleterii svih zemalja, ujedinite se!“, prišao mi je mlad pogranični stražar u uniformi, salutirao i zamolio pasoš. Poslije nekoliko trenutaka stigli smo na stanicu. Prošetao sam se po dosta ukusnoj zgradi, ukrašenoj slikama Marxa, Engelsa, Lenjina, Staljina, kao i fotografijama džinovskih kombinata na Uralu, Crvenog trga u Moskvi, ukrajinskih kolhoza. Pošto su obavljene sve formalnosti, nastavili smo putovanje za Moskvu.”

To je bilo prvi put da je Tito došao u Moskvu. Za vreme rata i revolucije, put ga nije bio naneo u Moskvu. Tito se javio po dolasku u hotel „Luks“, blizu Puškinovog trga, u ulici Gorkog, glavnoj magistrali Moskve, pretstavniku KPJ u Komin-terni Vladimiru Copicu, koga je poznavao odranije iz Beča. Tito se nastanio u „Luksu“. U njemu je stanovala većina funkcio-nera Kominterne. Iste večeri došao je veliki broj Jugoslovena koji su boravili u Moskvi da od čoveka koji je tek stigao iz Jugoslavije čuju sveže vesti. Mala sobica bila je prepuna ljudi. U hotelu „Luks“, na četvrtom spratu, Tito je stanovao za vreme čitavog svog boravka u Moskvi. To je jedan stari hotel na pet spratova i sa više depandansa. Sobe su uglavnom vrlo male, a u prizemlju se nalazio restoran u kome su se hranili stanovnici ovog prostranog hotela. Osim toga, svako je obično imao u sobi primus ili reso na kome je sebi spravljao laku večeru ili čaj. Na ulazu u hotel, s desne strane hola, nalazio se takozvani

U „Luksu“ je jedno vreme stanovao Georgi Dimitrov sa svojom ženom. Njegova žena, radnica iz Srbije, Ljuba Ivošević, stanovala je u „Luksu“ i 1933 godine kada je Dimitrov bio uhapšen u Nemačkoj. Kad je ova vest stigla u Kominternu, Ljuba Ivošević izvršila je samoubistvo, jer je mislila da se Georgi Dimitrov neće živ vratiti iz hitlerovskog zatvora. Skočila je s trećeg sprata hotela. Georgi Dimitrov nije imao dece u braku s Ljubom Ivošević. Posle se on po drugi put oženio i dobio sinčića, koga je mnogo voleo. Kad mu se sin rodio, on je svojim prijateljima i drugovima, kako se seća Ivan Karaivanov, radosno javljao:

— Hej, imam sina.

Međutim, za vreme -prošlog rata, 1943 godine, dečak je umro u svojoj osmoj godini. Njegova smrt teško je pogodila Dimitrova.

„stol propuskov“. Tu su se javljali svi oni koji su ulazili u ovu zgradu, da dobiju propusnicu. Bez te propusnice nije niko mogao ući u hotel, pa makar to bio i njegov stalni gost. Jednom Jugoslovenu koji je stanovao u tom hotelu dogodilo se da je ispratio nekog svog gosta, zaboravivši pritom da ponese sa sobom svoju stalnu propusnicu. Gosta je ispratio do ulice, ali kad je hteo da se vrati u hotel nije mogao da uđe, iako su ga stražari na vratima dobro poznavali, nego je morao da javi telefonom na svoj sprat i zamoli da mu jedan sustanar spusti propusnicu. Posle izvesnog vremena provedenog u Moskvi, koje je iskoristio za razgledanje ovog ogromnog grada, Josip Broz je dobio raspored za rad. ČK KPJ na svojoj sednici u Beču od 16 januara 1935 godine bio je doneo odluku da Tito bude jedan od kandidata za člana Balkanskog sekretarijata Kominterne. O tome je bio upućen pismeni izveštaj pretstavniku KPJ u Kominterni Copicu. U tome se pismu, pored ostalog, kaže i ovo:

„Slažemo se također da i Tito može preuzeti taj posao. Konačnu odluku o tome prepuštamo vama. Ako Tito bude referent, onda uredi da se ljudi k njemu ljudski odnose. Reci Valiji i drugima da je to radnik, koji je 6 godina probavio na robiji, da on u početku možda neće biti ruiniran onako kao neki izvježbani intelektualci. Ali on poznaje partiju, on pretstavlja najbolji dio našeg radn. aktiva i poslije nekog vremena (6—8 mjeseci) mi ga uzimamo natrag za rukovodeći rad u CK. Prema tome k njemu se niko ne smije odnositi kao k nekom sitnom činovniku, nego kao partijcu koji će u doglednoj budućnosti biti jedan od stvarnih i, nadamo se, dobrih rukovodioca partije...”

Ovaj predlog CK KPJ bio je usvojen, i Tito je stupio na novu dužnost: kao član BLS (Balkanskog sekretarijata), kako se to telo skraćeno nazivalo, i referent za Jugoslaviju. Čitav rad u Kominterni odvijao se preko sekretarijata za pojedine krajeve sveta, takozvanih „Landersekretariat-a". Tada se u Kominterni pored ruskog upotrebljavao i nemački jezik, pa se na svim dokumentima nalazio arhivski pečat na ruskom i nemačkom jeziku. Kad je Tito bio u Moskvi, postojalo je pet sekretarijata: balkanski, srednjoevropski, zapadnoevropski, skandinavski i istočni. Balkanski sekretarijat pokrivaio je zemlje Balkanskog Poluostrva (Jugoslavija, Grčka, Bugarska, Rumunija i Albanija). Na čelu svakog sekretarijata nalazio se po jedan član Prezidijuma Kominterne. U to vreme Balkanski sekretarijat vodio je Nemač Vilhelm Pieck. Pre njega na čelu ovog se-1 Valija (Valič) — ilegalno ime slovenačkog pisca Lovre Kuhara (Prežihova Voranca).

A

220

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

sekretarijata nalazio se Bela Kun, vođa Mađarske komune iz 1919 godine, ali je sa te dužnosti bio smenjen i kasnije uhapšen. Svaka partija imala je u sekretarijatu svoga pretstavnika, čija je funkcija bila pretežno politička, i svog referenta, čija funkcija nije imala tako izrazito politički karakter. Sva rešenja sekretarijata bila su konsultativnog karaktera. Tek kad bi ta rešenja potvrdio Prezidijum Kominterne, ona su postajala direktivna.

Kad je Tito bio došao u Moskvu, na rad u Kominternu, u Balkanskom sekretarijatu radili su sledeći ljudi: iz Bugarske, kao pretstavnici partije Petar Iskrov i Vasil Kolarov, a referent Trajčo Kostov, iz Grčke Zaharijades kao pretstavnik partije, a referent Zoografos, iz Rumunije pretstavnik partije Marija Čohan.

Titove dužnosti u Balkanskom sekretarijatu bile su raznovrsne. Preko njega su išli svi izvestaji iz Jugoslavije, zatim za sednice Sekretarijata, prilikom diskusija o jugoslovenskim pitanjima, on bi pripremao referate. Pored toga, on je pripremao, kad bi se ukazala potreba, i specijalne izveštaje. Po dolasku na rad u Kominternu Tito je dobio novo ilegalno ime — Valter. Tim imenom su ga otada zvali svi u Komin temi, a i u Moskvi.

Prilikom svoga rada u Balkanskom sekretarijatu, Tito je dolazio u dodir, osim sa Wilhelmom Pieckom, sa Palmirom Togliattijem—Ercolijem, Georgi Dimitrivom i Fincem Ottom Kuusi-nenom. Kao pretstavnici SKP(b) tada su u Kominterni bili Ma-nuilski i Knorin. Posle izvesnog vremena Knorin je bio uhapšen. Govorilo se da je još u carsko doba bio policiski agent. Tu se susretao i s pojedinim komunističkim rukovodiocima koji su dolazili iz drugih zemalja. Earla Browdera, sekretara Komunističke partije SAD, Tito je prvi put susreo pred vratima tuša u

hotelu „Luks“. U Moskvi se Tito upoznao i s Joseom Diazom, sekretarom Komunističke partije Spanije.

Kancelarija Titova u Moskvi nalazila se u zgradi Kominterne, u ulici Mohovaja, nedaleko od Crvenog trga, prekoputa današnje velike Lenjinove biblioteke. To je bila starinska zgrada na nekoliko spratova. Posle se Kominternu preselila u novu kuću, na periferiji Moskve.

— Naviknut na samoću na robiji, dosta sam se malo kretao u Moskvi, — priča Tito. Iz kancelarije dolazio bih u svoju sobu u hotelu „Luks“. Gledao sam da svoj boravak što korisnije upotrebim. Sve one knjige do kojih nisam mogao doći na robiji, sada sam imao na raspolaganju. Neki su mi drugovi predlagali da bi bolje bilo za mene da pohađam kakav teoretski kurs. Međutim, ja sam bio mišljenja da ću mnogo više naučiti ako sam radim. Svaki čovjek najbolje osjeća što mu je naj-

BORBA ZA PARTIJU

221

potrebnije, pa sam ja birao baš onu literaturu koja bi najprikladnije dopunila moje obrazovanje. Najviše sam pažnje posvetio studiju ekonomije i filozofije. Ozbiljno sam se bio bacio i na studij vojne literature, čitajući prije svega Frunzea, od ruskih pisaca, a zatim naročito njemačke klasike, Clausewitza i druge. Tako sam za vrijeme svog boravka u Moskvi umnogome proširio svoja znanja o vojnim problemima. Inače, izvan kancelarije i stana, malo sam išao po Moskvi. Izuzetak je pretstavljao Boljšoj teatr, gdje sam gledao izvanredan balet i slušao dobre opere. Ali, ni to nije bilo često, svega nekoliko puta.

Neposredno po svom dolasku u Moskvu, Tito je bio na sastanku svih Jugoslovena komunista u Moskvi. Na ovome sastanku govorilo se o političkoj situaciji u Jugoslaviji, pa je Tito održao referat o najnovijim događajima u zemlji. Prisutnima je bio pretstavljen kao „drug iz zemlje“.

U svom slobodnom vremenu Tito je držao i predavanja na Međunarodnoj lenjinskoj školi, kao i na KUNMZ-u (Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina zapada). Lenjinska škola bila je namenjena obrazovanju višeg partiskog kadra iz inostranih zemalja. Imala je tri kursa: kratkoročni, koji je trajao godinu dana, zatim viši, od dve godine, i aspiranturu koja je trajala dve godine. Slušaoci iz svake zemlje bili su u posebnoj grupi; pojedine grupe su označavane slovima. Jugosloveni su bili okupljeni u grupi pod slovom Š i njima je Tito držao predavanja iz sindikalnog pitanja. Za svako predavanje dobijao je honorar od 20 rubalja po satu. Jugoslovena bilo je i na KUNMZ-u. U prvo vreme ova ustanova bila je namenjena Ukrajincima i Belorusima koji su živeli izvan granica SSSR-a, a posle su na ovaj univerzitet stupali i pripadnici drugih nacionalnosti. U Moskvi se tada nalazio na Lenjinskoj školi Edvard Kardelj. Imao je pseudonim Birk. On je često dolazio do Tita. U slobodnom vremenu Kardelj je držao na KUNMZ-u predavanja iz istorije Kominterne.

O svom boravku u Moskvi drug Kardelj priča:

— Iz Jugoslavije sam pošao ilegalno za SSSR u novembru 1934 godine i stigao u Moskvu 1 decembra. U Moskvi sam prvo svršio kratkoročni kurs na Lenjinskoj školi, a posle toga predavao sam na Lenjinskoj školi i na KUNMZ-u istoriju Kominterne, a tako isto istoriju VKP(b) i partisku izgradnju. U Moskvi sam ostao do sredine januara 1937 godine. Stanovao sam na Volkonki, u ulici Voronskoga, a najduže u ulici Hercena... Sa drugom Titom sam se sretao vrlo često. On je ustvari bio čovek s kojim sam se u Moskvi najviše i najčešće družio. On me je

privukao na rad u razne komisije Kominterne, tako da sam imao uvida u izveštaje koji su dolazili iz zemlje. Takođe sam radio u pretstavništvu naše Partije.

222

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

BORBA ZA PARTIJU

223

Početak 1935 u Moskvi su bile vršene velike pripreme za održavanje Sedmog kongresa Kominterne, koji je trebalo da označi prelomnu tačku u radu komunističkih partija u svetu. Na kongresu je kao osnovno pitanje bilo postavljeno izgradnja Narodnog fronta u borbi protiv fašizma. O tome je držao referat Dimitrov, a referat „Zadaci Kominterne u vezi s pripremama imperijalista za novi svetski rat“ pripremio je Palmiro Togliatti—Ercoli. Kongres je bio otvoren u palati Profsojuza, u dvorani s kolonadama („Kojiohhmh 3aji“). Staljin je prisustvovao samo svečanom otvaranju. Sa njime je bio i Ježov, koji je na tom kongresu bio izabran za člana Izvršnog komiteta Kominterne, ali koji je kasnije iščezao bez traga.

Tito je bio član jugoslovenske delegacije i tada je prvi put video Staljina.

Jugoslovenska delegacija brojala je sedam članova. Iz zapisnika delegacije vidi se da je na sednici od 27 jula za predsednika delegacije bio izabran Gorkić, a za sekretara Tito. Na sednici od 14 avgusta postavilo se pitanje kandidata za Izvršni komitet Komunističke internacionale (IKKI). Iz šeste tačke zapisnika sednice vidi se da je delegacija bila odlučila da predloži Tita za člana IKKI-a, a sekretara partije Gorkića za kandidata za člana IKKI-a. Ova odluka bila je donesena na zahtev delegata iz zemlje.

Međutim, ovaj predlog delegacije iz Jugoslavije nije se dopao funkcionerima Kominterne. Oni su želeli da član Izvršnog komiteta Kominterne bude Milan Gorkić. Tako je jugoslovenska delegacija morala da promeni svoj raniji stav. To je delegate iz zemlje strašno razočaralo. Videlo se da Kominternu ne poštuje demokratski princip. U zapisniku sa sednice delegacije od 19 avgusta 1935 godine o promeni ranije odluke veli se:

„1. Predlog da se izmeni odluka o kandidaturama za rukovodeće organe IKKI Senjko informiše drugove o razgovorima sa rukovodećim drugovima iz BLS. U vezi sa tim, da ti drugovi smatraju našu odluku za pogrešnu i da je tumače kao znak nepovjerenja drugu Gorkiću, drug Senjko predlaže izmjenu naše odluke u tom smislu da se istakne kandidatura Gorkića kao člana IKKI. Senjko motiviše to time da pri isticanju kandidature druga Valtera nije bila namjera izražavati nepovjerenje Gorkiću niti suprotstavljati Valtera Gorkiću. Za nas je važno, da izmjenom naše odluke demonstriramo pred rukovodećim drugovima Kl, da u rukovodstvu partije nema gloženja.

Drugovi Šmit, Milenković, Željezar, Simonović, Valič, Valter, Bošković, Gorkić slažu se sa predlogom. 1

Predlog se prima jednoglasno.

Predlog druga Željezara da se kao kandidata EKKI istakne mjesto Valtera druga Delića. Poslije izmjene misli drug Željezar povlači predlog.

Prima se jednoglasno predlog da se kao kandidat EKKI predloži drug Valter.“

Međutim, Kominternu nije usvojila ni ovaj predlog. Ma-nuilski je odlučio da nijedan Jugosloven ne bude izabran za člana IKKI-a, nego da jedino Milan Gorkić bude izabran za kandidata IKKI-a.

Posle Kongresa Kominterne, Tito je zajedno sa delegacijom napravio jedan izlet po Sovjetskom Savezu. Obilazio je kolhoze, fabrike.

Kakve je on tada utiske imao o Sovjetskom Savezu? Da li je on tada video ono što danas vidi u Sovjetskom Savezu? O tome sam jednom razgovarao s Titom, u jesen 1951 godine, kada je putovao u Zagreb da govori na Drugom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije:

— Bio sam tamo dovoljno vremena da bih mogao da stek-nem određenu sliku.

Bio sam i u vrijeme revolucije, vidio sam kako su izgledali pod carskim režimom ti radnici i seljaci. Bio sam 1935 i 1936. Poslije Kongresa Kominterne, zajedno sa ju-goslovenskom delegacijom napravio sam duži put po SSSR-u. Obilazio sam velike fabrike, kolhoze, bio sam na Uralu u onim mjestima u kojima sam boravio za vrijeme zarobljeništva i revolucije. Vidio sam mnogo i dok sam bio u Moskvi. Dok sam tamo radio uočio sam razne stvari koje ne valjaju, vidio sam mnogo karijerizma i laktaštva, razgovarao sam sa kolhoznicima, vidio sam kad neki kolhoznik hoće nešto da kaže, drugi ga gurne laktom. Ljudi u Moskvi su se nekako sklanjali jedan od drugoga, ustezali su se da govore, svaki čas je bilo hapšenja, pa su zatim hapšeni i oni koji su dotada vršili hapšenja, nestajali su ljudi preko noći, niko nije smio da pita kuda su odvedeni. Vidio sam mnogo, mnogo nepravdi. Pozovu u miliciju, jednog jutro, jugoslovenskog radnika, koji je živio dugo godina u SSSR-u i radio u fabrici, i njegovu ženu, pa im saopće da se on osuđuje na progonstvo od osam godina u sjeverni Sibir, a ona na pet godina u južni. Čak ni u stan nisu mogli da se vrate po stvari, nego pravo u Sibir, a niko ne smije

1 Koliko sam mogao utvrditi, ovim pseudonimima označeni su: Smit — Blagoje Parović; Zeljezar — Ivo Marić iz Splita; Milenković — r pećarski radnik iz Zagreba; Simonović — Milan Radovanović; Valič — Lovro Kuhar; Valter — Tito; Bošković — Filip Filipović.

224

PRILOZI ZA BIOGEAFIJU

BORBA ZA PARTIJU

225

da pita šta su skrivali. Hapšenja su dolazila i do samog Di-mitrova. Pred organima NKVD-a u njegovom stanu skrivao se njegov zet Viko Červenkov¹, da ne bude uhapšen... Sve sam ja to tada vidio, ali uzroci svega toga nisu mi bili toliko jasni kao danas, jer danas je čitava stvar otišla mnogo dalje. Ali moja revolucionarna dužnost nalagala mi je tada da to ne kritikujem i da ne pomažem tuđu propagandu protiv te zemlje, pošto je SSSR tada bio jedina zemlja u kojoj je izvršena revolucija i u kojoj je trebalo da se izgradi socijalizam. Smatrao sam da ne treba voditi propagandu protiv te zemlje, nego da mi je prva dužnost da vodim propagandu u svojoj zemlji za socijalizam... Neko bi mi mogao predbaciti da nisam imao smjelosti. Ne, ja mislim da niko ne može reći da smjelosti kod nas nema. I meni i mnogima od nas u ono vrijeme bila je jedina misao: ne učiniti ništa što bi naškodilo cjelokupnom daljem razvitku međunarodnog pokreta. Ja sam kao i mnogi drugi mislio da je to samo prolazna unutrašnja stvar koja će se postepeno riješiti. Pogotovu jer sam bio u Rusiji za vrijeme cari-zma i vidio kako je sve to užasno i jadno izgledalo. U meni se vodila velika borba protiv onoga što sam vidio, ali sam ruske komuniste opravdavao nemogućnošću da sve brzo postignu, ma da je od oktobra 1917 već bio prošao prilično dug period, više od sedamnaest godina...²

1 Viko Červenkov bio je oženjen sestrom Georgi Dimitrova. Kad su došli agenti NKVD-a da ga hapse, on se bio sakrio u vili kod Dimitrova u Kuncovu kraj Moskve, gde su se obično odmarali samo najviši rukovodioci Kominterne. Posle izvesnog vremena on se opet pojavio, pa kada je stvar malo legla, Dimitrov je izradio da bude postavljen za direktora Lenjinske škole.

2 Drug Vljako Begović, osuđen in contumaciam na 12 godina robija zbog partiskog rada, bio je došao kao politički emigrant, u februaru 1935 godine, u SSSR, radi lečenja i studija. Tom prilikom NKVD pokušao je da zavrbuje Vljaka Begovića, pa ga je u cilju vršenja pritiska jednog dana uhapsio i tri nedelje držao u zatvoru. O tim danima u Moskvi, Vljako Begović je na moju molbu napisao jednu informaciju, iz koje ovde donosim nekoliko odlomaka. On se početkom 1935 nalazio u Moskvi, u domu politemigranata, čekajući raspored:

„... Jednog dana pozvao me je upravnik Doma i rekao da sa mnom želi govoriti čovjek iz Kominterne. „Čovjek iz Kominterne" me je pozvao da izađemo van zgrade, sa mnom je šetao bulevarom, interesirao se kako živim i šta mislim da radim. Rekao je da mu je poznat moj dosadašnji rad, naročito u Pragu. Razumio sam da se radi o radu „po specijalnoj liniji". Objasnio sam da sam došao da se liječim i da učim, a poslije da se vratim na partijski rad. Rekao je da je to sve dobro, no da bi mi trebali saradivati. Govorio mi je da u Sovjetski Savez dolazi mnogo špijuna i raznih neprijateljskih agenata; dobar dio emigranata koji su u Domu politemigranata sigurno su agenti neprijatelja. Postoje ovdje u SSSR-u ljudi koji su došli kao politemigranti, kao partijski funkeio-neri, tu su pretstavnici komunističkih partija raznih zemalja, zaposleni su u Kominterni i Profinterni ili na drugim mjestima, a među njima ima sigurno neprijateljskih, antisovjetskih elemenata i špijuna. Zato treba

Po povratku sa puta po SSSR-u, u jesen 1935, Tita je očekivao naporan rad. Stanje u CK KPJ nikako se nije popravljalo. Frakciske borbe ustvari su i dalje besnele. Od toga su mnogo stradale partiske organizacije u zemlji. Direktive su sporo dolazile, a i kad su dolazile, bile su protivrečne. Naprimjer, u maju 1935 bili su u Jugoslaviji održani prvi parlamentarni izbori posle pogibije kralja Aleksandra. Partiske organizacije u zemlji bile su mišljenja da na izborima treba samostalno istupati. Od CK — iz Beča — bila je, prvo, došla direktiva u tom biti budan i budno slijediti za radom i životom tih ljudi, a ukoliko primijetim nešto, treba saopštiti. Tražio je da doznam šta govore i šta rade i uopšte kakvo je mišljenje naših drugova rukovodilaca. Objasnio sam mu da, ukoliko bih primijetio neprijatelja u našim redovima, smatram za dužnost, kao i drugi članovi Partije, da o tome obavijestim Partiju i da učestvujem u borbi protiv takvih neprijatelja. Podvukao je da treba obavještavati NKVD, a Partiju nije spominjao. Ostavio mi je telefon na koji ga treba nazvati kad imam nešto da saopštim. Nije mi se sviđao ni zadatak koji mi je dao ni čovjek koji mi ga je dao. Nisam ga nazivao nijedanput. Jednom prilikom me je sreo, i prekorio što se ne javljam... Ljekar je ustanovio da imam pleuritis i neko nervno oboljenje. Bio sam na koncu upućen na liječenje u lječilište Borovoje u Sibiru.

Poslije povratka opet sam bio u Domu politemigranata. Liječenje u Borovom nije dalo rezultata i trebao sam poći na Kavkaz. Nisam se javio nijedanput na telefon. Nalazio sam se u novoj, nerazumljivoj situaciji. Vjerovao sam da NKVD ima teške zadatke i da neprijatelj šalje svugdje svoje agente da špijuniraju i sabotiraju izgradnju socijalizma. Nisam mogao da energično odbijem pomoć u tom radu;

međutim, nisam «. mogao ni da prihvatim rad koji mi je dat, naročito u odnosu na svoje drugove.

Situacija u Domu politemigranata je postala gora. Povećao se broj emigranata, nije se stvarno radilo ništa. Ljudi su u većoj ili manjoj mjeri preživljavali krizu — to što su našli u SSSR-u nisu očekivali. Nije bilo moguće sa drugovima iz raznih zemalja razmijeniti mišljenja i iskustva, upoznavati preko njih revolucionarne pokrete tih zemalja. Bila je neka opreznost kod ljudi u svim razgovorima.

Kratko vrijeme poslije moga povratka pozvao me je upravnik i rekao opet da me traži čovjek iz Kominterne. Nepoznati čovjek me je pozvao na stranu i rekao mi je u povjerenju da je u Sovjetski Savez prispio neki čovjek, koga ne mogu da identifikuju, a on tvrdi da ga ja poznajem. Treba poći s njim. Polazimo autom, auto ulazi u dvorište Ljubjanke, centralne ustanove NKVD-a. U dvorištu na svim ulazima dvostruka straža. Provodi me u jedan od hodnika, dovodi me u jednu sobu, nešto kratko saopštava službeniku koji me vodi u sobu s druge strane hodnika i za mnom zatvara vrata. Soba je sasvim mala, s jednom klupom i sa malim stolićem na visokim nogama, kao što se mogu vidjeti na poštama. Čekam neko vrijeme i primijetim da me neko posmatra kroz oko na vratima. Kad sam pogledao detaljnije sobu u kojoj sam — giteri na prozorima, vrata bez kvake sa unutrašnje strane, uobičajena posuda u uglu. Bilo mi je jasno gdje sam. Nalazim se u zatvoru NKVD-a.

Ušao je jedan službenik, donio dva velika anketna lista i kratko saopštio: „Ispunite“. U Sovjetskom Savezu svuda se ispunjavaju ankete. Tamo su postavljena sva pitanja, počev od roditelja i svojte. Cijeli život

15

226

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

smislu. Pošto je Partija bila ilegalna, to ona nije mogla otvoreno da postavlja svoje kandidate, ali je preko svoje polulegalne organizacije, takozvane Stranke radnog naroda, već vršila pripreme za samostalan istup na izborima. Međutim, Gorkić je iz Beča poslao novu direktivu. Da se ne istupa samostalno, nego da se glasa za kandidate Udružene opozicije. Kad su pretstavnici KPJ došli do vođa Udružene opozicije da se dogovore oko zajedničkog

čovjeka treba u anketama iznositi. Sovjetska birokratija kroz te ankete gleda ljude, NKVD preko anketa i svojih saradnika „proščupava“ čovjeka. Zatim je došao stražar, uzeo ankete i sproveo me u drugu prostoriju u kojoj su me svukli do gola i detaljno pretresli, a onda uputili na „lje-karski pregled“. Upozorio sam na moju bolest, ali ljekar se nije interesirao za zdravlje, već zagledao da li nemam što sakriveno. Tražio je u kosi i ušima, u ustima i zavirivao u sve rupe na čovječjem tijelu. Sve je to bilo izvedeno neljudski i s unižavanjem dostojanstva čovjeka. Onda pod pratnjom stražara koji drži stalno ruku na naganu prelazim u lift, koji me izbacuje u polutaman hodnik. Na uglovima hodnika stražari sa rukama na naganu. Signalnim svjetiljkama se reguliše kretanje zatvorenika da se ne bi na hodnicima susretali. Po hodniku je prostrt debeli tepih i hod se ne čuje. Zatvorili su me u ćeliju, pretresli, bio sam kod „Ijekara“, sproveli me hodnikom, i niko ne govori ni riječi. Na moja pitanja ćute ili odgovarahu kratko sa „nu“. Ubačen sam u ćeliju koja je ispunjena sa četiri kreveta tijesno postavljena jedan uz drugi, jedan drveni stolić sa četiri limene šale, u uglu veliki sud nazvan „paraša“. U ćeliji su tri zatvorenika. Gutanje i ovdje. Nešto malo govori samo jedan. To je glumac zatvoren zbog „antisovjetske propagande“. Drugi je stari

mašinski inženjer sa žel'ez-nice, optužen za sabotažu. Treći ne govori o sebi ni ko je ni zašto je zatvoren. U ćeliji je zabranjen glasni govor i svaki šum...

Vjerovao sam da NKVD ima revolucionarnu ulogu da štiti socijalizam i vodi borbu protiv kontrarevolucije. Bio sam čvrsto uvjeren da je moje hapšenje izazvano nesporazumom ili zabludom. Ispitao sam sav svoj život i sav politički rad i nisam nigdje mogao naći nikakva razloga da budem zatvoren i stavljen pod istragu. Nisam se bojao za sebe, jedino je bio težak osjećaj što sam u Sovjetskom Savezu, zemlji socijalizma, zatvoren kao kontrarevolucionar sa „saboterima“, „špijunima“ i „unti-sovjetskim elementima“.

Noću oko 12 sati ušao je stražar i pročitao sva moja imena pod kojim sam došao, bio zapisan u Domu politemigranata i pod kojim sam bio zaveden u sekcri naše Partije u Kominterni, i pozvao me da pođem za njim... Ispituje me kombrig NKVD-a Seveljov sa još jednim oficirom. To je bio, kako sam kasnije saznao, šef NKVD-a za Balkan, a kasnije za Njemačku. Počinje detaljno sa mojom biografijom i čitavim mojim radom u pokretu. Ispitivanje traje do iutra.

Pozvan sam na ispitivanje još jedanput, ispitivanje je vršio drugi oficir NKVD-a i zatim me je vodio nekom višem rukovodiocu koji je bio neobično brutalan. Istraga je bila usmjerena na to da sam ja naciona-list-terorist, i otac mi je, kažu, isto bio nacionalist i terorist. (Otac Vlajka Begovića učestvovao je u pokretu u Bosni protiv Austro-Ugarske i sarađivao ie u organizaciji atentata na Franca Ferdinanda, zbog čega je bio osuđen na 20 godina robe.)

Oni mi dokazuju na bazi toga da sam ja isto tako u svojoj duši nacionalist i terorist i da mi je Partija samo maska. Zatim optužuju me

BORBA ZA PARTIJU

227

istupanja na izborima, ovi nisu hteli ni da razgovaraju s njima kao s ravnopravnim partnerima. Na kraju je došlo do toga da su na izborima komunisti glasali za Udruženu opoziciju. To je izazvalo kod članstva veliko nezadovoljstvo protiv Gorkića.

U rukovodstvu Partije, u Beču, u svemu su bili sasvim nezdravi odnosi. Vođena je neprincipijelna grupaška borba, u prvom redu oko toga ko će biti „prvi čovek“ u rukovodstvu. Ta

da sam ja ustvari agent bivšeg ministra unutrašnjih poslova i nacionaliste Svetozara Pribičevića. Dokazuju mi da sam ja ustvari u Partiji radio za Pribičevića, koristeći aparat, ljude i sredstva Partije, da sam bio njegov agent u radničkom pokretu. Na moje dokazivanje da sam ja radio sa Pribičevićem u sporazumu sa rukovodećim drugovima i Part'jom, pa čak i sa njihovim čovjekom Georgom, oni mi postavljaju alternativu: • ili sam ja čovjek sposoban da shvatim svoju grešku da sam objektivno bio Pribičevićev agent i priznam to, što će olakšati moju situaciju i moći će me spasiti, ili ako uporno to odbijam i ostajem na istoj poziciji kao agent Pribičevića, oni će se sa mnom kao neprijateljem obračunati. Dokazivao sam im da, ako bih ja tako tvrdio i priznao da sam ja objektivno nacionalist, terorist i agent Pribičevića, onda bih ja ustvari prevario Partiju i NKVD, a pošto neću da ih varam, ostajem na svojoj poziciji, da je optužba potpuno neosnovana. Tražio sam da se ispita čitav niz ljudi sa kojima sam radio, među njima i Georg. U ispitivanju koje je tragalo po šest sati bez prekida i u kome su po dvojica učestvovali u smjeni — oni su htjeli da me politički dezorijentišu, zaplaše i demorališu, pa da im priznajem što oni hoće. Ja sa svoje strane mislio sam da su oni u zabludi, od nekog zavedeni, i pokušavao

sam svim silama da im pokažem činjenice i istinu. Bilo je mnogo natezanja oko zapisnika. Nisam htio da potpisujem njihove zapisnike, već sam ih najprije temeljito korigovao i onda stavljao potpis.

Zatim me nekoliko dana nisu uopšte zvali na saslušanje. Noću me prebacuju s jednom grupom u drugi zatvor, „Butirku“. Uvode nas u jedan veliki hol. U holu je gužva kao u velikoj, prometnoj putničkoj stanici...

Oko 2 sata poslije ponoći mene su odvojili iz grupe i bacili u jednu veliku ćeliju. To je soba od oko 50 do 60 m². Po cijeloj širini i dužini nalaze se daske podignute od poda za oko 80 cm, takozvani „nari“. Na tim daskama ležali su ljudi kao natrpani leševi. Tako su zbijeni da su skoro jedan preko drugog. U sredini sobe okačena na šnuru za plafon visi samo jedna mala svjetiljka. Takav je smrad i nečist zrak da sam u početku imao impresiju da ne mogu izdržati. Zatim se čovjek pomalo privikava. Stao sam kod vrata na malom prostoru ispred „nari“ i nisam mogao dalje. S lijeve strane uz vrata bila je velika „paraša“ (kanta za vršenje nužde) i pokraj nje na rubu daske bilo je malo mjesta za sjedenje. I ja sam tu sjeo. Noću se dižu ljudi da dođu do „paraše“, gaze one koji leže i uz njihove strašne psovke i proklinjanja dolaze do „paraše“. Psovke i proklinjanje čuje se i ispod „nari“. Ljudi se i odozdo izvlače i dolaze na „parašu“. Ostao sam sjedeći do zore. U 6 sati je stražar zalupao pesnicom na vrata. To je znak za ustajanje. Digao se gornji sloj ljudi na „narima“, zatim su digli daske sa hodnika koji je prolazio sredinom sobe. Pod tim daskama su ležali ljudi, a kad su se oni digli, počeli su da se izvlače ljudi ispod „nari“. Spavali su u odijelu u kome su zatvoreni — bez prostirke i bez pokrivača...

U 7 sati bio je izlaz u zahod. Naprijed četvorica nose veliku „parašu“, a za njima u dvoredu svi ostali. Zahod je mali, kanalizacija loše

15*

228

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

borba je došla do vrhunca na aprilskom plenumu CK koji je održan u Beču, aprila meseca 1936 godine. Tom plenumu nije prisustvovao Tito, koji se još nalazio u Moskvi. Plenum je dao pogrešnu ocenu političke situacije u zemlji i nepravilno odredio taktiku Partije. Zbog toga je Izvršni komitet Komunističke internacionale pozvao u Moskvu Gorkića, Čopića i ostale rukovodeće ljude iz CK, pa ih je, posle diskusije u Kominterni, smenio sve osim Gorkića, koga je podržavao Manuilski. Ko-minternu je imenovala novo rukovodstvo. U Politbiro novoga CK postavljen je Gorkić za generalnog sekretara, Tito za orga-funkcionišu, toliko je mokraće da ulazi u cipele. Nužda se vrši na otvorenom mjestu na „čučavcima“. Pred svakim „čučavcem“ dugačak red. Pošto je ograničeno vrijeme za vršenje nužde na 7—10 minuta, oni koji čekaju požuruju one koji vrše nuždu...

Nekih dvadeset dana poslije zatvaranja, pozvan sam u kancelariju zatvora. Tamo me je dočekao kombrijg Seveljov i sa mnom se veoma ljubazno pozdravio. Izvinio mi se što sam ostao tako dugo pod istragom i što sam dospio u „Butirku“. To je nesporazum, on je tražio poslije prvog saslušanja da ja budem oslobođen; ne treba za ovu stvar ništa zamjeriti NKVD-u i njegovoj službi, jer sam zatvoren na osnovu informacija rukovodstva CK KPJ i mogao sam lako da izgubim glavu. Međutim, samo zahvaljujući savjesnosti i upornom raščišćavanju stvari od njihove strane, jer su oni ipak znali i vjerovali da sam ispravan komunist — zahvaljujući njima stvar je raščišćena i ja sam slobodan. Rekao mi je, međutim,

da ne treba nikome govoriti da sam bio pod istragom. Rekao sam da ipak moram reći svojim rukovodiocima gdje sam bio i šta se desilo; odgovorio je da je to stvar NKVD-a i da ja u to ne miješam partijske stvari.

Uputili su me u jedno odjeljenje NKVD-a da primim oduzete stvari. To je posebna zgrada sa salom sa šalterima, kao na pošti. Tu mnogo ljudi čeka u redovima pred šalterima ili se mota po sali. Oslobođeni primaju oduzete stvari, a familije dolaze da se raspituju za zatvorene i da im nešto pošalju. Raspitao sam se koji je moj šalter, stao u red i primio svoje stvari, među njima lične papire, nekoliko rubalja koje sam imao i sat. Navio sam sat koji je stajao već tri nedjelje, s[^]eo na pod i uvukao pertle u cipele, izašao na ulice Moskve kao slobodan građanin Sovjetskog Saveza. Vidio sam se na izlogu. Teško sam prepoznao samog sebe: fizički propao, obrastao u bradu i kosu, na licu se pojavile bore zgužvan i prljav — kao bivši čovjek, propalica, kao ljudi koji se često puta mogu sresti na ulicama Moskve. Bilo mi je teško doći među drugove i kazati gdje sam bio. Kako doći kod partijskih rukovodilaca koji su me osumnjičili i predali NKVD-u? Izgledalo mi je onda da ću ostati cijeli život kao sumnjiv čovjek koji je prošao zatvor NKVD-a. Kakva je moja perspektiva u daljoj revolucionarnoj borbi? Već me počela zahvatati misao o samoubistvu. Riješio sam na kra[^]u da pođem sutradan našem pretstavniku u Kominterni i da mu, i protiv naređenja NKVD, kažem sve šta se desilo.

... Sutradan ujutro pošao sam našem pretstavniku u Kominterni, članu CK Senjku (Vladimir Copic). Rekao sam mu da sam bio zatvorea i da je, izgleda, bilo sumnjičenje od rukovodstva. Začudio se kad sam mu rekao o sumnjičenju. Oni nisu znali da sam ja zatvoren niti su znali o tome da me neko sumnjiči. Saznali su da me je nestalo i mislili su da mogu biti zatvoren, ali nisu se usudili da intervenišu, jer nisu znali o

BORBA ZA PARTIJU

229

nizacionog sekretara, a za članove Rodoljub Čolaković i Sreten Zujović—Crni. Tito je tada u Kominterni izneo svoje predloge o tome kako bi trebalo da radi Komunistička partija Jugoslavije.

— Ja sam bio otišao do Dimitrova — priča Tito — i iznio svoje gledište da je osnovni preduslov za uspješno djelovanje jedne komunističke partije da njeno rukovodstvo bude u zemlji, među masama, da sa njima dijeli dobro i zlo. Oko ovog mog

čemu se radi. Tražio je od mene na kraju da nikome ne kažem da sam mu govorio o mom zatvaranju. Nije mi mogao ništa reći o daljoj mojoj sudbini. Upućen sam na lječenje u Kislovodsk na Kavkazu, a poslije povratka saopšteno mi je u Kominterni, da ću stupiti na Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada... Dobio sam stan u samoj školi, sjedio u sobi i učio danju i noću, položio ispite, apsolvirao i stupio na aspiranturu.

Jednog dana u holu škole susreo sam čovjeka kojega sam vidio za vrijeme ispitivanja u NKVD-u kod Seveljova. Pristupio mi je: „Vi mene sigurno znate. Ja sam Ivanov. Vas već dugo vremena tražim. Drug kombrig Ševel'ov rekao mi je da vas obavezno nađem i sa vama razgovaram. Dođite na poštu u ulici Gorkog, danas u 5 sati po podne, čekaću vas u sali pošte." Našao sam ga na pošti. Stajali smo pokraj jednog zatvorenog šaltera i dugo govorili. Kasnije sam saznao: Ivanov je bio jedan od najaktivnijih službenika Balkanskog sektora NKVD, bio je porijeklom Bugarin. Prvo mi je čestitao zbog položenog ispita i saopštio da oni

znaju da ja veoma marljivo i sa uspjehom studiram. Isporučio mi je pozdrav od kombriga Seveljova i rekao da je to veoma dobar čovjek i da me cijeni kao čovjeka i komunistu. Zahvaljujući Ševeljovu ja sam, kaže, spasio glavu, a život mi je visio o koncu; zahvaljujući njima ja sam došao na školu. Zatim je prešao na stvar: traži od mene da budno pazim šta se dešava u školi, šta ljudi tamo rade, govore, misle, da se interesujem za prošlost ljudi i da o svemu n'ima saopštavam, a zatim da treba da budem često u društvu sa ljudima iz rukovodstva naše Partije i da NKVD detaljno izvještavam o njihovom radu i mišljenju. „Vi ste čovjek obrazovan, sada ste na sovjetskoj visokoj školi i teoretski ćete se razviti, vi imate perspektivu da dobijete rukovodeći položaj u Partiji, a mi ćemo vam tu pomoći, samo treba sa nama sarađivati.“

Teško je bilo snaći se u prvom momentu. Ob'asnio sam mu da svakako ako primijetim rad tuđih i neprijateljskih elemenata, da mi je dužnost da o tome obavijestim Partiju, pa i NKVD. Ali, što se tiče drugova iz rukovodstva, ja sa njima imam malo veze. Izgleda mi da nije moj posao da obavještavam o rukovodiocima moje Partije, koji su od mene sigurno čvršći komunisti i vjerniji i predani'i Partiji i Sovjetskom Savezu. „Vi ste naivan. Vi kao da ne znate iskustva Boljševičke partije. Ko zna šta je u duši tih ljudi? Mračna je duša čovjekova. Sto se tiče revolucionarnosti i vjernosti tih rukovodilaca, to je vjetar — sad ga ima, sad ga nema.“ Ponovo mi objašnjava da treba budno motriti na sve ljude, pa tako i na te rukovodioce. Gledam ga, još uvijek mi je pred očima taj tip: žgoljav, pokvarenih, nečistih zuba, kuštrave, prljave tamno-smeđe kose i izgleda kao neumiven. Njegova pojava, njegov rad i metod rada uvijek su kod mene i kasnije izazivali gađenje.

Raditi to što on hoće i raditi sa nj'm — nije mi se htjelo. Pokušao sam da mu objasnim da ja volim politički i partijski rad, da me zanima teorija i da me ne privlači ova vrsta rada i neka za taj posao angažuju

230

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

prijedloga razvila se velika diskusija. Naročito je protiv njega bio Gorkić. Na kraju je bilo odlučeno da se CK KP Jugoslavije podijeli na dva dijela. Jedan dio, na čelu sa mnom, da ode u zemlju na rad, da taj dio bude odgovoran za sve ono što se događa u zemlji, dok bi Gorkić, kao politički sekretar, ostao i dalje u inostranstvu. Njemu je ujedno bilo dato i pravo veta na sve rezolucije i odluke političkog karaktera koje bi se eventualno donosile u zemlji. Ja sam pristao na ovakvu odluku.

Ljudi kod mene taj posao odgovara. On je bio uporan. Dao mi je na znanje da oni znaju da sam se ja u Pragu pokazao kao čovjek sposoban za „specijalni“ rad, a međutim sada ne uviđam značaj i važnost njihovog rada. Onda mi je dao ponovo na znanje da dolazak na školu zavisi od njih, ali da tako isto zavisi od njih hoću li ja ili neću ostati na školi. Bila je to ucjena i uvreda i reagirao sam osjetljivo: „Mislím da sam u školi jer zaslužujem povjerenje, jer je to potrebno za naš pokret. Ako nema povjerenja, trebalo je produžiti istagu u NKVD-u i stvar raščistiti.“ On se je povukao, počeo ponovo laskati i govoriti o tome da sam ja sposoban, povjerljiv, i da ja treba da ostanem u školi, a onda se rastao sa mnom sa napomenom da će mi se ponovo javiti, da o tome razmišljam što je sa mnom govorio i „mi ćemo svakako biti sarađnici, a sarađnik NKVD-a — to je velika stvar, velika čast i velika odgovornost“.

Stavili su me pred alternativu: ili ćeš biti sumnjiv tip, nećeš moći da studiraš, ili među svojim rukovodiocima i kod rukovodstva svoje partije šprun Ivanova i Ševeljova. Poslije nekog vremena pozvao me je telefonom preko uprave škole i zakazao sastanak. Nije me uopšte pitao, je li sam li što razmišljao o onome što je od mene tražio, već je tražio da mu dam mišljenje o nekim ljudima sa kojima sam radio u inostranstvu. Tražio je da mu naručim mišljenje dam pismeno. Dao sam svoje mišljenje kao što sam davao mišljenje partijskoj organizaciji, trudeći se da budem objektivan i konkretan. Zatim se je ponovo javio i tražio sljedeće podatke o pojedinim drugim ljudima koje sam znao od prije i prpitkivao da li imam da mu saopštim što novo. Rekao sam da sam zauzet sa učenjem, da se nalazim među ljudima kod kojih ne primjećujem da bi bili neprijateljski elementi. „No, no, pripazite. Treba imati otvorene oči i nemati povjerenja ni u ljude koji imaju funkcije i daju utisak čovjeka politički jakog i zdravog.”

Da bih izbjegao rad za NKVD i to opravdao, ja sam hotimično provodio cijelo vrijeme u školi, u bibliotekama i učio u stanu. Družio sam se sa jako malo ljudi iz škole, a ukoliko sam se družio, birao sam drugove koji su dugo vremena već u Sovjetskom Savezu, koji su oprezni u govoru i u svojim postupcima i za koje sam pretpostavljao da mogu imati veze sa NKVD-om. Tako sam obezbijedio da nisam imao šta da saopštavam i da se o meni ne može ništa negativno saopštiti.

Izbjegavao sam susrete sa rukovodiocima Partije koji su živjeli u „Luksu”, radili u Kominterni ili pojediniim sovjetskim ustanovama, iako su drugi drugovi kod njih često puta išli. Svršavao sam za Ivanova samo ono što je od mene neposredno tražio, neke konkretne podatke ili objašnjenja, ispričavajući se da sam zauzet učenjem i da nemam veze sa ljudima. Zvao me je rijetko na sastanke i sastanke je davao na ulici, u parku i na pošti, kao da se radi o ilegalnom radu.

U januaru 1936 godine pozvao me je na sastanak i saopštio mi je da mi Seveljov predlaže da pođem u inostranstvo na rad po liniji NKVD. Objasnio sam mu da želim da produžim studije, a poslije pođem na par-

BORBA ZA PARTIJU

231

Osim toga, ja sam želio da uspostavimo još jedan princip koji se odnosio na primanje subvencija. Po mom mišljenju ono je dosta kočilo Partiju u njenome radu. Članovi CK, živeći u inostranstvu, imali su relativno dobre plaće. Na primjer, kad se CK preselio u Francusku, plaća člana CK iznosila je 2.000 franaka, što je u ono vrijeme bila prilična suma. Svake godine kad se pravio budžet bilo je mnogo diskusija oko subvencija... Među-partijski rad. „Šta znači za vas partijski rad? Znači otići u Jugoslaviju, raditi ilegalno, a poslije sigurno pasti u ruke policiji, pa onda glavnjača, a ukoliko ostanesh živ — suđenje i Mitrovica. A rad po liniji NKVD je rad elitan, imate dodir samo sa elitnim kadrovima, nema velikog izlaganja opasnosti, materijalno si uvijek dobro obezbijeđen i na tom sektoru ćete učiniti više za revoluciju i za Sovjetski Savez nego radeći u Partiji. Poslije revolucije tamo u Jugoslaviji pitaće se ko je bo član Partije, odaće mu se priznanje i dobiće odgovarajući položaj. Ali ko je bio saradnik NKVD-a, taj će tek da ima položaj!” Rekao sam mu da ipak želim da svršim studije, da ostanem do kraja školske godine, a poslije ćemo vidjeti. Treba, na kraju, vid'eti sa našom Partijom i sa Odjeljenjem kadrova u Kominterni. Objasnio mi je da to ne zavisi ni od Partije ni od Odjeljenja kadrova u Kominterni, već samo od toga da li hoću da se saglasim ili ne. Ostao sam na tome da bih želio da završim školu, a poslije ćemo vidjeti.

Bio sam kod našeg partijskog pretstavnika u Kominterni, sada već drugog, Flašera CGržetić). Rekao sam da me hoće da upute na rad po specijalnoj liniji, a ja to ne želim, i tražio sam da intervenišu. Napomenuo sam i to da ovaj sa koMm sam govorio ima čudno gledanje na partijca i na revoluciju. Rekao mi je da oni tu ne bi mogli da intervenišu i da takve stvari rješavaju Rus1 sa Kadrovskim odjeljenjem Kominterne.

Ivanov se je sasvim rijetko javljao i pitao da li ima štogod novo. Kad sam mu odgovarao da nemam, odgovarao je zlovoljno: „No, davajte, dava'te." U njegovom glasu b'lo je i prijetnje.

Našao sam se u teškom položaju. Tada nisam mogao da shvatim da je sve to sistem i metod rada NKVD-a, već sam to objašnjavao kao metod rada pojedinaca iz NKVD-a. Izgledalo mi je da su Ivanov i Seveljov morali dobiti zadatak od svog rukovodstva da me uvuku u rad NKVD-a, i oni su uporno na grub i primitivan način pokušavali da to sprovedu. Vidio sam da sam se našao u sukobu sa ljudima bez skrupula. Kod rukovodstva naše Part'je nisam dobio podršku niti sam je mogao dobiti. Ivanov mi je, pored ostalog, zabranjivao da ma s kim govorim o vezi s njima. U takvoj situaciji kod mene se pojavila čak i ideja da na neki način odem iz SSSR-a. Pobjeći iz SSSR-a značilo je obavezno biti proglašen neprijateljem i doći u sukob sa svojom Parti4om i drugovima. Trebalo je tražiti drugu mogućnost za odlazak.

Koncem proljeća 1936 godine Komunistički univerzitet je na brzinu završio školsku godinu i bio raspušten. Upravnik škole i rukovodstvo Kominterne, pa i član Politb;roa Boljševičke partije Knorin, pokušali su da nam objasne zašto se škola ukida, međutim, lAudi nisu ostali uvjereni i dobili su impresiju da se radi ovdje o žrtvovanju škole zbog nekih diplomatskih interesa Sovjetskog Saveza, što je ustvari i bilo. Poslije raspuštanja škole pozvat sam u Kominternu i saopšteno mi je da ću, dok se pitanje moga daljeg rada ne riješi, raditi u „Glavlitu", u Narodnom komesarijatu za prosvjetu.

... Kada je počeo rat u Spaniji, riješio sam sa nekoliko drugova da se javim kao dobrovoljac. Poći u Spaniju značilo bi — pored pomoći

232

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

tim, kada bi se Partija izdržavala samo od svojih sredstava, koja je ona prikupljala direktno u zemlji od radničkih masa, onda bi se vodila mnogo veća pažnja o svakom utrošenom dinaru... Ništa ne može jače da demoralise jedan pokret nego novac koji on prima sa strane. Snaga jednoga pokreta, pa i njegovi finansijski izvori, zavise od toga koliko taj pokret ima uporišta u masama, koliko ga one pomažu...

Tako je Tito konačno krenuo iz Moskve za Jugoslaviju sredinom 1936 godine. Njegovi stavovi nisu se mnogo dopali Gor-kiću. Tito se čuvao Gorkića. On o tome kaže:

„Od Gorkića sam dobio zadatak da odmah pođem u Jugoslaviju. On mi je nabavio pasoš i kazao kojim pravcem da uđem španskom narodu — učestvovati u jednoj značajnoj revolucionarnoj borbi i sticati iskustvo za borbu u svojoj zemlji. Za mene je to značilo i izmaći se ispod pritiska NKVD-a. Javio sam se u Kominternu i zamolio da me šalju u Spaniju... Kratko vrijeme poslije toga pojavio se kod mene Ivanov. Bio je bijesan. Vikao je, mlatarao rukama i rekao mi da on ne govori ovdje u ime svoje, već u ime rukovodilaca iz NKVD-a. On je uglavnom iznio sljedeće: „Tvrдио si dosada da

hoćeš da studiraš i da učiš, a sada bi htio da budeš vojnik. Hoćeš u Spaniju da pogineš kao budala. Neka idu tamo i ginu oni koji nisu sposobni za druge stvari. Ti si kulturni čovjek, školovan, možeš da budeš korisniji na drugom poslu, i na kraju, ti si određen na rad po liniji NKVD-a i u Spaniju ne možeš ići." Rekao sam mu da se ja nikada nisam obavezao da ću raditi po liniji NKVD-a, taj mi posao ne odgovara, a smatram da je potrebno sada ići u Španju, da sam to već izjavio u Kominterni. Sporazumio sam se s drugovima da pođemo zajedno i da bi mi bilo lakše ići u Spaniju i poginuti nego od odlaska u Spaniju odustati. On mi je podnio pod nos pesnicu i tvrdio: „A ja ti kažem, u Spaniju nećeš ići."

Na kraju, došlo je do otvorenog sukoba. Moj put u Spaniju je došao u pitanje. Riješio sam da pođem kod Dimitrova i da ga zamolim da mi pomogne. Dimitrov me je poznavao sa rada u Balkan-Korrespondenz koji je on osnovao i u kome sam bio do dolaska u Sovjetski Savez redaktor za Jugoslaviju i Bugarsku. Doći do Dimitrova u Kominterni bilo je veoma teško. Zato sam se na ulazu prijavio da idem kod jednog poznatog službenika Kominterne i onda navratio kod Dimitrova. Dimitrov, međutim, nije bio u kancelariji. Sjeo sam i napisao mu nekoliko riječi. Rekao sam da želim ići u Spaniju, da je Kadrovsko odjeljenje Kominterne o tome obavrešteno, međutim, da me Seveljov i Ivanov iz NKVD-a žele da upute na rad po njihovoj liniji, što ja ne želim, i zamolio sam ga da mi pomogne da ostanem na partijskom radu, a da sada pođem u Spaniju.

Poslije kraćeg vremena pozvao me je telefonom Ivanov, bio je veoma ljubazan, raspitivao me za zdravlje, za rad, i rekao da jedan od viših funkcionera NKVD želi sa mnom govoriti i zakazao sastanak. Na sastanak je došao nepoznat čovjek, bio je i on veoma ljubazan, izjavio je da je čuo da ja želim da idem u Spaniju, da je to lijepo i da je danas borba u Spaniji važno mjesto u revolucionarnoj borbi i da oni protiv toga ništa nemaju, da će mi pomoći. Rekao mi je da je Ivanov čovjek veoma dobar, samo da je malo vatren, ali da mu to ne treba zamjeriti.

To je bio moj posljednji sastanak sa NKVD-om u Moskvi. Želio sam samo da nikada više ne susretnem i ne vidim ni Ivanove ni Seveljove.

BORBA ZA PARTIJU

233

u Jugoslaviju, preko koje granične stanice. Međutim, ja sam nabavio drugi pasoš i išao sasvim drugim putem, jer se često-dešavalo da su drugovi kojima je Gorkić nabavljao pasoše odjednom kad bi došli na granicu Jugoslavije bili hapšeni...

Iz Moskve sam prvo otišao u Prag, a odatle u Beč. Baš u to vrijeme selio se CK iz Beča za Pariz. Tamo je imao da bude novi centar. Ovo je dobrim dijelom ušlo vila promjena političke situacije u Francuskoj, gdje je na vlasti bila vlada Narodnoga fronta i gdje su uslovi za rad bili povoljniji nego u Beču, gdje se sve više i više osjećao teror klerikalne policije...

Kad sam polazio iz Moskve, bio sam dobio poseban zadatak da radim na organizaciji prikupljanja dobrovoljaca za Spaniju."

Tito je stigao u Jugoslaviju krajem 1936 godine. Situacija u Partiji bila je još uvek teška. Dolazile su neočekivane poli-ciske provale. Taman bi se u pojedinim mestima formirali par-tiski komiteti, otpočelo sa radom, a odjednom bi policija po-hapsila sve što god je u njima bilo aktivno. Tu su situaciju koristili stari likvidatori i govorili kako još uvek nema smisla raditi. Neposredno pre Titovog dolaska u Jugoslaviju bilo je došlo do velike provale u zemlji, koja je naročito teško pogodila organizaciju u Beogradu. Bio je uhapšen čitav Pokrajinski komitet i preko 150 članova. Tito je tada poručio iz Zagreba da iz Beograda dođe neko od

drugova koji nije bio uhapšen. Baš u to vreme bio je izišao sa robije i nalazio se u Beogradu Milovan Dilas. On o tome susretu sa Titom priča:

„Početkom 1937 godine iz Zagreba je stigla poruka da jedan član CK KPJ traži da neko od drugova dođe iz Beograda. "Velika provala te zime bila je odnijela skoro čitavu partisku organizaciju u Beogradu. Jedino je bio pošteđen Univerzitet, gdje nije bilo došlo do hapšenja, jer se jedan drug na policiji junački držao i nije htio da oda svoje veze na Univerzitetu. Ostalo je još nas nekoliko drugova, među njima i ja, jer sam neposredno prije toga bio došao sa robije.

Krenuo sam vozom za Zagreb, gledajući da me ne prati kakav policijski agent. Došao sam na ugovoreno mjesto, u stan našega druga Pavla Markovca, muzičara. To je bila mala, skromna, ali moderno namještena soba. Tu me je čekao član CK. To je bio čovjek srednjeg rasta, dosta snažan, mršav. Lice mu je bilo tvrdo, mirno, ali dosta nježno, oči plave, ali istovremeno i blage. Ni jesam mu znao ime, jer u ilegalnom životu nije običaj da se pita za ime. Pitao me je kakva je situacija u Beogradu. Iznosio sam mu šta je sve policija napravila. On me je slušao mirno, a onda počeo da daje savjete. Pravo da kažem, ti savjeti su bili za nas, komuniste u zemlji, nešto sasvim novo. I sami smo osjećali da živimo u nekoj mučnoj, nama neobjašnjivoj situaciji, zbog surove logičnosti kojom se odvijao sav

234

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

naš godinama šablonizirani rad. Radiš, radiš, pribiraš ljude, stvoriš organizaciju, a odjednom dođe do provale, koja sve odnese. Drugove muče u policiji, zatim ih osuđuju na robiju, a od ono nekoliko članova koji su preživjeli provalu, opet ponovo stvaraj organizaciju. Opet iste teškoće, iste nevolje. Uprkos tom iskustvu, teško smo se odricali šablona... Ovaj član CK govorio nam je o novom iskustvu, ne pominjući stare šablone, koje je on razbijao u paramparčad. On mi je govorio kako treba da bismo za Partiju ljude po novom kriteriju. Ljude iz fabrika, radionica, škola u kojima ti ljudi uživaju veliko povjerenje zbog svog ličnog ugleda, da se ne treba držati samo uskog kruga već poznatih ljudi. Tako nam je ovaj član CK postavljao ne baš velike, ali ako se ulože naponi, ostvarljive zadatke. Govorio mi je još pri polasku kako će se CK preseliti u zemlju, da bude direktno u kontaktu s masama. Još mi je rekao na polasku da bi trebalo da se formira rukovodstvo omladine i tražio je da pošaljemo iz Beograda sa Univerziteta jednog nekompromitovanog, bistrog, ponajboljeg omladinca.

Tako smo se rastali s tim da ja sa ovim omladincem dođem poslije izvjesnog vremena natrag u Zagreb. Kad sam bio u vozu, dugo sam razmišljao gdje sam ja sreo ovoga čovjeka. Činilo mi se da sam ga morao negdje ranije vidjeti. Ali gdje? Kad je voz prolazio pored Sremske Mitrovice, u kojoj se je nalazio kazneni zavod, meni sinu u glavi: „pa Moša Pijade radio je portret ovoga čovjeka kad su zajedno bili na robiji. I čini mi se da mi je tada Pijade rekao da je to radnik Broz.

Kad sam došao u Beograd, zatekao sam Aleksandra Ran-kovića—Marka, koji je bio izdržao svojih šest godina robije. Prodiskutovao sam sa drugovima koga omladinca da predložimo Brozu, pa se odlučilo da to bude Ivo Lola Ribar, student prava, veoma inteligentan mlad čovjek, koji je na Univerzitetu među komunistima uživao lijep ugled.

Poslije nekoliko dana vratio sam se u Zagreb. Ponovo sam se sastao sa Brozom. Prije nego što smo počeli razgovor, rekao sam mu:

— Druže, ja znam tvoje ime. Kad sam bio na robiji, Moša Pijade mi je pokazao tvoj portret koji je radio u Lepoglavi¹. Tom prilikom mi je rekao da je to Broz. Ja sam te sada prepoznao.

¹ Titov portret koji je radio Moša Pijade bio je nestao i uprkos svim naporima nije se mogao nigde pronaći. Tek u leto 1952 godine Zagrepčanin Bozo Aleksander, činovnik Ujedinjenih nacija, obavestio je Mošu Pijade da 4e portret pronađen. Njega je advokat Bora Prodanović 1934 godine poklono Irini Aleksander, supruzi Bože Aleksandeia. Alek-sanderovi su ga prilikom odlaska iz Jugoslavije 1939 ostavili u Zagrebu. Za vreme okupacije bio mu se zameo svaki trag. Sada se nalazi u Beogradu.

BORBA ZA PARTIJU

235

Tito je mahnuo rukom i nasmijao se. Poslije mi je govorio

O metodu rada, da treba tražiti radnike, nove, mlade, poletne ljude. Za vrijeme ovog boravka u Zagrebu sreo sam i Edvarda Kardelja.

Vratio sam se u Beograd, gdje smo nastavili s radom. Dolazak Aleksandra Rankovića značio je za nas mnogo. Odmah smo krenuli u sindikate. Leka, kako smo zvali Aleksandra Rankovića, odlikovao se preciznošću u radu i oštrinom zapazanja. On je odmah otišao u sindikate, pa je preko sindikata organizovao rad Partije i u preduzećima. Jedno vrijeme čak je bio izabran i za sindikalnog funkcionera. Držeći se principa koje nam je Tito nastavio, uspjesi su se brzo pokazali. Već poslije dva mjeseca rada počela se mijenjati situacija. Tu se radilo, prije svega, o novom metodu u radu. Išli smo u preduzeća, u društva, u masovne organizacije, ali ne više preko starih likvidatora. To je mislim jedan od najvažnijih momenata u našem radu. Tako smo se otsjekli od svih starih veza, a time smo se otsjekli i od policije, jer su provale, kao po pravilu, dolazile baš preko tih starih likvidatora, oko kojih se policija uvijek vrzmala i među kojima je bilo i sumnjivih ljudi. Za godinu dana rada mi smo već bili uhvatili čvrstog korijena u radničkoj klasi, gotovo svi sindikati bili su u našim rukama. Istina, ostajalo je socijaldemokratsko rukovodstvo u njima, ali mi smo vodili mase."

U procesu toga rada, razvijalo se i rukovodstvo u Srbiji. Osim Leke Rankovića, tu su bili Vukica Mitrović—Šunja, Đuro Strugar¹, Moma Marković, a kasnije Cana Babović, po izlasku s robije, i Svetozar Vukmanović—Tempo.

U Sloveniji je Edvard Kardelj bio dobio nalog od Tita da se definitivno sprovedu odluke Četvrte zemaljske konferencije

¹ da se osnuje Komunistička partija Slovenije. Edvard Kardelj je ovu stvar uspešno priveo kraju i 18 aprila 1937 u okolini Trbovlja, u kući jednog crkvenjaka, održan je njen prvi kongres. U to vreme par tiska organizacija u Sloveniji brojila je 200—300 članova. Za sekretara CK KP Slovenije izabran je Franc Leskošek. Prisustvovao je priličan broj delegata, iako su neki, usled izvesnih tehničkih teškoća, zakasnilo. Prvobitno i^o bilo predviđeno da se kongres održi u jednoj crkvi i sve je za to bilo spremno, ali zbog toga što svi delegati nisu na vreme došli, kongres je održan u parohiskom domu, u crkvenjako-vom stanu. Na sastanku u Zagrebu, jedan od prvih zadataka koji je Tito poverio Đilasu bila je organizacija slanja dobrovoljaca za

¹ Vukica Mitrović je uhapšena 1941, mučena u Glavnjači i streljana. Proglašena je za narodnog heroja. Buiro Strugar takođe je ubijen '941 godine. Proglašen je za narodnog heroja.

236

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Španiju iz Srbije. Borba protiv Franka u čitavoj Jugoslaviji bila je naširoko zapalila mase. Osećala se sve veća opasnost na granicama Jugoslavije od Hitlera i Mussolinija, pa je narod gledao u Španiji poprište borbe protiv fašizma. Hiljade ljudi bilo je spremno da ide u Španiju, samo da je bilo uslova za to, to jest da su vlasti davale pasoše i da je bilo novaca za put. Koliko je bilo raspoloženje za republikansku Španiju u Jugoslaviji vidi se i po tome što je najveći dnevni list u Jugoslaviji, „Politika“, prvu godinu rata u Španiji pisao daleko povoljnije o republikancima nego o Franku, uprkos tome što je postojala vrlo oštra cenzura vlade Milana Stbjadinovića, koji se sve više priklanjao silama osovine¹. Vlasnici „Politike“ ustvari tolerirali su takvo pisanje, jer je ono i njima bilo od koristi. Narod je bio za republikansku Španiju, pa je i listu rastao tiraž.

U Španiju se odlazilo iz Jugoslavije raznim putevima. Oni koji su mogli dobiti pasoš odlazili su do Pariza, pa onda pravo u Španiju. Tome je mnogo pomogla velika svetska izložba u Parizu, otvorena u proleće 1937 godine. Ovaj su put koristili naročito intelektualci. Najveći deo ljudi koji je odlazio u Španiju nije mogao da nabavi sredstva za put. Zbog toga je Partija otpočela da skuplja dobrovoljne priloge. Posebnim putem išli su iz Jugoslavije oni ljudi koji su bili ranije hapšeni ili kom-promitovani kao levičari, pa im policija nije davala pasoše. Oni su se morali prebacivati ilegalno iz Jugoslavije u Austriju, pa opet bez pasoša u Švaj carsku, iz Švaj carske u Francusku, pa tek onda u Španiju. To je bio vrlo opasan put, jer su veze bile nesigurne. Jednom je u Austriji policija ušla u trag ovom kanalu, pa je veći broj Jugoslovena koji su išli za Španiju bio uhapšen. Oni su bili vraćeni i predani u ruke jugoslovenske policije, koja ih je premlatila, a neke i zadržala u zatvoru.²

¹ Nekako u to vreme, Milovan Đilas bio mi je doneo teze Palmira Togliattija — Ercolija o ratu u Španiji i pitao me da li bi to mogao negde, polulegalno, da otštampam. Baš toga dana bio sam pripremao za „Politiku“ jedan članak o razgovoru koji sam-imao s predsednikom katalonske vlade Companisom kad sam boravio u Španiji, u oktobru i novembru 5 1936 godine. Ja sam kao uvod dao reci Companisove, a zatim sam u članak stavio sve osnovne stavove iz Ercolijeve teze i sve to predao svome uredniku Radoju Josimoviću. Tako su Ercolijeve teze bile legalno objavljene u najvećem listu u Jugoslaviji, u preko 140.000 primeraka. Tada vlasti ovo nisu primetile, ali je Ljotićev bilten, posle pune dve godine, nekako otkrio tu stvar, pa naveliko o njoj pisao.

" Ovim kanalom bio je krenuo i drug Moma Marković, ali je u Austriji pao u ruke policiji, koja ga je zajedno s grupom drugova predala jugoslovenskim policiskim vlastima. U to vreme bila je velika provala u Srbiji, pa su neki ljudi teretili Momu Markovića. On je bio od granice do Beograda slat „šupom“, to jest policija ga nije sprovala direktno u Beograd, nego po etapama od jednog grada do drugog, od jednog zatvora do drugog. Tako je bio stigao „šupom“ u Rumu, gde je greški načelnik bio jedan poznanik njegovog oca. On je Momi Markoviću

BORBA ZA PARTIJU

237

Zbog veza sa Centralnim komitetom, kao i što bolje organizacije slanja dobrovoljaca iz Jugoslavije u Španiju, Tito je u toku 1937 godine nekoliko puta odlazio u Pariz, gde se zadržavao po nekoliko meseci. U Parizu je stanovao na raznim mestima, prvo, u jednom hotelu u Latinskom kvartu, zatim na Trgu Jean Dore. Malo je imao vremena da razgleda Pariz. Odlazio je na groblje komunara u

Pere-Lachaise. U Francuskoj je počeo da uči i francuski čitajući „L'Humanite". Bio je francuski već toliko savladao da je mogao da čita političke članke u novinama. U Parizu je dolazio u kontakt i sa poslanstvom republike Španije, putovao je jednom u vezi sa slanjem dobrovoljaca i do Bresta. Jednom prilikom kad je dolazio engleski kralj u Pariz, Tito zamalo što nije pao u ruke francuske policije, koja je hapsila sumnjiva lica.

Kad se vraćao u Jugoslaviju preko Strasbourga i Munchena, zamalo što nije pao u ruke hitlerovske policije. U Parizu, pred polazak, bio je dobio nov pasoš, pa nije bio dobro upamtio ime na koje je putovao. Pošto je bio mnogo umoran, to je tvrdo spavao kada su mu iza Strasbourga u kupe ušli hitlerovski pogranični organi. Jedan od njih, krupan i debeo Nemač, zatražio mu je pasoš. Tito ga je odmah predao, a policajac je na nemačkom jeziku zapitao Tita kako se zove:

— Ihren Namen, bitte?

Tito, onako bunovan iza sna, nije mogao da se seti kakvo mu je ime bilo na pasošu. Nemač je bio uporan, pa je ponovio, sada već ljutito:

— Ihren Namen?

A Tito nikako da se seti na koje je ime pasoš. U nevolji, pravio se kao da ne razume nemački, da ne zna šta ga pita policajac. Obratio se susedu i na češkom jeziku zapitao ga šta hoće policajac. U tom momentu sinulo mu je češko ime na koje je glasio pasoš.

— A vi za ime pitate — rekao je Tito policajcu — pa mu najzad odgovorio na pitanje.

Hitlerovac je ljutito udario pečat na pasoš i predao ga Titu.

U međuvremenu se broj dobrovoljaca za Španiju u Jugoslaviji toliko bio povećao da je Gorkić bio odlučio da se iz Marseille-a pošalje jedan specijalni brod u jugoslovenske teritorijalne vode, pa da krišom pokupi oko hiljadu Jugoslovena, mahom iz Crne Gore, koji su bili spremni da idu da se bore u Španiju.

Organizacijom ovog posla bavio se po nalogu Gor-kića jedan član CK KPJ, po imenu Adolf Muk, a po zanimanju kelner, iz Boke Kotorske. Čitav posao nije bio dobro organizo-

očitao vakelu, pa ga zatim pustio iz zatvora da ide u selo pravo ocu. Beogradska policija nije tako ipak došla do Mome Markovića za kojim je tragala.

238

PRiLOZI ZA BIOGRAFIJU

van. U Marseille-u se naširoko znalo da ova lađa kreće za Jugoslaviju.

Evo kako Milovan Dilas opisuje ovu Mukovu akciju: „Jednoga dana, preko veze, došla je iz inostranstva kod mene jedna žena, crvene kose, koja je rekla da se zove Brajina Vos Rudin i tražila je da je odmah povezem s Ljubom Vušovićem iz Crne Gore.

Ja sam odgovorio da je Vušović dosta neozbiljan čovjek, ali ona me je presjekla:

— Ništa vas se ne tiče. Mene su poslali iz CK i direktivu morate da sprovedete.

Ja sam je odmah zatim povezao sa Vušovićem, koji se uskoro pojavio u Beogradu s džepovima punim para. Vušović je bio stari prijatelj Adolfa Muka, pa je Muk smatrao da je pametnije da tu akciju organizuje Vušović, a ne partiska organizacija. Takva su tada bila shvatanja među ljudima oko Gor-kića. Muk je stajao na stanovištu „komunizma" na bazi ličnih veza.

Stvar je bila tako labavo organizovana da je o njoj znalo pola Crne Gore. Seljaci komunisti iz Kolašina, na primjer, pješice su išli prema Budvi, pa su otvoreno govorili žandarmima:

— Idemo u Španiju.

Tako je stvar morala da propadne. Jugoslovenska policija zaustavila je brod ispred Budve, na njemu uhapsila Muka, a zatim je na obali pokupljeno nekoliko stotina drugova koji su bili spremni da se ukrcaju za Spaniju. Uhapšena je i ona žena iz inostranstva.

Na policiji se Muk držao izdajnički. Sve je provalio, pa čak i punkt u listu „Vreme“, preko koga je dolazila pošta iz Pariza za CK. Ona žena iz inostranstva i Ljubo Vušović mene ni jesu odali, tako da ni jesam bio provaljen.

Iz Pariza, od Gorkića, dobili smo odmah direktive da otpoč-nemo veliku kampanju za oslobođenje Muka. Mi se u Beogradu nijesmo s time slagali, jer nam je bilo poznato da se on držao izdajnički, pa bi Partija imala štete ako bi se toliko velika kampanja pravila za jednoga izdajnika radničke klase.

Međutim, iz Pariza dolazile su stalno poruke da se s kampanjom nastavi. U zatvoru se bio nalazio i Čile Kovačević, pa sam preko njega uputio jedno pismo Muku, tražeći da on lično napiše za Partiju kako se držao pred klasnim neprijateljem. Muk je zaista svojom rukom napisao šta je sve priznao na policiji, nazivajući sebe najgorim imenima. Ovo njegovo pismo uputio sam preko druga Đoke Kovačevića¹, rukovodioca parti-ske organizacije na Univerzitetu, u Pariz. Kad su tamo vidjeli da se Muk zaista izdajnički držao, obustavili su kampanju.

¹ Đoko Kovačević poginuo je u ratu u Španiji.

BORBA ZA PARTIJU

239

Tako je ova akcija propala, uglavnom zbog toga što je bila neozbiljno organizovana i što se nije htjelo ići preko Partije, nego preko ličnih veza."

Slanje dobrovoljaca u Španiju nastavljeno je kanalom preko Austrije i Švajcarske, koji nije bio baš najsigurniji, ali kojim su ipak ljudi iz Jugoslavije odlazili u Španiju. Takođe je veliki broj drugova išao na ovaj ili onaj način preko Pariza, gde se održavala velika svetska izložba, koja se iskorišćavala kao dobar povod za dobijanje pasoša za Francusku¹.

Dok je Tito boravio u Jugoslaviji, u leto 1937 godine, dobio je kratak izveštaj iz Pariza da je Gorkić hitno pozvan u Moskvu. Pred polazak, Gorkić je saopštio Rodoljubu Čolakoviću da ide u SSSR, da ne zna zašto ga zovu, ali verovatno da će biti nekakva „golovomojka“ (ruska reč za pranje, odnosno trljanje glave). Posle izvesnog vremena, stigla je u Pariz depeša iz Moskve da se odmah povuče iz štampe jedna brošura koju je bio spremio Gorkić. Znači, stvari sa njim nisu bile u redu. Njegova žena, Poljkinja, inače u Moskvi zaposlena kao direktor Parka kulture „Maksim Gorki“, bila je uhapšena pod optužbom da je špijun Intelligence-Service-a.

Posle izvesnog vremena, kad se već nalazio u Parizu, Tito je dobio jedno pismo od rukovodioca Balkanskog sekretarijata, Piecka, koji ga je obavestio o smenjivanju Gorkića i istovremeno i ovlastio da preuzme svu odgovornost za rad CK KPJ. Tito je ostao neko vreme u Parizu, sređivao tamo stvari koliko je bilo moguće i napisao nekoliko članaka za časopise „Europäische Stimmen“ i „Die Welt“, (to su bili politički časopisi u kojima su saradivali istaknuti komunisti i levičari evropskih zemalja). Pred kraj 1937 godine Tito se vratio u Jugoslaviju. Putovao je preko Austrije, u pratnji dve drugarice Jugoslovenke, studentkinje u Parizu. One su kao nekompromitovane nosile materijal, brošure i „Proleter“, organ KPJ, koji se štampao u Belgiji. U to vreme Tito je dobio poziv da dođe u Moskvu. O tome svome putu Tito priča:

„Odmah sam krenuo, čim sam dobio poziv. U Moskvi sam razgovarao s Dimitrovom. Bio sam obaviješten da je Gorkić

1 Ukupno je u Španiji učestvovalo u ratu oko hiljadu i po Jugo-slovena, među njima priličan broj intelektualaca. Gubici koje su Jugo-sloveni pretrpeli u Španiji bili su vrlo visoki. Skoro polovina je poginula, 300 [^]e bilo ranjeno, a 350 Jugoslovena nalazilo se, posle sloma u Špan'ji, u logorima na francusko-španskoj granici. Od ovih drugova oko 300 uspeli su da pobegnu ili da se izvuku iz logora, da stignu u Jugoslaviju i da uzmu učešća u ratu 1941—45. Ovi ljudi koji su se borili za slobodu Španije stekli su dragoceno vojno iskustvo koje je bilo korisno za njihovu zemlju. Danas se u Jugoslovenskoj narodnoj armiji nalaze 24 generala „Španca", kako ih danas kod nas zovu, a „Španaca" ima i među visokim funkcionerima državnog aparata.

240

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ne samo smijenjen kao sekretar CK nego i uhapšen.¹ Tada su mi mnoge stvari postale jasne. Gorkić, koji je punih 14 godina boravio u Moskvi, koji je imao puno povjerenje Kominterne, koji je bio naturen našoj delegaciji na VII kongresu Kominterne kao kandidat za člana IKKI-a, ustvari je stalno i sistematski radio protiv KPJ. Kao frakcionaš on je ometao razvijanje novih rukovodećih partijskih kadrova, a naročito iz redova radnika. On je, dalje, imao običaj da vara Kominternu, da šalje nerealne i lažne izvještaje o stanju u zemlji. U Kominterni se tražilo da se pokažu leci ili brošure ilegalno štampane, pa je to uzimano kao dokaz za rad u zemlji. Gorkić bi obično pronalazio nekog intelektualca u Beogradu koji bi na brzinu napabirčio kakav izvještaj, pa se to slalo u Kominternu. Osim toga, Gorkić je održavao i direktne veze s jednim krilom beogradske buržoazije, koja je, naročito za vrijeme prošlog rata, ustvari postala vodeća snaga reakcije, a naročito one oko Draže Mihailovića. Gorkić je imao veze sa Slobodanom Jo-vanovićem, profesorom Beogradskog univerziteta, koji je kasnije postao pretsjednik emigrantske vlade u Londonu, zatim sa književnikom Dragišom Vasićem, koji je za vrijeme rata bio glavni politički savjetnik u štabu Draže Mihailovića. Treće lice s kojim je Gorkić držao vezu bio je beogradski advokat Mladen Zujović, koga je Draža Mihailović za vrijeme rata bio postavio za komandanta zapadne Jugoslavije.

Prilikom ovoga razgovora Dimitrov mi je saopćio da se ja postavljam, kao mandator, za generalnog sekretara CK KPJ, a da se čitav stari CK smijeni. Kako sam ovu ponudu primio? Ja nisam imao ambicija da preuzmem rukovodstvo Partije i nikada na to nisam mislio. Ali, želio sam da rukovodstvo bude jako, čvrsto i revolucionarno. Nisam mislio da budem vođa, ali sam želio da vođa bude jedan od onih ljudi koji mogu da rade, a da kolektiv bude čvrst. Za mene je primarno bilo da kolektiv bude čvrst, da rukovodstvo bude čvrsto: ne jedan čovjek, već čitav kolektiv.

Na sastancima kod Dimitrova vidio sam tendenciju da Komunistička partija Jugoslavije bude raspuštena², kao što se nekako u to vrijeme dogodilo s Komunističkom partijom Poljske i Komunističkom partijom Koreje.

1 Gorkić je bio uhapšen u stanu Manuilškoga, u hotelu „Luks", u kome je uvek stanovao kada se Manuilski nije nalazio u Moskvi.

2 Ivan Karaivanov, koji je dobro poznavao druga Tita iz tog perioda, seća se živo tih dana: „Tito je tada bio ostao u Moskvi gotovo jedini od Jugoslovena, jer su bezmalo svi bili uhapšeni. Pred njim se nalazila ogromna odgovornost. On je to

dobro osećao. Baš u to vreme proveo sam nekoliko noći sedeći i diskutujući s njime. On je bio vrlo uzbuđen. Oči su mu bile pune suza. To su bili dani kada je drug Tito dobio prve sede kose."

u** <

Um «i ctlto (^

Domicil«

Demk.t«

Vittp

Cofetir of ey*t Couteur đfts y0ux Cotour of hm Cout«ufd«t

CHtLDREN

Nama Nom

HV, FrecntMS, \ "i»conn^ '.VUlincdoa. G.-C.KA^

<;.l\m.g~ acjX.iaAR.

(<orern(>r-<7ffical,i>«/:

Comm&ndvr-irt-tlilef 6(

the Dominion of CanaHS,

Requcst,iii thcttuttteof

tti*BritannicM?ijt;stylall

ihoH \vttam it may ccn-

ceru (o alhvr thc bemtr

•

uipsss (reclv v/ithout let, ottiindranoeaad toafford\ A*^S. McryassistAnce * *txL
protection of which

Nom, Frecmnn, V/comi WiWngJ<m. G.CS G.CM.& G.C.IM,. G.U., Gouverneur
gćnćrnł c C(?tntnQit<ftwt en chcf! Dominion du Caitut!nt Demnndons,au rtom
</

tous ceux que Icsprćst tespeuvent conetrnet permettre a\$ * porte
dc passcr librement sans entravc ft dc aceorder tout *(luutćtU. | |' doht.....V-
evoir besoin.

tfonni sous Notre scin ic(tccItedcMoi

No. ivamd N« du

CANADA

. «»Lu-s

PASOŠ DRUGA TITA NA IME KANADSKOG DRŽAVLJANINA SPIRI-
DONA MEKASA (Spoljna i unutrašnja strana)

Dtttm pass moehSlier 39 numrcntđc sidor. Ce pas*cpori ctmUcnt 39 pages
num^roties. Th» pBMport coatains 3a numbered pnges. Dieter Pau enthfilt 33
nunttrtertc Seiten.

SVERIGE

ode Sweden Schweden

Pa,

Passport

Passe Pass

Passinnehavarens fullstiindiganamn. Noms du porteur.

Full name of bešrer. Volier Namen des Inhabers.

jiisagad av sin huStru companied by his wife

aceompagnđ <tes»-begleitet. a*mi seim

V,.

under 15 a.:

enfants au-dessous de 15 ans ehildren under 15 years. Kindern unter 15 Jahren.
Nationalitet:, Svensk, Sućdois, Swcdish, Schwedische.

i >ftu j>ass giiler fiir resa tili; | Pays pour les^uets ce |*aase- i port
est valable:

j] |.tUandti, med itndantag fitranger, a rexfption
; .;:-| Sptinith\ de \$panska dEsfagрте det tolonUs
C brsUtningettna oćk dtn j egfagnolti tt de la zont
Pas Itig fiiri
speniu
^f*'?

KAD JE PRE RATA PUTOVAO 1LKGALNO PO INOSTRANSTVU, DKUG TITO
JE IMAO LAŽNI PASOŠ NA IME ŠVEDSKOG DRŽAVLJANINA
JOHJfA ALEXAWDERA KABLSSONA

t cgoihandiga DamDtcknmg. StcB^ ur. SigoatuK of beuvr. VJnterachrift
de« Passbhabere.

BORBA ZA PARTIJU

241

Zbog toga sam prihvatio ponudu Dimitrova i rekao mu:

— Opraćemo ljagu!

A on mi je odgovorio:

— Radite!

U Moskvi sam ostao nekoliko mjeseci. Za to vrijeme bila je izašla iz štampe
„Istorija SKP(b), kratki kurs". Ja sam dobio zadatak da spremim prevod za
štampanje (redakciju) i na tome poslu ostao sam više nedjelja.

Poslije toga krenuo sam za Francusku, preko Finske i Danske. Imao sam
kanadski pasoš sa imenom Spiridon Mekas. Kad sam došao u Kopenhagen, jedan
policajac, koji je po uvjerenju, izgleda, bio socijaldemokrata, zapitao me je nešto
na engleskom jeziku. Ja engleski nisam mnogo znao, pa sam nešto promućao.

Tako je policajac primetio da to nije moj pasoš. Nasmijao se i rekao mi:

— Idući put, družo, naučite bolje engleski kad već uzimate kanadski pasoš!

Tako sam stigao u Pariz, početkom 1938 godine.

Poslije nekoliko dana krenuo sam u Jugoslaviju da izvršim reorganizaciju Partije.
Krupni događaji bili su na pomolu. Hi-tler i Mussolini postajali su sve agresivniji.
Sve je veća opasnost prijetila Jugoslaviji, gdje je vlada sve više plivala u osovinske
vode. Trebalo se pripremiti za odlučujuće događaje."

16

Glavo trinaesta SEKRETAR CK KPJ

Sudbonosne godine uoči Drugog svetskog rata. — Partija ukazuje na opasnost od
Hitlera i Mussolinija. — Nov metod u radu Partije. — Borba za ideološko
uzdizanje. — Popularizacija SSSR-a. — Partija postaje osnovna snaga u borbi za
nezavisnost Jugoslavije i bolji život radnih ljudi. — Titova dva putovanja u
Moskvu. — Peta partiska konferencija. — Dvadeset i sedmi mart. — Rat je na
pragu.

U četrdeset i petoj godini svoga života, posle dvadeset i sedam godina rada u
revolucionarnom radničkom pokretu, Josip Broz—Tito počeo je da radi na
najodgovornijem zadatku u svome životu. Kao generalni sekretar Centralnog

komiteta Komunističke partije Jugoslavije on je stao na njeno čelo 1937 godine, u sudbonosnim danima uoči Drugog svetskog rata.

Nemačka i Italija sve grozničavije su vršile ratne pripreme. Balkan, naročito Jugoslavija kao najveća zemlja ovog područja, imao je za njih veliku strategisku važnost. Trebalo je to područje staviti pod svoju kontrolu, a naročito njegov centar, Jugoslaviju. Hitlerovska Nemačka sve vreme je težila da privredno dokopa u svoje ruke Jugoslaviju. U tome je vrlo brzo i uspela. Nemački kapital sve jače se angažuje u jugoslovenskoj privredi. Preko pedeset posto jugoslovenskog izvoza ide u Nemačku. Naravno, sve te privredne veze odvijale su se na štetu Jugoslavije. Istovremeno, nemački kapital istiskuje francuski, a ozbiljno ugrožava pozicije engleskog kapitala u Jugoslaviji.

Unutrašnja situacija u Jugoslaviji pogodovala je silama osovine da što lakše ostvare svoje ciljeve. Umjesto kralja Aleksandra, koji je bio ubijen u Marseille-u 1934 godine, zemljom je upravljao njegov brat od strica, knez Pavle, u ime maloletnog kralja Petra. Međutim, politika u zemlji nije se menjala. Na-

16*

244

PRILOZI ŽA BIOGRADU

cionalna prava pojedinih naroda brutalno su gažena, zabranjivana je upotreba nacionalnog imena, pa čak i upotreba mater-njeg jezika. Građani su bili lišeni osnovnih prava. Svaki radnički zahtev za bolje uslove rada u krvi je ugušivan. Pod uticajem Rima i Berlina, a sa blagoslovom Cliveden Seta u Engleskoj, knez Pavle doveo je za predsednika vlade Milana Stojadinovića. Od dolaska Stojadinovića na vladu u Jugoslaviji otpočinje otvoreni pronacistički kurs. Pre svega, razbijena je Mala antanta, taj poslednji konac koji je, kad se pojavila opasnost od Hitlera, ipak nekako vezivao zemlje Podunavlja i Balkana. Stojadinović je najpre, u januaru 1937, bez sporazuma i znanja članica Antante, to jest Čehoslovačke i Rumunije, napravio pakt „večitog prijateljstva" s Bugarskom Borisa Koburga. Na Sinajskoj konferenciji iste godine mogle su članice Male antante samo da konstatuju da Male antante više nema, da su izdane i prevarene od Stojadinovića, koji se sve više vezivao za Hitlera i Mussolinija. Grof Ciano došao je prvi put u zvaničnu posetu u Beograd. Ali, u velikim demonstracijama narod je izrazio svoj prezir prema njemu i njegovim šefovima. Naprotiv, kad je u Beograd došao Eduard Beneš, predsednik republike Čehoslovačke, došlo je do ogromnih manifestacija i oduševljenih pozdrava narodima Čehoslovačke.

Razbivši Malu antantu, Stojadinović je razbio i savez s tim državama.

Čehoslovačka je time bila lišena svoga saveznika Jugoslavije upravo uoči Miinchena. Umesto da odgodi opasnost po Jugoslaviju učvršćenjem savezničkih odnosa iz prošlog rata, režim kneza Pavla je, naprotiv, izdao sve saveznike Jugoslavije i, svojom orijentacijom na osovinu Berlin—Rim, izmenio celo-kupnu spoljnu politiku Jugoslavije.

Jugoslavija je sada stajala potpuno osamljena, bez svojih saveznika. A to je i bio cilj Hitlera i Mussolinija, koji su išli za tim da se Jugoslavija izoluje spolja, a iznutra što više oslabi, i tako postane lak plen.

Hitler je pripremao svoj prvi skok utrvenim putevima nemačkog imperijalizma, famoznog „Drang nach Osten". Spremao se takozvani „anšlus" Austrije. Milan Stojadinović je krenuo u goste u Berlin. Njemu u počast Hitler priređuje vojnu

paradu. Tenkovi sa kukastim krstom tutnjali su pored gostiju, a Hitler daje izjavu za jugoslovensku štampu:

— Naša je želja bila i ostaje da Jugoslavija bude jaka, moćna i slobodna. Svega pet nedelja kasnije ti isti hitlerovski tenkovi ušli su u Beč. Bilo je to 15 marta 1938. Na granicama Jugoslavije pojavila se Hitlerova zastava sa kukastim krstom. Milan Stojadinović pokušao je da zavara domaću javnost, da pretstavi kao

SEKRETAR CK

245

da Jugoslaviji ne preti nikakva opasnost. Te večeri štampa je donela njegovu izjavu:

— Posle anšlusa, nama je od strane zvaničnih predstavnika nemačkog Raj ha potvrđen princip apsolutne nepovredivosti ju-goslovenske granice prema Nemačkoj.

Ovo je bilo samo bacanje prašine u oči. Još iste noći izdan je proglas CK KPJ, koji je posle nekoliko dana bio tajno umnožen — u stamparijama, na ciklostilima, a često prepisivan i običnom rukom — u svim krajevima Jugoslavije. U proglasu skretana je pažnja narodima Jugoslavije:

„Hitlerove fašističke motorizovane horde pregaziše malu Austriju i pocijepaše svojim bajonetima sve međunarodne ugovore koji su osiguravali nezavisnost te zemlje...

...Okupacijom Austrije Hitler je stegao u klješta bratsku Če-hoslovačku. Samo je pitanje dana kad će nad njenim mirnim stanovnicima da zabruje fašistički avioni. Njemački fašizam postepeno i dosljedno provodi svoj pakleni plan da pretvori sve narode Srednje i Jugoistočne Evrope u svoje robove i u topovsko meso u svom konačnom obračunu sa demokratijom, a naročito s njenom tvrđavom — Sovjetskim Savezom...

...Hitlerizam nije „prijatelj i dobri susjed“, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije... Juče je Hitlerova soldateska zgazila slobodu austrijskog naroda, danas već sprema udar protiv Cehoslovačke, a sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju...

...Hitler obnavlja staro njemačko carstvo i Viljemov plan „Drang nach Osten“. Taj put vodi preko Jugoslavije na Jegejsko More. U tome ga pomaže Mussolini, koji sebi traži Dalmaciju i Bosnu...

...Hitlerov agent Stojadinović izdao je narodne interese... Pro-tivnarodni i hegemonistički režim Stojadinovića je najveća opasnost za slobodu naroda Jugoslavije i za nezavisnost Jugoslavije. On sije neslogu i sprečava i u ovim sudbonosnim časovima bratski sporazum među narodima Jugoslavije... Svojom izdajničkom spoljnom politikom on odvaja Jugoslaviju od njenih saveznika i prodaje je Hitleru i Mussoliniju. Time on otvara vrata Jugoslavije fašističkim osvajačima..."

Ovaj proglas CK naišao je na dubok odziv u najširim masama u Jugoslaviji. Ali zato je režim nemilosrdno hapsio i premlaćivao svakoga ko je bio uhvaćen sa ovim proglasom u rukama. Jedino su male trockističke grupice, kao i pojedini stari frakcionaši, primili ovaj proglas s negodovanjem, naviknuti na uski sektaški rad, ne vodeći računa o raspoloženju masa i bitnim interesima zemlje.

246

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Knez Pavle i Milan Stojadinović nastavljali su sve drskije i otvorenije svoju pronacističku i profašističku politiku. Učestale su posete nemačkih i italijanskih ministara Beogradu. U muzeju koji je nosio ime kneza Pavla bila je priređena izložba italijanskog portreta kroz vekove. Mussolini je bio poslao svoga ministra za kulturu Dina Alfierija da otvori tu izložbu, na kojoj je pored Raffaellovih i Tizijanovih portreta bila izložena i jedna velika Mussolinijeva bista¹. Nekoliko nedelja kasnije, nad nebom Beograda, pojavila se grupa nemačkih bombardera, koju je Milan Stojadinović bio pozvao u posetu zbog nekakve tobožnje izložbe aviona u Beogradu. Hitlerovski avijatičari, na čelu sa generalom Forsterom, bili su doveli svoju vojnu muziku, pa su uz zvuke muzike marširali našim glavnim gradom, koji su svega tri godine kasnije zasuli bombama.

Posle Hitlera i Mussolini šalje jednu svoju lovačku eska-drilu u Beograd na veliki aeromiting. Tu masa probija kordon žandarmerije i žestoko demonstrira protiv fašizma, protiv tadašnje vlade koja se upregla u njegova kola. Međutim, Stojadinović i knez Pavle nastavljaju svojim posetama Italiji i Nemačkoj. Stojadinović na sastanku sa grofom Cianom, itali-janskim ministrom spoljnih poslova, pozdravlja uzdignutom rukom. Mussolini dolazi na jugoslovensku granicu i tu 20 septembra 1938 izjavljuje:

— Ja sam prijatelj jugoslovenskog naroda, ja ću trajno ostati vaš prijatelj. To je moja volja. Sto vam jednom kažem, to i održim, jer je takav moj moral.

Došli su i oktobarski dani 1938. Čehoslovačka u smrtnoj opasnosti. Hoće li se odupreti Hitleru ili neće? KP Jugoslavije poziva narod u odbranu Čehoslovačke. Na hiljade omladinaca prijavljuje se poslanstvu Čehoslovačke u Beogradu, kao dobrovoljci za odbranu ugrožene čehoslovačke republike. U nizu mesta održavaju se velike demonstracije. Onda strašni dani Godesberga i Miinchena. Chamberlain i Daladier odlaze na poklonjenje Hitleru i Mussolini ju. Knez Pavle i Stojadinović likuju.

CK KP Jugoslavije izdaje nov proglas narodu u kome skreće pažnju na sve veću opasnost za nezavisnost Jugoslavije:

„...Svojom izdajničkom politikom prema saveznicima Jugoslavije Stojadinovićeva vlada je izvršila težak zločin nad narodima Jugoslavije. Ona je pomogla nemačkim imperijalističkim razbojnicima, da otvore put na jugoistok i pripremala narodima Jugoslavije

¹ Student Slobodan Galogaža, ne mogavši da se uzdrži, srušio je s postamenta Mussolinijevu bistu simbolično izražavajući šta narodi Jugoslavije misle o takvoj zloupotrebi dostignuća italijanske klasične umet-nosti u svrhu širenja italijanskog imperijalizma.

SEKRETAR CK

247

sudbinu čehoslovačke. Stojadinovićeva politika ne samo da nije otklonila opasnost raskomadanja Jugoslavije, nego je naprotiv tu opasnost pojačala i približila. Narodi Jugoslavije trebali bi postati kao sitniš za potkusurivanje između Nemačke i Italije. Hitler i Mu-solini već huškaju bugarske, albanske i mađarske reakcionarne elemente protiv Jugoslavije, da bi je učinili lakšim plenom nemačkih i italijanskih fašista...

Uoči pretstojeće opasnosti za Jugoslaviju osnovna zadaća Komunističke partije Jugoslavije u ovom je času pokrenuti i organizirati sve narode Jugoslavije u borbu za odbranu nedeljivosti i nezavisnosti zemlje protiv nemačkih i talijanskih fašističkih agresora i njihovih pomagača.

Potreban preduslov za ostvarenje te zadaće jeste: obaranje protunarodne Stojadinovićeve vlade i stvaranje vlade nacionalne odbrane koja će biti sposobna organizirati odbranu zemlje i pružiti fašističkim agresorima nepokolebiv otpor. Rukovođena tom zadaćom vlada nacionalne odbrane treba da se oslanja na radničku klasu, na ujedinjenje svih demokratskih i svih zdravih nacionalnih snaga Jugoslavije, rešena da poboljša materijalne i kulturne životne uslove radnog naroda grada i sela, da smesta uspostavi demokratske slobode i bratske odnose među narodima Jugoslavije na osnovi njihove nacionalne ravnopravnosti, da svestrano učvrsti prijateljske odnose sa balkanskim državama i da podržava prijateljske veze Jugoslavije sa svim zemljama koje su spremne da se bore protiv nemačkog i talijanskog fašizma u prvom redu sa Sovjetskim Savezom."

Knez Pavle i Stojadinović, u svojoj političkoj kratkovido-sti, želeli su da iskoriste novonastalu situaciju u srednjoj Evropi, pa raspisuju izbore. Ali kakvi su to bili izbđri, kakav je bio izborni zakon i kako su sami izbori sprovedeni? Pre svega, na izborima se glasalo javno. Svakome ko je dolazio na biralište beleženo je pored njegovog imena za koga je glasao, za vladu ili opoziciju. U mnogim krajevima državni činovnici gubili su službu što su glasali za kandidate opozicije. Bilo je i batinanja, korupcije, pa čak i plaćanja birača. U pojedinim krajevima Srbije vladini kandidati nudili su seljacima po par opanaka ako za njih glasaju. Da bi to potpuno obezbedili, glasač bi dobijao po jedan opanak pre glasanja, a drugi bi dobijao tek posle glasanja, kada se utvrdi da li je glasao za onog koji ga podmićuje. Ni ovo nije bilo dosta, nego su u mnogim krajevima vršeni falsifikati u prebrojavanju glasova. Uprkos svemu tome, režim je doživeo poraz na izborima. Stojadinović se nekoliko dana kolebao da objavi prave rezultate. Konačno je došlo saop-štenje, naravno lažno, da je vlada dobila 1,600.000 glasova, a opozicija 1,300.000. Po izbornom sistemu, lista koja je dobila

248

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

relativnu većinu odnosila je dve trećine mandata. Tako se dogodilo da je vlada dobila 300 poslanika a opozicija 70.

Ali ništa nije moglo sakriti poraz režima. Knez Pavle resio se da čitav odijum naroda prebaci na grešnog jarca, na Stoja-dinovića. Umesto njega došao je novi predsednik vlade Cvetko-vić. Međutim, politika se nije menjala.

Svojom jasnom političkom linijom, to jest linijom borbe za odbranu nezavisnosti i integriteta Jugoslavije, a unutar zemlje — za ravnopravnost naroda, za osnovne demokratske slobode, za bolji život radnih masa, KPJ je brzo zadobila ogroman uticaj na mase. Jačanjem političkog uticaja Partije olakšavao se i njen ilegalni rad. Partija je mnogo dobila time što se njeno rukovodstvo nalazilo direktno u zemlji, što je moglo odmah da reaguje na događaje.

U maju 1939 godine pod rukovodstvom druga Tita održano je zemaljsko savetovanje u Sloveniji, u jednoj seljačkoj kući ispod Smarne Gore. Na ovom savetovanju učestvovalo je oko 30 delegata iz skoro svih krajeva zemlje. Iz Srbije su došli: Ranković, Đilas, Žarko Zrenjanin, Miloš Matijević, Ivo Ribar, Dušan Petrović—Sane, Moma Marković, Tulić i jedan obučarski radnik iz Novog Sada; iz Slovenije: Kardelj, Leskošek, Tone Tomšič, Miha Marinko, Slavko Šlander i Miloš Zidanšek; iz Hrvatske: Kras i Rade Končar; iz Bosne i Hercegovine: Uglješa Danilović, Mujo Pašić i iz Crne Gore Ivan Milutinović.

Ovo savetovanje imalo je ogroman značaj. Ono je, pre svega, bilo odraz stabilizacije u Partiji, posle Titovog dolaska u zemlju. Iz referata druga Tita (o

stanju u KPJ i daljim zadacima) i referata druga Kardelja (o političkoj situaciji u zemlji i inostranstvu) jasno je proizilazilo da je uticaj Partije u masama već počeo da se snažnije oseća. U diskusiji se naročito konstatovalo porast uticaja u sindikatima.

Rezultati ovog sa veto van ja ubrzo su se pokazali.

CK je ukazivao veliku pomoć u svim onim krajevima gde su partiske organizacije bile razbijene. Stvoren je niz centralnih, a naročito veći broj mesnih organizacija, održan je veliki broj partiskih savetovanja i konferencija, počevši od onih lokalnog značaja pa do oblasnih i pokrajinskih. Tako, naprimer, u Bosni do 1938 godine nije postojao nikakav rukovodeći centar. U leto te godine održana je partiska konferencija i izabran je novi Pokrajinski komitet. Tako isto teška situacija bila je i u Makedoniji, gde je u toku 1939 godine održan niz konferencija, formiran niz lokalnih rukovodstava i zatim izabrano pokrajinsko rukovodstvo. Tako su obnovljene partiske organizacije u svim krajevima Jugoslavije, članovi CK živeli su među masama, obilazili stalno partiske organizacije, pružali im potrebnu pomoć.

SEKRETAR CK

249

Tito je kao stalno mesto boravka izabrao Zagreb, zato što su odatle najlakše veze sa svim krajevima. Da ga policija ne bi otkrila, uzeo je lažno ime Ivan Kostanjšek, pa je na to ime dobio i legitimaciju u kojoj je stajalo da je inženjer iz Ministarstva šuma i ruda. Kasnije, u toku 1940 godine uzeo je ime inženjera Slavka Babica, na to ime izvadio dokumenta i iznajmio jednu malu kuću u Zagrebu u kojoj se nastanio. Edvard Kardelj, po izlasku iz zatvora, gde je krajem 1937 odležao nekoliko meseci, takođe je prešao u ilegalnost. Aleksandar Ranković i Milovan Đilas januara 1939 napustili su svoje stanove i počeli da žive potpuno ilegalno. Nov metod rada, povezivanje s radnicima u preduzećima i s naprednim intelektualcima u njihovim ustanovama ili profesionalnim organizacijama, doneo je vrlo brzo pozitivne rezultate. Kao osnovni princip za prijem novih članova postavljeno je: primati u Partiju ljude koji, kao ličnosti, uživaju u sredini u kojoj žive i rade ugled poštenih i borbenih ljudi. Naprimer, kad bi partiski instruktori dolazili u neki grad u kome nije postojala partiska organizacija, pronalazili bi ponekog od ranije poznatog radnika u fabrici ili preduzeću pa od njega tražili imena najpoštenijih ljudi u fabrici. Ti su ljudi pozivani na sastanke, pa se sa njima razgovaralo i diskutovalo. U ogromnoj većini slučajeva takvi ljudi postajali su članovi Partije. Oni su imali uticaja u sredini u kojoj su živeli zahvaljujući svojoj borbenosti, a naročito svom ličnom životu. Tako se Partija ukotvila među mase, tako je rastao njen uticaj, a tako su partijci istovremeno bili birani među stvarno najboljim ljudima u fabrici ili preduzeću. Naprimer, prilikom proslave dvadeseto-godišnjice KPJ, 1939 godine, partiska organizacija dobila je zadatak da se radnici iz fabrika i preduzeća sakupljaju na javnim konferencijama, na sklonitim mestima, na kojima su držana predavanja o Partiji, njenoj ulozi, zadacima. Na tim konferencijama deljeni su partiski materijali i javno skupljani prilozi za Crvenu pomoć i za Partiju. Ovakav način rada omogućavao je Partiji šire povezivanje s masama i dizao njen autoritet.

Jedan od velikih uspeha rada Partije u godinama 1937— 1941 bilo je i to što je Partija uhvatila korena na selu. Da nije bilo pravilne orijentacije na rad na 'selu, na objašnjavanje programa i taktičke linije naše Partije seljačkim masama, Partija ne bi mogla da u danima rata, a posebno 1941 godine, odigra onu ulogu

koju je odigrala. Naročite zasluge imala je u tome i partiska organizacija na Beogradskom univerzitetu. Ovaj Univerzitet bio je poznat već decenij ama po naprednim duhovnim strujanjima među studentskom omladinom i po njenom otporu svemu što je društveno i politički pretstavljalo konzervativizam i reakcionarnost. To se u još većoj meri potvrdilo u vreme

250

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

između dva svetska rata. Pritom ne treba zaboraviti da se veliki deo studenata sastojao od sinova seljaka i radnika, mahom iz Crne Gore, Bosne, nekih delova Srbije. Ti studenti su uglavnom živeli kod svojih kuća, a u Beograd su dolazili većinom na polaganje ispita. Tako su oni bili u stalnom kontaktu sa narodom. Osim toga, partiska organizacija na Univerzitetu nije bila razbijena 1936 godine u velikoj provali, pa je u njenom radu sve vreme postojao čvrst kontinuitet. Na univerzitetu bilo je oko 200 članova Partije, ali su oni svojim političkim uticajem bili u stanju da mobilišu skoro sve studente u borbi protiv reakcije i rata, a za odbranu zemlje i demokratska prava i slobode.

Poseban, neobično važan sektor rada, bila je vojska. Režim kneza Pavla bio je najosetljiviji za rad na ovom sektoru. Vojska je trebalo da bude uzdanica režima. Međutim, u godinama 1937—1941 u samoj vojsci, pa i u komandnom kadru, a naročito među mlađim oficirima, sve je više raslo neraspoloženje zbog politike kneza Pavla i naslona na Hitlera i Mussolinija. Vodeći o tom računa, CK' je postavio zadatak da se pristupi energičnom radu u vojsci. Stvorena je posebna Vojna komisija, kojom je rukovodio Tito, sa zadatkom da stvara partisku organizaciju u vojsci. Na tome radu pomagao mu je Mitar Bakić.

Uticaj Partije u vojsci vrlo se brzo proširio, naročito među avijatičarima. Na zagrebačkom aerodromu postojala je ćelija sastavljena od avijatičarskih oficira. Uspostavljeni su kontakti i s višim oficirima, ali tu je već išlo teže.

U svome metodu rada prilikom reorganizacije Partije od 1937 godine i dalje, Tito je naročitu pažnju obratio na problem odnosa među partiskim ljudima. O tome Edvard Kardelj kaže:

— Kad sam se upoznao s Titom 1934 godine, odmah mi je palo u oči kako on prilazi čoveku, kako ga sa vetu je, kako ga kritikuje. Dotle smo bili naviknuti da nam od CK dolaze instruktori koji bi nas u kritici prosto sravnili sa zemljom. A Tito je tu uneo novi duh. I on nam je ukazivao na greške, ali je to radio tako da nam svi nedostaci postanu jasni. On nam je stvarno pomagao.

Ovaj Titov metod u odnosu sa ljudima preneo se na čitavu partisku organizaciju. S jedne strane, tražila se čvrsta disciplina, kakva je jedino mogućna u jednoj ilegalnoj Partiji u tako teškim uslovima rada kakvi su bili pred rat u staroj Jugoslaviji, a, s druge strane, nije se primenjivao metod sečenja glave ljudima koji pošteno rade, ali koji u tom svom radu čine izve-sne greške. Svakome drugu davana je prilika da ispravi svoju grešku, da pokaže šta zna i ume.

U partiskim organizacijama razvio se takođe princip demokratičnosti, stvaralo se takozvano partisko javno mnjenje. Tito, Kardelj i drugi rukovodeći ljudi naročito su nastojali na

sekretar ck

251

tome da članovi Partije slobodno iznose svoje misli, da kažu šta misle, pa da se u diskusiji donese odgovarajuća odluka. Oni su pak znali dobro da razlikuju šta je nezdravo u Partiji, šta je posledica uticaj a buržoazije u redovima komunista, šta

su razna likvidatorska shvatanja, a šta je zdravo rasuđivanje poštenih i borbenih ljudi, kojima, ponekad, neke stvari nisu jasne, pa traže da im se bolje objasne. Na takvim osnovama izraslo je u Partiji od 1937 godine jedno osećanje uzajamnosti, jedno osećanje drugarstva i po-verenja, zasnovano na ciljevima za koje se borila Komunistička partija Jugoslavije. Zbog toga je rukovodstvo ogromnu pažnju posvećivalo držanju uhapšenih komunista pred klasnim neprijateljem. Tada su još životarile teorije kako je nemoguće izdržati batine, kako se mora popustiti pod mučenjem, iako je bilo sjajnih primera junačkog i pravilnog držanja pred klasnim neprijateljem. Tito, Kardelj, Ranković i drugi ustali su oštro protiv tih shvatanja. Sam Tito u više mahova, na partiskim konferencijama i preko partiske štampe, ukazivao je na ogromnu važnost odbrane ugleda Partije pred klasnim neprijateljem. On je u „Proleteru“, krajem 1937 godine, posebno istakao junačko držanje Krsta Popivode i Cane Babović. U novembru 1936, kada je pao čitav PK za Srbiju i kada je došlo do provale beogradske partiske organizacije, bio je provaljen i Krsto Popivoda, ali je on u ilegalnosti nastavio da radi sa Canom Babović, Momom Markovićem, Grgom Janke-zom i Zikom Durđevićem u Oblasnom komitetu za užu Srbiju. U međuvremenu, u leto 1937, došlo je do provale u Vojno-tehničkom zavodu u Kragujevcu, pa je palo nekoliko ljudi koji su se slabo držali i koji su odali sve članove Oblasnog komiteta i sve organizacije po Srbiji, tako da je bilo uhapšeno preko 150 ljudi. Istragu je vodila novosadska policija, jer je Novi Sad tada bio sedište Dunavske banovine, u kojoj se nalazio i Kragujevac. Tako je iz Novoga Sada došao u Kragujevac Života Simić, s policijskim agentima Bircalom i Kruškocem, a iz Beograda su, kao pripomoć, došli Guberev, Kosmajac i Conić. Da bi mogla što lakše da muči uhapšene, policija je istragu vodila u garnizonskom zatvoru, na periferiji Kragujevca, a uhapšeni su ležali ili u ovom zatvoru ili u jednoj susednoj velikoj garaži. Istovremeno je policija tragala na sve strane za provaljenim drugovima, pa je Cana Babović uhapšena u Sarajevu, 13 jula, gde je bila posle provale određena za partiski rad, a Krsto Popivoda u Nišu, 17 jula. Oboje su sprovedeni u zatvor u Kragujevcu i tu odmah premlaćeni. Tada su ih počeci da suočavaju s ranije uhapšenima. Cana Babović je energično odričala da je radila u partiskoj organizaciji s tim ljudima.

252

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Ja sam tekstilna radnica. Tačno je da sam u sindikatima možda viđala neke od tih ljudi, ali partiski ništa s njima nisam radila.

Tako isto suočavali* su Krsta Popi vodu s uhapšenima iz Kragujevca, Kruševca, Kraljeva, Niša i nekih drugih mesta. Svi su mu oni govorili šta je radio u njihovom gradu, kakve im je direktive davao. Jedan od njih, pognute glave, rekao je Krstu Popi vodi:

— Nema ništa, sve je propalo, mora se priznati... Krsto mu je odgovorio:

— Ja tebe ne poznajem. Nikad u Kragujevcu nisam bio. Ovo je sve policijska provokacija.

Posle ovog suočenja policajci su pobesneli. Prešli su na sistematsko mučenje Krsta Popivode i Cane Babović. Prvo su ih tukli po tabanima, zatim im odbijali bubrege, lupali im glave

O zid. U međuvremenu ruke su im stalno bile vezane na leđima.

Ovo mučenje trajalo je nekoliko nedelja. Pojedini agenti utrkivali su se između sebe ko će prvi naterati Canu Babović

1 Krsta Popivodu na priznanje. Pošto dotadašnje metode mučenja nisu donele baš nikakvog rezultata, to su policajci odlučili da pristupe rafiniranijem mučenju. I Cana Babović i Krsto Popivoda već su dotle bili fizički sasvim iscrpeni, ležali su u mračnim ćelijama. Jednog jutra izveden je Krsto Popivoda pred Kosmajca, koji ga je bacio na pod i rekao mu:

— Sad ćemo te otrovati!

Potom je seo na grudi Krsta Popivode, pritisnuo mu vilice, otvorio usta i ubacio mu u ždrelo dve-tri šake soli. Onda mu je začepio usta krpom, još jače mu seo na grudi i počeo da ga udara žilom. Pokušavajući da dođe do vazduha, Krsto Popivoda je morao da proguta so. Posle toga Kosmajac je ponovio čitavu operaciju, gurajući sve više i više soli u razjedena usta. Bilo je to krajem jula, vladale su velike vrućine, pa je Popivoda posle mučenja odvučen u ćeliju, gde mu je Kosmajac rekao:

— Ako hoćeš vode, a ti priznaj, pa ćemo ti je dati. Kroz isti način mučenja prošla je i Cana Babović. I ona

i Krsto Popivoda proveli su tako bez kapi vode četiri dana i četiri noći. Jezik im je bio kao cerova kora, a bubrezi takoreći odbijeni.

U međuvremenu hapšenja su nastavljana i dovođene su nove grupe uhapšenih na suočenje. Cana Babović i Krsto Popivoda su sve odricali. Među uhapšenima bilo je ljudi koji nisu bili ni članovi Partije, ali su pod batinama priznali da su čak članovi Oblasnog komiteta.

Jedan od uhapšenih koji se vrlo slabo držao bio je doveden pred Canu Babović, pa joj je rekao:

SEKRETAR CK.

253

— Nemoj da si takva, sve je propalo. I mene su petnaest dana mučili, ništa nisam bio priznao, ali kad je sve provaljeno, nema više smisla trpeti ove muke. Policajci su gledali kakav će utisak da ostave ove reci na Canu Babović, a ona je pljunula u lice tome čoveku i rekla:

— Ti si izdajnik.

Policajci su posle takvog držanja Cane Babović i Krsta Popivode odlučili da primene još strasnija mučenja. Napolju je javno mnjenje već protestovalo zbog masovnih hapšenja, a policajci ustvari nisu imali ništa u rukama, jer glavni uhapšenici nisu hteli ništa da priznaju.

Tada je došla najstrašnija noć. Izveli su Canu Babović, pa su joj među prste na nogama stavljali komade hartije i onda tu hartiju palili. To su ponovili više puta. Istovremeno su joj palcima pritiskali lobanju iza ušiju, ne bi li kod nje izazvali nervni slom i naterali je na priznanje. Ona je ostala uporna.

Onda su prešli na mučenje Krsta Popivode. Vezali su mu dosta debelim konopcem glavu, pa su onda agenti počeli da uvrću svaki svoj kraj. Ništa nije pomoglo.

Krsto Popivoda imao je na desnoj nozi još iz detinjstva jednu veliku opekotinu, koja mu je prilikom mučenja bila po-vređena, tanka kožica se pocepala, rana je bila raskrvavljena. Jedan od agenata, Conić ili Kruškovac, došao je tada na ideju da struže kost Krstu Popivodi ne bi li ga naterao na priznanje. Ranu na cevanici proširio je nožem pa je zatim uzeo turpiju i počeo da struže kost. Krsto se onesvestio. Agenti su ga polivali vodom da dođe k sebi, a onda bi nastavljali sa turpija-njem kosti.

— To je bila strašna noć, — seća se Krsto Popivoda. Šta su sve radili, to se ne može opisati. Čovjek tu, na prvi pogled, nije na jednakoj nozi. Oni te tuku, muče, ubijaju. A ti imaš jedino svoju svijest i čvrstu uvjerenost da ti se uopšte ne postavlja pitanje možeš li izdržati ili ne. Čim te psihički nisu uspjeli da slomiju, oni su izgubili bitku.

Posle nekoliko dana Krsto Popivoda i Cana Babović ponovo su izvedeni pred sve one koji su ih teretili. Tu je bio i šef istrage Života Simić, i jedan od šefova beogradske policije, La-zić. Jedan po jedan počeli su uhapšeni da terete Krsta Popivodu i Canu Babović. Oni su mirno odgovorili da ne poznaju te ljude. Policajci su pobesneli. I ne samo Kosmajac, Guberev i ostali koji su učestvovali u neposrednom fizičkom mučenju, nego i šefovi kao Života Simić i Lazić. Oni su prvi oborili Krsta Popivodu i Canu Babović na pod, pa zajedno sa svim ostalim agentima i žandarmima počeli da ih tuku, da ih gaze nogama, ne bi li iskalili svoj gnev, jer im je čitava istraga time bila propala. Krsto Popivoda i Cana Babović nisu hteli ništa da priznaju,

254

prilozi za Biografiju

Moma Marković i Grga Jankez, dva druga člana Oblasnog komiteta, nalazili su se u bekstvu, a Zika Đurđević u međuvremenu bio je nađen mrtav u zatvoru.

Ovo junačko držanje Cane Babović i Krsta Popi vode imalo je velikog uticaja na čitavu Partiju i definitivno je sahranilo likvidatorske teorije da se mučenja ne mogu izdržati. To je ujedno mnogo pomoglo i učvršćenju jedinstva Partije i međusobnog osećanja poverenja i uzajamnosti.

Govoreći jednom o držanju pred klasnim neprijateljem, drug Kardelj je podvukao držanje Cane Babović i Krsta Popi-vode, zatim Mihe Marinka i Jože Potrča u Sloveniji, Marka Oreškovića i Rada Končara u Hrvatskoj, Pavla Papa i drugih, pa je dodao:

— To držanje pred klasnim neprijateljem mnogo je do-prinelo učvršćenju jedinstva naše Partije. U teškim ilegalnim uslovima u kojima smo radili gotovo je stalno neko od naših drugova bio u zatvoru. Ali uverenje da te drug neće izdati, da će izdržati sve muke da ne okalja zastavu naše Partije, to je ono što je umnogome stvaralo i učvršćivalo atmosferu drugar-stva i uzajamnog poverenja u borbi za ciljeve koje smo sebi postavljali.

Posebna pažnja u godinama uoči rata posvećivana je radu na ideološkom podizanju članova Partije. Tito je i lično vrlo mnogo radio na tom poslu. On je dao inicijativu da se organi-zuju partiski kursevi za najuži rukovodeći kadar. Jedan takav kurs bio je organizovan u Makarskoj. Na njemu je učestvovalo oko 30 drugova, među njima Vida Tomšić, Mirko Tomić, Miloš Matijević, Mara Naceva i drugi. Kurs je organizovao drug Kardelj. Drugovi su stanovali u jednoj vili, tobože kao turisti, u punom jeku letnje sezone na Jadranu. Drugi kurs održan je u Zagrebu, u januaru—februaru 1941, u istoj zgradi u kojoj se održala Peta zemaljska konferencija. Na kursu su učestvovala tri člana Politbiroa: Aleksandar Ranković, Franc Leskošek i Rade Končar, zatim Vicko Krstulović, Milentije Popović, Žarko Zrenjanin, Iso Jovanović, Blažo Jovanović, Miladin Popović, Boro Vukmirović, Sergije Krajger, Avdo Humo i drugi. Drug Tito je držao predavanja o Partiji i o seljačkom pitanju, drug Kardelj o strategiji i taktici i o nacionalnom pitanju, Ognjen Priča o dijalektičkom materijalizmu, a Krsto Popivoda o organizacionim pitanjima i o sindikatima.

Ovi kursevi, kao i čitava orijentacija na što temeljniji ideološki rad, bili su neophodan preduslov za konsolidaciju Partije, za učvršćenje njenog idejnog jedinstva, kojeg nije moglo biti bez borbe sa raznim oportunističkim, likvidatorskim i revizio-nističkim shvatanjima pojedinaca ili čitavih grupa. U toj ideološkoj borbi, sticajem niza okolnosti, časopis „Pečat“ u Zagrebu

ŠEKRČTAR CK
255

postao je, objektivno, zastava onih elemenata koji su u suštini bili protiv konsolidacije Partije ili koji su ranije od nje otpali, a u datoj situaciji bili i protiv marksističke prakse Partije.

U istom periodu naročita pažnja bila je ukazana partiskoj štampi. Dotada je bio običaj da se centralni partiski organ štampa u inostranstvu. Od 1925 godine centralni partiski organ više nije izlazio u zemlji, nego u Beču, pa posle u Parizu i Bruxellesu. Odatle su ga kuriri donosili u zemlju ili je na konspirativan način slat poštom. Međutim, otkako je drug Tito stao na čelo Partije, centralni organ Partije počeo je da se štampa u ilegalnim stamparijama u Jugoslaviji. Takođe su počeli da se štampaju u zemlji ilegalni organi pojedinih pokrajinskih komiteta.

Centralnom tehnikom rukovali su Svetozar Vukmano-vić—Tempo i Pavle Pap. Vukmanović je bio pet puta hapšen i izvođen pred Sud za zaštitu države, ali usled nedostatka dokaza nije bio osuđivan. Sve do 1941 nije u centralnoj tehnici bilo nijedne provale.

Dobar deo marksističke literature izdavan je u zemlji kao polulegalna literatura. Tako je neposredno pred rat štampan i rasturen „Imperijalizam“ od Lenjina u 15.000 primeraka, u dva izdanja. Slično tome čitav niz marksističkih knjiga, časopisa, listova i brošura.¹

Veliki deo svoje aktivnosti Partija je posvećivala popularizaciji Sovjetskog Saveza. Na tome se radilo neumorno i koristila se svaka, pa i najmanja mogućnost: izdavane su legalne i polulegalne publikacije o društvenom i političkom uređenju

¹ Koliki je bio uticaj Partije u to vreme, može se zaključiti iz sledećih nekoliko primera. Čak i među osobljem državnih tužioštava, naročito u Zagrebu, bilo je simpatizera Partije, koji su činili korisne usluge, pored ostalog, i prilikom štampanja raznih polulegalnih izdanja. Ti ljudi, primenjujući Zakon o štampi, olakšavali su da razne knjige ili časopisi izbegnu zabranu bar za neko vreme, dok se ne rasture. Oni su čak ukazivali našim ljudima koji su radili na izdavanju knjiga na pojedine državne tužioce koji su spremni da za izvesne novčane sume propuštaju pojedine knjige. Tako se, naprimer, „Imperijalizam“ od Lenjina mogao da slobodno prodaje neko vreme zato što je državni tužilac u knjizi primljenih otštampanih stvari napisao da je pisac „Imperijalizma“ V. Ilić, profesor.

Isto tako i pojedini listovi mogli su da izlaze legalno zahvaljujući pomoći ljudi u državnom tužioštvu. Naprimer, za časopis „Trideset dana“ plaćali smo jednom pomoćniku državnog tužioca po 300 dinara od broja. U tome časopisu bili su objavljeni mnogi članci iz sovjetske štampe pod izmenjenim naslovom i uz navod da su uzeti iz švedskih, kineskih, ili čak čartističkih listova koji su izlazili pre stotinu godina. Jednom prilikom, kad sam se nalazio na putu, moj drug Vladimir Vita-sović, profesor, koji nije baš bio mnogo vičan ovim sitnim stvarčicama, prelamao je jedan broj „Trideset dana“, pa je na jedan članak iz „Pravde“ stavio da je izišao u jednom listu koji se tada štampao u Ne-mačkoj. Na sreću, vratio sam se pre nego je ceo tiraž lista bio otštampan, tako da smo morali da uništimo samo jedan mali broj primeraka.

PEILOZI ZA BIOGRAFIJO

SSSR-a, o rešenju nacionalnog pitanja, o uspesima industrijalizacije i petogodišnjih planova, o kulturnom i umetničkom životu u SSSR-u. Popularizovana su dela sovjetskih pisaca, filmovi, muzika i umetničke manifestacije. Ova neprestana borba za popularizaciju SSSR-a, na koji su svi komunisti u Jugoslaviji gledali kao na socijalističku zemlju, plod pobedonosne Oktobarske revolucije, bila je neodvojivi deo svakidašnjeg praktičnog partiskog rada. Svaki napad, svaka kritika, pa i svaka sumnja u SSSR u to vreme u Partiji je smatrana kao neprijateljska aktivnost, kao tendencija ka likvidatorstvu, kao bežanje iz bitke. Braneći tada ugled SSSR-a, jugoslovenski komunisti branili su ujedno svoju veru u napredak, u socijalizam. U to vreme, komunisti u Jugoslaviji, kao i narod ove zemlje, još se nisu na svome vlastitom iskustvu ubedili koliko je duboko razmimoilaženje između reci i dela rukovodilaca SSSR-a, između pisanih zvaničnih istorija i stvarnog stanja fakata, koliko se Staljin ogromno udaljio od puta kojim je Sovjetski Savez krenuo posle Oktobarske revolucije.

Jedno od merila porasta uticaja Partije bilo je i njeno finansisko osamostaljenje. Sve do 1937 godine Partija je zavisila od finansiske pomoći Kominterne. Dolaskom Tita ta praksa počela je da se posve napušta. Jačanjem Partije, njenim sve većim uticajem u masama, počeli su da obilnije pritiču članarina i prilozima za Partiju. Crvena pomoć bila je zasnovana na tako širokoj osnovi da se ubrzo sasvim osamostalila i iz svojih izvora pomagala uhapšene drugove i njihove porodice. S druge strane, Partija je morala da podmiruje troškove razgranate tehnike, održavanja veza, putovanja. Svi su se ti troškovi podmirivali iz partiske članarine i partiskih priloga. Uopšte, nikom nije ni na pamet padalo da se za te potrebe posluži fondovima Crvene pomoći. Drugovima koji su živeli u ilegalnosti bila je davana minimalna pomoć. Sećam se dobro kako je Svetozar Vukmanović—Tempo živeo sa 300 dinara mesečno, a Milovan Đilas jeo toplu hranu tek svaki drugi dan.

Kroz uporan rad na što široj mobilizaciji narodnih masa u borbi za odbranu nezavisnosti i integriteta zemlje, a istovremeno za bolji život radnih masa, za demokratizaciju zemlje, uticaj Partije naglo je rastao u najširim krugovima. Partija je postajala stvarni rukovodilac svega što je bilo napredno i patriotski nastrojeno u zemlji. Narodni front, tako, nije stvaran po tipu kakav je bio u Francuskoj, jer je u Jugoslaviji razvitak išao drugim putem. Doduše, KP je predložila nekim strankama da se zajednički stvori narodni front na liniji borbe za nacionalnu nezavisnost, demokratizaciju unutrašnjeg poretka i poboljšanje životnih uslova naroda. Međutim, pojedine opozicione građanske stranke prosto su se bile upregle u kola ove ili

Ibl'lfii: CIAM

... ,.n SIAS

nPUJABA - PRIJAVA

- . II!>njA!'.l»> |ji-: u— I'iVIJAVI.JUJI-. St:

i :-|, M. ..i-, ii | i /.I liti,! | i . |> | .H...I

'|^'.1, MO(.....),,,

• -'li it u.,L j'.V. ->

k'js; ji st.m ti Beonisdtr ni ta i h »lu: !,« |!),. -uz. H-niuvitia o j, ili u kom drugom me-

"/KEIIA II ,U:HA HCiLO.1 18 I'O/IHHA — 2ENA ! DECA ISPOD 18 GODINA

MVUtkO -

muško

žensko

Mccto pc^eita Mesto rođenja

I "I^:

yyipaweCTaHo,viBa Vlasnik ktuie-uj>n>riteIj-\$iUtio4avac

/7

GODINE 1926, ZA VREME SVOG BORAVKA U BEOGRADU, DRUG TITO JE STANOVAO U IVANKOVAČKOJ ULICI BROJ fi. POSLE

OSLOBOĐENJA OVA PRIJAVA PRONAĐENA JE U ARHIVI UPRAVE GRADA BEOGRADA

FOTOGRAFIJA DRUGA TITA IZ DECEMBRA 1937, DOK JE ILEGALNO BORAVIO

U AUSTRIJI. KURIRKA KOJA JE PRATILA DRUGA TITA UČINILA JE OVAJ

SNIMAK U MESTU BISCHOFSHAFEN

SEKRETAR CK

257

one velike sile i nimalo nisu vodile računa o interesima zemlje. Zato su odbile svaku saradnju sa KPJ na predloženoj platformi. Tako je naprimer „Nova Riječ", organ SDK, pisala: „Sto se tiče Pučkog fronta, mi ga ne propagujemo kod nas. Mi ga ne trebamo. Mi imamo našu Seljačko-demokratsku koaliciju. To je naš front." U Beogradu je Demokratska stranka, naročito preko svoje omladine, još žešće radila na onemogućavanju Narodnog fronta. Ali Partija je utoliko upornije ostvarivala parolu stvaranja Narodnog fronta dole u masama, na bazi programa odbrane zemlje od fašizma i stvaranja boljeg života radnih ljudi. Na tom programu okupljale su se mase u Jugoslaviji, a Komunistička partija postajala je rukovodeća patriotska i revolucionarna snaga u zemlji.

Za to vreme nad Jugoslavijom su se nadvijali sve tmurniji oblaci. U aprilu 1939 Mussolini je okupirao Albaniju. Knez Pavle i Dragiša Cvetković, složili su se s ovim osvajačkim potezom italijanskih imperijalista. Grof Ciano, vrativši se iz Albanije, gde je i sam uzeo učešća u napadu na malu zemlju, hvalio se 15 aprila 1939 godine u italijanskom Senatu:

— Od naročite važnosti je držanje Beograda, inspirisanog prijateljskim paktom, a naročito simpatijom i poverenjem koje već dve godine postoji između dva naroda. Beograd je shvatio da prisustvo Italije u Albaniji niukoliko ne znači neprijateljstvo prema Jugoslaviji, već da, naprotiv, ono pretstavlja mogućnost pojačanja solidarnosti i uspeh saradnje.

Kako su same italijanske novine javljale, ovaj deo govora grofa Ciana pozdravili su svi prisutni italijanski senatori. Ju-goslovenski poslanik u Rimu Hristić, koji je bio prisutan kad je grof Ciano govorio, na ove njegove reci, kako stoji u službenom tekstu govora, podigao se sa svog mesta i pozdravio Ciana i italijanski Senat podizanjem ruke — rimskim pozdravom.

Ovako su najodgovorniji ljudi tadašnje vlade radili protiv najelementarnijih interesa svoje zemlje. U Jugoslaviji narod je bio ogorčen zbog italijanskog napada na Albaniju. CK je izdao nekoliko proglašenja o ovome događaju. Partiska

organizacija na Beogradskom univerzitetu uputila je čitavoj javnosti sledeći proglas, 8 aprila 1939 godine:

„Napad talijanskog fašizma na malu Albaniju prirodni je nastavak razbojničke osvajačke politike izazivačke osovine Berlin—Rim. Samo je dvadeset dana prošlo od kobnih trenutaka kada su bratski slovenski narodi savezničke Čehoslovačke pali u najcrnje ropstvo germanskog imperijalizma. A danas već tragična sudbina bratskog češkog i slovačkog naroda prijeteći da postane zla stvarnost naroda Jugoslavije...

17

\

258

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Poučen iskustvom češkog i slovačkog naroda, herojski albanski narod, slabo naoružan, pruža otpor vojno neuporedivo jačem neprijatelju. Ta borba albanskog naroda, njegova borba za slobodu i za nezavisnost Albanije, borba je istovremeno i za životne interese naše države! Ne okupira Mussolini Albaniju samo radi Albanije. Njemu je potrebno samo da uđe u Albaniju da bi Jugoslavija bila blokirana sa svih strana i da bi je tim lakše imperijalisti osovine Berlin—Rim raspršili i okupirali. Neće se Mussolini zadržati na našoj granici! On ulazi danas u Albaniju da bi sutra bacio u svoje ropstvo Dalmaciju, Crnogorsko i Hrvatsko Primorje."

Da bi koliko toliko konsolidovao svoj režim, knez Pavle je napravio preko Dragiše Cvetkovića sporazum s Vlatkom Mačekom, dajući izvesna veća prava hrvatskoj buržoaziji, dok se teror u Hrvatskoj prema radničkoj klasi i radnim masama uopšte znatno povećao. Uskoro posle tog sporazuma zabranjeni su klasni sindikati u Hrvatskoj i u celoj Jugoslaviji, a mnogi rukovodeći komunisti i sindikalni funkcioneri odvučeni u koncentracione logore.

Pre toga Vlatko Maček vodio je direktne pregovore s Mus-solinijem, koji mu je slao finansisku pomoć u cilju razbijanja Jugoslavije. O tome grof Ciano detaljno piše u svome „Dnevniku”.¹

¹ Grof Ciano u svom „Dnevniku”, na 84 stranici američkog izdanja, pod datumom 18 maj 1939, kaže:

„Carnelutti, poslat od Mačeka tražio je informacije o tome šta smo razgovarali sa knezom Pavlom i na šta smo se obavezali. S naše strane ne menja se politika, jer Beograd nije dao nikakvu formalnu obavezu pristupanja osovini. Zatim me je on obavestio: (1) Maček više ne želi da napravi bilo kakav sporazum sa Beogradom; (2) nastaviće sa svojim separatističkim pokretom; (3) traži jedan zajam od dvadeset miliona dinara; (4) u roku od četiri meseca, na naš zahtev, on će biti spreman da započne sa pobunom. Dogovorili smo se da se sastanemo kad se vratim iz Nemačke, kako bismo nastavili pregovore."

Grof Ciano dalje navodi da ga je Mussolini ovlastio da finansisku pomoć Mačeku. O tome on piše u svome „Dnevniku” 26 maja 1939:

„Razgovor s Carneluttijem, koji se vratio iz Zagreba. Danas on potvrđuje da je Maček čvrsto odlučio da odbaci svaki sporazum s Beogradom i da pripremi pobunu. U posebnom zapisniku, utvrdili smo i ugovorili sledeće tačke:

1) Italija sa 20 miliona dinara finansira Mačekov hrvatski pokret;

2) Maček se obavezuje da će pripremiti revoluciju u roku od 4—6 meseci;

3) odmah će pozvati italijanske trupe da osiguraju red i mir;

- 4) Hrvatska će se proglasiti nezavisnom državom u savezu s Rimom; imaće svoju vladu, ali ministar vanjskih poslova i narodne odbrane biće zajednički s Italijom;
- 5) Italija će moći da drži oružane snage u Hrvatskoj i da ima svoga generalnog namesnika, kao što ga ima u Albaniji;
- 6) posle nekog vremena odlučiće se o mogućnosti sklapanja personalne unije."

SEKRETAR CK

259

Rat je bio na pragu. Došlo je do zaključenja sovjetsko-nemačkog pakta. Članovi KPJ primili su taj pakt kao disciplinovanani komunisti, smatrajući da je on potreban radi zaštite bezbednosti Sovjetskog Saveza, u to vreme jedine socijalističke države u svetu. Tada se još nije znalo za tajne klauzule koje je on sadržavao, a koje su omogućavale Sovjetskom Savezu da se mesa u prava drugih naroda, a naročito malih.

Međutim, sovjetsko-nemački pakt nije uticao nijednog trenutka u pravcu slabljenja političke i moralne pripreme za odbranu Jugoslavije u slučaju napada hitlerovske Nemačke i fašističke Italije, niti je izmenio liniju Partije u svestranoj borbi protiv nemačkog i italijanskog imperijalizma i njegovih agresivnih akata. Istina, Partija se istovremeno borila protiv pokušaja da se Jugoslavija uvuče u rat kao pion Chamberlaina i Daladiera, ali je pomagala sve one mere koje su išle na odbranu zemlje. Tako, naprimer, kada je u Jugoslaviji bila izvršena delimična mobilizacija, Partija je dala direktivu članovima i savetovala narodu da se odaziva toj mobilizaciji. U isto vreme vodila je žestoku borbu protiv petokolonaških elemenata u vojsci, a naročito protiv anacionalnih generala, koji su otkrivali svoje sabotersko lice čak i u onim delimičnim mobilizacijama koje bi jugoslovenska vlada povremeno preduzimala. Tito je lično u centralnom organu Partije „Proleteru" napisao članak u kome je kritikovao način na koji se prave utvrđenja duž ne-mačko-italijanskih granica.

Takva izrazito antiimperijalistička linija naše Partije izazvala je napade i jednog i drugog krila buržoazije, kako onog upregnutog u englesko-francuska kola, tako i sila osovine. Nije slučajno da je Hitlerov ministar spoljnih poslova Ribbentrop, 22 juna 1941 godine, kada je Nemačka objavila rat SSSR-u, u svome govoru, kao i dokumentima koje je priložio tome svome govoru, naširoko citirao proglase KPJ posle zaključenja sovjetsko-nemačkog pakta kao dokaz neprijateljstva SSSR-a protiv Nemačke. Evo samo jednog od tih mesta u govoru Ribben-tropa, u kome se analizira delatnost KPJ 1939 i 1940 godine:

„Tako je povodom godišnjice nemačko-ruskog sporazuma, 23 avgusta 1940 godine, izdat letak koji je napao jugoslovensku vladu zato što ona sprovodi politiku zbliženja ka Rimu i Berlinu i zato „što želi da se upregne u imperijalistička kola Nemačke i Italije". Spoljnopolitička propaganda zahteva naslanjanje Jugoslavije na Rusiju. Tako je u jednom komunističkom letku rasturenom u novembru u Zagrebu napadnut Maček zato što „želi zemlju da proda fašističkim imperijalistima u Berlinu i Rimu". U jednom letku koji je u Sloveniji cirkulisao povodom ruskog dana revolucije,

17*

\

260

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

7 novembra 1940, upućuje se protest „protiv vršljanja Cvetkoviće-vog režima sa imperijalističkim vladama u Berlinu i Rimu".

Režim kneza Pavla krvavo se bio obračunavao sa sve jačim pokretom masa. U decembru 1939 godine, prilikom demonstracija u Beogradu, žandarmerija je otvorila vatru na demonstrante i ubila šest ljudi, a preko pedeset ranila. Istovremeno je knez Pavle naredio stvaranje koncentracionih logora, u koje su bili odvedeni mnogi funkcioneri naše Partije koje je policija bila nasumce pohvatala. U toku 1938 i 1939 godine Tito je u dva maha odlazio u Moskvu. Tamo se zadržao kraće vreme. Bio je na razgovorima sa Dimitrovom. Još je vladalo nepoverenje prema jugosloven-skim komunistima. Tito se seća da je jednom na ručku u trpezariji Kominterne sedeo za stolom sa Veljkom Vlahovicem¹, tada pretstavnikom CK SKOJ-a u Komunističkoj omladinskoj inter-nacionali. Vlahović je rekao Titu:

— Gledaj kako niko neće da sjedne za naš sto!

Tito mu je odgovorio:

—| Ništa, ništa, još će se oni grabiti oko toga ko će sjesti k nama.

Tito se iz SSSR-a vratio u zemlju početkom marta 1939 godine. Imao je lažni švedski pasoš na ime Johna Alexandra Karls-sona, inženjera, rođenog u Stockholmu, 23 decembra 1897 godine. Iz Rusije je otišao brodom do Havrea, a odatle preko Svaj carske za Jugoslaviju. U Veneciji je sišao s voza i ukrcao se na brod za Sušak, jer je tamo bila manja kontrola nego prilikom prelaza kopnene granice.

Poslednji put pre rata u Jugoslaviji bio je Tito u Moskvi krajem 1939, kad se i vratio. Zbog rata na Zapadu vraćao se preko Turske. Kad je krenuo na put, bio je bolestan od gripa. Išao je iz Odese brodom za Carigrad. Međutim, kontrola je bila vrlo stroga. Tito je imao kanadski pasoš na ime

¹ U Kominterni se raspoloženje prema Jugoslaviji promenilo uoči rata, a naročito kada je u Moskvu došao jedan od sekretara Komunističke partije Čehoslovačke, Šverma. On je kao ilegalac boravio nekoliko meseci u Jugoslaviji, 1939 godine, pa mu je naša Partija pomogla da se ilegalno prebaci preko Bugarske u SSSR. Za vreme svog boravka u Jugoslaviji, Šverma je prisustvovao i na nekoliko partiskih konferencija u raznim krajevima zemlje. Tako je on zajedno s Milovanom Đilasom učestvovao u radu partiske konferencije za Sloveniju, koja je bila održana u Joštovom mlinu, u Medlogu kod Celja. Došavši u Moskvu, Šverma je dao rukovodiocima Kominterne potpun izveštaj o radu Partije u Jugoslaviji i njenim uspesima. Šverma je ostao u SSSR-u do 1944 godine, kada je prebačen u Slovačku, gde je bio jedan od vođa ustanka. On je u Slovačkoj poginuo pod vrlo sumnjivim okolnostima. Njegova žena uhapšena je 1951 godine u Pragu, a dotle je bila na jednom od rukovodećih položaja u CK KP Čehoslovačke.

SEKRETAR CK

261

Spiridona Mekasa. Morao je duže vreme ostati u Carigradu, jer nije mogao da izvadi potrebne vize za Jugoslaviju. Iz Zagreba, po nalogu partiske tehnike, otputovao je u Carigrad Vladimir Velebit i doneo drugu Titu jedan pasoš. Međutim, taj pasoš nije bio najbolje izrađen, pa je drug Tito morao i dalje da čeka. Iz Jugoslavije je poslat drugi kurir, jedna drugarica iz Slovenije¹, koja je donela nov pasoš, ali ni taj nije bio upotrebljiv. Konačno je ova drugarica slobodnom rukom ucrtala u Titov pasoš na ime kanadskog građanina Spiridona Mekasa jugoslovensku vizu. Tako je drug Tito krenuo za Jugoslaviju. Da bi zavarao trag policijama, naročito turskoj koja mu je već bila za petama, on je izvadio brodsku kartu kao da ide za Sjedinjene Američke Države. U brodskoj

agenciji rekao je da želi da se ukrca na italijanski brod „Conte di Savoia“, koji je polazio za Ameriku iz Napulja. Na osnovu ovakve karte bilo je logično da do Napulja iz Turske dođe preko Jugoslavije. Tako je on došao u Jugoslaviju preko Soluna. Jugoslovenski policijski organi nisu na njega obraćali veliku pažnju, jer su videli da ima tranzitnu vizu. Kad je voz stao u Zagrebu, Tito je jednostavno sišao s voza i napustio stanicu. Međutim, putnik Spiridon Mekas, koji je bio izvadio kartu za „Conte di Savoia“ nije se pojavljivao u Napulju niti je bio otkazao svoj put. Brod je krenuo bez njega, ali u Gibraltaru, kako je Tito kasnije saznao, engleske vlasti su zaustavile i pretresle brod, jer im se učinilo da je taj Spiridon Mekas ipak na brodu, samo pod drugim imenom.

U Jugoslaviji očekivali su Tita novi krupni zadaci. Trebalo je pripremiti zemaljsku konferenciju na kojoj bi se pretresla čitava situacija u Jugoslaviji i donele odgovarajuće odluke. Bila je već jesen 1940 godine. Uslovi ilegalnog rada bili su sve teži, ali Partija je već bila postigla široki uticaj u masama. Režim je sprovodio krvavi teror. Posle demonstracija od 14 decembra 1939, kada je u Beogradu ubijeno nekoliko studenata i radnika, talas terora nije popuštao. U toku 1940 godine u svim većim gradovima naše zemlje organizuju se velike demonstracije. Prvog septembra 1940 godine u Zagrebu, Splitu i Mostaru, na dan godišnjice objavljivanja rata manifestovalo se za mir, za savez sa Sovjetskom Rusijom, protiv skupoće. Policija ugušuje u krvi svaku i najmanju manifestaciju, kao što je bio slučaj u Košutnjaku, 8 septembra 1940 godine, kada puca u goloruke omladince, koji su izašli na masovni izlet u Košutnjak na kulturnu priredbu.

Istovremeno režim Cvetković—Maček donosi niz uredbi i zakona koji su imali za cilj fašiziranje zemlje i slabljenje od-

1 To je bila Mira Ružić, tada student arhitekture.

262

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

branbene moći Jugoslavije. To su: uredba o zavođenju koncentracionih logora, zakon o Jevrejima, uredba o radnim jedinicama, uredba o nastavi u srednjim školama, uredba o rešavanju radničko-poslodavačkih sporova, uredba o žitnim tržištima i tako dalje. Uprežući Jugoslaviju sve više u kola Hitlera i Mus-solinija, vlada Cvetković—Maček gledala je da teret ratnih priprema prebaci na leđa radnih masa, a u korist špekulanata. Zato je narod ovu vladu prozvaov „vladom gladi i skupoće“. Radnička klasa ponovo je bila primorana da stupa u štrajkove da bi očuvala izvesna prava koja je stekla borbom 1936, 1937 i 1938 godine. Takvi su štrajkovi bili: u Trepči, gde je štrajk vođen 47 dana i završen pobedom radnika i potpisivanjem kolektivnog ugovora, zatim veliki štrajk radnika aeronautičke industrije u Beogradu i Zemunu, započet 22 aprila 1940 godine. U njima policija zavodi nezapamćeni teror, a radnici dobijaju masovne pozive na vojnu vežbu. Režim, dalje, stvara svoje sindikate, a 31 decembra 1940 zabranjuje klasni radnički sindikalni pokret URS.

U isti mah, rad Partije ne jenjava ni jednog trenutka. CK odlučuje da se sazove zemaljska partiska konferencija. Pripreme za konferenciju bile su brižljivo izvršene. Prvo su održavane mesne, zatim okružne, pa na kraju pokrajinske konferencije, na kojima su birani delegati za zemaljsku konferenciju. Na tim konferencijama birana su rukovodstva na demokratski način. Dotad je bila praksa, usled uslova rada, da su niža rukovodstva bila imenovana od viših. Međutim, u 1940 godini skoro sva partiska rukovodstva bila su izabrana na partiskim konferencijama. Kao mesto za održavanje konferencije izabran je

Zagreb. Bilo je predviđeno da će učestvovati 105 delegata. Trebalo je naći odgovarajuću prostoriju gde bi se toliko ljudi sastalo a da ih niko ne primeti. Na periferiji Zagreba, u Dubravi, iznajmljena je jedna kuća na sprat, pa se u nju polako počela da unosi hrana za stotinu ljudi, jer je trebalo da konferencija traje tri dana. Krajem oktobra izabrani delegati pošli su na konferenciju. Oni u tom trenutku nisu znali gde će se ona održati, nego su išli od veze do veze, koja ih je dalje predavala. Naprimjer, drugovi iz Bosne došli bi u Slavonski Brod, gde im je rečeno da idu za Zagreb. Delegati su dolazili po grupama. Konačno su se svi skupili jedne večeri u oktobru 1940 godine.

Konferencija je trajala tri dana, i za to vreme niko od prisutnih nije smeo izlaziti iz kuće. Konferencija je temeljito pretresla dotadašnji rad Partije. Bilo je preko 11 referata po raznim pitanjima, vodila se vrlo živa i plodna diskusija. Kon-statovani su uspesi u radu. Broj članova Partije porastao je za više od 200%. Partija je tada brojala oko 12.000 članova i 30.000 skojevaca, ali bi njen uticaj bilo pogrešno ceniti po broju članova. To je bila kadrovska partija, sastavljena od prekaljenih

SEKRETAR CK
263

boraca, koji su imali ogroman uticaj u sredini u kojoj su radili. Bilo je slučajeva da su štrajkovi u velikim preduzećima sa po hiljadu i više radnika bili vođeni od ćelije u kojoj su se nalazila svega tri člana Partije.

Ova konferencija, nazvana Peta zemaljska, imala je isto-riski značaj. Ona je bila poslednja smotra pred odlučujuće dane koji su dolazili. Pet meseci posle ove konferencije Jugoslavija je bila napadnuta od hitlerovske Nemačke i fašističke Italije. Dogodilo se ono na šta je Partija nebrojeno puta od 1937 godine ukazivala narodima Jugoslavije. U rezoluciji konferencije bilo je rečeno:

„Prenošenjem ratnog požara na Balkan ratna opasnost neposredno ugrožava Jugoslaviju... Susjedne totalitarne sile svakim danom prave sve veći pritisak na male narode na Balkanu, a naročito na Jugoslaviju, tražeći da se potpuno potčini njihovim ratnim potrebama i ciljevima. Radi što jačeg ekonomskog izrabljivanja zemlje traži se uvađanje takozvanog totalitarnog sistema u Jugoslaviji, poput Rumunjske i drugih zemalja...”

Na ovoj konferenciji takođe je ukazano na izdajničku ulogu režima kneza Pavla koji sprema prodaju nezavisnosti Jugoslavije silama osovine.

Trećeg dana uveče bio je izabran novi CK od 31 člana i 10 kandidata. Izabran je i Politbiro od sedam članova. Sa konferencije upućeni su pozdravni telegrami Staljinu, Dimitrovu i žrtvama belog terora u Jugoslaviji. Završnu reč je dao Tito. Svoj govor je završio poklikom:

— Drugovi, pred nama su odlučujući dani. Naprijed sada u konačnu borbu. Iduću konferenciju moramo održati u oslobođenoj zemlji i od tuđina i od kapitalista!

Događaji su se razvijali sve bržim tempom, noseći sobom nova iskušenja za narode Jugoslavije. Njihov slobodan razvitak, pa čak i dalji opstanak zavisio je od snaga koje su u zemlji mogle pružiti otpor vladi koja je zemlju vodila pravo u katastrofu. Knez Pavle, nastavljajući svoju proosovinsku politiku, prilikom svoje posete Hitleru, 1 marta 1941 godine, definitivno je pristao da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu (Nemačka, Italija, Japan), to jest da pođe tragom Mađarske, Rumunije i Bugarske i postane osovinska baza za rat protiv ujedinjenih nacija. Vredno je ukazati na to koji je momenat naročito doprineo tome da se knez Pavle prilikom te posete definitivno odlučio za sile osovine u Drugom svetskom ratu.

Bivši jugoslovenski ambasador u Washingtonu, Konstantin Fotić, u svojoj knjizi „Rat koji smo izgubili“ veli da je tom prilikom Hitler obavestio kneza Pavla da će nemačke oružane snage napasti Sovjetski Savez u toku

264

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

SEKRETAR CK

265

1941 godine. Posle toga, knez Pavle se odlučio za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Prema drugim izvorima, na ovom sastanku od 1 marta 1941 godine Hitler je pred kneza Pavla postavio i pitanje budućeg vladara Rusije, dajući mu nade da to može biti i neko iz kuće Karađorđevića.

Tako je 25 marta 1941 došlo do pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu u Beču. CK KPJ još istoga dana izdao je proglas osuđujući izdaju u Beču. Iste večeri izbile su žestoke ulične demonstracije u Beogradu, Splitu, Kragujevcu, Nišu, Leskovcu i mnogim drugim mestima u zemlji. To je žestoko uzdrimalo režim i pokazalo kako narodne mase osuđuju pristupanje Trojnom paktu. U nekim gradovima, kao naprimer u Kragujevcu, policija je bila nemoćna, jer je u demonstracijama učestvovao skoro čitav grad na čelu s radnicima.

U zoru 27 marta 1941, jedna grupa mlađih avijatičarskih oficira, poneta talasom narodnog ogorčenja koji je Partija usme-ravala u pravcu obaranja izdajničke vlade, izvršila je državni udar. U Beogradu toga jutra od članova Politbiroa bili su samo Milovan Đilas i Rade Končar, dok su se Tito, Kardelj i Aleksandar Ranković nalazili u Zagrebu. U burnim demonstracijama u Beogradu tokom čitavog dana, od ujutru do uveče, prave mase naroda su se potpuno odvojile od onog što se htelo da nametne masama, a što je svoju ulogu bilo odigralo. U najužem centru grada, na Terazijama, skupili su se četnici, sokoli, držeći ikone i kraljeve slike, a dalje od Terazija ka Slaviji, bio je stvarni narod, borben i rešen da pod novim parolama i novim zastavama brani svoju zemlju i slobodu.

Tito je toga dana u Zagrebu razgovarao sa Krstom Popi-vodom. Rekao mu je: — Idemo u rat. Treba biti spreman.

Istoga dana iz Beograda su krenuli vozom Mitra Mitrović i još jedan drug da podnesu Titu izveštaj o toku demonstracija. Za 28 mart beogradska partiska organizacija bila je zakazala radnički zbor kod Vukovog spomenika. Simovićeva vlada već je bila spremila jedan odred žandarima i starih policiskih agenata, koji su imali zadatak da silom rasture ovaj zbor. Milovan Đilas i Rade Končar pravilno su ocenili situaciju i došli do zaključka da bi radnički zbor mogao da dovede do krvoprolića i cepanja snaga, pa su dali direktivu da se zbor ne drži. Tito je stigao u Beograd 28 marta i složio se s donetom direktivom. U šali je rekao nekim beogradskim drugovima:

— Kakvi ste vi sektaši, začudio sam se kad ste zbor odložili.

I

1 Tito je 28 marta 1941 doleteo avionom iz Zagreba u Beograd. Tom prilikom putnički avion tipa „Lockheed“, u kome se vozio, imao je kvar u motoru, pa zamalo što nije došlo do avionske nesreće.

Iz dokumenata objavljenih posle rata vidi se da Hitler, obavešten o događajima u Jugoslaviji, u prvi mah nije mogao da veruje u istinitost vesti, mislio je da je to izmišljotina, ali novi izveštaji i telegrami iz Beograda uverili su ga u njihovu istinitost. Još iste večeri dao je nalog Vrhovnoj komandi ne-mačke suvozemne vojske da pripremi i rukovodi operacijama protiv Jugoslavije, sa zadatkom da se

Jugoslavija uništi „vojnički i kao država“. Operacija protiv Jugoslavije dobila je šifru „Poduhvat 25“, a XII armija, pod komandom feldmaršala Lista, i II armija pod komandom generalpukovnika Weichsa određene su da taj zadatak izvedu. XII armija, koncentrisana u Bugarskoj, imala je jednim svojim krilom da dejstvuje i protiv Grčke.

O svojim odlukama Hitler je još iste noći obavestio Musso-linija. U dva sata izjutra nemački poslanik u Rimu, Mackensen, posetio je Mussolinija i predao mu Hitler ovo lično pismo. Mus-solini je prihvatio sve predloge Hitler a. Mackensen je u četiri sata izjutra poslao odgovor Hitleru:

„Duče, koji je učinio utisak najveće svežine i nepomućenog mira, izgleda da pozdravlja, radi docnijeg opšteg uređenja, promenu koja je nastala u Jugoslaviji, pošto se sad pruža prilika da se prečiste računi sa vestačkom tvorevinom Versaillesa, kojoj je kumovao Wilson. Poslednje držanje Jugoslavije, koje nema primera u svet-skoj istoriji, odjek je Sarajeva, prouzrokovanog od istih nepopravljivih elemenata.“

Tako je Hitler za napad protiv Jugoslavije dobio pomoć Italije. Na to isto su se obavezale Mađarska, Bugarska i Ru-munija. Italijanska II armija imala je da napadne s leđa na Sloveniju. Mađarske trupe imale su da udare sa severa na "Vojvodinu. Rumunija je stavila Hitleru na raspolaganje svoju teritoriju kao bazu za napad na Jugoslaviju. Bugarska je učinila isto, a osim toga bugarske trupe su od nemačke komande dobile nalog da drže granicu prema Turskoj, kao zaštitu protiv eventualne intervencije Turske.

Posebno je Hitler s Goringom diskutovao. kako da kazni glavni grad Jugoslavije, Beograd. Odlučeno je da se Beograd napadne jakim formacijama nemačkog vazduhoplovstva. Hitler je bio naročito gnevan jer su mu događaji u Jugoslaviji pokvarili planove za napad na SSSR. Zbog operacija u Jugoslaviji Hitler je naredio da se izvođenje plana „Barbarossa“, to jest napad na SSSR, odloži prvo za četiri nedelje, pa posle za šest nedelja. Tako ga je ruska zima uhvatila na pragu Moskve.

Međutim, Simovićeve vlada u Beogradu pokazala se vrlo neodlučna prema ovim planovima Hitlera za napad na Jugoslaviju. To je, pre svega, bilo posledica njenog unutrašnjeg ne-

266

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

jedinstva. U njoj se nalazio dobar deo političara koji su u suštini odobravali raniju politiku kneza Pavla. Neki od njih nisu ni slutili šta se dešava 27 marta, nego su bili zaprepašćeni kad su ih oficiri odveli u Generalštab, gde im je saopšteno da su postali ministri! A ni u samom Generalštabu nije bilo jasnog gledanja. On je bio preplavljen petokolonašima i ljudima koji nisu imali vere ni u snagu zemlje ni u mogućnost otpora Hitleru.

Iz tih razloga Simovićeve vlada nije imala čvrst pravac ni u unutrašnjoj ni u spoljnoj politici. Pre svega, ona je odmah dala izjavu da prihvata Trojni pakt. Ministar spoljnih poslova nove vlade, dr. Momčilo Ninčić, uputio je jednu notu Nemač-koj, Italiji i drugim osovinskim zemljama u kojoj je svečano izjavio da Jugoslavija priznaje sve svoje potpisane obaveze, prema tome i pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Dalje, vlada je odlučila da jedna njena delegacija, na čelu s potpret-sednikom vlade dr. Slobodanom Jovanovićem, ode odmah u posetu Mussoliniju u Rim i tamo još jednom potvrdi vernost nove jugoslovenske vlade silama osovine. Ispitivana je mogućnost slanja jedne slične delegacije u Berlin.

Istovremeno je poslata jedna delegacija u Moskvu da pregovara oko sklapanja ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći.

Najgore od svega, vlada nije preduzela nikakve mere za odbranu zemlje. Umesto da još prvog dana posle 27 marta proglasi opštu mobilizaciju, ona je to učinila tek 7 aprila, dakle tek drugog dana Hitlerovog napada na Jugoslaviju. Takođe nije ništa učinjeno za učvršćivanje jedinstva zemlje. U Zagrebu je štaviše samo 30 marta pohapšeno preko dve stotine istaknutijih komunista i bačeno u policiski zatvor, gde su držani pod jakim policiskim i žandarmeriskim stražama sve do ulaska Nemaca u Zagreb. Ban Banovine Hrvatske dr. Ivan Subašić nije dozvolio da se oni puste iz zatvora ni kad su već Nemci bili na domaku, 10 aprila 1941, i tako ih svesno i namerno predao u ruke Ge-stapoa i ustaša. Sam predsednik vlade Simović i čitava njegova vlada duboko su bili uvereni da Hitler neće napasti Jugoslavij u. Simović je odredio venčanje svoje ćerke za 6 april ujutru, baš kada su nemačke bombe počele da zasipaju Beograd. Još jedan primer netačnog procenjivanja situacije: komandant Treće armije, general Joca Naumović, razgovarao je 6 aprila u jedan čas izjutra s Generalštabom, odakle su mu poručili da nema neke bliže opasnosti od rata, jer nekoliko jugoslovenskih ministara odlaze u Berlin!

Glasa četrnaesta USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE

Šesti april. — Ostvarenje Hitlerove pretnje. — Istoriski Plenum CK u Zagrebu krajem aprila 1941. — Jasne Titove perspektive. — Hitler priprema napad na SSSR. — Dvadeset i drugi juni. — Moskva protivna stvaranju organa nove vlasti u Jugoslaviji. — Apeli iz Moskve za pomoć. Četvrtog jula CK KPJ odlučuje da smesta otpočne oružana borba. — Delegati CK KPJ sa izvanrednim ovlašćenjima. — Prepiska Tito—Tempo, Tito—Kardelj, Tito—Ranković, u julu i avgustu 1941. — Uloga CK KPJ u razvijanju ustanka u raznim krajevima Jugoslavije. — Tito još u septembru 1941 postavlja Moskvi pitanje stvaranja Nacionalnog komiteta. — Savetovanje u Stolicama. — Prva ofanziva.

Šestog aprila ujutru, kada je rat izbio, Tito se nalazio u svom ilegalnom stanu, na periferiji Zagreba. Da je rat otpočeo, saznao je tek u 11 sati pre podne od jednog suseda koji je slušao neku nemačku radio-stanicu, jer je Radio-Beograd prekinuo svoje emisije još ujutru, odmah posle bombardovanja.

Tito je odmah pošao u grad da se sastane s drugovima. Sazvao je toga dana sednicu CK KP Hrvatske, na kojoj je bilo rešeno da se uputi jedna delegacija do štaba armije i da se zahteva da se svi nemobilisani radnici prime u armiju ili da se naoružaju za odbranu grada od Nemaca. Ova intervencija nije donela rezultata, usled pometnje koja je vladala u štabu.

U Zagrebu je prvih dana rata Tito u ime CK KPJ izdao proglas, u kome je pozvao sve komuniste da budu u prvim redovima odbrane otadžbine. U proglasu su stajale i ove reci:

„Vi koji se borite i ginete u borbi za svoju nezavisnost, znajte da će ta borba biti okrunjena s uspjehom... Ne klonite duhom, zbijte čvrsto svoje redove, dočekujte uzdignute glave i najteže udarce...

268

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Istovremeno bilo je odlučeno da se pojedini drugovi probiju na jug u Bosnu, gde se nalazila glavina jugoslovenske vojske, radi pomaganja na organizovanju odbrane. Ivan Milu-tinović, član Politbiroa, zajedno sa Đurom Pucarom krenuo je za Bosnu.

Uto je stigao u Zagreb Edvard Kardelj, koji je bio u Beogradu 6 aprila ujutru i doživeo sva bombardovanja. On je Titu i Aleksandru Rankoviću, koji se takođe nalazio u Zagrebu, do-neo prve detaljne vesti o razaranju Beograda i pometnji koja je vladala u jugoslovenskoj vojsci. Doneo je i prve vesti o drugovima iz Beograda. Dilas i Svetozar Vukmanović—Tempo nalazili su se 6 aprila ujutru u blizini Kalenića guvna, očekujući da otpočnu manifestacije povodom potpisivanja jugoslovensko-sovjetskog ugovora, potpisanog te noći u Moskvi. Kad je naišao prvi talas bombardera, oni su se sklonili u jednu kuću u Stiškoj ulici. Ali Dilas i Tempo nisu hteli da siđu u podrum, nego su ostali u kapiji kuće. Posle nekoliko trenutaka jedna bomba pala je na samu kuću, probila se do podruma i tu eksplodirala. Svi oni koji su bili u podrumu, poginuli su, a Dilas i Tempo nagutali su se prašine i baruta, ali su ostali nepovređeni.

Desetog aprila Zagreb je bio okupiran. Hitlerovski tenkovi tutnjali su zagrebačkim ulicama hitajući na jug, u Bosnu, da unište ostatke jugoslovenske vojske. Njen otpor nije dugo trajao. Vojska nije imala jedinstvene komande, izdaje je bilo na svakom koraku. Mnogi komandanti armija bili su izvan svojih štabova, a takođe nije postojala nikakva efikasna veza sa Vrhovnom komandom. Utom su mučki udarili i Italijani s leđa. Oni su na granici bili zadržani i mogli su da nastave napredovanje tek kad su Nemci prodrli s druge strane granice. U Albaniji su jugoslovenske trupe izvršile protivudar i bile došle već na četiri kilometra od Skadra. Nekoliko dana kasnije Simovićeva vlada odlučila je da kapitulira pred neprijateljem. General Kalafatović dobio je nalog da potpiše bezuslovnu kapitulaciju. Kralj, vlada i Vrhovna komanda dobežali su do Nik-šića, gde su ih čekali spremni avioni. Oni su napustili zemlju i narod u njihovom najtežem času. Kralj Petar je učinio ono što mu je kasnije narod najviše zamerio: pobegao je s bojnog polja.¹ Oni su za sobom ostavljali vojsku razbijenu, zemlju pod neprijateljem. Generali i viši oficiri naređivali su da se oružje odloži i da se preda neprijatelju. Mlađi oficiri su to odbijali i neki od njih odlazili su s vojnicima u šumu ili sklanjali oružje na sigurno mesto. Bilo je nekoliko starijih oficira koji su

iza-

I

¹ Kralj i vlada nisu zaboravili da sa sobom ponesu jedan deo zlata Narodne banke. Potovarili su u avion desetak sanduka sa zlatom. Iznad Grčke, u buri, jedan od tih sanduka pao je na glavu jednog ministra i ubio ga.

NARODNI USTANAK

269

brali drugi put. Jedan pukovnik, kad je došao do mosta na Drini kod Višegrada i kad je video nemačke tenkove, nije hteo da da oružje, nego je sebi ispalio metak u čelo. Posle nekoliko dana Hitler je u svom govoru naduveno javljao da je zarobio 344.162 jugoslovenska vojnika i oficira.

U roku od nekoliko nedelja Hitler je ostvario ono čime je pretio. Jugoslavija je bila razbijena ne samo vojnički, nego i kao država. Italijanske divizije okupirale su Crnu Goru, veći deo Slovenije, Daln.acije i Primorja. Mađari su se dokopali plodne Bačke i Baranje, Bugari Makedonije i pojedinih delova Srbije. Nemačka je uzela severni deo Slovenije. U Hrvatskoj je stvorena kvislinška „Nezavisna Država Hrvatska“, pod komandom Ante Pavelića, Mussolinijevog i Hitlerovog plaćenika. Hrvatska je tako potpala pod protektorat Italije. Jedan itali-janski princ trebalo je da postane kralj Hrvatske.

Jugoslavija je bila raskomadana. Ali se Hitler nije zaustavio samo na tome. On je, s jedne strane, gurnuo kvislinga Pavelića da otpočne s masovnim istrebljivanjem Srba u Hrvatskoj. Tako je počeo jedan od najstrašnijih pokolja u Drugom svjetskom ratu. Čitava sela su bila izvođena pred ogromne jame i tu su ljudi i žene, majke i deca, klani i bacani u njih. Na drugim mestima ljudi su jednostavno bacani u provalije. S druge strane, Hitler je potsticao kvislinge iz Srbije da u Bosni vrše pokolje muslimana i Hrvata. Stara osvajačka parola: divide et impera, — sada je dobila još jedno svoje krvavo ostvarenje u Jugoslaviji.

Iz krajeva Jugoslavije koji su potpali direktno pod Treći Rajh, kao naprimer Štajerska u Sloveniji, svi oni Slovenci koji su odbili da dadu izjavu da su Nemci bili su primorani da se isele sa svog ognjišta u roku od 24 časa. Sa sobom su smeli da ponesu samo ono što se moglo uzeti u ruke. U Beogradu počele su pripreme za pretvaranje ovog grada u nemački festung. U do jedinim kvartovima stanovništvo je već dobijalo nalog da se iseli. Na njihovo mesto trebalo je da dođu nemačke porodice iz Rajha. Istovremeno, u Beogradu su počeli da se pojavljuju plakati: „Za svakog Nemca koji se nađe ubijen, biće streljano stotinu Srba.“ Otpočelo je i odvođenje Jevreja. Beograd, grad poznat po tome što u njemu nikad nije bilo antisemitizma, osvanuo je jednog dana s plakatiranim naređenjem da svaki Jevrejin mora da nosi žutu traku.

Nastali su bili teški dani za Jugoslaviju. Postavljalo se pitanje biti ili ne biti za čitavu naciju. U tim teškim danima došlo je jedno saopštenje iz Moskve koje je izazvalo zaprepašćenje u čitavoj zemlji. Sovjetska vlada je službeno saopštila da Jugoslavija kao država više ne postoji, pa se prema tome ukida jugoslovensko poslanstvo u Moskvi. Teško je bilo pravdati ovaj

270

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

NARODNI USTANAK

271

korak Moskve. Sva objašnjenja da se to čini iz taktičkih razloga prema Hitleru nisu nalazila odjeka među jugoslovenskim masama.

Digli su glavu i izdajnici svih vrsta. Prvo komesarijat Milana Aćimovića, bivšeg upravnika grada Beograda, pa zatim vlada Milana Nedića, uspostavili su civilnu vlast u čitavoj Srbiji, zatim žandarmeriju, i tako omogućavali Hitleru da koristi Srbiju kao svoju bazu za rat protiv ujedinjenih nacija. Proradili su rudnici bakra i olova u Srbiji, otpočeo je izvoz žita i masti u Nemačku, otvorene su berze rada za liferovanje radnika iz Srbije za nemačke ratne fabrike. U Hrvatskoj je isto to radio Ante Pavelić. U Sloveniji bivši ban Natlačen formirao je po-klonstvenu deputaciju, koja je krenula u Rim da se pokloni Mussoliniju. Od starih političkih partija sve je ćutalo. Rukovodstva su najvećim delom bila pobešla s kraljem u inostranstvo, a ono što je ostalo ili je pasivno gledalo šta rade Nemci ili je prišlo okupatoru, pomažući mu da pljačka zemlju.

U tim uslovima, krajem aprila 1941 godine, Tito je sazvao u Zagrebu plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Doći na ovaj plenum bilo je vanredno teško. Čitava Jugoslavija bila je ispresecana novim granicama, za putovanje iz grada u grad trebalo je imati specijalne dozvole, a pogotovo za kretanje iz jedne okupacione zone u drugu. Povrh svega, nemačka komanda je menjala izgled propusnica svaki treći, četvrti dan, da bi sprečila eventualno falsifikovanje. Posle brižljivih priprema sastanak CK se održao u jednom stanu u Zagrebu i trajao je jedan dan. Prvo je Tito podneo detaljan izveštaj o stanju u

zemlji, pa se posle prešlo na diskusiju. Postavljeno je pitanje ustanka protiv okupatora. Odlučeno je da ustanak treba da bude najšireg karaktera, da obuhvati sve one koji su spremni da se dignu protiv nacista i fašista. Time je bio udaren osnov Narodnooslobodilačkog fronta. Edvard Kardelj je podneo izveštaj šta je na tom planu već urađeno u Sloveniji. Tamo je već ranije, 22 aprila, održan sastanak između pret-stavnika KP Slovenije, hrišćanskih socijalista, Sokola i grupe kulturnih radnika na kome je zaključeno da se stvori zajednički front za borbu protiv okupatora.

Na zagrebačkom plenumu detaljno je diskutovano o karakteru ustanka. Tito je o tome pitanju održao govor u kome je naglasio da je narod u Jugoslaviji ogorčen na kralja i staru vladu zato što su izdali zemlju, što je nisu pripremili za odbranu protiv okupatora. Takođe je ogromno neraspoloženje prema petokolonašima, koji sada saraduju s Hitlerom i Musso-linijem. Zbog toga, ustanak protiv okupatora mora da bude povezan s borbom protiv pete kolone. To znači da staru civilnu vlast treba rušiti i umesto nje stvarati novu, narodnu vlast.

i

U tom delu svoga govora Tito je jasno izneo perspektivu pred kojom se nalazila Jugoslavija. On je, kako se seća Milovan Dilas, rekao da se sada moraju preduzeti sve mere za preuzimanje vlasti da je buržoazija nikad više ne preuzme, da će se ustanak protiv okupatora razvijati tako da to neće biti nikakva buržoaska revolucija, nego da će radne mase doći direktno do vlasti.¹

Na plenumu je, dalje, odlučeno da se intenzivno nastavi sa skupljanjem oružja u čitavoj zemlji, da se u gradovima i selima stvaraju udarne grupe s komandantima na čelu, da otpočnu kursevi za prvu pomoć i skupljanje sanitetskog materijala. Takav je bio stav CK KPJ krajem aprila 1941 godine. Ove odluke su objavljene, najvećim delom, u specijalnom broju „Proletera“, a takođe i u posebnim lecima. To je imalo ogromnog odjeka u čitavoj zemlji. Dotle je sve ćutalo. Niko se nije čuo tada u Jugoslaviji pod Hitlerovom čizmom. Komunistička partija Jugoslavije bila je tada jedina partija koja je pozivala na borbu protiv okupatora, Komunistička partija Jugoslavije bila je tada jedina partija koja je radila u svim zemljama Jugoslavije i koja se izjašnjavała za jedinstvenu Jugoslaviju.

U prvomajskom proglasu te godine, Centralni komitet KPJ poručivao je:

„Na okup! U ovim sudbonosnim danima potrebno je ujediniti sve vaše snage u borbi za vaš opstanak. Vaš opstanak i vaše nacionalne tekovine ugrožene su od vaših vjekovnih neprijatelja. Oni teže da vas zbrisu sa lica zemlje, da vas odnarde, da vam oduzmu pravo na nacionalni i kulturni život. U Sloveniji i Dalmaciji neprijatelji uklanjaju sva vaša nacionalna obilježja. Više nego ikada potrebna je narodna sloga u tim teškim časovima. Ne klonite duhom, ustrajte u borbi u koju vas poziva i koju vodi avangarda radničke klase — Komunistička partija Jugoslavije.“

O odlukama plenuma Tito je odmah obavestio Moskvu, odnosno Dimitrova. U Zagrebu bila je pred rat izgrađena jedna radio-stanica, a Vladimir "Velebit, advokat iz Zagreba, pronašao je jednu vilu u koju je smestio ovu stanicu zajedno sa radio-operaterom. Za vezu sa SSSR-om postojala je još jedna radio-stanica u Beogradu, smeštena u jednom medicinskom institutu, ali su Nemci 6 aprila pogodili bombom taj institut, pa je tako propala radio-stanica, a poginuo je i njen radio-operater. Preko zagrebačke tajne radio-stanice bio je poslat i tekst Titovog govora u Moskvu.

1 Milovan Đilas ocenjuje plenum CK KPJ u Zagrebu i govor druga Tita kao događaj od prvorazredne važnosti, jer je tu ustvari utvrđen jasan kurs kojim će KPJ ići našoj narodnoj revoluciji.

272

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Na aprilskom plenumu bilo je odlučeno da se Centralni komitet preseli u Beograd i da tu bude centar akcije protiv okupatora. Bilo je i krajnje vreme da se Tito skloni iz Zagreba, jer mu je ustaška policija već bila u tragu, odnosno inženjer Slavko Babić, kako je bilo ilegalno Titovo ime, postao je sumnjiv. Ustaška policija došla je na Titov trag preko malog automobila „Ford“, koji je Tito bio uzeo pred rat da bi se pomoću njega lakše kretao po gradu i okolini, jer policija nije pretpostavljala da se komunisti voze automobilima. Kad su Nemci i ustaše ušli u Zagreb, rekvirirali su sve automobile. Tito nije hteo da im da automobil, nego je pozvao zidare u kuću i rekao im da mu zazidaju garažu u kojoj se nalazio automobil. Jedan od zidara obavestio je o tome policiju. Srećom, jedan Titov rođak pri-metio je da se policajci muvaju oko kuće, pa je odjurio u grad gde se Tito nalazio i obavestio ga da se ne vraća kući. Iste večeri, s lažnom legitimacijom i lažnim propusnicama, Tito je napustio Zagreb i krenuo za Beograd. S njime je, kao pratilac, išla jedna kurirka. Srećno su prešli na dva mesta nemačku kontrolu i stigli u Beograd, početkom meseca maja. Tito se nastanio u Beogradu, neko vreme kod jednog simpatizera u gradu, a zatim u jednoj vili u današnjoj Dražerovoj ulici. Ovaj Titov stan nalazio se nedaleko od stana nemačkog komandanta u Beogradu. Tito je u pomenutoj vili imao i jedno tajno sklonište. Iz kupatila, pošto bi se pomerio ugrađen ormančić nad lavabo, ulazilo bi se u sklonište smešteno ispod samog krova. U njemu je Tito imao 16 bombi i dva revolvera koje je držao za ličnu odbranu u slučaju da bude pronađen od Nemaca. Nekoliko dana pre toga vratio se iz Zagreba u Beograd Aleksandar Ranković, dok je Edvard Kardelj ostao u Hrvatskoj. Milovan Đilas već se nalazio u Beogradu. Iz svih krajeva Jugoslavije stizali su CK-u izveštaji da pripreme za ustanak uspešno napreduju. Tako su u Srbiji u svim okružnim partiskim organizacijama održane u maju i junu partiske konferencije i savetovanja. Na konferencijama i sa-vetovanjima osnovno pitanje bilo je priprema za ustanak, stvaranje udarnih grupa i desetina za vojnu obuku, prikupljanje oružja, sanitetskog materijala. Već tada su sva okružna par-tiska rukovodstva bila popunjena ukoliko su neki drugovi bili poginuli ili odvedeni u zarobljeništvo. Kod svih okružnih komiteta u Srbiji izdvojeni su članovi komiteta za poseban rad i formirane su vojne komisije. Ubrzano se radilo na daljem formiranju sreskih rukovodstava i povereništava. Slični izveštaji dolazili su i iz drugih krajeva zemlje. U Crnoj Gori bilo je prikupljeno oko 3 miliona puščanih metaka, 2—3 hiljade pušaka, preko 150 puškomitraljeza i drugog

NARODNI USTANAK

273

oružja. Pored toga i seljaci su sakrivali oružje. Po svim me-stima počeli su se stvarati manji odredi u jačini oko 30 ljudi, sastavljeni od komunista, najboljih skojevaca i najsigurnijih simpatizera Partije. U tim odredima drugovi su se učili kako se rukuje oružjem, dok su žene na kursevima za bolničarke učile o prvoj pomoći ranjenicima.

U Splitu i drugim mestima Dalmacije otpočelo je formiranje vojnih borbenih grupa po rodovima oružja sa obaveznom vojnom obukom. U Šibeniku je bilo

skupljeno 350—400 pušaka, 10—15 puškomitraljeza, oko 1.000 ručnih bombi i 1.500 metaka. U Sloveniji su odluke CK KPJ takođe vrlo brzo sprovedene. U Mariboru je, naprimer, bio osnovan posebni vojni komitet sa zadacima da se postave vojni referenti po ustanovama, uredima, fabrikama, u selima i gradovima, da se organizuju vojne trojke, da se organizuju sabotaže i diverzantske akcije.

U Bosni su pri Pokrajinskom komitetu, kao i pri oblasnim komitetima, stvorena posebna tela, vojna rukovodstva, koja su rukovodila pripremama na formiranju udarnih grupa i skupljanja oružja. Slična vojna rukovodstva stvorena su i pri oblasnim komitetima. Već 6 maja u neposrednoj blizini Tuzle održano je partisko savetovanje tuzlanske oblasti, kome je prisustvovao i sekretar CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Iso Jo-vanović. U eaključcima na ovom sastanku konstatovano je da je osnovni zadatak Partije vršenje priprema za oružanu borbu protiv okupatora, pa su u tom smeru konkretizovani zadaci na terenu.

Vršeci pripreme za organizaciju ustanka CK KPJ bio je odlučio da se putem letaka obrati radnicima i seljacima koji su bili mobilisani u okupatorskim vojskama. Leci su bili štampani na jezicima tih vojski, ali nažalost nisu imali mnogo efekta, čak je i nekoliko komunista bilo uhapšeno kada su ove letke delili nemačkim vojnicima. Svi oni komunisti koji su bili kom-promitovani prešli su u ilegalnost. U to vreme, polovinom maja, počeli su ubrzano da prolaze sve novi i novi nemački vojni transporti kroz Jugoslaviju. Išli su u pravcu Mađarske i Rumu-nije. Jedan nemački viši oficir pričao je jednoj ruskoj emigrant-kinji da Hitler sprema napad na Rusiju. Ovu informaciju dobio je i Tito, pa je još krajem maja poslao radiogram Dimitrovu obaveštavajući ga o gornjim vestima.

Tako su prolazili dani uoči 22 juna. U nekim krajevima Jugoslavije, kao, naprimer, u Hercegovini, već je bilo došlo do oružanih borbi. Kad su ustaše bile došle da kolju Srbe u istočnoj Hercegovini, narod se digao i dao otpor. Komunisti su povelili narod u ustanak i imali su uspeha u prvim okršajima. U ostalim krajevima čekalo se samo na znak, pa da počne borba protiv Nemaca, Italijana, Bugara i ostalih okupatora;

18

274

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Kad je nemački radio u zoru 22 juna obavestio svet da je Hitler napao SSSR, Svetozar Vukmanović—Tempo bio je prvi među našim drugovima u CK u Beogradu koji je ovu vest čuo, pošto je stanovao kod jednoga druga koji je imao radioaparata. Odmah je otišao do Milovana Đilasa i rekao da je čuo da je izbio rat između Nemačke i SSSR-a. Posle toga su njih dvojica pošli do jednog prijatelja i počeli da okreću kazaljku radio-aparata, uhvatili su Moskvu, ali tamo je svirala muzika, tako da se Đilasu učinilo da je vest o ratu bila netačna. Uskoro zatim zamukla je i muzika. Đilas i Vukmanović pošli su do Tita, ali je on već bio izašao. Istoga dana, u dva sata posle podne, sastao se Politbiro CK KPJ, u Molerovoj ulici, u stanu jednog bankarskog činovnika, prijatelja Ivana Milutinovića.

Sastanku su prisustvovali Tito, Ranković, Đilas, Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar, a ta-kođe Sreten Zujović—Crni i Svetozar Vukmanović—Tempo. Od članova Politbiroa nisu bili prisutni Kardelj, Leskošek i Rade Končar.

Značajno je da je Kardelj, koji je bio toga dana u Ljubljani, sazvaio istog dana posle podne u Šiški, kraj Ljubljane, sastanak CK KP Slovenije, u kući muzičara Filipa Bernarda, i da su na obadva sastanka, u Beogradu i Ljubljani, donete

gotovo istovetne odluke, ne samo u generalnim linijama, nego i u pojedinostima. Najbolji dokaz koliko je naša Partija bila jedinstvena, koliko je njena dotadašnja linija bila pravilna.

Sastanak u Beogradu nije dugo trajao, najviše dva sata. Bilo je odlučeno da se izda proglas u kome, istina, nije bilo rečeno da se otpočne oružana borba, ali u kome je bila parola „uništavajte neprijatelja“.

Istog dana stigao je CK-u sledeći telegram iz Moskve:

„Vjerolomni napadaj Njemačke na SSSR nije samo udarac uperen protiv zemlje socijalizma, već i protiv slobode i nezavisnosti sviju naroda. Odbrana SSSR jeste istovremeno i odbrana naroda koje je okupirala Njemačka. Narodima Jugoslavije pružena je mogućnost da razviju svestranu oslobodilačku borbu protiv njemačkih podjarmljivača. Neophodno je potrebno poduzeti sve mjere da bi se poduprla i olakšala pravična borba sovjetskog naroda. Neophodno je razviti pokret pod parolom stvaranja jedinstvenog nacionalnog fronta i već ranije jedinstvenog internacionalnog fronta borbe protiv njemačkih i talijanskih fašističkih razbojnika, a za zaštitu po fašizmu podjarmljenih naroda — djelo koje je nerazdvojno povezano sa pobjedom SSSR. Uzmite u obzir, da se u sadašnjoj etapi radi o

NARODNI USTANAK

275

oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o socijalističkoj revoluciji. Potvrdite da ste to primili.

Djed1."

Okupator je u Beogradu žestoko reagovao na proglas CK KPJ. Otpočela su masovna hapšenja komunista. Po ulicama Beograda išli su nemački automobili u kojima su sedeli agenti Uprave grada i pokazivali prstima na ulici koga treba hapsiti. Tito je izdao direktivu da članovi CK ne smeju da se kreću ulicama, nego da održavaju vezu preko kurira, ali ipak su svi rukovodeći ljudi, među njima i Tito, istina sa revolverima i bombama u džepu, prolazili ulicama Beograda i svršavali svoje zadatke.

Tih prvih dana posle napada Nemačke na SSSR, u Beogradu je vladalo uverenje da će rat vrlo brzo biti svršen pobe-dom Crvene armije. To uverenje naročito je bilo rasprostranjeno u redovima Partije. Sećam se dobro sastanaka Agitpropa CK za Srbiju, na kojima su učestvovali Milovan Đilas, Cana Babović, Rodoljub Čolaković, Milentije Popović i ja i na kojima su postavljeni konkretni zadaci oko preuzimanja vlasti u Beogradu, oko sređivanja problema ishrane, oko preuzimanja pojedinih štamparija. Ovo uverenje u brzu pobjedu vladalo je u mnogim krajevima naše zemlje, a naročito u Crnoj Gori.

Međutim, posle nekoliko dana, postalo je jasno da će rat duže potrajati. Iz Moskve su počeli da dolaze radiogrami s veoma ozbiljnom sadržinom, kako za našu Partiju, tako i za ita-lijansku partiju. Tako je CK KPJ primio sledeću depešu:

„Otečestveni rat kojeg vodi sovjetski narod protiv razbojničkog napada sa strane Hitlera jeste divovska borba na život i smrt, od čijeg rezultata ne zavisi samo sudbina Sovjetskog Saveza već i sloboda vašeg naroda. Kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narodnu otvorenu borbu protiv okupatora. Organizujte, ne gubeći niti jedne minute, partizanske odrede i raspirite u neprijateljskom zaleđu partizanski rat. Potpaljivajte ratne fabrike, skladišta, spremišta goriva (nafta, benzin i dr.), aerodrome, uništavajte i rušite željeznice, telegrafsku i

telefonsku mrežu, nemojte dopuštati prevoz trupa i municije (ratnog materijala uopće). Organizirajte seljaštvo da bi sakrivalo žito, otjeralo stoku u šume. Neop-1 Djed — pseudonim za Kominternu. U ovom telegramu, pored ostalog, karakteristična je pretposlednja rečenica „da se u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o socijalističkoj revoluciji". To -e direktni odgovor na odluke Plenuma CK KPJ od aprila 1941, na kome je odlučeno da se od prvog dana ustanka stvaraju narodni odbori, kao organi nove vlasti.

18*

276

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

hodno je potrebno pomoću sviju sredstava terorizirati neprijatelja tako da će se on osjećati kao da se nalazi u opsađenoj tvrđavi.

Potvrdite primitak tih direktiva i saopćite činjenice koje dokazuju ispunjenje tih direktiva."

Istovremeno, preko veze u Zagrebu, upućena je sledeća depeša italijanskoj partiji: „Saapštite talijanskim drugovima: Njihova zadaća — poslati odmah u zemlju grupu drugova sa zadatkom da organiziraju pokret za zaštitu Sovjetskog Saveza poglavito među radnicima ratne industrije Cilj: usporavanje proizvodnje i organizacija sabotaze u ratnoj industriji. Organizirati otpor seljaštva protiv rekvizicija i (nečitljivo).

U Sloveniji i Hrvatskoj mora se pomoću sviju sredstava organizirati demoralizacija talijanske vojske, dezerterstvo talijanskih vojnika, da se vojnici odupru pošiljanju u rat protiv Sovjetskog Saveza, organizirati oružane sukobe među vojnicima i milicijom. Naročito treba pooštravati neprijateljske odnose između talijanskih i njemačkih fašista i dovoditi ih do oružanih sukoba.

Ercoli."

Sa Istočnog fronta dolazile su sve ozbiljnije vesti. Nemci su sve dublje prodirali u Sovjetski Savez. Tada je Tito, 4 jula, sazvaio sednicu Politbira CK KPJ na kojoj su prisustvovali Tito, Ranković, Đilas, zatim Ivo Lola Ribar, Sreten Zujović—Crni i Svetozar Vukmanović—Tempo. Sastanak je održan u kući Vladislava Ribnikara, u Botičevom sokačetu, na Dedinju. Drugovi su ulazili svakih četvrt sata da ne bi bilo upadno, Jedino Ivan Milutinović nije došao na vreme. Sastanak je trajao čitav dan, završio se oko 6 posle podne.

Na sastanku je odlučeno da akcije sabotaze odmah prerastu u svenarodni rat protiv okupatora. Odlučeno je da se smesta u tom smislu izda proglas. Da vojne grupe, još ranije stvorene, odmah kao partizanski odredi počnu sa dejstvom duž puteva, železnica, mostova, industriskih preduzeća, da to budu lako pokretne jedinice i da naročito dejstvuju protiv žive snage neprijatelja. Takođe je odlučeno da se uvedu u svim odredima politički komesari.

Na ovom sastanku Politbira CK KPJ odredio je po jednog opunomoćenog delegata CK na koga CK prenosi izvanredna ovlašćenja po partiskoj i vojnoj liniji, s pravom smenjivanja članova rukovodstava u republikama i s pravom kažnjavanja.

Milovan Đilas bio je određen za Crnu Goru, Svetozar Vukmanović—Tempo za Bosnu i Hercegovinu. Njemu je Tito tom prilikom rekao:

NARODNI USTANAK

277

— Tempo, baci štampariju, pa uzmi pušku!

O gornjim odlukama obavješten je i Edvard Kardelj, čiji je zadatak bio da prati razvoj ustanka i sprovodi sve gore navedene odluke u Sloveniji i Hrvatskoj. Vlado Popović je poslat u Hrvatsku, dok je organizacijom ustanka u Srbiji rukovodio Aleksandar Ranković, a istovremeno je stvoren i Glavni štab za Srbiju, u koji su ušli Sreten Zujović—Crni, Branko Krsma-nović, Rodoljub Čolaković, Fića Kljajić i Nikola Grulović.

Odlučeno je da se stvori Glavni štab partizanskih odreda sa sedištem u Beogradu i glavnim komandantom drugom Titom. U Beogradu je s drugom Titom na organizaciji ustanka radio Aleksandar Ranković. Odmah je pokrenut i Bilten Vrhovnog štaba. Ime partizani uzeto je za naziv boraca odreda. A kao znak uzeta je petokraka zvezda. Istovremeno iz Beograda i ostalih velikih gradova mnogi članovi Partije dobili su zadatak da idu u svoj rodni kraj ili su pak slati u krajeve u kojima je par-tiska organizacija bila slabija, da pomognu razvoju ustanka. Svi drugovi krenuli su na teren, proglas je izdat i rezultati su se ubrzo pokazali. Iz ovoga perioda nije sačuvana sva arhiva Glavnoga štaba, odnosno CK KPJ, ali iz nekoliko dokumenata koji su sačuvani može se videti kakva je bila uloga druga Tita odnosno CK KPJ u organizovanju ustanka u svim krajevima zemlje.

Naprimera, Svetozar Vukmanović—Tempo, došavši u Bosnu, izveštava druga Tita ovim pismom, koje donosim skraćeno1:

„Titu,

Šaljem ti izvještaj o stanju organizacije kakvo sam zatekao i o mjerama koje smo preduzeli.

1. Part. org. na čitavom području nijesu znale da prekoloteče rad saglasno novoj situaciji niti su se snašle da sačuvaju svoje kadrove od hapšenja. Tako je veći broj rukovodstava iz unutrašnjosti (Banjaluka, Mostar, Tuzla) povukao se u šumu i tamo kako mi izgleda samo slušao preko radija vijesti o frontu. U Sarajevu pak palo je u ruke pol. nekoliko rukovodećih drugova kao n. pr. 2 iz PK, 1 iz MK, 2 iz PK i MK Skoja. Osim njih palo je oko 15 partijaca. U unutrašnjosti pala su u nekim mjestima cijela rukovodstva. Usljed takvog terora sklonio se veliki broj kompromitovanih drugova u sela, često uopšte ne predavši veze. Usljed svega toga prekinute su veze sa pojedinim vrlo važnim organizacijama kao n. pr. Vareš, Breza, Kakanj, Visoko, Travnik i dr. Veze sa tim organizacijama se vrlo teško i sporo uspostavljaju. Sa štamparijom palo je još: pečati, legitimacije, propusnice i dr. pošto je sve to bilo

1 Pismo nema datuma.

278

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

smješteno zajedno. Zbog toga je strahovito otežano putovanje drugova u unutrašnjosti.

2. Po vojnoj liniji part. org. nijesu konkretno bile ništa učinile. Jedino su obrazovani vojni komiteti koji su samo figurirali. Podnosili su izvještaje da oružja ima dosta, a nijesu ništa preduzeli da se oružje prikupi. Tako sada nemamo oružja konkretno.

3. Politički izvještaj rukovodstva je vrlo oskudan. Jedino izvještavaju da je srpski živalj u cjelini spreman da se bori sa komunistima. Hrvatski pak i muslimanski samo u malom broju a u većini da je pasivan, a naročito ovi posljednji. Konkretno pak kako se drže pripadnici: muslimana, HSS-a, JNS, Zemljoradnika i dr. u pojedinim krajevima nije poznato rukovodstvu niti je ono postavljalo pitanje saradnje.

4. Drug po specijalnoj liniji vrlo je malo uradio i žali se s pravom na part. org. da mu nije pružila dovoljno pomoći. Samo i do njega samoga je velika krivica.
5. Od onih 8 komada radio-stanica konkretno izgleda da ima svega jedna (na 100 km) ovdje i jedna velika u Mostaru koja je vjerovatno pokvarena jer je zakopana.

Pretresavši stanje partije i zadaće koje pred nama stoje mi smo odlučili:

1. Da se na našem području obrazuju četiri velika odreda i to: Banjaluka, Mostar, Tuzla i Sarajevo. U sve krajeve otposlati ljude sposobne za vođenje partizanskih borbi. Izraditi plan borbe i objekte koje treba uništiti. Naoružati odrede i akcije voditi sa malim odredima. U prvo vrijeme osloniti se na srpski živalj i to samo u onim mjestima gdje Hrvati i muslimani ostanu pasivni sa zadatkom da odredi kasnije obuhvate i njih. Ne dozvoliti da part. borbe dobiju karakter srpskog ustanka.
2. Da se u Banjaluku, Mostar i Tuzlu pošalje po jedan član Pokr. kom. s tim da ostane na terenu i da učvrsti part. org. Da se upute sve part. org. da čitav svoj rad prekoloteče za potporna- \ ganje i obavještavanje part. odreda koji djeluju u okolini. Da otpočnu kampanju za saradnju sa svim elementima koji su protiv okupatora a sve za aktivnu pomoć part. odredima. Da kontroliše rad štaba odreda i da nas o svemu obavještava.
3. Da se u Sarajevskoj oblasti obrazuje štab sarajevskog odreda i da se organizuju 5 četa. Da se izradi plan borbe i da se izvede bez odlaganja. Učestvovao sam u izradi i konkretnom postavljanju plana za sve četiri oblasti i svi su ljudi poslije izvjesnog natezanja sa propusnicama otišli. Nadam se da će kroz nekoliko dana planuti part. borba na čitavom području Bosne i Hercegovine. Na kraju da ti javim da je došla djevojka za vazduh, ali kako ovdje nema radio-stanice, to sam poslao za Zagreb kurira da nam

NARODNI USTANAK

279

pošaljtu specijalistu da ovu stanicu na 100 km preudesimo na veću daljinu i da tako stupimo u vezu sa vama, jer ako se prekinu pruge neće se moći putovati. Javi da li nam vi možete poslati što u tom pogledu. Sve pozdravlja Tempo."

Veza između Sarajeva i Beograda u to vreme bila je vrlo teška. Nije bilo stalnih kurira, nego je Tempo slao svoje izveštaje preko Srba izbeglica koji su išli za Beograd. On je u avgu-stu poslao još jedan duži iz vesta j. U arhivi CK KPJ nalazi se sledeći odgovor druga Tita, datiran 9 septembra 1941:

„Za Tempa

9-IX-41 g.

Dragi Tempo, pišem ti vrlo kratko, jer mi okolnosti ne dopuštaju da ti detaljno odgovorim na tvoja dva izveštaja i ono pismo koje si poslao drugovima u Zgb., a ja danas takođe primio. Prvo ti moram javiti žalosnu vest da nas je opet zadesio težak udarac: u Dalmaciji je poginuo junačkom smrću drug Šilja (Pap). Uхватili su ga putem izdaje Talijani na spavanju sa još jednim drugom i obojicu javno streljali na trgu u Skradinu. Kad mu je prišao pop pred samo streljanje, Šilja mu je oštro kazao: Idi ti svome Mussoli-niju i kaži kako umiru komunisti.

Iz tvojih izveštaja se vidi da ste tamo u Bosni dobro krenuli napred. Ja sam opet u ovom poslednjem broju Biltena naveo skoro sve važnije akcije. Samo te molim da po mogućnosti urediš tako da izveštaji o pojedinim akcijama i borbama budu uvek označeni sa datumom kada je to i to izvršeno.

Javio sam u Zgb. da se tamo povezu sa bosanskim odredom, a da komanda i sve ostalo stoji pod rukovodstvom bosanskog Štaba i Partije. To važi do toga vremena kada se bude sastalo glavno većanje Štaba sa izaslanicima iz svih oblasti i tačno utvrdilo kako opšti plan operacija tako i kompetencije, raspodelu teritorije i strukturu vojnih formacija. U tu svrhu mi pozivamo za nekoliko dana to većanje i proš. sed. Čaće1, da bi se spremili za jesenjsku kampanju. To će biti negde blže k tebi, a gde, to ćemo ti naknadno javiti, jer ćeš trebati da dođeš i ti sa još jednim iz Štaba i to treba da bude stručnjak.

Nastoj da se povežete sa odredima iz Bosanske Krajine sa kojima stojite u slabim vezama, to je potrebno radi uspešnijih operacija. Osim toga pošalji opet nekoga u Crnu Goru da uspostavi vezu sa C. Gorom. To je upravo neshvatljivo [da] od tih ljudi do danas nismo dobili ni jedne službene vesti.

Proširenu sednicu CK KPJ (Čaća — CK KPJ).

280

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Javio sam u Zagreb da vam pošalju pet Španaca Srba kao pomoć tebi za rad u familiji1 i za komandire i za komesare. Da li su već stigli?

Iz Biltena br. 5. videćeš kakve su akcije i borbe partizana u Srbiji. Borbe se sve više šire. Sada su Nemci pokušali da pomoću izdajnika Nedića organizuju neku vojsku od 40.000 ljudi za borbu sa partizanima. Inače kako vidiš na severu ide dobro, ali će se rastegnuti rat.

Kurirka za vezu sa tobom je pala i mi smo sada u neprilici koga da šaljemo, udesi nekako ti za redovne veze sa nama.

Za odlazak za većanje trebaš biti spreman pa će i drugovi iz Zagreba doći pored tebe i onda ćete zajedno. Odredite jednu četvu Tuzlanskog odreda koja mora da vam osigura prelaz preko vode. Dan odlaska ćemo javiti.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

rp m

Tako je Tito iz Beograda održavao vezu tokom jula, avgusta i sve do polovine septembra s Bosnom i Hercegovinom, Hrvatskom, Makedonijom i svim delovima Srbije; Edvard Kardelj nalazio se delom u Sloveniji, delom u Hrvatskoj, u stalnoj pismenoj vezi s Titom, a u Beograd je došao polovinom septembra.

Tito je stanovao na Dedinju, dok su drugovi Aleksandar Ranković i Ivan Milutinović stanovali u dve kuće na Kumo-draškom putu iza Voždovca. Krajem jula, organizujući dizanje u vazduh beogradske radio-stanice, pao je u ruke neprijatelja Aleksandar Ranković. Tito je odmah izdao naređenje beogradskoj partiskoj organizaciji da ga spase po svaku cenu. Evo kako mi je Aleksandar Ranković opisao svoje spašavanje:

„Čitava Srbija dizala se na ustanak protiv Nemaca. Pored ostalih poslova radio sam i na pronalazenju oružja, municije i pripremanju akcija, među kojima je bila i uništenje beogradske radiostanice. Na hiljade ljudi bilo je obuhvaćeno radom. Dobio sam podatke o dvojici da se mogu na njih osloniti, kako bi se akcija s radio-stanicom što bolje izvela. Radio sam s njima nekoliko dana. Među stotinama poštenih građana, mogao se naći i poneki provokator. U početku nisu bili u vezi sa policijom, ali su se poslednjeg dana povezali sa Gestapoom i Glavnjačom. Jedan od njih imao je u Upravi grada Beograda poznanika Švabu — Špartalja.

S tom dvojicom sam radio na pripremanju za dizanje radiostanice. Te pripreme su bile dovedene skoro do kraja. Jednom od

NARODNI USTANAK

281

njih predao sam materijal za paklenu mašinu, dve bombe, revolver i 2.000 dinara, 26 jula zakazali smo u 11.30 sastanak, na kome smo imali definitivno da utvrdimo plan za dizanje stanice u noći između 26 i 27 jula. Ta dvojica su imala još jednog pomoćnika u samoj radio-stanici, koji je bio poslan čovek.

Na tom sastanku jedan od ovih izdajnika bio je vrlo zbunjen. Trenutno nismo mogli ništa da utvrdimo. On je odmah počeo da uzima inicijativu. Zakazao je sastanak u Bjankinijevoj ulici u 18 časova. Nisam pristao ni na ulicu ni na vreme — već na Triglavsku u 18.30. Obavestio sam drugove o ovome. Savetovali su da ne idem na sastanak, ali kako sam ovu akciju smatrao važnom, forsirao sam i pozvao tri druga da pođu sa mnom: Đuru Strugara koji me je jednom sreo baš kad sam išao s tim tipom, Đaku—Davida Pajića, metalca, i Draga Koštica, metalca. Sva su ova tri druga poginula smrću heroja u rukama Gestapoa i Glavnjače. Svi smo poneli oružje. Đuro je namerno zakasnio na sastanak pet minuta, jer je na uglu Južnog Bulevara i Prestolonaslednika Petra video „Maricu" sa osam agenata kako ide u pravcu Gospodara Vučića, očigledno u Bjankinijevu ulicu. Đuro je otpratio „Maricu" i došao na sastanak. Prodiskutovali smo čitavu situaciju. Pošli smo oprezno na zakazani sastanak. Tamo izdajnika nije bilo. Još više se sumnja pojačala. Mislio sam da je zabunom otišao u ulicu koju je predložio, pa smo se podelili da nam ne bi promakao. Na Južnom Bulevaru ga nismo sreli, pa smo se nas dvojica uputili direktno u Bjanki-nijevu. Upali smo brzo u jedno dvorište. Videli smo provokatora. Oštro i iznenadno sam mahnuo rukama. On se zbunio i brzo krenuo, tako da ga policajci nisu primetili. Bio je vrlo zbunjen. Pošao sam s njim preko poljane i tu nas je sreo jedan metalac.

Pozvao me je ustranu i pitao:

— Šta ćeš s tim tipom? Trockizer je!

Vratio sam se natrag. Mislio sam, ipak, da se taj tip samo koleba, pa smo se dogovorili da se te noći izvrši akcija, a sastanak smo zakazali za sutra u 10 sati na uglu Južnog Bulevara i Đer-dapske.

Te večeri sam imao sastanak s tobom i Đurom kod bolnice na Dedinju. Tu je bio i Veljko (Pavle Ilić).

Sutrađan pred 10 imao sam sastanak sa Lolom. Krenuo sam na sastanak. Ona tri druga nisam zatekao, jer sam inače zakasnio 3—4 minuta. Na određenom mestu, na najtešnjem delu ulice, između kamenjara, pojavio se provokator sa Špartaljem, kulturbundovcem iz Glavnjače. Video sam kako je podigao ruku. U istom trenutku skočilo je 8 gestapovaca sa svih strana na mene. Jedan prvo s leđa. Među njima su bila i tri kulturbundovca. Ostali su sa strahom prilazili, jer su znali da imam revolver i znali su kakav sam materijal predao onom tipu.

Nastalo je rvanje. Video sam da hoće živog da

282

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

me uhvate. Kada mi je ispao revolver iza pojasa, navalili su smelije, mlatnuli me revolverom po glavi tako da sam pao. Vukli su me u ulicu Gospodara Vučića, gde im je bio jedan od automobila. Blokiral su sve susedne ulice gde su bila još tri auta. Jedna naša starica, kod koje smo se sastajali, vrisnula je, i tako dala znak drugovima. Bio sam krvav, prašnjav, iscepan. Tada sam mislio da će naići

desetak naoružanih drugova i spasti me. To jest, zamišljao sam šta bih ja radio kad bih naišao na druga u ovakvoj situaciji. Posle mi sinu misao: „Kratak postupak, mučiće me i ubiti." Mislio sam: „Još je rano. Tek je početak. Još nisam video mnogo od onoga što je dolazilo i za šta se radilo."

Odveli su me u Gestapo, mislim, u zgradu Ministarstva pravde. Udarili su me dva-tri puta. Prilikom pretresa našli su mi koncept proglasa CK s korekturama druga Tita, koncept proglasa MK koji sam pripremao, 9.000 dinara, beležnicu sa svačim, samo ničim za njih. Recimo: „400 čelika" (400 komada „Kako se kalio čelik"); „išijas1" (reč je o nekom drugu robijašu koji je bolovao od išijasa); izdaci od preko 30.0:00 dinara i onu adresu u Lazarevcu u Za-natliskoj ulici, koju sam tebi dao.

Oko mene se okupilo oko petnaestak gestapovaca. Videli su po proglasima s kim imaju posla. Smesta su s proglasom odjurili kod nekog šefa. Rastrčali se. Odmah su me povalili i počeli da pendreče. Zverski, ali nestručno. Tražili su organizaciju oko ovog posla, ko je „Plavi Montenegro" — Đuro na koga sam naišao dok sam išao s onim provokatorom — partiske veze, adrese, „čelik" i „išijas".

U toj tuči dočepao je pendrek neki nestručnjak i lupio me dvaput po temenu. Onesvestio sam se.

Predveče sam se našao u bolnici. Došao sam k sebi. Kad sam video da sam u bolnici, tvrdo sam verovao da ću biti spašen. Ni trunke nisam sumnjao u to. Verovao sam u snagu Partije. Stavio sam sebi u zadatak da simulirani nesvesticu dok se akcija ne pripremi. Najvažnija mi je bila stvar da javim drugovima da sam unutra. Zato sam jaukao, stenjao. Jedan bolničar mi je posie pričao da sam se stezao za srce i vikao: „Srbijo, majko, pobedićemo!" i da je dodao: „Mora da je to bio neki dobar čovek."

U bolnici su me ošišali i previli. Gestapovski doktor je na sve moguće načine hteo da pronade da li simuliram. Pekao me je po vratu, trzao mi ruku, nogu. Stvarno mi je mnogo pomogao lekar-Srbin. Rekao je gestapovcu:

— Fiinf Tage!1

1 Pet dana!

NARODNI USTANAK

283

Partija je saznala da sam u bolnici preko jednog studenta. Ali, već u ponedeljak 28 jula, situacija se pogoršala. Gestapo je video da u Braće Nedića ne postoji nikakav Momčilo Perišić, opštinski činovnik, pod kojim sam imenom imao lažnu legitimaciju. Pojačana je straža oko mene, niko nije smeo da me vidi, da govori sa mnom. Bolničar je dolazio do mog kreveta, sedao i govorio:

— Perišiću, šta je s tobom? Nisi u Gestapou, u odeljenju si. Reci šta je s tobom? Izubijali su te?

Srećom, postojao je sukob između Gestapoa i Glavnjače, jer su hitlerovci bili besni što me Glavnjača nije uhvatila u subotu, pa su stvar uzeli u svoje ruke. Zato Vujković i kompanija nisu dolazili ni defilovali kroz bolnicu. Inače bi me prepoznali.

U bolnici je bilo i naših drugova. Mitra Mitrović i drugarica doktora Vrebalova. One su preduzele sve da se javi Partiji. Kad su čule u hodniku moju galamu, rekle su: „To je Leka." Posle su dobavile moju kosu posle sisanja i tačno utvrdile da sam to ja.

Ja sam stalno simulirao nesvesticu. Hranili me čajem, a ja sam sve ispljuvavao.

Nisam znao da će tog dana drugovi doći. Oko 10 sati začula se pucnjava. Odmah mi je bilo jasno. Pored mene su bila četiri čuvara i bolničar. Pripremio sam se. Na vratima se pojavilo pet udarnika s revolverima. Ja sam odmah skočio. Straži su naredili:

— Ruke u vis! A meni:

— Ti si Leka? Hajde s nama!

Gestapovci su se zavukli pod krevet, a bolničar je povikao:

— Ja sam Zika Sanitet!

Mene su dvojica šćepala pod ruke, a dvojica su obezbeđivala otstupnicu u hodniku. Četiri druga udarnika su održavala red u dvorištu. Likvidirali su odmah jednog žandarmeriskog narednika, jer se mašio za revolver. Napeo sam svu snagu i preskočio preko zida, odnosno pao sam. Tu su likvidirana dva gestapovca, jer su pucala na nas. Pitao sam:

— Gde je auto?

— Nema ga! odgovorili su drugovi.

Naši drugovi, bilo ih je 38, blokirali su sve ulice, zaustavili saobraćaj, a svet se sam sklonio u kapije. Pitao sam:

— Ko su ovi ljudi?

— Beogradski partizani! odgovorili su drugovi.

Trčao sam kroz ulice u gaćama i košulji, skinuo zavoj. Na Baj-lonovoj pijaci naleteli smo na nemački kamion pun vojnika-, ali mirno su nas pustili. Taj kamion je tu slučajno stajao. Upali smo u jednu kuću sa dva izlaza; pokušao sam da obučem odelo i cipele, ali sve mi je bilo malo, sem pantalona. Upali smo u drugi stan, tu sam

284

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

NARODNI USTANAK

285

oprao krv sa lica, obukao cipele, kaput i stavio šešir, izbio u Kralja Petra ulicu, pogodio jedna špediterska kola za 100 dinara (rekao sam da sam pao s građevine), i preko Terazija, pored Gestapoa, s Rakićem, grafičarem, otišao u određeni stan. Tek kada smo tamo stigli, Rakić mi je kazao da je ranjen u ruku kraj zida, kada je on svalio onog gestapovca.

Oko bolnice je vladala potpuna pometenost punih 20 minuta. Mogao je pobeći ko god je hteo. Miladin (komandant Beogradskog bataljona Prve brigade) nalazio se takođe u bolnici. On je iskoristio gužvu i u pidžami pobegao. Obratio se prvoj kući gde je dobio odelo i još istog dana otišao u odred. Miladin je zvao Ljubu Zivko-vića da beži, ali je ovaj bio slab. Zvao je i Radovanovića, ali je i ovaj odbio. Spašavanje su, po nalogu Starog, organizovali Đuro i Cana. Tačan plan i raspored bolnice dao je student Gruja Lazović. Šofer je bio prevario¹. Zato je i akcija bila odložena za sat i po. Drugovi su pitali organizatore šta da rade.

Odgovor je bio:

— Akciju izvesti bez obzira što auta nema!"

Po svom oslobođenju, Aleksandar Ranković je ostao još mesec i po dana u Beogradu, pomažući drugu Titu i držeći direktnu vezu sa svim partiskim organizacijama i odredima u Srbiji. Ovde donosim pet pisama koja je Aleksandar Ranković uputio kurirom drugu Titu između 12 i 16 avgusta 1941 godine, iz kojih se može jasno videti, s jedne strane, intenzitet ustanka u Srbiji, a s druge strane — uloga CK KPJ u pravilnom usme-ravanju ustanka:

„12-VIII-41 g.

1 — U Čačku je bila ogromna eksplozija. Uništena barutana, municija i benzin. Bilo je i žrtava među građanima. Sluge okupatora silom su gonile građane na sprovod poginulima, da bi iskoristili priliku za govorancije. Ali kada je sprovod došao do groblja, koje se nalazi pod nekim brdima, odozgo je odjeknula topovska i puščana paljba naših partizana. Svi prisutni banditi, kao i građani, smrtno preplašeni naglavačke su stali bežati prema gradu, ostavivši mrtva tela na poljani.

2 — Mačva se diže na noge. Okr. kom. javlja: 7 ov. m-ca odred je izvršio napad na Bogatić, sresko mesto mačvanskog sreza, inače centar Mačve. Povod je bio: velik broj uhapšenih drugova i njihovih roditelja. Napad je počeo u 9 časova pre podne, bio je pa-

1 Ovaj šofer je 1952 godine bio zaposlen u jednom ministarstvu u Beogradu. žarni dan i mnogo naroda na pijaci, naročito seljaka iz čitave okoline. Prilikom osvajanja sreskog načelstva, poreske uprave i pošte, iz zatvora je oslobođeno oko 80 ljudi. Tom prilikom ubijen je načelnik, njegov zamenik (belogardejac), ranjen polic. pisar, jedan Nemač i dva posmatrača.

Razoružana je žand. stanica i zaplenjeno: 11 pušaka, 1 motor-cikl, 16 bicikla, 6 čebadi, 6 žand. torbi, 1 bunda. 1 pisača mašina, čizme, cipele, kamašne, fišeklije i puno kojekakvih sitnica. Pošta je oštećena, spaljene poreske knjige, ali do novca nisu došli. Ranjena dvojica lakše, jedan je član.

Okupljenoj masi sveta jedan drug je održao govor sa balkona Načelstva koje je držano u rukama naših partizana četiri sata.

Narod kaže: „Ako nas ovi ne oslobode, niko drugi neće.“ Utisak je odličan. Posle povlačenja odreda na Cer, rukovodstvo odreda šalje Okr. Kom. izveštaj: „Odjek akcije po selima odličan. Narod nas dočekuje sa suzama radosnicama. M. Jarac (član O. K-a) oba-lavi ljubeći se sa narodom usput.“ Kad je odred prolazio kroz sela za Cer, pred njega su izlazili predsednici i delovođe opština i molili ih da svrate u kancelarije da popale poreske, vojnoobvezničke i druge spiskove.

Kasnije su u Šapcu po kućama postavili mitraljeze Nemci. Vlasti i Nemci su strahovito preplašeni.

3 — Na pruzi Čačak—Valjevo. na stanici Kadina Luka. partizani su zaustavili voz, skinuli putnike, ušli u vagone i poubijali sve Nemce koji su se tamo našli (oko pet), održali miting putnicima i u miru otišli.

4 — Prilazem ti koncept letka koji bi trebalo da izda odmah O.K. u Šapcu, on će još više doprineti dizanju naroda na ustanak Javi mi odmah mišljenje i eventualne ispravke.

5 — Opet jedno kratko pismo iz Pož[arevca]. Obećavaju kule i gradove. Ali Homolje još drema, iako su uslovi dobri. Poslali smo im još jedno oštro pismo. Otpočće verujem, dobri su drugovi. Imaju već neke odrede. Narod im je dao: 10 metara brašna, 5 metara pšenice, masti, pasulja, krompira, čebad, odeće, puno bolničkog materijala i t. d. U planu su ozbiljne akcije. (Šta veli Srpkinja na ovo.)

6 — Prekucao sam sve stvari za Zgb i već su juče otišle. Kopiju svih stvari sam ostavio.

7 — Šaljem ti ovaj izveštaj iz Pomoravlja da ga pogledaš. Molim te vrati mi ga prvom prilikom jer moram odgovoriti na njega. Isto tako mi vrati i one stvari koje sam ti juče poslao.

Pozdrav Marko

f

286

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

NARODNI USTANAK

287

13-VIII-41 g.

Ovaj prvi broj Biltena je jako dobar i verujem da će ostaviti dobar utisak. Popuniće prazninu koja je do sada zaista postojala. Za Srbiju je već otišao u štampu, rekao sam da se štampa u 5.000 primeraka i to u štampariji. Ljotićevsko-policiske bande idu kod građana i traže prilog za narodno-oslobodilački Fond. Svakog onog koji prilaže hapse, neki to ne čine, ali zato novac zadrže sebi ne obaveštavajući svoje gospodare. Mislim da po ovome napišem jednu noticu za Bilten — makar srpsko izdanje.

1 — U Leskovcu: zapaljeno 5 vagona povezanih za Nemačku, otkriveno 26 kg. eksploziva i sada organizuju njegovo dizanje.

2 —| U Nišu: ručnim bombama bombardovan Oficirski dom usred Niša i svi oni izginuli jesu viši oficiri. Naš čovek je ucenjen sa 100 000 din. Uhapšeno preko sto građana, zavedeno kretanje samo do sedam časova. Građani čuvaju straže gde oni zalaze. Utisak kod građana odličan; kod Niša razoružavaju žand. stanice i tako dolaze do oružja; zapaljeno žito nekim omrznutim veleposednicima; zarobili (tri) poznata trockističko-policiska agenta. Pitaju šta će s njima. Mislim da još danas pođe tamo jedan drug odavde i da ih sasluša o njihovom radu i povezanosti, a naročito o listu „Osvit“ i tipovima oko njega.

3 — U Zaječaru: 2-VIII, 20 naoružanih partizana razoružali Obradovu želez. stanicu na pruzi Zaj.—Paraćin i tom prilikom za-plenili puške i municiju, isekli sve veze; 7-VIII, na više mesta isekli telefonske žice; organizovano bekstvo iz Okruž. zatvora, među pohapšenima bilo i 5 part.

4 — Najteži udarac smo pretrpeli u Jagodini. Tamo su poslani u neku akciju drugovi iz rukovodstva i tom prilikom t. j. pre nego što su stigli na određeno mesto ubijena su od Nemaca dva člana Okr. Kom. dok je treći pobegao.

5 — Senjski rudnik potpuno potopljen, sva okna su zatvorena. To je rudnik uglja i u njemu je bilo zaposleno do hiljadu radnika. Posle izvršene akcije, pola radnika je otišlo sa partizanima u šumu, a ostali su spremni da pođu. Tom prilikom zarobljen je i od partizana odveden nemački komesar u tome rudniku.

6 —| Šaljem ti „Osvit“ iza koga stoje svakako još i neki otpaci bivše desne i leve frakcije... Utvrdićemo i zasluženno će dobiti. Mislim da o ovome pamfletu napišem jednu noticu za ovaj broj Biltena.

7 — Šaljem ti tri komada proglasa.

Pozdrav Marko

14-VIII-41 g.

Šaljem ti ovaj plan do koga su došli drugovi u Nišu, on potiče od četnika, a pošto se Košta Pećanac nalazi baš kod Niša sa svojim četnicima, izgleda da plan pripada baš tome delu četnika.

Ja mislim da se na bazi ovakvog njihovog programa mogu utoliko pre povesti pregovori s njima. Potrebu tih pregovora treba jače naglašavati nego što smo mi to do sada činili u našim pismima O.K.-ima. Štab naše komande u Srbiji izgleda da je to pitanje jako zapostavio-. Pored toga što će se i oni upoznati sa našim pismima kod O.K.-a, treba im u ovome pravcu napisati jedno pismo oštrije.

1 — Posle Gangsterovog odlaska odgovornost za sređivanje vesti za naša obaveštenja preuzeo je drug Fišer, prema tome on treba da je već uhvatio proglas sa Sveslovenskog festivala u Moskvi.

2 — U Zemunu je uništeno mašinsko odeljenje u avionskom preduzeću „Zmaj". Preduzeće je više nesposobno za rad. Ono je u normalnim prilikama zapošljavalo oko hiljadu radnika i u po-slednje vreme je radilo punom parom. Ustaše su pobesnile, sa na-perenim puškama jure kroz grad.

3 — Ogavni jučerašnji Apel, koga su, nažalost, potpisali i neki vajni demokrati, kao Tasić i Mika Ilić, urednik „Za Narod" i drugi, treba raskrinkati u narodu. Predlažem da napišeš još za ovaj broj Biltena makar jednu belešku o tome izdajničkom Apelu.

4 — U Beogradu je nastalo neko zatišje, akcije su sitne i ne-značajne, skoro ih i nema. To je velika opasnost i može se vrlo negativno odraziti posle svih ovih preduzetih mera od okupatora i njihovih slugu. Ja sam poslao jednu poruku M.K.-u o tome, ali mislim da bi bilo potrebno da odem na jednu sednicu njihovu što sam ranije redovno činio.

Ne znam šta je to bilo na topčiderskoj stanici, ali mi je poznato da smo ranije bili predvideli jednu akciju odronjavanjem nekog kamenja pri nailasku voza.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!1

Marko

Povrati mi onaj izveštaj iz Valjeva i Pomoravlja.

15-VIII-41 g.

Danas primih jednu cedulju od Fišera u kojoj mi javlja da je izgubio vezu s tobom i da ga što pre potražiš.

1 — Ovde se već odavno osećala potreba za dinamitom i sličnim sredstvima.

Davno postavljeni zadatak rešen je noćas uspešno.

1 Pozdrav Smrt fašizmu — sloboda narodu! nastao je u prepisci između druga Tita i druga Marka. Prvo je upotrebljavan samo prvi deo, a posle i drugi. Kasnije je ova parola ušla u Bilten Vrhovnog štaba i počela da se upotrebljava u čitavoj zemlji.

288

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Jedan partiz. odred izvršio je napad na jedan veliki kamenolom u selu Sremčici po onoj najvećoj oluji. Zaplenili su dinamit, štapin i kapisle. Tom prilikom ranjen je lakše jedan čuvar, ali su mu partizani odmah i pomogli i dali 400 dinara za dalje lečenje. Težak i mučan je bio njihov povratak u Beograd sa velikim teretom.

2 — Izgorela je još jedna garaža i zapaljeno je preduzeće „Beometal" za izradu nekih delova za oružje. U poslednje vreme je radilo punim kapacitetom.

3 — Šaljem ti Pravila partizanskog ratovanja koja je izradio naš Štab u Srbiji.

4 — Šaljem ti jednu pretstavku koju su uputili naši robijaši u Nišu za puštanje na slobodu. Nije isto što i molba, ali je nepolitička i neozbiljna do krajnosti.

5 — Nisi ništa javio za životne namirnice koje će ti trebati tamo.

6 — Ja predviđam velike poteškoće za organizaciju rada u nekom drugom mestu, ali ništa nije nemoguće. Razmislićemo o tome a i porazgovarati prvim susretom našim.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Marko

1 — Šaljem ti izveštaj Beloga i pismo OK-a iz Pomoravlja. U vezi sa izvesnim slabostima i greškama počinjenim na području OK-a u Už[icu], o kojima se govori

i u izveštaju Beloga, napisao sam jedno pismo pomenutom OK-u. Dostavljam ti ga da ga pogledaš i da mi ga povратиš.

U vezi sa neshvatanjem nadležnosti i nastalim nerazumevanjem između ljudi iz Štaba i valjevskog OK-a, takođe sam napisao pismo koje prilazem ovde.

2 — Juče se povratio jedan moj prijatelj iz Bosne i predade mi danas ovo pismo od Tempa. Govorio sam s njim, nema ništa naročito usmeno, sve je u izveštaju. Uhapšen je onaj naš radnik koji je bio u školi¹ i drugarica² koju smo im nedavno poslali odavde. Izgleda da ih neće izvući, jer su preslabi za takav poduhvat. Iz izveštaja se vidi da su jako slabi. Preti opasnost da ne obezbede rukovodstvo pokretom koji se tamo brzo razvija. Stoga predlažem da onih 10. Španaca, koje u Zagrebu spremaju za nas, idu odmah u Bosnu. Milutin se slaže s ovim. Šta ti misliš? Vidi se da je teror tamo jak, a vera kod ljudi u naše snage slaba. Bojim se da ne pre-teraju u isključivanju iz P. Treba uporno i strpljivo raditi s ljudima, spasiti svakoga koji se može spasiti za Partiju. Part. kadrovi su ovde na većem nivou, pa ipak je i ovde u početku bilo natezanja.

1 Isa Jovanović. ' Lepa Perović.

NARODNI USTANAK

289

A sada o nekim krupnijim i značajnijim akcijama:

1— U Lajkovcu kod Valjeva potpuno uništena želez. radionica.

Istovremeno udešen sudar vozova. Tom prilikom izginuli neki. Nemci (broj ne znam). Akciju izvela part. cel. same radionice i posle toga sa većim brojem radnika otišla u partizane. Taj zadatak smo postavili pred njih pre 20 dana.

2 — Rudnik „Bogovina" kod Zaječara demoliran. Učestvovalo 200 rudara. U blizini porušen jedan most. — Učestvovalo 30 partizana. Tu blizu, u selu Sumrak ovcu — na želez. liniji — presečeno 27 bandera.

Dakle, i Timočka Krajina se budi. Naš pritisak na njih i postavljanje konkretnih zadataka — uspeo.

3 — Dosadašnja obaveštenja o selu Skela samo su bile priče. Tačno je ovo: Partizani su napali jedna nemačka kola i ubili 5 Nemaca, bacili ih u vodu a oružje zaplenili, takođe novac, važna dokumenta. Jače neprijateljske snage došle su i zapalile oko 15 kuća. Streljano 13 ljudi. Nagovorili žene da pozovu kući odbegle ljude, neki su naseli i bili streljani. Naš odred je pogrešio što nije ostao da brani selo.

Nema još stručnjakove žene od Goluba¹. Juče sam kontrolisao. Ne znam šta je s njima. Prošao je i 16-ti.

Do beogradskog Goluba još ne može da se dođe. Jedini čovek koji za njega zna nalazi se u Crnoj Gori...

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Marko."

Drug Tito bio je gotovo u stalnom kontaktu s Edvardom Kardeljem. Na dan 2 avgusta dobio je sledeći izveštaj od Edvarda Kardelja, koji objavljujem ovde u odlomcima:

„Dragi Stari!

Br. 2. 2/VIII. 41.

Nadam se, da si moje prvo pismo iz Slov. primio, kao i izveštaj preko druga N. Danas samo još nekoliko primedbi. Hrvatska: Koliko mogu presuditi po prvim utiscima (nedelju dana sam tek tu) je položaj ovde dosta težak — i objektivno i subjektivno (firma). 1. Frankovci su ipak uspeali uhvatiti izvesnog korena naročito

u bivšem kulačkom aktivu HSS, a terorom su uspeli stvoriti priličnu paniku u ostalim masama. Dešavaju se slučajevi da seljaci pa čak i radnici predavaju kom. vlastima. Postoji i strah u hrv. selima, da će se Srbi osvetiti, ako pobeđi SSSR, osvetiti hrv. selima. 2. Partija se nije na vreme organ, pripremila, tako da su je u nekim krajevima frank. prosto potpuno uništili ili uterali u šume, čime se je izolirala. I — nema smisla poricati — naši su na terenu skoro Golub — radio-stanica.

19

290

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

u većini slučajeva, koliko sam do sada mogao videti —• izgubili glavu. — Oba ta momenta, povezana jedan sa drugim, su uzrok, da je oslob. pokret u Hrv. (što se Hrvata tiče) još jako slab. Činjenica je, dakle, da je Hrv. danas za nas najteži teren... Držim, da je mnogo više, nego sam u početku mislio krivo i rukovodstvo (ovdašnje). Mislim, da je napravilo 2 osnovne greške: 1. prestalo je biti političko rukovodstvo i pretvorilo se — slično kao prošle godine u Slov. — u nekakvu komisiju za akcije. Govorilo se skoro isključivo o — vojn. akciji, a ta nikako nije pošla. Nije pošla — jer nije bila polit, pripremljena. Po liniji nac. fronta — ništa nisu radili. Čak projekt progl. ovih dana, koji su mi pokazali — je bez parole! (Naravski, da smo to ispravili). Agit.-prop. nikakav! Obustavili su svu štampu, tobože po Tvojim direkt, što dakako ja ne verujem. Jasno je, da voj. akc. bez učešća čitavog naroda neće uspevati. Part. će se izolirati i iskrvaveti! Već su sada čitave pokrajine bez Part. Tu grešku je ojačala još i njihova unutarinja ras-podela (u oper. K.). Mesto po polit, sektorima, raspodelili po te-ritor., i tako su se pretvorili u nekakvu inspekciju, koja je bila na putovanjima mnogo, a polit, rukovodstva nije bilo. Isto kao prošle god. u Slov.! Pod udarcima terora još su se lok. organ, razbijale i tako imamo tu u organ, pogledu dosta teško stanje — iako dakako nema razloga za nekakav pesimizam. Dečki su ipak dobri i moći će brzo da likvidiraju takvo stanje uz pomoć rukovodstva. 2. Druga greška je u tome, što je rukov. postavljalo praktički 2 etape oruž. borbe: I. sabotažnu i II. partizansku. Danas je to, međutim, nemoguće. Treba raditi istovremeno, inače ćemo na sabot. iskrvaveti. Treba preći sa partiz. u kontraofanzivu protiv njihovog terora i fizički uništavati celokupni aparat. Jedino tako ćemo paralizirati njihove udarce. Davno je već bilo moguće dići neke pokrajine u Hrv. u oruž. borbu. Međutim, naši su zadržavali u mišljenju, da „još nije vreme za široku oruž. akciju“. — 3. Na kraju još jedna činjenica — za koju se ne može reći da su oni potpuno za nju odgovorni. Postoji razlika u borbenoj spremnosti hrv. i srp. sela. Ako bismo mi tu išli po liniji najmanjeg otpora, doveli bismo u sukob ta dva sela. Pošto poto mi moramo dići u borbu i hrv. sela, ili će potpuno uništiti srpska naselja. A to se bezuslovno može. Kod nekih drugova postoji bojazan od represalija (ne u rukovodstvu), od uništavanja sela i ljudi i t. d. Baš taj strah najviše koči odlučnije pristupanje mobilizaciji hrv. sela. A ja držim, da će baš represalije prebaciti hrv. selo na stranu srp. sela. U ratu se ne smemo plašiti uništavanja čitavih sela.

Teror će bezuslovno dovesti do oružane akcije.-----U tom duhu smo i doneli sada naše konkretne zaključke: 1. Ojačati borbu za formir. nac. fronta: postavili čoveka za povezivanje sa saveznicima, odredili organiz. forme (komit. u selu), ojačati agitac. i propag. rad,

NARODNI USTANAK

polit, konfer. (male), usna ag. prop., ponovo izdavanje Vjesnika (nedeljno na 2 stranice), i t. d. 2. Reorg. oper. kom., veze sa okr. organ, na nov način (polit, kuriri sa mesta), raspodela kadra, lična odgovornost, nove ljude u part., koji su se pokazali dobri, stalna čistka, sprečavati, da se partija pretvori u partizanštinu, članovi oper. K. da manje putuju, a više polit, rukovode, daju inicijativu, uzdižu mesne kadrove, da se iščisti Zgr. od nepotrebnih ileg. (u partiz.), izgraditi kadar instruktora i t. d. — 3. U pogledu vojnom odmah i uporedo sa sabot. akcijom prići partiz. odredom, uništavati aparat na svakom koraku, napadati odrede žand., vojske, okup. i t. d., okupirati sela i očistiti ih fizički od frankov. tipova, i onda uzmaci i ne čekajući protunapada, formir. partiz. armiju po primeru Slov. (rekao sam drugu N., a izgleda da se potpuno slaže sa vašom organizac), ojačati sabot. akciju. Poslali smo na teren nekoliko komandira i polit, komesara. Obrazovati odrede zajedno sa mačkovicima. Treba izazvati njihovu akciju. Teror protiv mačkov. podići će tek čitavu Hrv. u otpor. Da se je to pre učinilo, danas bi stajali dalje... 6. Dajte oštru kritiku i rukovodstvu. — 7. U ostalom počinju se prilike popravljati. U Lici već nekoliko dana oruž. borba, železn. saobraćaj između Ogul. i Spi. potpuno nemoguć, pruga razrušena. Prenosi se dalje na Kordun. Poslali smo ljude sa konkr. instrukc. i nadam se, da će ipak poći. Slij. poslali u Dalm. na partizanski rad. — Čujemo za žestoke borbe u Bosni. U Banjaluku se ne može. Pruga razrušena. Oko Bihaća borbe.

— Slovenija: ...Mislím, prema tome, da bih ja menjao svoje boravište. Mesec dana tu, mesec dana tamo. Utoliko više, jer se trenutačno u Slov. stvari mnogo povoljnije razvijaju nego ovde. 2. U poned. bio je plenum oslob. fr. Dobio sam izveštaj. Prisutni: a) naši, b) hrišć. soc, c) sokoli, d) nacionalisti marib. grupe e) SDS, f) soc. demokr. (koji se potpuno stavljaju „na raspolož." part.!), g) akt. oficiri, h) kulturni radnici. Izvinili su se mačkovići (mladokme-tijci), koji su inače isto u OF. Napominjem, da su hrišć. soc. okupili sve što je pozitiv, ostalo od JRZ. Vani OF ostali su vodstvo JRZ i JNS, koje saraduje sa Italijanima (i jedni i drugi), a istovremeno stvara svoju ileg. kontrarev. org. zamaskiranu sa demag. parolama (nacionalni komunisti). Dakle, zaista bez preterivanja: U OF većina slov. naroda. Autoritet part. ogroman. Primljen: telegram — pozdrav komitetu odbrane SSSR — Staljinu, telegram sovj. i engl. vladi sa odobrav. pakta o uzaj. pomoći, proglas sa potpisom „Plenum Oslob. fr. slov. nar." sa sadržinom u duhu naše linije, poziv na svenarodni nacionalni rat protiv okupatora uz bok SSSR, na oružanu akciju protiv okupatora. Izveštaj kaže da je sve bilo primljeno sa oduševljenjem. Telegram hvali ne samo borbu SSSR nego i socijalizam. Saradnja u OF je zaista iskrena (ja sam bio na

19*

292

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

sastanku sa svima) i odabrani su dobri ljudi. Na plen. izabran „Radni komitet" OF u kome su: 2 naša, 1 hr. soc, 1 Sok. i 1 kult. radn. Inače su uslovi za rad odlični — sve protiv okupatora, svi nama pomažu. 3. U org. pogledu veze još dosta čvrste, ma da po-nekada i jako spore. Broj članstva popeo se na preko 1000—, a onih koji bi hteli u partiju danas /ma jako mnogo. Ali opasnost je, da će suviše velik deo part. biti prebačen u šume. Već sada neke mesne organ, sve u šumama. 4. Dobili smo prekjučer dosta alarm, izveštaj. iz Slov. Sav saobraćaj na pruzi Ljublj.—Zid. M. i Ljublj.— Jesen, obustavljen. U Trbovlju srušene pećine na

prugu, koja je uništena za nekoliko dana. U blizini Kranja bačen u vazduh železn. most. Još na 2 druga mesta pruga razrušena. Nekoliko drvenih mostova na cestama zapaljenih. U Gorenj., Trbovlj., okol. Ljublj. i Staj. počele partiz. oruž. akcije, koje sam očekivao tek za 14 dana. Ne znam u kakvom obimu se vode borbe. Govore o mnogim ubijenim nem. oficir, i vojnicima. Kod Zaloga pri Ljublj. partiz. napali talij. odred, ali ovi su dobili u toku streljanja pomoć i naši uzmakli bez žrtava. Kod Italijana nekoliko teško ranjenih. U šumu nisu sledili partizanima. Sutra odlazim gore, pa ću Ti slati podroban izveštaj. Nemaca u Slov. ima malo, pa držim da se tamo mogu odigrati krupne stvari. Nekoliko odreda je jako dobro i materijalno i polit, opremljeno. U partiz. učestvuju sve grupe iz Oslob. fronta. Dali su i ljude i novac i materijal. Naš Lojze je — glavni komandant u zajedničkom glavnom štabu, u kome ima i aktiv, oficira. — 5. U Primorje smo poslali 2 čov., između njih Muhu (...) sa zadaćom form. privrem. PK. Ljudi od tamo su se nam već javili i izgleda da neće biti naročitih poteškoća. — Talij. pristao (odnosno sam tražio!) da ih povežemo sa našom firmom. U čitavoj Ital. jako napeta situacija. Iz Slov. vuku dole fašiste. Govore o demonstr. — (I u Austriji živa sabotažna akcija.) — 6. Vratilo se nekoliko dobrih Španjolaca u Slov. i u Hrv. Poslali u partizane. —

Javi se skoro!

Tebi i svim drugovima srdačne drugarske pozdrave

B."

U arhivi CK KPJ postoje sledeća dva pisma, koja je drug Tito uputio rukovodstvu u Hrvatskoj, jedno od 17 avgusta, a drugo od 12 septembra:

„17-VIII-41.

Za Brku i Vladu

Vaš izveštaj primili smo, dobro nam je došao za naš Bilten. Sada vam šaljem naš prvi broj u nekoliko egzemplara a vi ga

Brko — Rade Končar

NARODNI USTANAK

293

umnožite i raspačajte ne samo među partizanima već i među širokim masama građana i seljaka. Pošaljite ga takođe i u Slov. iju na umnožavanje.

Iz vašeg izveštaja vidi se da je ustanak tamo zahvatio dosta široki razmah, ali se ujedno vidi da je sve to još dosta neorgani-zovano i vođeno od naše part. org.

odnosno Štaba. To je velika opasnost za dalji tok borbe. Nastojte svim silama da organizujete i centralizujete te borbe pod čvrstim rukovodstvom. Stvarajte jake partizanske formacije koje moraju stalno biti u akcijama i borbi. Organizujte više štabova po raznim mestima, ali ih čvrsto povežite međusobno.

Ako nemate dovoljno vojnih stručnjaka, onda nam to odmah javite.

Vi se žalite da neprijatelj ubija u masama naše sindikalce. Tome treba stati na put odašiljanjem takvih ljudi u partizanske odrede. Vi možete poslati iz Zagreba nekoliko stotina takvih drugova. Novac za te stvari ne žalite. Organizujte i narodno-oslobodi-lački fond.

Ništa nam ne javljate kako ide sa narodnim frontom. Treba uputiti jedan apel na HSS da se pridruži borbi za oslobođenje.

Apel sa sveslavenskog festivala u Moskvi morate umnožiti u više hiljada primeraka, a isto tako i govor Alekseja Tolstoja.

Javite nam šta ste učinili po pitanju političkih akcija i štampe jer se taj rad ne sme zapostaviti, narodu treba objašnjavati karakter današnje borbe i njene

perspektive. Objasnite narodu ogromnu važnost saveza SSSR sa Engleskom i Amerikom po pitanju zajedničke borbe...

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

T. T.

Za Brku i Vladu

Za Štab partiz. odreda u Hrvatskoj.

S obzirom na to što nismo dobili vaš izveštaj ove nedelje nećemo moći obuhvatiti Hrvatsku u Biltenu br. 3. Nedopustivo je da mi nemamo nikakvih izveštaja iz Slovenije o akcijama i partizanskim borbama ukoliko se one vode. Vi morate slati izveštaj svakih osam dana. Što se tiče Slovenije obavezujemo vas da obezbedite izveštaj otuda bar svakih 14 dana.

Evo nekoliko vrlo važnih pitanja na koja vam skrećemo pažnju. Prvo, nastojte da se partizanske borbe u Hrv. koordiniraju sa onima u Bosanskoj Krajini i u Bosni. Štab iz Like da se preko kurira poveže sa najbližim štabom u Bosni. Stoga pošaljite čoveka u Sarajevo da se poveže sa Tempom s kojim će sve to udesiti. Drugo, bosanska part. organizacija a isto tako i u Hercegovini pokazala se puna kukavica i dezertera tako da naš opunomoćenik

294

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

mora izvršiti radikalno čišćenje. Slabost part. organizacije u tim oblastima je velika, zato vi morate tamo poslati hitno onih deset Španaca koje ste hteli slati ovamo. Ti Španci moraju otići tamo kao komandiri, pol. komesari i kao politička pomoć. Partizanski pokret tamo živo buja, ali treba da se dadu sposobni komandiri i pol. komesari. Osim toga treba odmah javiti u Sloveniju da Miha što pre otputuje u Bosnu kao pomoć rukovodstvu. Ta je potreba tim veća što je pao Isa, to jest onaj radnik koji je bio u školi i koji je tamo bio sekretar. Treće, pošto će se partizanske borbe produžiti i na jesen i preko zime, to je potrebno preduzeti sve da se partizani snabdeju dovoljnom količinom tople odeće, obuće i si. Dobro bi bilo da se dade sašiti izvesna količina kožuha, isplesti debele vunene čarape, rukavice itd. Za sve to treba dati potrebna sredstva i preduzeti agitaciju u Ličkim i drugim selima za dobrovoljno snabdevanje takvim stvarima. Četvrto, počnite prikupljati izvesnu količinu skija koje će biti na zimu neophodno sredstvo i koje će se onda teško dobiti jer će Nemci sve rekvirirati.

Sve ovo uzmite u pretres i odmah nam javite šta ste preduzeli.

Dalje, sa razvitkom narodnog ustanka s jedne strane i pokušajem neprijatelja da prikaže taj pokret kao čisto komunističku stvar s druge, nameće nam se pitanje stvaranja i to što pre jednog Narodnog Komiteta Oslobođenja, u koji bi ušli pretstavnici demokratskih struja Srbije, Hrvatske i Slovenije zajedno sa našim ljudima. To bi bila neke vrste narodna vlada koja bi izdala svoj proglas narodu i pozvala ga u borbu. Mi već imamo takve ljude i to vrlo poznate i popularne. Ostaje još da vi pridobijete HSS-ovce, može biti i Šime Balen i neki drugi. Trebalo bi oko tri-četiri iz Hrvatske i dva iz Slovenije, četiri iz Srbije i dva iz Crne Gore. Izvršite tu stvar hitno, a isto dostavite i Sloveniji i odmah nam javite rezultat. Razume se da će svi ti ljudi morati ići u strogu nelegalnost i tako raditi. Molimo vas da odmah stupite u kontakt sa ljudima koji dolaze u obzir.

Javite nam detaljnije o raznim akcijama i borbama partizana u Hrv. i Dalmaciji i kako stojite sa radom u vojsci. Treba pojačati rad među vojnicima i pridobiti ih da se priključe narodnom ustanku, jer bi se tako moglo doći do oružja.

O borbama u Srbiji, Crnoj Gori, Vojvodini i Bosni javićemo vam sledeći put, donekle o njima ćete videti i iz Biltena. U Srbiji se partizanski pokret sve više pretvara u narodni ustanak. U mnogim okruzima partizani su gospodari. U Mačvi su razoružani svi žandari, ona je potpuno u rukama partizana osim Šapca koji drže Nemci, ali se ne usuđuju izići iz njega, već se nalaze kao opsednuti. Velike smetnje prave Ijotičevci koji sarađuju sa Nemcima.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

T. T.

NARODNI USTANAK

295

Dragi Brko,

Molim te da odmah pošalješ Vazduhu ove moje poruke za Dedu. Treba pitati Vazduha da li šalje to sve i da li on uopšte može slati moje poruke. Ja iz radio-emisija ne vidim da su doprle do njih moje vesti o našim borbama poslednjih dana. Imam o mnogo važnih stvari da javim a sve to ide slabo.

Vaš dolazak tamo gde ćemo se sastati mora se na par dana odgoditi, jer nema smisla da čekate negde na nas sada kada se mora stalno biti u kontaktu sa organizacijama i Štabovima. Uspeli smo tako porušiti saobraćaj da sada ni sami ne možemo putovati i zato će nam trebati malo više vremena za taj put. U vezi sa vašim putom vi ćete se morati obratiti Tempu, koji će onda zajedno sa vama da pođe na put pomoću tamošnjih partizana koji će osigurati sve što treba.

U vašim izveštajima govorite o velikim slabostima part. organizacija u Hrvatskoj. Treba učiniti najveće napore da se te slabosti prebrode. Kukavičluk, sabotaža itd. nisu samo pojave u vašim part. organizacijama. Toga je bilo dosta i u Bosni, ali se energičnim merama to odstranjuje. Sa takvim tipovima treba najodlučnije postupati, naročito ako se nalaze na rukovodstvu. Uvlačite na rukovodeća mesta nove, mlađe ljude, koji se pokazuju i u ovim časovima odani, hrabri i disciplinovani.

Nemojte zanemariti organizacioni i politički rad u part. organizacijama. Isto tako mora se vršiti intenzivan politički i prosvetni rad u partizanskim odredima, zato je potrebno snabdevati partizanske odrede potrebnim materijalom i literaturom, instruktorima itd.

Saopštite odmah da se ukida naziv „Gerilac“, itd. To je valjda opet izmišljotina Krntije1. Kad za čitavu zemlju važi popularan naziv, partizani, kakav je odredio Glavni štab, onda ne može biti različitih naziva naših narodnih partizana niti kod vas u jednoj pokrajini zato što se to nekome sviđa, iako je partizan i gerilac jedno te isto, samo na raznim jezicima. Naši partizanski odredi su pod centralnim rukovodstvom Štaba i CK KPJ, koji postepeno te raštrkane partizanske odrede pretvara u jednu oslobodilačku armiju koja će biti samo pod našim rukovodstvom i uticajem. Naš je zadatak da mi naše odrede učinimo čim brojnijim i disciplinovanijim, a u isto vreme moramo najtešnje sarađivati sa svima onima koji hoće da se bore za oslobođenje ispod jarma okupatora. Povežite Talijanku sa Vazduhom ili neka ona pošalje pismo za Dedu...

12-IX-41 g.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

T. T."

Marko Orešković.

..A

298

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Drug Tito je redovno izveštavao Kominternu o razvoju ustanka u Srbiji. Evo nekoliko tih depeša:

„Sedamnaestog avgusta:

Partizanske borbe i sabotaža u Srbiji sve jače su uprkos dolaska novih nemačkih snaga.

U Nišu su partizani napali nemački oficirski dom i ubili sedam nemačkih oficira a ranili petnaest.

Kod Kragujevca partizani su uništili voz i tom prilikom poginulo je oko pedeset nemačkih oficira i vojnika.

U Zemunu 12-VIII- u noći partizani su bombama uništili avionsko preduzeće „Zmaj“, a istovremeno oštetili avionsko preduzeće „Ikarus“. Bilo je mitraljeske i pušćane borbe.

U Beogradu uništeno je vojno preduzeće oružja „Beometal“.

U Pomoravlju partizani su potopili Senjski rudnik a nemačkog komesara zarobili.

Kod Valjeva je došlo do borbe partizana i nemačkih motori-zovanih snaga.

Pobedili su naši. Posle su došla neprijateljska pojačanja i spalila selo Skela i obesili pedeset seljaka.

U Beogradu 17-VIII- Nemci su obesili nasred Terazija (Korzo) pet partizana i ostavili ih da vise ceo dan. Narod je strašno ogorčen.

U Čačku su partizani digli u vazduh arsenal sa municijom, oružjem i benzinom od čega su popucala sva stakla po kućama u gradu.

Naši partizani zauzimaju razna mesta i razoružavaju Nemce i žandare. Šabac.

Bogatić, Lazarevac itd. držani su po više časova u našim rukama. Borbe se vode u mnogim mestima sa uspehom za nas.

U Beogradu spaljena je garaža i 80 kamiona benzina u Grobljanskoj ulici.

Još uvek drže čitavu Crnu Goru naše trupe u svojim rukama, osim Cetinja koga su naši opkolili.

Zverstva okupatora još više omogućavaju širenje ustanka.

Valter.

Dvadeset i treći avgust:

Partizanske borbe u Srbiji primaju sve više oblik narodnog: ustanka. Nemci drže samo veće gradove, a sela i manja mesta su pod kontrolom partizana. Partizani smenjuju opštinske uprave, spaljuju poreske, vojnoobvezničke i druge spiskove i stvaraju se narodni komiteti kao vlast. Pod vodstvom KP u partizanske odrede stupaju i pristalice zemljoradnika i drugih partija.

U mnogim mestima vode se žestoke borbe sa Nemcima i domaćim fašistima. Kod Umke trajala je borba oko dva dana, Nemci su upotrebljavali i avione.

NARODNI USTANAK

297

Nemci vrše užasan teror. Od besa vešaju po železničkim stanicama ljude i ostavljaju ih da vise da bi zastrašili narod. Efekat je obratan. Partizani napadaju i ruše želez. pruge i druge objekte. Želez. osoblje ostavlja vozove i beži od straha. U Beograd su došla još tri nemačka puka kao pojačanje. — Sada se nalazi u Srbiji oko šest divizija Nemaca.

Naoružanje putem razoružanja žandara i Nemaca ide dosta sporo. Glavna smetnja masovnom ustanku jeste pomanjkanje oružja.

U Bosni se ustanak naroda širi i borba se vodi u mnogim mestima sa ustašama Pavelića, Nemcima i Italijanima.

Masovni ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, Lici i na Kordunu zbog strahovitog zverstva Pavelićevih ustaša zabrinuo je Nemce i Italijane, pa su naredili u mnogim mestima razoružanje Pavelićevih ustaša i pozvali narod da se vrati iz šuma. Ustaše su samo oko Sanskog Mosta poub'jali oko hiljadu žena, dece i staraca Selo Amerska i Piskovce potpuno su istrebili. Tela mrtvih i ranjenih seljaka stotinama bacali su u jame i zatrpavali.

Italijani su ponovo okup'rali Dubrovnik i šalju vojsku dalje u Hrvatsku da okupira glavna mesta, jer se pokazalo da je Pavelić sa svojom hordom nemoćan da izađe na kraj sa partizanima. U Bosnu su krenule veće snage i nemačke vojske.

Crnu Goru još uvek drži naša vojska u rukama, ali su Talijani bacili u borbu velike snage. Pobun⁴eni seljaci koji beže u šume odmah su prihvaćeni od naših partizana i organizovani u vojne formacije.

Svi štabovi i komandiri partizanskih odreda u čitavoj Jugoslaviji stoje u neprekidnoj vezi sa glavnim štabom partiz. odreda Jugoslavije kojim rukovod' Valter. Glavni štab izdale nedeljno svoj Biltei (štampan) za partizane.

Pitanie oružja je za nas najvažnije. Molimo da nam odgovorite da li je moguće dobiti oružja od vas. Mi ćemo javiti gde ga treba baciti i u koje vreme.

Valter.

Mi pripremamo stvaranje Narodnog Komiteta Oslobođenja u koji će ući poznati pretstavnici raznih demokratskih struja zajedno sa našim ljudima. To će biti neke vrste narodna centralna vlast. Izdaće svoi proglas narodu sa poz'vom na opštu borbu. Imena ćemo kasnije javiti. Komitet će biti nelegalan.

Valter.

Četvrti septembar:

Marionetska vlada Nedića u Srbiii organizira uz pomoć Nemaca 50.000 vojnika za borbu protiv partizana.

298

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Nemci su učinili sporazum i sa četničkim vojvodom Kostom Pećancem koji je izdao proglas protiv partizana i naredio mobilizaciju četnika. Narod je silno ogorčen protiv svih tih izdajica. Četnici prelaze na našu stranu i stvoren je već sporazum sa nekim nižim vođama četnika o zajedničkoj akciji i protiv volje vodstva.

Valter.

Narodni ustanak u Srbiji sve se više širi. Narod listom prelazi na stranu partizana i pomaže njihovu borbu. Mačva je potpuno očišćena od Nemaca i njihovih agenata.

Nemci su pokušali popaliti sela Slepčević, Duvanište, Prnjavor, ali su ih suzbili partizani i seljaci. Stvarane su barikade po selima a seljaci su sa sekirama i kosama zajedno sa partizanima vodili borbu, proterali su Nemce, razorili želez. prugu i telegraf.

Valter.

28-VIII- partizani su zauzeli Malu Mitrovicu u Mačvi, u borbi poginulo 10 Nemaca a partizani su zaplenili 200 pušaka, mnogo nemačkih uniformi i drugog ratnog materijala.

Valter.

Kod Kragujevca partizani zauzeli varoš Gružu, razoružali neprijatelja, uništili želez. stanicu i telegraf i telef. sprave i došli do velikog ratnog plena.

Valter.

1-IX- 150 partizana zauzeli su želez. stanicu u Kraljevu, zaplenili tri vagona pušaka i puščane municije (80 sanduka), nekoliko sanduka bombi, 1 mitraljez teški i jedan puškomitraljez, jedan sanduk municije za puškomitraljez i mnogo drugog materijala. Uništene su telegraf, veze, zauzet veliki most „Kamidžor“ preko reke i spaljen a stražari razoružani. Izvršen je napad na Ibarski most, posle borbe prsa u prsa most je zapaljen a straža razoružana.

Valter.

Partizani minirali i razrušili želez. prugu kod stanice Braljine, pokvarili lokomotivu i zadržali voz.

Valter.

Partizani su se sukobili sa Nemcima kod Lončanika, Nemci su upotrebili borna kola. 23-VIII- vođena je teška borba sa 200 neprijateljskih vojnika kod Grabovca i Orašca. Borba je trajala ceo dan. Partizani su odbili Nemce i porušili mostove na kojima je propalo šest kamiona sa vojnicima. 16 mrtvih Nemaca.

NARODNI USTANAK

299

Kod Duboke na Urnci partizani su uništili dva kamiona i jedan auto, gde je poginulo više Nemaca. Razrušili su želez. prugu na 4 mesta sa ekrazitom, u ovoj borbi Nemci su upotrebili 7 aviona ali bez uspeha. To je samo jedan deo akcije u Srbiji — čitava Srbija gori pod nogama Nemaca. v

..

Kod Niša Nemci spremaju veliki aerodrom. Tu dnevno prolazi vojska i municija za Turski front. Poduzete su mere da se unište sve komunikacije na toj liniji.

. Za Glavni Štab — Valter.

Makedonski P.K. otkazao održavanje veze sa nama i povezao se sa K. P. Bugarske odmah u početku okupacije Makedonije. Šari nije hteo doći na trokratni poziv CK u Beograd na sednicu da se pretrese pitanje Makedonije. Odbio je da razdeli proglas CK KPJ sa pozivom na akcije, dao direktivu da se preda sve oružje vlastima i zauzeo stav na Sovjetsku Makedoniju i čekanje Crvene vojske. Prema srpskim drugovima u Makedoniji zauzeo je neprijateljski stav. Šari vodi harangu kod članstva protiv vodstva KPJ i sekretara, nazivajući ga anglofilskim zbog toga što je u Proglasu kazao da je Jugoslavija porobljena.

Poslali smo delegata u Makedoniju i u Sofiju. Bugarski CK partije podržava Šarla i kaže da je Makedonija pripojena Bugarskoj KP po nalogu Kominterne.

Smatramo nepravilnim takav postupak CK bugarske partije. Mi smo Šarla isključili iz Partije zbog sabotaze akcija, zbog grubog kršenja discipline, zbog harange protiv rukovodstva, zbog nacionalnog šovinizma itd.

U Makedoniji do danas nema nikakvih akcija i partizanskih odreda zbog takvog zločinačkog stava.

Mi šaljemo našeg delegata da organizuje partizanske odrede, akcije i dalji rad, a krivce ćemo staviti pred naš ratni partizanski sud. Molimo javite nam da li je tačno da je PK u Makedoniji zaista pripojen Bugarskoj po vašem nalogu.

Smatramo da to nije dobro, jer i bugarska partija slabo stoji sa akcijama i vezama pošto su njene veze razbijene.

Trinaesti septembar:

„...Nemci su već nezadovoljni sa vladom Nedića koji je mnogo obećao a ništa ne može učiniti. Nedić je odgovorio da je nemoguće pobediti partizane, jer je njegova vojska nesigurna, neće se dobro boriti i prelazi na stranu partizana. On moli

Nemce za veću vojnu pomoć ili da Nemci uzmu opet sami sve u ruke. Nedić se žalio da njegova vlada nema nikakvog autoriteta u narodu.

Valter.

300

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Nemački državni savetnik Dr. Turner poslao izveštaj u Berlin u kome se govori o potpunom krah svih dosadašnjih pokušaja pokoriti Srbiju i savladati partizane. „Svi politički pokušaji da se narod kanalizuje u jednom konstruktivnom pravcu i odvoji od komunista propali su i moraju biti odbačeni. Mi smo nagovarali, konferisali, ubeđivali i pretili ali uzalud.“ „U ovoj zemlji narod ne poznaje autoriteta. Stare političke stranke, osim beznačajne šake ljudi, ne priznaje niko. Narod nikome ništa ne veruje, za komunističkim banditima ide kao šlep. Komunistima je uspelo da oko svoje parole okupe i one elemente koji nikad ranije nisu sanjali o nekoj saradnji sa komunistima. Mnogi idu tako daleko da v.še vole boljševizam nego okupaciju, i to od onih na koje smo mi računali kao saradnike. Ne pomaže ni naša pojačana propaganda, da boljševicima ide na frontu slabo. Dobijam utisak da čak i vest o kapitulaciji S.S.S.R. ne bi dovela do kapitulacije ovih bandita koji su žilavi kako se samo može zamisliti...“

Valter."

Neobično je značajan telegram o sporazumu sa levim zemljoradnicima:

„U svim oblastima široke narodne mase razočarale su se u sve bivše vladajuće buržoaske partije, koje su skrivile tako brzi krah Jugoslavije i sadašnje patnje naroda, a prema Sovj. Savezu silno' su porasle simpatije naroda koji sada jedino od njega očekuje svoj spas.

Na želju vodstva srpskih zemljoradnika CK KPJ je opunomoćio Valtera i još jednog člana da vode pregovore za saradnju na sadanjoj etapi. Sklopljen je ovaj sporazum: 1) Zajednička borba protiv okupatora. 2) Zajed. borba za sovjfetsku vlast i savez sa SSSR-om. 3) Zajednička borba protiv engleskih agenata i pokušaja da se povrati stari poredak. 4) Zajednička borba protiv raspirivanja nac. mržnje. 5) Zajednički odbori saveza radnika i seljaka. Dr. Jo-vanović priznaje i sam nužnost naše hegemonije u borbi i očuvanju izvojevane vlasti¹. Slični sporazumi postignuti su u Sloveniji sa hrišć. socijalistima, sa sokolskim i dr. grupacijama. 6) Borba protiv okupatora jeste sastavni deo naše borbe za nac. slobodu i ravnopravnost naroda Jugoslavije. Nacionalnu slobodu i ravnopravnost, naroda će moći postignuti samo na bazi bratskog sporazuma svih naroda Jugoslavije. U vezi sa tim Partija mobilise sve svoje snage u borbi protiv raspirivanja nac. mržnje, koju svim sredstvima šire okupatori i njihovi agenti ili agenti Engleske.

Valter."

¹ Dragoljub Jovanović nije održao svoju reč i na praksi je sabotirao razvoj Narodnooslobodilačke borbe.

NARODNI USTANAK

301

Tako se ustanak, pod rukovodstvom CK KPJ, razvijao u čitavoj zemlji, a naročito u Srbiji, gde se stvarala prostrana oslobođena teritorija. Bili su već sazreli uslovi da se Glavni štab preseli iz okupiranog Beograda, gde je rad bivao sve teži, na oslobođenu teritoriju. Tito je krenuo iz Beograda početkom septembra. Napustiti jedan okupirani grad bilo je veoma teško. Tito je putovao s lažnom legitimacijom u pratnji jednog člana Partije (Jaše Rajtera), koji je bio naoružan i imao

legitimaciju folksdojčera. Takođe je tu bio jedan pravoslavni pop, koji je bio u Titovom društvu i imao dobre legitimacije. Idući preko Stalaća i Čačka, Tito je stigao do Užičke Požege. Tu je uzeo jedne taljige s konjskom zapregom i krenuo za oslobođenu teritoriju. Nekoliko sati klackao se tako u tim taljigama, dok nije došao do prve partizanske straže. Ona nije znala koga ima pred sobom, počela je Tita sumnjivo da zagleda, nije joj se dopadala njegova legitimacija, pa je htela da ga uhapsi. Tito se nije dao hapsiti, tražio je da bude priveden u prvi partizanski štab, pa je straža tako i postupila. Tu je naišao jedan partizanski komandant, koji ga je prepoznao. Partizani iz straže počeli su da se izvinjavaju, ali im je Tito rekao da su oni dobro vršili svoju dužnost, a da su drukčije postupili, on bi ih uzeo na odgovornost. Tako je Tito polovinom septembra izišao na oslobođenu teritoriju i u Beograd se nije vraćao sve do njegovog oslobođenja u oktobru 1944 godine.

Po Titovom dolasku na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji trebalo je da se održi prvo direktno savetovanje članova Glavnog štaba sa partizanskim komandantima iz svih krajeva Jugoslavije. Pre ovog sastanka Tito je iskoristio priliku da dođe u direktni kontakt s pukovnikom bivše jugoslovenske vojske Dražom Mihailovićem, koji se posle aprilskih dana nalazio u šumi s jednom grupom svojih ljudi.

Još dok je Tito s drugom Rankovićem boravio u Beogradu bile su došle vesti o Draži Mihailoviću. Tada je u Beogradu čak bio održan i jedan sastanak između naših pretstavnika i izaslanika Draže Mihailovića. O tome Aleksandar Ranković u jednom pismu obaveštava Novaka (druga Tita):

„I — Održan je sastanak između nas i vojno-četničke organizacije kojoj na čelu stoji Draža Mihailović. Sastanak je držan u Beogradu u ponedeljak. Prisutni Dražini izaslanici: pukovnik Pantić, major Piletić, ađutant Dražin i po svoj prilici četvrti je pop, naši pretstavnici su: Doktor, Đuro i student.

Pantić je govorio o polit, situaciji i uglavnom rekao: Slom Hitlera je neizbežan, sovjeti će odneti pobjedu. Mi smo svesni da posle toga ovde dolazi ruska vojska koja će uspostaviti red i so-vjetizirati zemlju. No u krajnjem slučaju moglo bi se desiti da dođe

302

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

i vojska njene saveznice — Engleske. Sve — kaže on — zavisi od njihovog sporazuma. Ali svejedno, došla i crvena vojska ovde, mi znamo da će oficiri imati svoje mesto onako isto kako su ga imali i u Baltičkim zemljama. Mi smo oficiri, a ne političari. Naša grupa — kaže on dalje — osuđuje današnju vladu i sabotiraće je na svakom koraku, osuđuje takođe i izdaju K. Pećanca i s njim nema nikakvu vezu, niti je imala do sada. Ali mi ne odobravamo ni vaše akcije, uglavnom ne sve. Smatramo da još nije vreme za krupnije akcije. Sada treba činiti pripreme, pa kad budu potučeni na istočnom frontu i počnu bežati odavde, onda stupiti u dejstvo. Sada se ne isplati „za jednog Nemca ili jednu šinu gubiti 50 Srba". Ima slučajeva, kaže Pantić, da partizani napadaju i nevine ljude — Srbe, kao: nekog kulaka, žandare i žand. stanice koje i nama čine uslugu, obaveštavaju nas itd., spaljuju se u opštinama pored ostalog i zemljišne knjige, tako da seljaci neće znati čije je šta i dokle su skladovi. Sve to, kao i pljačka koja cveta u poslednje vreme, jer pljačkaši iskorišćavaju ime partizana, može i vama (tj. komunistima) grdno naškoditi u narodu.

Eto, zbog toga |— kaže Pantić u svome izlaganju — trebalo bi da i vi odmah obustavite svoje akcije, pa da zajednički očistimo zemlju od pljačkaša, razbojnika koji su se pojavili. Zatim, da zajednički vršimo pripreme za momenat bežanja Nemaca ili pak za neke krupnije akcije još sada. Naši odnosi su — nastavlja dalje — i do sada bili dobri, mi smo i svedoci nekih vaših akcija, vaši ljudi su hrabri i spremni na sve, ali vam uopšte nedostaje vojnička spremnost i veština ratovanja. Ne možemo da razumemo zašto vršite mobilizaciju svuda gde to možete i zašto oduzimate seljacima oružje koji nisu spremni da odmah pođu u šumu. Posle ovog izlaganja, naš drug je istupio i izložio stav naše Partije po svim pitanjima. On je uglavnom naglasio da od čekanja, dotle dok okupatori harače po našoj zemlji, nema srpski narod nikakve koristi. Da je naša Partija podigla barjak ustanka za nacionalno oslobođenje i neće ga ispustiti sve dotle dok konačno ne obračuna sa fašističkim okupatorima i svim njihovim slugama. Naša Partija hoće zajedničku saradnju sa svima rodoljubima, ali ne po cenu odustajanja od akcija, nego da rezultat tih pregovora i saradnje budu još jače i još češće akcije, da bi što pre oterali neprijatelja iz zemlje. Pobijao je neke njihove tvrdnje kao netačne a koje potiču iz neobaveštenosti njihove, te ih je upozorio da redovno čitaju našu štampu. Na to su izjavili da oni prate naš Bilten. Opet su prijatelji uzeli reč i 'nastojali da nas na svaki način odvrte od akcija. Vidi se da im je do toga mnogo stalo.

Na postavljeno pitanje s naše strane: da li je za dalje pregovore i eventualni sporazum uslov obustava akcija, odgovorili su da nije to nikakav uslov.

NARODNI USTANAK

303

Potom su naši dali ovakvu formulaciju. Ako vi niste za akcije odmah, od kojih mi ne možemo nipošto odustati, onda bi se mogli sporazumeti i utvrditi a) prijateljstvo i dobre susedne odnose u šumi; b) zajedničke pripreme za krupnije akcije, ili za poslednji momenat i c) zajedničko gonjenje pljačkaša.

Pregovori su prekinuti s tim da se nastave na terenu, tj. na Ceru, gde oni odlaze da podnesu izveštaj Draži. Ostavili su adresu i razume se — javku. Izrazili su želju da ih odavde poseti delegacija koja će biti kompetentna da zaključi sporazum. Uz to napravili su vic, rekavši — znamo mi kako to ide kod vas. Prvo nam je došla jedna izvidnica, a vi ste prethodnica, pa će nam sad doći glavnina.

Eto, to je, ukoliko sam ti mogao prepričati, sa jučerašnje sed-nice. Mislio sam da će te interesovati i pojedinosti.

Naše je mišljenje da se s njima može pregovarati. Čini mi se da su to pretstavnici one srednje buržoazije koja se koprca u svojoj neodlučnosti i strahu za svoju imovinu, ali koja ne može ostati ravnodušna prema okupatorima i izdaji zemlje, te bi radije i s nama, nego dalje pod ovakvim stanjem. Razume se, to je moje mišljenje.

Javi mi, Stari, šta misliš o celoj ovoj stvari i šta bi trebalo dalje raditi."

Dobivši ovaj izveštaj od Aleksandra Rankovića, Tito je odlučio da se lično sastane s Dražom Mihailovićem. U pratnji svega nekolicine partizana, Tito je otišao na sastanak u selo Struganik kraj Valjeva. Osnovno pitanje koje se diskutovalo između Tita i Draže Mihailovića na ovom prvom sastanku bila je borba protiv okupatora. Teza Draže Mihailovića je bila da još nije došlo vreme za oružane borbe, da treba čekati da Nemci oslabe, da za to vreme treba čuvati snage, pa tek na kraju udariti. Ustvari, cilj Draže Mihailovića bio je sačuvati u Jugoslaviji isti

onakav poredak kakav je bio 1941 godine, pa posle poraza Nemačke vratiti zemlju natrag kralju Petru i emigrantskoj vladi. Tito je predlagao Draži Mihailoviću zajedničke operacije protiv okupatora. Ali do sporazuma nije moglo doći.

Nekoliko dana docnije došlo je u Stolicama do prvog sa-vetovanja pretstavnika štabova i komandanata partizanskih odreda iz cele Jugoslavije. Taj sastanak je trajao nekoliko dana. Podrobno je razmotrena politička i vojnička situacija u svakom kraju Jugoslavije. Doneto je nekoliko važnih odluka:

Prvo, da u svim zemljama Jugoslavije dotadašnja vojna rukovodstva prerastu u glavne štabove, a da se Glavni štab preimenuje u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Drugo, izrađen je detaljan plan o stvaranju novih oslobođenih teritorija u Jugoslaviji, kakve su počele da se stvaraju u

304

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Srbiji. Takođe je napravljen plan kako da se oslobođena teritorija u Srbiji proširi, na koje tačke neprijatelja da se udari, u koje vreme, kojim snagama.

Treće, da se svuda na oslobođenoj teritoriji umesto starih organa vlasti stvaraju novi narodnooslobodilački odbori.

Četvrto, da se stvaraju veće partizanske formacije, ne samo čete u odredima nego i bataljoni. Da se odredi čuvaju frontalnih borbi s neprijateljem koji je jači i po broju i po vatrenoj moći. Umesto toga imati mnogobrojne, brzopokretne i istovremeno dejstvjuće partizanske odrede, međusobno dobro povezane. Ti odredi, kad se ukaže potreba, spojiće se preko štabova u krupne udarne jedinice radi prihvatanja nametnute borbe, a onda opet raštrkati i opet zadavati iznenadne udarce neprijatelju i objektima i opet brzo nestati sa mesta napada. Osnovno je sačuvati živu snagu, a zadati neprijatelju što više udaraca. Njega nate-rati da udara u prazno.

Kao peta odluka Savetovanja u Stolicama bilo je prihva-tanje Titovog iz vesta ja o sastanku s Dražom Mihailo vicem. Odlučeno je da se razgovori s Dražom Mihailovićem nastave, kako bi se još jednom ispitala mogućnost zajedničke borbe protiv okupatora.

Odluke donete na Savetovanju brzo su se odrazile na terenu. Oslobođena teritorija u Srbiji povezala se s oslobođenom teritorijom u Bosni, a ova s oslobođenom teritorijom u Crnoj Gori. U Hrvatskoj su bili oslobođeni delovi Like i Korduna. Tako je ogroman deo Jugoslavije bio oslobođen. Od Jadranskog Mora moglo se pešice, obilazeći samo pojedine veće gradove koji su još bili u rukama neprijatelja, ali sve po oslobođenoj teritoriji, doći u neposrednu blizinu Beograda, do njegovih predgrađa, gde su se ujesen 1941 godine partizanske patrole puškarale s Nemcima. Na ovoj oslobođenoj teritoriji radila je partizanska železnica, preko 150 kilometara dugačka. Bila je svuda organizovana pošta, koja je dobro funkcionisala.

Svuda, na čitavoj toj oslobođenoj teritoriji, osnovani su narodni odbori umesto starih vlasti koje su služile okupatoru. U ove odbore ušle su pristalice borbe protiv okupatora i kvislinga. Narod ih je birao sam na zborovima. U Srbiji je stvoren čak i Narodnooslobodilački odbor za čitavu Srbiju s pojedinim resorima. U tome odboru bili su članovi Dragojlo Dudić, Pera Stambolić, Vlada Zečević, Milentije Popović, Mitar Bakić i drugi. To je bila klica buduće vlade. Na oslobođenoj teritoriji radile su škole. U Uzicu je triput nedeljno izlazila „Borba“.

Sve se ovo dešavalo u Hitlerovoj „tvrđavi“ Evropi, u trenutku kad je on slavio svoje najveće uspehe, kada su njegove armije već bile na pragu Moskve, Lenjingrada i pošto su već bile zauzele Kijev.

NARODNI USTANAK

305

Jednog dana, na oslobođenu teritoriju u Crnoj Gori, na jadranskoj obali, iskrcala su se iz jedne engleske podmornice četiri čoveka: jedan engleski kapetan, dva oficira kraljevske jugoslovenske vojske i jedan podoficir. Imali su sa sobom dve radio-stanice i ostalu vojničku opremu. Kad su izašli na obalu, naišli su na partizansku stražu, kojoj su izjavili da idu kod Draže Mihailovića. U pratnji partizana ovi neobični gosti prešli su preko čitave oslobođene teritorije, više od 300 kilometara, ne nailazeći ni na jednu četničku jedinicu. U Uzicu, u Vrhovnom štabu, engleski kapetan izjavio je da mu je ime Hudson i da ima nalog da ide u štab Draže Mihailovića. Sa njim su krenula i dva kraljevska oficira. Podoficir koji je sa njima došao nije hteo da ide kod Draže Mihailovića, nego je ostao kod partizana. Kapetana Hudsona su u Uzicu prepoznali neki partizani. Bio je pre rata inženjer u jednom rudniku u zapadnoj Srbiji u koji je bio investiran engleski kapital. Posle dolaska ove misije odnosi između partizana i četnika počeli su sve više da se zaoštravaju. Neki četnički komandanti još pre toga su napustili komandu Draže Mihailovića, govoreći da on neće da se boji protiv Nemaca. To su bili pravoslavni sveštenik Vlada Zečević i poručnik Ratko Martinović. Oni su svoje odrede stavili pod komandu Vrhovnog štaba.

Situacija u Srbiji sve više je zabrinjavala nemačku komandu. Ona je na čitavoj teritoriji Srbije imala svega oko tri divizije koje posadnih koje policiskih jedinica. Zbog toga je ona već od polovine septembra počela da dovodi pojačanja radi likvidacije oslobođene teritorije u Srbiji. Nemačka komanda otpočela je napad na oslobođenu teritoriju sa severa, ali njena čeona kolona s tenkovima naišla je na žestok otpor partizanskih odreda, koji su uz pomoć nagaznih mina i ručnih granata onesposobili petnaest tenkova. Takođe su propali pokušaji nemačke pešadije da se probije na oslobođenu teritoriju.

U međuvremenu, Tito je ponovo predložio Draži Mihailoviću da se sastane s njime. Ponudio mu je da se sastanak održi u Uzicu, ali Draža Mihailović je odbio da dođe u glavni partizanski grad — Uzice. Tada je Tito ponudio da se sastanak održi negde na pola puta između Uzica i glavnog stana Draže Mihailovića. Draža je i ovo odbio. Onda je Tito odlučio da dođe lično na noge Draži Mihailoviću u njegov štab, na planini Ravnoj Gori, u selo Brajiće. Draža Mihailović je tek na ovo pristao. Tako je Tito pošao sa Sretenom Zujovićem—Crnim, članom Vrhovnog štaba, s Mitrom Bakićem i sa osam partizana naoružanih mašinkama. Putovali su u dva automobila. O tome sastanku Sreten Zujović—Crni priča:

„Sastanak se održao u jednoj prostranoj seoskoj kući. U sredini je bio veliki sto, na jednu stranu seli smo mi s Titom, a na

20

305

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

drugu Draža sa svojim ljudima, svojim zamenikom potpukovnikom Pavlovićem, političkim savetnikom Dragišom Vasićem i drugima. Naših osam pratilaca s mašinkama iza naših leđa, a iza Draže Mihailovića njegovi pratioci. Naši mladoliki, obrijani, poneki ima samo brke, a Dražini svi sa dugim bradama.

Na ovom sastanku mi smo predložili 12 tačaka za sporazum s Dražom Mihailovićem: zajedničke operacije protiv Nemaca i kvislinga i stvaranje zajedničkog štaba; zajednička oprema i ishrana boraca; zajednička podela plena držeći se parole: sve za front, sve za borbu; zajednička komanda mesta; zajedničke komisije za rešavanje spornih pitanja; stvaranje privremenih organa vlasti umesto starih opštinskih uprava koje su se stavile u službu okupatora. U novim organima treba da budu pretstavljene sve političke grupe koje hoće da se bore protiv okupatora; zatim protiv prisilne mobilizacije, a za dobrovoljnu mobilizaciju itd.

Pregovori su sporo odmicali. U toku diskusije naši pratioci partizani, naviknuti na politički rad u svojim četama, počeli su među sobom da komentarišu, izmenjuju svoja mišljenja, istina tiho, ali se ipak čulo kako između sebe govore. To su videli i četnički pratioci, pa i oni počeli to isto, dok ti Draža Mihailović u jednom trenutku ne skinu svoje naočare, počea se nervozno po bradi, pa se obrecnu:

— Kuš vi bre tamo, ko vas šta pita...

Četnici ućutali. Samo je ponekad zastenjao jedan krupan četnik koji je na leđima držao ogroman drveni sanduk u kome se nalazila blagajna Draže Mihailovića. Taj sanduk je morao stalno da bude na leđima ovog čoveka kako bi u slučaju opasnosti mogao odmah da beži ili da je sačuva od drugih lakomih očiju...

Posle izvesnog vremena došlo je do malog odmora u razgovorima. Draža Mihailović je imao pred sobom generalštabnu sekciju i olovke u raznim bojama. Počeo je Titu da crta po sekcijama četničke položaje, označavajući koliko na kom položaju ima četnika. Dođe do nekog položaja iznad Valjeva. Pita svog zamenika Pavlovića koliko tamo ima ljudi, ovaj ne zna. Niko u sobi nije znao. Tada se neko seti da se u selu nalazi jedan poručnik koji je s tog položaja nedavno došao. Dozovu ga. Uđe mlad čovek u oficirskoj uniformi, otsečno salutira. Draža Mihailović ga upita:

— Koliko na tom položaju ima vojnika, poručnice?

— Dvojica, gospodine pukovniče! — viknu otsečno poručnik.

Draža će mu ljuti to:

— Nemojte da se šalite!

— Sasvim tačno, dvojica, gospodine pukovniče.

NARODNI USTANAK

307

— Odmah napolje! — dreknu Draža Mihailović.

Posle Draža Mihailović ponudi Tita „šumadiskim čajem". Tito pristade da donesu taj „čaj", ali se kod prvog gutljaja za-grcnu. „Šumadiski čaj" bila je kuvana zašećerena rakija. Draža Mihailović prsnu u smeh, dok je Tito čistio svoju uniformu od kapljica „čaja".

Za vreme večere došao je i engleski kapetan Hudson. Posle večere nastavljeni su razgovori, ali bez nekih većih rezultata. Draža Mihailović naročito nije pristajao na tri tačke iz Titovog predloga: na zajedničke operacije protiv Nemaca, zatim na stvaranje privremene vlasti i na tačku o mobilizaciji. Jedino je izjavio da bi se borio protiv Nemaca ako bi dobio oružje od nas, iz naše fabrike u Uzicu. Tito mu je obećao 500 pušaka i 25.000 metaka.

Posle su partizani noćili u štabu Draže Mihailovića, a iduće jutro vratili se u svoj štab u Uzice.

Tito je na ovom sastanku vrlo malo govorio. Draža Mihailović ga je slušao vrlo pažljivo i nije mogao da sebi objasni zašto Tito govori srpski s kajkavskim akcentom. To mu je dalo povoda da posumnja da je Tito Rus. U to je Draža Mihailović bio prilično uveren za vreme ova dva sastanka. To je on i kasnije dugo verovao."1

U to vreme nemačka komanda je sve više razvijala svoje napade protiv oslobođene teritorije. U tu svrhu Nemci su bili dovukli nova pojačanja s drugih frontova. Iz Francuske je stigla 342 divizija, iz Grčke 125 puk, a nešto kasnije sa Istočnog fronta, baš u jeku ofanzive protiv Moskve, stigla je u Srbiju 113 divizija. Tako su na oslobođenu teritoriju na jednom frontu širokom preko 200 kilometara krenule u napad sledeće nemačke jedinice: 342 i 113 divizija u potpunom sastavu, i delovi 704 i 714 divizije. Ovim snagama pridodata su tenkovska odeljenja i preko 50 lakih bombardera. U isti mah, zajedno s nemačkim trupama, krenule su u ofanzivu i velike skupine kvislinških formacija, naročito nedićevaca i belogardejaca.

Nemci su ovog puta promenili taktiku. Na glavnim pravcima išli su oprezno, upotrebljavali su artiljeriju i avijaciju za čišćenje, a istovremeno bacali jaka bočna obezbeđenja pešadije koja je pokušavala da obuhvati partizanske položaje. Iz Uzica su slata pojačanja na sever radi zaustavljanja ove velike nemačke ofanzive. Međutim, u noći između prvog i drugog novembra u Uzicu je odjednom naređena uzbuna. Neprijateljske jedinice pojavile su se na četiri kilometra od grada! Tu su se već s njima vodile borbe. Svi partizani iz grada jurili

1 Čak i 1946 godine, kad je Draža Mihailović bio uhvaćen, on je jednom prilikom isledniku pričao kako mu se 1911 godine činilo da je Tito Rus.

20*

308

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

su na položaj, radnici iz fabrike oružja dograbili su puške i trčećim korakom hitali da što pre stignu na mesto gde se vodila borba. U zoru neprijateljski napadi bili su odbijeni, partizanska krila se već zalomila oko neprijatelja i on je počeo da se osipa.

To nisu bili Nemci, nego četnici Draže Mihailovića. S puškama i municijom koju su im partizani dali da se bore protiv Nemaca oni su napali na srce oslobođene teritorije u trenutku kad su Nemci vršili žestoku ofanzivu sa svih strana.

Razbijeni kod Uzica, četnici su se brzo povlačili, da bi uskoro prešli u bekstvo. Okupili su se tek kod Uzičke Požege, ali su i tu bili razbijeni. Borbe su trajale nekoliko nedelja. Partizanske jedinice su nastavile proganjanje četnika i opkolile ih oko Ravne Gore, gde se nalazio štab Draže Mihailovića. Komandanti su čekali konačna naređenja od Tita.

Jedne večeri nalazio sam se s Titom u njegovom štabu u Uzicu, u velikoj zgradi koja je u mirno doba služila kao banka. Tito je bio u telefonskoj vezi s komandantima jedinica koje su bile opkolile štab Draže Mihailovića. Trebalo im je dati odgovor. Tito se šetao po prostranoj sobi, gore-dole, a ja sam sedeo kraj radio-aparata i slušao emisije Radio-Moskve na srpskom jeziku. Odjednom sam se trgao i rekao Titu:

— Pazi, Radio-Moskva govori o borbama u Srbiji protiv Nemaca, pazi, pazi, govori o Draži kao vođi svih snaga otpora...

Tito je zastao, zaprepašćen. Nikad ga ni dotle a ni kasnije nisam video tako duboko iznenađenog. Samo je rekao:

— Ma, nije moguće...

Ponovio sam ono što sam na svoje uši čuo. Tito je mahnuo glavom i nastavio da hoda gore-dole po sobi. Zazvonio je telefon. Javio se komandant Jovanović—Bradonja. Tito je kratko rekao:

— Obustavite dalje pokrete trupa, pošaljite Draži parlamentere da otpočnu pregovori.

Utom je ušao u sobu i Lola Ribar. Tito mu je kazao šta je javio Radio-Moskva, a zatim dodao:

— Ne smijemo uništiti Dražu Mihailovića iako smo ga opkolili. Moramo paziti da Sovjetskom Savezu ne pravimo spoljnopolitičke teškoće...

Ja sam se mrštio na svojoj stolici kraj radija. Sutradan su otpočeli pregovori. I ja sam bio u jednoj komisiji. Malo sam govorio. Stalno sam mislio na drugove koje su nam pobili četnici, na sve žešće nemačke napade na oslobođenu teritoriju. Kasnije, 25 novembra, Tito je poslao sledeći radiogram za Moskvu, preko stanice u Zagrebu:

„Predaj hitno ovaj telegram gore, jer radio iz Moskve javlja užasnu glupost o D. Mihailoviću sa kojim smo mi vodili krvavu

NARODNI USTANAK

309

borbu već mjesec dana. On je komandant četnika, žandara i svega ostalog ološa. On nas je napao 2. XI. i pokušao da nas razoruža, ali smo ga mi potpuno razbili, tako da mu je ostalo svega oko 500 ljudi — žandara. On je uspio na prevaru razoružati u Gornjem Milanovcu oko 360 naših ljudi i onda ih predao Nijemcima u Va-Ijevo, a prethodno ih je do košulje svukao i izuo i onako gole dao odvesti u Valjevo — gdje su većina postrijeljani, a ostali rade goli na aerodromu. U Mionici, kod Valjeva, Draža je dao ubiti 2. XI. 17 naših bolničarki i oko 20 drugova koji su išli prema Uzicu u naš Štab. U Kosjeriću su njegovi ljudi strašno iznakazili oko 15 naših partizana i 2 učitelja. Mi smo ih našli i mrtve iskasapljene dovezli u Uzice da ih gleda sav svijet. To su zvijeri u ljudskoj slici.

Mi smo samo zbog Londona odustali da Dražu M. potpuno likvidiramo, ali ćemo teško moći zadržati naše partizane da to ne učine. Javi gore da prestanu davati gluposti koje širi londonski radio.

Imamo sve dokaze da Draža otvoreno saraduje sa Nijemcima u borbi protiv nas. Dražini ljudi nijednog metka ne ispaljuju protiv Nijemaca. Svu borbu vode samo partizani.

Ovi zlikovci su prije 4 dana prouzrokovali strašnu katastrofu. Oni su podmetnuli paklenu mašinu u tunelu (trezori Narodne banke u Uzicu) gdje je naša fabrika municije. Došlo je do užasne eksplozije i ubijeno je preko stotinu radnika i građana, koji su se nalazili sklonjeni u sporednom tunelu. Pri tome je skoro odletio i moj štab u zrak, jer se zgrada nalazi ispred tunela na 5 metara. Nas nekoliko je ostalo čitavih, ali je oko 15 naših kurira i stražara strahovito ispečeno i sada su u bolnici.

Javi gore o Draži Mihailoviću i smjesta kreni ovamo sa Kišom da uspostavimo stalnu vezu, jer imamo sve mogućnosti.

Valter."

Nemačka ofanziva sve se više razvijala. Došla je s više pravaca. Prvo su nam pali položaji oko Valjeva, severno od Uzica. Nemačka pešadija duboko je bila zaobišla naše položaje. Naročito nas je teško pogađala nemačka avijacija. Nikakvih sredstava nismo imali da joj se odupremo, niti protivavionskih mitraljeza,

akamoli topova. Nemački avioni su se spuštali do na stotinu metara iznad naših pozicija. Tukli smo ih jedino pojedinačnom puščanom paljbom.

Tri dana kasnije nemački tenkovi pojavili su se na pragu Uzica. Bila je naređena evakuacija. Ja sam prešao na planinu Zlatibor, 30 kilometara od Uzica. Tu se već nalazilo 300 ranjenika. U jednoj kući čekao sam da dođe Vrhovni štab. Toga dana nemački avioni tukli su čitav dan Uzice i drum koji vodi ka pla-

310

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

nini Zlatiboru. Skupivši dovoljno snage, oni su svojim tenkovima i avijacijom probili uži front oko grada na dva mesta. Pojedini članovi Vrhovnog štaba bili su na položajima, pokušavajući da miniranjem druma zaustave nemačke tenkove. Ali, tenkovi su jurili napred. Miniranje nije bilo dobro.

Svega dvadesetak minuta pre ulaska nemačkih tenkova Tito je napustio Uzice, među poslednjim borcima. Bio se ispeo na prve položaje iznad grada kad su nemački tenkovi prodrli u Uzice. Ne zaustavljajući se, oni su krenuli drumom za Zlatibor. Mostovi nisu bili dobro minirani i tenkovi su brzo prešli preko njih. Iza tenkova su jurili kamioni s pešadijom. Tako je Tito posle nekoliko minuta bio odrezan sa svega nekoliko ljudi. Nemačka pešadija poskakala je iz kamiona, razvila se u strelce, dok su tenkovi nastavljali svoj juriš drumom uz planinu. Tito se našao na 150 metara od nemačkog streljačkog stroja, pod njihovom neposrednom vatrom. Počeo je da se povlači uz planinu, a nemačka pešadija sve brže za njim.

Milovan Đilas je pokušao da minira drum, nešto više prema Zlatiboru, ali su ga omeli nemački avioni, a odmah zatim i tenkovi.

Mrak je već počeo da pada, sedeo sam u kući na planini Zlatiboru, sveca je dogorevala u prostranoj sobi, od Uzica se čula sve jača paljba i eksplozije avionskih bombi, a niko od Vrhovnog štaba nije dolazio. Samo su kuljale sve veće kolone ranjenika.

Prvi je naišao Kardelj. I on je na istom drumu bio napadnut od nemačkih aviona. Nekoliko ljudi iz njegove pratnje bilo je poginulo. Pitao me je šta je sa Titom. Raširio sam ruke. Kardelj je krenuo da vidi kako ide evakuisanje ranjenika, jer su nemački tenkovi svakog časa mogli da izbiju na visoravan na kojoj smo se nalazili. Prolazili su časovi. Odjednom se pojavio Đilas. Vesti od Tita nije bilo. Ja sam izišao napolje da pomognem oko ranjenika, a kad sam se vratio natrag, Đilas i Kardelj su se trgli:

— Sta je sa Titom?

Ponovo sam raširio ruke. Već je druga sveca dogorevala. Bila je blizu ponoć kad se otvoriše vrata. Ušao je Tito. Đilas je skočio i pošao k njemu. Kardelj od radosti nije ništa mogao da kaže. Tito je bio strahovito umoran. Odložio je mašinku i seo. Posle sukoba s nemačkom pešadijom iznad Uzica morao je da se to posle podne probija planinskim terenom preko 30 kilometara, sve pešice, jednim delom i pod neprijateljskom vatrom. Svi smo šaputali. Tito samo reče:

— Sve ranjenike što hitnije evakuisati. Postaviti odbranu. Nijemci će pokušati prodor ovdje.

NARODNI USTANAK

311

Posle se opet oslonio na stolicu. Tražio je vode. Minuti su sada lakše prolazili. Pristigao je i Aleksandar Ranković. Posle jednog sata Vrhovni štab je pošao sa Zlatibora, duge kolone ranjenika već su bile ranije krenule. Samo su teški

ranjenici čekali na kamione da ih prenesu. Onda su i oni krenuli. Svitalo je. Već su se čuli motori nemačkih tenkova. Na kraju zlatibor-skog puta, kod sela Dobroselice, Tito se zaustavio. Tu je naredio da se napravi prihvatilište za ranjenike koji su nailazili, a on sam izišao je da osmatra položaj.

Tako se završavala Prva nemačka ofanziva na centar oslobođene teritorije u Jugoslaviji. Vrhovni štab i desetakovane jedinice oko njega su se povlačili. Bili su to poslednji dani novembra. Prvi sneg bio je na pragu. Ali, ovim napadom motorizovanih divizija nemačka komanda nije postigla svoj cilj. U isto vreme 92 partizanska odreda, 80.000 boraca vodili su borbu po svim planinama i ravninama Jugoslavije.

Petnaesta glava BEZ IČIJE POMOĆI

Stvaranje proleterskih brigada. — Napad italijanske divizije „Pustena" na Vrhovni štab. — Naši zahtevi za materijalnu pomoć iz Moskve i njihovo odbijanje. — Nesporazum s Kominternom oko karaktera naše revolucije. — Treća ofanziva. — Pregovori sovjetske vlade i jugoslovenske kraljevske vlade oko slanja sovjetske vojne pomoći Draži Mihailoviću. — Jedno pismo Milovana Đilasa Aleksandru Rankoviću. — Radosne vesti iz Slovenije. — Kominternu sprečava stvaranje narodne vlade na Prvom zasjedanju AVNOJ-a. — Četvrta ofanziva i stradanje naroda. — Moskva ponovo odbija pružanje pomoći. — Peta ofanziva. — Titovo ranjavanje. — Probijamo se isopstvenim snagama.

Posle Prve ofanzive, partizanski odredi koji su s Vrhovnim štabom prešli iz Srbije u Sandžak odmorili su se nekoliko dana i sredili svoje redove u selu Radoju, nedaleko od Nove Varoši. Tu su Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Ivo Lola Ribar držali sastanke sa svim četama, objašnjavali dalje perspektive borbe i učvršćivali disciplinu. Uto je bila oslobođena Nova Varoš, tako da su neki odredi prešli u tu varošicu, a neki na planinu Zlatar, prema italijanskim položajima kod Prijepolja. Drug Tito je svakoga dana obilazio po jedan odred. Tako je bio u rudarskoj četi Kralj evačkog bataljona, zatim među me-talskim radnicima iz Posavskog odreda, među metalcima Kra-gujevca, pa je u razgovorima s tim drugovima došao na ideju da bi dobro bilo, umesto odreda, formirati brigade, vezane za određenu teritoriju ali pokretne, sastavljene od najborbenijih ljudi, u prvom redu iz redova radničke klase, i to iz svih krajeva Jugoslavije.

Drug Tito je ovako objašnjavao potrebu stvaranja ovih brigada:

314

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Naše povlačenje i gubitak slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji nisu imali za dalju našu borbu neke tragične posljedice, jer smo mi u to vrijeme već imali slobodne teritorije i u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Mi smo i kasnije ne jedanput izgubili neku slobodnu teritoriju, ali smo uvijek osvajali još veće teritorije. Gubitak jedne, značio je za nas zadatak da osvojimo druge, ili iste sa još većim prostorom, jer mi nismo smjeli dozvoliti smanjivanje naših baza kad je u isto vrijeme naša oružana snaga stalno rasla. Za svakim našim porazom morala je uslijediti još veća naša pobjeda. To je zakon revolucionarne strategije i taktike. Revolucionarna borbena taktika zahtijeva stalne ofanzivne akcije, jer samo takve akcije ulivaju revolucionarni borbena duh i novi polet onima koji se bore i onima koji tek dolaze u borbu.

Drug Tito i drug Ranković uputili su 14 decembra 1941 sledeće pismo PK-u KPJ za Srbiju:

„Dragi drugovi,

Pred našom partijskom organizacijom u Srbiji nalaze se sada veoma važni zadaci od čijih izvršenja zavisi čitav razvitak političkih prilika ne samo u Srbiji nego velikim delom i u svim zemljama Jugoslavije, pa čak i na čitavom Balkanu. Te zadatke određuju sledeće činjenice:

1) Partizanske jedinice u Srbiji povukle tj. se iz izvesnih krajeva, a privremeno je raskomadana jedinstvena oslobođena teritorija. U napuštenim krajevima pokušava da se učvrsti Nedić stvarajući, zajedno sa raznim četničkim bandama, „narodnu vlast“ — naoružavajući kulake i druge reakcionarne elemente.

2) Nalazimo se na prekretnici u međunarodno-političkim odnosima. Pobodama Crvene Armije na Istočnom frontu postalo je čitavom svetu očito da je Hitlerov vojnički i politički slom neminovan i blizak. U vezi s tim počela su važna pomeranja u međunarodnim odnosima, koja se odražavaju i u našoj zemlji.

3) Zbog strahovitog okupatorskog terora koji je u velikoj meri sprečio kretanje naših poznatih kadrova, i zbog povezanosti našeg partijskog kadra sa partizanskim jedinicama, mnogi su se partijski aktivisti pa čak i čitavi partijski forumi našli daleko od područja svoga rada. Čak i sam PK prilično je odvojen od velikog dela partijskih organizacija u Srbiji.

Partijsko rukovodstvo u Srbiji mora imati pred očima ove činjenice, određujući pravac svog političkog rada.

Povlačenje partizanskih jedinica iz Uzica i nekih drugih mesta ne pretstavlja neki osetljiviji vojnički poraz. Partizanske jedinice sačuvale su svoju živu snagu dok su istovremeno zadale teške -udarce neprijatelju, — a to je glavni cilj partizanskog načina ratovanja. Ni u političkom pogledu povlačenje ne znači za našu BEZ IČIJE POMOĆI

315

Partiju poraz. Nasuprot, mase znaju ceniti narodnu vlast koja je mesecima postojala na oslobođenoj teritoriji. Nasilnička vlast Ne-dićevih bandita samo će još više ubediti srpske mase u pravednost borbe koju vode partizanske jedinice. Prema tome, povlačenje iz nekih gradova i rejona nikako ne znači da je neprijatelju uspela ugušiti oslobodilački ustanak srpskog naroda, nego je taj ustanak samo prešao na novi stepen svog razvitka. Da stvari stoje tako najbolji je dokaz činjenica da Nedić nailazi na najveće teškoće pri pokušaju da na osvojenoj teritoriji organizuje svoju vlast i sprovede mobilizaciju.

Ali, uprkos tome nema sumnje da to povlačenje ima i negativnih posledica, ne samo u pogledu materijalnih gubitaka nego i u tome što je privremeno pokolebalo jedan deo masa i omogućilo Ne-diću da politički iskoristi postignuti uspeh i da se na toj bazi poveže sa raznim četničkim frakcijama i tako ujedinjava reakcionarne elemente.

Poslednja činjenica važna je naročito još i zbog početka pro-mene u međunarodnim političkim odnosima. Pobede Crvene Armije na Istočnom frontu stvaraju perspektivu brzog sloma Hitlerove tiranije u Evropi. U vezi s tom činjenicom pokazuju se već znaci da se reakcionarne snage imperijalističkih zemalja okupljaju kako bi razoružale nacionalno-oslobodilačke pokrete, koji niču iz narodnih dubina i pokreću nezadržive revolucionarne energije. Ta je akcija uperena u prvom redu protiv komunista i njihovog povezivanja sa masama. Taj se proces, koji će nesumnjivo uzimati sve većeg maha, počeo da odražava i u zemljama Jugoslavije, a naročito u Srbiji. Prvi znak tog procesa bio je napad četnika Draže Mihailovića na partizane. U poslednjim danima primećuje se sve veće ujedinjavanje četničkih frakcija svih boja — na platformi borbe protiv naše

Partije. Isto se tako primećuje sve aktivnija saradnja svih četničkih frakcija sa okupatorima protiv partizanskih odreda. Na toj istoj liniji su i — doduše neproverene, ali vrlo vero-vatne — vesti da će okupatori prepustiti Nediću Sandžak, Bosnu, Srem i Banat. Očito je, da se na taj način okuplja jedan reakcionarni velikosrpski centar, koji će odigrati rukovodeću, kontrarevolucionarnu ulogu bez obzira na sudbinu nemačkih i talijanskih okupatora. Taj reakcionarni velikosrpski centar opasan je za sve narode Jugoslavije. U njemu se nesumnjivo stvara sutrašnji glavni neprijatelj oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, a danas je glavno uporište okupatora. Dakle, nema sumnje da je najodlučnija borba protiv tog centra glavna politička zadaća naše Partije u Srbiji. Jasno je da su snage i mogućnosti manevriranja tih reakcionarnih velikosrpskih snaga male i da postoje svi objektivni uslovi za njihovo potpuno uništenje. No taj proces je opasan utoliko, uko-

316

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

liko naša Partija u Srbiji ne bude u pravi čas savladala svoje organizacione slabosti. A te su slabosti velike. Istina je da se ne može govoriti o opadanju političkog uticaja naše Partije. Nasuprot, taj uticaj je danas veći nego ikada. Obezbeđeno je i opšte političko rukovodstvo. No, ima organizacija koje nisu povezane sa Pokrajinskim rukovodstvom, neka Okružna i Mesna rukovodstva nisu shvatila svoje zadaće da ostanu kod svojih organizacija, nego su se udaljila sa partizanskim jedinicama. Sada se jasno pokazala štetnost klipsanja partijskih rukovodilaca za partizanskim jedinicama. I neki članovi PK privremeno su odvojeni od organizacija i nisu u stanju kontrolisati njihov rad. Šta više, PK ne funkcioniše danas još kao jedinstveno telo, kao rukovodeći centar Srbije. Ukoliko bi to stanje trajalo duže vremena, partijska organizacija u Srbiji izgubiće se u sitničarenju, doći će u opasnost jedinstvo političke linije, a time i uspesi koje je do sada Partija izvojevala.

S obzirom na takav politički položaj i unutrašnje organizaciono stanje naših partijskih organizacija u Srbiji, pred našu Partiju u Srbiji postavljaju se sledeći gorući zadaci:

1) Boreći se istrajno i sa ne manje odlučnosti kao do sada za jedinstveni nacionalno-oslobodilački front srpskog naroda — treba najodlučnije politički raskrinkavati i razbijati sve pokušaje približavanja velikosrpskih reakcionarnih elemenata na bilo kojoj bazi. U prvom redu to važi za razne četničke frakcije. Uporedo sa takvom oživljenom političkom akcijom treba da se razvije i vojna akcija partizanskih jedinica protiv reakcionarnih Nedićevih i četničkih bandi. U odnosu prema Draži Mihailoviću treba postupiti u saglasnosti sa njegovim istupanjem na terenu. Svakako treba imati pred očima perspektivu ujedinjavanja svih nacionalno-oslobodilačkih snaga srpskog naroda u okviru partizanskih jedinica. Ukoliko bilo koji četnički odredi koče našu borbu protiv okupatora i Nedića, treba ih razoružavati. Na teritoriji koju su oslobodile partizanske jedinice ne treba dozvoljavati formiranje bilo kojih drugih naoružanih formacija, osim partizanskih.

2) Partija mora rukovoditi diferencijacijom koja je počela oštrije da se manifestuje u masama. Reakcionarni buržoaski elementi — braneći svoje klasne interese — otvoreno izdaju svoj narod, a time se izoluju od radnih masa, koje se okupljaju oko partizanskog pokreta i naše Partije, braneći slobodu naroda i boreći se istovremeno za bolji život. Ta je diferencijacija prirodan i nužan

proces. Zadaća naše partijske organizacije jeste da učvršćuje radničko-seljačko jezgro u nacionalno-oslobodilačkom frontu, koje će jedino sprečiti da reakcionarni buržoaski elementi iskoriste plodove narodne borbe u svoje protivnarodne svrhe. Na selu treba naša Partija da po svaku cenu okupi oko sebe seosku sirotinju i osloni se na sitnog i srednjeg seljaka.

BEZ IČIJE POMOĆI

317

3) Treba posvetiti svu pažnju formiranju narodno-oslobodilačkih odbora. Pogrešno je misliti da su oni sada izgubili svoj značaj. Nasuprot, narodno-oslobodilački odbori treba da budu u sadašnjem vremenu glavna transmisija naše Partije sa masama. Njih treba formirati kako na oslobođenoj, tako i na neoslobođenoj teritoriji. "U njima treba da se nalaze borbeni predstavnici svih onih političkih struja u narodu koje su za odlučno produženje oslobodilačke borbe, a naročito radnici i sitni seljaci. U neoslobođenim krajevima narodno-oslobodilački odbori treba da su organi političke borbe naroda protiv okupatora i njihovih slugu. U oslobođenim krajevima oni moraju istovremeno biti organi demokratske narodne vlasti. Oni treba da se brinu i za materijalno snabdevanje partizanskih jedinica. Oni su u svojoj delatnosti faktički onaj organ preko koga čitav narod učestvuje u opšte narodnom ustanku.

4) Nasuprot reakcionarnih Nedićevih i raznih četničkih velikosrpskih bandi, koje uspostavljaju tobožnju „narodnu vlast“ u Srbiji, komunisti treba da postavljaju parolu za istinski demokratsku narodnu vlast koja će narodu dati sva demokratska prava i da aktivno rade na razbijanju organa vlasti koje uspostavlja

Nedić.

5) Na području gde je Nedić uspostavio vlast treba razvijati ekonomsku borbu masa: za hleb, protiv nestašice namirnica, špekulacije itd. Ta borba mora postati jedna od najvažnijih formi uvlačenja masa u borbu protiv Nedićevog režima.

6) Treba svestrano popularisati SSSR i uspehe Crvene Armije.

7) Treba ojačati borbu za slogu i jedinstvo naroda Jugoslavije protiv okupatora. Treba oštro istupati protiv pokolja Muslimana i Hrvata od strane velikosrpskih elemenata i otkriti srpskom narodu kome koriste takvi pokolji. Isto tako treba raskrinkavati Nedićeva izdajničko trgovanje sa okupatorima na račun narodnih masa u Bosni, Sandžaku, Hrvatskoj, Vojvodini itd.

8) Treba razviti partizansku delatnost po čitavoj Srbiji. Reorganizovane partizanske jedinice treba vratiti na njihovo područje. Treba čistiti teren od okupatora, nedićevaca i raznih četničkih bandi. Pri tome treba izbegavati frontalnu borbu i pridržavati se partizanskog načina ratovanja. Partizanske jedinice treba da budu male čete od oko 50 boraca, lako pokretljive i neka drže inicijativu u svojim rukama, t. j. neka napadaju neprijatelja na najosetljivijim mestima, uništavajući njegovu živu snagu i otimajući mu oružje i materijal.

9) Treba izvršiti temeljito čišćenje i učvršćenje partijskih ćelija po partizanskim četama, tako da one zaista postanu žarište svega najboljeg i najhrabrijeg u četama.

10) Treba ojačati politički rad u partizanskim jedinicama, pročistiti ih i iznutra učvrstiti. Treba već jednom izići iz okvira da se

318

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

politički rad u četi svodi na komentarisanje radio vesti. Treba razviti svestrani i živi politički i kulturno-prosvetni rad. Treba dobre, čestite i odane borce primiti u Partiju i politički ih podizati i savladati slabost da u četama ima nečlanova Partije, koji su i bolji barci i odaniji našoj stvari od onih koji su još uvek članovi Partije a ispoljavaju kukavičluk, kolebanje i svestranu neaktivnost.

11) Treba, sa druge strane, ojačati agit.-propagandističku delatnost partizanskih jedinica u masama. Kuda god prolazi, partizanska jedinica mora za sobom ostavljati pozitivne političke tragove i masovne aktive, iz kojih će se rađati partizanske jedinice, pa čak i partijske ćelije.

12) Treba ojačati mobilizaciju masa za partizanske odrede. Baš sadašnji momenat će dati najodlučnije i najvernije borce u partizanskim redovima. Naročito treba ojačati mobilizaciju radnika po gradovima. S obzirom na razvitak budućih borbi preporučuje se i formiranje pojedinih čvrstih radničkih četa i bataljona, koji će biti udarna pesnica partizanskih snaga u Srbiji.

13) Treba svestrano ojačati organizacioni rad naše Partije. Ne-dićev režim će biti sve slabiji, dok će se partizanski pokret sve više razvijati. Njegova širina, međutim, zavisi od postojanja i svakodnevne žive delatnosti partijskih organizacija u masama. Treba bezuslovno obnoviti i uspostaviti partijske organizacije po svim okruzima. Okružna partijska rukovodstva, ukoliko nisu na svom području, treba ili da se vrate na svoj teren ili treba uspostaviti nova, koja će moći da ispunjavaju svoje zadatke. Treba smelo podizati nove kadrove, koji su se pokazali u borbi kao dobri. U Partiju treba privlačiti nove članove, a istovremeno partijske organizacije treba čistiti od kolebljivaca, dezertera itd.

14) PK mora obezbediti svoje rukovodstvo i kontrolu nad radom svih partijskih organizacija u Srbiji. U tu svrhu neka sebi potraži mesto odakle će takvo rukovodstvo obezbediti. Biro PK ne srne da se razilazi. PK neka formira aktiv instruktora, koji će da obilaze pojedine organizacije. Članovi biroa PK smeju da budu odsutni samo za kraće vreme.

15) Treba svestrano ojačati partijski masovni rad a naročito agitacionu i propagandističku delatnost. PK mora obezbediti mogućnost štampanja i redovnog obaveštavanja srpskog naroda o događajima u svetu i stavu naše Partije.

16) Treba podizati i vaspitavati nove rukovodeće kadrove jer nam je neprijatelj u tom pogledu zadao teške udarce. Treba pravilno rasporediti raspoloživi aktiv, pri čemu treba kadrove maksimalno čuvati. Drugovima na terenu treba dati najveću moguću pomoć. Nikako nije dozvoljeno slati kadrove u nepoznate prilike gde neprijatelj može da ih uništi, nego treba prethodno ispitati sve prilike i mogućnosti, što nikako ne znači da našim aktivistima

t

treba oduzeti već u priličnoj meri stečenu smelost i prodornost. Naprotiv, ove divne osobine treba razvijati i dalje, čuvajući kadrove kao ženicu oka svog.

17) Treba popularisati našu Partiju u masama, objašnjavajući njen stav po pojedinim pitanjima i mobilisući mase u sprovođenju partijske linije.

18) Treba posvetiti najveću pažnju radu među omladinom. U tom pogledu PK je dužan dati svu pomoć PK-u SKOJ-a u izvršavanju njegovih zadaća, koje je dobio precizirane od CK .SKOJ-a.

Ti zadaci su nesumnjivo teški, ali naša partijska organizacija u Srbiji može ih sa uspehom resiti i mora ih resiti. Od brzine, elastičnosti i odlučnosti u rešavanju tih zadataka zavisi uspeh naše borbe na idućoj etapi, koja se već pred nama otvara.

S drugarskim pozdravom, CK KPJ

Tito Marko."

U toku priprema za osnivanje Proleterske brigade, itali-janska divizija zamalo što nije uspela da opkoli kuću, u selu Drenovi, između Zlatara i Bitovika, u kojoj se nalazio drug Tito s nekoliko članova Vrhovnog štaba. Jedna četa italijanske divizije „Pusteria" bila je došla na stotinjak metara od kuće porodice Radaković u kojoj je bio smešten Vrhovni štab. Pod vatrom, drug Tito se povukao iz kuće i s nekoliko pratilaca zauzeo položaj. Italijani su prodrli u kuću, zapalili je i ubili Julku, ženu Milije Radakovića¹, koja je noć ranije rodila dvojke. Jedan rirtizan, pre nego što su Italijani ušli u kuću, odneo je blizance, brata i sestru, u šumu. Uto je došla u pomoć jedna četa Užičkog odreda i potisnula Italijane, ali su oni uspeli da pre toga ubiju još jednu ženu i pet seljaka iz susedstva.

Iz sela Drenove Vrhovni štab je prešao na levu obalu Lima, pa se posle uputio na sever, ka mestu Rudo, gde suše okupljali pojedini bataljoni radi formiranja Prve proleterske brigade.

Nedelju dana posle osnivanja Prve proleterske brigade, 21 decembra 1941, Tito je poslao sledeće depeše u Moskvu:

„22 novembra započele su 3 motorizovane nemačke divizije sa tenkovima i avijacijom i zajedno sa nedićevskom vojskom opštu ofanzivu protiv partizana u Srbiji na frontu od 150 km. Nakon

1 Milija Radaković, čiju su ženu ubili vojnici divizije „Pusteria" bio je tada partizan Mileševskog odreda. On je dva dana posle ove nesreće došao na zgarište, odložio pušku, sahranio ženu, krstio blizance, sinu dao ime Slobodan, a ćerci Sloboda. Koliko sam mogao da saznam posle rata, Milija Radaković preselio se u Vojvodinu, a Slobodan i Sloboda već su pioniri.

320

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

osmodnevne borbe izgubili smo skoro sve gradove u zapadnoj Srbiji, uključivši i Uzice. Vrhovni štab partizana povukao se sa jednim delom vojske u Sandžak, a ostale partizanske jedinice ostale su i dalje na terenu u Srbiji i vode ponovnu borbu sa okupatorom na partizanski način. Ta je ofanziva imala samo te posledice što smo izgubili gradove, ali okupatoru nije uspelo da nas razbije i uništi. Vrhovni štab partizana povukao se sa jednim delom partizanskih odreda u Sandžak gde je odmah počela borba sa Talijanima. Osvojili smo Novu Varoš i neka druga mesta. U Sandžak je po našem naređenju stiglo i 3.000 crnogorskih partizana. U borbi sa okupatorima i nedićevcima učestvovali su samo naši partizani, a veći deo četa Draže Mihailovića prešao je Nediću. Drugi, mali deo, koji je ostao Mihailoviću, oko 200—300 ljudi, gledao je našu borbu pasivno i tada zajedno s njime pobjegao u Bosnu.

CK Partije i Vrhovni štab partizana formirao je u Sandžaku

1 proletersku brigadu od srpskih i crnogorskih partizana. To je udarna brigada koja će imati uvek da rešava najteže zadatke. Na putu u Bosnu brigada je razbila 3 kolone talijanske vojske koja je zajedno sa četnicima napala na nas kod mesta Rudo. Jedna kolona od 200 ljudi potpuno je uništena, zarobljeno je

116 talijanskih vojnika, između njih 4 oficira, 5 bacača mina, 9 puškomitraljeza,

2 teška mitraljeza, 600 bombi, 300 mina za bacače, 15 konja i mnogo municije kao i oprema za 151 tal. vojnika.

Vrhovni štab je doveo Proletersku brigadu u Bosnu zbog teške situacije u koju su zapali bosanski partizani, jer Nemci i Talijani užurbano naoružavaju četnike, okupljaju svu srpsku reakciju kako u Bosni tako i u Srbiji, koja vrši usiljenu propagandu protiv partizana i priprema novi udarac sada u Bosni protiv nas. Oni pokušavaju izazvati rascep kod bosanskih partizana, što im je delimično i uspelo jer su neke partizanske čete prešle u četnike. Dolazak vaša pomoći učinio bi tome kraj, jer bi to imalo ogroman moralni značaj za našu daljnju oslobodilačku borbu. 29. XII. 1941 g.

Za Vrhovni štab komandant — Tito.

Pošto smo u Srbiji izgubili sve aerodrome, ostaje nam zasada samo jedan u Bosni — Sokolac. On je dobar i za spuštanje teških bombardera. Aerodrom je osiguran jednim bataljonom Proleterske brigade. Oznake i signali za spuštanje su sledeći...

Očekujemo avione svakog dana i noći. Pošaljite automatskog oružja, municije, bacače mina, brdske topove i drugo. Pošaljite i nekoliko vaših vojnih specia.

29-XII-1941 g. | Valter."

Ova izmena telegrama sa Moskvom išla je dosta sporo, jer je Tito bio primoran da sve svoje telegrame šalje kurirom u

DRUG liiu NA MLINISTU, 1942 GODINE

DRUG TITO U PETOJ OFAN-ŽIVI NEKOLIKO DANA POSLE RANJAVANJA. KRAJ NJEGA STOJI Dr IVAN RIBAR (Snimak general-pukovnika Sava Orovića)

i00.000

100.000 PajxciviapaKa y 3JiaTy OHa] koj m nošene mvisa mjim

KOMyHMCTHHKOr

Oeaj 3jiOMHHai(oai^MO je 3eMAy y HaJBetiy Hecpefiy. Kao ćojbiueBHCKM areHT,

OMJ CKBpH^BMTe«. upKaeS, JIOflOS M APVMCKM

pasćoJHMK xTeo je Aa oprahM3yje y somam co«jeTCKy peny6jiMKy, a k tom« je yo6pa-3ho Aa je oh no3BđH Aa „ocho6oah" m«poa 3a ocTBđpeite Tora uhab oh ce cnpeMa y ujnaHCKOM rpafjaHCKOM paTy u y Cos-jeTCKoj Yhhjh, rAe je yno3H«o cw repo-pmTKmte MeTOA« THV-a, MSTd^e ck«ph«»- icyjiType h

KmaonmCKor yHHUTMWka

>KH(OTa.

Osa ibeioea nocjio004HJia<tKa Koja je H*a.ia 4a yTpe ny-T 6o.i.ujcBH.t»iy, tom HajrpoaHHjeM no-.iHTHMKon pe*M«y Ha CBeTy, oyyje.ia je HMaiM, loCpo na h *hbot xn*a. tama Ay.ni. O»a je ca.*o nope«ieTHM

cejuana h rpa^aHiiHa h y HeonncMBy 6e4y h fTopymeHe upKBe h cnaa>eua c&ia rpa-roBH cy KOJHMa je oh npouno.

CTora je osaj onachH 6anA«T t semJbH yueH>eH ca 100.000 PajxcMapaKa y Onaj kojh AOKame 4a je obot 3,iOMiinua yMnnno Sesonacmim h.im ra npe4a HaJfijiHMCoj HemaMKoj imbcth He čamo uiTO he ao6mth Harpa.jy 04 100.000 PajxcMapaKa y 3MTy, Hero he

THM H3BPIUHTH H jeAHO HaqHOIWJUO

mao jep he oc.ioGojhtm napoji 11

OT8U0HHy 0,1 0MH8 00JblUeSMIKOr Kp-

Baeor tepopa.

VRHOVNI ZAPOVEDNIK NEMACKIH TRUPA U SRBIJI ZA VREME RATA
RASPISAO JE UČENU OD STO HILJADA RAJHSMARAKA U ZLATU ZA
GLAVU DRUGA TITA
BEZ IČIJE POMOĆI

321

Zagreb, gde se nalazila radio-stanica. To je uzimalo dosta vremena. Ali, izbijanjem Proleterske brigade na prostor severno od Sarajeva, na prostor Romanije, Vrhovni štab se zadržao u tome kraju više od tri nedelje, tako da je radio-telegrafista iz Zagreba došao u Rogaticu, gde je predao pozivne znake i novu šifru, pa su uskoro zatim radio-telegrafisti Vrhovnog štaba obezbedili daleko bržu vezu s Moskvom. Tako se stvorila mogućnost za gotovo svakodnevnu izmenu misli između našeg Vrhovnog štaba i Kominterne.

Tome je pripomoglo i stvaranje nove oslobođene teritorije. Posle Druge nemačke ofanzive naše jedinice prešle su u kontranapad i oslobodile široko područje južno od Sarajeva s nekoliko gradova, pa se Vrhovni štab smestio u Foču, koja je bila sedište Vrhovnog štaba tri i po meseca. Ova oslobođena teritorija naslanjala se na oslobođene krajeve u Crnoj Gori i Hercegovini.

Prvih dana februara 1942 iz Moskve je stigla jedna depeša koja je trebalo da pretstavlja odgovor na naš zahtev da nam se uputi izvesna materijalna pomoć. Ta depeša glasi:

„...Postoji mogućnost da u najbližoj budućnosti pošaljemo kod vas ljude... Javite detaljno gde može da se spusti naš avion. Kakve pozivne signale možete vi da napravite da bi avion mogao tačno i lako da se spusti na zemlju? Imate li avionskog benzina?"

Odmah zatim iz Moskve je, 13 februara, bio upućen zahtev da naš Vrhovni štab uputi jedan proglas narodima porobljene Evrope. Taj telegram glasi:

„Bilo bi poželjno da Vrhovni štab partizana u ime jugosloven-skog naroda istupi s kratkim proglasom narodima okupiranih zemalja, naročito Čehoslovačke i Francuske. U tom proglasu, ukazujući na to kako se bori vaš narod za slobodu i nezavisnost, Vrhovni štab apelovao bi na te narode da ne proizvode ratni materijal i ne daju sirovine i hranu krvavom Hitleru, da na sve načine dezorganizuju njegovu ratnu mašinu, da razvijaju partizanski pokret protiv okupatora i da svim silama izvojuju puni poraz smrtnog neprijatelja svih naroda Evrope — nemačkog fašističkog imperijalizma. Takvom proglasu mi bismo mogli dati najširu publikaciju u štampi i preko radija. Javite vaše mišljenje..."

Na ponudu Moskve da pošalje u Jugoslaviju svoje ljude Tito je odgovorio 17 februara 1942, tražeći pre svega materijalnu pomoć:

„Nama su hitno potrebni lekovi, naročito protiv tifusa. U toku ofanzive 160 boraca je teško premrzlo na nogama..."

21

322

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Pošaljite nam municiju, automatsko oružje, obuču i materijal za odeću boraca. Pošaljite avionom i bacite padobranima na Žabljaku kod Durmitora u Crnoj Gori. Ovde je ponovo pao veliki sneg i aerodromi nisu sposobni za spuštanje, osim u slučaju ako [avioni] imaju skije.

Vrhovni štab se nalazi u gradu Foča, na oslobođenoj teritoriji Bosne. Vaše pošiljke imale bi ogroman moralni i politički značaj."

"s

Istog dana poslata je sledeća dopuna:

„...U vezi sa telegramom o određivanju spuštanja padobranima oružja i ljudi na Žabljak u Crnoj Gori, dopunjujem: mesto je sasvim osigurano na potpuno oslobođenoj teritoriji. Odmah se mogu spu-Stat i ljudi i materijali, a mi ćemo odmah pristupiti organizaciji aerodroma.

Radi spuštanja velikog aviona u budućnosti pošaljite hitno više raznih automata, mitraljeza, municije, signalne materijale — rakete, lake pešadijske topove s municijom. Orijehtacija za avion 43,8—16,48 istočno od Pariza.

Na tri vaše crvene rakete mi ćemo odgovoriti sa tri vatre na rastojanju od 50 metara. Počinjemo od 23 februara."

Vrhovni štab već je bio poslao Mošu Pijade na Durmitor da organizuje aerodrom i da izvrši sve ostale pripreme za doček sovjetske pomoći. Tito je Mošu Pijade jednim pismom od 25 februara obavestio:

„Ja još nisam dobio nikakvog obaveštenja od Djede o poseti. Samo sam dobio jedan vrlo važan telegram u kome kaže, odnosno predlaže da Vrhovni štab partizana u ime naroda Jugoslavije uputi jedan proglas na sve evropske narode, a naročito na Francusku i Čehoslovačku, u kome bi ukazivao na potrebu borbe protiv okupatora, na primere kako se jugoslovenski narodi bore itd. Djeda je o tome tražio naše mišljenje i kaže da bi oni mogli dati tom proglasu najširu publikaciju putem radija i štampe. Razume se da sam odmah odgovorio našu saglasnost, jer je to zaista velika počast za našu Partiju i naš partizanski pokret. Nadamo se da će za ne-kolik'o dana taj proglas biti objavljen."

Tito je, zatim, javljao Moskvi 23 februara:

„Primili smo vaš telegram od 13. II. 1942. Pozdravljamo vaš predlog za izdavanje proglaša u ime našeg Vrhovnog štaba partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije. Dajte taj proglas i radio-telegrafskim putem na jugoslovenskom ili engleskom jeziku radi objavljivanja na našem jeziku u štampi."

BEZ IČIJE POMOĆI

323

Posle nekoliko dana bio je gotov nacrt proglaša koji je upućen u Moskvu radio-telegrafski. Evo njegovog teksta:

„NARODIMA OKUPIRANIH ZEMALJA EVROPE

Više od deset meseci narodi okupirane Jugoslavije vode uporni i krvavi rat protiv Hitlerovih i Mussolinijevih pljačkaških bandi, protiv jugoslovenskih kvislinga — generala Nedića, Pavelića, Pe-ćanca i drugih. Porobljeni narodi Jugoslavije podigli su se da oružjem u rukama zajedno sa narodima Sovjetskog Saveza i herojskom Crvenom Armijom vode borbu protiv zajedničkog neprijatelja za svoju slobodu i nezavisnost. Naši herojski partizani u Jugoslaviji, u početku malobrojni i skoro goloruki, u borbi su otimali oružje od okupatora i oružali njime seljake koji su se podigli. Na taj način partizanski odredi u Jugoslaviji postali su sve brojniji i prerasli su u pravu narodnu armiju, koja je već u toku deset meseci zadavala teške udarce okupatorskim trupama i bandama narodnih izdajnika Nedića, Pavelića i drugih.

Bez obzira na užasan teror, jugoslovenski partizani koje je or-organizovala Komunistička partija Jugoslavije uništavali su sve što je moglo da služi hitlerovskim bandama za vođenje rata. Oni su uništavali železničke pruge,

mostove, telegrafe, fabrike, rudnike, žito, razne sirovine itd. Okupatoru je postalo vruće pod nogama u Jugoslaviji. Njemu nije uspjelo da iskoristi bogatstva Jugoslavije za svoj pljačkaški rat.

Protiv partizanskih odreda okupator je slao velike ratne ekspedicije, i to cele divizije sa motorizacijom, tenkovima, avionima itd. Ali njima nije uspjelo da unište partizanski pokret. Oni su se nadali da nas unište zimi, ali ini i to nije uspjelo. Mi smo izdržali strašnu zimu u svakodnevnim borbama sa okupatorima i njihovim saveznicima, iako rđavo odeveni. U ovom Narodnooslobodilačkom ratu žrtvovali su svoj život ne desetine, već stotine hiljada najboljih sinova jugoslovenskih naroda. Ali naš narod zna da je bolje poginuti u borbi sa oružjem u rukama, nego predati se bez otpora na postepeno mrcvarenje i uništenje.

Mi ne samo da smo sačuvali samo svoju životnu snagu i borbeni duh. već smo oslobodili veći deo Jugoslavije. Mi smo ubeđeni da će fašističke zveri biti uništene. Mi nastavljamo našu borbu za slobodu i nezavisnost naroda Jugoslavije.

Narodi okupiranih zemalja Evrope — Francuske, Čehoslovačke i dr. U ime naroda okupirane Jugoslavije, Vrhovni štab narodno-oslobodilačke, partizanske i dobrovoljačke vojske obraća vam se sa sledećim pozivom:

21*

324

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Podižite se na borbu protiv morskog neprijatelja svih naroda, — nemačkog fašizma. Uništavajte železničke pruge, rudnike, fabrike, mostove, sirovine itd. Sabotirajte proizvodnju ratnog materijala. Ne dajte fašističkim gadovima hleba i druge namirnice. Stvarajte partizanske odrede, dižite narod na ustanak i uništavajte živu snagu neprijatelja. Herojska Crvena Armija nosi slobodu svim narodima u Evropi, ali mi treba i sami da se borimo da bi bili dostojni te slobode.

ŽIVEO USTANAK-SVIH POROBLJENIH NARODA EVROPE PROTIV OKUPATORA.
ŽIVEO HEROJSKA CRVENA ARMIJA.

ŽIVEO DRUG STALJIN.

ŽIVEO SOJETSKE SAVEZ."

Tih dana, na zahtev Moskve, poslali su detaljni izveštaji

o razvoju borbe u Jugoslaviji, kao i izvodi iz proglasa CK i drugih materijala CK KPJ.

Na dan 5 marta stigao je odgovor iz Moskve, u kome se kritikovala linija CK KPJ u ustanku, a naročito zbog stvaranja proleterskih brigada.

„Pregledajući čitavu vašu informaciju dobija se utisak da sa izvesnim [pravom] pristalice engleske i jugoslovenske vlade sumnjaju da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se usmerava ka sovjetizaciji Jugoslavije. Zašto je na primer bilo potrebno organizovati specijalnu proletersku brigadu? Pa sada se osnovni i neposredni zadatak sastoji u tome da se ujedine svi an-tihitlerovski elementi, da se razbiju okupatori i izvojuje nacionalno oslobođenje.

Kako objasniti tu činjenicu da pristalicama Engleske uspeva da formiraju oružane jedinice protiv partizanskih odreda? Zar osim komunista i njihovih simpatizera nema drugih jugoslovenskih rodoljuba sa kojima biste se zajednički mogli boriti protiv okupatora? Teško je saglasiti se s time da London i jugoslovenska vlada idu sa okupatorom. Tu mora da postoji neki veliki

nesporazum. Mnogo vas molimo da ozbiljno razmislite o čitavoj vašoj taktici i delovanju

1 da proverite da li ste učinili sve što je moguće sa svoje strane da se stvori istinski jedinstveni nacionalni front svih neprijatelja~*Hi-tlera i Mussolinija u Jugoslaviji radi ostvarenja zajedničkog zadatka: isterivanja okupatora i porobljivača. Ako niste, hitno predu-zmite mere i informišite nas.

Djed a."

Na ovakvo gledanje Moskve, Tito je u ime CK-a poslao 9 marta sledeći odgovor:

BEZ IČIJE POMOĆI

325

„Na osnovu naših informacija vi ste napravili pogrešne zaključke. Pristalice londonske vlade ne sarađuju sa okupatorima otvoreno u borbi protiv partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, i to ne svi. Oni se bore protiv nas pod imenom Nedića, koga nazivaju najboljim sinom Srbije. Odredi Draže Mihailovića više ne postoje, svi su oni sada u redovima vojske Nedića. To su žandari, oficiri i podoficiri i banditske grupice četnika K. Pećanca.

Pristalice londonske vlade od samog početka postanka partizanskog pokreta u Jugoslaviji odlučno se izjašnjavaju protiv oružane borbe sa okupatorima, govoreći da to izaziva represalije nad stanovništvom. Takve poglede imao je i Draža Mihailović. I baš zbog toga se nama i suprotstavljaju oružanom snagom. Zato im okupatori i daju ratni materijal za borbu protiv nas. Ali to su malobrojne grupice samo u Srbiji i Bosni. Vrhovni štab partizanske i dobrovoljačke vojske ima do 200.000 boraca. To nisu samo komunisti i simpatizeri, već takođe i pristalice raznih partija — pravi rodoljubi. I kod nas ima oficira, čak i generala, ali su oni poštteni rodoljubi.

Proleterske brigade mi nismo stvorili u početku, već zimi u decembru mesecu, kada se za to ukazala potreba. To su pokretne jedinice radnika i seljaka koje su spremne da stupe u borbu gde im se naredi. One služe kao primer kako se treba boriti za svoju nacionalnu nezavisnost. To je imalo ogromnog uticaja na druge partizanske jedinice i jedinice dobrovoljaca.

Kod nas seljaci u masama žele da stupe u proletersku brigadu, ali mi to ne radimo. Zbog toga smo mi i stvorili dobrovoljačke jedinice da bi sve rodoljube sjedinili u borbi protiv okupatora.

Mi ne stvaramo nikakve sovjete, već stvaramo narodnooslo-bodilačke odbore. Pošaljite posmatrača iz VKP(b). >Mi imamo sve dokumente o izdajničkom radu raznih pristalica Londona. Mi raspolažemo izve-štajem generala Novakovića za londonsku vladu, koji oštro optužuje Dražu Mihailovića i petu kolonu. Taj izveštaj on bi hteo da preko vas uputi u London. Nama su potrebni oružje i municija. To je najbolji način stvaranja nacionalnooslobodilačkog fronta. Kod nas postoji ogroman broj onih koji hoće da se bore protiv okupatora, ali nema oružja.

|«

V a l l e r."

Sutradan, 10 marta, Tito je dobio iz Moskve radiogram u kome se stavljaju primedbe na projekat našeg proglašenja narodima porobljene Evrope. U tome odgovoru iz Moskve, pored ostalog, tražilo se da se izbací rečenica koja govori o tome da je komunistička partija organizator ustanka. Puni tekst toga telegrama od 10 marta glasi:

326

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

„Da bi vaš proglas mogao izazvati željeni utisak, trebalo bi izmeniti neka mesta koja mu sada daju partiski karakter. Predlažem:

1) U početku drugog pasusa precrtati reci: „koje je organizovala komunistička partija“.

2) Dodati na kraju četvrtog pasusa: „Hitler ne može izdržati u borbi protiv moćne koalicije Amerike, Engleske i SSSR, oko koje se zbijaju svi slobodoljubivi narodi“.

3) Izmeniti završetak poslednjeg pasusa na ovaj način: „Pobeda herojske Crvene Armije jeste pobeda svih naroda Evrope, ali mi se moramo sami boriti kako bi dali sve za pomoć pravednoj stvari SSSR, Engleske i Amerike i samim tim ubrzali svoje sopstveno oslobođenje“.

4) Staviti samo dve parole:

„Živela jedinstvena borba svih ugnjetenih naroda protiv okupatora“ i „Živela naša pobeda nad zajedničkim neprijateljem“.

5) Ne bi li se mogli dati potpisi nekih članova Vrhovnog štaba?

6) Zašto se vi potpisujete sa „Tito“? Nije li bolje potpisivati pravo prezime?“

CK KPJ se složio s ovim primedbama iz Moskve, pa je u tom smislu odgovoreno:

„Mi se u potpunosti slažemo sa vašim primedbama o potrebi ispravljanja proglašenja. Molimo da sami naćinite te ispravke i da nam javite kada možemo da ga objavimo kod nas.“

Tito se sada ne može potpisivati pravim prezimenom jer bi to dovelo do velike provale i stavilo bi u opasnost živote mnogih ljudi u Hrvatskoj. Potpis Tito sada je veoma poznat u ćitavoj zemlji, a naroćito u našoj oslobodilaćkoj vojsci...“

Dok se vodila ova diskusija preko radija oko sadržine proglašenja, izmenjivane su depeše i oko slanja pomoći iz SSSR-a. Tito je 22 februara 1942 izveštavao Moskvu:

„Kad se vaši avioni budu ćuli u pravcu Źabljaka, onda ćemo mi da zapalimo jednu veliku vatru, a vaši piloti treba da odgovore sa tri crvene rakete. A kad mi zapalimo još tri vatre, neka piloti onda puste padobrane.“

Visina Źabljaka — 1500, a Durmitora — 2500. Pazite na Durmitor.

BEZ IĆIJE POMOĆI II

327

Nama je hitno potrebna municija za puške 7,9 milimetara i za rućne mitraljeze 7,9 — Z. B. — Zbrojovka. Potrebna su takoće razna eksplozivna sredstva sa uputstvima. To je za dizanje Źeljeznićkih pruga i mostova. Po mogućnosti pošaljite paklene mašine sa uputstvima, signalne rakete sa pištoljima, rućne automate i nekoliko protivavionskih mitraljeza, durbina za komandire i kutije za zavese od dima.

Dostavite nam dovoljno vojne opreme i mi možemo da mobilizujemo još 100.000 boraca.

III

Dolazak kod nas nekoliko desetaka padobranaca imao bi ovde ogromno moralno i politićko dejstvo. Oni bi ovde bili potpuno osigurani.“

Moša Pijade je ćekao na Durmitoru, ali se sovjetski avioni nisu pojavljivali. Zato mu je drug Tito pisao 5 marta:

„...Vjerujem ti da si nestrpljiv zbog uzaludnog ćekanja, ali ti moraš biti naćisto s tim da ćeš morati ćekati još prilićno dugo. To ne ide tako jednostavno. Danas sam opet urgirao kod Djede i nadam se skoro povoljnom odgovoru. ...Neka te ne zbunjuje što ćeš još morati da ćekaš.“

U pismu od 14 marta drug Tito je pisao Moši Pijade: „Ti budi još malo strpljiv, jer se ipak nadam posjeti...”

U međuvremenu, drug Tito je obavestavao Moskvu o toku operacija u Jugoslaviji.

U telegramu od 22 februara on je javljao:

„Ratni izveštaj. Okupatori i njihovi saveznici, izdajnici Pave-lić. Nedić i drugi, nadali su se da će u toku ove zime uništiti partizanski pokret u Jugoslaviji. Oni su u toku zime organizovali -protiv partizana nekoliko kaznenih ekspedicija, ali su se sve one •završile s neuspehom. Posle poslednje neuspešne ofanzive Nemaca i ustaša u Bosni, nemačke trupe brzo su napustile Bosnu i otišle, jedan deo u pravcu Mađarske a drugi u pravcu Srbije i turske granice. Iz Srbije Nemci takođe odlaze u pravcu Turske i severa. Umesto Nemaca su došli Italijani i u Srbiju Bugari. Dosada se bugarski vojnici nisu rđavo ponašali prema stanovništvu u Srbiji.

328

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Neki bugarski vojnici prešli su na stranu naših partizana. Javite Bugarskoj kompartiji da uputi proglas vojnicima koje upućuju protiv jugoslovenskih partizana, u kome će ih pozvati da prelaze na stranu partizana, a mi bismo tu od njih organizovali partizanske odrede i zatim, kad dođe vreme, prebacivali ih u Bugarsku.

Valter." U drugoj depeši Tito je javljao:

„2 marta mi smo razbili Italijane i četnike kod Višegrada, koji su pokušali da prodru na oslobođenu teritoriju. 8 marta opkolili smo i zarobili kod Višegrada čitav Nedićev operativni štab na tom sektoru. Zarobljeni su: 5 oficira i 120 četnika i zaplenjena štabska arhiva, i mnogo ratnog materijal«. Ta prepiska u potpunosti potvrđuje naše optužbe pristalica Draže Mihailovića i jugoslovenske vlade u Londonu. Optužbe da oni direktno i indirektno saraduju sa okupatorom. Zašto saraduju? Saraduju zato što su okupatori obećali Bosnu u isto vreme i Hrvatima i Srbima samo da ratuju protiv partizana. Okupatori razvijaju sada kod Hrvata kao i kod Srba hegemonističke apetite samo da se raspiruje bratoubilački rat i skreće pažnja narodnih masa, u Srbiji i Hrvatskoj, od oslobodilačkog rata protiv okupatora. Ali tome smetaju partizani i Kompartija, koji se bore za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije, koji su za odlučnu borbu protiv okupatora. Zbog toga nas i mrze i organizuju protiv nas pomoću okupatora razne četničke odrede, zbog toga su i okupili sve reakcionarne elemente i raznu bagru u borbi protiv Narodno-oslobodilačkog pokreta. Molimo da tražite od jugoslovenske vlade u Londonu objašnjenje o toj saradnji sa okupatorom. U ime čitavog jugoslovenskog naroda i Narodno-oslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske mi se odlučno borimo protiv izdajničkog rada oficira Draže Mihailovića, Dangića i drugih, koji nam zabijaju nož u leđa u vreme kada mi vodimo krvavi i teški rat sa okupatorom i mnogobrojnim neprijateljima, a za slobodu i nezavisnost naše zemlje."

U to vreme okupator je u zajednici s četnicima Draže Mihailovića otpočeo sve jače napade protiv oslobođene teritorije u Crnoj Gori i Sandžaku, a takođe je javljano i o koncentracijama Nemaca i ustaša na severu. Naše jedinice, koje su čitavu zimu provele gotovo u stalnim borbama, mnogo su trpele od gladi, a najviše — od nedostatka municije.

Tito je 19 marta ponovo pitao Moskvu:

„Kod nas je kritična situacija zbog nedostatka municije. Molimo učinite sve da nam pošaljete municiju i ratni materijal. Javite možemo li se nadati i kada.“

BEZ IČIJE POMOĆI

329

Odgovor na ovu depešu nije došao brzo, ali su zato iz Moskve 22 marta javili da se odustalo od objavljivanja našega proglasa narodima porobljene Evrope, što nam je ranije tražila Moskva, i u kome smo usvojili sve primedbe koje su došle iz Moskve. U telegramu je stajalo:

„Pošto smo se posavetovali u vezi sa objavljivanjem proglasa Vrhovnog štaba, došli smo do zaključka da u interesu stvari treba privremeno zadržati objavljivanje dok konačno ne budu raščišćena pitanja u odnosima između Sovjetske vlade i Jugoslovenske vlade. (Vreme objavljivanja javićemo vam unapred.)“

Dakle, zbog „raščišćavanja pitanja u odnosima između sovjetske vlade i emigrantske vlade u Londonu“ odlaže se objavljivanje proglasa. A nedelju dana kasnije iz Moskve je došao telegram kojim se odlaže i slanje simbolične materijalne pomoći. Umesto nje — saveti da oružje otimamo od neprijatelja i da ga racionalno upotrebjavamo. Taj telegram od 29 marta glasi:

„Ulažu se svi naponi da vam se pomogne naoružavanjem. Ali su tehničke teškoće ogromne. Na njihovo savlađivanje u skorom vremenu nažalost ne treba računati. Molimo vas imajte to u vidu. Postarajte se na sve načine da dobijete oružje kod neprijatelja i da racionalno iskoristite oružje koje imate.“

Uprkos svim teškoćama, ustanak u Jugoslaviji uspešno se razvijao. U zapadnoj Bosni, gde se na čelu ustanka nalazio Đuro Pucar—Stari, stvorena je velika oslobođena teritorija. U Hrvatskoj se sve više povećavao broj partizanskih odreda. Zato je neprijatelj odlučio da uništi centar ustanka.

U međuvremenu već su se nazirali pravci Treće neprijateljske ofanzive. Italijani su bili pred Čajničem. Nemci i ustaše nadirali su sa severa. Glad je velika i jede se gotovo stalno zobeni hleb pomešan sa divljim kruškama. Tito je sasvim omršaveo. Ali najteže od svega je nedostatak municije. Na frontu četnici dozivaju partizane:

— Hej vi Staljinovi petmetkovići...

Jedna teška zima bila je na izmaku. Dolazilo je proleće. U jednoj depeši, 23 aprila, Tito je opet pitao Moskvu:

— Možemo li se skoro nadati oružju i municiji? Odgovor nije trebalo dugo čekati. Moskva je odgovorila brzo:

„Kako smo vam već ranije saopštili, u najskorije vreme, iz razloga koje razumete, vi nažalost ne možete računati da odavde

330

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

dobijete municiju i automatsko oružje. Glavni uzrok jeste nemogućnost prebacivanja. Zbog toga je potrebno da vi maksimalno i najracionalnije iskoristite sve postojeće mogućnosti, a među njima i najmanje pa i najteže mogućnosti da se sami snabdevate na licu mesta. Na taj način, bez obzira na vraške teškoće, treba produžiti i razviti oslobodilački rat, držati se i odbijati udarce neprijatelja, dok ne bude postalo moguće... Raskrinkavati pred narodom izdajničke postupke četnika — konkretno, dokumentovano i ube-dljivo — svakako je potrebno, ali u sadašnje vreme bilo bi politički celishodno da to učinite opštim obraćanjem na jugoslovensku vladu, podvlačeći da jugoslovenski patrioti koji se bore s pravom

od nje očekuju podršku ne dozvoljavajući da oni koji istupaju u njeno ime zabijaju nož u leđa Narodno-oslobodilačkoj partizanskoj vojsci kada se ona bori protiv podlih okupatora. To znači raskrinkavati, ali za sada ne prelaziti na direktan napad na samu vladu. Trebalo bi ostvariti organizaciju nacionalnog komiteta pomoći oslobodilačkoj vojsci jugoslovenskog naroda i to od poznatih za srpske, hrvatske, crnogorske i slovenačke borce koji bi istupali u zemlji i inostranstvu sa nacionalno političkom platformom borbe narodno-oslobodilačke partizanske vojske.

Molimo promislite o ovim našim savetima i saopštite nam vaše primedbe, a takođe i konkretne mere koje preduzimate u ovom pravcu."

Neprijatelj je sve dublje prodirao na oslobođenu teritoriju uprkos ogorčenom otporu koji mu je svugde pružan. Kod Čaj-niča su borci Druge proleterske brigade upali u italijanske rovove i zaplenili pet hiljada metaka. Ali u Crnoj Gori moralo se izvršiti povlačenje na čitavom frontu, jer su četnici i Italijani bili daleko nadmoćniji. Da je bilo municije, moglo se nešto učiniti. Ali u njoj se strašno oskudevalo. Iz okoline Bijelog Polja javljeno je 30 aprila da su engleski avioni bacili četnicima kod sela Štavalj i Štitovica 37 mitraljeza, 4 poljska topa, mnogo municije, sanitetskog materijala i zlata. Vetar je odneo padobrane s teretom do muslimanske milicije.

Konačno, pod pritiskom Nemaca, Italijana, četnika i ustaša Vrhovni štab napustio je Foču povlačeći se prema Pivi. Drug Tito je 24 maja 1942 javljao: „Od 20 maja nalazim se... na crnogorskom sektoru fronta. Situacija je ovde kritična... Naši partizanski bataljoni su neprekidnim borbama sasvim iscrpeni, a sem toga nema više municije. Mi moramo da izvedemo veći deo bataljona iz Crne Gore da ne bi bili uništeni.

Čitav narod proklinje jugoslovensku vladu u Londonu koja preko Draže Mihailovića pomaže okupatoru. Sa svih strana meni

BEZ IČIJE POMOĆI

331

borci i narod postavljaju pitanje: „Zašto nam Sovjetski Savez ne šalje pomoć? Pa makar da pošalje municiju i automatsko oružje!" Sa neviđenim heroizmom bore se naši partizani. Evo primera: borci i komandiri Lovćenskog bataljona poručili su za mene: „Recite drugu Titu da ćemo sačuvati dva druga koji bi došli pa makar svi izginuli." Pitanje pomoći je za nas vrlo ozbiljno. U ime Vrhovnog štaba molim da date Vrhovnoj komandi Crvene armije našu molbu da nam se pomogne. Neprijatelj čini i poslednje napore da bi nas uništio. Životi stotina hiljada su u opasnosti. Mi znamo da je to nemoguće i nastavljamo borbu bez obzira na sve žrtve.

Zar se u Londonu ne može ništa učiniti protiv ovakve izdajničke politike jugoslovenske vlade?"

30 maja Tito je ponovo javljao u Moskvu:

„28 maja jedan puk divizije Pusteria napao je naše partizanske jedinice u pravcu Meljaka u Sandžaku. Italijani su bili odbijeni sa velikim gubicima i bačeni nazad u grad Pljevlje. U tim bojevima ubijeno je oko 60 Italijana i 25 četnika. Italijanska komanda stara se svim silama, kao i u Crnoj Gori, da preda vlast četnicima, pri čemu vrši nasilnu mobilizaciju seljaka za četnike. Četnici sada uvek nastupaju ispred Italijana i oni su mnogo opasniji od Italijana zato što znaju svaku stazicu i napadaju nas sa svih strana.

U Crnoj Gori vode se žestoki bojevi sa četnicima Stanišića— Mihailovića i sa Italijanima. Četnici nastupaju ispred Italijana, oni imaju mnogo automatskog oružja, a Italijani idu pozadi sa artiljerijom i vrše bombardovanja iz vazduha. Borba se sada vodi kod Kolašina i Grahova. Mi smo napustili Zabljak. U Crnoj Gori imamo velike gubitke. Oko 600 ranjenika evakuisali smo u Pivu. Zahvaljujući izdaji četnika, Italijani sada u Crnoj Gori nemaju velike gubitke, jer njihove vojne logore čuvaju četnici.

Londonska radio-stanica često govori na jugoslovenskom jeziku o zajedničkoj borbi partizana i četnika protiv okupatora. To je užasna laž. Svi četnici u Jugoslaviji, a naročito četnici Mihailovića, bore se zajedno sa okupatorima protiv naših narodno-oslobodilačkih jedinica. Svojim zverskim ubistvima i terorom oni nadmašuju okupatora. Četničke odrede stvaraju okupatori, oni ih naoružavaju i daju im vlast. To su verni psi okupatora. Mi smo duboko ubeđeni da je jugoslovenska vlada u Londonu takođe tu umešana, da ona sve to zna. Molimo vas da učinite sve da se ovo užasno izdajstvo iznese i da se s njim upozna čitav svet. Ovih dana ćemo izdati proglas protiv četnika i jugoslovenske vlade u Londonu. Mi smo do sada ćutali, ali sada je potrebno pred narodom raskrinkati tu podlu izdajničku igru. Molimo javite vaše mišljenje.

U Hercegovini se sada razgara pravi ustanak naroda protiv okupatora. Naša partizanska vojska nanosi ovde ogromne gubitke

332

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Italijanima, ali italijanski okupatori čine krajnje napore da pomoću crnogorskih četnika razbiju taj ustanak. Četnici Draže Mihailovića zajedno sa italijanskim trupama pokušavaju da prodru iz Crne Gore u Hercegovinu da bi u krvi ugušili taj ustanak. Mi se borimo sa velikim teškoćama. Mi imamo malo municije, nemamo lekova, treba braniti teritoriju na kojoj se nalaze naše bolnice.

Londonska propaganda vara svet lažnim saopštenjima. Iz Londona pomažu neprijatelje narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Ali bez obzira na sve to moral naših jedinica i naroda je na visini. Narod veruje u pobedu Sovjetskog Saveza i u našu pobedu."

Neprijatelj nas je početkom juna bio nabacio potpuno na masiv Durmitora i Volujka. U borbama smo imali vrlo teške gubitke. Italijanska avijacija bombardovala je sve zaseoke na ovoj visoravni. Bio sam prisutan kad se 4 juna Milovan Đilas susreo na Pivi s majkom Milutina Lakićevića, političkog komesara Komskog odreda, koji je bio poginuo nekoliko dana pre toga u borbi s četnicima. Stara Lakićevićka, sitna, ispijena žena, tihim glasom, gledajući u zemlju, zapitala je Đilasa:

— Pogibe li moj Milutin?

— Pogibe! — odgovori Đilas mirno. — Bio je junak. Ni suza, ni krupnih reci.

— Izvadiste li mu tijelo?

— Ni jesu mogli drugovi!

— Spasoste li mu pušku?

— Spasosmo!

Dido joj izjavi saučešće, a ona reče:

— Neka je njegova smrt srećna za ovu stvar za koju se vi borite!

I ode zatim, bez reci.

Vrhovni štab bio je doneo odluku da se od crnogorskih, hercegovačkih i sandžačkih partizanskih odreda stvore još tri brigade, pa da svih pet brigada

krenu na sever, da udare na glavne komunikacije neprijatelja. Jedan od razloga tog pokreta bio je i da se nabavi municija. Bez municije bilo je prosto nemoguće boriti se. Jedna devojka, borac Sandžačkog odreda, u borbi na Pivi s četnicima pucala je do poslednjeg metka, a kad su se četnici sasvim primakli da je živu uhvate, skočila je u kanjon Pive.

Pred zoru 12 juna Vrhovni štab nalazio se u jednoj šumici kraj Velikog jezera ispod Volujka. Još je bio mrak, vatre su se pogasile, samo je fenjer goreo u kolibi napravljenoj od granja. To je Tito čitao izveštaj Koče Popovića koji je kurir doneo pre nekoliko minuta. Teška vest: 50 drugova iz Četvrtog bata-ljona Druge brigade poginulo u krvavoj bici s četnicima. Izne-

BEZ IČIJE POMOĆI

333

nađen jedan bataljon na čistini. Druga brigada je za mesec i po dana izbacila iz stroja 500 Italijana, a imala svega 60 mrtvih. A sad u jednoj bici 50 mrtvih. Tito je izišao iz kolibe i počeo da se seta gore-dole. To je činio uvek kad bi došla kakva teška vest. Među mrtvima nalazila se i Anđa, tekstilna radnica, žena Aleksandra Rankovića. Bila je zamenik komesara čete.

Posle jednoga sata kolona Vrhovnog štaba krenula je iz Crne Gore preko Sutješke u Bosnu. Iz pravca Gacka čuli su se topovi. To su Italijani s četnicima pokušavali da preseku otstup-nicu našim brigadama. Vrhovni štab, posle marša od deset časova, zaustavio se na razvalinama jedne stare austrijske karaule. Prvi obrok posle petnaest sati. Mršavo ovčije meso, bez soli. Nema hleba. Skoro svi borci pate od skorbuta. Tito je pozvao Dilasa i sa njim razgovarao o pogibiji Anđe Ranković.

— Kako ćemo obavijestiti Marka? Molim te, učini ti to.

Đilas je posle toga, na parčetu hartije istrgnutom iz jedne školske sveske, sitnim slovima napisao pismo Marku. Dao mi ga je da ga predam kuriru, a ja sam prepisao tekst pisma, kako bi ostalo traga tom tužnom danu:

„Dragi moj Leko, uzeo sam na sebe da ti saopštim jednu bolnu, najbolniju vijest. Meni to pada teško što sam ti — smatram — najbliži. Ali baš zbog te bliskosti — to je najrazumljivije... Tvoj vjerni drug Anđa, koja te toliko voljela, a koja je zasluživala da je volimo svi mi — pala je junačkom smrću 11 juna kod sela Dulića (pravac Avtovac — Golijski Krstac), u borbi protiv četničkih bandi. Zajedno s njom su izginuli i mnogi drugi drugovi.

Ne mislim da te tješim. Niti si ti čovjek za to, niti su vremena za to. Ali hoću da kažem, da znam da ćeš i ovaj — najteži dosada bol — podnijeti čvrsto i mirno. Istina, Anđa je zaslužila da je žališ do vijeka. Jer ti ćeš naći možda druga u životu, možda ćeš s njim biti srećan — nikada čovjek to ne smije isključiti u životu... Ali Anđe, koja je tako bila predano tvoja, nećeš jiaći. Uprkos tome — budi i ovdje čvrst i postojan. Jer ne zaboravi — koliko ti gubiš u njoj, gubi i Partija i samim tim dijeli bol s tobom.

Druže Leko, na kraju nemam ništa da ti kažem. Ako bi ma čija drugarska ljubav mogla da ublaži ovaj bol — onda bi to bila moja i svih nas. Ja je danas osjećam za tebe utoliko više ukoliko je tvoj — pa i moj — bol za Anđom veći.

12 juna 42

Tvoj Đido."

Kad sam ovo pismo prepisao i krenuo komandantu Pratećeg bataljona, "naišao sam na Gojka Kovačevića¹, đaka iz Uzica,

¹ Gojko Kovačević nije se vratio živ iz rata. Ova drugu ranu je preboleo, ali je poginuo 1943 godine.

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

borca Druge proleterske. Poznavali smo se još iz Srbije. Nije napunio ni šesnaest godina. Glas mu je bio tanak kao u devojke. Već je jednom bio ranjen, a sada jaše na konju. Desna butina mu je zavijena. Krv probila:

— Šezdeset nas je izbačeno iz stroja. Podilazili smo jednu stenu, a nas s boka. Anđa je pala pored mene. Silna je bila. Pribrana, išla je ispred nas sviju i samo govorila: „Napred, drugovi!“ Nekoliko je četnika ubila.

Još desetak dana naše brigade koncentrisale su se na padinama Zelengore. Glad je bila strahovita. Na borca je dolazilo svega 70 grama zobenog brašna na dan. Nije bilo soli. Tito je naredio da se čeka s daljim pokretom dok se svi ranjenici ne prikupe. Tih dana dobili smo preko radija izveštaj iz Slovenije da se tamo ustanak razvija veoma uspešno. Stvorena je velika oslobođena teritorija. Kad je ova vest bila primljena, u gustoj bukovoj šumi, na padinama Zelengore, zaorilo se:

— Tripud zdravo za Bevca1!

Tačno 24 juna 1942 krenule su brigade pod komandom druga Tita sa ove prostorije na sever, prema zapadnoj Bosni. U svom nadiranju razorile su važnu železničku prugu Sarajevo—Jadransko More na širokom frontu, zatim oslobodile Konjic, Prozor, Livno i mnoge druge gradove, spajajući se s partizanima u Bosanskoj Krajini, koji su baš tih dana bili izašli iz teške nemačko-ustaške ofanzive na Kozari i podmuklog četničkog napada.

To je bio najkritičniji period u razvoju našega ustanka. Draža Mihailović zajedno s okupatorom, a uz punu podršku kraljevske vlade u Londonu, napregao je sve snage da uništi Narodnooslobodilački pokret. Na vest da je sovjetska vlada odlučila da svoje poslanstvo kod emigrantske vlade podigne na stepen ambasade, došlo je do velike zabune u našim redovima. Tito je 11 avgusta poslao sledeću depešu u Moskvu.

„Podizanje pretstavništva jugoslovenske vlade u Moskvi na stepen ambasade proizvelo je kod svih rodoljuba Jugoslavije, a naročito u redovima naše Armije, težak utisak, naročito po tome što je to učinjeno u vreme kad izdajnička vlada Jugoslavije otvorenoj saraduje sa okupatorima, nagrađuje sve dželate koji su ogrezli u narodnoj krvi i protiv koje mi sada vodimo borbu na život i smrt isto tako kao protiv okupatora. Jugoslovenska vlada demonstrativno i otvoreno juče je odlikovala popa Perišića, Dujića i mnoge druge četničke krvnike.

/

Time se jako otežava naša Narodno-oslobodilačka borba. Svi kolebljivi elementi i otvoreni neprijatelji naše borbe citiraju to

1 Pseudonim Edvarda Kardelja.

BEZ IČIJE POMOĆI

ne kao priznanje našoj narodnoj borbi sa strane sovjetske vlade, već kao priznanje politici jugoslovenske vlade u Londonu. Zar se ne može ništa učiniti da sovjetska vlada bude bolje obavještena o izdajničkoj ulozi jugoslovenske vlade i o onim natčovečanskim stradanjima i teškoćama našeg naroda koji se bori protiv okupatora, četnika, ustaša itd.? Zar ne verujete u ono što vam svakodnevno javljamo? Pitaju nas sa svih strana šta to znači, pa kako mi to da objasnimo? U redovima naših boraca već se počinje osećati malodušnost. To može imati užasnih posledica za svu našu borbu.

Podvlačimo: Jugoslovenska vlada saraduje sa Italijanima otvoreno, s Nemcima maskirano. Ona je izdajnička u odnosu na naš narod i na Sovjetski Savez. Mi smo uvereni da Intelligence Service pomaže takvu politiku..."

Iz Moskve je došao, početkom septembra, ovakav leden odgovor:

„Saopštite hitno kratak sadržaj dokumenata koja imate o ulozi Draže Mihailovića. Proverite dobro autentičnost tih dokumenata. Može biti da su okupatori osobito zainteresovani da raspaljuju međusobnu borbu između partizana i četnika. Nije isključeno, da neki dokumenti mogu biti smišljeno isfabrikovani od strane samih okupatora."

Tito je 9 septembra ponovo postavljao pitanje:

„Zašto moskovska radio-stanica na srpskohrvatskom jeziku ne govori o ovim zverstvima četnika? Zašto ona ne populariše našu borbu? To mnogi pitaju i s pravom traže bar moralnu podršku. Mnogi su nezadovoljni emisijama te radio-stanice na srpskom jeziku."

Koji su uzroci što Radio-Moskva nije hteo da govori istinu o Draži Mihailoviću, koji su uzroci što nam iz SSSR-a nije bila slata makar i simbolična materijalna pomoć?

Još početkom 1942 iz Moskve su nedvosmisleno odgovorili da su tome uzrok njihovi odnosi sa jugoslovenskom emigrantskom vladom. U arhivi jugoslovenske ambasade u Moskvi nađeni su izvesni dokumenti koji bacaju jak mlaz svetlosti na odnose između Moskve i kralja Petra u ovom periodu rata. Jedan od tih dokumenata jeste telegram predsednika kraljevske vlade Slobodana Jovanovića Draži Mihailoviću (Vrhovnoj komandi) od 30 novembra 1942. Kopija tog telegrama poslata je svim kraljevskim ambasadama i poslanstvima, pa i ambasadi u Moskvi. Donosim ovde prepis tog telegrama kako ga je primila ambasada u Moskvi, 11 januara:

336

PKILOZI ZA BIOGRAFIJU

„Str. D. Br. — 40 od 11 januara 1943 god.

V. K. Br. 152 od 30 novembra 1942:

Rusi predložili slanje svojih viših oficira u vaš štab, organizaciju neposredne veze sa vama, obrazovanje vaše eskadrile u Rusiji za dotur pomoći vama, zajedničke radio-emisije. Predlog odbili. Tražimo prethodno, prvo, da se odmah obustavi kampanja preko radija i štampe protiv jugoslovenske vojske pod vašom komandom. Drugo, da se pozovu partizani da ne napadaju odrede naše vojske. Treće, da se stave partizani pod vašu komandu. Tek posle ovoga može biti razgovora o daljoj saradnji. O daljem toku obavestićemo vas. — Jovanović."

Izgleda da su se o gornjim pitanjima vodili pregovori između kraljevske jugoslovenske vlade i sovjetskog ministarstva inostranih poslova, što se vidi i iz dole navedenih telegrama, nađenih u jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi:

Sifrovani telegram

London 18 novembar 1942

Kujbišev 19 novembar 1942

Za vojnog izaslanika.

Predsednik vlade svojim str. pov. br. 958 izveštava:

Veza vaš str. pov. br. 40

Potrebno je obustaviti kampanju protivu Mihailovića pre svakog sporazuma, pa tek onda se može govoriti o saradnji. Bilo bi dovoljno zasad pozvati partizane da se ne tuku protivu Mihailovića. Bilo bi od neocenjive važnosti narediti

partizanima da se u našoj zemlji stave pod Vrhovnu komandu, koja jedino može da poveže sve napore.

Po redu imale bi se postići tri etape:

Obustaviti preko štampe i radija napade na Mihailovića.

Pozvati partizane da se ne bore protivu njega, i

Pozvati partizane da se svi stave pod Vrhovnu komandu.

Tek posle ovoga moglo bi se govoriti o slanju ruskih oficira u štab Vrhovne komande.

Str. pov. br. 567

Ninčić

Sifrovani telegram

London 1 decembra 1942

Kujbišev 1 decembra 1942

Pretsednik vlade dostavlja vam sledeći telegram:

Lično za vojnog izaslanika.

Ni o kakvoj saradnji ne može biti govora dok se kampanja protiv generala Mihailovića ne obustavi, jer je ona u najvećem jeku. Kao prethodan korak za dalji rad situacija na terenu zahteva obustavljanje ove kampanje. Na ostvarenju ciljeva iz moga tele-

»u X

DIR3ČIONE GBT.DEDLA P.S. /''''''- 18 giugnc 1943-1X1

Divisione JUG, -Alleg.1-

K.443/205263

AITO

RR.PREFETTURE REGNO R. QUESEURJi BI ROMi g pcr conpscenzas

COM/NDC SUPRMO SBL P.

.21

OGGEEIO:- Broz Iosip (detto Tito) di PranjQ.

Li scguito alla lottera n.443/203175 in data 6.5•«•», si traaettc altra oopia dlla foto= grafia del noainato in oggetto.

Pol CAPO DS&LA POLIZIZ

FAKSIMIL POTERNICE MINISTARSTVA UNUTRAŠNJIH POSLOVA ITALIJE

ZA DRUGOM TITOM

BEZ IČIJE POMOĆI

337

t'r.

C\L

f

ci —

H41

7

+7 rH,

|a. |

FAKSIMIL PISMA LOLE RIBARA SLOBODI TRAJKOVIC. LJUDI KOJI

SU CUVALT

PISMO IZ KONSPIRATIVNIH RAZLOGA PREPRAVILI SU DATUM PISMA,
PA SU
UMESTO SEPTEMBAR 1941 STAVILI SEPTEMBAR 1940
grama str. pov. br. 958 treba da se upute svi napori poslanika i vojnog
izaslanika.

Str. pov. br. 579

Ninčić

Sifrovani telegram

Ministarstvu inostranih poslova London.

U vezi vašeg telegrama str. pov. br. 579

Molim držati me u toku kampanje protiv generala Mihailo-vića. Ovde u Rusiji nije moguće pročitati ni čuti išta protiv Mi-hailovića. Ako se kampanja vodi po inostranoj štampi, ona se ovde ne prenosi. Šta više, neupućeni ljudi iz ovdašnjeg Ministarstva inostranih poslova govore o Mihailoviću kao o narodnom heroju. Jedino što je ovde primetno, to je da se ime njegovo ne pominje u štampi ni preko radija.

Kujbišev 3 decembar 1942

Str. pov. br. 49

Dok se ovakva zavera kovala protiv Narodnooslobodilačkog pokreta i Narodnooslobodilačke vojske, u zemlji su i dalje be-snele borbe s okupatorom i domaćim izdajicama, pa su im za-davani sve novi i novi udarci. U slavu 25-godišnjice Oktobarske revolucije Tito je naredio da osam partizanskih brigada napadnu Bihać. Naređenje je bilo izvršeno. Oslobođeno je 500 kvadratnih kilometara teritorije, uništeno oko 700 ustaša, a zarobljeno 800 domobrana i 135 oficira. Zaplenjene su 4 haubice, 3 protivkolska topa, 1 brdski, 16 teških mitraljeza, preko jedan milion metaka, dva vagona topovskih granata i mina, nekoliko hiljada pari cipela i šinjela.

Tako se rat u Jugoslaviji sve više razgarao, Narodnooslo-bodilački pokret sve više bujao, bila je stvorena Narodnooslo-bodilačka vojska s divizijama i korpusima. Trebalo je obezbediti dotadašnje tekovine borbe, trebalo je narodu dati jasnu perspektivu kako će Jugoslavija izaći iz ovog rata, kako će se spre-čiti da ikad više bude slaba i razjedinjena zemlja u kojoj se vlada u interesu šačice kapitalista i velikoposednika. Pojedini četnički demagozi pokušavali su da unesu zabunu u narod. U isti mah dok su saradivali s okupatorom, štampali su letke u kojima su optuživali partizane da su trockisti, da ne slušaju Staljina. Evo jednog takvog letka koji je pronađen prilikom uništenja četničkog štaba „Karađorđe", koji se nalazio u Gračacu, u Lici, zaštićen italijanskim žicama:

„Četnički pokret ne misli ma i jednog sekunda da se nastavi 23-godišnja nenarodna, socijalno-ekonomska ajdučija iz Jugoslavije. Četnički pokret nastavlja nacionalnu i seljačku revoluciju koju

22

338

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

je otpočeo Karađorđe i hoće da stvori nacionalnu državu za čitav narod, a ni za kakve klike i grupe egoista i privrednih hajduka.

Partizane ne priznaje ni Rusija. — Oni vođu svih naših nacionalnih snaga u zemlji, generala Dražu, nazivaju izdajnikom. Oni otkazuju svaku poslušnost Staljinu (koga su u jednom letku osudili na smrt, jer je paktirao sa Engleskom i Amerikom), zbog toga što je naredio da se stave pod komandu Dražinu i da se potčine njegovoj volji. 1

Mi ne možemo uticati na ishod rata. — Sudbinu rata će odlučiti borba velikih naroda, milionske armije, a ne mi. Zato sačuvajmo srpski narod od istrebljenja. ...Dakako nije niko toliko naivan, da bi se nadao, da bi okupator mogao drukčije postupiti. Okupator koji reprezentira jednu velevlast, oružjem moderno snabdeven, ne može valjda voditi dugotrajne procese, istražujući poreklo napada, osobe krivnje i slično, već, u očuvanju svojih vojnika koji su nekoliko godina na bojištu — mora postupati po ratnom pravu i prekom sudu, odnosno putem hitne samoodbrane..."

Neposredno posle bitke za Bihać i osnivanja naših divizija, drug Tito je poslao jedan telegram u Moskvu u kome ju je obavestio da će se sastati Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije:

„Mi smo dosad obrazovali osam divizija po tri brigade svaka, na teritoriji Bosne, Hrvatske i Dalmacije. U ostalim oblastima Jugoslavije pristupili smo formiranju brigada od jačih partizanskih odreda. Mnogobrojni partizanski odredi i bataljoni sa svojim štabovima ostaju za partizansku akciju. Sve su te divizije lepo naoružane sve do artiljerije. To je oružje oteto u toku bojeva sa okupatorom. Te divizije ne zovu se više partizanskim, već udarnim divizijama Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije.

Mi ćemo sada obrazovati nešto kao vladu, a zvaće se Narodni komitet oslobođenja Jugoslavije. U komitetu će biti pretstavljene sve narodnosti Jugoslavije iz raznih ranijih partija/'

Međutim, u Moskvi su smatrali da NKOJ nikako ne srne da ima karakter vlade, nego da bude isključivo opštepropa-gandno telo:

1 Ovo optuživanje da su partizani trockisti nije moglo slučajno da padne na pamet seoskom popu i četničkom komandantu Đujiću. Jedna je tu stvar veoma karakteristična. Glavni savetnik i komandant popa Bujica bio je Ilija Trifunović—Birčanin, za koga su postojale jake indicije da je bio u kontaktu sa sovjetskom obaveštajnom službom. O tome postoje i izvesni dokumenti.

BEZ IČIJE POMOĆI

339

„Stvaranje narodnog komiteta oslobođenja Jugoslavije vrlo je potrebno i vanredno važno. Dajte obavezno tome komitetu opšte-npcionalni jugoslovenski i opštepartijski antifašistički karakter, kako po njegovom ličnom sastavu, tako i po njegovom radnom programu. Nemojte smatrati taj komitet kao nekakvu vladu, već kao politički organ narodno-oslobodilačke borbe. Nemojte ga suprotstavljati ju-goslovenskoj vladi u Londonu. Na ovoj etapi nemojte podizati pikanje ukidanja monarhije. Ne postavljajte parolu republike. Pitanje o režimu u Jugoslaviji, kako ga vi shvaćate, rešavaće se posle razbijanja italijansko-nemačke koalicije i posle oslobođenja zemlje od okupatora."

Tito je odgovorio teška srca 29 novembra:

„S vašim savetom koji ste dali u telegramu mi se slažemo i tako ćemo postupiti. Ali moram vam saopštiti da je baš sa strane građanskih aktivista jugoslovenska vlada u Londonu osuđena kao izdajnička, a takođe i sa strane celog prisutnog naroda. Ma da mi i ne smatramo ovaj Izvršni odbor kao neku vladu on će ipak imati da se stara o svim pitani ima državnoe života i da se brine o frontu, pri čemu će ga pomagati narodno-oslobodilački odbori koji su stvoreni gotovo u svima oblastima na oslobođenoj i neoslobođenoj te-ritnrii. Kod nas nema drugih vlasti osim t'h odbora i vojna vlast radi borbe. Zasedanje je sazvaio Vrhovni štab

Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, koji uživa ogroman autoritet u celoj zemlji."

Skupština AVNOJ-a imala je veliko dejstvo u čitavoj Jugoslaviji, iako je narod od nje očekivao više, a naročito jasan i nedvosmislen stav prema monarhiji, izbegličkoj vladi i posle-ratnom uređenju zemlje.

Na neprijateljskoj strani ponovo su bile vršene velike pripreme za konačno likvidiranje glavnine Narodnooslobodilačke vojske, za novu ofanzivu, neuporedivo snažniju od svih dotadašnjih. Još u novembru 1942 godine Hitler je bio pozvao u svoj Glavni stan na Istočnom frontu, u Vinici, general-pukovnika Alexandera von Lohra, komandanta nemačke Dvanaeste armije, a kasnije komandanta čitavog nemačkog jugoistočnog fronta, čije su trupe trebale da budu osnovna snaga u toj ofanzivi. Ovom sastanku prisustvovao je i Ante Pavelić. Tu je utvrđeno da se preduzme nova ofanziva, s tim da se pozovu i Italijani da učestvuju u ofanzivi. Mesec dana kasnije, 18 ili 19 decembra, Hitler je u Rasten-burgu, u Istočnoj Pruskoj, održao konferenciju s Ribbentropom i Keitelom, Cianom i Cavallerom, takođe u cilju priprema Četvrte ofanzive. Plan te ofanzive definitivno je razrađen

3 ja~

22*

340

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

nuara 1943 u Rimu, u prisustvu maršala Cavallera, načelnika italijanske Vrhovne komande, general-pukovnika von Lohra, nemačkog vrhovnog komandanta Jugoistoka, generala Ambro-sija, načelnika italijanskog generalštaba, generala Roatte, komandanta italijanskih oružanih snaga u Sloveniji i u Dalmaciji, generala Pirzija Birolli, komandanta italijanskih trupa u Crnoj Gori i guvernera Crne Gore, generala Dalmazza, komandanta italijanskih oružanih snaga u Albaniji, generala Gelosa, komandanta italijanskih trupa u Grčkoj i pukovnika Montezemola iz italijanske Vrhovne komande. Prema nekim podacima, za vreme ovih većanja u Rimu, tamo je boravio i četnički pret-stavnik Jevđević.

Dok su vršene ove pripreme za uništenje Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, a u tim pripremama su četnici Draže Mihailovića dobij ali vidnu ulogu, pregovori između sovjetske vlade i kraljevske emigrantske vlade o slanju pomoći Draži Mihailoviću bili su u punom jeku — kako se vidi iz datuma napred navedenih telegrama jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi.

U isto vreme u čitavoj savezničkoj štampi vođena je velika propaganda za Dražu Mihailovića. Tito je u telegramu od 13 decembra protestovao:

„Članak u „New York Timesu" obična je izmišljotina... U Crnoj Gori nema nijednog nemačkog vojnika, već samo Italijana, s kojima je Mihailović u savezu. Oni su dobili iz ruku Italijana vlast u celoj Crnoj Gori kao nagradu što su pomogli izbacivanju većeg dela naših partizana iz Crne Gore... Sve ostalo je takođe laž... Ja sam već nekoliko puta molio da učinite sve kako bi nama u Jugoslaviju došla jedna komisija svih saveznika, koja bi se uve-rila o stvarnoj situaciji i o izdaji Mihailovića. Prosto je do odvratnosti drsko kad Englezi hvale Mihailovića koji je sve svoje četničke jedinice stavio u službu Italijanima i Nemcima protiv kojih se Englezi i Amerikanci bore. Mi bez obzira na sve žrtve rušimo železničke pruge da neprijatelj ne bi mogao slati trupe i materijale u Afriku, a četnici Mihailovića čuvaju te železničke pruge."

U međuvremenu, neprijateljske pripreme za Četvrtu ofan-zivu bile su završene i ona je otpočela u drugoj polovini januara 1943 godine. Sa severa su nadirale nemačke divizije: 7 SS Prinz Eugen, 369 legionarska Vražja divizija, kao i 714 nemačka divizija. Sa istoka je napadala 717 nemačka divizija. A italijanski Peti korpus s divizijama „Lombardia“, „R“ i „Sas-sari“, zajedno sa četnicima, imali su da udare sa zapadne strane. Glavni udarac bio je uperen na oslobođenu teritoriju u zapad-

BEZ IČIJE POMOĆI

341

noj Bosni i Lici. To je brdovit planinski teren, gusto pošumljen, s pojedinim kraškim poljima.

Neprijatelj je imao na raspoloženju i jake snage avijacije. Vrhovni štab je odmah izradio svoj plan operacija. Odlučeno je da se neprijatelju pruža najžešći otpor, ali da se ne primaju frontalne borbe po svaku cenu. Izdato je naređenje svim jedinicama u ostalim krajevima Jugoslavije da otpočnu danonoćne napade na neprijateljske komunikacije i garnizone. Istovremeno je Vrhovni štab naredio da se Prva proleterska, Druga proleterska i Treća divizija prikupe u cilju probijanja obruča na jugu i prodora u Hercegovinu i Crnu Goru, koje su tada bile pod potpunom okupacijom neprijatelja. Znači, iz neprijateljske ofanzive preći u našu ofanzivu.

Veliku teškoću za manevrisanje partizanskih divizija pretstavljalo je nekoliko hiljada ranjenika, koji su ležali u raznim bolnicama na oslobođenoj teritoriji pa se nisu mogli ostaviti da padnu neprijatelju u ruke. Neprijatelj je gotovo bez izuzetka odmah ubijao sve naše ranjenike. Zato su ranjenici bili po-deljeni u posebne bataljone; oni s lakšim ranama, koji su mogli sami da se kreću, u jednu vrstu bataljona, teži ranjenici, koji nisu mogli da hodaju ali su mogli da jašu — u takozvane konjičke bataljone i, najzad, oni najteži — na nosila. Svi ranjenici bili su naoružani puškama za slučaj da budu napadnuti od neprijatelja.

Drugi ogroman problem pretstavljao je narod s oslobođene teritorije. Niko nije hteo da ostane da dočeka neprijatelja. Nemci su ulazili u pusta sela. A narod je bežao kako je stigao. Na planinskim stazama, prekrivenim snegom, najčešće se mogla videti porodica od deda i bake s unučićima. Ispred njih krava, po kojoj je prebačena kakva plahta. To je bilo sve što su uspjeli da spasu ispred nemačkih tenkova. Otac i majka u partizanima. Broj izbeglica rastao je iz dana u dan. On se uskoro popeo na preko sto hiljada ljudi. Svi su putevi bili zakrčeni, pa je to ometalo i pokrete vojske. Postavljao se i problem ishrane. Na oslobođenoj teritoriji bilo je ionako malo hrane. Zatim problem smeštaja. U ranijim ofanzivama neprijatelj je spalio sva sela na oslobođenoj teritoriji. Poslednjih meseci jedva se bilo nešto obnovilo. A sad su nagrnule hiljade i hiljade porodica. Najveći deo njih provodio je ceo dan i noć napolju, na ciči zimi. Kad bi se ujutro kolona izbeglica ponovo svrstala, uvek su ostajala na noćištu mrtva dva-tri zgrčena starca i starice. Nemačka avijacija bila je posebna opasnost za izbeglice. Duge kolone bile su odlične mete za bombardovanje malim bombama za žive ciljeve, kao i za mitraljiranje.

Neprijatelj je na severu navaljivao svom snagom. Žestoke borbe bile su u toku. Tito je 31 januara 1943 pitao Moskvu:

342

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

„Ja moram ponovo da vas pitam: zar vam nikako nije moguće da nam pružite makar kakvu pomoć? Stotini hiljada izbeglica preta gladna smrt. Zar posle 20 meseci herojske, gotovo natčovečanske borbe nije moguće naći načina da nam se pomogne? Dvadeset meseci mi se borimo bez najmanje materijalne pomoći ma s koje strane. Ja vas uveravam da ovaj naš divni herojski narod Bosne, Like, Korduna, Dalmacije u potpunosti zaslužuje maksimalnu pomoć. Kod nas je počeo pegavi tifus, a nemamo lekova, naš narod skapava od gladi, ali ne ropće. Taj gladni narod daje našim borcima poslednji zalogaj hleba, a sam skapava od gladi, daje poslednju čarapu, košulju ili obuću, a sam ide go i bos po ovoj zimi. Učinite sve što možete da nas pomognete.“

Iako se nemačka ofanziva razvijala svom žestinom, mere koje je Vrhovni štab pripremio pokazale su se efikasnim. Tri proleterske divizije udarile su na jug, oslobodile grad Livno, pa Imotski, zaplenile velike količine oružja, a zatim se ustremile na dolinu reke Neretve, gde su se nalazile jedinice itali-janskog Šestog korpusa, utvrđene u nekoliko gradova. Nemce, koji su nadirali sa severa trebalo je zadržati, a zatim razbiti italijanski obroč na Neretvi i tuda se probiti.

Napad na grad Prozor, gde se nalazio utvrđen jedan puk italijanske divizije „Murgia“, bio je silovit, ali grad nije mogao biti zauzet prve noći. Preko dana vladalo je zatišje, a iduće noći ponovo su naši bombaši krenuli na italijanske bunkere. U zoru pobeda je bila izvojevana. Italijanski puk se predao, a naše jedinice su grunule dalje u dolinu brze Neretve, gde su redom padali italijanski garnizoni jedan za drugim. U roku od tri dana bila je razbijena čitava italijanska divizija „Mui'gia“, zaplenjeno 15 tenkova, veliki broj topova, velika količina municije, hrane, sanitetskog materijala. Bilo je skoro dve hiljade zarobljenih itali-janskih vojnika samo na ovom sektoru.

Naše proleterske divizije mogle su lako da forsiraju Neretvu i da se izgube u crnogorskim planinama. Ali trebalo je spasti ranjenike, čiji se broj već peo na 4.500. Evakuacija je išla sporo. Trebalo je spasti i stotine hiljada starih seljaka i seljanki s decom, koji su se takođe povlačili pred neprijateljem. Milosti nije bilo u ratu. Na nekoliko mesta neprijatelj je naišao na zbegove i pobio sve živo. 1

1 Jedna dalmatinska jedinica našla je u jednoj pećini grupu od pedesetak izmasakriranih seljanki sa decom. Samo je 4edno malo dete ođ godine dana bauljalo među leševima. Čudnim slučajem ostalo je pošteđeno u pokolju.

Partizani su uzeli dete sa sobom; jedna bolničarka ga je negovala.- Detetu se nije znalo ime. Toga dana došla je vest da su Rusi na Istočnom frontu oslobodili od Nemaca grad Vjazmu. Neko je predložio da se dete prozove Vjazma. Mala Vjazma je 1944 godine bila

BEZ IČIJE POMOĆI

343

Tito se nalazio tih dana sa svojim štabom u jednoj maloj vodenici, nedaleko od reke Neretve. Zatekao sam ga kako se seta gore-dole pored potočića. Kad smo se pozdravili, pitao me je kako je s ranjenicima. Izneo sam mu situaciju i ukazao mu naročito na položaj izbeglica. Tito mi je pokazao depešu koju je bio dobio iz Moskve kao odgovor na naš zahtev da nam se u takvoj situaciji pomogne: „Vi ne smete ni za trenutak da sumnjate da bismo mi, kad bi postojala ma i najmanja mogućnost da se ukaže materijalna pomoć vašoj divnoj herojskoj borbi, to davno učinili.“

Sovjetski narod, zajedno sa svima rukovodiocima, sav u potpunosti stoji na vašoj strani, prepun ushićenja i dubokih bratskih simpatija za Narodnooslobodilačku vojsku.

Mi smo (neodnokratno?) lično s Josifom Visarionovičem pretresali o načinu i sredstvima da vam se ukaže pomoć. Nažalost, do sada nije pošlo za rukom da se taj zadatak uspešno resi. zbog nesavladljivih tehničkih (za samolet?) teškoća (nekoliko reci IOŠ3 dešifrovano)... mogućnost poslati pomoć.

Čim se stvore te mogućnosti, učinićemo sve najnužnije.

Zar vi možete sumnjati u to?

Molim vas da pravilno shvatite postojeću situaciju i da razjasnite to drugovima borcima. Ne žalostite se, već napregnite sve svoje snage da biste izdržali sadašnju vanredno tešku probu. Vi vršite veliko delo koje naša sovjetska zemlja i svi slobodoljubivi narodi neće nikada zaboraviti.

Bratski pozdrav vama i svima drugovima najlepše želje u toj herojskoj borbi protiv prokletog neprijatelja."

Tito mi je posle toga u nekoliko reci izneo plan naših daljih operacija.

Sačekaćemo sve ranjenike, na Neretvi ćemo porušiti sve mostove, tako da neprijatelj stekne utisak da smo odustali od namere da forsiramo reku. Zatim ćemo osnovne snage baciti na sever i Nemce potisnuti što dalje, a onda iznenadno napraviti prodor preko Neretve.

Titova zamisao brzo je bila sprovedena u život. Nemačke divizije na severu bile su iznenađene našim protivudarom. U bitku smo uveli i onih 15 tenkova zaplenjenih od Italijana, kao i svu artiljeriju koju smo zaplenili u bici na Neretvi. Nemci su bili potisnuti punih 15 kilometara, zarobili smo ih priličan broj, među njima i jednog potpukovnika. Gledao sam toga Prusa. Držao se mirno i pribrano. Samo mu se otelo jedno pitanje:

poslata u Italiju na lečenje u jednu savezničku bolnicu. Godine 1952 'jvela je kod jedne dalmatinske porodice. Vjazma ima deset godina i još uvek je bolešljiva.

344

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Ma otkuda vam onolika artiljerija?

— Zaplenili smo je od vaših saveznika, Italijana. Odmahnuo je rukom i rekao ironično:

— O liebe Italiener!

Kad su Nemci bili potisnuti, Druga dalmatinska brigada dobila je naređenje da izvrši proboj na Neretvi i uspostavi mostobran. Na drugoj strani reke i na susednim visovima Prenja nalazilo se oko 15.000 četnika Draže Mihailovića, koje je italijanska komanda hitno poslala da onde zatvore front posle poraza divizije „Murgia". Četnici uopšte nisu očekivali naš napad, misleći da se probijamo na sever. Preko jednog srušenog železničkog mosta, koji se strmo peo iz reke na drugu obalu, uspuzala se jedna grupa Dalmatinaca s otšrafljenim bombama u zubima. Uzveravši se tako do vrha mosta, gde se nalazio četnički bunker, ovi bombaši ubacili su u nj dve bombe i hitro uskočili unutra. Posle svega tri minuta borbe mostobran je bio uspostavljen. Odmah zatim naši pionirci napravili su drveni most uz ruševine starog gvođenog mosta, pa su jedinica za jedinicom, trčećim korakom, prelazile reku i grabile na drugu obalu, proširujući mostobran. U zoru su prve jedinice već bile izbile na planinske visove s one strane reke, goneći razbijene četnike.

Zatim su došle na red kolone ranjenika. Sedam dana trajao je ovaj prelaz preko Neretve. Nemačka i italijanska avijacija svakodnevno su zasipale most bombama, ali se prelaz nastavljao. Bio je iznesen i poslednji ranjenik i naša poslednja jedinica povukla se preko mosta.

Nemački komandant Jugoistoka, general Alexander von Lohr, ovako je govorio o ishodu ove operacije, u zapisniku svog saslušanja, kad je bio zarobljen 1945 godine:

„Partizanima je uspelo da se prebace preko Neretve i da se do poslednjeg čoveka povuku u severni deo Crne Gore. Oni su se probili na otseku fronta koji su držali Italijani i četnici. Nije bilo nikakvog plena ni zarobljenika. Nijedan partizanski ranjenik, pa čak ni poginuli nije pronađen, iako su, sudeći po našim krvavim gubicima, i partizani morali da imaju gubitke u većem broju.”

Posle proboja na Neretvi, partizanske divizije brzo su prodirale kroz Hercegovinu i Crnu Goru, oslobađajući grad za gradom. Samo je s ranjenicima bilo teško. Udarila je velika epidemija pegavca, a stanovalo se u selima u kojima je većina kuća izgorela. Lekova gotovo uopšte nije bilo. Hrana vrlo slaba. Oni koji su izdržali pegavac naročito su patili od gladi. Bio sam očevidac ovakvih prizora: seljak ore njivu i seje zob, a čim se udalji s nje, ranjenik ili tifusar baca se na zemlju i prstima

BEZ IČIJE POMOĆI

345

traži zrnevlje zobi. Pegavac nam je u martu i aprilu 1943 od-neo više žrtava nego što smo imali u borbi s neprijateljem.

U drugim krajevima Jugoslavije, koji nisu bili obuhvaćeni ofanzivom, partizanske jedinice vršile su žestoke napade na neprijatelja, a naročito u Slavoniji, kojom prolazi glavna železnička magistrala na Balkanu u pravcu istok-zapad. Ova pruga bila je napadnuta i saobraćaj zaustavljen za duži period. Ustanak se širio i u Makedoniji.

Pobeda u ovoj ofanzivi, kao i razmah partizanskog pokreta u drugim krajevima naše zemlje, naterali su Hitlera da odmah počne s pripremama za novu, petu po redu, ofanzivu protiv partizana. Oko 15 maja ta je ofanziva otpočela protiv triju proleterskih divizija i još nekih jedinica koje su se nalazile s Vrhovnim štabom na granici Crne Gore i Bosne. Neprijatelj je izvršio vrlo dubok obuhvat. Ukupno je u toj ofanzivi učestvovalo dvanaest nemačkih i italijanskih divizija i jedan bugarski puk. Borbe su bile neobično žestoke. Nemci se više nisu držali samo komunikacija, nego su išli po terenu, po planinskim visovima, kao i mi. Osim toga, organizovali su snabdevanje svojih jedinica vazdušnim putem. Na pojedinim sektorima bili su se snažno utvrdili. Iako nije dugo trajala, ova ofanziva je po svojoj žestini prevazilazila sve one ranije.

Bližio se dan odlučnog prodora u Petoj ofanzivi. Sve teško oružje smo zakopali.

Glad nas mori, ali najteži od svega su nam nemački avioni. Kad bismo imali samo nekoliko protivavion-skih mitraljeza! To je prva stvar koju smo tražili od savezničke misije kad se pre tri nedelje spustila kod nas. Ali, nikakvog: odgovora. Osmoga juna, Vrhovni štab, po prelasku preko Sutješke, zalogorovao je u gustoj šumi na strmom bregu nedaleko od Suhe.

Tito sedi na kamenu i čita poslednji izveštaj s položaja::

..Druga dalmatinska nastavlja žestoke borbe na Barama. Nemci stalno vrše juriše s Gornjih Bara u pravcu Donjih. U jednom trenutku jedno nemačko odeljenje bilo je probilo naše položaje i došlo na nekoliko stotina metara do ulaza u Suhu gde

se nalazio sama štab brigade s nekoliko kurira. Srećom, tu je bio jedan teški mitraljez, pa su Nemci bili odbijeni. Druga divizija je juče izdala na-ređen'e štabu Druge dalmatinske da se ovi položaji moraju očuvati po svaku cenu dok ne stignu pojačanja. Dalmatinci su imali ogromne gubitke prilikom izvršenja ovog zadatka. Samo iz Drugog bataljona izbačeno je iz stroja 128 drugova. Komandant ovog bataljona Dušan Filipović i komesar Đuro Bošković izvestili su štab brigade-da su izgubili dve trećine svoga ljudstva. Nemci nadiru sve jačim snagama i sve upornije.

346

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Mi smo izgubili dve trećine ljudstva, ali računajte na nas kao da smo u punom sastavu!"

U tom trenutku nemačke haubice počese da biju šumu u kojoj se nalazio Vrhovni štab. Tito nam objašnjava gde će koje zrno da padne, a posle kaže:

— Sutra će biti mnogo i aviona i topova. Nijemci stalno bacaju pojačanja na Zelengoru.

Aleksandar Ranković—Marko sedi na jednom oborenom drvetu nedaleko od mene i govori:

— Nikad u teškoj situaciji nismo bili. Mnogo ćemo kadrova sada izgubiti... I to baš u ovoj situaciji. Treba samo preći ovu prepreku, izići čitav iz ove ofanzive, pa će sve poći na bolje. Situacija se i na međunarodnom planu znatno poboljšava. U naše najšire mase prodreće misao da je kraj rata blizu, uslovi za mobilizaciju biće veoma povoljni. Samo treba sačuvati kadrove koje smo za ove dve godine s toliko krvi izgradili, a sada se nalaze u smrtnoj opasnosti da budu uništeni!

Markove reci prekide kurir iz naše radio-stanice koji je doneo radiogram generala Alexandera, komandanta engleskih snaga na Bliskom Istoku:

„Mi vam. šaljem pozdrave i dobre želje u ovom kritičnom trenutku vaše borbe protiv osvajača vaše zemlje. Slaćemo vam sle-dovanja prema našim tehničkim mogućnostima. Ali znajte da se armije saveznika približuju. Naši bombarderi ruše Italiju i Ne-maćku. Invazija Evrope više nije san. Na Istoku Nemci i njihovi sateliti trpe udare od naših ruskih saveznika. Stoga vaša borba u narednim mesecima biće važnija nego ikad."

Znači, ni od saveznika nećemo uskoro dobiti traženu pomoć. Tito se seta od jednog stabla do drugog. Mi nismo po-slednji u ovom našem prodoru. Iza nas su Treća i Sedma divizija. Još 5 juna dobila je Sedma divizija naređenje da s jednim delom ranjenika, AVNOJ-em i Vladimirom Nazorom hitno pođe za nama. Danas im je Tito poslao radiogram da je koci nas situacija vrlo teška, da oni sviju svoja krila i odmah krenu. Ali radio-stanica Sedme divizije danas ne daje nikakav odgovor. Pojavio se radio-telegrafista Veljko Dragičević. Postavio je radio-stanicu malo niže na bregu. Veli da veze nema, a da je sve pokušao! Tito se seta gore-dole i govori:

— Dvije i po hiljade ljudi je u pitanju. Ne možemo ih ostaviti. A ni mi ne možemo dalje držati ove položaje, jer smo svi u opasnosti.

Jedan kurir je poslat čak na Vučevo, gde je štab Sedme divizije. Taj drug je pešačio već punih dvadeset časova, a niko

BEZ IČIJE POMOĆI

347

drugi ne zna put sem njega. Brzo je krenuo s naređenjem, kad ga Tito zaustavi:

— Dajte mu one dvije moje konzerve!

Nema vesti ni od našeg začelja — Treće divizije, koja je na visoravni Pive s velikim brojem teških ranjenika. Đido je poslao 6 juna radiogram da su Nemci u Sandžaku i predlaže da i on krene za nama. Odgovoreno mu je da odmah dođe. On je ipak još jednom pokušao da se probije preko Tare, ali je danas poslao ovaj radiogram:

„Situacija je vrlo teška. Neprijatelj poseo obe obale Tare. Ako nam probijanje ne uspe, borićemo se herojski do poslednieg.”

Znači, Treća divizija će stići kasno. Nemci će potpuno zatvoriti обруč. Moraće se probijati.

U šest uveče Tito je naredio pokret. Za deset minuta čitava kolona bila je spremna. Spustili smo se do Sutješke, pa onda prema Tjentištu. Prolazimo pored Šeste bosanske i Majevičke brigade. One su se strahovito istrošile u ovoj ofanzivi. U Majevičkoj brigadi u stroju je ostala svega jedna četvrtina boraca. To su mahom mladići od 16—17 godina, iznureni, gladni. S jednog konjskog kostura kraj staze oglodan je i poslednji komad mesa.

Kad smo izlazili iz klisure Sutješke i krenuli uz prve obronke prema Milinkladama, preko puta, iz tamnog Kosura, sinule su varnice, nekoliko sekundi kasnije prohujale su preko nas dve granate i udarile u kanjon prepun vojske, nekoliko stotina metara iza nas. Opet su sinula četiri svetla s Kosura. Granate se sručiše bliže. Nemci su sve više skraćivali vatru. Treći put nas zasu zemlja, pogodili su našu kolonu. Tito je bio na čelu. Na začelju je poginuo drug Osmić, koji je u Prateći bataljon došao u Prozoru.

Posle ovog topovi začutaše. Noć je pala, a s njom i kiša. Idemo kroz šumu, ne govorimo ni reci jer su položaji blizu. Vatra se ne sme paliti. Kolona zastaje. Prolaze minuti. Iza nas su naše jedinice koje moraju hitno na položaj. Ispred mene ide čika Janko — Moša Pijade. Nas dvojica smo izgubili vezu i ne znamo u kom pravcu da krenemo. Ne smemo da govorimo, već po kiši ležerno u blato i pipamo po vlažnoj travi i po glibu, ne bi li našli otiske konjskih kopita. Po njima smo pronašli put.

Tako se te noći kolona Vrhovnog štaba pocepala. Dok je čitav bataljon prešao Milinklade i spustio se u dolinu Hrčavke, dotle su Tito, Marko, engleska vojna misija i jedan vod treće čete izbili na vrh Milinklada tek kada je sunce već iskočilo. Tu je drug Tito dao naređenja Vaki Đuroviću, komandantu Četvrte brigade, pa se krenulo dalje. Vrhovni štab je prolazio jednim

.....j

348

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

većim proplankom, izrovanim topovskim granatama i avionskim bombama kad su se pojavili nemački izviđači koji su prosuli desetak bombi za žive ciljeve. Na tom mestu nije bilo zaklona. Svako je legao na zemlju na mestu gde se nalazio. Tu je poginuo puškomitraljezac Petar iz Mrkonjićgrada.

Nemački avioni spustili su se vrlo nisko. Čak su se mogla videti i lica pilota. Pale su prve bombe. Tito se zaklonio iza jedne ogromne bukve, koju je neka oluja još davno oborila. Legao je pored samoga panja, dok je telo ispružio pored obaljenog stabla. Iza njega nalazio se engleski kapetan Stewart. Marko je bio tri-četiri koraka dalje.

Kad je jedna bomba, teška otprilike deset do dvadeset kilograma zafijukala prema mestu na kome se nalazio Tito, njegov pas Luks se u tom trenutku bacio na

glavu druga Tita i zaklonio je svojim telom. Bomba je udarila pravo u panj, na jedan metar iznad Titove glave.

Eksplorzija je bacila u vazduh druga Tita i ostale koji su bili pored njega. Kada se dim razišao, na zemlji je ležalo nekoliko nepomičnih tela. Među njima Đuro Vujuović, pratilac druga Tita, stari španski partizan koji je vojevao 22 meseca u pozadini Frankovih trupa u Spaniji, i engleski kapetan Stewart.

Kasnije mi je drug Tito pričao kako se osećao u tome trenutku:

— Dobro me udarilo... pomislio sam svršeno je... Pritom se malo nasmešio, pa onda nastavio:

— Ja sam se zaklonio iza jedne oborene bukve; kad je bomba tresnula kraj mene i kad me je obavio mrak, učinilo mi se na trenutak da sam poginuo. Moj pas Luks, koji mi je svojim tijelom pokrio glavu, ležao je raskomadano... Malo dalje engleski kapetan Stewart, noge mu strče uvis... Još dalje Đuro... Usred te pustoši pogled mi je pao na jedno slomljeno drvo, na kome je žalostivo piskutala mala šumska ptičica. Eksplorzija joj je prebila nogu i povrijedila krila... To malo stvorenje stajalo je na jednoj nozi i lepetalo krilcem. Taj prizor mi se duboko urezao u pamet... Onda mi je prišao Marko i uhvatio me ispod ruke...

Nemački avioni su čitavog 9 juna zasipali Milinklade bombama, dok su nemački pešaci vršili juriš za jurišem na sam vis. Hercegovačka brigada odbijala je nalete. Toga dana na Milinkla-dama pao je veliki broj ljudi. Među njima i Vako Đurović, komandant Četvrte crnogorske brigade.

Predveče drug Tito i Marko sišli su u Hrčavku. Prišao sam Titu. Leva ruka bila mu je proturena kroz maramu svezanu oko vrata. Pitao me je:

— Čuo sam da je danas ranjena Olga. Kako joj je? Bližio se čas pokreta. Tito je diktirao radiogram za Moskvu:

BEZ IČIJE POMOĆI

349

„Mi se još nalazimo u teškom položaju. Neprijatelj se ponovo trudi da nas opkoli. Na putu našeg nastupanja u pravcu centralne i istočne Bosne neprijatelj je zauzeo i utvrdio sve visove, gde je postavio artiljeriju, mitraljeze i manje garnizone, a glavninom trupa pokušava da nas opkoli i neprekidno napada sa svih strana. Neprijatelj trpi veoma velike gubitke, a i mi takođe, osobito od avijacije... Naš je položaj težak, ali mi ćemo izaći iz tog položaja ma da sa teškim žrtvama. Neprijatelj vrši krajnje napore da bi nas uništio, ali to mu neće uspeti. Molimo za vašu podršku u ovoj najtežoj probi.”

Po mrklom mraku krenuli smo uz strmu Debelu Ravan. Svi smo ćutali.

Ja sam pridržavao ranjenu Olgu da se ne oklizne sa staze. U daljini su potmulo odjekivale bombe i resko cepali mitraljezi. To je Prva proleterska probijala nemački obruč. Tako smo se svojim vlastitim snagama probili u Petoj ofanzivi, najtežem času našeg velikog rata.

Šesnaesta glava RADOST I TUGA POBEDE

Vrhovni štab u Jajcu. — Pogibija Lole Ribara. — htonske odluke AVNOJ-a. —

Staljinov gnev. — Jugoslavija i Teheran. — Slom Šeste ofanzive. —

Spoljnopolitička aktivnost Narodnooslobodilačkog pokreta. — Odlazak Milovana

Đilasa u Moskvu. — Napad nemačkih padobranaca na Drvar. — Jedno

Himmlerovo mišljenje o drugu Titu. — Sporazum Tito—Šubašić. |— Titov put u

Italiju i susret s Wmstonovt, Churchillom. — Susret Crvene Armije i

Narodnooslobodilačke vojske na granicama Jugoslavije. — Tito u Moskvi i otvoreni razgovor sa Staljinom. —• RadMst i tuga pobeđe.

Godina 1943 bila je prelomna u Drugom svetskom ratu. Sudbina Hitlera bila je zapečaćena. Na istoku je Crvena armija od Staljingrada čitavu godinu nadirala sve više goneći pred sobom nacističke divizije. Saveznici su očistili Afriku od Rom-melovih trupa, Italija je već bila izbačena iz stroja. Bilo je samo pitanje vremena kada će Hitler kapitulirati.

U Jugoslaviji narod je željno očekivao kraj stradanja, paljenja sela, bombardovanja, krvi... Velike savezničke pobeđe uli vale su nade da je kraj rata blizu. Kako su se samo one proslavljale, kako je bila primljena vest o padu Mussolinija, kako je samo proslavljeno oslobođenje Kijeva 6 novembra 1943 godine! Vrhovni štab nalazio se tada u Jajcu. Milovan Đilas je te večeri čuo spikera Levitana kako čita preko Radio-Moskve Staljinovu dnevnu zapovest povodom oslobođenja glavnog grada Ukrajine, pa je istrčao na bedem starog grada i odatle ispalio uvis tri metka iz revolvera, kako se po starinskom crnogorskom običaju najavljuje radosna vest.

Partizani u varoši takođe su čuli za oslobođenje Kijeva, pa kad je Đilas dao aber s tvrđave, počeli su da pucaju prvo iz

352

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

POBEDA

353

revolvera, pa iz pušaka, mašinki, da se čitav grad prolamao od pucnjave. Narod je izišao na ulice, počelo je kolo, a pucnjava ne prestaje. Tito nije znao o čemu se radi, izišao je iz sobe napolje, pucnjava je bivala sve bešnja. Iz grada se ona prenela na okolne položaje, gde su partizani počeli čak da gruvaju iz topova u planinu. Čitav je sat trajalo dok se sve to nije stišalo. Letela su telefonska naređenja, davala se izjašnjenja. Te večeri potrošeno je municije koliko u jednoj bici. A svaki metak bio je dragocen — sve se moralo zarobljavati od neprijatelja. Takvo je raspoloženje bilo u vojsci i narodu u jesen 1943 godine, kada je Narodnooslobodilačka vojska, posle uspešno prebrođenih dveju teških nemačkih ofanziva, brojala oko 300.000 boraca. Oslobođena teritorija već je iznosila jednu polovinu površine Jugoslavije.

U partizanskim krugovima uveliko se diskutovalo kako dotadašnje tekovine borbe učvrstiti. CK KPJ je odmah posle kapitulacije Italije bio zaključio da bi trebalo sazvati AVNOJ, kako bi se mogle doneti odgovarajuće odluke o stvaranju privremene vlade nove Jugoslavije.

Još u oktobru 1943, na vest da će u Moskvi doći do sastanka britanskog ministra inostranih poslova Edena, američkog ministra inostranih poslova Cordella Hulla i komesara za inostrane poslove SSSR Molotova, Tito je poslao sledeću depešu u Moskvu:

„U vezi s pripremom konferencije pretstavnik SSSR, Engleske i Amerike, biće sasvim verovatno postavljeno i pitanje Jugoslavije.

U vezi s tim molim da vladu SSSR-a obavestite o sledećem.

Antifašističko veće Jugoslavije, Hrvatske i Slovenije i Vrhovni štab NOV i POJ opunomoćili su me da izjavim sledeće:

Prvo. Mi ne priznajemo ni jugoslovensku vladu ni kralja u inostranstvu, zato što oni dve i po godine pa i sada podržavaju sa-radnika okupatora, izdajnika Dražu

Mihailovića i zbog toga nose svu odgovornost za to izdajstvo nad narodima Jugoslavije.

Drugo. Mi nećemo dozvoliti da oni dođu u Jugoslaviju, jer bi to značilo građanski rat.

Treće. Govorimo u ime ogromne većine naroda da on želi demokratsku republiku koja se oslanja na narodnooslobodilačke odbore.

Četvrto. Jedina zakonita vlast naroda u sadašnje vreme jesu narodnooslobodilački odbori na čelu sa antifašističkim većima.

Takvu ćemo izjavu dati engleskoj misiji pri našem štabu.

Engleski general već nam je stavio do znanja da engleska vlada neće mnogo nastojati na kralju i na izbegličkoj jugosloven-skoj vladi."

L

U Jajcu, nekadašnjoj prestonici bosanskih kraljeva, u dolini reke Vrbasa, gde se bio smestio Vrhovni štab u oktobru 1943, sa nestrpljenjem su se očekivali rezultati moskovske konferencije. Ona je trajala od 13 do 30 oktobra, ali sovjetska vlada Titovu izjavu nije stavila na dnevni red.

Međutim, u Jugoslaviji je bilo odlučeno da se AVNOJ sazove. Kao mesto sastanka izabran je grad Jajce. Tokom Drugog svetskog rata ovaj grad je više puta menjao gospodara. Partizani su ga oslobodili 1942, pa su ga Nemci ponovo uzeli krajem iste godine, ali su ga partizani ponovo osvojili u jesen 1943 godine. U taj grad smestio se i Tito sa svojim štabom. Ispod tvrđave, na jednom platou, bile su izgrađene dve barake u kojima su bile smeštene kancelarije. U jednoj sobici tih baraka stanovao je Tito.

Jajce su često napadali nemački bombarderi. Tada je Tito obično silazio do fabrike, koja je imala jedan tunel, u kome se sklanjao narod. Uoči zasedanja AVNOJ-a, Jajce je ponovo bilo bombardovano. Tito je bio u skloništu, u kome je bilo dosta naroda i partizana. Tu je bila i stanica za prvu pomoć. Jedna bomba, koja je pala tik ispred skloništa, ranila je nekoliko partizana iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Jednome partizanu bomba je rastrgla stomak. Tu u skloništu lekar ga je operisao, a Tito je pridržavao ranjeniku glavu.

— Držao sam mu glavu, — seća se Tito. Krupne graške znoja izbijale su mu na čelo. Operacija je vršena bez anestezije. Ranjeni drug držao se muški. Ja sam pokušavao da ga tješim: „Ne brini se, operacija će uspjeti." Nekoliko sekundi kasnije njegova glava klonula je u mojim rukama.

Delegati za zasedanje AVNOJ-a dolazili su iz najudaljenijih krajeva Jugoslavije. Svi su putovali pod oružjem, jer su morali da sa oslobođene teritorije prelaze kroz krajeve u ne-mačkim rukama. Neke delegacije morale su da vode i borbu.

Najduže su putovali Crnogorci, koji su imali da prevale preko 300 kilometara, preko planina, kanjona, sve pešice, pod oružjem.

Politbiro CK KPJ diskutovao je u Jajcu da li da obavesti Ko-minternu o tome da će biti stvorena privremena vlada, da će se kraljevskoj vladi oduzeti pravo da bude vlada Jugoslavije i da će kralju Petru biti zabranjen povratak u Jugoslaviju. S obzirom na iskustvo sa Prvog zasedanja AVNOJ-a, kada je Moskva svojom intervencijom zabranila stvaranje nove, privremene vlade u Jugoslaviji, što je moglo da ima vrlo teške posledice za dalji razvoj borbe, Politbiro CK KPJ je odlučio da se Komin-terna obavesti jedino o tome da će biti stvorena privremena vlada, ali da se ne obaveštava o tome da će AVNOJ doneti odluke o oduzimanju legalnosti kraljevskoj vladi i zabrani kralju Petru da se vrati u Jugoslaviju.

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Tako je drug Tito 26 novembra poslao u Moskvu sledeću depešu:

„28 novembra počinje plenum Antifašističkog veća Jugoslavije. Dnevni red: Reorganizacija Veća u privremeni zakonodavni organ naroda Jugoslavije. Drugo, stvaranje Nacionalnog komiteta, kao privremene izvršne vlasti, odgovorne pred Većem.

Već su održana zasedanja nacionalnih veća u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, na kojima su izabrani delegati za učešće na zasedanju plenuma. Izabrani su delegati i u Makedoniji — među njima Dmitar Vlahov i Vlado Pop-Tomov. Poslala je svoje delegate i Srbija.

Stiglo je već oko 200 delegata iz raznih krajeva zemlje. Bilo bi dobro poslati im pozdrav od Sveslovenskog komiteta. To bi vrlo mnogo doprinelo još boljem razvoju oslobodilačke borbe u Jugoslaviji i na Balkanu."

AVNOJ je zasedao u dvorani bivšeg „Sokola". Zgradu u kojoj se nalazila dvorana partizani su prilikom svog prvog napada na Jajce bili zapalili, a kad su oslobodili grad, onda su je u roku od tri nedelje obnovili i pretvorili u Dom kulture. Tu je Kazalište narodnog oslobođenja davalo Gogoljevog „Revizora", zatim razne kraće komade iz partizanskog života. Sada je ta dvorana bila udešena za zasedanje AVNOJ-a. Podijum je bio iskićen zastavama: jugoslovenskom, sa crvenom zvezdom u sredini, zatim sovjetskom, američkom i engleskom. Zasedanje je trajalo samo jednu noć.

Baš na jedan dan uoči otvaranja Drugog zasedanja AVNOJ-a poginuo je od nemačke bombe Ivo Lola Ribar, član Vrhovnog štaba. On je bio određen, zajedno sa Vladimirom Velebitom i Milojem Milojevićem, u prvu misiju Vrhovnog štaba, upućenu u saveznički štab na Bliskom Istoku. Trebalo je da se prebace avionima za Italiju, ali britanski avioni nisu mogli da se spuste. Tih dana baš je bio prebegao jedan domobranski oficir iz Zagreba na jednom nemačkom lakom bombarderu „Dor-nier 17". Tada je odlučeno da se jugoslovenska delegacija, kao i dva britanska oficira, prebace u Italiju ovim avionom. Sa jednog partizanskog aerodroma u blizini Jajca avion je već bio spreman za polazak, kada se iza brda pomolio jedan nemački izviđač. On se ustremio pravo na grupu ljudi koja se ukrcavala u avion i bacio dve bombe s visine od nekih stotinu metara. Tako je poginuo Lola Ribar, engleski oficiri kapetan Donald Knight i major Robin Weatherly, i još jedan partizan. Mlađi brat Lole Ribara, Jurica, slikar, bio je poginuo mesec dana pre u borbi s četnicima u Crnoj Gori.

POBEDA

Otac Lole Ribara, dr. Ivan Ribar, baš je toga dana stigao iz Slovenije u Jajce na zasedanje AVNOJ-a. On nije znao za pogibiju ni svoga mlađeg sina Jurice niti svoga starijeg sina Ive. Kad je došao kod Tita, posle pozdrava, Tito mu je saopštio, vest da je Lola poginuo. Stari Ribar nije ni suzu pustio, nego je rekao: — Je li Jurica daleko i je li mu saopšteno da je Lola poginuo. Teško će mu biti... Tek u tom trenutku Tito je shvatio da starac ne zna da mu je poginuo i mlađi sin. Tito je ćutao nekoliko trenutaka, razmišljajući šta da uradi, pa je prišao bliže Ribaru, uhvatio ga za ruku i rekao mu tihim glasom:

— I Jurica je poginuo, u borbi s četnicima u Crnoj Gori, prije mjesec dana... Stari Ribar je ćutao, zatim zagrlio Tita:

— Teška je ova naša borba...

Iste večeri bila je sahrana Lole Ribara. Jedan bataljon Prve proleterske bio je postrojen na trgu u Jajcu. Poslednji se od Lole oprostio njegov otac. Snažnim glasom, koji je samo s vremena na vreme podrhtavao, on je govorio borcima Prve proleterske:

— Nikakva sila neće moći zaustaviti narod ove zemlje u njegovoj borbi za oslobođenje...

Posle je sanduk sa telom Lole Ribara bio odnesen na skrovito mesto, gde je privremeno sahranjen, jer je postojala opasnost da Nemci i četnici ne otkriju grob i unište leš.¹

Drugo zasedanje AVNOJ-a značilo je za Jugoslaviju najvažniji događaj u Drugom svetskom ratu, jer je tu, ustvari, položen temelj nove države. Na ovom zasedanju, pre svega, stvoren je Nacionalni komitet, izvršni organ AVNOJ-a, sa funkcijama privremene vlade. Na svom Drugom zasedanju AVNOJ je doneo odluku kojom se oduzima pravo emigrantskoj vladi u Londonu da bude vlada Jugoslavije. Takođe je odlučeno da se kralju Petru i drugim članovima dinastije Karađorđevića zabrani ulazak u Jugoslaviju, a da će pitanje definitivnog oblika državnog uređenja — republika ili monarhija — biti rešeno posle rata. Proklamovano je da nova Jugoslavija bude zasnovana na federativnom principu.

Takođe je odlučeno da se uputi apel američkoj vladi da stavi embargo na zlatne rezerve Jugoslavije, koje su ispred

¹ Majka Lole i Jurice Ribara saznala je za smrt svoja dva sina u Sremu, u selu Kupinovu, gde se bila sklonila od proganjanja Gestapoa. U leto 1944 godine, 7 avgusta, ona je bila uhapšena u tome selu, izvedena na glavni trg, pred crkvu, gde je od nje traženo da kaže svoje ime. Ona je to energično odbila. Jedan nemački oficir je tada na licu mesta ubio majku braće Ribar.

23*

356

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Hitlera bile sklonjene u Washington, a sada ih je nemilice trošila kraljevska izbeglička vlada.

Na predlog Josipa Vidmara uvedena je u Narodnooslobo-dilačkoj vojsci titula maršala. Još kad je izašao prvi ukaz Vrhovnog štaba o postavljanju generala u našoj vojsci, drug Kardelj je predložio da se uvede titula maršala, ali se drug Tito tada nije s tim složio. Međutim, slovenačka delegacija je na zasedanju AVNOJ-a iznela isti predlog i on je jednoglasno, uz burne manifestacije, bio prihvaćen. Kad je AVNOJ tu titulu dao, kao prvom, drugu Titu, Tito je bio neobično iznenađen i uzbuđen.

Po završenom zasedanju, CK KPJ je poslao sledeću depešu u Moskvu:

„Koncem novembra održano u Jajcu Drugo zasedanje AVNOJ-a posle skupština zemaljskih veća Slovenačke, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore. Od 208 izabranih delegata svih naroda prisutno 142 koji su doneli i punomoćja i za ostalih 66 delegata sa pravom glasa. Sastav nacionalnih delegacija pokazuje da je nar. osi. pokret najšire okupio ljude svih demokratskih grupa, a rad zasedanja bio vanredna manifestacija najpunijeg jedinstva i bratstva svih naroda Jugoslavije. Glavni referat o razvitku nar. osi. borbe naroda Jugoslavije u vezi s međunarodnim događajima održao Josip Broz Tito i prihvaćen uz najveće ovacije i oduševljenje. — Bosanski delegat dr. Vojislav Kecmanović prvak SDS predložio deklaraciju Veća i tri važne odluke. — Prva, AVNOJ se konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno pretstavničko telo čije

pretsedništvo imenuje Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije s karakterom privremene vlade — druga postavlja federativni princip uređenja Jugoslavije — treća oduzima sva prava izbegličkim vladama i zabranjuje dolazak u zemlju kralju Petru do oslobođenja cele zemlje kad će narod resiti pitanje kralja i monarhije. — Usvojene i druge važne odluke — Na predlog slovenačke delegacije uvodi se u NOV naziv Maršala Jugoslavije — Novoizabrano pretsedništvo AVNOJ-a dodelilo na predlog Slovenaca i uz duge burne ovacije Veća taj naziv vrhovnom komandantu Titu.

Pretsedništvo koje je na Veću izabrano broji 64 člana — pret-sednik dr. Ivan Ribar, potpretsednici Moša Pijade, Antun Augustin-čić, Josip Rus, Marko Vujačić i DMITAR Vlahov, sekretari Rodoljub Čolaković i Radonja Golubović i 56 članova pretsedništva.

Pretsedništvo imenovalo Nacionalni komitet sledećeg sastava: pretsednik i poverenik narodne odbrane maršal Jugoslavije Josip Broz Tito, potpretsednici Edvard Kardelj, Vladislav Ribnikar koji je i poverenik za informacije i Božidar Magovac, poverenici: spolj-nih poslova dr. Josip Smodlaka, unutrašnjih poslova Vlada Zečević, prosvete Edvard Kocbek, narodne privrede Ivan Milutinović, fi-
POBEDA

357

nansija Dušan Serbec, saobraćaja Sreten Zujović—Crni, zdravlja dr. Milivoj Jambrišak, ekonomske obnove Todor Vujasinović, socijalne politike dr. Anton Kržišnik, sudstva Frane Frol, ishrane Mile Peruničić, građevina dr. Rade Pribičević, šuma i ruda pukovnik Sulejman Filipović.

30. XI. 1943."

Zasedanje AVNOJ-a održano je istovremeno kad se održavala konferencija između Roosevelta, Staljina i Churchilla u Teheranu. Na toj konferenciji, kao što je poznato, pored pitanja opšte strategije saveznika u ratu protiv Hitlera, pored pitanja drugoga fronta i određivanja tačnog datuma kada će drugi front biti otvoren, raspravljalo se i o doprinosu Jugoslavije u ratu protiv sila osovine. Roosevelt, Staljin i Churchill konstatovali su u Teheranu da je osnovna snaga koja se bori protiv Nemaca u Jugoslaviji Narodnooslobodilačka vojska 1 pod komandom Titovom.

Konačno, posle dve i po godine upornih borbi i napora, posle zavere skoro čitavog sveta da se istina o Jugoslaviji ne sazna, ta nepravda je sada bila ispravljena. Odlukom u Teheranu partizani Jugoslavije faktički su priznati za savezničku vojsku. I to formalnom odlukom triju vođa antihitlerovske koalicije. U saopštenju o odlukama u Teheranu na prvo mesto došla je tačka o pomenutom priznanju partizanima Jugoslavije. Druga tačka govori o eventualnim mogućnostima ulaska Turske u rat, treća tačka o Bugarskoj, četvrta — da drugi front, odnosno operacija „Overlord" otpočne u maju 1944, a peta tačka o tome da se vojni štabovi savezničkih sila i dalje konsultuju o pretstoje-ćim operacijama savezničkih armija. Potpun tekst o pomoći partizanima Jugoslavije glasi: „Konferencija se slaže da partizani u Jugoslaviji treba da budu pomognuti ratnim materijalom i snabdevanjem do najvećeg mogućnog stepena, a takođe i operacijama komandosa."

Ovo rešenje potpisali su zajednički Churchill, Staljin i Roosevelt 1 decembra 1943 godine.

O konkretnim odlukama u Jajcu Tito nije unapred oba-veštavao pretstavnike nijedne velike sile, iako je u glavnira crtama to bio saopštio kako vladi SSSR-a,

gore navedenom depešom, tako i generalu Fitzrov MacLeanu, šefu savezničke vojne

1 Winston Churchill u petoj knjizi svojih memoara navodi da je Staljin u diskusiji u Teheranu umanjivao broj nemačkih divizija koje je Hitler držao na jugoslovenskom bojištu. Tako na 320 stranici pete knjige svojih memoara Churchill navodi da je Staljin izjavio da u Jugoslaviji ima svega osam nemačkih divizija! A stvarno je Narodnooslobodilačka vojska prikivala 22 nemačke divizije i veliki broj kvislinških snaga.

...J

358

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

misije pri Vrhovnom štabu. To je bila jugoslovenska stvar, to je bilo isključivo pravo jugoslovenskih naroda, to je bila odluka zasnovana na principima za koje su se borile ujedinjene nacije u Drugom svetskom ratu. U rezoluciji AVNOJ-a kaže se od reci do reci:

„Narodi Jugoslavije sa radošću prihvataju i pozdravljaju odluke Moskovske konferencije pretstavnika vlada SSSR, Velike Britanije i SAD, koje svima narodima obezbeđuju pravo da sami po slobodno izraženoj volji rese pitanje svog unutrašnjeg državnog uređenja. Te odluke od najveće su važnosti i za narode Jugoslavije, koji su svojom upornom oslobodilačkom borbom pokazali svoju volju i spremnost da svoju zajedničku otadžbinu sami izgrade na novim temeljima istinske demokratije i ravnopravnosti naroda.”

Tako se u Moskvi saznalo za odluke AVNOJ-a, a naročito o oduzimanju legitimiteta kraljevskoj izbegličkoj vladi i zabrani povratka kralja Petra, tek pošto su one bile donesene, to jest iz telegrama CK KPJ od 30 novembra 1943. Prva reakcija u Moskvi bila je žestoka. Radio-stanica „Slobodna Jugoslavija” dobila je naređenje da ne objavi rezoluciju o zabrani povratka kralja Petra u Jugoslaviju, štaviše, jugoslovenski predstavnik u Moskvi Veljko Vlahović bio je opomenut, pa su sve njegove emisije za „Slobodnu Jugoslaviju” i Radio-Moskvu bile stavljene pod cenzuru. Manuilski mu je preneo poruku Staljina:

— Hazjajin¹ je neobično ljut. On smatra da je to udarac nožem u leđa SSSR-u i odlukama u Teheranu.

Ova reakcija Staljina iznenadila je Jugoslovene. Nije im tada bila jasna. Samo je bilo karakteristično da je Staljin još krajem 1942 godine, u vreme Prvog zasedanja AVNOJ-a, bio protiv stvaranja Nacionalnog komiteta. A ne stvoriti Nacionalni komitet, ne dati jasnu perspektivu narodnim masama u Jugoslaviji zašto se bore, perspektivu borbe za novu Jugoslaviju koja će se po svemu razlikovati od stare Jugoslavije pod dinastijom Karađorđevića, značilo je odreći se svega onoga što je bilo postignuto za dve i po godine. To bi značilo kraj jugoslovenske revolucije. Ovaj Staljinov korak tek je kasnije postao našim ljudima potpuno jasan. U Jajcu je proglašen i ostvaren princip Jugoslavija — Jugoslovenima, a ne interesna sfera ove ili one velike sile!

Na Zapadu je vest o osnivanju Nacionalnog komiteta bila primljena takođe sa iznenađenjem, ali tamo su se morali pomiriti sa fait accompli. Odnos snaga u Jugoslaviji bio je takav da je svakom realnom političaru bilo jasno kakva će Jugoslavija

1 U internim - krugovima u Moskvi Staljin se naziva hazjajin — domaćin, gazda.

POBEDA

359

izaći iz ovog rata. Osim toga, u Londonu i Washingtonu svi su | bili duboko uvereni da se Tito konsultovao sa Staljinom pre nego što su odluke u Jajcu bile donesene. Pošto komentari na Zapadu nisu bili tako oštri, nego čak uglavnom povoljni za Jugoslaviju, u Moskvi je izmenjena odluka, pa je tek 14 decembra, dve nedelje pošto su Rusi bili obavješteni o odlukama AVNOJ-a, Narodni komesarijat inostranih poslova SSSR izdao sledeće saopštenje:

„Ove događaje u Jugoslaviji, koji su već naišli na razumevanje u Britaniji i SAD, vlada SSSR-a smatra kao pozitivne činjenice koje će doprineti daljoj uspešnoj borbi naroda Jugoslavije protiv hitlerovske Nemačke. Ti događaji svedoče takođe o ozbiljnom uspehu novih vođa Jugoslavije u stvari ujedinjenja svih narodnih snaga Jugoslavije.”

Istovremeno je saopšteno i to da će sovjetska vlada poslati jednu svoju vojnu misiju u Jugoslaviju.

U međuvremenu, vojna misija Vrhovnog štaba bila je već stigla u Kairo, gde je imala čitav niz kontakta sa rukovodećim ljudima iz savezničkih štabova.

Razgovori su se vodili uglavnom oko pitanja snabdevanja Narodnooslobodilačke vojske municijom i oružjem, što je išlo inače vrlo sporo. Glavna stvar koja je u ovim razgovorima ipak odlučena bila je pomoć za evakuaciju partizanskih ranjenika u savezničke bolnice u Italiji. Ova vojna misija bila je opsednuta od dopisnika velikih listova i agencija iz Amerike i Velike Britanije. O borbi partizana u javnosti tih zemalja skoro se ništa nije znalo, sva se zasluga za borbu protiv Nemaca u Jugoslaviji pripisivala Draži Mihailoviću. O ličnosti Tita postojale su najnemogućnije verzije. Neki katolički listovi su pisali da je ime Tito kratica za „Treća internacionalna teroristička organizacija”. U ovakva nagađanja zapadali su čak i ozbiljni listovi, kao „New York Times”. Čak i posle sastanka u Teheranu, na kome je predsednik Roose-velt lično predao Staljinu izveštaj svoga oficira za vezu u Vrhovnom štabu, majora Ferrisa, o borbama u Jugoslaviji, o Titu, Cyril Sulzberger, dopisnik „New YorkTimesa”, pisao je 5 decembra 1944 da ima glasova da je Tito čak žena! Ovaj članak glasi:

„O Titovoj ličnosti ima mnogo teorija. Po jednoj, koju mnogi Jugosloveni smatraju tačnom, dosad su postojala tri Tita. Čim jedan pogine, drugi preuzima njegovu titulu održavajući na taj način neku vrstu besmrtnosti, kao legendarna ptica feniks. Mnoge su teorije širene o tome ko su te žive ili mrtve ličnosti koje su bile „Tito”. Jedno vreme antipartizani su tvrdili da je Tito Lebedev, koji je bio savetnik sovjetske ambasade u Beogradu. On je nestao pošto

360

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

POBEDA

361

je pratio jugoslovensku vladu sve do Ilidže. Ovo se pokazalo kao potpuno netačno. Lebedev sada mirno sedi u svojoj kancelariji u Moskvi. Po jednoj drugoj priči, Tito je Košta Nađ. A Košta Nađ je stvarno pseudonim za jednog partizanskog vođu, koji je stvarno jedan od Titovih generala. Drugi su tvrdili da je Tito Moša Pijade, »srpski komunist jevrejskog porekla, koji je bio zatvoren u Beogradu mnogo godina, zanimajući se pisanjem stihova i slikanjem autoportreta.

Po jednoj teoriji Tito je čovek po imenu Broz koji se pod tim pseudonimom borio u španskom građanskom ratu. Postoji još jedna teorija, koja je zbog svojih romantičnih osobina dobila široki publicitet, — a to je da je Tito žena. Ova

poslednja priča verovatno dolazi od činjenice da izvesna Mitra Mitrović, žena partizanskog vođe Đilasa, iz Crne Gore, ima visoku funkciju kao Titov savetnik." Uskoro zatim Sulzberger je ovo svoje proizvoljno tumačenje ko je Tito ispravio jednim dugim člankom u „New York Timesu", koji je imao vrlo veliki efekat u Sjedinjenim Američkim Državama i doprineo oba veta van ju američke javnosti o razvoju događaja u Jugoslaviji.

Za nemačku Vrhovnu komandu Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije značila je sve veću opasnost. Usled skraćivanja nemačkog fronta, komunikacije preko Balkana postale su za Hitlera od životne važnosti. Zbog toga je on morao da drži u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske, krajem 1943 godine, 22 nemačke divizije, 9 bugarskih i 20 domaćih satelitskih divizija, ukupno oko 600.000 ljudi pod oružjem. On je istovremeno planirao ofanzivu protiv onih delova Narodnooslobodilačke vojske koji su mu ugrožavali najvažnije komunikacije. Tako je otpočela takozvana Šesta ofanziva. Ona se vodila na prilično širokom sektoru, a glavni udar bio je uperen protiv Trećeg korpusa partizanskih snaga u istočnoj Bosni. U svojim dokumentima Nemci su ovu ofanzivu nazivali „Kugelblitz". Po zimi, delovi Druge nemačke oklopne armije, Peti i Petnaesti korpus, izvršili su ovaj napad. Borba je bila žestoka. Partizani su izgubili, istina, glavni grad u ovom području, Tuzlu, ali su sačuvali živu snagu i ponovo prešli u ofanzivu. Tito je naredio da se izvrše napadi u svim krajevima Jugoslavije, kako bi se olakšale borbe partizanskim jedinicama u istočnoj Bosni. Tako je napadnuta i Banjaluka, najveći grad u severozapadnoj Bosni, kojom prilikom je zarobljeno preko hiljadu nemačkih vojnika i zaplenjeno mnogo ratnog materijala. ' Istovremeno, Vrhovni štab i Nacionalni komitet preselili su se iz ugroženog: Jajca u Drvar.

Borbe u zimu 1943/44 donele su Hitleru u Jugoslaviji potpun neuspeh. On je čak morao da u izveštaju svoga Glavnog stana donosi kominikeje o borbama u Jugoslaviji, naravno, tvrdeći da je postigao uspeh. Tako je 20 decembra 1943 firerov Glavni stan objavio sledeće saopštenje: „U istočnoj Bosni, po rđavom vremenu i vrlo nepovoljnim terenskim prilikama, jake komunističke bande sabijene su na uzanom prostoru i u teškim borbama uništene ili razbijene. Neprijatelj je izgubio više od 8.000 mrtvih, 2.688 zarobljenih, 24 topa, preko 100 motornih vozila, među kojima oklopnih i oklopno-blindiranih automobila, kao i veliku količinu pešadiskog oružja, municije i drugog ratnog materijala."

Međutim, uprkos ovakvim Hitlerovim saopštenjima, Narodnooslobodilačka vojska u Jugoslaviji nanosila mu je sve teže udarce. To su javljali oficiri iz savezničkih vojnih misija, koji su se nalazili pri svim korpusima Narodnooslobodilačke vojske. Ugled Narodnooslobodilačkog pokreta sve je više rastao u svetu. Saopštenja Vrhovnog štaba o borbama u Jugoslaviji sada su počeli da objavljuju svi veliki listovi na Zapadu. Takođe se u sovjetskoj štampi počelo više pisati o borbama u Jugoslaviji. U februaru 1944, povodom godišnjice Crvene armije, CK SKPfb) je dao sledeću parolu:

„Junački patrioti Jugoslavije, vaša borba za slobodu i nezavisnost domovine služi svim porobljenim narodima Evrope kao pri-mer koji ih oduševljava. Živeo herojski narod Jugoslavije i njegova hrabra Narodnooslobodilačka vojska, koja se samopregorno bori protiv fašističkih osvajača."

Istovremeno, prvi put u ratu, Staljin je lično odgovorio na Titov pozdrav povodom te godišnjice. Tito je u svom telegramu rekao:

„Naši borci, borci za slobodu i bratstvo jugoslovenskih narodar uvijek su bili svjesni da je otadžbinski rat Sovjetskog Saveza istovremeno borba za oslobođenje svih porobljenih zemalja. Oni su bili svjesni da im sveta dužnost prema domovini nalaže da se bore rame uz rame s Crvenom armijom. Oni su osjećali svu veličinu časti i odgovornosti što se bore zajedno s vojskom koju vodi veliki Staljin. Oni su najžešće nasrtali na njemačke razbojнике kad su ovi odlazili na Istočni front ili se vraćali otuda. Priznanja sovjetskog naroda i njegove vojske našoj borbi protiv njemačkih fašista — to su nam bila najdraža priznanja.“

Staljin je odgovorio Titu:

....j

362

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

„Herojska borba bratskih jugoslovenskih naroda i njihove slavne Narodnooslobodilačke vojske protiv njemačkih osvajača izaziva duboke simpatije naroda Sovjetskog Saveza i služi kao primjer koji nadahnjuje sve porobljene narode Evrope. Želim i daljnje uspjehe jugoslovenskim rodoljubima, koji se pod vašim rukovodstvom slavno bore za oslobođenje svoje domovine.“

Istog dana, 22 februara, govorio je u britanskom parlamentu engleski premijer Churchill. On se opširno osvrnuo na razvoj događaja u Jugoslaviji. Otpočeo je sa 1941 godinom, pod-vukavši kako su u jesen 1941 godine partizani maršala Tita otpočeli žestoku i ogorčenu borbu protiv Nemaca:

„Njihovu borbu nikakve nemačke ofanzive i zverstva nisu mogla da zaustave i njihove su snage stalno rasle. Oni su od Nemaca i drugih neprijatelja otimali oružje i sve bolje se snabdevali vojnom opremom. Nastavili su nemilosrdan rat protiv Nemaca, jer se za njih radilo o smrti ili slobodi. Oni su uskoro postali gospodari situacije i smrtna opasnost za Nemce, jer su ih napadali svuda. Oni su uspeli da se odupru svim zamašnim nemačkim ofanzivama. Partizanski pokret uskoro je po svom broju premašio snage generala Mihailovića, i to ne samo u Hrvatskoj i Sloveniji, nego i u krajevima gde preovladava srpsko stanovništvo. Ne samo Hrvati i Slovenci, nego i veliki broj Srba pridružio se pokretu maršala Tita, koji danas ima pod oružjem oko četvrt miliona dobro naoružanih i izvežbanih ljudi. Ceo partizanski pokret formiran je na bazi gerilske metode rata, jer inače ne bi mogao postići tako veličanstvene uspehe. Partizani svojom aktivnošću i herojskom borbom zadržavaju oko 14 nemačkih divizija od 20 koliko ih ima na Balkanu. Oko ovih herojskih snaga i u njihovim redovima razvija se ujedinjeni svenarodni pokret za slobodu. Komunistički elementi imali su čast da prvi otpočnu borbu, ali je u toku razvitka pokreta došlo do okupljanja svih patriotskih snaga i do procesa njihovog ujedinjenja. Aktivnost partizana poremetila je odmah sporazume Mihailovićeve komandanata sa neprijateljem. Mihailović je pokušao da uguši pokret partizanskih snaga, posle toga je došlo do mnogo tragičnih borbi i međusobnih obračunavanja među ljudima iste krvi i iz iste zemlje. Danas pristalice maršala Tita daleko premašuju snage generala Mihailovića koji radi u ime kralja i jugoslovenske vlade u Kairu.“

Tako su jačale veze Narodnooslobodilačkog pokreta sa savezničkim zemljama. Na dan 23 februara 1944 u Jugoslaviju je konačno stigla službena vojna misija SSSR-a. Koliko se na nju čekalo, kolika je bila radost našeg naroda da vidi pretstavnike Crvene armije!

POBEDA

363

Misija, kojoj su na čelu bili generali Kornjejev i Gorškov, doputovala je avionom preko Persije, Egipta, Italije. To putovanje je dugo trajalo, naročito njegova poslednja etapa, jer je zima u Jugoslaviji bila oštra, pao je dubok sneg, pa se avioni nisu mogli da spuštaju na ranije pripremljeni planinski aerodrom kod Petrovca, nego je sovjetska vojna misija sela u jedrilice koje su vukli avioni. Iznad Bosanskog Petrovca jedrilice su otkaçene, pa su polako aterirale na zemlju pokrivenu debelim slojem snega. Iste večeri u Petrovcu bila je akademija u čast godišnjice Crvene armije. Sovjetski generali bili su gosti Petrovca. Narod ih je nosio na ramenima, posle se igralo koza-račko kolo.

Na dan 24 februara, u čast dolaska sovjetske vojne misije, Tito je priredio prvi svečani prijem za pretstavnike inostranih država, u svojoj novoj funkciji predsednika Nacionalnog komiteta i maršala Jugoslavije. Tito se prvi put tada pojavio u mar-šalskoj uniformi. Na ramenima i okovratniku imao je zlatom izvezeni venac — znak maršala Jugoslavije.

Na kraju večere dignute su zdravice. Tito je, pored ostalog, rekao:

„Mi smo vas već odavno očekivali. Naši narodi i naši borci, komandiri i politkomesari sa čežnjom su očekivali dan kad će vas vidjeti u svojoj sredini...”

U ime sovjetske vojne misije odgovorio je general Kornjejev, zahvalio se na priznanju Tita Crvenoj armiji, na srdačnom dočeku, pa rekao Titu:

„Ja vas pozdravljam kao najtalentovanijeg organizatora i rukovodioca Narodnooslobodilačke vojske herojskog jugoslo-venskog naroda. Jugoslovenski narod i njegova Narodnooslo-bodilačka vojska u teškim uslovima našli su u sebi snage da se bore i da nanose udarac za udarcem nemačkim fašističkim zavojevačima. Takav narod nikad neće biti pod fašističkom čizmom!”

U svojoj zdravici general Kornjejev obratio se i generalu MacLeanu:

„Gospodine generale MacLean, šefe vojne misije Velike Britanije, gospodo oficiri engleske i američke armije, smatram da smo mi došli ovde da pomognemo Narodnooslobodilačku vojsku u njenoj herojskoj borbi. Što veća bude ta pomoć, to će jači biti njeni udarci po našem zajedničkom neprijatelju. Naj-glavniji i jedini zadatak svih nas jeste da što je moguće brže slomimo našeg zajedničkog neprijatelja, fašističku Nemačku.”

Sef anglo-američke misije MacLean u svojoj zdravici, pored ostalog, rekao je i ovo: „Ovde u Jugoslaviji general Kornjejev moći će da vidi, kao što sam i ja video, početke nove Evrope. Uveren sam da će ga

364

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ono što bude video ispuniti entuzijazmom i poverenjem u budućnost... Nadajmo se da će slavni primeri Jugoslavije pobuditi ostale potlačene narode Evrope da ustanu protiv zajedničkog neprijatelja i da će gnusne snage fašizma uskoro pasti zgažene snagom ujedinjenih naroda.”

Tako se završio prvi službeni kontakt pretstavnika triju vodećih snaga antihitlerovske koalicije i pretstavnika Jugoslavije na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije, u takozvanoj „Hi-tilerovoj tvrđavi Evropi”.

Pred Nacionalnim komitetom stajao je sada težak zadatak koji je zahtevao ne samo hrabrosti nego i ogromno mnogo državničke snalažljivosti, naime — izvojevanje od članica Ujedinjenih nacija priznanja Komiteta kao zakonite vlade Jugoslavije. To je predstavljalo neobično složen problem, jer su sve velike sile priznavale kraljevsku emigrantsku vladu kao jedinu zakonitu vladu, iako su

teheranskim odlukama priznale Na-rodnooslobodilačku vojsku kao savezničku vojsku.

Tako se Tito, kao predsednik Nacionalnog komiteta, zajedno s Edvardom Kardeljem latio te zime jednog od najtežih političkih zadataka koje je u životu imao — izvojevati priznanje Nacionalnog komiteta kao de iure vlade Jugoslavije. Time je Tito otpočinjao jednu novu stranicu svoje delatnosti. Kao šef jedne nove vlade, on je stupio u kontakte sa šefovima drugih zemalja, u cilju izvojevanja priznanja legalnosti vlade kojoj je on bio na čelu.

Sa rukovodiocima SSSR-a imao je kontakta, doduše ne direktnog, preko depeša koje je slao u Moskvu i odgovora koje je odatle primao. Sada je u svome štabu imao i jednog predstavnika Generalštaba Crvene armije. U toku te iste zime Tito je stupio u prepisku sa engleskim predsednikom vlade Churchillom. Povodom bolesti koja je snašla Churchilla posle sastanka u Te-heranu, Tito mu je preko generala MacLeana poslao želje za brzo ozdravljenje. Churchill je uzvratio jednim ličnim pismom i svojom fotografijom. Tito je odmah odgovorio Churchillu na njegovo pismo. U tim pismima Churchill je priznavao zasluge

Narodnooslobodilačke vojske u borbi protiv Nemaca, ali je jasno stavio do znanja da se Nacionalni komitet ne može priznati kao legalna vlada Jugoslavije.

U to vreme Tito je odlučio da uputi dve svoje vojne misije, jednu u London i Washington, a drugu u Moskvu. Prva misija na čelu sa Vladimirom Velebitom krenula je u London, gde je bila primljena kao misija isključivo vojnog karaktera. U Washington nije išla, jer se oficijelni stav SAD od proleća 1944 odjednom počeo da čudno menja po pitanjima Jugoslavije. Sve dotle, američka politika prema događajima u Jugoslaviji nije se razlikovala od engleske politike, koja je držala inicijativu.

POBEDA

365

Međutim, kada je od kraja 1943 Churchill video da su partizani osnovna snaga u Jugoslaviji, da od Draže Mihailovića nema ništa, da će iz ovoga rata izaći očigledno nova Jugoslavija, on je promenio taktiku i počeo je da uspostavlja kontakt sa Vrhovnim štabom. Štaviše, Churchill je odlučio da se od početka 1944 ne ukazuje više nikakva vojna pomoć Draži Mihailoviću. Međutim, u tom trenutku otpočinje samostalna politika SAD prema događajima u Jugoslaviji. I ne samo da nije bila obustavljena dalja pomoć Draži Mihailoviću, nego, naprotiv, njemu je upućena čak i jedna vojna misija na čelu s jednim pukovnikom. Kasniji događaji ubrzo su pokazali političku kratkovidost ovakve akcije Washingtona. Vrhovni štab takođe je uputio jednu svoju misiju u SSSR, u kojoj se nalazio Milovan Đilas. On je boravio u SSSR-u skoro dva meseca, april i maj 1944. Iz SSSR-a je doneo pozitivne utiske. Istina, od Staljina nije dobio obećanje priznanja Nacionalnog komiteta kao legalne vlade Jugoslavije. O detaljima svoje posete SSSR-u, Đilas mi je pričao:

„Jedna od stvari koju je trebalo urediti u Moskvi bilo je organizovanje snabdijevanja iz Sovjetskog Saveza. Sam Staljin je lično naredio da se mora obezbijediti vazdušni put za Jugoslaviju, direktno iz Ukrajine. Kad je bila tražena prva ekipa da krene na ovaj opasni put preko Karpata, preko teritorija Rumunije i Mađarske koje drže Nijemci, javilo se preko stotinu avijatičara. Neki avijatičari poručivali su našoj misiji:

— Mi nećemo noću da letimo, nego usred bijelog dana.

Uskoro zatim, krajem aprila, doletjelo je u Jugoslaviju nekoliko sovjetskih aviona i bacilo nešto materijala, pa su se zatim vratili natrag na svoje aerodrome u Ukrajinu. Sovjetska vlada je, dalje, donijela odluku, na naš prijedlog, da se uputi deset sovjetskih transportnih aviona u Bari radi prebacivanja pomoći u Jugoslaviju.

Staljin se interesovao za razvoj naše borbe. Na moje pitanje da li je naša linija pravilna, Staljin je odgovorio:

— Sami vi to znate i sami vi to treba da prosudite! Zatim je govorio o ogromnom značaju naše borbe, podvu-

kavši:

— Oči čitavog svijeta uprte su u vas! Staljin nam je stavio svega jednu primjedbu:

— Šta će vam crvene zvijezde? Plašite Engleze. Nije važna forma.

— Pa naši borci ne bi se tukli bez njih, one su im ujedno simbol antifašističke borbe! — odgovorio sam mu.

Staljin je pokazao posebnu brigu za bezbjednost Tita i ostalih članova CK-a.

Upozorio me je da se treba paziti atentata i sličnih provokacija, organizovanih u inostranstvu!

366

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Prezidijum Vrhovnog sovjeta kao svoj dar predao mi je za Tita zlatnu sablju. Naša misija posjetila je Ukrajski front. Svuda je bila srdačno primljena, od generala pa do običnog vojnika. Imao sam interesantan susret s vladikom iz Umana. Rekao mi je vladika:

— Znajte dobro da je Staljin sobiratelj svih ruskih zemalja.

Maršal Konjev dao mi je za Tita svoj lični dogled, koji je nosio od prvog dana rata, a svim članovima misije poklonio je po revolver.

U SSSR-u je formirana jedna brigada sastavljena od ju~ goslovenskih građana koji su živjeli u SSSR-u, zatim od zarobljenika kao i prebjeglih u SSSR.

Bilo je natezanja oko vojničkih znakova ove brigade. Sovjetske vlasti bile su odredile da ova brigada nosi šajkače s kraljevskim grbom. Naši drugovi su ukazivali da je to politički pogrešno, da bi u našem narodu izbio revolt kad bi se brigada s kraljevskim grbom pojavila na našoj teritoriji, jer isti takav znak nose četnici Draže Mihailovića.

Tek na upornu intervenciju Veljka Vlahovića, našeg pret-stavnika u Moskvi, kod Maljenkova, kraljevski grbovi zamijenjeni su petokrakim zvijezdama. Ovo se sve odigralo prije nego što je naša misija došla.

U Moskvi sam imao jedan nesporazum oko članka o Titu. Uredništvo časopisa „Rat i radnička klasa“ molilo je da napišem za njih jedan članak o Titu. Kad sam im predao rukopis, oni su napravili mnoge primjedbe na tekst, a stilski prosto izmijenili svaku moju rečenicu. Ja nijesam htio da tako izmijenjen članak potpišem i tek poslije diskusije od sat i po pristao sam, kad mi je urednik otvoreno rekao da bi za Staljina bilo neprijatno da takav članak o Titu iziđe u sovjetskoj štampi. Poslije sam ja puni tekst toga članka objavio u jugoslovenskim listovima."

Bližilo se leto 1944. Otvaranje drugog fronta bilo je u vazduhu. Na istoku, Hitlerove divizije brzo su se povlačile. U Italiji konačno je bio pao Cassino i savezničke trupe bile su pred Rimom. U Jugoslaviji Narodnooslobodilačka armija

bila je narasla na deset korpusa i veliki broj odreda. Nemačka vrhovna komanda je tada odlučila da pokuša još jednom da parališe razvoj borbe u Jugoslaviji. Izvršene su pripreme za napad na sedište Vrhovnog štaba u gradu Drvaru, u zapadnoj Bosni.

Nemačka komanda nazvala je ovu operaciju „Rosselsprung" (Skok konja na šahovskoj tabli). U zapovesti postavlja se cilj operacije: „Generalna komanda Petnaestog brdskog armiskog

POBEDA

367

korpusa s jakim motorizovanim sastavima, delovima Sedme SS-brdske divizije i SS-padobranskim lovačkim bataljonom, prodiraće s više borbenih grupa koncentrično u oblast Petrovac—Drvar, razbiće crvene snage i posešće centar crvenog rukovodstva. Padobranski lovački bataljon ima pritom zadatak da iskakanjem u praskozorje razbije neprijateljske rukovodeće štabove i da ih za duže vreme isključi iz dejstva."

U toj operaciji Nemci su upotrebili sledeće jedinice: delove 7 SS divizije, delove 718 divizije, delove 373 divizije, 92 motori-zovani puk, 1 puk „Brandenburg", 4 puk „Brandenburg", 500 SS ojačani padobranski bataljon i 202 motorizovani bataljon.

Kao dan napada Nemci su odredili 25 maj, rođendan Titov. Nekoliko dana pre toga kružili su nemački izviđački avioni iznad Drvara i vršili snimanja.

Tito je stanovao u maloj kući, napravljenoj od dasaka, na ulazu u jednu pećinu iznad Drvara. Kroz ovu pećinu proticao je potočić, ali je u to doba godine bio sasvim presušio. Ujutru 25 maja, u samo svanuće, Nemci su žestoko bombardovali čitav grad i okolinu. Kad su bombarderi minuli, pojavili su se veliki transporter „Junkersi", a iz njihove utrobe počeli su da iskaču padobranici. Zatim su došli drugi avioni koji su vukli jedrilice s novim trupama, municijom, mitraljezima i bacačima.

U gradu tada nije bilo nikakvih partizanskih jedinica. Sovjetska i engleska misija nalazile su se u selima izvan Drvara, pa njima nije pretila direktna opasnost. Nemci su ubrzo skr-šili otpor u gradu. Okružni komitet SKOJ-a, od šest ljudi, bio je opkoljen u zgradi u centru grada. Odbivši sve ponude Nemaca za predaju, članovi komiteta su se borili do poslednjeg metka, vraćajući kroz prozor ubačene nemačke granate. Tako su se tukli dok svi nisu izginuli.

Jedna nemačka desetina odmah je krenula prema ulazu u pećinu, u kojoj su se nalazili, kad je bombardovanje otpočelo, Tito i Kardelj. Nemci su odmah otvorili paljbu u pećinu, tako da niko iz nje nije mogao da izađe. Jedan kurir Vrhovnog štaba izišao je da osmotri kretanje Nemaca, ali je, pogođen u glavu, pao pored Tita. Nemci su se sve više približavali pećini.

Tada su se drug Tito i Kardelj pomoću konopca ispeli kroz otvor u pećini, kroz koji je obično proticala voda, pa su izašli na plato, gde se nalazio Aleksandar Ranković i s nekoliko partizana odatle pucao na Nemce, držeći ih na otstojanju od pećine. Tito i Kardelj su se spasli iz pećine tek oko 11 sati pre podne. U međuvremenu stigla je jedna partizanska brigada s položaja, pa je počela da steže обруč oko nemačkih padobranaca. U gradu su Nemci počinili nečuvvene zločine. Streljali su sve živo što su uhvatili, žene, decu.

368

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Nemački napad bio je vrlo rđavo planiran. Da su bacili padobrance na plato iznad pećine, Tito bi imao mnogo više teškoća da se izvuče.

Nemci u svome napadu nisu uspjeli. Vrhovni štab spasao je svoju arhivu i radio-stanice. Nemci su se domogli samo jedne nove Titove uniforme, i to ne u sedištu štaba, nego kod krojača, i para čizama. Posle su to odneli u Beč i pokazivali na jednoj izložbi. Nemački padobranski bataljon imao je ogromne gubitke i bio je potpuno zbijen na groblju pored Drvara, ali su sutradan u zoru stigle jake tenkovske nemačke snage koje su spasle taj ostatak.

Jednom prilikom posle rata drug Tito je ispričao sledeće pojedinosti iz borbi oko Drvara, 25 maja 1944 godine:

„Špilja u Drvaru bila je lijepo uređena, a prilaz jako strm. Toga jutra, 25 maja 1944, ja sam se prvi probudio, jer sam htio povodom rođendana da priredim malu svečanost. Htio sam isto tako da odem i kod krojača radi uniforme. Izađem pred špilju i vidim kako lete dva „Focke-Wulfa“, prema Grahovu. Nikad prije toga nisu dolazili tako rano, još po mraku, u samo svitanje, a letjeli su čas ovamo čas onamo. Pomislio sam odmah, danas se nešto sprema, biće svašta. I viknem dolje straži da budi Marka i Miladina, da odmah dođu gore. Probude se oni, ustanu i dođu gore kod štaba. Ubrzo čujem zvuk više aviona koji su, pošto su preletjeli brdo, počeli letjeti jedni na ovu, drugi na onu stranu. U prvi mah se nismo plašili, ali smo mislili da mogu topovima tući, pa smo se povukli dublje unutra, xt špilju. A tamo je neka strmen, neka voda u podzemnom jezeru, koja je bila do naših vratiju. Napolju je već počelo bom-bardovanje i pritisak vazduha se snažno prenosio u unutrašnjost špilje. Interesantno je kako je to bilo moguće — svakako da je bilo nekih kanala.

Ja sam se inače nadao napadu iz vazduha na Drvar i rekao sam da se kod jezera naprave rovovi. Pretpostavljao sam da može doći do spuštanja padobranaca iz vazduha i do borbe, a imao sam i obavještenja iz naših izvora da se Nijemci spremaju u Srbiji za ovakav napad. Ali, Arso me nije poslušao.

Nijemci su uspjeli da se dočepaju naših mitraljeza i, otvorivši vatru, pogodili su baraku u špilji. Ja sam tamo bio ostavio Vladu, mog sinovca, i rekao mu da ostane dotle dok ne bude trebalo da zapali baraku. On je ostao cijelog dana. Kako mu je bilo ne znam, ali je uspio da spasi svu arhivu. Nijemci nisu uspjeli da je se dokopaju.

U onom naletu pobili su nam dosta ljudi. Poginuo je i Aleksandar Tepavčević, poginuo je Joza telegrafista i Buda, pa onda — telegrafista major Veljko Dragičević i njegova žena.

POBEDA

369

Članovi Okružnog komiteta SKOJ-a svi su izginuli, a borili su se do posljednjega. Gledao sam kako Nijemci odvoze moj džip. Bio je tamo gdje su bili konji, i Nijemci su ga tamo našli. Onaj džip koji mi je dao MacLean. Iz špilje, oko 20 metara iznad terena, vidi se kao sa balkona šta se dolje odigrava. Htio sam snajperkom da tučem one koji su uzeli džip, ali mi drugovi nisu dali da pucam. Mi sve vidimo, i kako se Nijemci kreću i kako likvidiraju pojedine kuće u Drvaru u kojima se naši brane. Sve gledaš, a ne možeš pomoći. Marko i drugi bili su se popeli gore, a ja stalno vičem i pitam ih da li su obavijestili diviziju. Odgovaraju da jesu. I najednom na onoj strani kose kojom ide voz vidim male figurice naših boraca. Stizali su u trku. Prva je stigla jedna brigada Šeste divizije, a naša oficirska četa tukla se kod škole.

I Tigar je tada bio u špilji. Zamalo ga tada nisam ubio. Nekoliko puta vadio sam revolver da ga ubijem i onda opet odustajao. Mitraljezi trešte, a mrtvi ugao oko mene samo dva pedlja. Ja ležim, a Tigar se kreće i oni ga vide. Ja pređem preko brisanog prostora i nađem drugu mrtvu tačku, koja je bila taman tolika da mi je pola tijela virilo. Ali Tigar opet dođe kod mene i skače mi po leđima. Ja ponovo vadim revolver da ga ubijem, pa ponovo odustajem.

Najteži momenat bio mi je pogibija Kardeljevog pratioca, slovenskog partizana Vlade. Zrno ga je pogodilo usred čela i mozak mu se prosuo, a nikako nije mogao da umre. Trzao se stalno, a na mene je to užasno djelovalo, pa sam ponovno uzeo snajperku i uhvatio dogledom njemačkog oficira koji ga je, kako mi se činilo, pogodio, ali mi drugovi nisu dali da pucam.

Konačno smo se probili iz pećine, a naše jedinice sasvim su stegle Nijemce dolje u gradu. Tako se čitav plan njemačke komande izjalovio."

Nemačka Vrhovna komanda ćutala je o rezultatima napada na Drvar sve dok nije bio otvoren Drugi front, pa je, uz veliku pompu, objavila saopštenje o napadu na Vrhovni štab, 6 juna, odmah iza vesti da je otvoren Drugi front:

„U Hrvatskoj su jedinice oružanih snaga i jedinice SS pod zapovedništvom general^pukovnika Rendulitscha, a poduprte jakim borbenim i bojnim vazduhoplovnim jedinicama, napale i razorile, posle teških borbi od nekoliko dana, sedište banditskih skupina Tito. Neprijatelj je izgubio, koliko se moglo zasada ustanoviti, 6.240 ljudi. Osim toga zaplenjeno je mnogobrojno i raznovrsno oružje i mnogo skladišta.

U ovim borbama sjajno su se istakli Sedma SS planinska divizija „Prinz Eugen" pod zapovedništvom oberfirera Kuhma i SS pa-

24

370

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

dobranski bataljon broj 500 pod zapovedništvom SS hauptšturmfirera Riebke."

Šta se u vodećim nacističkim krugovima mislilo o drugu Titu, najbolje se vidi iz jednog govora koji je održao Himmler, 21 septembra 1944, u Jagerhohe, jednoj grupi nemačkih viših oficira. Evo njegovih reci:

„Želeo bih da vam navedem još jedan primer upornosti, upornost maršala Tita. Moram reći da je on stari komunista, taj Herr Josip Broz, da je čovek čvrst. Nažalost, on je naš protivnik. Taj je zaista zaslužio titulu maršala. Ali kad ga uhvatimo, smazaćemo ga na licu mesta, budite u to uvereni. On je naš neprijatelj, ali ja bih voleo da imamo jedno tuce Tita u Nemačkoj, ljudi koji bi bili vođe i koji bi imali takvu odlučnost i tako čvrste nerve da se nikad ne predaju, iako su potpuno opkoljeni. Taj čovek ne raspolaže ničim, apsolutno ničim. On se nalazi između Rusa, Engleza i Amerikanaca, a ima petlje da tera šegu i da ponižava Engleze i Amerikanca na najsmješniji način. On je čovek Moskve. Otuda su mu slali oružje. Uvek je bio opokoljen, ali taj je čovek uvek našao, načina da se probije. Nikad nije kapitulirao. Mi znamo bolje nego iko drugi kakve nam on sve nevolje zadaje na srpsko-hrvatskom prostoru, a samo zbog toga što se uporno bori. On ima obraza da bataljon naziva brigadom, a mi se odmah hvatamo na taj lepak. Brigada? Bože sahrani! Kruti vojnički mozak odjednom počne da zamišlja jedinicu od šest do osam hiljada ljudi. A ustvari hiljadu vagabunda sjavljenih u čopor odjednom postaju brigada. I tako mi razbijamo ove divizije i korpuse u paramparčad, a ovaj ih čovek svakiput ponovo stvara. A to je u stanju da učini samo zato što je beskompromisan i uporan vojnik, što je uporan komandant."1

Napadu na Drvar od 25 maja 1944 čitava svetska javnost posvetila je veliku pažnju. Gobbellova propaganda sa svoje strane dala je svoje tumačenje ovog napada. Najkomičniji izveštaj dao je Frankov list „Madrid“ u broju od 13 juna, pod naslovom „Tito opkoljen od nemačkih trupa gubi moral“. Ovaj Frankov list prvo govori da se Tito „spasao na konju koga je ukrao sa imanja u blizini grada“, pa dalje kaže:

„Prolazeći kroz sela i naselja, Tito vrši sva moguća zločinstva. Jedan zarobljenik ispričao je o neverovatnim zločinima Tita, koji ubija iz ličnog zadovoljstva. Iz tih razloga u partizanskim redovima

1 Kada je Himmler bio uhvaćen, posle kapitulacije Nemačke, među njegovim hartijama nađen je stenografski tekst ovoga govora. Engleska vlada, preko svog ambasadora u Beogradu sir Ralpa Steversona, predala je engleski prevod teksta ovoga govora našem Ministarstvu inostranih poslova.

POBEDA

371

vrlo mnogo se plaše Tita. Ni partizani, sledejući primeru Tita, ne ustručavaju se da ubijaju, krađu i čine razna nečovečna dela. Tito nosi dugu posve zapuštenu bradu, lik mu je tvrd. Nosi hlače od čohe, čizme i bluzu od kože, a na glavi zimsku kapu koja u sredini ima veliku petokraku zvezdu. Na grudima nosi značku sa srpom i čekićem."

Sa svoje strane saveznička štampa objavljivala je opširne, uglavnom, objektivno pisane izveštaje. I moskovska „Pravda“ pisala je o napadu na Drvar. Ona je donela jedan izveštaj TASS-a iz Kaira pod naslovom „Neuspeli pokušaj hitlerovaca da zarobe štab maršala Tita“:

„Kako se ovde saznaje, pre tri dana dva bataljona naoružanih nemačkih padobranaca bili su ubačeni u rejon Vrhovnog štaba maršala Tita u cilju razbijanja štaba. Zahvaljujući blagovremeno pre-uzetim merama, nemački padobraneci, kojih je bilo nekoliko stotina, bili su uništeni ili zarobljeni. Hitlerovci nisu uspeli da nanesu štabu bilo kakav udarac."1

Napad na Drvar pretstavljao je početak Sedme ofanzive, koja se razvijala isključivo na području zapadne Bosne. U njoj su sa naše strane učestvovala jedinice Prvog, Petog i Osmog korpusa. Borbe su trajale desetak dana, Nemci su uporno jurišali, bilo je žestokih bitaka. U toj ofanzivi nama su pomagali u drugoj njenoj fazi saveznički avioni, koji su ometali dej-stvo nemačke avijacije. Vrhovni štab na čelu s Titom i savezničke vojne misije nalazili su se jedno vreme s našim jedinicama u jeku borbe. Tada je Tito odlučio da se sprovede još ranije donesena odluka, to jest da se Nacionalni komitet i Vrhovni štab prebace na neko sigurnije mesto, odakle bi mogli lakše da obavljaju svoj posao. Tako su početkom juna sa jednog aerodroma u bosanskim planinama, kod Kupresa, Nacionalni komitet i jedan deo Vrhovnog štaba sa Titom odleteli na jednoj „Dakoti“, kojom je upravljao sovjetski pilot Šorni-kov, za Bari, odakle se Tito posle nekoliko dana prebacio jednim engleskim razaračem na ostrvo Vis, koje su partizani bili oslobodili još u septembru 1943. Tu se smestio Nacionalni komitet

1 Uprkos ovakvom prikazu napada na Drvar u „Pravdi“ početkom juna 1944 i jednog članka u „Pravdi“ od 4 juna iste godine, gde se naširoko opisuje razmah ofanzivnih operacija Narodnooslobodilačke vojske posle napada na Drvar, Staljin i Molotov u svom pismu od 4 maja 1948 potpuno su negirali istorijske činjenice, pa su tvrdili taman ono što je tvrdio izveštaj nemačke Vrhovne komande i gore navedeni Frankov list, to jest da je posle napada na Drvar Narodnooslobodilačka

vojska bila sasvim razbijena, tako da je Crvena armija morala da spašava situaciju u Jugoslaviji.

24*

372

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

i Vrhovni štab. Odavde su veze bile mnogo lakše, kako sa ino-stranstvom tako i sa zemljom.

Vis je postao prava košnica. Svakoga dana stizali su partizanski komandanti iz najudaljenijih krajeva Jugoslavije, iz Makedonije, Vojvodine, Slovenije. Anglo-američki i sovjetski transportni avioni spuštali bi se na inaprovizovane aerodrome u planinama, pa čak i na pojedinim delovima oslobođene teritorije Srema, a odatle bi partizanski komandanti ili politički radnici dolazili u Bari, i odatle avionom ili brodom na Vis, u Vrhovni štab. Osim toga postojala je svakodnevna radio-veza sa svim korpusima.

Postojala je izvesna mogućnost nemačkog desanta na Vis, pa je ostrvo bilo utvrđeno.¹ Osim toga, na Visu se nalazila jedna grupa britanskih komandosa, mahom oko protivavionske artiljerije.

Osnovna politička delatnost vodila se i dalje oko pitanja priznanja Nacionalnog komiteta kao legalne jugoslovenske vlade. Kraljevska vlada, kojoj se na čelu nalazio Božidar Purić, a u kojoj je bio ministar vojni Draža Mihailović, nalazila se u Kairu. U inostranstvu ona više nikakav ugled nije uživala. General Dušan Simović, koji je bio na čelu vlade od 27 marta, dao je jednu izjavu preko Radio-Londona u kojoj je rekao:

„Ne priznati Narodnooslobodilačku vojsku i Narodnooslobodi-lacki pokret, znači raditi protiv saveznika za račun neprijatelja... Narodnooslobodilački pokret uživa podršku naših saveznika: Rusije, Velike Britanije, Amerike. Taj pokret mora da koordinira delatnost svih rodoljuba i u zemlji i u inostranstvu s jednim glavnim ciljem — pobediti neprijatelja...”

U Moskvi je dao ostavku Stanoje Simić, ambasador kraljevske vlade u SSSR-u. On je napisao jedno pismo koje je objavila „Pravda”, u kome je oštro napao kraljevsku vladu. Naši ljudi u SSSR-u pokušali su da ojačaju akciju za priznanje Nacionalnog komiteta. Jugoslovenski predstavnik u SSSR-u Veljko Vlahović napisao je jedan članak za časopis „Rat i radnička klasa”, tražeći priznanje Nacionalnog komiteta kao legalne vlade Jugoslavije. Redakcija ovog poluslužbenog organa sovjetskog Komesarijata inostranih poslova prihvatila je ovaj članak Veljka Vlahovića, ali je rekla da je nezgodno da ga on potpiše kao Jugosloven, nego je zatražila od sovjetskog akademika, historičara Deržavina da on potpiše ovaj članak. Međutim,

¹ Prema izveštajima koji su nađeni u nemačkim arhivama, nema-čka Vrhovna komanda pripremila je nov napad na Vrhovni štab na Visu, ali je ovu novu akciju omeo atentat na Hitlera, 20 juna 1944, pa je ona odložena za kasnije.

POBEDA

373

kad je članak izašao, u jednom od narednih brojeva „Rata i radničke klase” pojavila se kritika ovoga članka. Tako su „Rat i radnička klasa” odustali od svoga zahteva za priznanje Nacionalnog komiteta. Nesrećni profesor Deržavin našao se u čudu i dolazio je kod Veljka Vlahovića da se žali u kakav ga je sos uvukao, jer u Sovjetskom Savezu biti javno demantovan od jednog časopisa ili lista, znači prvi korak u likvidaciji te ličnosti. Veljko Vlahović je objasnio starom akademiku da

on ne snosi nikakvu krivicu, da je sama redakcija časopisa „Rat i radnička klasa“ predložila akademika Deržavina, a da Vlahović, kao Jugosloven, može da žali čitav slučaj, pogotovo što je u ovako važnom trenutku borbe u Jugoslaviji oduzeta podrška vlade SSSR-a Nacionalnom komitetu — i to na ovakav drastičan način.

Događaji su se brzo razvijali. Kralj Petar i njegov pretsed-nik vlade Božidar Purić bili su pozvani u London. Vršene su konsultacije oko rekonstrukcije kraljevske vlade. Izbor za novog pretsednika pao je na dra Ivana Šubašića. Prve pojedinosti o tome objavio je Churchill u svome govoru od 24 maja u Donjem domu. Churchill je takođe izjavio da u novoj vladi neće biti ministar vojni Draža Mihailović, da je obustavljeno svako snabdevanje četnika Draže Mihailovića od strane Engleske, ali je Churchill istovremeno opširno govorio o „dvesta hiljada srpskih domaćina koji su protiv Nemaca, ali su vatreni Srbi... i manje su oduševljeni za komunizam nego neki krugovi u Hrvatskoj i Sloveniji“.

Čim su se Nacionalni komitet i Vrhovni štab preselili na Vis, usledila je akcija za stvaranje zajedničke vlade između Nacionalnog komiteta i jugoslovenske kraljevske vlade. Tito je bio dobio jedan telegram od Churchilla da će mandator kralja Petra, dr. Ivan Šubašić, doći na Vis. Karakteristično je da je sa sovjetske strane bio dat pristanak za ovu akciju. U Jugoslaviji već se tada nešto čulo o sporazumu između SSSR-a i Velike Britanije o podeli Jugoslavije na interesne sfere, ali se ta stvar nije tada ozbiljno uzimala, odnosno smatrala se kao Staljinova ujdurma.¹

Dr. Ivan Šubašić stigao je na Vis, gde je bio primljen sa svim počastima. S njime je stigao i engleski ambasador kod izbegličke vlade Ralph Stevenson.

¹ U mome „Dnevniku“, drugo izdanje, na strani 765, o tome se veli: „Jedan američki novinar, dobro verziran u političku situaciju, objašnjavao mi je liniju američke politike. On mi je rekao da je postignut sporazum između Sovjetskog Saveza i Engleske o podeli uticaja u Jugoslaviji, pa da su pregovori između Šubašića i Tita samo posledica tog sporazuma. Da je postignuta saglasnost između Rusa i Engleza za rad na Balkanu svedoči i to što je engleska propagandna organizacija za Balkan već preorijentisala svoj rad u duhu tog sporazuma. Ona obu-

374

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Šubašić je došao s predlogom da se Nacionalni komitet likvidira, to jest da se fuzionira s kraljevskom izbegličkom vladom. Kardelj je odmah odbio ovaj predlog, ali je predložio da dva istaknuta pretstavnika Narodnooslobodilačkog pokreta uđu u Šubašićevu vladu, istina ne u ime Nacionalnog komiteta, ali sa znanjem Nacionalnog komiteta, kao ličnosti.

Prvi plenarni sastanak održan je u Titovoj pećini na Visu, gde se nalazio okupljen čitav Nacionalni komitet. Šubašića je

stavlja svaki rad na propagandi u Rumuniji, dok pojačava rad za Jugoslaviju, gde će raditi pola na pola s Rusima. Isto tako Rusi će obustaviti svaki rad na propagandi u Grčkoj.

Odgovorio sam ovom Amerikancu da ne verujem u takve aranžmane. Rusi ne bi nikad pravili sporazume iza leđa drugih naroda."

A u fusnoti se, dalje, veli:

„Međutim, sporazum između SSSR-a i Velike Britanije o podeli interesnih sfera na Balkanu protiv interesa i bez znanja balkanskih naroda stvarno je bio

postignut. Tokom rata mi smo se susretali s mnogim indicijama koje su govorele da takav sporazum postoji, ali u našoj bezgraničnoj veri u Sovjetski Savez smatrali smo takve aranžmane nemogućim. Osim gornjeg slučaja u razgovoru s američkim novinarom u Bariju, meni je poznato da se Randolph Churchill u leto 1944 godine hvalio na oslobođenoj teritoriji u Hrvatskoj da mu je njegov otac, Winston Churchill pisao jedno pismo u kome ga obaveštava da je Jugoslavija podeljena po principu 50% prema 50% između Sovjetskog Saveza i Velike Britanije.

Kao jedna od krupnih posledica aranžmana o podeli interesnih sfera između SSSR-a i Velike Britanije u Jugoslaviji došla je njihova zajednička akcija za formiranje vlade Tito—Šubašić, što je na konferenciji u Jalti i službeno bilo potvrđeno, čak i prošireno na to da mi budemo primorani da u AVNOJ uzmemo izvestan broj članova Stojadinovićeve Skupštine iz 1938 godine, izabrane na osnovu ustava Pere Zivkovića iz 1931 godine.

Posle rata objavljeno je nekoliko dokumenata koji daju potvrdu

o sporazumu između SSSR-a i Velike Britanije o podali interesnih sfera na Balkanu bez dogovora s balkanskim narodima i protiv njihovih interesa. Američki ministar spoljnih poslova Cordell Huli (koji je tu dužnost vršio od 1932 do kraja 1944) u svojim memoarima, izdatim u Sjedinjenim Američkim Državama 1947 godine, navodi „da je britanski ambasador Halifax u Washingtonu upitao američko ministarstvo spoljnih poslova 30 maja 1944 godine kakav će stav zauzeti američka vlada prema jednom aranžmanu između Britanaca i Rusa prema kome bi Rusija imala kontrolni uticaj u Rumuniji, a Britanija u Grčkoj". Cordell Huli veli dalje da je ovaj sporazum dopunjen prilikom boravka Churchilla i Edena u Moskvi oktobra meseca 1944 godine. Na stranicama 1451—1458 Cordell Huli veli:

„Događaji su potpuno opravdali strahovanja koja smo imali o anglo-ruskom aranžmanu koji je zaista stupio u dejstvo pode pristanka pret-sednika. Kada su predsednik vlade Churchill i ministar inostranih poslova Eden otišli u Moskvu oktobra 1944 godine da se sastanu sa Staljinom

1 Molotovom, oni su proširili taj aranžman još više, svodeći čak na procenat relativni stepen uticaja koji bi Britanija i Rusija pojedinačno trebalo da imaju u izričito naznačenim balkanskim zemljama. Telegrami naših ambasada u Moskvi i Ankari pominjali su da bi Rusija imala dominaciju u razmeri 75:25 ili 80:20 u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji,

POBEDA

375

do ulaza u pećinu dopratio engleski ambasador Stevenson, koji se potom povukao u kuću šefa engleske vojne misije generala MacLeana. Sastanak je počeo referatom Šubašića koji je najpre govorio o tome kako je kralj Petar ustvari vrhovni komandant svih oružanih snaga u Jugoslaviji, pozivajući se na Ustav od 1931 godine.

U diskusiji je učestvovalo više govornika. Prvo je uzeo reč Edvard Kardelj, pa zatim Tito i Vladimir Bakarić. Oni su odbili Subašićeve zahteve. Na kraju je govorio i poverenik Nacionalnog komiteta za spoljne poslove, stari Josip Smodlaka. On je biranim recima skrenuo pažnju Subašiću da on čutke dok bi Britanija i Rusija delile uticaj u Jugoslaviji sa 50:50. Docnije su Rusi smatrali kao izvesno da su im Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države

sporazumom od juna 1944 dodelile izvestan deo Balkana zajedno sa Rumunijom i Bugarskom, kao njihovu sferu uticala."

Iako su memoari Cordella Hulla objavljeni još 1947 godine, niti sa sovjetske strane niti sa britanske strane gore navedene činjenice nisu demantovane.

Štaviše, u moskovskoj „Pravdi", na dan 21 oktobra 1944 godine, u uvodnom članku posvećenom susretu Churchill—Staljin na kome je postignut definitivni sporazum o podeli sfera uticaja na Balkanu, veli se:

„SSSR i Velika Britanija složile su se da vode zajedničku politiku u Jugoslaviji, gde se koordinirane operacije tako uspešno razvijaju između sovjetskih trupa, jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske, predvođene od strane maršala Tita, i bugarske vojske, protiv hitlerovskih hordi, koje se sada proteruju sa Balkana."

U Engleskoj javnosti o ovom sporazumu nije se ni pisalo ni mnogo govorilo, iako se postojanje tog sporazuma priznaje kao neosporna činjenica. Jedino je Winston Churchill, u Donjem domu, 27 oktobra 1944, po povratku iz Moskve, rekao da je on sa Staljinom „postigao potpuni sporazum o zamršenom pitanju Balkana". Churchill je dalje izjavio:

„Mi smo postigli vrlo dobar radni sporazum o svim ovim zemljama posebno, to jest o Grčkoj, Rumuniji, Bugarskoj, Jugoslaviji i Mađarskoj, kao i svima njima uzeto zajedno, kako bismo koncentrisali snage protiv neprijatelja i kako bismo obezbedili sporazum posle rata ukoliko je to moguće."

O postojanju ovih sporazuma između Staljina i Churchilla o podeli interesnih sfera na Balkanu govori u svojoj knjizi „Roosevelt i Rusi" američki ministar spoljnih poslova Edward Stettinius. Njegova knjiga je objavljena u oktobru 1949 godine. Na 218 stranici Stettinius veli:

„Ministar predsednik (Churchill) zaključio je svoje primedbe o Grčkoj time što je rekao kako je nedavno pet vođa britanskih sindikata posetilo Grčku i tamo naišlo na tešku situaciju. Engleska vlada veoma je zahvalna maršalu Staljinu, rekao je ministar predsednik (Churchill), što se nije isuviše zainteresovao za grčke stvari. Staljin je ponovio kako on nema nikako nameru da kritikuje britanske postupke u Grčkoj, niti je, dodao je, uopšte imao nameru da se upliće u poslove te zemlje." Dalje, na stranici 244, Stettinius veli:

„Staljin je zatim izjavio da on ima potpuno poverenje u britansku politiku u Grčkoj. Ministar predsednik (Churchill) izjavio je svoje zadovoljstvo zbog ove izjave."

Ni ovo Stettiniusovo tvrđenje nije bilo dosada demantovano u sovjetskoj štampi.

376

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

prelazi preko Nacionalnog komiteta, da je nemoguće praviti sporazum između dve vlade o jednom narodu, da o zajedničkoj komandi nema ni govora, „jer vi niti imate narod, niti imate teritoriju, niti imate vojsku", da je ovaj sporazum za partizane žrtva, „jer za njega ne biste u narodu čuli ni jedan glas". Posle je sastanak prekinut, a Subašić i Kardelj su se povukli da pokušaju da nađu zajedničko rešenje. Posle dugog i napornog rada, to je konačno ostvareno. Gotovo svi Subašićevi zahtevi bili su odbijeni. Usvojeni su skoro svi predlozi Nacionalnog komiteta, s izvesnim tehničkim izmenama, kao naprimer da na zastavi jugoslovenske ratne mornarice, koja se posle 1941 bila sklonila na Maltu, ne bude kraljevska kruna, a ni petokraka, već da ostane obična jugoslovenska trobojnica.

Subašić je najteže primio formulaciju oko monarhije. Čak kad je primio formulaciju da će pitanje monarhije biti rešeno posle rata slobodnom voljom naroda, došao je engleski ambasador Stevenson službeno do Nacionalnog komiteta, tražeći da se ta formulacija ispravi, ali je to s naše strane bilo odbijeno. Naposljetku je potpisan sporazum kojim je Subašić priznao da je Nacionalni komitet jedina vlast u zemlji, da je Narodnooslo-bodilačka vojska pod komandom Tita jedina vojska u zemlji i da će se osuditi svi oni koji javno ili prikriveno sarađuju s Nem-cima, a da će se u Londonu formirati nova vlada koja će se proširiti ulaskom demokratskih elemenata. Sa svoje strane Nacionalni komitet je primio obavezu da neće u toku rata isticati ni zaoštravati pitanje monarhije, pošto su obe strane prihvatile da će to pitanje konačno resiti narod posle oslobođenja.

U novoj vladi koja je formirana u Londonu nije više bilo Draže Mihailovića. U tu vladu ušle su i dve pristalice Narodno-oslobodilačkog pokreta, Sreten Vukosavljević i Drago Marušić, ali ne kao pretstavnici Nacionalnog komiteta, nego u svoje ime, tako da koaliciona vlada nije stvorena.

Život na Visu posle ovih krupnih odluka postajao je sve življi. Sve su češći bili posetioци iz inostranstva. Jednoga dana na Vis je stigao jedan brod sa grčkim mornarima. Oni su po izlasku na kopno celivali „slobodho balkansko tle". Uskoro zatim Na-rodnooslobodilački pokret Grčke EAM uputio je svoga pret-stavnika A. Gimasa, kao delegata pri Nacionalnom komitetu Jugoslavije. Počeli su pregovori za izmenu vojnih misija s francuskim nacionalnim komitetom i čehoslovačkom vladom.

Mali aerodrom na ostrvu Visu uskoro je bio proširen, pa je postao pomoćni aerodrom za bombardere Petnaesta američke vazduhoplovne armije prilikom njenih naleta na vojno-indu-striske centre u Srednjoj Evropi i na Balkanu. Pri povratku sa tih naleta, oni bombarderi koji su bili oštećeni ili im je nestalo goriva, spuštali su se na Vis.

POBEDA

377

Stvaranje zajedničke vlade i dalje je bilo jedno od osnovnih pitanja s kojim se imao da bori Nacionalni komitet. Bilo je pritisaka s raznih strana. Jednoga dana general Wilson, saveznički komandant Sredozemlja, pozvao je Tita da dođe kod njega u posetu u Casertu, u Italiju. Istovremeno se saznalo da se kralj Petar nalazi u Italiji i da postoji mogućnost da Tito bude stavljen pred svršen čin, to jest da prilikom ove posete kod generala Wilsona bude primoran da se sastane s kraljem Petrom. Osim toga bilo je još nekoliko drugih razloga koji su govorili da Tito ne bi trebalo da primi poziv komandanta Sredozemlja.

Zbog toga je CK bio odlučio, na predlog Titov, da Tito ne ode ovom prilikom u posetu generalu Wilsonu. Ovaj gest primljen je s negodovanjem u štabu generala Wilsona, jer su tamo bili ubeđeni da će Tito doći.

Tako je poseta bila odložena za izvesno vreme, a do nje je konačno došlo 10 avgusta 1944. Sastanak sa generalom Wilso-nom bio je vrlo formalan. Svojim manirima general Wilson je davao sasvim drugi utisak nego ostali saveznički komandanti u Italiji,"kao, naprimer, general Alexander ili američki general Eakers. U ponašanju generala Wilsona Jugosloveni su osećali izvesnu nadmenost. Na ovom sastanku jedini vedriji trenutak nastupio je za vreme ručka koji je general Wilson priredio u čast Titovu. Služili su italijanski kelneri, a dva Titova pratioca, naoružana mašinkama, podozrivo su ih gledali, jer su čuli kako

jedan od njih govori nešto srpski. Pomislili su da je to neki fašista koji je bio u Jugoslaviji s okupatorskim trupama, pa su se pobojali za Titov život i za vreme ručka stajali pored Tita sa svojim mašinkama. Situacija je bila mučna. Tada se prvo počeo domaćin polako da smeje, pa zatim Tito, pa posle svi prisutni. Tito je dao znak svojim pratiocima da se udalje.

Istoga dana uveče general Eakers, komandant Petnaeste američke vazduhoplovne armije, dao je u svom štabu prijem u čast Titovu. Eakers je ostavio na Tita utisak čoveka otvorenog, vojnika koji jasno govori šta misli.

Tito je dobio poziv od generala Alexandera, komandanta Osme armije, da ga poseti na frontu, u njegovom štabu pored jezera Bolsena, severno od Rima. Na ovaj put Tito je krenuo avionom zajedno sa generalom MacLeanom i svojom pratnjom. Poveo je sa sobom i Tigra. Usput je avion kružio oko raznih bojišta u Italiji, a posebno se zadržao kod Cassina.

Tito je sedeo napred, kod pilota, koji ga je zapitao da li bi želeo da pilotira. Pokazao je Titu osnovne pokrete, pa je komandnu palicu predao u Titove ruke, baš kada je avion pravio jedan veliki krug oko Cassina.

U tome trenutku pilot se nasmešio, pa rekao Titu:

378

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Izvinite, ja moram da odem u zadnji kraj aviona da uzmem cigarete, a vi molim vas ispravite avion.

— Nije mi bilo prijatno — pričao je posle Tito. Dok je avion išao pravo bilo je još lako, ali onda se avion nagnuo... A ja sam imao praksu od svega dva minuta letenja.

Kad se pilot vratio posle nekoliko trenutaka, Tito se ipak slatko smejaao. Avion je produžio put Rima. Tu je naleteo na buru, oblaci su bili potpuno crni, munje su šarale oko aviona. Tito je predložio MacLeanu:

— Hajde da okrećemo put mora. Ako padnemo, biće nam mekše!

Međutim, vetar je postajao sve žešći, pa je Tito dobio padobran. Istovremeno ga je uhvatila morska bolest, pa kada se avion spustio oko jezera Bolsena, Tito se nije najbolje osećao. General Alexander pokazao je svu svoju predusretljivost kao domaćin.

Posle boravka na frontu, Tito je svratio u Rim. Nikada ranije nije bio u glavnom gradu Italije. Razgledao je njegove znamenitosti u pratnji dvojice partizana s mašinkama preko grudi.

Kad je izlazio iz Kolosseuma, prepoznali su ga neki Itali-jani, pa su počeli da mašu rukama i da viču pokazujući prstom na Tita:

— Tito, Tito...

Iz Rima Tito se vratio u Napulj, gde se 12 avgusta sastao s pretsednikom engleske vlade Winstonom Churchillom. Sastanak je održan u vili bivše kraljice Viktorije. Tito je ovom prilikom imao više razgovora sa Churchillom. Prvom sastanku prisustvovao je samo prevodilac. Drugim sastancima prisustvovali su s jugoslovenske strane još Sreten Žujović, Vlatko Velebit, dr. Šubašić, Sava Kosanović i drugi. Razgovori su obuhvatili širok broj pitanja.

Churchill je počeo s pohvalama našoj vojsci, zatim se prešlo na operacije u Jugoslaviji. Churchill je rekao da mu je žao što je star i što ne može padobranom da skače. Inače bi došao u Jugoslaviju da se bori.

— Pa vi ste poslali svoga sina! — odgovorio je Tito.

U tome trenutku pojavile su se suze u očima Churchilla.

Osnovna stvar oko koje su se razgovori vodili bilo je pitanje kralja Petra. Churchill je pitao Tita da li bi se sastao s kraljem Petrom. Tito se pozvao na odluke AVNOJ-a o zabrani povratka kralja Petra, ističući da je kralj nepopularan zbog svojih postupaka za vreme rata i da mi ništa ne smemo da učinimo što bi oslabilo borbu protiv neprijatelja.

Churchill je ponovo pitao Tita da li bi se sastao s kraljem Petrom makar na nekom ratnom brodu. Tito je odgovorio da on nema ništa protiv toga da dođe u posetu Churchillu na ratni

POBEDA

379

brod, pa ako tamo bude kralj Petar, može i s njim da se vidi.

Churchill je video da od ovoga nema ništa, pa je mahnuo rukom. U daljem razgovoru Churchill je rekao kako bi bilo da Tito primi kralja Petra u Jugoslaviju, kao avijatičara.

Tito je na ovo odgovorio:

— Neka dođe i neka se bori onako kako se svi mi borimo! Razgovor se preneo dalje na odnose između Jugoslavije i

Bugarske. Churchill je pitao:

— Kakvi su vaši odnosi s Bugarskom?

Na ovo je pitanje Tito odgovorio da će se ti odnosi razvijati u smislu bratstva, uprkos sadašnjoj situaciji.

Churchill je u razgovoru odjednom zapitao da li mislimo u Jugoslaviji da uspostavimo socijalizam po uzoru na Sovjetski Savez.

Odgovor je Titov bio da će nama sovjetska iskustva biti korisna, ali da ćemo mi voditi računa i o našim uslovima. Churchill je posle govorio da je situacija u Srbiji drukčija, da tamo seljaci neće partizane nego Dražu Mihailovića, da srpskom narodu treba dati mogućnosti da slobodno izrazi svoju volju, da je Staljin najveće teškoće imao baš sa seljacima.

Još je diskutovano pitanje Istre i Trsta. Churchill je odgovorio neodređeno. Rekao je da će Trst biti važan za savezničke operacije prema Austriji.

Churchill je Tita posle odveo u svoju radnu sobu i pokazao mu na mapi razvoj operacija na savezničkim frontovima. Baš toga dana trebalo je da otpočne invazija južne Francuske od strane savezničkih trupa.

Churchill je priredio svečani banket u čast Titovu, na kome su izmenjene zdravice.

Baš za vreme sastanka sa Churchillom, Tito je dobio izveštaje iz Vrhovnog štaba da su Druga, Peta i Sedamnaesta divizija prodrle u Srbiju, razbile Nemce, Bugare i četnike na Kopaoniku, pa se zatim spojile sa srbijanskim divizijama u Toplici. Dalje operacije razvijale su se veoma povoljno. Partizanske jedinice sve su više nadirale ka Savi i Dunavu. Tito je odmah zatim naredio da u Srbiju pređu i druge naše jedinice: Prva proleterska divizija, Šesta proleterska divizija i Dvanaesti korpus.

Tito se posle toga vratio na Vis. Uto je otpočela i velika sovjetska ofanziva u Rumuniji. Jedinice Crvene armije vrlo brzo su razbile Nemce i Rumune, pa su se spuštale Dunavu. Bližio se dan njihovog sjedinjavanja s jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije. To se dogodilo 6 septembra^ Tim povodom Tito je izdao sledeću zapovest:

„Osvanuo je ovaj veliki, dugo očekivani dan kome su težile desetine tisuća palih heroja kroz tri i po godine teških iskušenja.

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Šestog septembra stigla je naša velika saveznica Crvena armija na granicu Jugoslavije. Tisuće kilometara od Staljingrada i Kavkaza, uništavajući na svom slavnom putu stotine tisuća mrskih fašističkih osvajača, prešla je naša herojska saveznica da nam pomogne zadati posljednji udarac zakletom neprijatelju našeg naroda i očistiti našu krvlju zalivenu otadžbinu od omraženih fašističkih hordi. Nastaju posljednji odlučujući bojevi. Oko 25 krvožednih njemačkih divizija, koje su se sa svih strana Balkana sakupile na teritoriji Jugoslavije, hoće da izbjegnu zasluženju kazni i da pobjegnu iz naše zemlje...

Drugovi borci, oficiri, podoficiri i politkomesari! Neka vas osim velike radosti, radi dolaska slavne Crvene armije na našu granicu, nadahne i novi polet, odlučnost za još snažnije udarce protiv njemačkih okupatora i domaćih izdajnika. Dokažite u ovim posljednjim bojevima da ste dostojni saveznici nepobedive Crvene armije, koja je za slobodu porobljenih naroda dala nebrojene žrtve."

Povodom susreta jedinica Crvene armije i jedinica Na-rodnooslobodilačke vojske, sovjetski književnik Uja Erenburg napisao je članak pod naslovom „Zajedno", koji je objavljen u sovjetskoj štampi, a i čitan preko Radio-Moskve. Taj je članak bio čitan u svim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, po čitavoj Jugoslaviji, tako da su ga ljudi prosto znali napamet. U tome članku Uja Erenburg je, pored ostalog, rekao i ovo:

„Prijatelj se ne proverava na gozbi, već u nevolji. Narodi se ne proveravaju na konferencijama, već na bojištu, u strašnome ratu, u danima iskušenja. U tim danima ranije jaki pokazali su se slabi, a poneki slabi — jaki...

Polazeći za Jugoslaviju, Nemci su znali da Jugoslovena ima mnogo manje nego Nemaca i Italijana. Nemci su znali da Jugoslavija nema savremeno oružje, ali nisu znali kakvo je srce Jugoslavije, i tako je došao dan kad su Nemci to morali saznati. Oni su otpočeli s drekom: „Sva je Jugoslavija naša!" Oni su išli napred, a narod je odlazio u planine, napuštao domaći krov, ali se nije predavao, nego je pružao ogorčeni otpor. Cetiri-pet puta Nemci su uzalud pokušavali da osvoje Jugoslaviju i svaki put je narod prelazio u ofanzivu i terao okupatora iz svojih gradova i sela. Eto, već je preko četrdeset meseci kako ratuju narodi Jugoslavije, a Nemci ih ne mogu pobediti. Znači, nije stvar u aritmetici! Znači, Jugoslavija nije detalj i nije epizoda u Drugom svetskom ratu!

Neka diplomati na konferenciji mira revidiraju geografske karte. Jugoslavija je 1941 godine bila obeležena kao mala zemlja. Na terazijama na kojima su diplomati pokušavali da nađu famoznu ravnotežu snaga — Jugoslavija je bila mali teg, kao Rumunija. Prošle su dve godine, a mi vidimo čudo. Jugoslavija se probila u

POBKDA

381

prvi red. O jugoslovenskoj Narodnooslobodilačkoj vojsci govori ceo svet. Ime maršala Tita obišlo je pet kontinenata sveta. Kad se svrši rat, Jugoslavija će na mirovnu konferenciju doći ne kao komor-džija, već kao izviđač! Ona je ne samo oslobodila čitav niz krajeva svoje teritorije, već je izvojevala i novo časno tnesto u posleratnoj Evropi...

U ovo veliko predvečerje naš sovjetski narod i naša vojska sa ushićenjem misle na epopeju nove Jugoslavije. Bili smo zajedno u nevolji — bićemo zajedno i na svečanostima!"

Nacionalni komitet našao se pred još jednim novim problemom. Saveznička vojna pomoć nije dolazila u onakvim raz-merama kako je bilo obećano, čak je bilo perioda kada se ona ograničavala na sasvim minimalne količine. A s druge strane, preko Radio-Londona počelo je da se trubi da je ta saveznička pomoć odigrala odlučujuću ulogu u razvoju ustanka u Jugoslaviji. Zbog toga je Nacionalni komitet bio prinuđen da izda sledeće saopštenje:

„Poslednjih dana preko nekih radio-stanica primetno se pojačalo isticanje pomoći koju su Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije pružili zapadni saveznici. Pored toga što se iz takvih prikaza može — razume se, u inostranstvu, a ne i u zemlji — dobiti ne-tačan pojam o veličini pružene pomoći, u tim vestima ima čak i takvih tvrđenja koja su sasvim netačna. Tako je, na primer, ne-tačno da su nam saveznici avionima spuštali ljudstvo i materijal. Ako se tako formuliše saopštenje, onda to treba da znači da smo mi bili pomognuti ne samo materijalom nego i ljudstvom, dakle, nekakvim trupama. Isto tako može se označiti kao proizvoljna tvrdnja, koja je bez ikakvog osnova, da bi bez te pomoći savezničkih aviona naša Narodnooslobodilačka vojska verovatno ostala jedna velika skupina gerilskih odreda i da bi nemačka vojska u Jugoslaviji još bila jaka.

Moramo pre svega naglasiti da je našoj vojsci bila dobro došla svaka, pa i najmanja pomoć, od strane naših saveznika. Na svakoj pomoći mi smo našim saveznicima zahvalni, ali tvrđenja kao ona što su gore pomenuta ne odgovaraju činjenicama, a prema tome — naročito kad se donose na našem jeziku — nisu korisna ni za savezničku stvar, jer i naš narod i naša vojska vrlo dobro znaju koliko su teške žrtve koje još uvek podnose zbog toga što se snabdevaju sopstvenim sredstvima: otimanjem od neprijatelja. Treba, međutim, istaći činjenicu da je baš u pogledu naoružanja naše vojske pomoć saveznika bila mala — prema tome, naoružanje naše vojske samo vrlo malim delom potiče iz savezničkih izvora...

Ima još jedna pomoć o kojoj treba govoriti. Iz skromnosti mi smo sami o njoj malo govorili ili gotovo nikako ne govorimo. O njoj

382

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

bi trebalo da govore naši saveznici, i to svakako više nego o onoj pomoći koju su oni nama ukazali. To je pomoć koju su naši narodi pružili svojom borbom našim saveznicima, opštoj stvari za koju se bore ujedinjeni narodi. Bilo bi opravdani je i pravednije kad bi naši saveznici više pažnje poklonili činjenici da smo se mi borili golih šaka, bez ikakve pomoći, onda kad je bilo najteže, kad je sva Evropa spavala dubokim snom, kad nije bilo Drugog fronta, kad je Nemačka bila najjača, na vrhuncu svoje vojničke moći. A tada nad našim nebom nije bilo druge avijacije osim neprijateljske. Kako se onda može iznositi tvrđenje da bi nemačka vojska bila još jaka u Jugoslaviji, da nije bilo pomoći savezničke avijacije, kad je ta pomoć tek ovogodišnja.

Sasvim je isto i sa tvrdnjom da bi bez te pomoći naša Narodno-oslobodilačka vojska ostala samo skupina gerilskih odreda. Mi bismo se obradovali kad bi se pokazalo da je to individualno gledište nekog skroz neobaveštenog ili skroz tendencioznog novinara, a ne i odgovornih krugova.

Ne srne nam se zameriti velika doza indignacije kad odbijamo takva i slična tvrđenja. Naša vojska nije stvorena pomoću aviona — ni bacanjem ni spuštanjem. Za njen postanak nemamo da zahvalimo ničemu drugom do

junaštvu i patriotizmu naših boraca i naših naroda, koji su podneli strahovite žrtve dok su tu herojsku vojsku iskovali u teškoj borbi s daleko nadmoćnijim neprijateljem. Ona se organizovala i podigla na stepen uređene redovne vojske davno pre nego što je iz savezničkih aviona bačen prvi paket pomoći, a mesta na koja su paketi bačeni i aerodromi na koje su se avioni spuštali bili su na slobodnoj teritoriji, koju je stvorila i održala naša vojska. Očigledno je da je ta pomoć počela tek onda kada smo se mi već u punoj meri afirmirali kao uređena vojska i kao značajan vojni činilac u ovom ratu.

Pomoć koju su nam saveznici dali bila je u njihovom, a ne samo u našem interesu. Da je bila veća, bili bi i uspesi veći. No i ovako, oni su dovoljno veliki, da je celom svetu jasno da smo u stanju da sami oslobodimo do kraja svoju zemlju, što ćemo svakako i završiti kako smo počeli. Ostavljamo otvoreno pitanje zbog čega na nas nije primenjen Zakon o zajmu i najmu, što smo više puta tražili i bili uvek odbijeni, iako smo na to imali puno pravo.

Najzad se moramo pitati: zbog čega je londonskom radiju bilo potrebno da na našem jeziku iznosi ovakva tvrđenja, koja u našem narodu mogu naići samo na negativan odziv, jer su činjenice onakve kakve smo ih izneli i kako ih naš narod vrlo dobro poznaje."

Bližio se kraj septembra. Tito je tada odlučio da otputuje u SSSR, kako bi se dogovorio sa sovjetskim predstavnicima o koordinaciji operacija između Crvene armije i Narodnooslobo-

POBEDA

383

dilačke vojske. On je na ovaj put krenuo na svoju inicijativu, ali sa očiglednom željom Moskve, jer kada je o tome saopštio šefu sovjetske vojne misije generalu Kornjejevu, ovaj mu je sa zadovoljstvom rekao:

— Vrlo prijatna vest... Samo vreme vašega polaska držite u najvećoj konspiraciji.

Tako se Tito 21 septembra, u 11 sati noću, ukrcao u jedan transportni avion „Dakotu", kojim su pilotirali sovjetski piloti. Noć je bila tamna, pa je uzletanje s malog viškog aerodroma bilo dosta teško. Tito je imao prvo da leti preko Jugoslavije do Kraj ove, u štab maršala Tolbuhina, a odatle dalje u Moskvu. S njim je pošao general Kornjejev, a od Jugoslovena član Vrhovnog štaba Ivan Milutinović i Titov sekretar Mitar Bakić. Kad je Tito polazio, njegov pas Tigar nikako nije hteo da miruje. Stalno je bio uz svog gospodara, tako da ga je Tito morao povesti sa sobom u avion. Samo da pas ne bi pravio larmu prilikom ukrcavanja, stavili su mu džak na glavu.

Let do Krajove prošao je bez incidenata, iako se letelo preko nekih gradova koji su još uvek bili u rukama Nemaca. U Krajovi Tito je primio jednu delegaciju iz Bugarske u kojoj su bili Dobri Terpešev, Blagojev i Todorov. Ova bugarska delegacija molila je da Nacionalni komitet potpiše s njima sporazum o okončanju rata, kako bi se pomoglo Bugarskoj da spere ljagu. Dalje se tražilo da im dozvolimo da se njihova vojska bori zajedno s našom u poslednjim operacijama protiv hitlerovske Nemačke. Konačno je u ovome smislu napravljen sporazum i tu u Krajovi potpisan.

Posle toga Tito je krenuo sa generalom Kornjejevom za Moskvu. Putovali su avionom, danju, u pratnji lovaca, jer je front bio još dosta blizu, pa je bila opasnost da ih susretnu nemački avioni. Tako je Tito posle pet godina ponovo išao u Moskvu. Ovoga puta ne kao ilegalac, kao čovek koji se krio od raznih policija, ne sa lažnim pasošem, nego pod svojim punim imenom, kao maršal

Jugoslavije i predsjednik Nacionalnog komiteta. Za sobom je imao tolike godine strahovitih borbi i napora, imao je za sobom ogromnu većinu jugoslovenskih naroda, ujedinjenih u Narodnooslobodilačkom pokretu.

O tome svom putu u Moskvu 1944 godine, Tito mi je pričao:

„Tada sam se prvi put u svome životu susreo sa Staljinom i sa njime razgovarao. Dotle sam ga samo iz daljine viđao, kao na primjer na Sedmom kongresu Kominterne.

Ovoga puta imao sam s njime više sastanaka, dva-tri u njegovoj kancelariji u Kremliju, a bio me je pozvao i u svoju privatnu kuću dva puta, gde sam bio na večeri.

384

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Jedna od prvih stvari o kojoj smo diskutovali bilo je pitanje zajedničkih operacija između naših dviju vojski. Bilo je to u njegovoj kancelariji u Kremliju. Ja sam mu tražio i jednu tenkovsku diviziju, koja bi pomogla našim jedinicama prilikom oslobođenja Beograda. U istočnim dijelovima Jugoslavije mi nismo imali tenkova niti teške artiljerije, dok su Nijemci bili naoružani do zuba najmodernijim oružjem. Staljin je ovaj moj zahtjev prihvatio, pa mi je rekao:

— Valter (tako su mene svi zvali u Moskvi), daću vam ne jednu tenkovsku diviziju, nego čitav jedan tenkovski korpus!

Dalje, dogovorili smo se koliki dio Jugoslavije da se oslobodi zajedničkim snagama, dokle njihove trupe da idu, a dokle naše i, konačno, koliko vremena njihove trupe da ostanu kod nas. Tu smo utvrdili da nam oni daju kao pomoć za oslobođenje Beograda jedan tenkovski korpus, a da zatim njihove snage napuste Jugoslaviju, pošto bude oslobođen Beograd i time bude učvršćeno njihovo lijevo krilo za napad na Budimpeštu.

Poslije ovih razgovora zajednički smo napisali kominike, u kome je gornji sporazum preciziran. Taj kominike je objavljen preko agencije TASS 28 septembra 1944 godine, a glasio je:

„Pre nekoliko dana sovjetska komanda — imajući u vidu interese razvijanja borbenih operacija protiv nemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj — obratila se Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije i Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije s molbom da dadu pristanak na privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju, koja graniči s Mađarskom. Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije.

Nacionalni komitet i Vrhovni štab Jugoslavije pristali su da zadovolje molbu sovjetske komande. Sovjetska komanda je primila uslov, koji je postavljen s jugoslovenske strane, da će na teritoriji Jugoslavije, u oblastima gde će se nalaziti jedinice Crvene armije, delovati civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije."

Inače, ovaj prvi sastanak bio je vrlo hladan. Osnovni uzrok, ja mislim, bili su moji telegrami za vrijeme rata, a naročito onaj jedan koji sam počeo riječima: „Kad nam pomoć ne možete da ukažete, onda nam bar nemojte smetati." To mi je potvrdio i Dimitrov, kod koga sam bio odmah poslije prvog sastanka sa Staljinom. Dimitrov mi je rekao:

— Valter, Valter, hazjajin je bio strašno ljut na vas zbog onoga telegrama... Od ljutine je sve toptao nogama po patosu...

POBEDA

Time je Dimitrov htio da mi stavi do znanja da me je on ustvari branio pred Staljinom.

*

Na ovom prvom sastanku došlo je do zategnutosti sa Staljinom. Manje-više zakačili smo se po svim pitanjima o kojima smo diskutovali. Tada sam primijetio da Staljin ne trpi da mu iko protivuriječi. U razgovoru s ljudima oko sebe on postupa grubo, osorno. Od članova Politbiroa CK SKP(b), on s vremena na vrijeme jedino zapita Molotova šta on misli, ali ga i ne sasluša do kraja, nego nastavlja svoju misao.

Ja nisam bio naučio na takvu vrstu razgovora, pa je zbog toga dolazilo prosto do neugodnih scena. Na primjer, Staljin mi kaže:

— Valter, pazite, buržoazija je vrlo jaka u Srbiji! A ja mu mirno odgovaram:

— Druže Staljine, ne slažem se s vašim gledištem. Buržoazija u Srbiji je vrlo slaba.

Staljin ćuti i mršti se, a ostali oko stola: Molotov, Zdanov, Maljenkov, Berija zgranjavaju se.

Staljin je poslije toga počeo da se raspituje za pojedine buržoaske političare Jugoslavije, pita gdje su, šta rade, a ja mu odgovaram:

— Taj je podlac, izdajica, radio zajedno s Nijemcima. Staljin pita za drugog. Ja mu isto odgovaram. Na to Staljin planu:

— Valter, pa za vas su svi podlaci! Ja mu odgovaram:

— Tačno je, druže Staljine, svaki čovjek koji izda svoju zemlju je podlac.

Staljin se opet mršti, a Maljenkov, Zdanov i ostali gledaju me ispod oka.

Razgovor se tako nastavio u veoma mučnoj atmosferi. Staljin me je počeo da uvjerava kako treba da vratimo kralja Petra na prijestolje. Meni prosto krv udari u glavu, kako može da nam to savjetuje. Pribrao sam se, pa sam mu odgovorio da je to nemoguće, da bi se kod nas narod pobunio, da je kralj u Jugoslaviji oličenje izdaje, da je pobjegao i ostavio narod u najtežim časovima, da je dinastija Karađorđevića omražena u narodu zbog korupcije i terora.

Staljin ćuti, pa mi onda reče kratko:

— Ne morate ga vratiti za sva vremena. Privremeno, pa mu poslije udarite u zgodnom trenutku nož u leđa.

U tom trenutku vratio se u sobu Molotov, koji je bio za trenutak nekud izašao. Sa sobom je nosio depešu neke zapadne agencije koja je javila da su se Englezi iskrcali u Jugoslaviji.

Ja sam odmah skočio:

— To je nemoguće!

25

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Staljin, ljutito:

— Kako nemoguće! To je tačno!

Ja opet kažem Staljinu da je nemoguće i vjerojatno da je ta agencija pobrkala stvari. Mi smo tražili od generala Alexan-dera da nam pošalje jedan divizion teške artiljerije, tri baterije, kao pomoć našoj Četvrtoj armiji u njenim operacijama prema Mostaru i Sarajevu, pa da je vjerojatno ta artiljerija došla u Jugoslaviju, što su agencije krivo protumačile kao invaziju Jugoslavije od strane Engleza. Staljin ćuti, pa mi onda postavlja direktno pitanje:

— Recite mi vi, Valter, šta biste vi radili ako bi se Englezi zbilja silom iskricali u Jugoslaviji?

Ja sam mu odgovorio da bismo im dali najodlučniji otpor.

Staljin je ćutao. Očigledno da mu se ovaj odgovor nije dopao. Da li je on u tom trenutku razmišljao o aranžmanima koje je pravio o podjeli interesnih sfera u Jugoslaviji?

Te večeri Staljin je bio stalno ljut. Preda mnom je zvao telefonom maršala Malinovskog, čije su operacije protiv Nijemaca baš tih dana bile zapele.

— Ti tamo spavaš, spavaš! — govorio je Staljin preko telefona.

Malinovski se nešto pravdao kao da nema dovoljno tenkovskih divizija, što se vidjelo iz Staljinovog odgovora:

— Nemaš tenkovskih divizija, veliš. Pa i moja baba bi znala da ratuje uz pomoć tenkova. Vrijeme je da se već makneš. Jesi li me razumio?

Spustio je slušalicu. Pozvao me je da odem kod njega u vilu, na večeru. Posluga u bijelim keceljama unijela je zatvorene zdjele s jelom i stavila ih na sto, pa se svako sam posluživao. Tu se nazdravljalo do duboko u noć. Ja nisam bio navikao na piće, pa mi je bilo muka. U jednom trenutku izašao sam napolje, jer mi je bilo teško. Glasno sam sam sebe prekoravao što sam pio, a iza sebe čujem glas Berijin:

— Ništa, ništa, dešava se to..."

Tito se posle nekoliko dana vratio u Jugoslaviju preko Ru-munije. Uto su već otpočele borbe za oslobođenje Beograda. Nemci su davali žestoki otpor. U ovim operacijama s naše strane učestvovala su Prva, Peta, Šesta, Jedanaesta, Šesnaesta, Sedamnaesta, Dvadeset i prva, Dvadeset i osma divizija i Trideset i šesta divizija, objedinjene u Prvu armisku grupu, a sovjetski Četvrti motomehanizovani korpus generala Zdanova davao je svojim tenkovima podršku našim divizijama. Bitka je trajala šest dana i završila se konačnim oslobođenjem Beograda. I mi i Rusi imali smo znatne gubitke. Staljin je povodom oslobođenja Beograda izdao posebnu dnevnu zapovest, a „Pravda“ ju je donela u manšeti:

POBEDA

387

„Trupe Trećeg ukrajinskog fronta, zajedno sa trupama Na-rodnooslobodilačke armije Jugoslavije, oslobodile su od nemačkih osvajača Beograd, prestonicu savezničke Jugoslavije.“

I Tito je izdao sličnu dnevnu zapovest. Neposredno iza toga CK SKP(b) izdao je svoje parole povodom godišnjice Oktobarske revolucije. Jedna od parola, posvećena Jugoslaviji, glasila je:

„Pozdrav jugoslovenskom narodu! Da živi herojska Narodno-oslobodilačka armija Jugoslavije, koja rame uz rame s Crvenom armijom oslobađa svoju otadžbinu od nemačkih porobljivača.“

Tito je na Banjici, nedaleko od skorašnjeg nemačkog koncentracionog logora u kome su Nemci pobili preko 30.000 ljudi, održao smotru jedinica koje su učestvovala u oslobođenju Beograda. Prolazila je Prva proleeterska brigada, prolazio je Kra-gujevački bataljon. Pre tri i po godine krenuo je taj bataljon iz Srbije, obišao u borbama gotovo svu Jugoslaviju, a sada se vraćao u svoj glavni grad. U njemu su bila svega dva borca od onih koji su s njime pošli 1941. Toliko je mnogo partizana iz evoga bataljona poginulo po svim krajevima Jugoslavije. Istina, jedan deo je izrastao u komandante drugih jedinica. Tito je završio smotru trupa recima:

— I u najtežim danima rata, u najstrašnijim ofanzivama, ja sam uvijek mislio u sebi: „U Beogradu smo otpočeli ustanak, u Beogradu ćemo ga pobjedonosno i završiti!" Taj veliki dan sada je došao. Među nama mali je broj onih koji su krenuli u ustanak 1941. Oni su položili svoje živote u temelje ove zemlje, da bi ona bila slobodna i onakva kakvu narod želi. Njihovom primjeru slijedile su hiljade drugih ljudi ove zemlje. Svaku palu pušku prihvatilo je deset novih ruku. To smo i danas vidjeli na ovoj smotri. Neka je slava palim borcima za oslobođenje Jugoslavije, za oslobođenje njenog glavnog grada Beograda!

Oslobođenjem Beograda bio je osujećen plan nemačke Vrhovne komande da uspostavi južno krilo istočnog fronta na istočnim granicama Jugoslavije spajanjem grupa armija „F" i „E" sa armiskom grupom „Srbija". Ovim uspehom otvoren je bio put NOVJ za dalje nadiranje na zapad kroz Bačku, Srem i istočnu Bosnu, a sovjetskim snagama u nadiranju kroz Mađarsku niziju prema Austriji obezbeđeno je bilo levo krilo i bok.

Prepolovljena armiska grupa „Srbija" posle pretrpljenog poraza, pre pada Beograda, u borbama sa Prvom armiskom grupom NOVJ u Šumadiji, a 14 korpusom NOVJ i delova 68 sovjet-

25*

388

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

skog korpusa u istočnoj Srbiji, odbačena je delom prema Beogradu, gde je potpuno uništena jugoistočno od grada od 18 do 20 oktobra, ne uspevajući da uđe u sastav grupe armija „F", a drugi slabiji deo uspeo je ući u sastav grupe armija „E" kod Kraljeva.

Desno krilo nemačke grupe armija „E" nalazilo se po padu Beograda u Sremu, dok se levo krilo grupe armija „E", koja se povlačila kroz Makedoniju iz Grčke, nalazilo daleko, potpuno odvojeno u dolini Ibra.

Još dok se pripremala beogradska operacija, jedinice Narodnooslobodilačke vojske u Makedoniji, uz sadejstvo sa jedinicama Prve i Četvrte bugarske armije, otpočele su borbu za oslobođenje Makedonije protiv nemačke grupe armija „E" (4, 11, 22, 41 i 104 divizija, borbena grupa Skenderbeg, oko 40 samostalnih bataljona, i 100 topova), koje su se povlačile iz Grčke dolinom Vardara. Do sredine novembra čitava je Makedonija bila oslobođena.

Nemačka grupa armija „E" nije mogla nastaviti dalje povlačenje iz Makedonije dolinom Morave zbog nepovoljnog razvoja situacije u istočnoj Srbiji kod armiske grupe „Srbija" i otpora 1S korpusa NOVJ u Grdeličkom tesnacu i pojave druge bugarske armije u dolini Nišave, nego je bila primorana na povlačenje kroz Kačanički tesnac i dalje preko Kosova Ibarskom dolinom ka Beogradu.

A kada su je u toj situaciji preduhitрили događaji u Srbiji, bila je primorana na dalje povlačenje iz Srbije dolinom Zapadne Morave i Đetinje prema Drini, gde je imala nameru da se, po prelazu Drine, u istočnoj Bosni spoji sa desnim krilom grupe armija „F" na Sremskom frontu.

Da bi nadoknadila izgubljeno vreme u povlačenju preko Makedonije i Kosova, ubrzala svoje pokrete i spojila se sa grupom armija „F" radi uzimanja učešća u sudbonosnim, završnim i otsudnim operacijama na odbrani Rajha — grupa armija „E" pokušala je da svoj 21 armiski korpus izvuče iz Albanije preko Crne Gore i Hercegovine u Bosnu. Pored toga, da bi rasteretila svoj 22 i 34 armiski korpus na pravcu nesigurnog povlačenja dolinom Ibra i Zapadne Morave,

takozvanim „Crnim putem“, uputila je svoj 91 armijski korpus sa Kosova preko Novog Pazara, Sjenice, dolinom Lima ka Višegradu, takozvanim „Zelenim putem“. Međutim, pošto je 21 armijski korpus u Crnoj Gori usled jakog i odlučnog otpora 2 korpusa NOVJ u rejonu Danilov-grada bio odbačen sa određenog mu pravca prema istoku, uz velike gubitke, a njegovo dalje povlačenje dovedeno u pitanje, morao je komandant grupe armija „E“ po svom dolasku avionom u Titograd zbog kritične situacije izmeniti čitav plan da-

POBEDA

389

Ijeg povlačenja. Tako je 91 armijski korpus po dolasku na Lim, iz Sjenice, umesto da nastavi put prema Višegradu, morao skrenuti na jug u Crnu Goru da ukaže pomoć nemačkom 21 armiskom korpusu i da mu omogući izvlačenje novoodređenim pravcem Titograd—Kolašin—Bijelo Polje—Prije polje—Višegrad, takozvanim „Svetloplavim putem“.

Okolo dva meseca ova dva nemačka korpusa sa četiri kompletne divizije (22, 41, 181 i 297) bila su zadržana u neprekidnim borbama u Crnoj Gori i Sandžaku, gubeći dragoceno vreme pored ljudstva, oružja i sprema. Krajem decembra oslobođena je Crna Gora, tako da je do kraja godine definitivno oslobođena čela Srbija, Makedonija, Crna Gora, Dalmacija i veliki deo Bosne i Hercegovine. Front je stagnirao nekih stotinu kilometara na zapadu od Beograda u Sremu, zatim je išao na jug do Sarajeva, pa zatim na zapad do Jadranskog Mora, do Karlo-baga. Sovjetskih jedinica više u Jugoslaviji nije bilo, jedino na severu na reci Dravi bile su bugarske jedinice.

Utom je došlo do sastanka između Koosevelta, Staljina i Churchilla na Jalti, u SSSR-u. O tome sastanku Nacionalni komitet uopšte nije bio obaveštavan. Tek 12 februara 1945, britanska vojna misija u Beogradu, a istovremeno i sovjetska misija u Beogradu obavestile su Nacionalni komitet da su na plenarnoj sednici konferencije na Jalti 10 februara šefovi triju vlada diskutovali o jugoslovenskom pitanju i složili se da preporuča maršalu Titu sledeće:

„a) Da se odmah provede u delo sporazum Tito—Subašić i da se nova vlada formira na bazi toga sporazuma; b) da nova vlada, čim se formira, izjavi:

1. da AVNOJ uključi članove poslednje jugoslovenske Skupštine koji se nisu kompromitovali saradnjom sa neprijateljem i da se na taj način stvori jedno telo koje će se zvati Privremena skupština, i
2. da zakonodavni postupci AVNOJ-a budu podložni naknadnoj ratifikaciji od strane jedne ustavotvorne Skupštine.“

Ova odluka izazvala je ogromno negodovanje među pristalicama Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Naročito su ljudi bili ogorčeni što je AVNOJ morao da uključi članove Skupštine od 1938 godine, koja je bila izabrana pod vladom Milana Stojadinovića.

Ipak, posle mnogo ubeđivanja, ova odluka je prihvaćena, pa je obrazovana zajednička vlada, ali uz uslov Nacionalnog komiteta da vlada ne bude odgovorna kralju, nego da će on naimenovati namesništvo s čijim će se sastavom saglasiti Nacionalni komitet. Vodili su se dugi razgovori oko sastava namesni-

390

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

štva. Ovu odluku Nacionalni komitet morao je da prihvati jer se zemlja nalazila pred ozbiljnim teškoćama. Pretstojale su još teške borbe s Nemcima.

Nemačka komanda je nastojala da front u Jugoslaviji stabilizuje, povezujući ga sa frontovima u Mađarskoj i u Italiji. Nemci su u januaru, februaru i martu 1945 preduzimali na ovom frontu, po opsegu i broju angažovanih snaga, više značajnih ofanzivnih operacija.

Na dan 17 januara, u cilju odbrane komunikacija u dolini Save, Nemci su preduzeli ofanzivu u Sremu, na frontu Prve jugoslovenske armije, sa snagama od tri divizije (7 SS, 117 i 41 divizija). U višednevnim borbama naša Prva armija slomila je napadnu snagu nemačkih divizija i prinudila ih na odbranu na ovom frontu sve do aprila 1945 godine.

Jugoslovenska Druga armija u istočnoj Bosni u stalnim ofanzivnim operacijama u januaru i februaru očistila je skoro celu istočnu Bosnu od nemačkih i kvislinških snaga i početkom marta presekla komunikacije između nemačkog fronta u Sremu i Bosni i ugrozila nemački glavni komunikacijski pravac u dolini Bosne. Zbog toga je krajem marta otpočela nemačka ofanziva (7 SS, 22 i 117 divizija i pukovska borbena grupa Geiger) od Bijeljine, Samca i Doboja u pravcu Tuzle, ali je ona odbijena.

U decembru 1944 i januaru 1945 Treća armija u sadejstvu sa Šestim i Desetim korpusom oslobodila je veći deo Slavonije i na desnoj obali Drave, u prostoru Virovitice, obrazovala jak mostobran. Nemačke komunikacije u dolini Drave bile su pre-sečene, a pozadina nemačkog fronta u Sremu ugrožena.

Zbog ovoga, kao i zbog nameravane velike ofanzive u prostoru Blatnog Jezera, Nemci su 6 februara sa snagama od tri divizije i jednom borbenom grupom (7 SS, 297, 1 kozačka divizija i borbena grupa generala Fischera) koncentrično napadali na snage Treće armije na virovitičkom mostobranu. Pred nadmoćnim neprijateljem, naročito u naoružanju, jedinice Treće armije povukle su se 10 februara sa desne obale Drave i preuzele odbranu reke na levoj obali od sela Torjanci do ušća u Dunav.

Pri izvođenju velike martovske ofanzive u prostoru Blatnog Jezera, koja je imala za cilj da opkoli i uništi snage Trećeg ukrajinskog fronta, Prve bugarske i Treće jugoslovenske armije u prostoru Blatno Jezero—Dunav—Drava, Nemci su 6 marta preduzeli koordinirajući napad sa desne obale Drave u pravcu Peču ja i Belog Manastira, sa forsiranjem Drave sa dve divizije (104 i 297) kod Donjeg Miholjca (na frontu Prve bugarske armije) i sa jednom divizijom kod Valpova (11 vazduhoplovnom i jednom kozačkom brigadom — na frontu Treće armije).

Na nemačkom mostobranu kod Valpova, u teškim borbama, Treća armija je sprečila prodor Nemaca ka Belom Manastiru,

POBEDA

391

a u nastavku borbi do 21 marta nemačke snage sa ovog mostobrana odbacila na desnu obalu Drave. Time su nemački planovi u velikoj meri bili ometeni.

Krajem februara 1945 u Beograd je bio došao u službenu posetu feldmaršal Alexander, komandant Sredozemlja. On je sa Titom održao nekoliko sastanaka, na kojima se utvrdio plan koordinacije operacija Jugoslovenske armije i savezničkih armija. U Oficirskom domu u Beogradu Tito je priredio prijem u čast Alexandera.

Bližio se dan konačnog sloma hitlerovske Nemačke. Savezničke armije bile su već prešle Rajnu i duboko prodrle u srce Nemačke. Crvena armija je vodila borbe na prilazima Berlina.

Pred otpočinjanje opšte ofanzive Jugoslovenske armije za konačno oslobođenje zemlje, na frontu u Jugoslaviji od nemačkih snaga bilo je sedam armiskih korpusa (15 brdski, 15 ko-zački, 21, 34, 69, 91 i 97) sa 16 divizija (1 i 2 kozačka, 11, 41, 104, 22, 181, 7 SS, 369, 373, 392, 237, 188, 438, 14 SS rutenska i divizija „Stephan“). Pored ovih snaga Nemci su u Jugoslaviji imali pomorske snage za odbranu obale i jake policiske snage za osiguranje pozadine. Pod njihovom komandom bile su kvi-slinške oružane formacije u jačini oko 20 divizija.

Jugoslovenska armija bila je u ovo vreme jaka oko 800.000 vojnika, formiranih u Prvu, Drugu, Treću i Četvrtu armiju i korpuse van sastava armija: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9 i 10.

Opšta ofanziva Jugoslovenske armije za definitivno oslobođenje zemlje počela je 20 marta 1945 godine i sprovedena je, u glavnim crtama, na ovaj način:

Četvrta armija, pod komandom Petra Drapšina, od 20 marta do 16 aprila probila je neprijateljski front u Lici, oslobodila Liku i Hrvatsko Primorje sa ostrvima i izbila na staru jugo-slovensko-italijansku granicu.

Od 16 aprila do 7 maja vođena je bitka za Rijeku, izvršen je proboj neprijateljskog fronta na pravcu Prezid—Sentpeter (27 april), oslobođen je Trst (1 maj), opkoljen i primoran na kapitulaciju 97 nemački armiski korpus (7 maj), a jedan motorizovani odred Četvrte armije prodro je u Korušku u prostor Celovca i, vezujući se sa jedinicama Treće armije, zatvorio obruč oko neprijateljskih snaga u Jugoslaviji.

Treća armija pod komandom Koste Nada forsirala je Dravu 12 aprila, razvila operacije kroz Podravinu, izbila u prostor se-verno od Zagreba, prešla austrisko-jugoslovensku granicu u prostoru Dravograda i u Koruškoj, sa motorizovanim odredom Četvrte armije, zatvorila obruč oko neprijateljskih snaga u Jugoslaviji.

->i*n li'Uii i; '||

392

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

POBEDA

393

Prva armija pod komandom Peka Dapčevića izvršila je 12 aprila proboj neprijateljskog utvrđenog fronta u Sremu i do 22 aprila slomila neprijateljsku odbranu na liniji Đakovo—Budrovci—Striživojna—Beravci—Jaruge i u prostoru Slavenskog Broda i izbila na reku Ilovu. U borbama od 22 aprila do 3 maja probila je položaje neprijatelja na reci Ilovi, a zatim na-dirala prema Zagrebu.

Druga armija, pod komandom Koče Popovića, prešla je u ofanzivu 5 aprila, forsirala reku Bosnu (16—17 aprila), oslobodila Doboj i izbila na reku Unu. U vremenu od 22 aprila do 6 maja likvidirala je neprijateljska uporišta na donjem toku reke Une i oslobodila Karlovac. Produživši operacije za oslobođenje Zagreba, u sadejstvu sa jedinicama Prve armije, oslobodila je 8 maja Zagreb. Od 10 do 15 maja, zajedno sa Prvom armijom, učestvovala je u zarobljavanju i uništavanju opkoljenih neprijateljskih snaga u Sloveniji. Karakteristično je da su Nemci u Jugoslaviji davali otpor i posle kapitulacije od 9 maja. Oni su se borili sve dok nisu bili uništeni ili zarobljeni, do 15 maja. Zato se u Jugoslaviji kao dan Pobede slavi 15 maj.

U periodu od 20 marta do 15 maja dovršeno je oslobođenje cele teritorije Jugoslavije. Jugoslovenska armija je nanela neprijatelju gubitke od 99.907 mrtvih i zarobila 209.639 njegovih vojnika, sa mnogim komandantima, na čelu

sa komandantom nemačkog fronta Jugoistoka general-pukovnikom Lohrom. Zaplenila je 183.662 puške, 24.454 automatska oruđa, 1.520 topova, 3.651 kamion, 40 aviona, 97 tenkova i mnogo drugog ratnog materijala.

Tako je završen rat u Jugoslaviji. Samo u poslednjim operacijama Jugosloveni su imali oko 30.000 poginulih i 70.000 ranjenih vojnika. Ukupno je u Drugom svetskom ratu Jugoslavija imala 1,700.000 mrtvih, koje na bojnopolju, koje u koncentracionim logorima, koje u nemačkom zarobljeništvu. Svaki deveti čovek ove zemlje dao je svoj život u minulom ratu. Istovremeno, materijalni gubici bili su ogromni. Preko 820.000 kuća bilo je razoreno ili spaljeno. Devedeset posto svih železničkih pruga stavljeno van upotrebe. Dve trećine stoke opljačkano. Skoro svi veliki industrijski objekti teško oštećeni.

U septembru 1945 godine, kad sam se vratio iz San-Franciska, gde je bilo zasedanje Ujedinjenih nacija, sreo sam Tita prvi put po završetku rata. Govorili smo o našim gubicima u ratu, o izgledima za obnovu zemlje, o mogućnostima dalje pomoći iz inostranstva. Tito me je u jednom trenutku prekinuo:

— Kuće će se izgraditi, pruge obnoviti, ali milion i sedam stotina hiljada ljudskih života više nećemo moći povratiti... Svaki od tih ljudi imao je svoj lični život, svoje nade, svoje

nevolje, svoje radosti... To je ogromna cijena koju smo morali da platimo za našu slobodu...

U ruci sam držao pismo koje je Ivo Lola Ribar napisao pred odlazak u rat svojoj devojci Slobodi Trajković, student-kinji Beogradskog univerziteta. Nije hteo da se pismo Slobodi odmah preda, nego ga je ostavio u amanet kod jednog svog prijatelja i zamolio ga da pismo uruči Slobodi samo ako on pogine.

To pismo glasi:

„Najdraža, jedina moja!

Pišući ovo pismo ja se pouzdano nadam — optimista sam, kao i uvek! — da te ono nikada neće stići već da ćemo se nas dvoje videti i uvek ostati zajedno. Jer, ovo pismo je zato i pisano.

U ovom trenutku, kada polazimo u poslednju, odlučnu etapu boja od koga zavisi, pored svega ostalog, i naša lična budućnost i sreća, — želim da ti kažem nekoliko prostih i jednostavnih stvari.

U mom životu postoje samo dve stvari: moja služba našem svetom cilju i moja ljubav prema tebi, najmilija moja. Našu sreću i život koji smo hteli, nismo, kao ni milioni drugih, mogli ostvariti izolovano, već samo preko naše borbe i naše pobede. I zato su te dve stvari u suštini, u meni samom, jedno.

Znaj, dušo, da si ti jedina koju sam voleo i koju volim. Sanjao sam i sanjam o našoj zajedničkoj sreći — onakvoj kakvu smo že-leli, o sreći dostojnoj slobodnih ljudi. To je jedina prava sreća, jedina koju treba želeti.

Ako primiš ovo pismo — ako dakle, ja ne doživim taj veliki čas, nemoj mnogo tugovati, najdraža! U svetu u kome budeš tada živela, naći ćeš, uvek živ, najbolji deo mene samog i svu moju ljubav prema tebi.

Za tebe sam siguran da će tvoj put biti prav i onakav kakav mora da bude. Na njemu, na putu života, naći ćeš i osvetu i sreću.

Mnogo, mnogo te volim, jedina moja! I želim da nikad ne dobiješ ovo pismo, već da zajedno s tobom dočekamo veliki čas pobede. Želim da te stoj om ljubavi učinim onako srećnom kao što to zaslužuješ."

Ivo Lola Ribar nije dočekao kraj rata. Poginuo je od nemačke avionske bombe 28 novembra 1943 godine. Ali, ni njegovo pismo nikad nije uručeno. Sloboda

Trajković, zajedno sa svojim ocem Svetolikom, beogradskim apotekarom, majkom Milenom, bratom Miroslavom, asistentom Univerziteta, i sestrom Verom, studentom umetnosti, bila je uhapšena od Gestapoa i strpana u strašnu dušegupku, veliki zatvoreni kamion, u kojoj

394

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

su je gestapovci, zajedno s čitavom porodicom, ugušili otrovnim gasom. Pismo nije moglo biti uručeno. Zajednički prijatelj Lole Ribara i moj doneo mi ga je kad sam se posle rata vratio kući. Hteo sam toga jesenjeg dana 1945 godine da pokažem to pismo Titu, ali posle onih njegovih reci od milion i sedam stotina hiljada ljudskih života, odustao sam. Tito je ogromno voleo Lolu Ribara od prvog dana kada su se susreli, u jesen 1937 godine.

Sedamnaesta glavo U OGNJU SOCIJALISTIČKE PRAKSE

Složeni i veliki zadaci u novoj državi. — Jedno Titovo sećanje na rodno salo Kumrovec. — | Republika. — Obnova Jugoslavije i značaj pomoći TJNRRA-e. — Početak industrijalizacije zemlje. — Pokušaji sa Zapada da se zaustavi naš razvitak. — Nepriznavanje naših opravdanih nacionalnih zahteva. — Komplikovanje naših odnosa sa Zapadom.

Kad je 1945 godine rat bio završen pobedom nad hitlerovskom Nemačkom i fašističkom Italijom, kad se u moru krvi i patnji rodila nova Jugoslavija, trebalo je, bez predaha, pregnuti na rešavanje novih zadataka, često još težih i složenijih od onih koji su rešavani u ratu. Trebalo je učvrstiti bratstvo i jedinstva naroda Jugoslavije, iskovano u ratu, ostvariti opravdane nacionalne zahteve Jugoslovena koji su decenij ama živeli izvan granica svoje domovine, obnoviti što pre sve ono što je bilo uništeno u ratu, a kao kruna svega — izgraditi novo društvena ti r eden je u kome neće biti eksploatacije čoveka čovekom, to jest nastaviti našu revoluciju, čiji je samo oružani deo bio završen.

Za druga Tita time je bio nastao nov period odgovornog rada, onog rada za koji se spremao još kao mladi radnik-socija-lista pre Prvog svetskog rata, za koji su stvarani preduslovi u teškoj klasnoj borbi u staroj Jugoslaviji, za koji su izginule tolike hiljade u toku Narodnooslobodilačkog rata. Tako je on, posle više od 35 godina političke borbe, doživeo te velike dane da radne mase Jugoslavije na čelu sa KPJ, koja je njega samog vaspitala i podigla, konačno pristupe ostvarenju istoriskog zadatka: omogućiti Jugoslaviji, ekonomski zaostalaj zemlji, koju su sve doskora rastrzale mnogobrojne suprotnosti, da jednom krene putem blagostanja i potpune ravnopravnosti svih svojih ljudi.

396

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Jednom u jesen 1945, razgovarajući s drugom Titom, zapitao sam ga kog se momenta iz svoga života setio po završetku rata, kad je umukla jeka oružja. On je neko vreme razmišljao, rekao da je bilo više tih momenata, a onda mi odgovorio: „Sjetio sam se jednog momenta, tamo pred rat, kad sam se 1937 godine bio vratio ilegalno iz inostranstva, pa me je obuzela želja da ponovo vidim rodnu kuću, rođake i prijatelje. Tako sam jedne večeri krišom stigao u Kumrovec pred sam zalazak sunca. Prikrao sam se jednom voćnjaku blizu moje stare kuće i odatle sam posmatrao Kumrovčane kako dovršavaju svoj dan. Selo je izgledalo kao onda kad sam ga ostavio u ranom djetinjstvu. Tu se pružao taj moj Kumrovec, kaljavih

sokaka, s modro obojenim kućama, tu je vijugala-Sutla kroz livade gdje sam čuvao stoku i konje, tu su pred mojim očima prolazili moji seljaci, u svojim teškim čizmama, u poderanom odijelu, pogureni od teškoga rada. Tako su živjeli i moji preci s koljena na koljeno, u ovome blatu i nevolji. Moji vršnjaci s kojima sam odrastao više nisu bili tu, jer nije imalo šta da ih zadrži u Kumrovcu, jer nije bilo dovoljno hljeba da se ishrane. Ja sam znao da su tog istog trenutka dok sam posmatrao moje selo u zalazak sunca, — da su u tim kućicama sindrom i slamom pokrivenim još uvijek djeca gladna, kao što smo ja i moja braća i sestre bili gladni, i da će i ta djeca možda morati jednoga dana da napuste svoje selo u težnji za boljim životom.

Ostao sam u voćnjaku dok mrak nije pokrio čitavu okolinu. Psi su bjesomučno lajali s jednog kraja sela na drugi, a ja sam razmišljao o svemu što sam vidio, o toj našoj pustoši i zaostalosti koja nas već vijekovima pritišće, i mislio sam na dan kada će se Kumrovec i hiljade sličnih sela i gradova u Jugoslaviji trgnuti iz te zaostalosti, kada će mladi ljudi u njima konačno imati svi jednako otvorene mogućnosti za život, kada će moći da žive sretno i u miru i da podižu svoje porodice. Tada, 1937, nisam znao kad će nam se ukazati prilika da se to ostvari. Ali, bio sam čvrsto uvjeren da za ostvarenje toga cilja treba uprijeti sve snage i podnijeti najveće žrtve.

Ove posjete Kumrovcu sjetio sam se kada sam vidio prvi put poslije rata Miroslava Krležu, kome sam jednoga dana, tamo 1937 godine, pričao o toj posjeti, o tom mom razmišljanju.

A eto, u ovome ratu, podnijeli smo svi zajedno velike napore. Rat je sada gotov i sada, eto, pruža nam se prilika ne samo da popravimo ono što je uništeno nego i novo da stvorimo.

Za nas bi sada bilo najopasnije da stanemo na pola puta. Ono što smo postigli u ratu, to je tek početak. Tek sada se pred nas postavljaju neviđeni zadaci, tu su ogromne teškoće, a vidiš čime raspolažemo. Ništa drugo nemamo do jake volje, visokog morala i sopstvenih mišica. Obilazio sam za posij ed-

BORBA ZA SOCIJALIZAM

397

njih nekoliko mjeseci Jugoslaviju. U Lici i Kordunu je sve sravnjeno sa zemljom, ima sela koja su po dvanaest puta tokom rata paljena. Možeš ići stotinu kilometara, pa da ne vidiš ni jednu kuću. Ali, s druge strane, kakva je ogromna snaga kod naroda i želja da se sve to što prije popravi. Na sve strane ljudi traže čavle, građu, krpe kako znaju i kuće i škole. Gledao sam prugu Beograd—Zagreb koju su Nijemci gotovo svu, u čitavoj njenoj dužini od 450 kilometara, preorali. Ma oni su svaki prag ove pruge polomili specijalnim mašinama za tu svrhu. Proći tuda, bila je prava tuga. Na sve strane iskrivljene šine, polomljeni pragovi, zapaljane stanice. A, eto, za dva mjeseca ta pruga je osposobljena za saobraćaj, preko stotinu hiljada ljudi dobrovoljno su radili dan i noć, dok nisu omogućili da prvi voz prođe između dva glavna grada naše zemlje. Eto to, ti kvaliteti ovog naroda pomoći će nam da savladamo i najveće teškoće i da izgradimo čvrste osnove za budući napredak naše zemlje."

Tako je Tito govorio 1945 godine. To su zbilja bila strahovito teška vremena. Malo je zemalja u svetu tada trpelo takvu oskudicu. Jedan sapun, jedna obična igla, kalem konca pret-stavljali su san svake domaćice. Pomoć koju je tada Jugoslaviji ukazala UNRRA odigrala je, nema sumnje, u tom pogledu ogromnu ulogu. Ona je bila poslata brzo, kada je bila najpotrebnija. Istina, bilo je još 1944 godine, kada

su otpočeli pregovori sa UNRRA-om, izvesnih teškoća, jer se tražilo da se TJNRRA-ina pomoć u Jugoslaviji deli preko njenih organa. S time se Nacionalni komitet nije mogao da složi, pa je bilo čak i mišljenja da se treba odreći pomoći pod takvim uslovima. Posle je to ispravljeno i jugoslovenski zahtevi usvojeni. Ova pomoć je deljena preko narodnih odbora svima licima kojima je bila potrebna, bez obzira na njihova politička ubeđenja. U Jugoslaviji ova pomoć je primljena ne samo kao humanitarni gest nego i kao priznanje svih zemalja koje su se borile protiv nacizma cdato hrabrosti i patnjama Jugoslavije. Ukupno je UNRRA-ina pomoć iznela preko 400 miliona dolara, najvećim delom hrane.

Problem obnove nije bio jedini zadatak pred kojim se Jugoslavija nalazila kad je rat bio završen. Trebalo je do kraja ostvariti ono za što se narod borio za vreme rata. A to je, ostvariti pre svega ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, učvrstiti bratstvo i jedinstvo. Pritom se moralo, vodeći računa o ogromnim žrtvama za vreme rata, kazniti one najodgovornije za bratoubilačku borbu, za izazivanje sukoba između pojedinih naroda ili vera, kako bi se u budućnosti oslobodili sličnih opasnosti za opstanak nacije, za održanje Jugoslavije kao celine, a s druge strane, opraštati onima koji su samo bili slepo oruđe svojih poglavara. Zbog toga je pred sudom moralo odgovarati više lica odgovornih za teške zločine za vreme rata, među njima i za-

398

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

grebački nadbiskup Alojzije Stepinac, Draža Mihailović i ostali ratni zločinci.

Drugo, posle rata trebalo je preduzeti niz mera koje je narod tražio za vreme rata i koje su pretstavljale osnovu naše borbe. A to je: izvući zemlju iz polukolonijalnog položaja, razviti ogromna prirodna bogatstva Jugoslavije. Nema zemlje u Evropi koja bi na istoj površini imala toliko prirodnih bogatstava kao Jugoslavija. Mi imamo sve osnovne strategiske sirovine, iako smo još nepotpuno ispitana zemlja. Ogromnu snagu reka. U obojenim metalima spadamo među najjače proizvođače u svetu.¹

Inostrani kapital u Jugoslaviji imao je jake ključne pozicije. Tako, naprimer u ekstraktivnoj industriji bilo je 77,9% inostranog kapitala, u metalurgskoj 90,9%, u industriji prerade metala 55,8%, u industriji keramike i stakla 28,3%, u drvnoj industriji 51,4%, u industriji hartije sa štamparijama 15,1%, u hemiskoj industriji 73,6%, u prehranbenoj i poljoprivrednoj industriji 27,1%, u tekstilnoj industriji 61,4%, u industriji kože i krzna 40,9%, u električnim centralama 43,5%, u ostalim in-dustriskim granama 32,3%. Zahvaljujući gospodstvu u odlučujućim privrednim granama i bankarstvu, inostrani kapital mogao je voditi svoju sopstvenu ekonomsku politiku. Jedna od varijanti te ekonomske politike bilo je kočenje proizvodnih snaga, koje se ogledalo u favoriziranju jednih privrednih grana na račun drugih i u potenciranju neravnomernosti razvitka naše ekonomike. Evo primera sa naftom. Jugoslavija je u odnosu na svoje potrebe bogata u nafti, a međunarodni petrolejski trustovi, specijalno Standard Oil, uložili su bili velike napore da spreče otkrivanje novih bogatstava i njihovu eksploataciju. Sporazum između Standard Oil i IG Farbenindustrie iz 1921 godine zabranjivao je Nemicima eksploataciju petrolejskih polja. Naša država je mogla da vrši probna bušenja samo u slobodnim zonama, na ivicama petrolejskih terena, a najpogodniji petrolejski izvori su ostajali neiskorišćeni.

1 Po obimu proizvodnje boksita i obojenih metala Jugoslavija zauzima sledeća mesta:

boksit — prvo u Evropi, drugo u svetu

olovo — prvo u Evropi, peto u svetu

hrom — prvo u Evropi, šesto u svetu

antimon — prvo u Evropi, četvrto u svetu

živa — drugo u Evropi, drugo u svetu

bakar — drugo u Evropi, osmo u svetu

cink — drugo u Evropi, osmo u svetu

molibden — jedan od najdragocenijih metala pomoću kojeg se oplemenjuju čelične ploče potrebne ratnim brodovima i tenkovima. U Evropi se vadi u Jugoslaviji i Norveškoj, a u svetu još jedino u SAD i Kanadi. Zbog toga smo napravili planove za industrijalizaciju zemlje, da više ne budemo zemlja blatnjavih puteva, opanaka i zaostalosti.

BORBA ZA SOCIJALIZAM

39S)

Isto je bilo i sa preradom nafte. Da bi iskoristili visoku carinsku zaštitu, Standard Oil i Shell sagradili su dve velike rafinerije nafte, u Bosanskom Brodu i Capragu. Obe rafinerije nisu mogle da prerađuju sirovu naftu, već jedino da ponovo rastave izmešane rafinirane sastojke. Tako je sprečavan razvitak ove važne industrijske grane.

Ili, naprimer, slučaj s aluminijumom. Iako smo vrlo bogata zemlja, praktično aluminijum nismo proizvodili. To je nastalo kao posledica privredne politike aluminijumskog kartela, koji je držao u svojim rukama 99,7% naše ekstrakcije boksita. Da se ne bi razvila proizvodnja aluminij uma nezavisno od želje ove monopolističke grupe, inostrani monopolistički kapital uzimao je pod zakup boksitne povlastice i držao ih neiskorišćene. Samo na teritoriji rudarske inspekcije Split bilo je 35 ovakvih zakupljenih i neiskorišćenih povlastica. Treće, što pre likvidirati one ogromne razlike koje su postojale u našoj zemlji između pojedinih slojeva stanovništva, onemogućiti eksploataciju čoveka čovekom. U staroj Jugoslaviji na jednoj strani neki su ljudi živeli u potpunom izobilju, a na drugoj strani velika većina — i u gradu i na selu — nije imala najosnovnije stvari za život. Dalje, sprovedena je agrarna reforma. Razdeljena je veleposednička zemlja seljacima. Ovo je pogodilo interese veleposednika, a naročito katoličke i pravoslavne crkve, koje su još uvek držale velike površine zemlje u svom posedu. Katolička crkva samo u Hrvatskoj i Sloveniji morala je da da seljacima preko 80.000 hektara zemlje.

Ostvarenje tih zadataka išlo je relativno lako, jer se tokom rata većina naroda izjasnila za to. U jesen 1945 bili su raspisani izbori za Ustavotvornu skupštinu. Narod se na ovim izborima u ogromnoj većini izjasnio za federativno uređenje zemlje, za republiku, a protiv monarhije, za ozakonjenje svih onih zahteva koji su bili postavljeni i ostvarivani za vreme rata.

Da bismo mogli početi sa ostvarivanjem svih gornjih zadataka, trebalo je posle rata u prvom redu obezbediti zemlji mir spolja. Međutim, od prvoga dana po svršetku rata imali smo u tom pogledu dosta teškoća, i to ne samo s jedne strane. Pre svega, u nekim zapadnim zemljama izvesni uticajni krugovi smatrali su da mogu da zaustave naš slobodan i brz razvitak. Mislili su da smo mi zemlja koja je pretrpela ogromne gubitke, da smo u velikim materijalnim nevoljama, pa da smo slabi, da će Jugoslavija ponovo biti, kao pre rata, polukoloni ja — i

ekonomska i politička i duhovna — velikih sila na Zapadu. Da bi se to postiglo, da bi se zaustavio točak istorije, vršen je pritisak na nas na razne načine. Naprimera, opravdan zahtev Jugoslovena da se čitava njihova nacionalna teritorija

393

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

grebački nadbiskup Alojzije Stepinac, Draža Mihailović i ostali ratni zločinci.

Drugo, posle rata trebalo je preduzeti niz mera koje je narod tražio za vreme rata i koje su pretstavljale osnovu naše borbe. A to je: izvući zemlju iz polukolonijalnog položaja, razviti ogromna prirodna bogatstva Jugoslavije. Nema zemlje u Evropi koja bi na istoj površini imala toliko prirodnih bogatstava kao Jugoslavija. Mi imamo sve osnovne strategiske sirovine, iako smo još nepotpuno ispitana zemlja. Ogromnu snagu reka. U obojenim metalima spadamo među najjače proizvođače u svetu.¹

Inostrani kapital u Jugoslaviji imao je jake ključne pozicije. Tako, naprimera u ekstraktivnoj industriji bilo je 77,9% inostranog kapitala, u metalurgskoj 90,9%, u industriji prerade metala 55,8%, u industriji keramike i stakla 28,3%, u drvnoj industriji 51,4%, u industriji hartije sa stamparijama 15,1%, u hemskoj industriji 73,6%, u prehranbenoj i poljoprivrednoj industriji 27,1%, u tekstilnoj industriji 61,4%, u industriji kože i krzna 40,9%, u električnim centralama 43,5%, u ostalim industrijskim granama 32,3%. Zahvaljujući gospodstvu u odlučujućim privrednim granama i bankarstvu, inostrani kapital mogao je voditi svoju sopstvenu ekonomsku politiku. Jedna od varijanti te ekonomske politike bilo je kočenje proizvodnih snaga, koje se ogledalo u favoriziranju jednih privrednih grana na račun drugih i u potenciranju neravnomernosti razvitka naše ekonomike. Evo primera sa naftom. Jugoslavija je u odnosu na svoje potrebe bogata u nafti, a međunarodni petrolejski trustovi, specijalno Standard Oil, uložili su bili velike napore da spreče otkrivanje novih bogatstava i njihovu eksploataciju. Sporazum između Standard Oil i IG Farbenindustrie iz 1921 godine zabranjivao je Nemcima eksploataciju petrolejskih polja. Naša država je mogla da vrši probna bušenja samo u slobodnim zonama, na ivicama petrolejskih terena, a najpogodniji petrolejski izvori su ostajali neiskorišćeni.

¹ Po obimu proizvodnje boksita i obojenih metala -Jugoslavija zauzima sledeća mesta:

boksit — prvo u Evropi, drugo u svetu

olovo — prvo u Evropi, peto u svetu

hrom — prvo u Evropi, šesto u svetu

antimon — prvo u Evropi, četvrto u svetu

živa — drugo u Evropi, drugo u svetu

bakar — drugo u Evropi, osmo u svetu

cink — drugo u Evropi, osmo u svetu

molibden — jedan od najdragocenijih metala pomoću kojeg se oplemenjuju čelične ploče potrebne ratnim brodovima i tenkovima. U Evropi se vadi u Jugoslaviji i Norveškoj, a u svetu još jedino u SAD i Kanadi. Zbog toga smo napravili planove za industrijalizaciju zemlje, da više ne budemo zemlja blatnjavih puteva, opanaka i zaostalosti.

BORBA ZA SOCIJALIZAM

39!)

Isto je bilo i sa preradom nafte. Da bi iskoristili visoku carinsku zaštitu, Standard Oil i Shell sagradili su dve velike rafinerije nafte, u Bosanskom Brodu i Capragu. Obe rafinerije nisu mogle da prerađuju sirovu naftu, već jedino da ponovo rastave izmešane rafinirane sastojke. Tako je sprečavan razvitak ove važne industrijske grane.

Ili, naprimer, slučaj s aluminijumom. Iako smo vrlo bogata zemlja, praktično aluminijum nismo proizvodili. To je nastalo kao posledica privredne politike aluminij umskog kartela, koji je držao u svojim rukama 99,7% naše ekstrakcije boksita. Da se ne bi razvila proizvodnja aluminij uma nezavisno od želje ove monopolističke grupe, inostrani monopolistički kapital uzimao je pod zakup boksitne povlastice i držao ih neiskorišćene. Samo na teritoriji rudarske inspekcije Split bilo je 35 ovakvih zakupljenih i neiskorišćenih povlastica. Treće, što pre likvidirati one ogromne razlike koje su postojale u našoj zemlji između pojedinih slojeva stanovništva, onemogućiti eksploataciju čoveka čovekom. U staroj Jugoslaviji na jednoj strani neki su ljudi živeli u potpunom izobilju, a na drugoj strani velika većina — i u gradu i na selu — nije imala najosnovnije stvari za život. Dalje, sprovedena je agrarna reforma. Razdeljena je veleposednička zemlja seljacima. Ovo je pogodilo interese veleposednika, a naročito katoličke i pravoslavne crkve, koje su još uvek držale velike površine zemlje u svom posedu. Katolička crkva samo u Hrvatskoj i Sloveniji morala je da da seljacima preko 80.000 hektara zemlje.

Ostvarenje tih zadataka išlo je relativno lako, jer se tokom rata većina naroda izjasnila za to. U jesen 1945 bili su raspisani izbori za Ustavotvornu skupštinu. Narod se na ovim izborima u ogromnoj većini izjasnio za federativno uređenje zemlje, za republiku, a protiv monarhije, za ozakonjenje svih onih zahteva koji su bili postavljeni i ostvarivani za vreme rata.

Da bismo mogu početi sa ostvarivanjem svih gornjih zadataka, trebalo je posle rata u prvom redu obezbediti zemlji mir spol ja. Međutim, od prvoga dana po svršetku rata imali smo u tom pogledu dosta teškoća, i to ne samo s jedne strane. Pre svega, u nekim zapadnim zemljama izvesni uticajni krugovi smatrali su da mogu da zaustave naš slobodan i brz razvitak. Mislili su da smo mi zemlja koja je pretrpela ogromne gubitke, da smo u velikim materijalnim nevoljama, pa da smo slabi, da će Jugoslavija ponovo biti, kao pre rata, polukoloni ja — i ekonomska i politička i duhovna — velikih sila na Zapadu. Da bi se to postiglo, da bi se zaustavio točak istorije, vršen je pritisak na nas na razne načine.

Naprimer, opravdan zahtev Jugoslovena da se čitava njihova nacionalna teritorija

400 PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ujedini nije nailazio ne samo na razumevanje i pomoć, neg© naprotiv, kao što pokazuje primer naših zahteva u vezi sa Trstom. Dalje, vršeni su pokušaji učene preko Milana Grola, Subašića i njima sličnih.

Pomagani su pojedini ratni zločinci da nesmetano putuju kroz zapadne zemlje, da se sklanjaju od pravednog suda, kao što pokazuje slučaj krvnika Ante Pavelića. Ukazivana je potpora bivšem kralju Petru, iako je svakom objektivnom posmatraču bilo jasno da njega ogromna većina naroda više ne želi kao vladaoca Jugoslavije. Zadržavano je zlato naše Narodne banke, koje je pred rat bilo sklonjeno u inostranstvo da ne bi palo u ruke nacistima.

Iz tih razloga i naš stav prema događajima u Grčkoj neposredno posle rata bio je uslovljen opasnošću koja je pretila našoj nezavisnosti i slobodnom razvitku s te strane.

U jednom delu zapadne štampe protiv Jugoslavije pisane su najgore izmišljotine, da smo najuporniji sovjetski sateliti, a za Tita da nije Jugosloven, nego sovjetski general. To se dešavalo u isto vreme kada smo mi, s naše strane, već uvelike vodili borbu protiv pokušaja sovjetske vlade da podjarmi Jugoslaviju.

Odnosi sa SSSR-om pogoršavali su se od samog početka rata. Osnovna je stvar bila ta što Moskva nije želela nikakav nezavisan pokret od nje, pokret koji će voditi u prvom redu računa o svojoj zemlji, o svom narodu, nego je želela takav pokret koji će se njoj slepo pokoravati i biti, ustvari, samo oruđe njene spoljne politike, i to nepravedne spoljne politike, koja ne vodi računa o interesima malih zemalja, nego samo o ekspanziji jedne velike sile. A mi to nismo hteli. Zbog toga je dolazilo do sukoba između nas i najviših sovjetskih rukovodilaca, na čelu sa Staljinom, ne samo po svršetku rata nego čak i za vreme rata.

Mi smo morali sve ove naše nesporzume i sukobe sa SSSR-om da stavljamo u drugi plan, usled toga što je pritisak protiv nas sa Zapada bio u prvim posleratnim godinama sve veći, izgledalo nam je da nam odatle preti veća opasnost. Uzmimo samo za primer incident s američkim avionima, 1946 godine. Situacija sa Trstom bila je vrlo zategnuta. Na Pariškoj konferenciji nije se priznavao napor koji smo mi dali u Drugom svetskom ratu da bi se konačno sve jugoslovenske zemlje ujedinile. Bilo je čak omalovažavanje tih napora. Kod nas je narod bio uzrujan. S druge strane, američki avioni stalno su preletali jugoslovensku teritoriju, i to ne samo jedan ili dva, nego čitave eskadrile. Bila je to krupna demonstracija protiv

BORBA ZA SOCIJALIZAM

401

nas i teška povreda našeg suvereniteta. U više mahova Tito je lično govorio u Parlamentu da s takvom praksom treba prestati.

Odeljenje za vezu sa stranim vojnim misijama Ministarstva narodne odbrane je više puta bez uspeha skretalo pažnju vojnom i vazduhoplovnom atašeu SAD na te slučajeve. Zbog sistematskog karaktera koji su uzeli ti preleti, kojima je stalno gažen i narušavan suverenitet naše teritorije, načelnik Generalštaba

Jugoslovenske armije obratio se lično vojnom atašeu SAD svojim pismom od 10 jula 1946 godine upozoravajući ga na krajnju ozbiljnost ovih slučajeva.

Američki vojni i vazduhoplovni atašei u odgovoru na ove intervencije uputili su pismo od 16 jula i 7 avgusta 1946 u kojima su se ograničili na tvrđenja da nisu primili nikakav odgovor od nadležnih američkih vojnih vlasti u Italiji i Austriji po ovom predmetu. U svom pismu od 7 avgusta američki vojni ataše je čak naveo da je američka vlada nedavno izdala cir-kularno pismo u kojem zabranjuje američkim avionima da preletaju preko teritorije prijateljskih zemalja bez naročite dozvole. Za to vreme, međutim, svakodnevno su se nastavili ne-ovlašćeni preleti. Tako je u razdoblju od 16 jula do 8 avgusta preletelo neovlašćeno preko jugoslovenske teritorije 172 aviona, od kojih 87 bombardera, 40 lovaca i 45 transportnih aparata. Samo na dan 22 jula preletelo je našu teritoriju 18 aviona, od kojih 11 bombardera; 23 jula 12 aviona, od kojih 11 bombardera; 29 jula 18 aviona, od kojih 11 bombardera i jedan lovac; 30 jula 29 aviona, od kojih 22 bombardera; 7 avgusta 11 aviona, od kojih 3 bombardera i 7 lovaca, a 8 avgusta 8 aviona, od kojih 3 bombardera i 3 lovca.

Naše Ministarstvo inostranih poslova predalo je desetak nota u kojima je protestovalo protiv takvog grubog kršenja našeg suvereniteta. Ništa nije pomoglo i avioni su nastavljali sa preletanjem. Onda je došlo do prisilnog spuštanja jednog američkog aviona i neželjenog obaranja drugog nad našom teritorijom, gde su izgubili živote američki piloti.

Čak i posle incidenta od 9 avgusta 1946, anglo-američki avioni nastavili su samovlasno preletanje jugoslovenske teritorije. Tako je, prema podacima, od 10—20 avgusta preletelo jugoslovensku teritoriju ukupno 110 anglo-američkih vojnih aviona, od kojih 91 borbeni, i to: lovaca 34, bombardera 57, a transportnih i nepoznatog tipa 19. Samo u toku 13 avgusta preletelo je jugoslovensku teritoriju 33 aviona, od kojih 31 borbeni, i to: lovaca 9, bombardera 22, a transportnih i nepoznatog tipa 2. U toku 16 avgusta 17 aviona, od kojih 13 borbenih, i to: lovaca 2, bombardera 11, a transportnih i nepoznatog tipa 4.

26

402

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Prosečno je u toku 11 dana povredilo jugoslovensku teritoriju dnevno 10 vojnih aviona, od kojih 8,3 borbenih.

Pritisak se vršio u raznim oblicima. Naprimer, najveći deo naše rečne trgovačke flote, koju su hitlerovci bili odveli u Nemačku, tada je bio namerno zadržavan od strane angloameričkih okupacionih vlasti u Nemačkoj, a nama su ti brodovi toliko bili potrebni.

Eto, takvi su bili uglavnom odnosi Jugoslavije sa velikim zapadnim zemljama sve do 1948 godine.

Osamnaesta glava UDARAC IZ POTAJE

Jedan razgovor sa drugom Titom o uzrocima sukoba sa SSSR-om. — Kako je počelo. — Staljin pred Kardeljem omalovažava našu vojsku. — Razmimoilaženja između reci i dela sovjetskih rukovodilaca. — Ekonomski odnosi. — Mešovita društva. — Staljinovo mišljenje da su mešovita društva samo za bivše neprijateljske zemlje. — Jedno veče u Staljinovoj vili. — Sovjetski pokušaji da se Jugoslavija pretvori u sirovinski dodatak SSSR-a.

U prvim godinama posle rata — 1945, 1946 i 1947 — Jugoslavija je, kad se sve ovo uzme u obzir, imala dosta teškoća u svojim odnosima sa pojedinim velikim zapadnim državama. U isto vreme postojala su već duboka razmimoilaženja između Jugoslavije i SSSR-a. Istina, ona su bila dosta teško uočljiva ne samo za posmatrača izvan Jugoslavije nego i za mnoge ljude kod nas. Komunisti u Jugoslaviji, odgajani tolike godine da gledaju u Sovjetskom Savezu socijalističku zemlju, u prvi mah nisu mogli da utvrde logičnu vezu između pojedinih sovjetskih nepravednih i hegemonističkih postupaka, koji su jasno govorili da Sovjetski Savez preuzima prema Jugoslaviji takve korake koji se kose s politikom jedne socijalističke zemlje. Međutim, otvoreni sukob koji je izbio tek 1948 godine počeo je da se razvija još mnogo ranije. Koji su uzroci toga sukoba? Šta je dovelo do tako žestokog konflikta između SSSR-a i FNRJ? Sta se krilo iza tih hegemonističkih poteza SSSR-a?

Ova pitanja kod nas su jasna i prečišćena, a naši ljudi najbolje znaju odgovor iz same sovjetske prakse, koju su manje-više svi iskusili na svojoj koži.

Pripremajući izdanje ove knjige za inostranstvo, razgovarao sam o njima u leto 1952 s drugom Titom. Ovde iznosim neke od Titovih misli, kako sam ih ja zabeležio.

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Uzrok sukoba je jednostavan. To su agresivne težnje SSSR-a prema Jugoslaviji. U toj prvoj državi radnika i seljaka, koja je izazvala toliko oduševljenje među radnim masama u čitavom svetu i koja je postigla tolike materijalne uspehe, došlo je do stagnacije u njenom razvoju, do pobede državokapi-talističkih tendencija, koje su dovele unutar zemlje do obespravljene radnih masa i gubitka dobrog dela onoga što su one bile postigle u Oktobarskoj revoluciji, do ugnjetavanja neru-skih nacija u SSSR-u, a spolja do ekspanzije, do politike interesnih sfera. Sve je to posledica kursa koji je u Sovjetskom Savezu bio zaveo Staljin, naročito od tridesetih godina ovog veka, kada se umesto sve većeg proširivanja prava radničke klase oslonio na državni aparat, koji je naročito od početka industrijalizacije u SSSR-u postao ne sluga zajednice, nego njen gospodar.

U toku poslednje decenije i po ogromnu ulogu je dobila obaveštajna služba — NKVD. Od oruđa za borbu protiv kontrarevolucije, ona se izrodila u snagu za sebe, umesto aparata revolucije, ona je postala sila iznad sovjetskog društva. Čitava delatnost zemlje, partije, sva spoljna politika — sve to počiva na obaveštajnoj službi, njeni izveštaji imaju prioritet, ona stvarno vlada zemljom. I sam Staljin postao je rob te obaveštajne službe koju je sam stvorio i razvio, i to dobrovoljni njen rob. Usled toga u SSSR-u danas niko nikome ne veruje, u sve se sumnja. Ko i najmanje ne odgovara čefovima NKVD, on se briše iz društvene zajednice. Na stotine hiljada ljudi na taj način jednostavno je likvidirano. Usled toga zastao je razvitak u socijalizam, i SSSR se pretvorio u ogromnu državu straha.

Osnovno pitanje na kome se Staljin slomio jeste problem slobode ličnosti u socijalizmu. Jer, nema socijalizma bez slobode pojedinca. Ta dva pojma su identična. A mi vidimo da je razvitak u SSSR-u za poslednju deceniju i nešto više krenuo opasnim putem ugušivanja slobode ličnosti. Nikad ličnost u istoriji nije bila toliko potčinjena državnom aparatu, i to aparatu obaveštajne službe, kao što je to danas u SSSR-u. Nigde se tako nehumano ne postupa s ljudima kao danas u SSSR-u, posle trideset i četiri godine postojanja sovjetske vlasti, kada je čitav svet očekivao da će SSSR postati uzor-zemlja za sve, ne samo u pogledu materijalnih uspeha koje je stvarno postigao, nego i kao oličenje slobodnog socijalističkog čoveka, u čemu je stvar socijalizma izdao.

Otada je Sovjetski Savez počeo da izneverava one nade koje su u njega bile polagane. Saznanje o tim promenama u Sovjetskom Savezu pretstavljalo je za nas dug proces, jer je dugogodišnje učenje i vaspitavanje o Sovjetskom Savezu sme-

UDARAC IZ POTAJE

talo da se vide uzročnici tih negativnih pojava u životu te zemlje. Kod nas su one stalno bile pravdane zaostalošću Rusije i ogromnim teškoćama u kojima se nalazila opkoljena neprijateljima. Ali, tek praksa, sam život, dolazak na istorisku pozornicu drugih zemalja u kojima su radne mase došle na vlast, pokazali su konačno žalosni put kojim je Staljin usmerio razvitak društvenih odnosa u Sovjetskom Savezu.

Kad je stvarno započeo sukob između naše zemlje i sovjetskih rukovodilaca?

Kada se danas razmotri istorijat toga sukoba, može se slobodno reći da je elemenata nesporazuma između nas i njih bilo još 1941 godine, od prvoga dana naše revolucije. Već tada su postojale težnje od strane sovjetskih rukovodilaca da usmere čitav naš ustanak ne u interesu naroda Jugoslavije ili opšte borbe protiv hitlerizma, nego u prvom redu onako kako to najviše odgovara interesima Sovjetskog Saveza, kao države, i njegove velikoruske politike.

Dakle, još od 1941 godine bilo je elemenata sukoba između naše zemlje i Moskve oko karaktera naše revolucije. Nekoliko nedelja posle okupacije Jugoslavije od strane Nemačke, kada su vršene pripreme za otpočinjanje ustanka protiv okupatora, na plenumu CK, u aprilu 1941 godine u Zagrebu, drug Tito je u jednom govoru izneo da mi od prvog dana borbe protiv okupatora moramo da stvaramo novu, narodnu vlast, umesto stare vlasti koja je odvela u propast zemlju 1941, a posle okupacije ogromnim delom stavila se u službu Nemaca i Italijana.

Šta je to značilo? To je značilo da mi ne želimo samo da isteramo Nemce i Italijane iz naše zemlje, nego i da stvorimo Jugoslaviju koja bi prestala da bude satelit ove ili one velike države, koja bi razvila svoja ogromna prirodna bogatstva, u kojoj bi prestala eksploatacija čoveka čovekom.

Ovaj Titov govor, zajedno sa svim odlukama plenuma, bio je poslat u Moskvu, odakle je vrlo brzo došla reakcija. Komin-terna je upozoravala da se vodi računa da je ovo antifašistički rat i da je pogrešno stvaranje organa nove vlasti.

Šta je ovo značilo? Šta bi se dogodilo da je naše rukovodstvo prihvatilo ovu direktivu? To bi značilo pravo samoubistvo. Mi ne bismo mogli ni da otpočnemo ustanak, ne bismo mogli da povedemo većinu naroda za sobom, da im nismo dali jasnu perspektivu da će iz tog strašnog rata nići jedna nova, srećnija i pravednija Jugoslavija. Kominternu, po nalogu Kremļa, želela je, ustvari, samo takav pokret otpora u Jugoslaviji koji ne bi odgovarao u prvom redu interesima samog naroda Jugoslavije, nego ruskoj velikodržavnoj politici i njenom pogađanju s drugim velikim silama.

406

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Eto, od toga, od prvog nesporazuma oko karaktera naše revolucije, nastao je sukob između Jugoslavije i SSSR-a. I ukoliko je revolucija u Jugoslaviji rasla, ti nesporazumi su se nužno povećavali, da bi konačno, kad je Jugoslavija iz rata izašla kao nova, samostalna država, doveli do otvorenog sukoba. Samo, treba ponovo naglasiti, to nije bio jednostavan proces, tu stvari odmah od početka nisu bile jasne kao što su danas, ali nit sukoba može da se prati prosto iz dana u dan u toku prošlog rata, na njegovim najvažnijim prekretnicama. Kad se ima ovo u vidu, onda je jasno zašto je Kominternu u toku prve godine jugoslovenske revolucije faktički krila pred sovjetskom javnošću razmah borbe u Jugoslaviji, iako je bila svakodnevno oba-veštavana o tome šta se događa u Jugoslaviji. Sve do decembra 1941 godine Draža Mihailović bio je pominjan kao vođa pokreta otpora u Jugoslaviji, a prvi napad na njega bio je dozvoljen preko radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ tek u leto 1942 godine, kad smo mi sa uspehom prošli kroz tri neprijateljske ofanzive, te se prema tome pokazala naša realna snaga. Istovremeno vlada SSSR-a nije htela da nam ukaže nikakvu vojnu pomoć, pa makar i simbolično. Naprotiv, ona je u tom istom periodu vodila pregovore sa jugoslovenskom kraljevskom emigrantskom vladom za slanje pomoći Draži Mihailoviću.

Danas izgleda potpuno logično i jasno zašto su u Moskvi tako žučno reagovali krajem 1943 godine, kada su u Jajcu na Drugom zasedanju AVNOJ-a konačno udareni temelji nove Jugoslavije, onakve kakva je ona danas, kada je oduzeta legitimacija jugoslovenskoj emigrantskoj vladi da bude vlada ove zemlje, kad je zabranjen povratak kralju Petru u Jugoslaviju, kad je proglašeno načelo — Jugoslavija jugoslovenskim narodima. Za ovaj korak naše se rukovodstvo nije savetovalo ni s jednom velikom silom, jer je to, pre svega, bila stvar naroda Jugoslavije, jer su oni time uzeli svoju sudbinu u svoje ruke i pokazali istovremeno da nova Jugoslavija ne želi da bude moneta za potkusurivanje između velikih sila. Na ovaj korak, reakcija iz Moskve bila je divlja. Oni su nazvali odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a udarom u leđa Sovjetskom Savezu.

A kada je iz rata izašla nova Jugoslavija, onakva kakva je bila zamišljena u Jajcu, očigledno je bilo da ona neće samo doći u sukob sa izvesnim zapadnim silama, koje su pokušavale da ometu njen slobodni razvitak, nego da će njeno postojanje kao nezavisne i socijalističke zemlje morati da dođe u oprečnost sa hegemonističkom politikom SSSR-a. Tome je mnogo doprineo i položaj Jugoslavije među zemljama srednje Evrope i Balkana, gde ona ima ne samo izvanredan strategijski položaj nego takođe gde je Jugoslavija posle Drugog svetskog rata bila

UDARAC IZ POTAJE

407

stekla izvanredan politički uticaj zbog borbe svog naroda u toku minulog rata.

To je u suštini sukob dveju koncepcija o tome kakvi odnosi između država treba da budu, to je sukob između sovjetske bi-rokratije i jugoslovenskog plebsa.

Punih trideset godina u Jugoslaviji su napredni ljudi smatrali SSSR kao socijalističku zemlju, kao ideal za koji su bili premlaćivani po zatvorima, ležali po robijama, ginuli u ratu. Svojim postupcima prema novoj Jugoslaviji, socijalističkoj zemlji, sovjetski rukovodioci su pokazali ogromnu protivurečnost između svojih reci i dela.

Očigledno je da je Staljin pripremao obračun sa novom Jugoslavijom još od prvih dana njenog postanka. Kada se razmotre svi postupci SSSR-a prema Jugoslaviji od 1944 godine, iako su oni mnogima u Jugoslaviji koji su imali iluzija u SSSR izgledali kao slučajni, može se danas jasno videti njihova logična povezanost. Staljin je hladno i sistematski pripremao pokoravanje Jugoslavije, kao centralne tačke u jugoistočnoj Evropi. Njemu je malo bilo što je posle ovog rata pripojio Sovjetskom Savezu šest evropskih država sa preko 30 miliona stanovnika, nego je pružao svoje prste i za Jugoslavijom.

Ti postupci SSSR-a prema Jugoslaviji od 1944 godine pokazuju da je Staljin hteo pre svega da uhvati komandne pozicije u našoj zemlji, da uhvati privredu Jugoslavije u svoje ruke, da se zatim dokopa čitavog državnog rukovodstva ove zemlje, da uništi sve one moralno-političke vrednosti koje je narod ove zemlje stekao u ratu, da razbije jedinstvo Jugoslavije, da na-tera naše narode da se kolju među sobom za njegov račun, pa da onda tako rastrojenu zemlju potpuno dohvati u svoje ruke.

On je pritom obilno koristio činjenicu da je Jugoslavija bila ugrožena u prvim godinama rata od nekih drugih velikih sila, pa je gledao da te odnose što više komplikuje, kako bi lakše postala njegov plen. I zaista, mi smo dugo morali ćutati, jer nam je sa zapadne strane jedno vreme pretila veća opasnost. Konačno

se Staljin odlučio na otvoreni udarac, kad je mislio da su po njegovom računu sazreli uslovi za to.

Ti Staljinovi koraci, kao što se danas vidi, pripremani su sa dosta lukavosti. Prvo, preko obaveštajne službe uvrbovati u svoju službu sve ljude na odgovornim mestima u privredi, u partiskom aparatu, u vojsci, u UDB-i, pa kad se to ostvari, onda izvršiti konačni udar i pretvoriti Jugoslaviju u drugu Rumu-niju, Bugarsku ili neku drugu istočnoevropsku zemlju, koju je zadesila slična sudbina.

To su bile namere Staljina i ostalih rukovodilaca SSSR-a prema Jugoslaviji, to su neposredni uzroci sukoba između SSSR-a i Jugoslavije.

408

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Ovako je, otprilike, u ovom razgovoru drug Tito izneo svoje gledište na uzroke sukoba sa SSSR-om.

Kao što je on rekao, sa sovjetske strane bio je preduzet čitav niz postupaka, naročito onih kojima je bila vređana Jugoslavija kao zemlja, njeno učešće u Drugom svetskom ratu, žrtve koje je naša vojska u tom ratu podnela.

Još dok je rat trajao, u novembru 1944 godine, u Moskvi su boravili Edvard Kardelj, potpredsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, i Ivan Šubašić, predsednik jugo-slovenske vlade i ministar spoljnih poslova. Tom prilikom bili su primljeni kod Staljina. Kako mi je drug Kardelj jednom prilikom izneo, Staljin je, u razgovoru, odjednom, bez ikakvog povoda s njihove strane, počeo da govori o našoj vojsci, o našem doprinosu u ratu. Govorio je s potcenjivanjem o partizanima, o njihovoj borbenosti, čak i o njihovom broju. — Znam ja te partizanske brojke. One su uvek preterane...

S druge strane, hvalio nam je bugarsku vojsku. Kardelj mu je skrenuo pažnju da je to bila fašistička vojska, koja je ratovala protiv ujedinjenih nacija, da je skoro sav stari oficirski kadar u njoj ostao, da se ta vojska ne može prekonoći da preporodi, a Staljin je odgovarao da je to regularna armija, da je to dobra vojska, da ima oficirski kadar.

Naravno, ovo Staljinovo mišljenje o našoj vojsci nije moglo biti primljeno s odobravanjem u našem Nacionalnom komitetu, niti smo ga hteli iznositi pred narod, jer smo se još nalazili u teškome ratu, pa bi ono delovalo demorališući na naše ljude.

Ali, bilo je drugih postupaka sa sovjetske strane koji se nisu dali sakriti i koji su vrlo nepovoljno delovali u narodu kad je za njih saznao. Po dolasku prvih sovjetskih misija pojedini efirci tih misija počeli su da Vrbuju jugoslovenske građane za rad sovjetske obaveštajne službe. Sovjetske misije mogle su od našeg Nacionalnog komiteta dobiti sve podatke koji su ih inte-resovali. Ali, oni nisu bili time zadovoljni. Oni su hteli da u našem partiskom i državnom aparatu stvore svoju agenturu, koja će im poslužiti kad za to dođe pogodan trenutak. Oni su vršili ta vrbovanja, naravno, iza leđa jugoslovenskih vlasti, tražeći od svakog zavrbovanog da o tome nikom ne govori. Tih slučajeva vrbovanja još dok je rat trajao i prvih dana posle rata bilo je prilično mnogo. Sovjetski oficiri su se služili raznim sredstvima. Neke su ljude hvatali na njihovu veru u Sovjetski Savez, druge su primamljivali novcem i obećanjima da će dobiti bolje položaje, treće su primoravali da rade za njih najobičnijim ucenama. Obično bi u životu nekog čoveka otkrili neke njegove negativne crte ili nešto što krije od sredine u kojoj živi, pa su ga onda ucenjivali da će ga odati ako ne pristane da radi za njihovu obaveštajnu službu.

UDARAC IZ POTAJE

409>

Ovo vrbovanje vršeno je na sve strane. Vršeni su pokušaji počevši od članova Centralnog komiteta pa do šifranata u partiskom i državnom aparatu. Ruski agenti su se povezali s Andrijom Hebrangom, članom Politbiroa CK KPJ i sekretarom CK Hrvatske. Hebrang je februara 1942 godine pao u ruke ustaške policije u Zagrebu. Tu je posle mučenja popustio i, da bi spasao-život, pristao da radi za ustašku obaveštajnu službu. Po nalogu ljudi kojima je potpisao obavezu za rad, on je tobožnjom za-menom bio došao u partizane u jesen 1942 godine. O njegovom držanju u zatvoru tada se ništa nije znalo, nego se pretpostavljalo da se dobro držao. Tako je Hebrang postao sekretar CK KP Hrvatske. U Jugoslaviji se saznalo tek 1945 da sa Hebrangom nije sve u redu. Međutim Rusi, iako su tada imali u rukama dokaze o izdajničkoj ulozi Hebranga, nisu hteli da nas o tome obaveste. Čak kada su se Kardelj i Đilas sastali sa Molotovom 1946 godine i kada su mu rekli da je Hebrang pod partiskom istragom zbog držanja u zatvoru, Molotov je ćutao. Hebrang je bio čvrsto u rukama NKVD-a i radio je ono što su mu oni nalagali.

Staljin je imao nameru da sva ključna mesta u Jugoslaviji prekrije svojom obaveštajnom službom, u prvom redu vojsku, privredni aparat, partiski aparat, saobraćaj i UDB-u, a zatim i sve ostale ustanove, sve slojeve građanstva, gde god se moglo-prodreti.¹

Naprimera, u jednoj brigadi, formiranoj u SSSR-u mahom od lica jugoslovenske narodnosti koja su bila u redovima ne-mačke vojske pa onda zarobljena od Rusa, skoro svako lice prilikom stupanja u brigadu ili pre odlaska u Jugoslaviju morala je da potpiše obavezu za NKVD. Sličan je slučaj bio u Jugoslaviji sa belogardejcima koji su pobjegli iz Rusije posle Oktobarske revolucije i nastanili se u Jugoslaviji. Ti ljudi mahom su se loše držali, bili su u službi kralja Aleksandra i njegove policije,.

¹ U jesen 1943, padobranima se spustila jedna grupa ljudi iz SSSR-a i došla u naš Vrhovni štab, koji se tada nalazio u Jajcu. Među njima nalazio se i jedan Bugarin, koji je imao zadatak da se preko naše oslobođene teritorije prebaci u Bugarsku. Tako je on početkom 1944 stigao u Sandžak sa štabom jedne naše divizije. Zanoćilo se u jednom malom, zaostalom selu u Sandžaku, u kući nekog starog muslimana. Ujutru rano članovi štaba čuli su ispod sebe u štali prepirku između tog Bugarina i starog seljaka. Razabrali su o čemu se radi. Bugarin je prigušenim glasom, ali oštro, vikao starom seljaku:

— Potpiši, potpiši...

Posle se stari musliman žalio našim ljudima:

— Onaj vaš oficir turio mi je da potpišem neko ćage, a ja nisam-htio> Bojao sam se da ne bude kakva mjenica...

Ustvari, ovaj Bugarin, sovjetski obaveštajac, pokušao je da uvrbuje starog muslimana u ovom pustom i zabačenom sandžačkom selu i davao« mu je da potpiše obavezu za rad sa NKVD-om.

410

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

a za vreme rata radili su listom za Gestapo. Čak su bili stvorili poseban vojni odred, koji se borio protiv partizana. Posle oslobođenja sovjetski pretstavnici tražili su da oni saslušavaju sve te belogardejce. I, naravno, pritom skoro svaki takav belogar-dejac, ukoliko je išao na ta saslušanja, morao je da potpiše

obavezu da će raditi za sovjetsku obavještajnu službu. Tako NKVD nije birao metoda da postigne svoj cilj. Mlade komuniste u Jugoslaviji hvatao je na vernost zemlji revolucije — SSSR-u, a belogardejce koji su pobjegli ispred te revolucije hvatao je u svoju mrežu putem najobičnije učene i poziva za služenje „većitoj majci Rusiji“.

Sve se ove stvari nisu dale sakriti. Mnogi ljudi su odbijali 4a rade za NKVD, pa su o tome govorili svojim najbližim. Ljudi su se zaprepašćeno pitali šta to treba da znači. Zašto Sovjetski Savez dozvoljava upotrebu takvih metoda. Zar takvim sredstvima da se Sovjetski Savez služi u Jugoslaviji, savezničkoj i prijateljskoj zemlji, koja je podnela tolike žrtve u ratu.

Sukobi su izbijali i po drugim pitanjima. U operacijama protiv Nemaca, u severnim delovima Jugoslavije, učestvovala su poslednjih meseci rata neke jedinice Crvene armije. Nema sumnje, one su se hrabro tukle protiv Nemaca i pritom su imale velike gubitke. S druge strane, držanje mnogih oficira i vojnika tih jedinica pri prolazu kroz Jugoslaviju nije bilo onakvo kako su to naši ljudi zamišljali da bi borci Crvene armije trebalo da se ponašaju. Gde god su prošle jedinice Crvene armije, ljudi su se žalili na istupe mnogih oficira i vojnika. Veliki broj žena i devojaka bio je napadnut, mnoge su bile silovane, javljalo se i o ubistvima, o pljački. U početku se pokušavalo objasniti narodu da su to samo izolovani slučajevi, ali broj tih zločina neprestano je rastao. To je ogromno škodilo ugledu Crvene armije i Sovjetskog Saveza, a smetalo je i nama u našem političkom radu, jer smo mi našem narodu ne samo tokom rata nego još i pre izbijanja rata govorili sasvim druge stvari o Crvenoj armiji. Zverstva su bila uzela tolike razmere da su pretstavljala ozbiljan politički problem.

Ukupno je našim vlastima bilo prijavljeno da su pojedini oficiri i vojnici Crvene armije izvršili na teritoriji Jugoslavije 1.219 silovanja, 359 pokušaja silovanja, 111 silovanja sa ubi-stvom, 248 silovanja i pokušaja ubistva i 1.204 slučaja pljačke s fizičkom povredom. Među silovanim devojkama nalazila se i jedna drugarica sekretar Okružnog komiteta omladine u Vojvodini. Čak je bila napadnuta i supruga jednog člana Nacionalnog komiteta. U samom Beogradu bilo je nekoliko slučajeva silovanja, koji su izazvali negodovanje u našoj vojsci i građanstvu. Još za vreme borbi za oslobođenje Beograda, u oktobru 1944 godine, dok je jedna drugarica, kurir Šeste ličke divizije,

UDARAC IZ POTAJE

411

nosila naređenje na položaj, zaustavio ju je jedan ruski kapetan pa je pokušao da je siluje. Kad se ona oduprla, on ju je nožem ranio, pa je tako onesveščenu silovao. Naročito su dva slučaja na Čukarici ogromno uzбудila stanovništvo Beograda. Nekoliko ruskih vojnika su jedan za drugim silovali ćerku jedne radnice iz fabrike šećera, koja je bila član KPJ od 1939 godine. Ova devojka toliko je bila demoralisana i utučena da je prestala sa svakim političkim radom. Jedan drugi građanin na Čukarici bio je pozvao jednu grupu vojnika, podoficira i oficira Crvene armije kod sebe u goste. Posle večere, kad su se Rusi napili, jedan major napao je ženu tog građanina na njegove oči. Kad je muž ustao u odbranu svoje žene, Rusi su ga izbacili napolje, pa dok je on jurio po predgrađu, tražeći pomoć, njegovu ženu silovalo je sedam Rusa. Ovaj događaj izazvao je pravo zaprepašćenje u Beogradu.

Posle ovoga slučaja Politbiro CK KPJ pozvao je na sastanak šefa sovjetske vojne misije generala Kornjejeva, da mu skrene pažnju na ove nedostojne postupke,

koji su rušili ugled Crvene armije. Sastanku su prisustvovali naši generali Peko Dapčević i Koča Popović. Napomene su bile učinjene u prijateljskoj i drugarskoj formi. Milovan Đilas je ovom prilikom bio rekao da su ti ispadi utoliko nezgodniji što ih buržoazija u Beogradu iskorišćava protiv Crvene armije i govori kako su engleski oficiri (njih je tada bilo u vojnoj misiji pri Vrhovnom štabu naše vojske) učtiviji nego sovjetski.

Ali, Kornjejev nije hteo da sasluša naše primedbe. On je odmah počeo da protestuje:

— U ime komande Crvene armije, ja protestujem protiv tih stvari, jer su netačne! Kornjejev je odmah ove stvari krivo prikazao u Moskvi, odakle su poslali telegram da je Đilas izjavio da su sovjetski oficiri uopšte nižeg morala nego engleski oficiri. Izgledalo je da je ovaj slučaj bio konačno izgladen u aprilu 1945, kada je Tito bio otišao u Moskvu da potpiše ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći sa SSSR-om. Sa Titom je bio i Milovan Đilas, koji je Staljinu detaljno ispričao kako je došlo do incidenta i šta su sve pojedini oficiri i vojnici Crvene armije radili u Jugoslaviji. Staljin se iznenadio i zapitao Đilasa:

— Sto mi niste pisali o svemu tome? Ja to nisam znao. Smatram da je ovim spor likvidiran.

Kad je drug Tito 1946 godine ponovo bio u Moskvi, Staljin je zapitao zašto Đilas nije i u ovoj drugoj delegaciji. Tito je odgovorio da je boles .in, da ima stalne glavobolje, a na to je Staljin-rekao:

412

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Pozdravite Đilasa i kažite mu da ću ga ja izlečiti. Pitajte ga hoće li da dođe da provede sa mnom godišnji odmor u Soči na Crnom Moru, pa će se brzo tamo oporaviti.

Ali kasnije, 1948 godine, kad je sukob otvoreno otpočeo, jedna od prvih stvari koje nam je Staljin prebacio bila je i ta da smo bili nezahvalni prema Crvenoj armiji i da smo vređali uspomenu palih boraca, crvenoarmejaca, optužujući ih za stvari koje nisu činili. A najbolji svedok, koji je bio u ovom slučaju u pravu, jeste narod naše zemlje u onim krajevima kroz koje su prošle jedinice Crvene armije 1944 i 1945 godine.

Nesporazumi i sukobi sa sovjetskim rukovodiocima pojavljivali su se u raznim oblicima po raznim pitanjima. Oni su smatrali svojim pravom da Jugoslovane ne obaveštavaju ni o spoljno-političkim pitanjima koja se direktno njih tiču, o pitanjima od najdubljeg interesa za Jugoslaviju. Tako je, naprimer, Molotov, prilikom rada Sa veta ministara u proleće 1946 godine u Parizu, kada se raspravljalo pitanje Trsta, uoči odlučujuće sednice, na privatnom sastanku čitavu noć diskutovao s našim pretstavni-kom Kardeljem o graničnoj liniji ne obaveštavajući ga o svojim namerama, a sutradan je na sednici Saveta pristao na francusku graničnu liniju toliko nepravednu prema Jugoslaviji.

Sve je to još više otežalo naše odnose sa SSSR-om, a ruski pritisak sve je više jačao. Kako su se samo sovjetski vojni i civilni stručnjaci kod nas ponašali. Oni su imali zadatak da pomognu našu zemlju svojim iskustvom, ali su tom poslu prilazili sasvim drukčije. Pre svega, njihov glavni cilj bio je da dobro izuče našu stvarnost u čisto obaveštajne svrhe. Zatim, uvrbovali su čitav niz ljudi. Naprimer, na velikom mostu na Dunavu kod Beograda, koji je bio srušen za vreme rata pa srna ga zajedno sa sovjetskim stručnjacima opravljali posle rata, ti stručnjaci uveliko su vrbovali jugoslovenske inženjere i radnike za sovjetsku obaveštajnu

službu. Radeći na ovom mostu, sovjetski obaveštajci su stvorili čitavu svoju mrežu u železnič-kom saobraćaju u Jugoslaviji, pa kada je 1948 godine došlo do sukoba sa SSSR-om, ova grupa uvrbovanih sovjetskih špijuna napravila je veliku štetu u našem železničkom transportu.

U pogledu svojih saveta, sovjetski stručnjaci su bili veoma kruti, i to namerno. Sve su hteli da prenesu onako kako je u. SSSR-u, ne vodeći računa o drugim uslovima u našoj zemlji. Oni su to svesno radili da bi nama pravili što više teškoća. A naši se ljudi nisu dali. Oni su bili spremni da prime korisne-savete, ali slepo prenošenje iskustava iz ruske stvarnosti na našu nisu mogli da podnesu. Do kakvih je sve apsurdnosti tu dolazilo, može da se vidi iz sledećeg primera. Joži Vilfanu, javnom tužiocu FNRJ 1945 godine, jedan ruski pravni stručnjak predlagao je da se u Jugoslaviji formiraju tajni preki sudovi

UDARAC IZ POTAJE

413

koji će suditi samo članovima Komunističke partije. Vilfan ga je ubeđivao da je nemoguće zvesti takve sudove u Jugoslaviji, da bi to narod primio s negodovanjem, a članovi Komunističke partije s protestom. A sovjetski stručnjak je insistirao, pozivao se čak na Staljina.

Posebno je bilo velikih problema sa sovjetskim stručnjacima u vojsci. Oni su, pre svega, uveliko vrbovali naše oficire, a zatim je stalno dolazilo do sukoba u shvatanjima oko razvitka Jugoslovenske armije. Sovjetski stručnjaci su smatrali da mi moramo slepo da prenosimo sva iskustva Crvene armije. Naši ljudi su govorili da je tačno da Crvena armija ima ogromna iskustva, ali da ne treba nikako potcenjivati ni ono što smo mi stekli u Drugom svetskom ratu, da bi napuštanje našeg iskustva i slepo kopiranje Crvene armije samo štetilo razvoju naše Armije. Sovjetski stručnjaci tražili su da im naši vojnici budu posilni, što je bilo nemoguće, jer u Jugoslovenskoj armiji nema posilnih.

U kolikoj se meri nije poštovalo mišljenje nas Jugoslovena, može se videti i iz slučaja koji se desio drugu Titu kad je bio u Moskvi.

Pretstavnici sovjetske štampe tražili su od njega da napiše jedan članak za njihovu štampu. On ga je napisao, ali kad je dobio tekst, primetio je da je osam desetina njegovih stavova potpuno izmenjeno. Drug Tito poznavao je od ranije te metode u Sovjetskom Savezu, ali mu ipak nije išlo u glavu da sovjetski novinari mogu predsedniku vlade jedne države, i to prijateljske i savezničke države, da sami menjaju tekst po svojim formulama.

To se dogodilo takođe Đilasu, Moši Pijade i drugima. Rato Dugonjić bio je napisao jedan članak o pruzi Brčko—Banovići, koju je omladina izgradila u Jugoslaviji dobrovoljnim radom. Kad je redaktor „Komsomolske pravde" pregledao članak, znatno ga je izmenio, pa je pored ostalog smanjio i dužinu pruge od 85 kilometara na 50 kilometara. Čudna logika!

Uopšte, u kontaktu s najodgovornijim sovjetskim predstavnicima moglo se osetiti izvesno potcenjivanje Jugoslovena kao naroda, izvesno nipodaštavanje naše kulture, potpuno nepoznavanje naše istorije i naše stvarnosti. Naprimer, Zdanov je jednom pitao Đilasa da li u Jugoslaviji uopšte postoji opera. A u Jugoslaviji postoji desetak opera, i naši kompozitori, kao naprimer Lisinski, stvarali su svoje opere još pre više od stotinu godina. Nije to bilo potcenjivanje naše kulture, jezika, štampe na recima, nego i na delu. Sovjetski predstavnici u Jugoslaviji dolazili su s predlozima da uvedemo što više ruskih pesama preko naših radio-stanica, i da je njihov zahtev usvojen, bilo bi dva-tri puta više ruskih pesama

nego jugosloven-skih. Oni su, dalje, tražili da se poveća broj ruskih pozorišnih komada u našim pozorištima. Mi smo uvek cenili Gogolja,
414

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Ostrovskog, Gorkog, ali nismo hteli da preplavimo naše pozornice trećerazrednim sovjetskim savremenim komadima.

Naročito su se pojedina sovjetska predstavništva bila okomila na našu štampu, kao jedno od najmoćnijih agitacionih sredstava. Skoro svake nedelje dolazio bi predstavnik SIB-a1 sa po nekoliko stotina članaka napisanih u Moskvi o raznim temama, ponajviše iz života SSSR-a, ali i iz života drugih zemalja, zatim svakojakih napisa o godišnjici svih mogućih ruskih pisaca, kompozitora, naučnika i posebno napisa o uspesima kolhoza, uporno tražeći da se to objavi u našim dnevnim i nedeljnim listovima. Da smo to u celini prihvatili, mi ne bismo skoro imali prostora u našim novinama za naše ljude, naš novinarski kadar bi morao da bude bez posla, a narod o događajima u svetu obaveštavan kroz oči onih ljudi koji su te članke pisali u Moskvi.

S druge strane, mi smo tražili od sovjetske vlade da njihova štampa, kao reciprocitet, objavi bar nešto naših članaka o Jugoslayiji u sovjetskoj štampi. To je uvek bilo otklonjeno. Pojedini članci čekali su na objavljivanje i po godinu dana, pa su onda vraćani nazad. Ista je stvar bila s knjigama. Mi smo, naprimer, preveli i štampali 1.850 knjiga sovjetskih autora, a oni svega dve knjige naših autora.

U svakodnevnom susretu s predstavnicima Sovjetskog Saveza posle završetka rata ne samo naši rukovodioci, nego svi naši ljudi koji su dolazili u kontakt s njima, uveravali su se na svakom koraku o ogromnoj razlici između reci i dela sovjetske vlade.

Osnovna stvar na kojoj je sukob izbio jeste pokušaj sovjetske vlade da ekonomski eksploatiše našu zemlju. To se nije moglo dozvoliti, jer bi to osudio sav naš narod. Kakav bi bio smisao čitave naše revolucije, zašto smo dali tolike žrtve u ratu protiv Nemaca, Italijana, Mađara, Bugara? Zar umesto jednog eksploatatora, jedne velike sile, da dođe druga velika sila? Ne, to mi nikako nismo mogli dozvoliti.

Plan za ekonomsko porobljavanje bio je samo jedan deo opšteg sovjetskog plana integracije istočne Evrope. Odmah po svršetku rata vlada SSSR-a je nastojala da od istočnoevropskih zemalja stvori svoje zatvoreno ekonomsko područje. Trebalo je, dakle, Sovjetski Savez pretvoriti u jedino tržište za proizvodnju istočnoevropskih zemalja. Preko takvog tržišta Sovjetski Savez bi postao apsolutan gospodar ekonomskog života i ekonomskog razvitka u tim zemljama. Posle 1945 godine između Jugoslavije i SSSR-a razvila se široka razmena, koja se zasnivala na mreži trgovinskih sporazuma. Ti sporazumi su po formi slični onima u zapadnoj Evropi.

1 Sovjetski informacioni biro.

UDARAC IZ POTAJE

415

Rusi su insistirali da se razmena robe vrši na bazi takozvanih svetskih cena. Bilo je ljudi kod nas koji su smatrali da nije pravilno da u trgovinskim odnosima između socijalističkih zemalja trgovina ide po svetskim cenama, jer se u tome slučaju nerazvijeni ja zemlja, a to je u konkretnom slučaju bila Jugoslavija, nalazi u neravnopravnom položaju, jer usled manje produktivnosti rada mora da

daje ekstraprofit razvijenijoj zemlji, u konkretnom slučaju SSSR-u. Ali, niko od nas nije pravio ozbiljne primedbe trgovini sa SSSR-om po svetskim cenama, iako nam je padalo u oči da je vlada SSSR-a u svim trgovinskim ugovorima s nama tražila da se posebno unese klauzula o svetskim cenama, iako to nije običaj u trgovinskim ugovorima između država.

Druga stvar nanosila je našoj zemlji prilično štete u ovim trgovinskim ugovorima sa SSSR-om. To je pitanje strukture razmene. Vlada SSSR-a je naročito insistirala da joj moramo da dajemo bitne artikle, koje je naša zemlja bez teškoća mogla da plasira na međunarodnom tržištu. Tu u prvom redu dolaze obojeni metali, razne rude, kudelj, hmelj. U našem izvozu za SSSR, naprimer, 1948 godine bilo je 40% do 50% ruda i metala^ iako ovi predstavljaju 25% celokupnog našeg izvoza.

Ipak, po ovim pitanjima nije bilo nekog naročitog sukoba, nego smo mi prave sovjetske namere osetili tek kada su počeli pregovori za stvaranje meso vi tih sovjetsko-jugoslovenskih društava u Jugoslaviji. U principu naši rukovodioci nisu bili protivni stvaranju tih društava, jer se mislilo da će Rusi preko njih potpomoći da se razvije naša industrija, to jest da počnemo sistematsku eksploataciju ogromnih prirodnih bogatstava Jugoslavije. Zbog toga je u početku bio prihvaćen princip mešovitih društava, iako su ona ustvari značila izvlačenje profita iz Jugoslavije za račun SSSR-a.

U proleće 1946 godine, prilikom Titove posete Moskvi, detaljno se diskutovalo sa Staljinom i Molotovom o našim ekonomskim vezama, pored ostalog i o stvaranju mešovitih sovjetsko-jugoslovenskih društava. Jugosloveni su pristali u principu na stvaranje mešovitih sovjetsko-jugoslovenskih društava, imajući stalno u vidu da će im ta društva, uprkos činjenici da će jedan deo viška rada jugoslovenske radničke klase odlaziti u SSSR, ipak pomoći u industrijalizaciji Jugoslavije.

Na ovaj put Tito je pošao u pratnji drugova Aleksandra Rankovića, Borisa Kidriča, Koče Popovića i Blagoja Neškovića. Na stanici ih je dočekao Molotov. Od svih Titovih susreta sa Staljinom ovaj je, izgleda, bio najsrdačniji, ukoliko se to uopšte može reći da je bilo srdačnosti sa Staljinove strane. Kada se iz današnje perspektive gleda na ovaj susret iz 1946, može se videti da je Staljin ovom prilikom nastupao vrlo diplomatski, vrlo lukavo, a u velikoj meri i demagoški.

416

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

UDARAC IZ POTAJE

Koča Popović, koji je takođe ovom prilikom bio u Moskvi, u Titovoj pratnji, ovako opisuje te susrete i razgovore. Ovaj prikaz on je napravio na osnovu svojih zabeležaka koje je tada vodio:

„Kad se ide u posetu kod Staljina, to se zvanicama najavi gotovo uoči samoga sastanka. Jednom smo čak bili dignuti iz Boljšog teatra, gde smo slušali operu, i posle pola sata bili smo kod Staljina. I ovog puta bila je primenjena ista praksa. Na dan 27 maja 1946 uveče krenuo je drug Tito u Kremlj. Sa njim su bili Ranković, Kidrič, Nešković, Vlado Popović i ja. Kad smo ušli u Kremlj, prošli smo kroz čitav niz hodnika i pretsoblja. Prvi utisak Kremlja jeste da je sve vrlo čisto, dosta jednostavno, svi hodnici i sobe pokriveni tepisima, tako da se hod uopšte ne čuje, dobijao se utisak nekog tihog sanatorijuma, neke tišine, kao da je sve oko nas bilo u pamuk utopljeno.

Konačno smo bili uvedeni u jednu sobu, s dugim stolom za Iconferencije sa jedno desetak mesta. Tu je stajao Staljin, a pored njega desno Molotov, a levo Lavrentijev.

Posmatrao sam Staljina. To je čovek omanjeg rasta, daleko manji nego što izgleda na fotografijama i portretima. Ima neobično uska spuštenu ramenu, kao da ima deformaciju u ramenima, pa ruke drži malo rašireno. Kad smo mi ušli, nasmešio se, videli su se pužuteli i krnjavi zubi. Palo mi je u oči da je Staljinova kosa prilično retka i tanka. On je krenuo prema Titu, dosta lako, elastično. Pošto se rukovao, drug Tito mu je pretstavio Jugoslovene. Staljin se rukovao redom sa svima i odmah mu je pao u oči stas pojedinih naših drugova, a naročito Vlada Popovića, Rankovića i drugih. Staljin se okrenuo ~k Molotovu i rekao:

— Vjačeslav Mihajlović, pogledajte, lepi ljudi, snažni ljudi, snažan narod!

Molotov je klimnuo glavom.

Staljin je tada seo u proćelje stola, za njim ostali. On je odmah dograbio svoju beležnicu i u njoj počeo da pravi šare. Pitao je druga Tita kako je putovao, zatim je prešao na pitanje o Šubašiću i Grolu, šta sada rade kad su izašli iz vlade, napravio šalu-dve o njima, nazivajući ih „drugovi"... Pri tome je stalno šarao po svojoj beležnici, precrtavajući ono što je dotle bio nacrtao. Posle je zapitao za zdravlje Kardelja i Đilasa. Drug Tito mu je odgovorio:

— Dobro su. Nismo mogli svi da dođemo, i onako je ovdje pola vlade.

Onda je došlo jedno pitanje o Trstu. Staljin je rekao kroz smešak:

— Englezi i Amerikanci vam neće da daju Trst?

Opet je prešao naglo na drugu temu. Interesovao se kakva će biti letina u Jugoslaviji, zatim da li smo uspeli sve da zase-jemo. Konačno je otpočeo ozbiljan politički razgovor. Drug Tito je izlagao perspektive ekonomskog razvitka Jugoslavije, a Staljin je stalno klimao glavom i odgovarao:

— Pomoći ćemo...

Diskusija se dalje prenela na probleme mešovitih društava u Jugoslaviji. Staljin je pitao:

— Izvestili su nas naši ljudi da vaši drugovi koji rade po ekonomskim pitanjima smatraju da se vi ne slažete sa organizacijom mešovitih društava?

Staljin je začutao za trenutak, kao da je čekao Titov odgovor, pa je nastavio dalje:

— Mi nemamo ništa protiv toga, ako nećete! Ni Poljaci, naprimer, nisu hteli da stvaraju ta društva, da im ne bi Amerikanci sa svoje strane postavili zahtev da i oni stvaraju takva društva.

Tito:

— Ne, to nije moje mišljenje ni ostalih jugoslovenskih rukovodilaca. Mi smatramo da bi se društva mogla stvarati, naravno, takva društva koja će pomoći industrijalizaciju naše zemlje.

Staljin:

— Da, da... Slažem se da se ta društva stvore kako vi želite. Je li tako Vjačeslav Mihajlović?

Molotov:

— Jasno, jasno, treba stvarati mešovita društva u onim granama gde je to najkorisnije i za vas i za nas!

Posle toga Staljin se interesovao gde se kod nas nalaze ležišta nafte, boksita, bakra, olova. „Vi imate dobar boksit...", govorio je on, neprestano crtajući po svojoj beležnici.

Tito mu je objasnio gde leže pojedina nalazišta obojenih metala u Jugoslaviji, zatim je detaljno govorio o Boru, Trepči...

Razgovor se dalje nastavio o vojnim problemima, pa je zatim prešao na spoljnopolitička pitanja. Staljina je naročito interesovala Albanija, detaljno se raspitivao o odnosima u CK-u albanske partije, o pojedinim frakcijama, ulazeći do u najmanje sitnice.

Tako, na primer, pitao je Tita:

— A poznajete li Envera Hodžu? Kakav je to čovek? Je li komunista? Imaju li tamo svojih unutrašnjih problema? Kakve su vaše informacije?

Tito:

— Nisam vidio Enver Hodžu, mlad je čovjek, ali u toku rata postao je popularan... Uopće su mladi ljudi u rukovodstvu albanske partije. Koliko mi znamo, nema nekih naročitih problema među njima.

27

„J

418

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Staljin:

— Oni su tražili da dođu ovamo, ali neće Envera da puste samoga, nego s njim hoće da dođe i Koči Dzodze, kao neka kontrola.

Staljin je tu začutao, pa onda ponovo zapitao:

— Sta je vama poznato o tome? Tito:

— Nismo obaviješteni da ima nekih krupnih nesuglasica. Staljin:

— Mi stalno odlažemo njihov dolazak. Sta vi mislite, da li treba da ih primimo ovde u Moskvi? Nama izgleda da nema potrebe... Sada bi bilo nezgodno da oni dolaze i za njih i za nas. Bolje da im pomognemo preko vas... Ali, ipak, nije u redu u albanskom Politbirou.

Ranković:

— Nema krupnijih stvari, osim što drugovi iz albanskog Politbiroa ne smatraju Enver Hodžu dovoljno čvrstim partijcem i zato uvek nastoje da s njim zajedno ide Koči Dzodze, kao najstariji član partije u Politbirou. Na aprilskom plenumu diskutovali su pitanje linije, naročito u odnosu na Jugoslaviju i Sovjetski Savez, i konstatovali izvesne greške, pa su kao nosioca tih grešaka isključili iz Politbiroa Sejfulu Malešova. Otada je rukovodstvo kompaktnije.

Tito:

— Mi ta pitanja možemo riješiti sa njima. Staljin:

— Dobro.

Tako se razgovor razvijao dalje o spoljnopolitičkim pitanjima o Bugarskoj, Mađarskoj.

Ponoć je već bila prošla. Staljin se okrenuo Titu:

— A za večeras, kakav je vaš plan? Tito:

— Nemamo plana. Staljin, smejući se:

— Ha, vlada, a nemate državnoga plana... Vlado Popović:

— Mi smo naše planove podesili prema sastanku s vama. Staljin:

— Tada treba nešto pojesti, rekao je, pozivajući sve prisutne.

Svi pristaju, a Molotov dodaje:

— Ako pozivate, s najvećim zadovoljstvom.

Staljin je pozvao jednog svog sekretara, u uniformi pukovnika Sovjetske armije, oniskog, debelog čoveka, potpuno ćelave glave, tipičnoga Rusa, i rekao mu da spremi automobile. Zatim se okrenuo svojim gostima i nastavio sa šalama. Bio je UDARAC IZ POTAJE

419

vrlo ljubazan, duhovit. Nisu prošla ni dva minuta, a on je opet pozvao onog pukovnika. Pitao ga je da li su automobili spremni. Ovaj se nešto ušepRTLjio. Staljin se odjednom izmenio. Od onog prijatnog i duhovitog domaćina, stvorio se sada drugi čovek. Drhtaio je od besa, dreknuo, izraz mu se sasvim izmenio, oštro je mahnuo rukom i sasuo najgrublje izraze u lice svome sekretaru, koji je drhtaio i bledeo kao da ga je kap udarila.

Tako se pošlo u Staljinovu daću na večeru. Bila je noć, gosti su posedali u automobile, vozili se nekud po Moskvi, pa izašli na takozvano „Praviteljstvennoje šose“, to jest „Vladin put“, po kome ne smeju da idu nikakvi drugi automobili osim automobila najviših sovjetskih rukovodilaca. Na tome putu bila je jedna rampa, gde se zastalo za trenutak, pa su automobili nastavili. Taj put je bio dugačak na desetine kilometara i nigde usput nije se naišlo na bilo koji drugi automobil, sve dok se nije stiglo u Staljinovu vilu.

Večera ie otpočela u trpezariji. Tu je bio postavljen jedan dugačak sto. Staljin je seo u sredinu. Desno od njega Tito, preko puta Staljina Molotov, a zatim ostali kako je ko seo. Za večerom su još bili Zdanov, čovek crvenog, podbulog lica, dosta živih pokreta. Primećivali su mu se tragovi bolesti. Tu je bio i Berija sa svojim fiksirajućim pogledom. Zatim Bulganjin, tih, nagluv čovek.

Čitava ova trpezarija izgledala je čista, ne luksuzna, svuda utisak bolnice, potpuno tiha, odvojena od spoljnjeg sveta. Jedna punačka žena, srednjih godina, u beloj kecelji, donela je srebrne poklopljene posude sa jelom i stavila ih na sto. Svako se sam služio, podizao poklopce, unutra nalazio mahom đurđijanska jela. Posle jednoga sata opet je ova žena u beloj kecelji ušla, ne govoreći ni reci, pokupila srebrne posude i posle unela nove.

Večera je počela sa zdravicama. Prvu je podigao Staljin. To je bila čašica percovke, žestoke votke u koju je bila stavljena ljuta paprika. Staljin je imao pred sobom specijalnu malu čašu, iz koje je samo on pio, ma da su se i pred drugima nalazile takve čaše.

Tako uz večeru i zdravice prolazio je sat za satom. Padalo je u oči, i meni strancu, kako Staljin govori ruski sa đurđijan-skim naglaskom. Slovo „r“ nije izgovarao kao Rusi, mekano, nego vrlo tvrdo. Razgovor se dalje kretao o pojedinim rukovodiocima komunističkih partija. Thorezu, Duclosu, Piecku, Gott-waldu, Passionariji i Harry Polittu... O svima njima Staljin je davao svoje mišljenje... Togliattija je ocenio kao teoretičara, profesora, koji može da napiše dobar članak, ali ne zna da okupi ljude i da ih povede jednom cilju.

Za Thoreza i Duclosa rekao je da su dobri drugovi, samo Thorez ima veliku manu:

27*

420

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Čak i pas — rekao je Staljin — koji ne ujeda, kad hoće nekog da poplaši, pokaže zube, a Thorez ne zna ni to...

Za Nemca Piecka kazao je da je toliko ostareo da je postao pravi papaša, da samo tapše ljude po ramenu, a ne zna da ih vodi određenom cilju.

Hvalio je Jose Diaza, koji je umro u SSSR-u, u svojstvu sekretara španske partije. Za njega je rekao da je bio dobar i pametan drug.

— To Passionariji nedostaje. Ona ne može da se sabere i nije u sadašnjoj teškoj situaciji u stanju da rukovodi partijom...

Kad je vreme već bilo odmaklo, Staljin se podigao sa svoje stolice, otišao do ugla gde se nalazio gramofon i tu počeo da stavlja ploču za pločom. Sam je ploče birao. To je mahom bila ruska narodna pesma.

Staljin je odjednom počeo da pevuši i da igra uz muziku sa ploče. Molotov i ostali povikali su mu:

— Tovarišč Josip Visarionovič, kako ste vi snažni... Raspoloženje Staljinovo odjednom se promenilo:

— A ne, ne, ja neću dugo živeti... Fiziološki zakoni deluju... Molotov i svi ostali poskakali su:

— Njet, njet, tovarišč Josip Visarionovič, vi ste nam nužni, dugo ćete još vi živeti...

Staljin je vrteo glavom:

— Ne, ne, fiziološki zakoni deluju... Posle je pogledao na Tita:

—| Tito treba da se čuva da mu se ništa ne desi... Jer ja neću dugo živeti, a on će ostati za Evropu... Churchill mi je pričao o Titu da je Tito dobar čovek, a ja kažem Churchillu: „Ne znam ja, ali ako vi kažete, znači mora biti dobar. Po-trudiću se i ja da se upoznam s Titom."

Staljin je ovo rekao, pa mu se pogled zadržao na Molotovu:

— Vjačeslav Mihajlovič ostaće ovde...

Staljin je zatim podigao svoju malu čašu sa percovkom i pozvao Tita da piju bruderšaft. Kucnuli su se i zagrlili. Zatim se Staljin ispravio i rekao:

„Još u meni snage ima!", — pa je Titu proturio obe ruke ispod mišica, pa ga tri puta podigao uvis uz zvuke neke ruske narodne pesme, koji su dolazili od gramofona.

Zatim je Staljin pozvao druge Jugoslovane da piju s njime bruderšaft. Pozvao je i mene:

— Serb, pridi sjuda.

Ja sam prišao sa čašom u levoj ruci. On me je blago udario po toj ruci i rekao:

— Bruderšaft se pije iz desne ruke.

Tako smo svi između sebe pili bruderšaft. Staljin je sa svima odreda izmenjao po nekoliko reci. Kidriču je govorio o

UDARAC IZ POTAJE

421

slovenskoj inteligenciji, praveći igru reci sa „podlaja inteligencija" i „podlinnaja inteligencija".

Okrenuo se naglo. S Ranko vicem je pravio šale da se čuva Berije, a Beriju pitao:

— A vas dva? Ko će koga da uvrbuje?

Onda opet zdravice. Staljin je posle preporučivao nama Jugoslovenima da sadimo drvo eukaliptus, da će nam poslati sadnice, jer je to najbolje drvo za brodogradnju. On je sam pre mnogo i mnogo godina čitao jednu knjigu kako to drvo dobro raste u Južnoj Americi, pa je nabavio seme i naredio da se zasadi na Krimu, gde se to drvo odlično primilo i vrlo brzo raste...

Razgovor se dalje vodio o istoriji, Staljin je u detalje govorio o Čečenima, zatim o velikim migracijama u četvrtom i petom veku, o Avarima, o dolasku Slovena u Evropu, o Lango-bardima.

U pet časova ujutru večera je bila završena."

Ova večera kod Staljina održana je istog onog dana kad je Tito stigao u SSSR, 27 maja. Još nekoliko puta za vreme svog boravka u Moskvi Tito se sastajao sa Staljinom; jednom prilikom na službenom ručku koji mu je Staljin davao u Kremlju, a drugi put opet u Staljinovoj vili, na večeri. O toj večeri i razgovorima na njoj Aleksandar Ranković priča:

„Ovoga puta osim Jugoslovena večeri su prisustvovali i Bugari — Dimitrov, Kolarov i Trajčo Kostov — koji su došli u Moskvu na sahranu Kalinjina, koji je umro početkom juna meseca te godine.

Na ovoj večeri vodila se glavna diskusija o stvaranju Ko-minforma. Za mene je bilo na j karakteristični je kolikom je oštrinom, skoro zlobom Staljin govorio o radu Treće Interna-cionale, ciljajući pritom na Dimitrova. Stari Dimitrov toliko je crveneo i tako mu je teško bilo, da je i nama oko njega bilo vrlo neprijatno.

I ova večera svršila se kao i ona prva. Ostalo se do pet sati ujutru, sa uobičajenim zdravicama i percovkama. Meni je palo u oči kako je Staljin pokušavao da pravi razdor između Jugoslovena i Bugara. Staljin je te večeri među hrpom flaša s vinom, rakijom, konjakom, likerima imao takođe jugosloven-ska i bugarska vina. S vremena na vreme, on bi se podigao sa -svoje stolice, otišao do kraja stola, gde se piće nalazilo, pa bi iz hrpe boca izabrao jednu i zapitao:

— Je li ovo bugarsko vino?

Pa kad bi mu neko od Bugara rekao da jeste, on bi uzviknuo:

— Nije, to je jugoslovensko vino, koje su Bugari za vreme rata opljačkali u Jugoslaviji.

422

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Svi su se Bugari zbog ovoga držali kiselo. Ovu Staljinovu parolu prihvatili su svi ostali Rusi. Naprimera, stari Kolarov bio se podigao da se prošetala malo po trpezariji, pa stao ispred jednog ormara na kome se nalazila nekakva bista. Nije mogao dobro da je vidi, pa je podigao naočare, a Berija na to iz svega glasa:

— Pazite ga, ovaj je izgubio moć rasuđivanja još pre četrdeset godina...

Eto, tako smo proveli tu noć u Staljinovoj vili."

Staljin je za vreme ovog boravka jugoslovenske delegacije u Moskvi stalno pokušavao da nekako demonstrativno pokaže da ceni Tita više nego Dimitrova, ne bi li tako između njih izazvao nepoverenje i razdor. Tih dana umro je u Moskvi Ka-linjin, predsednik Prezidiiuma Vrhovnog sovjeta SSSR. Jugoslovenska delegacija bila je pozvata da drži počasnu stražu pored katafalka. A na dan sahrane, Tito se nalazio s Jugoslovenima i sa svim ostalim gostima iz inostranstva levo od glavne tribine, gde je bio Staljin sa svim članovima Politbiroa. Odjednom, kad je već ceremonija počela, Staljin je poručio da Tito dođe gore i da stane zajedno sa ostalim članovima Politbiroa. Ta počast bila je učinjena samo Titu. Svi ostali gosti iz inostranstva stajali su na svom starom mestu.

Po povratku Titovom iz Moskve počele su pripreme, a u avgustu mesecu iste godine i pregovori za konkretno stvaranje pojedinih mešovityh društava. Ali, od prvog dana tih pregovora pokazalo se jasno šta hoće SSSR od nas. Ruski pregovarač Jatrov jasno je stavljao do znanja da ima direktivu od svoje vlade da se u Jugoslaviji stvore takva mešovita sovjetsko-jugoslovenska društva koja bi, s jedne strane, davala potpuni monopol SSSR-u u čitavim granama naše industrije, pa i u čitavoj privredi, a, s druge strane — društva koja bi

omogućavala eksploataciju jugoslovenskih prirodnih bogatstava u tom smislu što bi se iz Jugoslavije izvozile uglavnom sirovine, to jest mi bismo i dalje ostali samo širok vinski bazen razvijenih zemalja, a ne bismo mogli da sami razvijemo našu industriju. A bez toga, bez razvoja industrije kod nas, ne bi bilo osnove za izgradnju socijalizma u Jugoslaviji.

Jatov je prilikom pregovora otvoreno govorio:

— Sta će vam teška industrija. Mi imamo na Uralu sve što vama treba.

Međutim, mi smo uporno stajali na tome da se prirodna bogatstva u Jugoslaviji moraju iskoristiti, da se to ekonomski može ostvariti, da mi ne težimo nekoj autarhiji, jer je to ne-rnogućno i vrlo opasno u savremenom svetu gde je privreda svih zemalja pretvorena u jednu celinu. Mi smo bili za najužu ekonomsku saradnju sa Sovjetskim Savezom i drugim istočnim

UDARAC IZ POTAJE

423

zemljama, ali pod uslovom razvijanja naših izvora, jer je to bilo i ekonomski moguće, a takođe potrebno za interese naroda Jugoslavije.

Naročito se vodila duga i uporna diskusija oko osnivanja mešovitog sovjetsko-jugoslovenskog društva za eksploataciju nafte. Sovjetski predstavnik je prvo tvrdio da ovakvo mešovito društvo nije potrebno, jer se, po njegovom mišljenju, ne može postići u roku od pet godina na bazi utvrđenih rezervi godišnja proizvodnja od 450.000 tona. Usled toga su predlagali manji broj garnitura. Ali naši ljudi su insistirali, donoseći dokaze da nafte u Jugoslaviji ima dovoljno za široku eksploataciju. Čak je naš ministar industrije Boris Kidrič javno u Parlamentu pokazivao kakve su pozitivne rezultate dala dotadnja ispitivanja na naftonosnim poljima u Jugoslaviji. Posle toga sovjetski predstavnik je pristao da diskutuje o stvaranju mešovitog društva. Ali, pritom je postavio prosto nemoguće uslove.

Po tom sovjetskom projektu nije bila priznavana vrednost naftonosnih polja u Jugoslaviji kao udeo s jugoslovenske strane, nego su govorili, pozivajući se na Marxa, da su to prirodna bogatstva koja nemaju nikakve društvene vrednosti! Naš pregovarač podneo je dokumenat — prepis ugovora SSSR-a sa Iranom i Mađarskom. Po tome ugovoru vlada SSSR-a kao iranski ulog u mešovito društvo u visini od 50% osnovnog kapitala priznala je vrednost naftonosnih polja, a Mađarima 15%. Dalje, iz proizvodnje mešovitih društava trebalo je, ukoliko se artikal izvozi, podmirivati prvenstveno sovjetske potrebe, i to pod najpovoljnijim okolnostima, bez ikakvih fiskalnih opterećenja, bez ikakvih izvoznih carina za prvih pet godina. Posle isteka pet godina Vlada FNRJ je imala pravo da naplaćuje samo porez na dobitak i nikakve druge dažbine ili carine; što bi preostalo, mogla je koristiti Jugoslavija za svoje potrebe. Povrh svega, u sovjetskom projektu bio je zahtev da takođe sva raspodela nafte u Jugoslaviji, to jest sva trgovačka mreža za prodaju benzina i drugih derivata nafte, bude u rukama ovog mešovitog društva. Ustvari, ovaj sovjetski predlog jednoj socijalističkoj zemlji sadržavao je mnogo teže uslove nego što je Sovjetski Savez bio predlagao jednoj polufeudalnoj zemlji, kao što je slučaj sa Iranom.

Sovjetski predlog za stvaranje mešovitog društva za naftu sadržavao je principe koji su bili karakteristični i za sva ostala mešovita društva koja su hteli da stvore u Jugoslaviji. Pored gore navedenih karakteristika, sovjetski predlog je jasno isticao još dva principa, koji su karakteristični samo za odnose između kapitalističkih zemalja i kolonija, i to u prvobitnoj etapi izvoza kapitala. A to je,

prvo, sovjetski zahtev za monopolom u Jugoslaviji i, drugo, pravo na „kapitulacije“, to jest takav re-

424

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

žim po kome su ova mešovita preduzeća izuzeta od domaće jurisdikcije.

U predlogu ugovora o osnivanju mešovitog društva za dobijanje i preradu nafte monopolistički karakter društva istaknut je bio u članu 8, gde je predložena odredba da „Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije daje društvu pravo na istraživanje i eksploataciju naftinih nalazišta na celokupnoj teritoriji FNRJ“. Drugi primer. U članu 10 zadržano je za društvo specijalno pravo da pri sprovođenju svoje delatnosti može da se koristi svim pravima kao i društvo sa čisto jugoslovenskim kapitalom. U isto vreme nisu predviđene nikakve obaveze za društvo da svoj rad saobražava i da ima obaveze kao i ostala jugoslovenska društva po svim važećim zakonima. Zadržavajući za društvo samo korišćenje onih zakonskih odredaba gde se u jugoslovenskim zakonima predviđaju samo neka prava, društvo je time ustvari bilo izuzeto iz potpune primene postojećih zakona na njegovu delatnost, što sadrži izvesne elemente režima „kapitulacije“, jer bi se uvek mogao istaći prigovor da obaveze po našim zakonima ne važe za mešovita društva i da se pa svakoj takvoj obavezi moraju dve vlade sporazumeti, što pretstavlja kršenje suvereniteta FNRJ.

U težnji da društva izuzmu ispod zakona i mera jugoslovenske vlade, Rusi su energično nastojali u diskusiji da se ne predviđaju nikakve obaveze koje bi značile da na ovo društvo imaju da se primenjuju privredni planovi FNRJ. To praktično znači da jugoslovenska vlada ne bi mogla postavljati svoje godišnje planove bez saglasnosti sovjetskih pretstavnika u mešovitim društvima, a to u krajnjoj liniji znači da ne bi mogla planirati samostalno svoj ekonomski razvoj. Dok su sovjetski delegati na jednoj strani tražili da se ne unosi zemljišna renta kod određivanja uloga jugoslovenske strane u naftonosnim poljima ili rudnicima i da se rudišta i naftonosna polja procenjuju kao obična zemljišta, što znači da se bez ikakve nagrade eksploatiše jugoslovensko nacionalno bogatstvo, na drugoj strani, sovjetski delegati su tražili, naprimera, kod društva za naftu da, bez obzira na spoljne konjunkturane momente, društvo mora raditi rentabilno, to jest da unutrašnje cene po kojima će se produkti prodavati moraju pokriti troškove proizvodnje plus dobit, zatim, sovjetska strana je tražila kategorično, do kraja pregovora, da pri izvozu produkata društva budu u prvom redu pokrivena potreba SSSR-a pod najpovoljnijim uslovima. Tu se vide dva merila: kad je u pitanju zadovoljavanje jugoslovenskih potreba, produkti moraju imati cene koje pokrivaju proizvodne troškove i obezbeđuju dobit, a kada je u pitanju prodaja tih produkata sovj-

UDARAC IZ POTAJE

425

skoj strani, ti se produkti, bez obzira na troškove i dobit, moraju isporučiti SSSR-u pod najpovoljnijim uslovima. Ovo znači da bi Jugoslavija imala nadoknađivati gubitke koji bi iz takvog poslovanja proizilazili.

Rusi su postavljali u diskusiji čak i uslov da društva ne plaćaju socijalno osiguranje za radnike prema našim propisima, nego „koliko društvo može po svojim kalkulacijama“, odnosno manje nego po našim propisima. Oni su i ovo pitanje hteli da rešavaju po nekom „svetskom prošek“, a ne po našim socijalističkim zakonima koji obezbeđuju puno i visoko socijalno i zdravstveno

osiguranje radnicima. Očigledno je da bi u tom slučaju mi morali da dopunjavamo tu razliku.

Istu ovu tendenciju sovjetski predstavnik pokazao je kod pregovora oko stvaranja mešovityh društava za čelik, gvožđe, obojene metale. Svuda ista linija. Sprečiti industrijalizaciju Jugoslavije, stvoriti samo takva mešovita društva koja bi pretvorila Jugoslaviju u običan sirovinski dodatak SSSR-a, oteti već postojeća razrađena preduzeća u Jugoslaviji, u koja treba ulagati vrlo male investicije i iz kojih se može odmah dobiti profit, kao naprimer Bor, Trepča, Zenica.

Ali, vrhunac tih porobijivačkih namera SSSR-a prema Jugoslaviji pokazao se u predlogu za stvaranje meso vite sovjetsko-jugoslovenske banke. Ovom mešovitom bankom, koja ustvari ne bi bila mešovita, nego čisto sovjetska ekspozitura, pokušalo se da se prodre u srce jugoslovenske privrede, to jest da sovjetski organi uzmu u svoje ruke jugoslovenski centralni organ finan-siranja i kreditiranja. Preko ove banke oni bi bili u stanju da iz jednog centra, s obzirom na nacionalizaciju u Jugoslaviji i jedinstveno finansiranje kroz banke, potpuno zagospodare privredom Jugoslavije i da je po svojoj volji podređuju svojim potrebama.

Po sovjetskim predlozima, jugoslovensko-sovjetska banka je trebalo da vrši sledeće poslove:

- 1) kreditne, obračunske i blagajničke službe za sva jugoslovensko-sovjetska akcionarska društva;
- 2) sve obračunske operacije o robnom prometu SSSR-a i Jugoslavije;
- 3) sprovođenje drugih raznih bankovnih operacija koje vrše i domaće banke.

Odmah se jasno vidi kakve bi bile posledice ovakvog ugovora. Mešovita društva bi obuhvatila najvažnije privredne grane, a to znači gotovo celu privredu, tako da bi mešovita banka, preko kredita i finansiranja, potpuno komandovala našom privredom. Dalje, bio bi jako okrnjen finansiski i devizni suverenitet Jugoslavije, jer se vršenje međunarodnog obračunskog prometa od strane specijalnog, za to ovlašćenog mešovityh

426

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

zavoda, u kojem bi glavnu reč vodili Rusi, smatra prerogativom suverene vlasti. Jugoslovenska privreda bi polako sve više dolazila u zavisnost od ove banke, jer bi Rusi u njoj brzo mogli postići potpuno dominantnu ulogu, pošto bi robni promet Jugoslavije sa SSSR-om bio izvesno vreme pasivan i vrlo visok, kako se to i predviđalo, tako da bi banka mogla doći do veće Mirinške pasive, što bi značilo uvećanje njenog raspoloživog kapitala i jačanje ruskih pozicija. Osim toga, to bi pojačalo njenu kreditnu delatnost za čitav iznos pasive i preko njenih operacija, kao drugog automatskog kreditnog izvora u Jugoslaviji, mogla bi da prestane samostalnost kreditne politike jugoslavenskog domaćeg emisionog zavoda. Sa trećim ovlašćenjem banka bi mogla u Jugoslaviji vršiti bilo kakve bankarske transakcije »sa bilo kim, jer u predloženom sporazumu u tom nema nikakvih ograničenja. Tako bi ona došla do još većih sredstava, koja bi joj omogućila da se u jugoslovenskoj privredi upliće u bilo koju operaciju. Ona bi dobila ista prava kao i jugoslovenska banka i, s obzirom na svoju specijalnu finansisku moć, mogla bi da postane najjači konkurent i komandant u zemlji u svim vrstama bankovnog poslovanja. Određenom organizacionom strukturom, kroz povlašćeni

položaj svog generalnog direktora, koji bi bio sovjetski građanin, ovo bi se sve nesmetano provodilo u delo.

Naravno, mi smo odmah otklonili ovaj projekat. U Moskvi su ovo shvatili kao neprijateljski akt. Pojedini njihovi ljudi koji su dolazili u dodir s našima već su govorili o megalomanskim planovima Jugoslovena, o tome kako naša industrijalizacija pretstavlja utopiju. To su bili prvi predznaci bure koja se spremala.

Ovi pregovori su se protegli sve do početka 1947 godine. Mi smo još imali iluzija u SSSR. Konačno smo potpisali početkom februara 1947 godine ugovor o stvaranju dva mešovita sovjetsko-jugoslovenska preduzeća, za avionski saobraćaj „Ju-sta" i za rečni saobraćaj „Juspad". Ovo smo učinili u nadi da će doći do potpisivanja ugovora o ostalim mešovitim društvima onako kako smo mi predlagali, to jest da će nam ona pomoći industrijalizaciju zemlje. U prvom redu mi smo polagali nade u podizanje postrojenja za naftu, aluminijum i čelik. Da bi čitaocu bilo kasnije jasno kakve su nama uslove sovjetski pretstavnici nametnuli stvaranjem ova dva mešovita društva, ovde će biti iznete te stvari u pojedinostima.

Pre svega, vazduhoplovno društvo „Justa" zadržalo je za sebe najrentabilnije avionske linije u Jugoslaviji. Ono je uzelo da održava sve vazdušne linije između Jugoslavije i inostran-stva, tako da naše domaće društvo „Jugoslovenski aerotransport" nije imalo nijednu liniju sa inostranstvom. Dalje, me-

UDARAC IZ POTAJE
427

šovito društvo „Justa" uzelo je i najrentabilnije linije u zemlji. Time je naše domaće društvo dovedeno u potpuno podređeni položaj i životarilo je na račun onoga što mu je „Justa" ustupala. Tako je bio ostvaren potpuni monopol za račun sovjetsko-jugoslovenskog društva.

Međutim, stvar se nije svršila samo na ovome. Generalni direktor „Juste", sovjetski građanin, počeo je proizvoljno da tumači ugovor, pa je na sebe preuzeo funkcije koje direktno pripadaju organima vlasti u Jugoslaviji. On je, suprotno sporazumu, preuzeo za „Justu" gotovo sve instalacije na aerodromima, sva sredstva veze i navigacije, i time preuzeo svu kontrolu nad celokupnim vazduhoplovstvom u Jugoslaviji. Međutim, po sporazumu, „Justa" je imala pravo samo da komercijalno eksploatiše aerodrome. Otuda i njena mogućnost da potpuno diriguje plovidbom civilnog vazduhoplovstva u Jugoslaviji i da prisvoji sebi čak i ona prava koja pripadaju isključivo vlastima Jugoslavije. Ona je bila prestala čak i da obaveštava domaće vlasti o nadletanju i sletanju inostranih aviona, tako da je generalni direktor „Juste" postao suveren svoje vrste.

U „Justi" je akcionarski kapital iznosio po 100 miliona dinara sa svake strane. Jugoslavija je uložila aerodrome, sredstva za vezu i 5 miliona dinara u gotovu. SSSR je uneo avione i tehnički uređaj i 5 miliona dinara u gotovu.

Svi dobici su se delili po uloženom kapitalu i nisu podležali nikakvim dažbinama i taksama, tako da su Rusi i sa te strane prilično profitirali.

Režim procene unošenog kapitala u naturi bio je takav da je omogućio Rusima visoke ekstraprofite. Rusi su procenjivali svoje prirodne uloge vrlo visoko, a jugoslovenske vrlo nisko. Jugoslovenska imovina je procenjena po cenama iz 1938 godine, kad je novac bio jači i stabilniji, a njihova po cenama iz 1946/1947, kada su cene bile vrlo visoke. Ovde je sovjetska država ustvari nanela Jugoslaviji veliku štetu i onemogućila joj da ubira dohotke prema ulogu. Sa daleko manjim

ulogom, koji je pomoću cena nepravedno nadu van, Rusi su tako bili u mogućnosti da ubira ju veće dobitke nego jugoslovenska strana i nego što im je to dozvoljavala faktička vrednost njihovog uloga. Tako su oni dolazili do obilnih profita. Naprimer, Jugoslavija je za „Justu“ izgrađivala jedan aerodrom u blizini Beograda, >koji je procenjen na 31,5 milion dinara, dok je predračun izgradnje iznosio za 20 puta više. Ili, naprimer, prilikom procene aerodroma Rusi su Jugoslovenima priznavali samo cenu običnog zemljišta, a ne cenu letišta, odnosno nisu jugoslovenskoj strani priznavali radove izvođene na tom zemljištu. I ne samo to, Rusi su, proizvoljno tumačeći sporazum, bili prigrabili sve instalacije, zgrade i druge objekte na aerodromima. Tako je sav

428

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

taj uređaj i zgrade zajedno sa aerodromom otišao po ceni običnog zemljišta.

Prirodno je da je jugoslovenski ulog, na taj način, u velikom procentu snižavan i da se uopšte nije moglo govoriti o deobi prihoda na paritetnoj osnovi.

Slične tendencije ka monopolizmu, ka sprečavanju razvoja domaćih društava u pojedinim privrednim granama, pokazale su se i u slučaju parobrodarskog mešovitog društva za rečni saobraćaj „Juspad“.

Kao što je poznato, Jugoslavija je jedna od najjačih dunavskih zemalja. Ova velika evropska saobraćajnica prolazi znatnim delom kroz Jugoslaviju, pa je naša zemlja uvek imala veoma razvijeno brodarstvo. Od svih zemalja kroz koje Dunav protiče, jugoslovensko brodarstvo je imalo najveću tonažu. Sada je Sovjetski Savez stvaranjem mešovitog društva „Juspad“, ustvari, oduzeo jugoslovenskom brodarstvu ono mesto i onu važnost koje je ono dotle imalo na Dunavu.

Po ugovoru o stvaranju „Juspada“ svaka strana imala je da unese jednake uloge.

Jugoslavija je kao svoj udeo morala da unese brodove i brodogradilišta, a

Sovjetski Savez opremu za brodogradilišta. Tako se „Juspad“ dokopao najboljih

jugoslovenskih brodova na Dunavu, a sa svoje strane SSSR nije dao ni jedan

brod. U poslovanju, kako se pokazalo, Rusi se čak nisu držali ni obaveza koje su

primili ovim za njih tako povoljnim ugovorom. Naprimer, do kraja 1948 godine

Jugoslavija je uložila u „Juspad“ u naturi i novcu 76,20% od ukupnog uloga ili

305 akcija (plovne objekte, brodogradilišta i u gotovom novcu). A SSSR je za to

isto vreme uneo, u naturi i novcu, 9,83% svoga uloga, ili 39 akcija. Po

sporazumu SSSR je trebalo u toku pet godina da unese 67,5 miliona dinara u

opremi i materijalu za izgradnju i opravku plovila, a za dve godine postojanja

društva, SSSR je uneo svega 3,4 miliona dinara. Zbog neulaganja potrebnog

materijala društvo je moralo koristiti jugoslovenska dopunska sredstva u visini

od 15 miliona dinara u stranoj valuti, što je za Jugoslaviju pretstavljalo veliki

teret i gubitak, s obzirom na teškoće Jugoslavije u dolaženju do strane valute.

Sporazum je predviđao da SSSR unese i razne mašine i uređaje za izgradnju

jednog brodogradilišta, u cilju razvitka jugoslovenske brodogradilišne industrije.

Rusi to nisu uopšte izvršili, već su umesto toga isporučivali kamione, platno,

staklo i slične stvari. Time nam je učinjena višestruka šteta, jer je uvezen

materijal koji Jugoslaviji nije bio potreban, a što je još važnije, izgradnja ove

važne industrijske grane je stajala, tako da jugoslovenska privreda i danas zbog

toga trpi prilične teškoće. Osim toga, društvo se, umesto parobrodarstvom,

počelo baviti automobilskim transportom, što je bilo u potpunoj suprotnosti sa sporazumom.

UDARAC IZ POTAJE

Organizaciona struktura „Juspada" kao i „Juste" bila je naizgled vrlo demokratska i na paritetnoj osnovi. Naprimera, kod „Juspada" ulog svake zemlje iznosio je po 200 miliona dinara i delio se na akcije od po 500.000. Svaka akcija čini jedan glas u skupštini akcionara, koja je glavni organ društva. Upravu društva bira skupština sa po četiri člana sa obe strane i s nadležnošću rukovođenja društvom. Uprava je postavljala generalnog direktora, koji je, po sporazumu, uvek u svakom društvu morao biti samo sovjetski građanin. Njegov zamenik je jugoslovenski državljanin, a po paragrafu 20 Statuta „Juspada" on je stavljen u potpunu zavisnost od generalnog direktora, jer je mogao da radi samo ono što mu naloži direktor. Generalni direktor samostalno obavlja sve izvršne funkcije uprave društva, što mu je omogućavalo da vodi politiku kakvu hoće i bez ikakve kontrole uprave i skupštine. Kroz generalnog direktora, čijm je faktičku samostalnost i neodgovornost pred organima društva stalno veštački podupirala i održavala sovjetska vlada i sovjetska ambasada u Beogradu političkim sredstvima, oličena je komandantska uloga sovjetskog monopolizma i nesmetano gazdovanje sovjetskih organa u jugoslovenskoj privredi.

Istina, generalni direktor i njegovo poslovanje bili su vezani za upravni odbor, ali je to bilo samo po formi, jer ga ovaj, iz gore navedenih razloga, uopšte nije poštovao. Generalni direktor je, kršeći sporazum, bio potpuno samostalna i ničim ograničena ličnost. Da je to tačno, svedoče i činjenice da u toku svog dvogodišnjeg postojanja „Justa" uopšte nije držala ni jednu svoju godišnju skupštinu i uopšte nije imala odobrene "bilanse. „Juspad" je držao samo jednu skupštinu, i to za 1947 godinu. Oni uopšte nisu sastavljali bilanse poslovanja, tako da se vrlo teško moglo imati uvida u poslovanje direktora. To znači da generalni direktor nije poštovao najosnovnije zakone naše zemlje, što je bio dužan po sporazumu, jer su društva morala poslovati po jugoslovenskim zakonima. Društvo, odnosno njegov generalni direktor, stavili su se, na taj način, iznad zakona FNRJ i sebe su smatrali eksteritorijalnim. Ova samovolja je značila samo to da je direktor radio i imao mogućnosti da radi samo u korist Sovjetskog Saveza i da je sav koristan učinak uglavnom okretao u korist sovjetske privrede. Evo jednog primera iz prakse. Sovjetski direktor „Juspada" određivanjem cena za prevoz robe pojedinih zemalja napravio je čistu diskriminaciju protiv Jugoslavije. Direktor je odredio da za sovjetsku robu jedan netotonski kilometar košta 0,19 dinara, za ostale dunavske zemlje 0,28 dinara, a za jugo-slovensku robu 0,40 dinara. Znači, Jugoslavija je morala da plaća 52% skuplje za prevoz robe — i to na svojim brodovima

430

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

koji su bili dati „Juspadu". Jugoslavija je samo na ovome tr 1948 godini imala gubitka 38 miliona dinara. Iako je cilj ovih mešovityh društava bio, kako se u ugovoru kazalo, pomaganje izgradnje i razvitka Jugoslavije, ona su ustvari bila kočnica razvitka naše privrede. Tako je, naprimera, „Juspad" u toka 1948 godine samo sa 40% posluživao jugoslovensku privredu, a sa 60% privredu SSSR-a i drugih zemalja, iako su plovni objekti koje je društvo posedovalo bili isključivo jugoslovenski i namenjeni jugoslovenskim potrebama.

Na taj način, postojanje „Juste" i „Juspada" je pokazalo-da se tu ne radi ni o kakvoj pomoći u ekonomskom razvoju Jugoslavije, već Samou čistoj šteti.

Sovjetski Savez hteo je da zadobije kontrolu i monopol u Jugoslaviji i da nas na taj način liši ekonomske nezavisnosti i suvereniteta.

Ovo je naše ljude duboko ogorčilo. Više nego išta dotada u našoj praksi sa Sovjetskim Savezom, ovi pregovori oko mešovitih društava otvorili su oči našim ljudima o tome kakve su prave namere SSSR-a prema Jugoslaviji, o tome da SSSR ne želi da Jugoslavija slobodno razvija svoje ekonomske snage, nego da on teži ekonomskom porobljavanju.

Stav naših pregovarača, njihovo uporno držanje, otvorili su oči i sovjetskim rukovodiocima. Oni su videli da je Jugoslavija rešena da ide svojim putem u izgradnji nezavisnosti, da mi socijalizam u Jugoslaviji ozbiljno uzimamo, da smo tvrdi i neobično uporni kad se pokazalo da SSSR želi da spreči industrijalizaciju Jugoslavije.

Zbog toga sovjetski rukovodioci počinju da menjaju taktiku u odnosu na pregovore o mešovitim društvima. Oni su, s jedne strane, bili delimično zadovoljni, jer su postigli prilična stvaranjem „Juste" i „Juspada", to jest ostvarivanjem monopola u avijaciji i rečnom brodarstvu. S druge strane, učinilo im se da su pre vremena otvorili karte, da se njihov pregovarač oko mešovitih društava Jatrov isuviše izleteo.

To se najbolje pokazalo prilikom posete Edvarda Kardelja Staljinu u martu 1947 godine, kada se jugoslovenska delegacija nalazila u Moskvi povodom sastanka četvorice ministara inostranih poslova po pitanju ugovora za Austriju. Kardelj je pošao na razgovor sa Staljinom, ispunjavajući zadatak druga Tita i jugoslovenske vlade, da uveri Staljina o štetnosti većine mešovitih društava ili bar takvih formi tih društava koje su predlagali sovjetski stručnjaci prilikom ekonomskih pregovora. Međutim, pre nego što je Kardelj počeo da izlaže stav jugoslovenske vlade, Staljin je odjednom počeo da govori da su mešovita društva za Jugoslaviju nepogodna, jer se ova društva otvraćaju samo u bivšim neprijateljskim zemljama.

UDARAC IZ POTAJE

431

Razgovor se održao u Staljinovoj kancelariji u Kremlju. Sa sovjetske strane prisustvovali su Staljin i Molotov, a sa jugoslovenske Edvard Kardelj, tada potpredsednik vlade, Stanoje Simić, tada ministar inostranih poslova i Vladimir Popović, tada jugoslovenski ambasador u Moskvi.

Evo izvoda iz tog razgovora, na osnovu zabeleške koja je napravljena s jugoslovenske strane. Posle pozdrava prešlo se na tok zasedanja četvorice ministara oko ugovora o Austriji, pa je zatim Kardelj izručio pozdrave u ime Tita, koji je kratko vreme pre toga bio operisan od bruha. Operaciju je izvršio jedan sovjetski hirurk, koga je bio uputio Staljin u Jugoslaviju. Kardelj je rekao:

— Želim, pre svega, da vam izručim srdačne pozdrave od maršala Tita!

Staljin:

— A kako je drug Tito? Molotov:

— Je li dobro prošla operacija? Kardelj:

— Oseća se vrlo dobro, operacija je sasvim uspela. Šteta i jako nam je žao što je lekar Smotrov umro.

Staljin:

— Od čega je umro? Kardelj:

— Od srčanog napada! Staljin:

— Da nije suviše pio? Hirurzi, znate, vole da popiju. Kardelj:

— Ne, nije pio, koliko mi znamo. Staljin, smejući se, obraća se Molotovu:

— Jesi li tim povodom uputio notu Titu? Molotov, takođe smejući se:
— Znao, nije došlo do toga, jer nas je Tito o tom slučaju unapred sam obavestio. Prema tome, stvar se smatra likvidiranom.

Posle ovih i ovakvih primedbi, razgovor je prešao na osnovnu stvar, na problem industrijalizacije Jugoslavije, na problem mešovityh društava. Staljin je prvi pokrenuo to pitanje:

— Kako stvar stoji sa industrijom kod vas? Kako s proizvodnjom sirovog gvožđa, čelika? Da li proizvodite naftu? Kakve su jačine vaše fabrike? Da li imate rafineriju nafte? Kako je s električnim centralama?

Kardelj je dao podatke koliko se dotada proizvodilo i koliko je predviđeno Petogodišnjim planom. Za naftu je rekao:

432

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Naftu proizvodimo, istina, u malim količinama, imamo jednu rafineriju staroga tipa na Rijeci.

Staljin i Molotov su se posle ovih Kardeljevih reci pogledali i Staljin je rekao da se prijatno iznenadio što je čuo da se u Jugoslaviji eksploatiše nafta, bar u malome. Zatim je zapitao:

— Da li se nalazište nafte nalazi prema Mađarskoj?

Kardelj:

— Nafteni pojas se proteže iz Rumunije preko Mađarske i Jugoslavije i ide do Albanije. Prema ispitivanjima koja su vršena ranije, kao i prema onima koja su vršili Nemci u toku rata, u našoj zemlji ima mnogo nafte. Što se tiče metalurgijskih zavoda, oni su mali i zastareli...

Pošto je izneo i ostale podatke za koje je pitao Staljin i pošto je saslušao njegovo mišljenje o mešovitim društvima, Kardelj je i sam prešao na taj problem:

— Ja sam baš hteo da govorim s vama o mešovitim društvima, kao i o nekim nesporazumima koji su nastali u Beogradu u toku pregovora. I ja sam upravo sa sličnim predlogom hteo da izađem pred vas u ime jugoslovenske vlade, ali vi ste već dali svoje mišljenje o mešovitim društvima s kojim se mi slažemo. Mi nismo mogli prihvatiti predloge vaše delegacije, kako iz političkih tako i iz materijalnih razloga. Mi smo, na-primer, tražili da vi podignete aluminijumski zavod u Mostaru. No, vaša delegacija nije pristala na ovo:

Staljin:

— Kad je bila naša delegacija tamo i ko je bio na čelu te delegacije?

Kardelj nije mogao odmah da se seti imena šefa delegacije, pa je nastavio sa svojim izlaganjem:

— Mi smo zainteresovani za formiranje mešovityh društva za vađenje i preradu nafte.

Staljin je podigao ruku, pa je zapitao Kardelja:

— Ne smatrate li vi da ne bi trebalo formirati mešovita društva, jer, po svemu sudeći, ona nisu korisna za vas.

Ne čekajući odgovor Kardelja, Staljin je dodao:

— A kako bi bilo da mi uopšte ne formiramo mešovita društva, već da vam pomognemo, da vam damo jednu aluminijumsku fabriku, jednu metalurgijsku fabriku, i da vas pomognemo u vađenju i preradi nafte. Jasno je da nije dobra forma saradnje preko mešovityh društava sa savezničkom i prijateljskom zemljom kao što je Jugoslavija. Uvek bi tu dolazilo do neslaganja, do razmimoilaženja, u

neku ruku bi trpela i nezavisnost same zemlje i kvarili bi se prijateljski odnosi. Takva društva su podesna za satelitske zemlje.

Jugoslovenski ambasador u Moskvi, Vladimir Popović, tu je upao sa primedbom:

UDARAC IZ POTAJE

433

— Već su formirana mešovita društva za civilnu avijaciju i rečnu plovidbu.

Staljin:

— Da, ali to je drugo. To nisu proizvodna društva i ona mogu ostati i raditi. Mi ćemo vas na ovaj drugi način pomoći.

Molotov:

— Da, to je bolje i prostije. Staljin:

— Imate li vi plan, kakve jačine su vam potrebne aluminij umske fabrike i metalurgijske fabrike?

Kardelj:

— To vam sad ne bismo mogli reći, ali kroz nekoliko dana predaćemo vam naš predlog u pismenoj formi i doći će delegacija da obavi taj posao. Mi se s vašim predlogom potpuno slažemo. I naše je mišljenje da je takvo rešenje mnogo bolje i povoljnije za nas i mnogo vam hvala.

Staljin:

— Daćemo vam to na kredit, a pomoći ćemo s ljudima, specijalistima, a nešto ćete platiti i u novcu, ili kako možete.

Smešeći se, Staljin je završio ovaj deo razgovora:

— Ipak, treba nešto da dobijemo od vas...

Ustvari, na ovom sastanku Staljin je nastupao vrlo demagoški. Bio je zadovoljan što je postigao stvaranje dva mešovita društva u Jugoslaviji, koja su mu davala monopol u civilnoj avijaciji i rečnom saobraćaju, a od drugih je odustao, jer je video da Jugosloveni neće da pristanu na ovakav karakter tih društava, kako je bila sovjetska zamisao. Kada je video da su Jugosloveni tvrdi, da su nepopustljivi u svojoj rešenosti da idu svojim putem, on je promenio taktiku. Zbog toga je velikodušno ponudio Jugoslaviji investicioni kredit. Time je hteo da zavara Jugoslovene, da bi lakše pripremio konačni obračun s njima.

Posle ove posete otpočeli su pregovori, koji su se završili u toku leta 1947 godine, kada se Sovjetski Savez obavezao da će Jugoslaviji dati investicioni kredit od 135 miliona dolara. Na osnovu ovog kredita trebalo je da SSSR Jugoslaviji isporuči postrojenja za tešku industriju, kompletni metalurgijski kombinat s koksarom, uređaje za eksploataciju i preradu nafte, elektrolizu cinka, fabriku sumporne kiseline, valjaonicu bakra i alumini-juma, postrojenja za molibden.

Ovaj sporazum bio je obično bacanje prašine u oči Jugo-slovenima, jer Sovjetski Savez uopšte nije imao nameru da ga izvrši. Rokovi izrade postrojenja po ovim sporazumima bili su vrlo dugi i uglavnom nisu obezbeđivali investicije za prvi Petogodišnji plan. Od ukupno obećanih 135 miliona dolara, Sovjet-sk^ Savez je isporučio postrojenja Jugoslaviji u vrednosti od

28

434

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

svoga 800.000 dolara, a zatim je 1949 godine došlo do prekidanja ovog investicionog sporazuma od strane SSSR-a, čime je nanescena ogromna šteta jugoslovenskoj privredi, jer smo se mi bili orijentisali na porudžbine svih gore navedenih fabričkih uređaja iz SSSR-a.

Na takvu eksploataciju nailazimo i na području tehničke pomoći.

Mi smo plaćali naše studente, pitomce i stručnjake na studijama u SSSR-u u rubljama koje su se preračunavale po zva-ničnom kursu od 5,30 rubalja za dolar, iako je stvarna kupovna snaga rublje bila daleko manja. Sredstva za plaćanje morali smo stvarati našim izvozom, sastavljenim uglavnom od esencijalnih dobara, po svetskim cenama, tako da je za nerobna plaćanja SSSR dobijao naše najvrednije artikle.

Mi smo želeli regulisati pitanje tehničke pomoći putem sporazuma između vlade SSSR-a i vlade FNRJ. Ali, projekat sporazuma koji je, krajem februara 1948 godine, predložila sovjetska vlada pretstavljao je konsekvantno formulisanje triju principa: prvo, plaća se sve; drugo, plaća se onako i onoliko kako to odrede sovjetske organizacije; treće, sve se obračunava u dolarima, preko klirinškog računa, po kursu i uslovima koje smo ranije naveli. Predviđeno je da arbitraža pripadne trgovinskoj komori u Moskvi, a predsednik arbitražne komisije je sovjetski državljanin.

Takve uslove Jugoslavija nije mogla primiti. Ali, kod tehničke „pomoći" nisu toliko važni teški uslovi plaćanja, nego okolnost što je SSSR ovu koristio za razvijanje obaveštajne i slične aktivnosti, o čemu je već bilo reci.

Takav je bio karakter privrednih veza između SSSR-a i Jugoslavije. One pokazuju jasno da je vlada SSSR-a namera-vala da Jugoslaviju potpuno ekonomski pokori, da je pretvori u običan širo vinski dodatak ekonomije SSSR-a, da time spreči industrijalizaciju Jugoslavije i zakoči dalji socijalistički razvitak zemlje.

Jugoslovenska vlada s drugom Titom na čelu bila je čvrsto rešena da ne dozvoli takav razvoj događaja.

m

Devetnaesta glava DVA SHVATANJA

Staljin priprema planove za potpunu dominaciju nad istočnom Evropom i Podunavljem. |— Diskusija u Kremlju o osnivanju nove međunarodne radničke organizacije. — Staljin pokušava da izazove razdor između Tita i Dimitrova. — Prvi sastanak Kominforma u Poljskoj. — Zdanov i Maljenkov provociraju sukob KPJ sa KPF i KPI. — Sedište Kominforma u Beogradu. — Judin i njegov list. — Tito za ostvarenje bratstva balkanskih i podunavskih naroda. — Naši odnosi sa Albanijom. — Dva shvatanja o ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama. — Staljinove intrige između Enver Hodže i Koči Dzodzea. — Tito u Cehoslovačkoj, Poljskoj, Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj.

Pre nego što se Staljin bio odlučio na konačno pokoravanje zemalja koje je on smatrao svojom interesnom sferom u istočnoj Evropi, srednjoj Evropi i na Balkanu, a naročito Jugoslavije, on je razmatrao mogućnost da to područje priključi Sovjetskom Savezu. Ali tu nije bio dovoljan samo grubi pritisak oružane sile Sovjetske armije. On je planirao i druga sredstva. Njemu su dobro dolazile prvih godina posle rata pretnje sa Zapada da u zemlje srednje Evrope i Balkana budu vraćeni raniji režimi, koji su naročito bili omraženi u Jugoslaviji, Bugarskoj, Mađarskoj, Rumuniji. To je značilo povratak na staro, na monarhiju, na veliki posed, na bedu. Staljin je dobro iskorišćavao taj strah da bi ojačao svoje pozicije. Staljin se, dalje, služio starim, oprobanim sredstvom u politici svih velikih sila u ovom delu Evrope — guranjem tih zemalja jedne protiv druge,

iskorišća-vanjem njihovih starih nesuglasica. Konačno, Staljin je računao na fanatičnost mnogih komunista u ovom delu Evrope, na njihovu veru u SSSR, u njega lično. Tu je on računao na komuniste Jugoslavije, koje je često, kako Tito kaže, nazivao „čestnyje duraki" ili, na našem jeziku, „poštene budale".

28*

436

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Ali, pre svega, Staljin je imao da se obračuna s pojedinim komunističkim partijama u tim zemljama, jer su one bile vladaj uče partije. Nameravao je da ih preko svojih ljudi čvrsto uzme u svoje ruke. Za Mađarsku, Rumuniju, pa i Poljsku to mu nije bilo teško, jer tu za vreme rata skoro i nisu postojale komunističke partije, nego su se one pojavile s bajonetima Crvene armije, kad su Nemci bili oterani 1944 godine. Rukovodstva tih partija u ogromnoj većini živela su u Moskvi, pod budnim okom NKVD-a, pa su posle 1944 jednostavno preseljena u glavne gradove svojih zemalja. Međutim, to nije bio slučaj, u prvom redu, sa Komunističkom partijom Jugoslavije, čije se rukovodstvo bilo izgradilo u zemlji u procesu borbe i koje je za vreme rata bilo ostalo sa narodom, deleći s njime i dobro i zlo. Trebalo je sada prodreti u rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije, pa ako to odmah ne uspe, onda je izolovati od komunističkih partija u ovom području, ugurati je u neku novu međunarodnu radničku organizaciju, koja bi opet sprovodila direktive Moskve.

Istina, posle rata nije bilo više tako moćnog oružja za kontrolu nad drugim partijama i diktiranje njihove političke linije kao što je bila Kominternu. Staljin je nju sam, pod pritiskom velikih sila, bio raspustio 1943 godine. Sada je trebalo stvoriti nešto slično Kominterni, mada po formi različito, jer su sada uslovi bili drukčiji, ali nešto što će biti još gore i ustvari nedemokratski je i poslušnije oruđe u rukama Moskve.

Ovo novo telo moglo bi se dobro iskoristiti i u međunarodnom radničkom pokretu, kao moćno moralno-političko oruđe za pritisak na sve razvijenije partije koje misle svojom glavom, a naročito na Komunističku partiju Jugoslavije, u slučaju da se ona odupre zahtevima SSSR-a. S druge strane, u Jugoslaviji je po svršetku rata bilo rasprostranjeno mišljenje da bi u međunarodnom radničkom pokretu stvarno trebalo stvoriti jedno konsultativno telo za razmenu mišljenja, za izmenu toliko bogatih iskustava koja je doneo razvitak poslednjih godina. Ako ništa drugo, mogao bi se pokrenuti jedan međunarodni list za izmenu iskustava.

Ovu je misao sam Tito još 1945 godine bio nabacio Staljinu, koji ju je oberučke prihvatio, jer je on pod novom Internacio-nalom u međunarodnom radničkom pokretu mislio nešto sasvim drugo nego Tito. O ovom pitanju diskutovalo se i u junu me-secu 1946 godine, kada je jedna jugoslovenska delegacija na čelu s Titom, Rankovićem i Kidričem boravila u SSSR-u. Kao što je već ranije rečeno, u to vreme bio je umro predsednik Vrhovnog sovjeta Kalinjin, pa je radi sahrane u Moskvu bila došla i jedna bugarska delegacija, u kojoj su se nalazili Dimitrov, Kolarov i Kostov.

DVA SHVATANJA

437

Tito je prilikom boravka naše delegacije u Moskvi imao više razgovora sa Staljinom. U jednom od tih razgovora Staljin je pitao Tita da li je još uvek

mišljenja da treba stvoriti jednu novu Internacionalu, ali informativnog karaktera. Tito se složio s time, a Staljin mu je onda predložio:

— Najbolje bi bilo da inicijativu uzmete vi, Jugosloveni! Tog istog dana Staljin je pozvao u svoju vilu Jugoslovene

i Bugare na večeru. Jedna od prvih tema koju je Staljin započeo bio je rad Treće Internacionale. Tu je s leve strane od njega sedeo Dimitrov, bivši generalni sekretar Kominterne, a desno Tito, koji nije baš imao najlepše uspomene iz rada Kominterne. Staljin nije birao reci. Tako je govorio oštro o Trećoj Internacionali, tako je grdio Dimitrova, da je ovaj čas bledeo, čas crve-neo, da ga je prosto bilo žalosno gledati. Dimitrov se nije usuđivao da se pravda. A Staljin je nastavljao svoju igru, da bi na svoju stranu privukao Jugoslovene. On je razvijao ideju da obnavljanje Treće Internacionale uopšte ne dolazi u obzir ni u kakvoj formi. Ali, nešto drugo trebalo bi stvoriti, govorio je on. Trebalo bi organizovati neko telo informativnog karaktera, koje bi se s vremena na vreme sastajalo, izmenjivalo iskustva, donosilo neke zaključke. Naravno, govorio je Staljin, odluke toga tela ne bi bile obavezne ni za jednu partiju, ako se ona ne bi s njima složila.

Staljin je nastavio dalje igru. Hteo je još više da produbi jaz između Dimitrova i Tita, oko toga ko će biti inicijator za osnivanje ovog novog tela. Mislio je da će se oko toga Bugari i Jugosloveni početi da glože. Iako je pre ovog sastanka bio predložio Titu da on bude inicijator, sada se pred Titom obratio Dimitrovu:

— Šta vi mislite, ko da bude inicijator: vi, ili Valter, ili Francuzi?

Ovde je Staljin upotrebio Titovo ime Valter, jer je to bio Titov pseudonim u Moskvi još iz dana Kominterne. Dimitrov je odgovorio:

— Pa, mogao bi Valter! Međutim, Tito se nije složio:

— Najbolje neka budu Francuzi! Tako je ovaj razgovor bio završen.

Konačno, osnivanju Informativnog biroa nekih komunističkih partija konkretno se pristupilo godinu dana kasnije, u jesen 1947 godine. Karakteristično je da je do sprovođenja ove Staljinove odluke u život došlo baš u vreme kada se SSSR bio odlučio da definitivno stavi pod svoju neposrednu kontrolu čitav niz istočnoevropskih zemalja kao naprimer Jugoslaviju, a zatim i Cehoslovačku, Poljsku, Bugarsku, Rumuniju, koje su sve do toga vremena, u većoj ili manjoj meri, imale u svakom slučaju ta

438

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

daleko više slobode nego što je imaju danas. Staljin je smatrao da je međunarodna situacija sazrela za to. Čitav svet bio se u priličnoj meri razoružao posle Drugog svetskog rata, što nije bio slučaj sa Sovjetskim Savezom. On je tu imao očiglednu prednost.

Takođe ne treba gubiti iz vida da je Staljin svoje pretenzije pokazivao tačno prema onim zemljama za koje je smatrao da su mu u Drugom svetskom ratu bile priznate kao njegova interesna sfera. Zbog toga su na osnivanje Kominforma bili pozvati pretstavnici komunističkih partija onih zemalja koje su dolazile u tu interesnu sferu SSSR-a: Jugoslavija, Bugarska, Rumunija, Mađarska, Čehoslovačka i Poljska. Osim toga, na ovo savetovanje su došli i pretstavnici KP Francuske i KP Italije, dve najmoćnije komunističke partije u Evropi, pored gore navedenih, a u kojima su se nazirale izvesne tendencije ka nezavisnom putu u socijalizam, što bi moglo da bude strahovito opasno za Moskvu, naročito u slučaju Francuske, zemlje s tako bogatim revolucionarnim tradicijama.

Nijedna druga komunistička partija nije bila pozvana na osnivanje nove organizacije. U redovima komunista mnogi su se pitali zašto na osnivanju nove Internacionale nema, napri-mer, pretstavnika KP Grčke, koja je baš u to vreme vodila oružanu borbu u svojoj zemlji i bila u centru pažnje celokup-nog međunarodnog javnog mnjenja. Ako se imaju u vidu sporazumi o interesnim sferama koje su pretstavnici SSSR-a zaključili za vreme rata s predstavnicima drugih velikih sila i u kojima je bilo rešeno da Grčka ne spada u interesnu sferu SSSR-a, onda je potpuno jasno zašto Staljin nije zvao Grke na osnivanje Kominforma. Isto tako nije bio pozvat čitav niz drugih partija, kao naprimer KP Kine, koja je takođe bila u teškoj borbi s Can Kaj Šekom, zatim KP Engleske i tako dalje.

Sastanak Kominforma bio je otpočeo u zapadnoj Poljskoj, krajem septembra 1947 godine, u jednoj maloj banji Skljarska Poremba ili Schreiberhau na nemačkom. Sastanku su prisustvovali u ime SKP (b) A. Zdanov i G. Maljenkov, u ime Komunističke partije Jugoslavije E. Kardelj i M. Dilas, u ime Bugarske radničke partije (komunista) V. Cervenkov i V. Potpomov, u ime Komunističke partije Rumunije G. Dej i Ana Pauker, u ime Mađarske komunističke partije M. Farkas i J. Revay, u ime Poljske radničke partije V. Gomulka i H. Mine, u ime Komunističke partije Čehoslovačke Rudolf Slanskv i Š. Baštovanski, u ime Komunističke partije Francuske Jacques Duclos i Etienne Fajon, u ime Komunističke partije Italije Luigi Longo i E. Reale.

Ovaj sastanak trajao je sedam dana, a svi učesnici sa svojim pomoćnim osobljem stanovali su u jednom oporavilištu Ministarstva državne bezbednosti Poljske, u centru parka čiji

DVA SHVATANJA

439

je prečnik mogao iznositi 500—600 metara. U istoj zgradi nalazila se i sala za konferencije kao i prostorije za ručavanje. Oko zgrade i parka nalazilo se jako obezbeđenje.

Osnovni referat, o međunarodnoj situaciji, dao je sovjetski predstavnik Zdanov. Glavna teza njegovog referata bila je da u svetu postoje dva tabora, tabor imperijalistički na čelu sa SAD i tabor antiimperijalistički na čelu sa SSSR-om, da SAD vrše velike pripreme za rat protiv antiimperijalističkog bloka, Posle je predstavnik svake zemlje davao referat o delatno-sti svoje partije. Na kraju zasedanja bile su donete dve rezolucije o osnivanju Informativnog biroa komunističkih partija, kako se nova organizacija službeno nazivala. U prvoj rezoluciji (deklaraciji) data je politička linija, a u drugoj utvrđeni su organizacioni principi nove organizacije. Ta druga rezolucija glasi:

;

„Savetovanje konstatuje da otsustvo veza između komunističkih partija koje su učestvovala na ovom savetovanju pretstavlja u današnjoj situaciji ozbiljan nedostatak. Iskustvo je pokazalo da je takva nepovezanost između komunističkih partija nepravilna i štetna. Potreba za razmenom iskustava i dobrovoljnom koordinacijom akcija pojedinih partija sazrela je naročito danas, u uslovima komplikovanja posleratne međunarodne situacije, kada nepovezanost komunističkih partija može naneti štetu radničkoj klasi.

Polazeći od toga, učesnici savetovanja složili su se u sledećem:

Prvo, da se osnuje Informacioni biro od pretstavnika Komunističke partije Jugoslavije, Bugarske radničke partije (komunista), Komunističke partije

Rumunije, Mađarske komunističke partije, Poljske radničke partije, Svesavezne komunističke partije (boljševika), Komunističke partije Francuske, Komunističke partije Čehoslovačke i Komunističke partije Italije.

Drugo, da se Informacionom birou stavi u zadatak organizacija razmene iskustava i, u slučaju potrebe, koordinacija delatnosti komunističkih partija na osnovi uzajamne saglasnosti.

Treće, da Informacioni biro bude sastavljen od pretstavnika centralnih komiteta, i to od po dva za svaki CK, pri čemu delegacije centralnih komiteta treba da određuju i zamenjuju centralni komiteti.

Četvrto, da Informacioni biro osnuje svoj dvonedeljni, a kasnije nedeljni organ; da se organ izdaje na francuskom i ruskom jeziku, a po mogućnosti i na drugim jezicima.

Peto, da se za sedište Informacionog biroa odredi grad Beograd."

Ovde je donet potpun tekst rezolucije o organizaciji Kominforma, jer se iz njega vidi da je ovo telo formalno imalo

440

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU.

samo konsultativni karakter i da je koordinacija pojedinih komunističkih partija bila predviđena samo na osnovu uzajamne saglasnosti. Prema tome, Kominform je trebalo da bude nešto sasvim drugo nego stara Kominternu, koja je u suštini bila pretvorena u običan organ Staljina. Ali, da je Staljin imao nameru da od Kominforma napravi pod tom maskom nešto još gore nego što je bila Kominternu, videlo se od prvog dana rada ove nove ustanove.

Karakteristično je da je u svim kominikejima Komunistička partija Jugoslavije bila stavljana na prvo mesto. Staviše, kada se vodila diskusija oko toga gde će biti sedište nove organizacije, bilo je predloga da to bude u Čehoslovačkoj, u Pragu. Međutim, Ždanov je zvao telefonom Staljina, koji je odgovorio da sedište bude u Beogradu.

Ovo stavljanje Jugoslavije u prvi red na prvom sastanku Kominforma nije bilo slučajno. Htelo se da se Jugoslavija što više veže za ovu organizaciju, kako bi kasnije lakše bio izvršen udar protiv nje. I ne samo to. Ovo prvo savetovanje Kominforma karakteristično je i po tome što je ono imalo za cilj da napravi jaz između Komunističke partije Jugoslavije i drugih dveju, u u to vreme, najsamostalnijih komunističkih partija u Evropi, KP Francuske i KP Italije. Vrlo vesto Zdanov je stavio do znanja našim pretstavniciima Kardelju i Đilasu da u diskusiji posle referata Jacquesa Duclosa, pretstavnika KP Francuske, i Luigi Longa, pretstavnika KP Italije, oni prvi uzmu reč i da se kritički osvrnu na liniju KP Francuske i KP Italije. Nije morao da ubeđuje Kardelja i Đilasa da ovo učine, jer je KPJ imala svojih kritičkih primedaba na rad ovih dveju partija za vreme rata i u prvim godinama posle rata.

U svome referatu Duclos je branio kurs da treba biti u vladi, izjašnjavao se protiv štrajkova, protiv demonstracija i za privredno podupiranje vlade. Čak za vreme samog njegovog referata dobacivao mu je Zdanov:

— Dok se vi borite da ostanete u vladi, vas izbacuju napolje!

Zdanov je pravio upadice i za vreme Longovog referata. Posle, u diskusiji, kritiku linije KP Italije bio je dao Edvard Kardelj, a kritiku KP Francuske Milovan Đilas.

Na ovakav stav jugoslovenske delegacije Duclos i Longo su reagovali različito.

Duclos je bio ljut, nadmen, ni s kim nije hteo da razgovara, posle sednice sedeo je sam u parku, na klupi, nemirno mašući svojim kratkim nogama koje nisu mogle

da dodiruju zemlju. Longo je postupao drukčije. On je tražio sastanak sa jugoslovenskom delegacijom, da bi još detaljnije saslušao njihovu kritiku. U pogledu linije za vreme rata, Longo je go-

DVA SHVATANJA

441

vorio da su oni samo izvršavali ono što su im iz Moskve poručivali da rade. Posle se nastavio rad. Duclos je, posle istupanja Zdanova, koji je potvrdio jugoslovensku kritiku, priznao da je linija KP Francuske bila oportunistička. To isto učinio je i Longo. Zdanov je još jednom dobacio:

— Vi i talijanski drugovi veći ste parlamentarci od samog de Gasperiya. Vi ste najveća partija, a oni vas izbacuju iz vlade.

Karakteristično je da je Maljenkov na ovom zasedanju govorio opširno o pripremama za kongres SKP(b), koji nije bio sazvan još od 1939 godine. Kongres je trebalo da donese petnaestogodišnji perspektivni plan prelaza iz socijalizma u komunizam; Maljenkov je posle svog izlaganja čak govorio kako u SSSR-u detaljno izučavaju utopiske socijaliste.

Na ovom zasedanju bilo je dosta diskusije i sa sekretarom Poljske radničke partije, Gomulkom. On je u nekoliko mahova dolazio i u direktan sukob sa Zdanovom oko toga kojim putem treba da ide Poljska. On je pre svega govorio da treba ići mnogo sporije s kolektivizacijom u Poljskoj, da seljaci daju veliki otpor. Gomulka je diskutovao i sa jugoslovenskim delegatima oko mogućnosti partizanske borbe u prošlom ratu. Gomulka se izgovarao na teror, navodio da je u Poljskoj pobijeno samo Je-vreja oko tri miliona, da je streljano nekoliko stotina hiljada Poljaka. Gomulki se pridružio čehoslovački delegat. Jugoslovenski delegati su ostali pri svome i iznosili jugoslovensko iskustvo, da je i u Jugoslaviji besneo strahoviti teror Nemaca i Italijana, ali da se ustanak razvijao baš i zbog takvog terora i uprkos njemu. Kad je narod uzeo oružje u ruke, spašeno je od hitlerovskog istrebljivanja nebrojeno života.

Gomulka je još po nekoliko pitanja imao različito mišljenje. On je, ustvari, bio protiv stvaranja Kominforma, pa je posle popustio i tražio da se makar ne objavljuje kominike o održanju sastanka i osnivanju nove organizacije, nego da ona ostane ilegalna. Svi su bili protiv ovog njegovog predloga, pa su na kraju sve odluke zajednički potpisane.

Zdanov i Maljenkov bili su postigli svoj cilj. Kominform je bio osnovan. Duclos i Longo su napustili Poljsku uvređeni na Jugoslovane. Seme razdora između najvećih komunističkih partija u Evropi bilo je posejano. Postavku da je Kominform od strane Rusa bio stvoren uglavnom kao oruđe za sprovođenje njihove određene politike, u prvom redu protiv Jugoslavije, potvrđuje i činjenica da se posle ovoga prvog sastanka Kominform za prve dve godine svoga rada sastao svega dva puta, i to obadva puta da bi doneo odluke protiv Jugoslavije. Osim toga bio je 15 decembra 1947 godine jedan sastanak više tehničkog karaktera u Jugoslaviji. Na njemu se raspravljalo

442

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

o redakciji organa Kominforma „Za čvrsti mir i narodnu demokraciju“.

Prema statutu ovog lista u redakciji je bio zastupljen po jedan član svake članice Kominforma, ali je čitava redakcija bila u rukama pretstavnika SKP(b) Pavela Judina, inače filozofa po zanimanju, koji je više puta morao da u SSSR-u javno prizna pogrešnost svojih filozofskih gledišta, čovek o kojemu je u SSSR-u

kružila krilatica: „Najbolji filozof među obave-štajcima i najbolji obaveštajac među filozofima." Koliko je Judin bio servilan prema članovima Politbiroa u SSSR-u, može da pokaže i ova scena kojoj je prisustvovao Vladimir Popović u Moskvi: — Krajem 1947 godine posjetio sam Zdanova povodom nekih pitanja u vezi s Albanijom. Dok smo razgovarali, zazvonio je telefon i Zdanov mi je rekao da će doći Judin da pokaže najnoviji broj organa Kominforma, koji se štampa u Beogradu. Nekoliko minuta kasnije vrata su se otvorila i Judin je ušao duboko se poklonivši prema Zdanovu. Dok je išao od vrata do stola za kojim smo sjedjeli, stalno se klanjao. Stavio je novine na sto, a zatim pošao natraške ne prestajući da se klanja, licem okrenut prema Zdanovu. Prešao je šest do sedam metara, koliko je bilo od stola do vrata, klanjajući se stalno, tako da je čitavim zadnjim dijelom svoga tijela lupio u vrata, nervozno pipajući rukom iza sebe, ne bi li pronašao kvaku.

Judin se doselio u Beograd u oktobru mesecu i dobio za prostorije Kominforma jednu od najvećih beogradskih zgrada u užem centru. Tu je odmah instalirao radio-telefon s Moskvom, Tcao i specijalnu telefonsku vezu. List se štampao u štampariji „Borbe", u četiri izdanja, na ruskom, francuskom, engleskom i srpskohrvatskom jeziku. Judin nije imao poverenja u naše tipografske radnike, nego je doveo iz Moskve ruske slagalice. Sav Tad je obavljan u najvećoj konspiraciji. Štamparija „Borbe" morala je odrediti posebne prostorije u kojima se slagao tekst i vršio prelom. Za prelom je bio uzet jedan jugoslovenski radnik, na koga je budno pazio jedan Judinov pomoćnik po imenu Olenjin da ne bi uzeo koji otisak sloga. Kad bi se rad završio ili bi se išlo na ručak, Olenjin je ove prostorije zaključavao, a osim toga udarao plumbu, da ne bi ko slučajno u međuvremenu ulazio unutra.

Iz SSSR-a Judin je doveo sa sobom i nekoliko sovjetskih novinara ili ljudi koji su se izdavali za novinare, pa ih je samo-vlasno dovodio na sastanke redakcije, iako oni na to po statutu nisu imali pravo.

Na sastancima redakcije dogovaralo se šta će se pisati u pojedinim brojevima lista, ali su se članci kasnije mnogo me-njali u odnosu na prvobitni tekst, bez znanja i odobrenja pisca

DVA SHVATANJA

443

i redakcije. Bilo je bezbroj takvih slučajeva. Naročito je bio protestovao poljski predstavnik Finkelstein, zbog samovoljnog menjanja članka nekog poljskog rukovodioca.

Koliko je bilo ravnopravnosti u toj redakciji, najbolje pokazuje činjenica da je iznad redakcije postojala cenzura, koja se nalazila u Moskvi. Kad je otštampano prvih 100 primeraka prvoga broja lista, štampanje je prekinuto, poskidane ploče sa roto-mašina, list pokupljen i štampanje odloženo na nekoliko dana. Nekoliko primeraka, takozvanih „signalnih primeraka", bilo je poslato u Moskvu posebnim avionom, koji je stalno bio na raspoloženju Judinu. Taj „signalni primerak" lično su pregledali Staljin i Molotov, pa kad su se oni saglasili, došlo je naređenje preko specijalnog radio-telefona u zgradi IB-a u Beogradu da se štampanje lista može nastaviti.

Takva procedura bila je kod svakog broja. Ponekad je Judin s brojem odletao u Moskvu, pa su odatle diktirane ispravke. Ponekad je bilo toliko mnogo menjanja da su pojedini članci morali da se nanovo slažu, čitav list da se ponovo prelama i otisne, pa je slat u Moskvu i odatle ponovo vraćan sa ispravkama!

Jednom se desilo da je list bio prošao kroz svu cenzuru, da je bio dat nalog da se štampanje njegovo nastavi, pa kad su već sva izdanja na francuskom, engleskom i ruskom bila otštam-pana, došlo je naređenje da se list povuče. Judin je naredio da se svi primerci lista prenesu iz štamparije „Borbe" u zgradu u kojoj se nalazilo sedište Informbiroa. U toku čitavog jednog dana i jedne noći ovi primerci su spaljivani u kotlarnici zgrade, u prisustvu Judinovih pomoćnika. Oni su budno pazili da neko od službenika ne uzme koji primerak. Razlog ovog uništavanja bio je jedan govor Zaharijadesa, koji se nije dopao Staljinu.

Ovo je samo jedan primer koliko je bilo ravnopravnosti u redakciji organa Kominforma, koliko je bilo poštovanja mišljenja tako istaknutih i dugogodišnjih rukovodilaca radničkog pokreta kao što je to bio slučaj s Dimitrovom. Ovaj primer još jednom potvrđuje da je Kominform ustvari bio obična sovjetska agentura za sprovođenje određenih ciljeva spoljne politike SSSR-a.

Judinov posao u Beogradu nije bio samo staranje oko lista. On je, ustvari, pored sovjetskog ambasadora Lavrentijeva aktivno radio na pripremanju konačnog obračuna s Jugoslavijom. Naročito je gledao da zatruje odnose između Jugoslavije i susednih zemalja, a posebno s Bugarskom i Albanijom.

Ustvari, u tim planovima za izolaciju Jugoslavije Staljin i sovjetski rukovodioci poslužili su se starim metodom, koji se pre njih toliko puta u istoriji već primenjivao s raznih strana — izazivanjem sukoba između pojedinih balkanskih

444

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

država. Kroz čitav devetnaesti i dvadeseti vek možemo videti kako su pojedine ekonomski zaostale balkanske države, zahvaljujući svojoj unutrašnjoj slabosti i svojim režimima, služile čas ovoj čas onoj velikoj sili. Balkan je bio prozvan „buretom baruta" bez zasluga naroda Balkana. Nalazeći se na strategiskom položaju od ogromne važnosti, balkanski narodi bili su plen velikih sila, čiji su se interesi tu ukrštali.

Nova Jugoslavija smatrala je da tome jednom treba učiniti kraj, da treba razviti ideju bratstva balkanskih naroda, da balkanski narodi treba da uzmu svoju sudbinu u svoje ruke. Međutim, to nije odgovaralo planovima Staljina. Navodim ovde jedno Titovo mišljenje o tome:

— Jedna stvar je naročito bola oči sovjetskih rukovodilaca, a to su naši pokušaji uspostavljanja dobrosusjedskih i bratskih odnosa sa susjednim narodima na Balkanu: Bugarima, Albancima, Mađarima, Rumunjima. Mi smo na tome mnogo radili i prije rata, za vrijeme rata i poslije rata. U Drugom svjetskom ratu te zemlje uzele su učešća u napadu na Jugoslaviju, odnosno njihove teritorije (kao na primjer Rumunjska i Albanija) bile su upotrebljene kao njemačka odnosno talijanska baza za napad protiv nas. Mi smo preko svega toga prešli i pružili ruku pomirnicu, jer smo znali da za takvu politiku i te napade nisu krivi narodi tih zemalja, nego razni polufeudalni režimi i monarhije. Našu želju za iskrenim odnosima pokazali smo i nizom konkretnih činjenica.

Jugoslavija je prvih godina posle rata zaključila niz ugovora o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći sa svojim susedima i drugim državama u istočnoj Evropi. S Poljskom je ugovor zaključen 18 marta 1946 u Varšavi, s Čehoslovačkom 9 maja 1946 u Beogradu, s Albanijom 9 jula 1946 u Beogradu, s Bugarskom 27 novembra 1947 u Evsinogradu i s Rumunijom 19 decembra 1947 u Bukureštu. Svi ovi ugovori imali su sličan sadržaj. Oni su bili sklopljeni s ciljem da se učvrste

„prijateljstvo i tesna saradnja naroda obeju zemalja i svih ujedinjenih nacija" i da se „unese doprinos u delo posleratne organizacije mira i bezbednosti". Ugovorom su se strane ugovornice obavezivale da će jedna drugoj pružiti vojnu i drugu pomoć svim sredstvima koja im stoje na raspoloženju ako koja od njih bude uvučena u vojne akcije. Dalje, svaka strana se obavezivala da neće ući ni u kakav savez niti uzeti bilo kakvog učešća u kakvoj bilo akciji uperenoj protiv druge strane.

To su bili ugovori, a kako je bilo s njihovim sprovođenjem u život? Kao primer može da posluži stav Jugoslavije, najveće balkanske zemlje, prema Albaniji, najmanjoj balkanskoj zemlji. Pošto su ekonomski odnosi merilo za namere jedne zemlje prema drugoj, to će ovde biti iznet kratak pregled privrednih

DVA SHVATANJA

445

veza između Jugoslavije i Albanije i data jedna paralela s ekonomskim odnosima između Sovjetskog Saveza i istočnoevropskih zemalja.

Za mnoge komuniste u Jugoslaviji pa i u drugim istočnoevropskim zemljama bilo je posle rata veliko iznenađenje kad su videli da se privredni odnosi između njihovih država i SSSR-a zasnivaju na čisto kapitalističkoj osnovi, to jest da se robna razmena reguliše cenama na svetskom tržištu. To znači da su zemlje sa slabije razvijenim proizvodnim snagama — drugim recima zemlje u kojima je produktivnost rada manja — iskorišćavane od razvijenih zemalja kad trguju s njima. Jednom prilikom član Politburoa SKP(b) Mikojan otvoreno je rekao jednom jugoslovenskom pretstavniku: „Trgovina je trgovina, ja se ne bavim poklonima, nego trgovinom."

Razmotrimo, nasuprot tome, osnovu na koju su bili postavljeni albansko-jugoslovenski privredni odnosi. Mada je i sama bila slabo razvijena, ekonomika Jugoslavije se ipak nalazila na višem stepenu razvoja od ekonomike Albanije. Na osnovu toga Jugoslavija je mogla da eksploatiše Albaniju da je uzela za osnovu trgovine s Albanijom svetske cene, kao što je to slučaj sa sovjetskim poslovanjem u istočnoevropskim zemljama. Umesto toga, trgovina između Jugoslavije i Albanije razvijala se na toj osnovi što je Albanija prodavala svoja dobra Jugoslaviji po cenama koje su vladale na albanskom domaćem tržištu, a dobra iz Jugoslavije uvožena su po jugoslovenskim domaćim cenama. Razliku u ceni Jugoslavija je podmirivala iz specijalnog fonda za egalizaciju cena, koji je bio, stvoren specijalnim kreditima Jugoslavije datim za tu svrhu. Sve je to onemogućavalo Jugoslaviji da izvlači superprofit koji proistice iz razlike u privrednom razvoju dveju zemalja¹.

¹ O tome kako su visoki sovjetski pretstavnici reagovali na izgrađivanje ravnopravnih odnosa između Jugoslavije i Albanije svedoči i razgovor između sovjetskog ambasadora u Beogradu 1946 godine Sadči-kova i potpredsednika albanske vlade Koči Dzodzea, • vođen neposredno posle potpisivanja privrednih ugovora između Jugoslavije i Albanije, novembra 1946 godine u Beogradu. U ime albanske vlade te ugovore je potpisao Koči Dzodze. Sadčikov je Dzodzea pozvao na ručak, i na tome ručku došlo je do razgovora koji je, odmah po povratku u Tiranu, Koči Dzodze detaljno prepričao jugoslovenskom poslaniku Josipu Đerđi: „Vrativši se iz Beograda, Koči Dzodze me je potražio u mom stanu. Odnos između nas bio je u skladu s našim općim odnosima, ali s jednim akcentom veće bliskosti zbog mog poznavanja albanskog jezika, zbog čega nam nije bio potreban tumač. Razgovor je Dzodze otpočeo izražavajući svoje čuđenje kakve sve

pretstavnikе šalje Moskva u naše zemlje: pretstavnikе-činovnikе, apolitične i nesposobne da shvate stvarnost naših zemalja i zakonitost u razvoju njihovih odnosa, umjesto da to budu sposobni politički ljudi, na visini koju zahtijeva ta problematika. Na moje pitanje o čemu se radi, Dzodze mi je ispričao čitav razgovor s ambasadorom Sadčikovom na ručku u Beogradu. Još na početku tog ručka,

446

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Druga, takođe karakteristična forma odnosa između SSSR-a i drugih istočnoevropskih zemalja bila su meso vita društva. Vi-deli smo na primeru Jugoslavije da su pretstavnici Sovjetskog Saveza odbijali da stvaraju takva mešovita društva koja bi razvijala produktivne snage Jugoslavije, nego su želeli samo takva mešovita društva koja bi izvlačila velike profite, ne vodeći računa o podizanju industrije u Jugoslaviji. Dalje, videli smo da Sovjetski Savez nije želeo da unosi bilo kakva investiciona sred-

želeći da povede razgovor o albansko-jugoslovenskoj saradnji, Koči Dzo-dze je upitao Sadčikova šta on misli o upravo sklopljenim privrednim ugovorima.

Sadčikov je čutao i očitao se kolebao šta da kaže. Samo je nešto promrmljao, tako da je Koči Dzodze stekao utisak da Sadčikov ili nije upoznat sa stvarima ili nije njima oduševljen. Želeći da stvar raščisti, Koči ^e postavio konkretnije pitanje: — Zar vi ne mislite da je dobra stvar što smo s Jugoslavijom napravili privredne ugovore?

Sadčikov je opet pokazao kolebanje i nakon poduže stanke kazao:

— No da... Nije loše, jedino mislim da je potrebno dobro promisliti prije nego što se takve stvari poduzimaju...

Koči Dzodze se time osjetio pogođen i začuđen, pa je odgovorio Sadčikovu:

— Sasvim razumljivo, druže ambasadore, da je naša partija i vlada dobro razmislila i proučila cijelu stvar i da je zato, što je potpuno u skladu s osnovnim stremljenjima i našeg naroda i razvoja naše privrede, i donijeta odluka da se stupi u takve odnose s Jugoslavijom. Ovo su prvi ozbiljni koraci ka federaciji, a ona je duboka težnja našeg naroda, a i s marksističke tačke gledišta jedna takva politika je jedino pravilna.

Sadčikov je malo ustuknuo, opet progundao nešto, ali ipak ponovio ono što je već ranije kazao:

— No da, no da, to sve skupa nije loše, ali su ti koraci i previše« dalekosežni, a da bi se mogli učiniti na brzu ruku.

Pošto mi je ispričao ovaj razgovor i pošto smo zajedno prokomentarisali čitavu stvar, Koči Dzodze je ipak zaključio da je Sadčikov protivan uspostavi takvih odnosa između Albanije i Jugoslavije iz razloga tada, sasvim razumljivo, njemu i meni sasvim nepoznatih. Koči je bio sklon vjerovanju da se radi o ličnoj nesposobnosti Sadčikova ili o zagonetnoj kadrovske politici Moskve, ali je već tada bilo očigledno da Moskva budnim okom prati uspostavu tih odnosa, da ih ne odobrava i da samo čeka čas kada će ih razbiti. Ne dugo poslije toga, događaji koje je u Albaniji izazvao po zlu poznati ruski poslanik Cuvahin, u početku 1947 godine, potvrdili su da je ruska politika na tom području krenula putem frontalnog razbijanja jugoslovensko-albanske saradnje na svim područjima. Početkom 1947 godine Rusima naklonjeni Naku Spiro, pretsjednik Privrednog savjeta Albanije, po direktnom nagovoru Cuvahina, počeo je akciju sabotiranja i razbijanja albansko-jugoslovenskih ugovora iz ,1946 godine. Akcija je vođena

tako grubo i zaprijetila je neposredno takvim privrednim poteškoćama Albaniji da je CK albanske partije isključio Naku Spira iz svojih redova, osudivši njegovu antijugoslovensku aktivnost. Potpuno raskrinkan od svojih drugova, Naku Spiro je počinio samoubistvo, ostavivši iza sebe pismo za Cuvahina, u kojemu je pored ostaloga kazao da je radio po njegovim savjetima, ali da u nastaloj situaciji ne vidi drugog izlaza do vlastite likvidacije."

DVA SHVATANJA

447

stva u ta mešovita društva. To se pokazalo na primeru Jugoslavije, a još jasnije u slučaju Rumunije, gde je SSSR uneo bivšu nemačku i italijansku imovinu kao svoj udeo u ta mešovita društva.

Međutim, Jugoslavija je, stvarajući na zahtev Albanaca mešovita društva u Albaniji, pre svega radila na razvijanju produktivnih snaga Albanije. Stvoreno je društvo za podizanje železničkih pruga u Albaniji, jer dotle u toj zemlji uopšte nije bilo železnice; čak su prenošene pojedine fabrike iz Jugoslavije u Albaniju. Preko mešovitih društava u Albaniji je izgrađena pruga Drač—Pećin, 43 kilometra, i izvršene pripreme za izgradnju pruge Drač—Tirana. Iz Jugoslavije su poslali uređaji za fabriku šećera u Korči, fabriku za preradu voća i povrća u Elbasanu, fabriku za preradu lana i konoplje u Rogozini, fabriku za konzerviranje ribe smeštenu u Valoni, jednu modernu štampariju koja je podignuta u Tirani, zatim za automatsku telefonsku centralu u Tirani, kao i mašine za jednu tekstilnu fabriku.

To je Jugoslavija učinila za dve godine za Albaniju, kada se i sama nalazila u najvećim ekonomskim teškoćama. A za to vreme SSSR nije poslao uređaje ni za jednu fabriku, nijednu mašinu za fabrike u Jugoslaviji.

Drugo, Jugoslavija je plaćala Albaniji zemljišnu rentu, što nije bio slučaj sa Sovjetskim Savezom, koji je odbio da plaća zemljišnu rentu Jugoslaviji. Treće, za vreme trogodišnjeg postojanja mešovitih albansko-jugoslovenskih društava Jugoslavija nije uzimala svoj deo profita, nego ga je ulagala u predu-zeće.

Četvrto, Jugoslavija je išla čak i dalje, i mada je i sama bila u teškim posleratnim godinama, ona je 1947 godine odobrila Albaniji jedan kredit u iznosu od 2 milijarde leka (oko-40 miliona dolara), a za 1948 bio je odobren kredit od 3 milijarde leka (oko 60 miliona dolara).

Jugoslavija je ukazala Albaniji i tehničku pomoć. Tako je u Albaniju upućeno 597 jugoslovenskih stručnjaka, među njima 43 inženjera. Takođe su Albanci tražili i pomoć u vojnim stručnjacima.

Pored toga, Jugoslavija je činila i direktne poklone Albaniji. Godine 1946 poslato je 20 hiljada tona kukuruza i žita da bi se ublažila glad. Kad je oktobra 1946 strahovita poplava opustošila delove Albanije, u Jugoslaviji je skupljeno 57 miliona dinara i poslato kao prva pomoć žrtvama. Isto tako jedan drugi kredit u opremi i hrani za albansku vojsku u vrednosti od 700 miliona leka.

Kada se uzme ukupna suma pomoći koju je Jugoslavija dala Albaniji za tri godine posle rata, ta pomoć je daleko veća nego što je Jugoslavija iz svog centralnog budžeta davala svojini

448

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ekonomski zaostalim republikama, naprimer, Makedoniji i Crnoj Gori.

Razvoj jugoslovensko-albanskih odnosa budno su pratili u Moskvi. Prosto nije bilo susreta Staljina s jugoslovenskim pret-stavnicima na kome se nije diskutovalo o Albaniji. Naprimer 1947 godine, kad je Kardeij bio na sastanku sa Staljinom, Staljin je odjednom zapitao:

— Kako ide s Albancima? Enver Hodža se nešto žalio na vaše političke savetnike u njihovoj armiji, kao da oni slabe disciplinu, što li?

Kardeij:

— To je za nas novo. Nama o tome ništa nisu govorili.

Staljin:

— Kakvog su porekla Albanci?

Kardeij:

— Oni su potomci Ilira. Staljin:

— Sećam se da mi je Tito govorio da su oni srodni sa Baskima. Kardeij:

— Da, to je tačno. Staljin:

— Taj narod izgleda da je dosta zaostao i primitivan. Ambasador Vladimir Popović:

— Ali su vrlo hrabri i vjerni.

Staljin:

— Da, oni mogu biti verni kao psi, to je odlika primitivaca. Kod nas su tako verni bili Čuvaši. Ruski carevi su ih uzimali za ličnu stražu...

Posle još nekoliko pitanja, Staljin je zapitao o religijama u Albaniji, pa je zatim razgovor prešao na druge teme, o jugoslovenskoj buržoaziji itd. Posle se Staljin opet vratio na Albaniju.

Zapitao je Kardeij a:

— Znete li Envera dobro? Kakvo je vaše mišljenje o njemu? Da li je to postojan čovek? Hoće li ostati do kraja s nama?

Kardeij:

— Naše je mišljenje da je on uglavnom dobar i pošten, mada ima dosta crta malograđanskog inteligenta. U ratu se dobro držao i voli ga narod. No, nedostaje mu marksističko-lenjinističko obrazovanje. Mi ipak smatramo da će on po svoj prilici ostati postojan. Tamo je, po našem mišljenju, najbolji i najpostojaniji Koči Džodze, koji je radnik, mada i njemu manjka to obrazovanje.

DVA SHVATANJA

449

Staljin:

— Oni se nešto nisu slagali... Kardeij:

— Sada se to popravilo. Staljin Molotovu:

— Šta vi mislite? Molotov:

— Ja mislim da je mišljenje Jugoslovena pravilno. Video sam Hodžu u Parizu.

Lepo izgleda i ostavlja dobar utisak. Dosta je kulturnan, ali u njegovom vaspitanju oseća se uticaj Zapada...

U isto vreme sovjetski agenti u Albaniji aktivno su radili na izazivanju sukoba između Enver Hodže i Koči Džodzea. Stalno su rovarili protiv Jugoslavije.

Slično se nešto činilo i u Bugarskoj, gde se gledalo da se zategnu odnosi između Bugarske i Jugoslavije.

Posle rata nova Jugoslavija preduzela je čitav niz koraka da bi normalizovala svoje odnose sa Bugarskom, koja je u Drugom svetskom ratu učestvovala u

napadu na našu zemlju. Mi smo se, naprimer, odrekli reparacija u visini od 25 miliona dolara za štetu koju su bugarske jedinice napravile na jugoslo-venskoj teritoriji, pa čak i jednog dela restitucije onih dobara koja su bugarske trupe bile odvukle u svoju zemlju za vreme rata.

Još pri završetku rata otpočeli su razgovori o stvaranju federacije između Jugoslavije i Bugarske. U novembru 1944 godine inicijativa je potekla od strane Jugoslovena, koji su izradili i jedan projekat te federacije, a drug Kardeij je lično putovao u Sofiju da bi o tim stvarima detaljno razgovarao sa bugarskim državicima. Međutim, gledište Bugara nije bilo isto kao naše gledište o tom pitanju. Oni su tražili da Bugarska uđe kao jedan član federacije, a čitava Jugoslavija kao drugi član. Mi smo ukazivali da se Jugoslavija sastoji iz šest posebnih republika, koje su ravnopravni članovi jugoslovenske federacije, da su neke od tih republika, kao naprimer Srbija i Crna Gora, postojale kao samostalne države ranije nego Bugarska, pa da federacija može da se pravi samo na bazi da Bugarska bude jedna od sedam južnoslovenskih država u novoj federaciji. Sovjetski pretstavnici još su više raspirivali ova suprotna gledišta. Bugari su tome nasedali. Jedan njihov pretstavnik otvoreno je rekao našima:

— Federacija će da bude fina stvar. Mi Bugari smo po-pametni, a vi Jugoslo veni pobogati!

Konačno se o ovom pitanju diskutovalo u Moskvi. Staljin je rekao da su Jugosloveni u pravu, ali se s našim stavom složio samo na recima, jer su odmah zatim ruski pretstavnici iz-

29

450

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

javili da su iskrisle nove teškoće, pa se čitava stvar odložila. Na sastanku na Bledu, 1947 godine, ponovo smo diskutovali s Dimitrovom o problemu federacije i utvrdili da do nje treba da dođe postepeno.

Jugoslavija je učvršćivala veze i sa ostalim istočnoevropskim narodima, naročito sa Cehoslovačkom i Poljskom. Sama poljska vlada više puta je insistirala preko svoga ambasadora u Beogradu da Tito dođe u službenu posetu Poljskoj, s motivacijom „da je u Poljskoj političko stanje teško i da maršal Tito ima moralnog prava da govori tom narodu, jer Jugoslavija uživa velike simpatije u Poljskoj". To je bilo 1946 godine. Tito je tada posetio Poljsku, a odmah zatim Čehoslovačku. U Poljskoj se susreo sa Gomulkom i Bjerutom. Gomulka je ostavio pozitivan utisak. To je pravi radnik, dosta skroman i povučen, dok je Bjerut ličio na običnog činovnika, koji će izvršiti sve što mu neko viši naloži.

I u Poljskoj i u Cehoslovačkoj Tita su dočekale ogromne mase, što je odmah palo u oči sovjetskim rukovodiocima. Naročito je doček u Cehoslovačkoj bio grandiozan. Najveća praška fabrika „Kolben-Danjek" dobila je Titovo ime. U Pragu je Tito imao duži razgovor sa Benešom, čije je zdravlje u to vreme već bilo jako narušeno. Beneš je vrlo sporo odgovarao na pitanja, često je skakao s predmeta na predmet. Ovom prilikom trebalo je da bude potpisan ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći između Čehoslovačke i Jugoslavije. Ali Beneš je pravio primedbe da li da uđe klauzula o uzajamnoj pomoći, pa je ugovor potpisan kasnije u Beogradu. O tome je Gottwald pričao Titu:

„Kad sam Benešu rekao o ugovoru, on me je upozorio;

— Ne znam da li treba unositi klauzulu o uzajamnoj pomoći. Bojim se tih Jugoslovena da se ne zarate sa zapadnim silama zbog Trsta, pa da i nas u to ne

uvuku. Ne poznajete vi Jugoslovane. Čudan je to narod. Nikad ne znate kako će da reagira. Uvek nekako idu svojim putem. Znam ja njih još iz Prvog svetskog rata."

Ipak je ugovor bio potpisan. Posle posete cehoslovačkoj i Poljskoj usledili su pozivi drugih istočnoevropskih zemalja. Tito je bio u Bugarskoj. Rakosi u Mađarskoj insistirao je da Tito mora da dođe i u Budimpeštu. Opet su stotine hiljada ljudi izašle na ulice glavnog grada Mađarske. Sovjetska štampa jedva ja zabeležila ovu posetu.

Uto je stigao i poziv iz Rumunije. Doček u Rumuniji pre-vazišao je sva očekivanja. Preko pola miliona ljudi po mečavi iskupilo se na glavnom trgu Bukurešta da sluša Titov govor.

Tada je u Rumuniji glavnu reč vodila Ana Pauker. To je žena već u godinama. Posle razmene koju su izvršili Rusi, jer je bila u zatvoru u Rumuniji, prešla je u SSSR, gde se potpuno

DVA SHVATANJA

451

potčinila NKVD-u. Njen muž je bio uhapšen i poslat u Sibir. Kakvi su bili odnosi između Ane Pauker i sovjetskih organa u Rumuniji najbolje pokazuje ovaj primer. Nekoliko naših drugova bilo je otišlo u Rumuniju da prodiskutuje o pojedinostima Titove posete. Jedan od njih razgovarao je s Anom Pauker i još nekoliko članova Politbiroa CK KP Rumunije do duboko u noć. Moglo je biti oko dva sata izjutra kad je zazvonio telefon. Javlja se sovjetski ambasador. Ana Pauker se izvinila da mora s ostalim članovima Politbiroa do sovjetskog ambasadora. Dakle, Polit-biro CK Rumunske partije morao je ići sovjetskom ambasadoru na noge, — i to na običan telefonski poziv u dva sata izjutra. Ove Titove posete, a naročito topao prijem na koji je naišao, pogotovo u Bugarskoj i Rumuniji, izazvale su veliku nervozu u Moskvi. Pored toga, u Bugarskoj bio je potpisan i ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći. Prestiž Jugoslavije bio je ogromno porastao. Na svim ovim putovanjima pojedini odgovorni ljudi hvalili su jugoslovensko iskustvo, govorili da im je ono bliže nego sovjetsko, jer je Jugoslavija zemlja koja je tek izašla iz revolucije¹. Ove razgovore prislušivali su i razni

¹ Poslednjih dana marta 1947 godine, Josip Đerđa je kao jugoslovenski predstavnik u anketnoj komisiji Saveta bezbednosti za Balkan, prilikom dolaska komisije u Sofiju, posetio Georgi Dimitrova, predsed-nika bugarske vlade. O tom svom susretu Josip Đerđa priča:

„Pored lične želje da upoznam i pozdravim Dimitrova, imao sam i službenog interesa da ga vidim. I tako je došlo do sastanka u njegovoj vili u sedam sati uveče, gdje sam ostao na večeri sve do dva sata u noći u razgovoru s njime i njegovim saradnicima.

Čim sam došao kod Dimitrova, palo mi je u oči neočekivano uvažavanje kojim me je primio i tretirao s obzirom na moju dob i funkcije. Iz razgovora sam vidio da razlog tome leži u tom što predstavljam Jugoslaviju i što sam, dolazeći k njemu, donio pozdrave od Tita.

Odmah na početku, kad sam poveo razgovor preko prevodioca, Di-mitrov je odlučno i prijateljski uzviknuo:

— Neću nikakvog prevodioca između Srba i Bugara, među nama ne treba i ne smije da bude prevodioca. Ako se iko bez njih može sporazumijevati, to možemo mi.

Tim riječima je, po mom dubokom uvjerenju, namjerno davao jedno šire značenje.

Kad sam mu izložio našu želju da pred anketnom komisijom naše dvije delegacije istupaju jedinstveno po makedonskom pitanju, on je to bez oklijevanja prihvatio i preko sekretara dao pozvati šefove bugarske delegacije Georgi Kuliševa i Dmitra Ganeva. Kad su se ovi pojavili, Dimitrov me je zamolio da im ponovim želju drugova iz Beograda. Pošto sam ponovio, Dimitrov im je kazao:

— I po ovom makedonskom pitanju i po svim drugim pitanjima, pred komisijom i uopće, Bugari ima da idu u korak s Jugoslovenima u cjelini, ali moraju biti malko tiši, za jednu notu niži u glasu, jer ugled Jugoslavije i moralno pravo Jugoslavije takvi su da ona na to ima pravo, dok smo mi, kao poražena zemlja u drugom položaju.

Nakon toga počeli su da se okupljaju članovi CK, Trajčo Kostov, Minčo Nejčev, Damjanov, Cervenkov i drugi. U razgovoru koji se u ta-

29*

452

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

agenti NKVD-a, koji su bili u rukovodstvima pojedinih partija, kao naprimer Bodnaraš u Rumuniji. Ovaj čovek bio je oficir rumunske vojske koji je prebegao u SSSR. U Rumuniju se vratio 1944 kao sovjetski oficir, pa ga je NKVD postavio na jedno od najodgovornijih mesta u rumunskoj vladi. Tada je bio njen generalni sekretar.

U Bugarskoj je pogotovu Dimitrov bio oduševljen razvojem odnosa između Jugoslavije i Bugarske, iako je bio opkoljen ljudima koji su bili u službi Rusa. On je već govorio u užem krugu o potrebi federacija ili carinskih unija između pojedinih balkanskih i podunavskih zemalja. Spremao se da o tome i javno govori.

Međutim, u Kremi ju je već bila pala odluka da treba početi s likvidacijom čitavog ovog procesa približavanja naroda srednje Evrope i Balkana. Trebalo je udariti u živac, u Jugoslaviju. Staljin se pripremio za konačni udar. Smatrao je da su za to sazreli i međunarodni uslovi. Sve ove zemlje, a naročito Jugoslavija, imale su zaoštrene odnose sa Zapadom. Jedino je SSSR od svih velikih sila raspolagao tada s ogromnom do zuba naoružanom armijom.

kvom društvu poveo, Dimitrov je upitao Nejčeva, koji je tada bio ministar prosvjete, da li je gotova uredba o univerzitetima. Nejčev mu je na to odgovorio da još nije gotova, da imaju muke s formulacijama i tome slično. Na to je Dimitrov s jednim prizvukom ogorčenosti, gledajući na mene, glasno kazao:

— Eto, vidiš, kako stvari idu kod nas. Ja im već godinama ponavljam neka ne idu krivim putem. Oni hoće da kopiraju sovjetske uredbe i tekovine i, razumije se, da ih ne mogu prenijeti k nama, jer je razlika između nas isuviše velika a da bi to bilo moguće. Tu, preko granice, imademo iskustva naših drugova, koji su već znatno odmakli od nas, ali ipak ne toliko da mi ne bismo mogli njihova iskustva koristiti, utoliko više što su nam i ostali uslovi slični. Ali, džaba je, ovi moji neće pa neće. I zato imamo takvu situaciju da smo 1947 bez uredbe o univerzitetima. Pala mi je u oči s jedne strane ova otvorenost Dimitrova, a s druge strane takvo držanje Nejčeva i ostalih, koje je otkrivalo ne samo pomanjkanje poštovanja prema Dimitrovu, već više od toga, pokazivalo je da su bugarski rukovodioci već tada bili svjesni da postoje granice preko kojih u odnosima na Jugoslaviju ne smiju da predu.

Kasno uveče došao je šef sovjetske delegacije u anketnoj komisiji Lavriščev i sovjetski ambasador u Sofiji Kirsanov. Tada smo prešli za sto na večeru. Za stolom me je iznenadio raspored koji je napravio sam Dimitrov. Mene je postavio s desna od sebe, a Lavriščeva lijevo od sebe. U toku večere, po mom sjećanju, nije bilo značajnijih razgovora."

Dvadeseta glava ZASTAVA SOCIJALIZMA JE SPAŠENA

Staljin poziva Đilasa u Moskvu. — Prozirna igra: „Albaniju možete progutati.“ — Istoriski sastanak 10 februara 1948 između Rusa, Jugoslovena i Bugara. — Staljinov diktat. — Psovanje Dimitrova. — Prekori Ju-goslovenima zbog Albanija i pomoći grčkim partizanima. — Staljinov za-htev da se federacija s Bugarskom odmah sprovede. — Sednica CK KPJ od 1 marta. — Odluka da se Staljinovi zahtevi odbiju. — Tito prima pismo od 27 marta. — Plenum CK KPJ 12 i 13 aprila. — Tito: „Naša revolu- čija ne jede svoju djecu.“ — Gomulkina akcija. — Dimitrov. — Rezolucija Informbiroa. — Odgovor radnih masa Jugoslavije: Peti kongres.

Početak januara 1948 godine u Jugoslaviji je naizgled bilo sve mirno. Zima je bila neobično blaga, bilo je puno lepih sunčanih dana. U javnosti se najviše govorilo o dve stvari: svečano je bilo pušteno u pogon prvo veliko preduzeće podignuto u Petogodišnjem planu — fabrika mašina alatijika u Zelezniku kraj Beograda. Druga stvar koja je bila u centru pažnje jugo-slovenske javnosti bila je polemika sa vladom SAD oko zlata koje je još 1940 godine bilo odvezeno iz trezora Narodne banke i preneto u SAD, da tamo bude na sigurnijem mestu, sklonjeno ispred Hitlera.

Toga zlata bilo je skoro za 50 miliona dolara. Američka vlada nije pristajala da se posle završetka rata ovo zlato vrati Jugoslaviji, jer je potraživala, prvo, 42 miliona dolara, a zatim je ovu sumu smanjila na 20 miliona dolara, uglavnom kao otštetu za nacionalizovanu američku imovinu u Jugoslaviji. Vršene su razmene nota između jugoslovenske i američke vlade. Jugoslovenski ambasador u Vašingtonu Sava Kosanović govorio je na pres-konferenciji:

454

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Mi smo zlato poverili Sjedinjenim Američkim Državama da ne bi palo u ruke Hitleru i da ga neprijatelj ne bi koristio protiv saveznika. Zao mi je što moram izneti sledeću konstataciju: da smo dozvolili Hitleru da opljačka to zlato, danas ne bismo morali dokazivati naše pravo na njega, kao što to moramo sada, pošto smo ga poverili savezničkoj prijateljskoj državi... Dva najveća industrijska postrojenja koja su izgrađena u Jugoslaviji američkim kapitalom — „Socony Vacuum“ u Slavonskom Brodu i električna centrala u Novom Sadu — uništena su za vreme rata, i to bombardovanjem anglo-američkog vazduhoplovstva. Sada se od Jugoslavije traži da u zlatu plati sto posto vrednosti tih postrojenja...

„Borba“ je pisala:

„Takav stav američke vlade naša javnost tumači kao direktan pokušaj da se omete izgradnja nove Jugoslavije, čiji su naponi značajan doprinos obnovi čele Evrope... Naša javnost osuđuje ovu najnoviju nepravdu koju nam čini volstritska diplomatija i odlučno zahteva da nam se već jednom preda imovina koja pripada narodima Jugoslavije i s kojom niko nema prava niti sme da špekuliše u nedopuštene ucenjivačke svrhe.“

U isti mah njujorški „Daily News“ tražio je da se zlato nikako ne daje „sovjetskom satelitu broj jedan — Titu, koji je opljačkao američke građane“.

Jugoslovenska vlada je- odgovorila da će čitavo ovo pitanje izneti pred Ekonomsko-socijalni savet Ujedinjenih nacija.

Usred uzbuđenja oko ovog pitanja stigao je iz Moskve u Beograd jedan telegram koji je potpisao Staljin. Sovjetski ambasador u Beogradu Anatolije Mihajlović Lavrentijev, krupna ljudina, s diplomatski bezizraznim licem i sivim ribljim očima, predao je ovaj telegram lično Titu. Staljin je u telegramu poručivao da neko iz jugoslovenskog Politbira, po mogućstvu Đilas, hitno dođe u Moskvu, radi diskusije oko raznih tekućih pitanja, a naročito oko Albanije.

U Beogradu niko nije ovaj telegram primio sa iznenađenjem. Bilo je dosta otvorenih pitanja koja je trebalo resiti, naprimer pitanje nabavke ratnog materijala iz SSSR-a, zatim pitanja isporuka mašina za vojnu industriju i za mornaricu. Jedino je bilo malo neobično što Staljin traži da dođe baš Đilas u Moskvu. Tek kasnije mogli su se nagađati i razlozi zašto je Staljin tražio da dođe Dilas. U dva maha za vreme Đilasovog boravka u Moskvi, 1944 i 1945 godine, Staljin je stekao utisak da je Đilas vrlo otvoren čovek, da govori ono što misli. Da li je ovim pozivom Staljin hteo da napravi rascep u Politbirou,

ZASTAVA JE SPAŠENA

455

da privuče na svoju stranu Dilasa, koga je još 1946 godine pozivao da s njim provede odmor na Crnome Moru, ali Đilas nije otišao jer je smatrao da je to poziv iz kurtoazije, ili je Staljin možda hteo da od Dilasa izvuče neke izjave o otvorenim pitanjima, pa da to iskrivi i eventualno upotrebi kao argumenat u borbi koju je on pripremao protiv Jugoslavije?

Đilas je krenuo iz Beograda za Moskvu vozom preko Rumunije. Sa njim je putovala i jugoslovenska vojna delegacija: načelnik Generalštaba Koča Popović, načelnik Političke uprave Generalštaba Svetozar Vukmanović—Tempo, i još nekoliko drugih vojnih lica.

U Bukureštu jugoslovensku delegaciju sačekali su na stanici Gheorghiu Dej, Ana Pauker i Bodnaraš.

Jugoslovenski ambasador u Bukureštu Radonja Golubović bio je priredio večeru, na kojoj se razvila diskusija između Vukmanovića i Bodnaraša oko izgradnje armija u Jugoslaviji i Rumuniji. Bodnaraš je razvijao tezu da je buržoazija držala vojsku samo uz pomoć podoficirskog kadra, pa da sada u Rumuniji treba uopšte ukinuti podoficirski kadar. Vukmanović je opet zastupao tezu da ne treba ukidati podoficirski kadar, nego raditi s njime, prevaspitati te ljude. I Ana Pauker se umešala u diskusiju, govoreći Bodnarašu:

— Vidiš kako drug iz Jugoslavije pravilno govori... Tako treba da se radi...

Posle se diskusija vodila oko iskustava Crvene armije za Rumuniju i Jugoslaviju. Bodnaraš je tvrdio da Rumunija mora da prenese sovjetsko iskustvo. Rumuni, prisutni na večeri, tada su intervenisali i govorili da je za Rumuniju dragocenije iskustvo Jugoslavije nego SSSR-a, jer Rumunija tek stvara nešto novo kao i Jugoslavija i ima iste probleme. Bodnaraš je na to vrteo glavom.

Jugoslovenska delegacija se oprostila od rumunskih gostiju i oko ponoći napustila Bukurešt, pa je preko Jašija nastavila vozom za Moskvu. U Jašiju su Jugosloveni prešli u salonska kola, koja je bila poslala ususret sovjetska vlada. Odatle je već bio ruski, široki kolosek. Voz je išao vrlo sporo. Nije prelazio brzinu od 50 kilometara na sat. Pruga je išla kroz krajeve razrušene tokom rata. Tako je put od Beograda do Moskve trajao skoro pet punih dana i pet noći. U Moskvi je delegacija bila smeštena u hotelu „Moskva", u najužem centru grada. To je lepo

uređen hotel. Prilikom rasporeda soba Đilas je izrazio želju da ne bude sam u sobi, nego da je deli s Kočom Popovićem. To je izazvalo malu pometnju kod uprave hotela, jer je Đilas otišao u jednu sobu na četvrtom spratu, a ne u onu koja

1 Radonja Golubović već je tada bio zavrbovan u službu NKVD-a, pa se posle juna 1948 izjasnio za rezoluciju Informbiroa.

456

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

mu je bila namenjena. Posle je uprava molila da pređe u jednu veliku sobu sa salonom na drugom spratu, što je Đilas i učinio. Uskoro su se pojavili i nekakvi električari da vrše popravke u sobi.

Tek što su se jugoslovenski gosti razmestili, nije prošlo ni dva-tri sata od njihovog dolaska, Đilas je dobio poziv od Staljina da dođe kod njega u njegovu kancelariju u Kremlju, ukoliko nije umoran od puta. Đilas je odmah pošao na sastanak. Dočekali su ga Staljin i Molotov. Bez mnogo uvoda, Staljin je odmah počeo da govori o problemu Albanije:

— Vlada SSSR-a nema nikakvih pretenzija prema Albaniji, Jugoslavija može da proguta Albaniju kad god hoće! — govorio je Staljin, prinoseći pritom ruku ustima kao kad se čovek sprema da nešto proguta.

Đilasa je ovo zapanjilo, pa je rekao:

— Druže Staljine, ne radi se ovde ni o kakvom gutanju, nego o prijateljskim i savezničkim odnosima s Albanijom.

Molotov je na to dodao:

— Pa to je jedno te isto.

Staljin je ponovo uzeo reč i rekao da smatra da su odnosi između Jugoslavije i Albanije u redu i da treba o tome poslati Titu depešu. Staljin je predložio Đilasu da on sastavi tekst depeše, pa da se posle takav telegram uputi u Beograd u ime Staljina.

Verovatno da je i Staljin smatrao da će na ovaj način navući Đilasa da napiše depešu u smislu reci koje je on, Staljin, pre toga izgovorio o Albaniji, pa da mu ovo tada posluži kao argumenat o tobožnjim imperijalističkim prohtevima Jugoslavije prema Albaniji. Đilas je sutradan poslao ovu depešu Staljinu, ali ona nije nikada poslata u Beograd, jer Đilas nije sastavio depešu u onom smislu kako je to Staljin priželjkivao.

Na ovom sastanku Đilas je obavestio Staljina o dolasku naše vojne delegacije i njenim zahtevima. Staljin se pravio velikodušnim i obećavao naveliko sve što god su Jugosloveni tražili. Samo bi odmahnuo rukom i rekao:

— Čepuha! (Sitnica!) Sve ćemo vam dati.

Đilas mu je rekao da Jugoslavija ne traži nikakva tajna oružja od Sovjetskog Saveza. Staljin je odgovorio:

— Za jednu prijateljsku i savezničku armiju kao što je jugoslovenska nema nikakvih tajni.

U Đilasovom prisustvu Staljin je pozvao telefonom ministra narodne odbrane maršala Bulganjina i rekao da treba odmah da primi jugoslovensku vojnu delegaciju, jer nema šta da se čeka, pošto svi njeni zahtevi treba da budu usvojeni.

ZASTAVA JE SPAŠENA

45?

Pošto su ovi razgovori bili završeni, Staljin je pozvao Đilasa na večeru u svoju vilu. Osim Staljina i Molotova večeri su prisustvovali još Zdanov, Voznesenski i Berija. Voznesenski je čitavo veče ćutao. To je čovek tipične ruske fizionomije. Berija je bio govorniji. To je dosta punačak čovek, mesnatog lica, plavih, ledenih očiju, koje su stalno na oprezi.

Sutradan u pet časova posle podne Đilas je sa delegacijom bio kod Bulganjina. Bili su prisutni Vasiljevski, Antonov i drugi rukovodioci Sovjetske armije. Prvo su izneti jugoslovenski zahtevi. I Bulganjin se ponašao blagonaklono kao Staljin:

— Cepuha, sve ćete dobiti!

Bulganjin je odmah rekao da se stvore zajedničke komisije stručnjaka pa da rade preko nedelje, da bi u ponedeljak donele prve rezultate.

U jugoslovenskoj delegaciji vladalo je vedro raspoloženje. Mislilo se da će čitav posao biti obavljen za tri-četiri dana. Došao je ponedeljak, pa utorak, sreda, četvrtak, petak, subota — i nikakvih rezultata. Niko Jugoslovene ne zove.

Vukmanović je intervenisao kod Bulganjina. On je odgovorio kratko:

— Nastale su komplikacije!

Nastavilo se sa čekanjem. Naša delegacija odlazila je skoro svako veče u Boljšoj teatr, obilazila muzeje i slično. Svetozar Vukmanović bio je u muzeju Crvene armije. Oficir NKVD-a koji ga je pratio tražio je na kraju da napiše svoje utiske o muzeju. Vukmanović je napisao da mu se muzej ne dopada, jer ima vrlo malo stvari iz revolucije i građanskog rata. Oficir NKVD-a odmah je ovo prihvatio, pa je sam skrenuo pažnju Vukmanoviću:

— Pogledajte, ima još nedostataka. Naprimera, ne vidi se dovoljno uloga Lenjina 1918 godine!

U hotelu, pri povratku sa šetnje po Moskvi, Jugosloveni su između sebe govorili i o svojim drugim utiscima iz Moskve, ne krijući svoje primedbe na razne stvari. Pošto odgovor nikako nije dolazio, to su Đilas, Koča Popović i Vukmanović izrazili želju da obiđu Lenjingrad.

Tamo su bili vrlo toplo dočekani, dobili su na raspoloženje vilu, primio ih je sekretar Oblasnog komiteta Popkov.

— U Lenjingradu nekako se oseća drukčija atmosfera nego u Moskvi. To je grad u kome se započela Oktobarska revolucija i koji se herojski držao u ratu, — govorili su Jugosloveni svome pratiocu Ljesakovu, koji je radio u Agitpropu CK SKP(b) i bio pridodat Đilasu.

Vojnu delegaciju pratio je stalno major NKVD-a. Kada je general Vukmanović posetio komesara Lenjingradskog fronta, jednog general-pukovnika, ovaj major iz NKVD-a bio je prisutan. U SSSR-u je važio propis da čak i jedan komesar fronta

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ne sme razgovarati sa strancima a da tu ne prisustvuje neko iz NKVD-a.

U Lenjingradu su Jugosloveni boravili nekoliko dana, razgledali znamenitosti iz Oktobarske revolucije, značajna mesta iz herojske odbrane Lenjingrada u prošlom ratu, pa se vratili natrag u Moskvu. Odgovora iz Kremlja još nikako nije bilo.

Baš tih dana počelo se razgovarati i o nekim ekonomskim pitanjima. Đilas, Vladimir Popović i Bogdan Crnobrnja pošli su kod Mikojana. Tom prilikom Đilas je govorio o potrebi proširenja postojećeg trgovinskog sporazuma, o ugovoru o prodaji sovjetskih filmova Jugoslaviji, o isporuci železničkih vagona iz Mađarske,

Rumunije i Austrije, koje je Crvena armija odvezla kao ratni plen. Bogdan Crnobrnja ovako opisuje taj sastanak:

„Ušli smo u kabinet Mikojana, koji je tada bio ministar spoljne trgovine. On nas je dočekaao hladno i namrgođeno. Đilas je počeo na njemu svojstven način otvoreno i prijateljski iznositi pojedine stvari.

Mikojan, smrknut, šutio je i gledao preda se, u sto. Za trgovinske pregovore odgovorio je Đilas u principu slaže. Tada je Đilas počeo da govori o vagonima, koje su sovjetske trupe zaplijenile od Nijemaca, a među kojima je bilo i naših vagona. Đilas je rekao da ti pregovori dugo traju i da su nam data razna obećanja, ali od vagona i lokomotiva još ništa nismo primili. Poslije toga Đilas je upitao, da li se može smatrati definitivnom izjava njihovog ministra željeznica da će nam vagoni i lokomotive biti besplatno dati.

Kada je Mikojan ovo čuo, malo se trgnuo, pogledao Đilasa i hladno i suho mu odgovorio:

— Ja nje zanimaj us podarkami (Ja se ne bavim poklonima).

Osjetivši ovaj ton, Đilas je odmah odgovorio:

— Mi i ne insistiramo da nam se vagoni daju besplatno i spremni smo da damo neku otštetu za njih, ali svakako želimo da se ta stvar riješi.

Na ovo je Mikojan odgovorio da je to druga stvar i da se o tom može razgovarati. Đilas je dalje naglasio da je ugovor o prodaji sovjetskih filmova Jugoslaviji za nas vrlo težak, ali Mikojan je energično odbio da se izvrši revizija ugovora motivišući da ne želi da pravi presedane koje bi mogle da iskoriste druge istočne zemlje. Razgovor je bio kratak. Na mene je naročito ostavio utisak odgovor Mikojana da se ne bavi poklonima."

Navršio se skoro mesec dana otkako je jugoslovenska delegacija boravila u Moskvi, a rezultata još nije nikako bilo. Razlozi su se već mogli nazirati. U međuvremenu je u Beogradu bila izvršena ratifikacija ugovora o prijateljstvu, saradnji i uza-

ZASTAVA JE SPAŠENA

459

jamnoj pomoći Jugoslavije s Bugarskom, Mađarskom, i Rumunijom. Tom prilikom Edvard Kardelj održao je na sednici Prezidi]uma Narodne skupštine opširan ekspeze u kome je sumirao rezultate poseta maršala Tita susednim zemljama. To je bilo sipanje novog ulja na Staljinovu vatru.

Nekako u to vreme Dimitrov je krenuo u službenu posetu Rumuniji. Tom prilikom, u intervjuu sa novinarima, on je dao jednu izjavu o balkanskoj federaciji. Pitanje je glasilo:

„Govori se o bliskom stvaranju balkanske federacije. Reč je o jednoj federaciji balkanskih naroda i federaciji celih oblasti istočne i jugoistočne Evrope, koja će obuhvatiti i Mađarsku, Čehoslovačku i Poljsku. U slučaju stvaranja takve organizacije, da li će moći i druge zemlje iz ovih oblasti da uđu u nju?"

A Dimitrov je na ovo odgovorio:

„Pitanje federacije ili konfederacije za nas je jedno preuranjeno pitanje. To ne stoji sada na dnevnom redu i zato ovo pitanje nije bilo predmet diskusije na našoj konferenciji. Kada pitanje sazri, a ono će bezuslovno sazreti, tada naši narodi, narodi narodne demokratije — Rumunije, Bugarske, Jugoslavije, Albanije, Čehoslovačke, Poljske, Mađarske i Grčke — upamtite i Grčke! — rešiće ga. Oni su ti koji će resiti šta će biti: federacija ili konfederacija, i kada i kako će ona biti oformljena. Ja mogu reći da to što sada vrše naši narodi u velikoj meri olakšava

rešavanje ovog pitanja u budućnosti. Isto tako mogu da podvučem, kada se pristupi stvaranju takve federacije ili konfederacije, naši narodi neće pitati imperijaliste i neće voditi računa o njihovom oponiranju, nego će sami resiti pitanje, polazeći od svojih sopstvenih interesa u vezi sa interesima drugih naroda i nužne za njih međunarodne saradnje."

U Kremlju su žestoko reagovali na ovu izjavu Dimitrova, iako ju je „Pravda“ objavila. Praviti balkansku federaciju, a bez Sovjetskog Saveza! Tada se Staljin odlučio da otvoreno napadne Dimitrova preko „Pravde“. Tako je na dan 29 januara 1948 „Pravda“ objavila sledeće saopštenje:

„Mnogi čitaoci iz SSSR-a obratili su se redakciji „Pravde“ pitanjima čiji se smisao svodi na sledeće: znači li objavljivanje izjave Dimitrova u „Pravdi“ da se redakcija „Pravde“ solidariše sa stavom Dimitrova po pitanju celishodnosti organizovanja federacije balkanskih i podunavskih zemalja, uključujući tu i Poljsku, Cehoslovačku i Grčku i o neophodnosti stvaranja carinske unije među njima.

460

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ZASTAVA JE SPAŠENA

461

U vezi s tim redakcija „Pravde“ smatra neophodnim da da sledeće objašnjenje: Prvo, „Pravda“ nije mogla a da na svojim stranicama ne objavi izjavu druga Dimitrova, koja je publikovana u štampi drugih zemalja, pri čemu je razumljivo da „Pravda“ nije mogla da unese nikakve izmene u tu izjavu.

Drugo, to ipak ne znači da se redakcija „Pravde“ solidariše sa drugom Dimitrovom po pitanju federacije i carinske unije gore pomenutih zemalja. Naprotiv, redakcija „Pravde“ smatra da tim zemljama nije potrebna problematična i izmišljena federacija ili konfederacija, niti carinska unija, već učvršćenje i odbrana svoje nezavisnosti i suvereniteta putem mobilizacije i organizacije unutrašnjih narodnodemokratskih snaga, kako je to pravilno rečeno o tome u poznatoj deklaraciji devet komunističkih partija."

Posle ove izjave Dimitrova i demarša preko „Pravde“, iz Moskve su odmah upućene u Sofiju i Beograd depeše da nove delegacije dođu na savetovanje. Đilas ništa nije znao o ovom telegramu iz Moskve, nego ga je Tito iz Beograda obavestio da će doći Kardelj i Vladimir Bakarić. Iz Bugarske krenula je delegacija u najjačem sastavu, s Dimitrovom na čelu. Osim njega pošli su Vasil Kolarov i Trajčo Kostov. Kada je Titu bio predavan poziv za slanje naše nove delegacije u Moskvu, nije naznačeno ko se poziva, ali su Rusi očekivali da će doći sam Tito. Da je to bila njihova želja, najbolje se videlo, kada je Lavrentijev ponovo došao kod druga Tita i obavestio ga da će u bugarskoj delegaciji biti Dimitrov. Time je hteo da stavi do znanja da se očekuje da će doći i Tito. CK KPJ, međutim, smatrao je da je dovoljno da tamo budu Kardelj, Đilas i Bakarić.

Dok su se Kardelj i Bakarić pripremali za put u Moskvu, albanska vlada je zatražila od jugoslovenske vlade da pošalje dve jugoslovenske divizije u južnu Albaniju, jer se Enver Hodža plašio da će Grci okupirati neke delove albanske teritorije u Epiru, za koje su tvrdili da pripadaju njima. Jugoslovenska vlada razmotrila je albanski zahtev. U principu ona je bila za to da se ova pomoć ukaže, ali datum odlaska divizija nije bio utvrđen. Još ranije albanska vlada bila je tražila da joj Jugoslavija uputi jedan puk lovačke avijacije. Albanski zahtev bio je usvojen i taj jugoslovenski puk već se bio nalazio u Albaniji.

U Moskvi se nije gledalo sa simpatijama na ove korake jugoslovenske i albanske vlade. Molotov je uputio jedan oštar telegram u Beograd u kome je rekao da se sovjetska vlada ne slaže sa sporazumom između dve vlade. On je čak pretio da će sovjetska vlada ovu svoju opomenu objaviti, ukoliko jugoslovenska i albanska vlada ne povuku svoj sporazum.

Kardelj i Bakarić stigli su u Moskvu u nedelju 8 februara, a sve do utornika, 10 februara, niko ih nije obavestavao ni o čemu. Jedino je jedan činovnik iz aparata CK SKP(b) Ljesakov, koji se nalazio u pratnji Jugoslovena, rekao da su došli Bugari, i to „glavni“, praveći pritom aluziju na to što Tito nije došao na čelu jugoslovenske delegacije. U utorak Jugosloveni su bili obavesteni da treba da budu u 9 sati uveče u Staljinovoj kancelariji u Kremlju. Kardelj, Đilas i Bakarić stigli su tačno u 8 časova. Nalazili su se u čekaonici ispred Staljinove kancelarije. Tu su čekali deset-petnaest minuta, jer Bugari nisu dolazili. Oko devet i petnaest otpočeo je sastanak. Staljin se nalazio na čelu stola, a desno od njega sedeli su Molotov, Maljenkov, Ždanov, Suslov i Zorin. S leve strane od Staljina sedeli su Dimitrov, Kolarov, Kostov, a zatim Jugosloveni: Kardelj, Đilas, Bakarić.

Prema pismenom izveštaju koji je Đilas podneo CK KPJ i dopunama koje je učinio Edvard Kardelj, ovaj istoriski sastanak odvijao se na sledeći način: Sastanak je otvorio Molotov, koji je odmah u uvodu rekao da postoje ozbiljna razmimoilaženja između Sovjetskog Saveza, s jedne strane, i Jugoslavije i Bugarske s druge strane, pa da je to „nedopustivo i s partiske i s državne tačke gledišta“.

Posle ovih Molotovljevih reci bilo je jasno o čemu se radi. Staljin je bio namrgođen i neprestano šarao u svojoj beležnici. Molotov je nastavio da nabraja uzroke toga razmimoilaženja. Prvo je naveo sklapanje jugoslovensko-bugarskog ugovora o savezu, zatim, kao drugu stvar, izjavu Dimitrova o federaciji istočnoevropskih zemalja i balkanskih država, uključivši tu i Grčku, i treće, Albaniju.

On je izneo da je sovjetska vlada bila poručila jugoslovenskoj i bugarskoj vladi „da ne sklapaju ugovor dok ne isteknu ograničenja po mirovnom ugovoru“.

Međutim, kako je rekao Molotov, ove dve vlade su sklopile ugovor, a sovjetska vlada je o tome „saznala iz novina“.

Govoreći o drugom razlogu nesporazuma, Molotov je izneo u detalje slučaj sa izjavom Dimitrova o federaciji i carinskoj uniji, zadržavajući se naročito na delu izjave o carinskoj uniji između Bugarske i Rumunije.

Staljin je ovde prekinuo Molotova, pa je rekao:

— Vidimo da se drug Dimitrov suviše zanosi na pres-konferencijama, ne pazi šta govori. A sve što god on kaže, sve što god kaže Tito, u inostranstvu se misli da je to rečeno sa našim znanjem. Eto, naprimer, bili su tu Poljaci kod nas. Pitam ih: šta mislite o izjavi Dimitrova, a oni vele: „Pametna stvar“. A ja im kažem da to nije pametna stvar. Onda oni odgovore da i oni

462

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

misle da to nije pametna stvar kada je takvo mišljenje sovjetske vlade. Oni su mislili da je Dimitrov dao izjavu sa znanjem i po nalogu sovjetske vlade, pa su zato tu izjavu odobravali. Drug Dimitrov je pokušao da ovu izjavu naknadno ispravi, preko nekog saopštenja bugarske telegrafске agencije. I ovom ispravkom ništa nije ispravio. On tvrdi čak kako je Austrougarska omela carinsku uniju

između Bugarske i Srbije. Iz toga svako može da izvuče zaključak: „To znači ranije su Nemci ometali, a sada Rusi.”

Još je Staljin dodao nekoliko svojih komentara u gornjem smislu, pa je onda Molotov dovršio svoje izlaganje. Potom je uzeo reč Dimitrov. Njegov govor stalno je bio prekidan Sta-lj ino vini upadicama. Dimitrov je otpočeo sa izlaganjem da Jugoslavija i Bugarska na Bledu nisu objavile tekst ugovora, nego samo saopštenje da je postignut sporazum između dve zemlje o tome da treba da se ugovor napravi. Dimitrov je, dalje, govorio kako je Bugarska u takvim ekonomskim teškoćama da bez saradnje s drugim državama ne može da se razvija. On je, dalje, primio Staljinovu kritiku svoje izjave, pa je rekao:

— Tačno je da sam se zaneo na konferenciji za štampu... U tome ga je Staljin prekinuo:

— Hteli ste da zablistate nekakvim novim recima. To je skroz pogrešno, jer je takva federacija neostvarljiva...

Dimitrov se branio:

— Nema razlike u suštini između spoljne politike Bugarske i Sovjetskog Saveza. Staljin ljutito:

— Ima krupnih razlika. To ne treba kriti. Uvek je lenjin-ska praksa učila da je potrebno uočiti greške i što pre likvidirati ih.

Dimitrov:

— Tačno je, mi smo pogrešili. Ali, učimo se i na tim greškama u spoljnoj politici. Staljin:

— Vi ste stari politički radnik i bavite se politikom više od četrdeset godina, pa sada hoćete greške da ispravljate. Ne radi se o greškama kod vas, nego o drukčijem shvatanju nego što je naše.

Posle je Staljin ovu primedbu ponovio još nekoliko puta, samo oštrijim izrazima, pa je na kraju rekao da on nema ništa protiv toga da dođe do federacije između Jugoslavije i Bugarske, ali nikako do federacije i carinske unije između Rumunije i Bugarske. Očigledno da je Staljin smatrao da u bugarskoj vladi ima veliki broj svojih ljudi koji su proveli u SSSR-u po deset-petnaest godina, pa je mislio da će preko federacije između Jugoslavije i Bugarske lakše potčiniti

Jugosla-

ZASTAVA JE SPAŠENA

463

viju kao najjači faktor u ovom delu Evrope. Georgi Dimitrov već je bio bolestan, oronuo, nije imao više one upornosti kao ranije. A sada se Staljin trudio da njegov autoritet što više poljulja i javno preko „Pravde”, a takođe i na ovom sastanku. Sto se tiče carinske unije i federacije između Bugarske i Rumunije, Staljin je bio protiv, jer je sa Rumunijom imao posebne planove.

Javio se za reč Bugarin Kolarov. On je objašnjavao kako su Rumuni takođe za carinsku uniju sa Bugarskom.

— Ja ne vidim šta je drug Dimitrov pogrešio, jer smo mi poslali projekat ugovora sovjetskoj vladi i ona nam nije dala nikakvu primedbu oko formulacije o carinskoj uniji, nego samo oko definicije napadača.

Na ove reci Kolarova Staljin se okrenuo Molotovu:

— Je li tačno da su nam poslali projekat ugovora? Molotov:

— Pa, jesu... Staljin ljutito:

— Pa i mi gluposti pravimo... Dimitrov je ovo iskoristio pa je rekao:

— To je i razlog moje izjave, jer je projekat bio slat u Moskvu.

Staljin se opet okomio na Dimitrova:

— Zatrčali ste se kao komsomolac... Sve što god se radi iznosite kao baba na ulicu... Hteli ste da zadivite svet, kao da ste još uvek sekretar Kominterne... Bugarska i Jugoslavija ne javljaju ništa šta rade, nego mi sve to moramo da doznajemo na ulici, pa smo tako stavljeni pred svršen čin...

Došao je red na Kostova da on govori. On je otpočeo sa izlaganjem ekonomskog položaja Bugarske. Tek je rekao nekoliko reci: „Teško je biti mala i nerazvijena zemlja... Ja bih hteo ovde da postavim neka ekonomska pitanja...“, ali tu ga je prekinuo Staljin:

— Za to što vi govorite postoje određena ministarstva, a ovde smo sazvali sastanak da bismo prodiskutovali o razmi-moilaženjima u spoljnoj politici između SSSR-a, s jedne strane, i Bugarske i Jugoslavije, s druge strane. Kostov je začutao. Reč je uzeo Kardelj. On je prvo izjavio da je projekat jugoslovensko-bugarskog ugovora bio poslat sovjetskoj vladi. To je bilo učinjeno pre potpisivanja ugovora. Sovjetska vlada stavila je samo jednu primedbu — da rok ugovora treba da bude 20 godina, a ne „za večita vremena“, kako je bilo predviđeno u prvom projektu.

Staljin je opet pogledao ljutito Molotova, koji je potvrdio Kardeljeve reci. Kardelj je dalje rekao da osim te sovjetske pri-

464

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

medbe na ovaj ugovor ne vidi da postoje bilo kakva razmimoilaženja u politici između Jugoslavije i SSSR-a. Staljin ovde prekide Kardelja:

— Postoje razmimoilaženja, i to duboka. Šta ćete reći za Albaniju?

Kardelj je zatim izneo jugoslovensko gledište na odnose sa Albanijom. U tom trenutku Jugosloveni još nisu bili svesni činjenice da Staljin namerno upotrebljava jugoslovensko-albanske odnose kao sredstvo za pritisak na Jugoslaviju. Tek kasnije postalo je jasno da je Staljin s unapred pripremljenim planom iskoristio Envera Hodžu, svoga glavnog agenta u albanskoj vladi, da preko njega podmetne zahtev albanske vlade da se u Albaniju upute jugoslovenske trupe.

Staljin je ponovo prekinuo Kardelja:

— Ostaje činjenica da se vi niste s nama konsultovali o slanju dve jugoslovenske divizije u Albaniju.

Kardelj je odgovorio da je to tačno da nije bilo konsultovanja između jugoslovenske i sovjetske vlade oko slanja ovih divizija u Albaniju. Dodao je da definitivni sporazum o slanju ovih divizija nije bio još zaključen, da jugoslovenska vlada nije bila još odredila datum slanja tih trupa, iako je ona u principu voljna da prihvati zahtev albanske vlade, da taj korak jugoslovenske vlade ne znači nikakvo ugrožavanje mira, da je to učinjeno samo u odbranu nezavisnosti Albanije od pretnji spolja, da je još ranije albanska vlada molila da se pošalje u Albaniju jedan puk jugoslovenske avijacije, što je i učinjeno, pa nije bilo nikakvih međunarodnih komplikacija.

Kardelj je ponovo podvukao da se on ne seća ni jednog drugog sličnog pitanja iz oblasti spoljne politike po kome se jugoslovenska vlada nije konsultovala sa sovjetskom vladom.

Staljin je opet ljutito upao Kardelj u u reč:

— Nije tačno. Vi se uopšte ne konsultujete.

Kardelj ustvari nije mogao dalje ni da govori zbog stalnih Staljinovih upadica. Staljin više i nije diskutovao, nego je davao direktive.

Posle je uzeo reč Molotov. Pročitao je iz jugoslovensko-bugarskog ugovora pasus da će Jugoslavija i Bugarska „raditi u duhu Ujedinjenih nacija i podržavati svaku inicijativu koja bi bila upravljena na održanje mira i protiv svih žarišta agresije“.

Dimitrov je tada rekao da je smisao ugovora takav da se borba protiv žarišta agresije veže za akciju Ujedinjenih nacija, na što Staljin upada:

— To je preventivni rat, to je najobičniji komsomolski ispad. To je obična drečava fraza, koja samo daje materijal neprijatelju...

ZASTAVA JE SPAŠENA

465

Molotov se zatim osvrće na bugarsko-rumunsko saopštenje

o usklađivanju privrednih planova i kaže da to ustvari znači spajanje Bugarske i Rumunije.

Staljin tu upada i kaže da su carinske unije uopšte nerealnost. Kardelj na to dodaje da se neke carinske unije u praksi ne pokazuju rdavim. Staljin je pitao Kardelja da navede koji primer, a Kardelj je pomenuo Beneluks.

Staljin, prezrivo:

— Pa to nije ništa! Kardelj:

— Pa tu je Belgija, tu je Luksemburg... Staljin:

— I niko više... Kardelj:

, — Tu je i Holandija... Staljin:

— Nije... Kardelj:

— Jeste, pa zato se i zove Beneluks, to jest Belgija, Neder-land (Holandija) i Luksemburg.

Staljin ljutito:

— Nije, kad kažem.

Kardelj je video da više nema smisla diskutovati, jer Staljin negira i takva fakta kao što je postojanje Beneluksa.

Staljin je nastavio da govori Dimitrovu da je usklađivanje privrednih planova Bugarske i Rumunije besmislica, jer bi ujnesto saradnje došlo do kavge između Bugarske i Rumunije. Ovde je Staljin izneo prvi put otvoreno svoj plan za federaciju između pojedinih istočnoevropskih zemalja. Rekao je da treba stvoriti tri federacije: jednu između Poljske i Čehoslovačke, drugu između Rumunije i Mađarske, treću između Bugarske

1 Jugoslavije. Okrećući se ka Dimitrovu rekao je:

— Bugarska i Jugoslavija mogu već sutra da je stvore, jer je Bugarska suverena država.

Kardelj je odgovorio da smo i mi za federaciju, da smo hteli da je stvorimo još 1944 godine kad ni jedna ni druga država nisu bile još definitivno oformljene, pa da se to oformi javan je izvrši na istoj osnovi. To je tada bilo onemogućeno zbog spoljnog pritiska. Jugoslavija i Bugarska su se oformile kao države, pa se sada ne sme žuriti s federacijom, imajući u vidu međunarodne i unutrašnje momente. Na Bledu se raspravljalo o tome pitanju i odlučeno je da do federacije dođe postepeno.

Međutim, Staljin je još jednom upao:

30

-466

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Ne, nego odmah ima da se proglasi federacija. Ukoliko pre, utoliko bolje. To je sazrelo. Prvo treba da se ujedine Bugarska i Jugoslavija, a zatim da im se pripoji Albanija.

Staljin je ovde čak počeo i da govori o tome kako bi se nova država trebalo da zove.

Tada je uzeo reč Kardelj, ponovo izneo jugoslovensko gledište, pa zatim govorio o odnosima sa Albanijom, naglašujući da u suštini nema nikakve razlike između jugoslovenskih i sovjetskih shvatanja u spoljnoj politici.

Staljin je ovde opet ponovio ono što je već rekao Di-mitrovu:

— Netačno je da razmimoilaženja između nas ne postoje. I mi, Lenjinovi učenici, mnogo smo se puta razmimoilazili sa samim Lenjinom, čak se posvađali po nekoj stvari, ali posle smo sve prodiskutovali, utvrdili stavove i išli dalje... Eto, na primer, mi se ne slažemo s vama da treba pomagati grčke partizane. Tu mislimo da smo mi u pravu, a ne vi, Jugosloveni... Istina, i mi možemo da grešimo... Eto, posle rata zvali smo mi neke kineske drugove ovde u Moskvu i rekli im da smatramo da nema uslova za razvitak ustanka u Kini i da treba da kineski drugovi traže modus vivendi sa Čan Kaj Šekom i da raspuste svoju armiju. Kineski drugovi ovde, pred nama, na recima su se složili sa sovjetskim drugovima, a kad su otišli u Kinu, oni su učinili nešto drugo. Oni su okupili svoje snage, organizovali vojsku i sada tuku Čan Kaj Seka. Eto, na primeru Kine mi smo pogrešili. Pokazalo se da su drugovi Kinezi u pravu, a ne sovjetski drugovi, ali to nije slučaj kod vas na Balkanu, to nije slučaj s grčkim partizanima...

Tada je Staljin uputio jedno direktno pitanje Kardelju:

— Da li ste vi sigurni da će grčki partizani pobediti? Kardelj je odgovorio:

— Oni imaju izgleda na pobeđu, ukoliko se strana intervencija ne poveća i ako ne naprave krupne političke i strateške greške.

Kad je ova tema bila do kraja iscrpena, Dimitrov je ponovo pokrenuo neka ekonomska pitanja između SSSR-a i Bugarske. Staljin mu je kratko odgovorio:

— O tome ćemo razgovarati sa zajedničkom jugoslovensko-bugarskom vladom...

Međutim Trajčo Kostov je opet pokrenuo diskusiju o ekonomskim pitanjima.

Izneo je da je vlada SSSR-a sklopila po Bugarsku vrlo nepovoljan ugovor o tehničkoj pomoći.

Staljin je odgovorio Kostovu da napravi „zapisočku“, za-belešku, pa će Molotov da vidi šta je s time.

Diskusija se dalje razvijala oko odnosa balkanskih zemalja sa Italijom. Postavilo se pitanje kakav odgovor dati na zahtev

ZASTAVA JE SPAŠENA

467

italijanske vlade da je SSSR i Jugoslavija podrže u njenom zahtevu da dobije upravu nad svojim bivšim kolonijama u Africi. Staljin je govorio da treba podržati zahtev italijanske vlade, pa je čak pitao Molotova je li u tom smislu već odgovor poslat. Posle je Staljin objašnjavao zašto to treba učiniti:

— Nekada su carevi, kad nisu mogli da se pogode oko po-dele plena, davali spornu teritoriju najslabijem feudalcu, da bi je u zgodnom momentu lakše oteli od njega. Feudalac je obično bio stranac, pa su ga carevi utoliko lakše svrgavali kada bi im dosadio...

Pritom se Staljin prvi put nasrne jao ove večeri.

Razgovor je konačno bio završen oko ponoći. Njegova je osnovna karakteristika neobično oštar Staljinov ton. Osnovno prekoravanje išlo je na račun Bugara, mada je pritom Staljin otvoreno ciljao na Jugoslovane.

Ovoga puta Staljin nije zvao niti Jugoslovane niti Bugare na večeru u svoju vilu, kao što je bio običaj pri ranijim sastancima.

Kada su se Kardelj, Đilas i Bakarić vratili sa sastanka kod Staljina u zgradu jugoslovenske ambasade, oni su počeli da di-skutuju o sastanku. Njihova je jednodušna ocena bila da Staljin traži hitnu federaciju između Jugoslavije i Bugarske da bi razbio unutrašnje jedinstvo Jugoslavije i da zbog toga ne treba žuriti s ovom federacijom.

Sutradan su se sastali Dimitrov, Kardelj i Đilas. Dimitrov kao da je nazirao Staljinove namere, pa je u jednom trenutku rekao:

— Ne radi se ovde o kritici mojih izjava, nego o nečem drugom.

Dimitrov je dalje govorio:

— Nama i vama daleko će biti lakše da se podignemo, jer polazimo od mnogo višeg nivoa proizvodnih snaga, od većeg kulturnog stepena stanovništva nego što je to bio slučaj u SSSR-u.

Na sastanku od 10 februara Staljin je, pošto je nekoliko puta ponovio kako se Jugoslovani ne konsultuju sa sovjetskom vladom po spoljnopolitičkim pitanjima, odjednom rekao da se to ne srne više ponavljati, pa je saopštio jugoslovenskoj delegaciji da mora da potpiše ugovor o konsultovanju po spoljnopolitičkim pitanjima sa vladom SSSR-a. U noći između 11 i 12 februara, iza ponoći, Kardelj je dobio hitan poziv da se javi Molotovu. Kad je Kardelj tamo došao, Molotov je izneo pred njega dva par četa hartije na kojima je već bio gotov tekst ugovora o uzajamnom konsultovanju o spoljnopolitičkim pitanjima između vlade SSSR i vlade Jugoslavije. O tome Kardelj kaže:

468

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

— Gledao sam ta dva parčeta hartije u plavim koricama i slušao glas Molotova: „Potpišite to“, a u meni je sve više raslo ogorčenje što se sve to mora raditi u takvoj formi, iako, naravno, jugoslovenska vlada nije bila protiv uzajamnog konsultovanja. Zašto potpisivati takvu izjavu, kad ni dotle ništa drugo nismo radili do ono što se u njoj govori... Sve me je to ponižavalo, bio sam ogorčen, zbunjen... Potsećalo me sve to na diktat malim zemljama od strane jakih i silnih... Mislio sam šta da radim, da li da potpišem ili ne, pa sam se odlučio da ipak potpišem, da dalje ne komplikujem stvari... U zbunjenosti uzeo sam pero i potpisao se na pogrešnom mestu, onde gde je trebalo da se potpiše Molotov... Tako smo morali čitavu stvar da ponovimo sutra u podne, dok se sve to prepisalo...

Ovaj sastanak u Kremlju faktički je značio početak Sta-ljinovog otvorenog pritiska na Jugoslaviju. On je stavio u pokret čitav svoj aparat, i to u svim zemljama. Prva akcija osetila se u Rumuniji. Tu je odjednom bilo izdato naređenje da se poskidaju sve Titove slike. Sovjetska crna propaganda plasirala je vest o tome u zapadnu štampu. Tako je pariški „Figaro“ od 12 februara pisao: „Prema vestima koje stižu iz Bukurešta, Komunistička partija Rumunije naredila je da se portreti maršala Tita uklone iz svih izloga gde je šef jugoslovenske vlade figurirao u društvu maršala Staljina, Dimitrova i Groze. U Bukureštu se šire naj razlici ti j i glasovi o maršalu Titu, čiji položaj ne izgleda sada tako siguran kao što se uopšte veruje. On kao da je izgubio poverenje Moskve. Ovi glasovi se zasad ne mogu proveriti, ali zaslužuju da budu zabe-leženi.“

U Tirani sovjetski otpravnik poslova Gagarinov na prijemu u čast godišnjice Crvene armije, posle zdravice jugoslo-venskog poslanika bratstvu ruske, albanske i jugoslovenske armije, predložio je zdravicu za Tita pod uslovom: „ukoliko njegovo delo jača demokratski front u svetu“.

Josip Derđa, tadašnji naš poslanik u Tirani, reagovao je na ovu provokaciju i odmah obavestio našu vladu o ispadu Gagarinova¹.

Međutim, Staljin se nije zadovoljio samo ovim opomenama, skidanjem slika, zdravicom u Tirani, nego je stavio do znanja

¹ U jednom pismu Josip Derđa ovako mi je opisao taj incident: „Bilo je to na ruskom prijemu, u ruskoj ambasadi, mislim 23 februara 1948 uveče, na dan Crvene armije. Sjedjeli smo, po tadanjem običaju, odvojeni u manjoj sobi: Enver Hodža, Koči Džodže, Baluku — načelnik albanskog Generalštaba i možda još neki Albanac, zatim Gagarinov i pukovnik Sokolov, vojni ataše, od naših Zlatić i ja. Nisam siguran da li je bio i bugarski poslanik Stankulov. Gagarinov je

ZASTAVA JE SPAŠENA

469

Jugoslovenima da će preduzeti i ozbiljnije korake da ih natera na pokornost. Jugoslavija je u to vreme u svojoj spoljnoj trgovini bila orijentisana ogromnim delom na istočne zemlje, u prvom redu na Sovjetski Savez. Preko 50% izvoza išlo je u te zemlje, a naročito je Jugoslavija zavisila od SSSR-a u nekim bitnim sirovinama, kao naprimer u nafti, pamuku i tome sličnom.

Baš u to vreme s naše strane izražena je želja da se proširi postojeći trgovinski sporazum i da se produži za čitavu 1948 godinu, jer je postojeći sporazum važio svega do aprila 1948 godine. Mikojan je ranije u razgovoru s Đilasom pristao na te pregovore. Kada je pomoćnik ministra spoljne trgovine Bogdan Crnobrnja zapitao sovjetskog zamenika ministra spoljne trgovine Krutikova da li naša trgovinska delegacija može da dođe u Moskvu, jer se već više od dva meseca čeka na početak pregovora, Krutikov je odgovorio da Jugoslavija ne treba da šalje trgovinsku delegaciju u Moskvu. To je značilo praktično obustavu trgovinskih veza između Jugoslavije i SSSR-a, to je značilo da Jugoslavija više neće imati nafte i pamuka. To je značilo žestok ekonomski pritisak. Prosto se čovek pitao da li je moguće da jedna socijalistička zemlja primenjuje takva sredstva protiv druge socijalističke zemlje, i to jedna velika zemlja prema drugoj maloj.

Neposredno iza toga, Tito je sazvao za 1 mart sednicu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Sednica je otpočela pre podne u Titovom stanu u Rumunskoj ulici broj 15. Među prisutnim nalazio se i Sreten Zujović. Njegovo ponašanje u poslednje vreme bilo je vrlo čudno. Otuđio se od ostalih članova CK. Održavao je s njima samo služben kontakt na ovisok čovjek, šiljatog nosa, neruski tip, žut, mršav, — ima nešto od jezuite. Bistre oči, zlobne. Nervozan i drzak po izgledu.

Atmosfera uobičajena na tadanjim prijemima: bučna pomalo, namješteno intimna, na stolu pića i jela uz stalno nuđenje. Nalazili smo se u fazi zdravica: i ja sam održao jednu bratstvu ruske, albanske i naše armije i njihovih komandanata. Odmah potom digao je čašu Gagarinov, predlažući vrlo razgovjetno: zdravicu „u čast maršala Tita, ukoliko njegovo djelo jača demokratski front u svijetu“.

Zavladala je neugodna stanka. Ni ja — ni iko drugi vjerovatno — u taj čas nije dovoljno ocijenio riječi koje su pale, ali su one ipak bile rečene. Ja sam se prilično

uzbudio, digao čašu i gledajući u Gagarinova rekao da „predlažem da se pije kao uvijek dosad — bez rezerve". Svi su ispili svoje čaše, na tu stvar se niko nije vraćao, ali ranijeg raspoloženja je nestalo.

Idući kući poslije toga, u istim kolima sa Zlatićem, pošto me stvar kopkala, odmah sam ga upitao: „Ču li ti, Savo, što ono reče Gagarinov?" — On se izvlačio kao da nije čuo potpuno jasno, ne tvrdeći ništa određeno. Ipak smo se složili da bi to bio odraz gluposti ili pokvarenosti Gagarinova lično, mnogo više nego odraz jedne politike prema Jugoslaviji, kao što se kasnije pokazalo."

AS«

ca <u X

l I rt

•gus

i

< N

TI W Jd

2

05

o

C5

o

s

c

o rt th K o b _w

o -° rt 3 « M1

«n C __, M

-M qj o3 C >to H "O

<u rt *j o Ji

^^^^ rtS

T3 o o rt ^ g .2 ?, -C ^3

o

w t> o W o .S

r-> rt

<L> m O

S p

M

472

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Zatim je Đilas govorio o poverljivom razgovoru koji su on, Kardelj i Bakarić imali s Dimitrovom posle sastanka sa Staljinom.

Javio se za reč Aleksandar Ranković. I on je bio za to da se federacija s Bugarima ne pravi odmah:

— Bugarski CK rastrzan je frakciskom borbom koja se pre-nela i na članstvo.

Postoje tri frakcije. U prvoj su Trajčo Kostov i Jugov, u drugoj Červenkov i Čankov, a u trećoj Dimitrov sam pliva između ove dve. Poslednja reorganizacija bugarskog CK pokazuje da se potiskuju ljudi koji su se razvijali u Bugarskoj... U Bugarskoj Rusi imaju uvid u sve stvari. Oni drže potpuno u svojim rukama Ministarstvo unutrašnjih poslova.

Posle se diskutovalo još o vojnim pitanjima, pa je sednica završena.

Jedini čovek koji na ovoj sednici nije progovorio ni reci bio je Sreten Zujović— Crni. On je samo pažljivo — kao i uvek — beležio šta je ko rekao.

Dakle, CK je na ovoj sednici jednoglasno, osim Zujovića koji je ćutao, zauzeo čvrst stav prema sovjetskim zahtevima. Još na ovoj sednici Tito je ukazao da je osnovna stvar ovde pitanje nezavisnosti Jugoslavije.

Na sednici je zaključeno da se o stvarima o kojima se diskutovalo nikom ništa ne govori, da se sve drži u najvećoj tajnosti, jer bi bilo teških posledica kad bi te stvari izbile u javnost, a naročito ono u pogledu ekonomskog pritiska od strane SSSR-a. Mali je broj ljudi u Jugoslaviji faktično znao u to vreme kakvi su krupni događaji na pomolu. Novine su tih dana pisale o pripremama za proslavu 8 marta, međunarodnog dana žena, o pripremama za setvu, o velikoj pobedi jugosloven-skog trkača Stefanovića na kros-kontriju „Humanitea" u Parizu.

„Borba" je 2 marta objavila i govor Marcela Caehina, veterana CK KP Francuske: — Nimalo se ne čudim što je u ovoj trci pobedio Jugoslo-ven, jer ja sam bio u Jugoslaviji i video s kakvom ljubavlju i voljom rade i bore se za bolji život Jugosloveni pod vodstvom svoga voljenog maršala Tita.

Dakle, CK KPJ na svojoj sednici od 1 marta zauzeo je stav potpuno suprotan sovjetskim zahtevima. Ubrzo su sa Stajinove strane došle nove mere. Na dan 18 marta, general Barskov, šef sovjetske vojne misije u Jugoslaviji, saopštio je Koči Popoviću da je maršal Bulganjin, ministar oružanih snaga SSSR, naredio da se, po odluci sovjetske vlade, odmah povuku vojni sa-vetnici i instruktori iz Jugoslavije, jer da su u njoj „okruženi nedruželjubljen, da se u Jugoslaviji ne postupa prijateljski prema njima".

ZASTAVA JE SPAŠENA

473

Dan kasnije otpravnik poslova sovjetske ambasade Armja-ninov tražio je posetu kod Tita i pročitao depešu sovjetske vlade da se iz Jugoslavije takođe povlače svi civilni stručnjaci.

Ove odluke odmah su izvršene. Sovjetski stručnjaci su: saopštili da imaju naređenja da idu. U vojsci i građanstvu ljudi su pitali šta to treba da znači. Tito je spremao odgovor sovjetskoj vladi, kad je kod njega zatražio posetu pretstavnik SKP(b) u Kominformu, Judin. Tito ga je odmah primio. Judin nije ni jednom reč ju pominjao pismo niti sukob sa SSSR-om, nego je zamolio Tita da napiše članak za organ Kominforma. Da li je Judin samoinicijativno došao do Tita, da li je on već znao za sukob? Očigledno da Judin nije došao slučajno, već je, tražeći, članak od Tita, imao da izvrši ustvari još jedan pritisak na njega. Tito mu je odgovorio da će dati članak ukoliko bude imao-vremena da ga napiše.

Tog istog dana Tito je poslao pismo Molotovu. U njemu se osvrnuo na povlačenje sovjetskih vojnih i civilnih stručnjaka. Povodom motivacije da se prema vojnim stručnjacima nije u Jugoslaviji postupalo prijateljski, Tito je, pobijajući tu tvrdnju, otvoreno rekao u pismu da smatra da to nije pravi uzrok njihovog povlačenja:

„Iz svega toga proizilazi da gornji razlozi nisu uzrok takvim koracima Vlade SSSR-a i naša bi želja bila da nam Vlada SSSR-a otvoreno saopći u čemu je ovdje stvar, da nam ukaže na sve što-ona misli da nije u skladu sa dobrim odnosima između naših dviju zemalja. Mi smatramo da je ovakav tok stvari štetan za obje zemlje-i da će se prije ili kasnije morati ukloniti sve ono što smeta prijateljskim odnosima između naših zemalja.

Ukoliko Vlada SSSR-a crpe svoje informacije od raznih drugih ljudi, to mi mislimo da prema takvim informacijama treba biti oprezan, jer one nisu uvijek ni objektivne, ni tačne, ni dobronamjerne."

Titovo pismo je odmah otišlo u Moskvu. Kakav će biti odgovor?

Prolazio je dan za danom. Svetska javnost nije ni slutila šta se događa. Baš u to vreme u većini zapadnih listova bio je razvijen nov talas propagande protiv Jugoslavije, naročito u vezi s izborima u Italiji. Objavljivane su vesti da Jugoslavija nema miroljubive namere prema Italiji, da u jugoslovenskim gradovima prema italijanskoj granici postoje naprave za bacanje raketa V-1 i V-3 sa radijus'om od 500 do 1.500 kilometara i da se svakog časa može očekivati bombardovanje italijanskih gradova. Drugi italijanski listovi javljali su da Jugoslavija sprema napad na Trst i Italiju, kao i da je za pohod na Italiju.

474

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ZASTAVA JE SPAŠENA

475

već spremno 28 brigada pešadije i 9 artiljeriskih diviziona. U Rimu je bilo štampano i rasturano na stotine hiljada letaka o tobožnjoj mobilizaciji Jugoslovenske armije i njenoj koncentraciji na granici Slobodne Teritorije Trsta. Vlade SAD, Velike Britanije i Francuske dale su u tom momentu deklaraciju o potrebi izmene odredaba ugovora o miru sa Italijom i ustupanja STT Italiji. Staljin je dobro koristio ovu situaciju pritiska Zapada na Jugoslaviju. Smatrao je da će mu to olakšati posao.

Tih dana Tito je očekivao Staljinov odgovor. Nije dugo čekao. Bio je u Zagrebu kad su kod njega zatražili posetu sovjetski ambasador Lavrentijev i otpravnik poslova Armjaninov.

Ušli su u sobu u kojoj se nalazio Tito za jednim malim stolom. Lavrentijev je držao u ruci Staljinov odgovor. Odmah posle rukovanja Lavrentijev je predao pismo, tako da su i Tito i sovjetski pretstavnici ostali da stoje, jer im Tito nije bio ponudio da sednu.

Tito je stajao za svojim stolom, jednom rukom se naslonio na sto, a drugom je prelistavao pismo koje je na brzinu čitao.

Kako se tada Tito osećao, šta je mislio? Evo šta on o tome kaže:

„Kad sam preletio očima preko prvih redaka, učinilo mi se kao da me je ošinio grom. A Lavrentijev i Armjaninov piljili su u moje oči da vide kakvo će biti moje reagovanje. Ja nisam ni trepnuo, uzdržavao sam se što god sam više mogao.

Lavrentijev je zakoračio prema meni, neprekidno me fiksirajući. Nije dugo mogao da izdrži i prije nego što sam stigao da pređem očima čitavo pismo, koje je imalo osam stranica, zapitao me je:

— Kada ćemo dobiti odgovor?

Ja sam mu kratko odgovorio: Razmotrićemo pismo.

Time je sastanak bio završen. Nije trajao više od tri do četiri minute."

Posle je Tito uzeo da čita pismo. Imalo je osam stranica kucanih mašinom na ruskom jeziku. Na vrhu je ljubičastim mastilom bilo napisano: „Sekretno".

Sam ton pisma bio je neobično grub, zapovednički, a sa-držina potpuno odgovarala takvom tonu. Pismo je počinjalo recima: „Vaš odgovor smatramo neistinitim i zbog toga potpuno nezadovoljavajućim." U prvome delu pisma Staljin i Molotov navode razloge opozivanja sovjetskih stručnjaka. Tu oni izvlače, kao razlog povlačenja, čak i poznatu izjavu Milovana Đilasau zimu 1944—1945,

povodom slučajeve silovanja od strane oficira i vojnika Crvene armije, iako je sam Staljin bio rekao da je ta stvar likvidirana. Dalje, Staljin i Molotov žestoko napadaju jugoslovensku vladu zato što je sprečila sovjetske civilne stručnjake da dobi ja ju ekonomske informacije mimo nje.

Staljin i Molotov tražili su pravo da njihovi stručnjaci mogu da dođu u koje god hoće jugoslovensko ministarstvo i da od svakog činovnika dobiju svaku informaciju koju traže. Staljin i Molotov su, dalje, tvrdili da se sovjetski pretstavnici u Jugoslaviji stavljaju pod kontrolu organa državne bezbednosti Jugoslavije, da se to isto čini i prema pretstavniku SKP(b) u organu Kominforma, Judinu, pa onda zaključuju: „Neće biti suviše ako napomenemo da na sličnu praksu nadzora nad sovjetskim pretstavicima nailazimo samo u buržoaskim zemljama, i to ne u svima.”

U drugom delu pisma Staljin i Molotov pokušavaju da čitav sukob između SSSR-a i Jugoslavije prikriju ideološkom diskusijom. Oni tu izražavaju svoju zabrinutost zbog položaja Komunističke partije Jugoslavije, tvrde da je ta partija još uvek u polulegalnom stanju, da se u jugoslovenskoj komunističkoj partiji ne oseća duh politike klasne borbe, da rastu kapitalistički elementi i u gradu i na selu, a da rukovodstvo partije ne preduzima mere da bi ograničilo kapitalističke elemente, da se partija utopila u Narodni front, da se u partiji ne oseća unutarpartiska demokratija, da CK nije izabran već kooptiran, da nema kritike i samokritike u partiji, da je sekretar partije za kadrove ministar državne bezbednosti, pa se prema tome partiski kadrovi stavljaju pod prismotru ministra državne bezbednosti. Tu Molotov i Staljin vele od reci do reci: „Po teoriji marksizma partija je dužna da kontroliše sve državne organe u zemlji, pa među njima i ministarstvo državne bezbednosti, a u Jugoslaviji ispada obrnuto, pošto u suštini partiju kontroliše ministarstvo državne bezbednosti.”

Dalje, Staljin i Molotov optužuju rukovodeće ljude u Jugoslaviji da krišom, iza leđa, klevetaju Sovjetski Savez, da je „smešno slušati priče sumnjivih marksista tipa Đilasa, Vukma-novića, Kidriča, Rankovića i drugih o SKP(b)”. Kao pretnja za ovakve stvari navodi se slučaj Trockog: „Mi mislimo da je politička karijera Trockog dovoljno poučna.”

Pročitavši pismo, Tito je pozvao Kardelja, Đilasa, Rankovića i Kidriča telefonom da odmah dođu do njega, jer je stigao Staljinov odgovor.

Tito je polako šetao gore-dole u svojoj sobi¹ razmišljajući o sadržini pisma, zatim je posle nekog vremena seo za sto i

¹ U leto 1952 godine razgovarao sam jednom s drugom Titom o pojedinim fazama borbe protiv Kominforma, o Staljinovoj taktici. Tom prilikom, u nevezanom razgovoru, drug Tito je izneo ove misli:

„Osnovna slabost Staljinova bila je u tome što je šablonski gledao na Jugoslaviju, što nije htio, što nije želio da vidi da se u Jugoslaviji stvara nešto novo. Zbog tog svog a priori negativnog stava on nije mogao da shvati suštinu karaktera naše revolucije, naročito jednu od osnovnih stvari naše revolucije, koliko je kroz rat, kroz sve teškoće kroa

476

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

počeo da piše nacrt odgovora. Za dva sata je završio. Na teškoj hartiji, dugog formata, sa zaglavljem: „Predsednik Ministarskog sa veta, ministar narodne odbrane, maršal Jugoslavije Josip Broz Tito”, neobično krupnim slovima Tito je napisao-33 stranice odgovora.

Potom su stigli Kardelj, Đilas, Ranković i Kidrič i pročitali pismo. U njemu su bili poimenično napadnuti baš Dilas, Ranković, Kidrič i Svetozar Vukmanović—Tempo; nazvani su čak „sumnjivim marksistima“.

koje smo prolazili, ojačala svijest najširih narodnih masa o snazi i ljepoti nezavisnosti svoje domovine, gordost koja se javlja kod ovog naroda koji se tolike vijekove rve s raznim osvajačima, svijest da se stvara nešto novo...

Staljin nije vjerovao, još od 1944 godine, da smo mi u Jugoslaviji sve to postigli kroz jednu strahovitu borbu. On je bio pod utiskom niza neuspjeha koje su radnički pokreti u svijetu doživjeli između dva rata, pa se u njemu uvriježilo duboko nepovjerenje prema svemu izvan SSSR-a. A osnovnu krivicu baš za takav razvoj u radničkom pokretu snosi on, jer su njegove direktive pojedini rukovodioci u tim zemljama u život slijepo sprovodili. To je bila posljedica njegovog šablonskog gledanja, nepravilnog procjenjivanja situacije, a povrh svega — metode krutog rukovođenja iz jednog centra.

Kako se samo u Kominterni pogrešno procjenjivala situacija u raznim zemljama. Pogledajmo rezolucije Kominterne između dva rata, pa se zapitajmo koliko su one odražavale stvarnost, koliko su one tačne bile, sjetimo se koliko su se smiješne pokazale u životu. Zar nije Ma-nuilski 1939 godine govorio da je Njemačka najzrelija za revoluciju, a dvije godine kasnije, ti isti njemački radnici i seljaci, obučeni u Hitle-rove uniforme, dogurali su do pred vrata Moskve...

Staljin je potcjenjivao i još uvijek potcjenjuje sav radnički pokret izvan SSSR-a; mislio je da i mi u Jugoslaviji nećemo moći da pobijedimo bez njihove pomoći, smetala mu je naša borbenost čak kada smo se borili i protiv Hitlera... On se, dalje, mnogo pouzdavao u svoj autoritet... Mislio je da niko ne može odvojiti jugoslovenski narod od njega. On je imao velikih iluzija u tobožnje tradicionalne veze između Rusa i Jugo-slovena...

Zbog svog nerealnog procjenjivanja situacije u Jugoslaviji i tog šablonskog odnosa prema Jugoslaviji, svoje ogromne opijenosti poslije pobjede u Drugom svjetskom ratu, Staljin je slabo procijenio situaciju u Jugoslaviji i — promašio u svom napadu. On se nije potrudio ni jednog trenutka da shvati da se u Jugoslaviji događa nešto novo, nije osjetio novi duh koji je vladao u Komunističkoj partiji Jugoslavije od 1937 godine pa nadalje, nije htio da uvidi činjenicu da kod nas ljudi do kraja diskutuju o svim stvarima, da naši komunisti ne primaju stvari samo zbog autoriteta, nego zbog toga što se svojim očima uvjeravaju da je crno crno, da je bijelo — bijelo. Poslije rata mnogi naši ljudi odlazili su u Sovjetski Savez, vidjeli su tamo stvari koje im se nisu dopadale. Naviknuti na slobodu mišljenja, oni su o tome javno govorili, bez neke zle namjere, a Staljin je shvatao da je to direktno napad na njega, na SSSR. To je njegovu srdžbu još više razjarivalo.

Da Staljin napravi rđavu procjenu situacije u Jugoslaviji, mnogomu je doprinio i NKVD. Ljudi iz NKVD-a nisu smjeli da ga iz Jugoslavije obavještavaju drukčije nego što su mislili da će njemu biti po volji

ZASTAVA JE SPAŠENA

477

Jasno je šta su Staljin i Molotov time hteli. Hteli su da pocepaju CK KPJ, da prvo sruše jednu grupu, pa onda sve. Nije slučajno ni to da su prvo počeli baš sa ovom četvoricom. Ti drugovi su rukovodili upravo onim sektorima u kojima je NKVD naročito vršio pokušaje infiltracije: privreda (Kidrič), vojska (Vukmanović), ministarstvo unutrašnjih dela (Ranković), propaganda i štampa (Đilas).

Đilas je shvatio šta je cilj Staljina i Molotova, ali je smatrao za potrebno da kaže sledeće reci Titu:

— Stari, ako smatraš da je potrebno da nas četvorica koji smo ovdje poimenično napadnuti damo ostavke, ja sam spreman da to odmah učinim.

Tito je skočio:

— A ne. Hoće oni da razbiju naš CK! A koga bih vruga ja radio kad vi odete? Seli su sva petorica i posavetovali se. Jednodušno su resili da čitavu ovu stvar iznesu pred Plenum CK i da obaveste sva republička rukovodstva. Plenum je zakazan za 12 april u Beogradu. Odlučeno je da se na Plenumu prodiskutuje čitava situacija i da se uputi odgovor Moskvi.

Kad su se Kardelj i drugovi vraćali iz Zagreba u Beograd vozom, diskutovali su o daljem razvoju odnosa sa SSSR-om. Tom prilikom drug Kardelj je govorio:

— Iz ovoga vraćanja nema... Ja znam dobro Ruse... Poznajem njihovu logiku... Oni će nas čak proglasiti fašistima, da bi stvorili pred svetom moralno-političko opravdanje za borbu protiv nas... Kad bi mogli, oni bi nas i silom likvidirali. Verujem da se na to neće odlučiti samo iz spoljno-političkih razloga...

Desilo se da su se tih dana navršavale tri godine od potpisivanja Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između SSSR-a i Jugoslavije. Običaj je bio da se na svaku godišnjicu tog Ugovora izmene pozdravni telegrami između Staljina i Tita. Ni te godine ta prilika nije bila propuštena, samo je stil bio daleko hladniji. To je ujedno bila i po-slednja izmena telegrama između predsednika dveju vlada. Tito je 11 aprila poslao Staljinu sledeći telegram:

Oni su se trudili da nazru šta Staljin i aparat oko njega misli o Jugoslaviji, pa su u jugoslovenskoj stvarnosti svuda čeprkali ne bi li pronašli i najmanju mrvicu koja bi potvrdila Staljinova pograšna mišljenja.

Ja mislim da Staljin ovu grešku nije napravio samo u slučaju Jugoslavije. Još mnogo drugih pogrešnih procjena situacije imao je on poslije ovog rata.

..

Ovo su, po mom mišljenju, uzroci pogrešne Staljinove strategije u savlađivanju otpora Jugoslavije. Uvijek je tu procjena situacije bila pogrešna, pa su predlagana sredstva za rješenje situacije u njihovu korist uvijek zakašnjavala. A kad se on konačno odlučio 1949 da protiv Jugoslavije upotrebi i oružanu silu, situacija ga je već bila pretekla. Juaosio-vensko pitanje nije više bilo samo jugoslovensko, nego svjetsko...

478

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU
ZASTAVA JE SPAŠENA

479

„U ime naroda i vlade FNRJ i u svoje lično ime, čestitam Vama i vladi Sovjetskog Saveza treću godišnjicu potpisivanja Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

Želeći da taj istoriski čin posluži našim narodima kao ne-raskidiva veza i snažna garancija mirnog razvitka ka srećnoj budućnosti, ja koristim ovu priliku da u ime naroda Jugoslavije zaželim bratskim narodima Sovjetskog Saveza najveće uspehe u stvaranju blagostanja i daljeg napretka u svojoj velikoj socijalističkoj zemlji." Staljin je Titu odgovorio još istog dana još kraćim i uzdr-žljivijim telegramom:

„Srdačno Vam zahvaljujem na čestitki povodom treće godišnjice potpisivanja Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između Sovjetskog Saveza i Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Želim uspeh i procvat bratskim narodima Jugoslavije/'

U ponedjeljak, 12 aprila, pre podne počeli su da dolaze članovi CK KPJ na plenarni sastanak u biblioteci starog dvora na Dedinju.

Kakvu će odluku doneti CK KPJ? Da li će se većina njegovih članova složiti sa gledištem Tita, Kardelja, Dilasa, Rankovića, da neće popustiti pred autoritetom Sovjetskog Saveza, pred autoritetom Staljina, o kome ih je njihova Partija već toliko godina učila da je vođ međunarodnog proletarijata? Kako su se ti ljudi u tom trenutku osećali? Na njima je ležala istoriska odgovornost. Od njihove odluke zavisila je sudbina njihove zemlje, i ne samo to, nego i budućnost stvari socijalizma. S druge strane, njihova zemlja nikad nije bila u težem položaju. Sa Istoka ovaj strahoviti pritisak Staljina. U odnosima sa Zapadom možda nikad nije bilo gore stanje. Baš tih dana jugoslovenska vlada bila je dala nalog svom ambasadoru u Washingtonu Savi Kosanoviću da uloži službeni protest zbog izjave predsednika jednog senatskog odbora, Stvlesa Bridgesa, koji je u jednom govoru pozvao vladu SAD da se na svaki način mesa u unutrašnje poslove zemalja iza gvozdene zavese, ubrajajući tu i Jugoslaviju.

Osim toga, na granicama Jugoslavije prema zapadu ponovo su bili učestali pogranični incidenti. Za prva tri meseca 1948 godine američki avioni su 21 put povredili vazdušni prostor nad Jugoslavijom. Tih dana jugoslovenska vlada bila je donela

I

odluku da o svim ovim povredama obavesti Trygve Lie-a, sekretara Organizacije ujedinjenih nacija.

Eto, u takvoj atmosferi počela je istoriska sednica CK KPJ od 12 aprila 1948 godine. Bilo je tačno deset časova kada je Tito ušao u biblioteku i zauzeo svoje mesto. Vrata su se zatvorila. Tito je predložio da se na dnevni red postave četiri tačke: pismo CK SKP(b), privredna situacija, pitanje V kongresa i razno. Sednici su prisustvovali samo članovi CK. Nije bilo ni stenografa, nego je zapisnik vodio rukom Krsto Popivoda, kandidat za člana CK. Takođe je Dilas beležio pojedine govore.

S kakvim je osećanjima došao Tito na ovu sednicu? O tome mi je on jednom prilikom rekao:

— Bio sam svjestan sudbonosnog njenog značenja. Život me je naučio da je u tako kritičnim trenucima najopasnija stvar biti bez stava, oklijevati. Uvijek se u takvoj situaciji mora reagirati smjelo i odlučno.

Kad je sednica počela, Tito je prvo učinio mali uvod, objašnjavajući istorijat sukoba, a zatim je pročitao tekst pisma i koncept odgovora koji je on napisao.

Poslednji deo ovog odgovora glasio je u konceptu:

„U čemu je onda zapravo stvar? Nama izgleda da se mi ne slažemo u tome kakvi treba da budu zapravo odnosi između naše dvije zemlje. Da ti odnosi trebaju biti čim bolji i prijateljski, u to ne može biti sumnje, tu se podjednako slažemo. Ali na kojoj bazi se mogu učvrstiti takvi odnosi u tome postoji razlika u mišljenju.

Koji su to elementi za koje mi smatramo da su neophodni za čvrstinu naših odnosa i nerazrušivog prijateljstva? Prvo, apsolutno-poštivanje principa nacionalne i državne nezavisnosti kako su ih izložili u svojim djelima Lenjin i Staljin. Drugo, apsolutno međusobno povjerenje, bez kojega ne mogu postojati

trajni i čvrsti odnosi. Sovjetski ljudi, a u prvom redu rukovodioci, moraju vjerovati u to da nova Jugoslavija pod svojim sadašnjim rukovodstvom ide nepokolebljivo u socijalizam.

Treće, treba vjerovati u to da SSSR ima u sadašnjoj Jugoslaviji i pod sadašnjim rukovodstvom najvjernijeg saveznika, spremnog da dijeli svako dobro i zlo sa narodima SSSR-a.

Četvrto, iako znamo da SSSR ima ogromnih teškoća kod obnove svoje porušene zemlje, mi sa pravom očekujemo pomoć od SSSR-a u izgradnji naše zemlje i ostvarenju našeg petogodišnjeg plana, bez materijalne štete za Sovjetski Savez, jer smatramo da je to u interesu i SSSR-a da nova Jugoslavija bude čim jača, jer se nalazi prsa u prsa sa kapitalističkim svijetom, koji ugrožava njen mirni razvitak.

Peto, sovjetski ljudi, koji se nalaze u Jugoslaviji bilo kao službeni pretstavnici ili u kome drugom svojstvu, trebali bi voditi

480

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

računa o tome da se nalaze u bratskoj nezavisnoj zemlji i da se ne miješaju u unutarnji život zemlje.

Mogu li se današnji odnosi poboljšati? Mogu i moraju, jer drugog izlaza nema. Svaki drugi izlaz bio bi od ogromne štete za obje zemlje...

Kako mi gledamo na mogućnost daljeg revolucionarnog razvitka u svijetu pod sadašnjim međunarodnim prilikama i kako će socijalizam najlakše sebi krčiti put? Mi smatramo da male zemlje narodne demokratije, kao na primjer Jugoslavija i druge, koje idu novim putevima u socijalizam, moraju u svakom slučaju, kako zbog unutarnjih tako i zbog vanjskih razloga, ostati na datoj etapi potpuno samostalne, nezavisne, ali čvrsto povezane međusobno raznim ugovorima, a sve skupa sa Sovjetskim Savezom. Svako forsiranje ujedinjavanja i federacija prije no što za to sazru svi potrebni uslovi — ekonomski, kulturni, politički itd. — bilo bi štetno i sa nedoglednim posljedicama.

Iskustvo uspješnog revolucionarnog razvitka u svakoj zemlji narodne demokratije treba smatrati kao nastavak i dodatak iskustava velike Oktobarske revolucije, kao nešto novo u revolucionarnoj praksi, ali potpuno u duhu nauke marksizma-lenjinizma.

Uloga SSSR-a sastojala bi se u tome da on pruži svoju punu i svestranu podršku svojim autoritetom zemljama nove demokratije, uključivši osobito propagandno iskorištavanje uspjeha u zemljama novih demokratija u ostvarenju socijalizma. A najvažnije jeste da između zemalja nove demokratije (tj. tamo gdje komunisti drže vlast u rukama) i Sovjetskog Saveza postoji puno povjerenje, uzajamno razumijevanje i svestrana sa-radnja."

Svoje izlaganje Tito je završio recima:

„Drugovi, vodite računa da se ovdje ne radi ni o kakvim teoretskim diskusijama, ne radi se ovdje o greškama KPJ, o tobožnjem našem ideološkom zastranjivanju. Ne smijemo dopustiti da budemo gurnuti na diskusiju o tome... Drugovi, ovdje se radi, prije svega, o odnosu između države i države... Meni se čini da se oni služe ideološkim pitanjima da bi opravdali svoj pritisak na nas, na našu državu... O tome se, drugovi, radi...

Ovo pismo je rezultat strašnih kleveta. Pogrešnih obavještenja... Molim da diskusija bude hladnokrvna... Ovdje treba da se izjasni svaki član CK... Ako drugovi iz CK VKP(b) budu tražili zapisnik, mi ćemo im ga poslati..."

Kad je Tito završio svoju reč, koja je trajala otprilike jedan sat, počeli su da se izjašnjavaju pojedini članovi CK, onako kako su sedeli za stolom. Prvo je na red došao Edvard Kardelj, koji je izjavio da se slaže s odgovorom koji je predložio Tito. JZatim je dao analizu stvaranja nove Jugoslavije i uloge KPJ u

o*M,HLe

8a«

o* 18 h 20 Mapta" a^-«HK.

00MpaeaH0

no-

i. Bonpoc o rarapKHObE kosci® cwaafb oinaBmu,,

3a o*«8«uok ot Kajd«-«tf0 o6BBiefiiiž b otnomu mu

Ha

i.KpymiKObY sumsmae Hactjei <jyAI0 6a o*-Kaaa CoB6Tcxoro npaBHieabctB« ot roproBioc nejerosopoB b »««» ro^v, KaK bhuhu, He cootBeicTbyeT

;5e8cTBii?ej!bHoc*H, bocko»-xy T.Kp^tHKOB Ka?eropH<ieckH oTjfcinaeT to, m:a euj

2. lio Bonpooy 06

BoeHHi*x cob6?hhkob

.Chji H coo(Sii;aHMa csimhx cob6thhkob. Ka;-: s'.a :amH BoeHHue coBeTHHKH HanpaE."f b "rocjiaBim no o?. npoobfie eroc^ascKoro npaEK: uTi.a, npa iev.

.-. !rocjiaBiiia b ropas^o rsf. jhbo oS btom orociaBCKoe

: .:se?cEoe npaBHTeJibeTBO He

!b <.:)L>eTHKK08 "rOCiaBMH.

ose,,CTts,: »rociaBCKJse : <| - t:me pvKOBo

B08S0S 38HBETb 0 H60dX0- ECe. COEeTHMKOii H8 60#.

•,ilBnc0; ' | '• us« rsjBopaa*, 1*0

• ||*&||

FAKSIMIL PRVE STRANICE PISMA CK SKP (b) OD 27 MARTA

1948

- 8 -

. liaM HenoHHTHO, no<je«y am-aHacM« biihoh Beaatf«? ocTaBaTbca b cHCTeue MHHKiueia DroosaBa« b

nepBoro noMommika MHHucipa, SrocaaBomte Toaapi«« shsbt, «to BeneČHT

aBimeTCH aurnisliosiiu buimohom. Ohji snanT * to, uto np8A0TaBRTean

CoBetCKoro npaBBTeabCTBa tasse ctiHTac? BeaeOiTa uumohom. 'A sce se,

necuorpn ga sto, Benedat ooTaeTCH nepanu MHHKHflena Orooiasmi.

BosuomHO, uto Droonasogoe

flyMaei,HonoHbsoBaTb BeneČHTa hmshho xaK mniOKa Ahtihk. ttoK

nsBeCTHO, (5ypxya8HHe npaBHTenbCTBa cimaoT Bnosae

AOnyOTHMUU HM6Tb B CBOOM C00T8B8 IBIIHOHOB B88HKBX

BUnepKaSHOT«

tjcekMx ^epsas, MHnocTb kotophx ohh xotht ce6c obecnei«fb, 8 coraacHH,

TaKMM obpaaom, nocTaBHtb oedn non KOHTposb jieĐsaB. 'ia ciHtaeM Takyo

npaKiaity 8(5cob»tho HesonycTimoft

BapKOBCTOB. K8K 6H 50 HH 6akO, C0B6T0K08

jeT ;:ocraBHTb obo« nc^enac^'o""DrocnaBCKitu

noa KOHTpottb aHrnHKCKoro nnHOHa. noHHMO, ito (»c8oiw

ue6iiT B6e e-ae ocraerca b cocsaBe pyKOBOfICTBa

flena«H rocnaBUH, GoBeTOKoe npaBHTenbCTBO
dCKy o SrocaaBOKUM MKHHHflea sji-ocnaBK«. x,,H BU3«Bawwe
HeaoBoabCTBO CoBeTOtoro
VXyflH9HJIB B OIH0B8WP
BHHe, He canaaHH o Bonpoco«
TOM K6

;;!

no-

- 9HHV

:9 hii

FAKSIMIL POSLEDNJE STRANICE PISMA CK SKP (b, OD 27

MARTA FAKSIMIL ^ poTPISIMA MOLOTOVA I STALJINA

ZASTAVA JE SPAŠENA

.481

tome u minulom ratu, govorio o tome kako je KPJ razvijala u narodu Jugoslavije duboku veru u SSSR:

— Naša Partija je učinila sopstvenim rukama to što je postigla... Niko ne poriče da je to učinjeno i uz pomoć SSSR-a. Jugoslavija je bila zemlja koja je svojim sopstvenim snagama oslobodila skoro svu zemlju u prošlom ratu, dok je Čehoslovačku, Rumuniju, Bugarsku, Poljsku, Mađarsku oslobodila Crvena armija. Imamo pravo da tražimo od sovjetske vlade da gaji poverenje prema Partiji koja je iz voj evala takve rezultate. Pogledajmo na ono što smo postigli za ove tri godine posle rata... Agrarna reforma, nacionalizacija, Petogodišnji plan. Mi smo dokazali da je naša Partija sposobna da rukovodi izgradnjom socijalizma... Bićemo verni duhu marksizma-lenjinizma, a ne njegovom slovu... Prosto je smešno kad neko govori sada o trockizmu u Jugoslaviji, o restauraciji kapitalizma. Idemo brže u socijalizam nego ijedna zemlja istočne Evrope... Smatram da je odgovor koji je drug Tito pročitao pravilan... Mi ne bismo bili iskreni ljudi, već podlaci kad bismo priznali ono što nije tačno.

Posle Kardelja uzeli su reč Đuro Pucar, Blažo Jovanović, Milovan Dilas, Svetozar Vukmanović—Tempo, Stevo Krajačić, Boris Kidrič i drugi. Svi su se oni slagali sa odgovorom našeg CK. Došao je zatim red na Franca Leskoška—Luku, iza njega je uzela reč Spasenija—Cana Babović.

— Dok je Tito čitao pismo, osećala sam duboku nepravdu nanesenu našoj Partiji...

Iza nje govorio je Lazar Koliševski, pa je govorila Vida Tomšič, pa Miha Marinko:

— Rusko pismo ostavlja težak utisak. Osećam se kao čo-vek koga su udarili maljem po glavi. Uprkos svemu, treba izdržati ovu borbu, i ja sam uveren da ćemo biti u stanju da je izdržimo.

Posle se digao Vicko Krstulović:

— Ja nisam preživljavao težih trenutaka nego prije neki dan na CK-u kada sam čitao ovo pismo. Ja nisam teoretičar, već govorim instinktom radnika proletera. Iz njihovog pisma ne vidim one topline drugearske. To je jedno pismo koje ne ukazuje na nedostatke, već bije po glavi. U cjelini se slažem sa odgovorom koji je pročitao drug Tito.

Posle Krstulovića uzeo je reč Ivan Gošnjak. I on je usvojio Titov odgovor. Red je bio došao na Sretena Žujovića. Pre njega već se sedamnaest članova CK bilo izjasnilo protiv pisma CK SKP(b) i za naš odgovor, predlažući u njemu manje izmene, kao naprimer da se pozove jedna delegacija CK SKP(b) da dođe u

Jugoslaviju i da se lično uveri u neistinitost optužbi u pismu. Svih sedamnaest ljudi pre Žujovića govorili su sedeći. Među-

31

482

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

tim, Sreten Zujpvić podigao se sa stolice, odgurnuo je i otpočeo povišenim glasom:

— Drugovi, apelujem na vašu revolucionarnu savest... Ja sarr. protiv toga da se ovakvo pismo uputi CK SKP(b)... Vodite računa da se radi o krupnim stvarima... Ja sam protiv takvog stava i prema SSSR-u i prema SKP(b)...

U biblioteci Starog dvora nastao je tajac. Samo se Tito podigao sa stolice dok je Zujović govorio i odjednom krenuo da se seta po slobodnom prostoru biblioteke, govoreći tiho, kao

za sebe:

— To je izdaja i prema narodu, i prema državi, i prema Partiji...

Tito je nekoliko puta ponovio reč izdaja, ali ga Zujović nije čuo, već je nastavljao svoj govor:

— Pitanje se postavlja: šta dalje i kuda dalje? Gde će biti mesto Jugoslavije u borbi protiv imperijalizma? Ja sam duboko razmišljao o svemu... Ne sme se napraviti sudbonosna greška, iako se sme grešiti... Mi smo u ratu odgovorili svojim dužnostima. Današnja situacija nas je dovela da rukovodimo državom, time i u odnose sa SSSR-om. Ali, to nas ne sme dovesti u situaciju da dođe u sumnju naš odnos prema SSSR-u. Svaka i najmanja reč i primedba od strane SKP(b) treba za nas da bude opomena da ponovo sve pregledamo, pa da donesemo odluku o daljem radu... Moramo tražiti potpuni smisao svake Staljinove reci. Kako ćemo biti uvereni i uveriti narod da smo na pravom putu ako se s time ne slaže SKP(b) i Staljin? Mislím da u tome mi grešimo, a ne oni... Zujović je zatim počeo da govori o ideološkim skretanjima kod nas. Skočio je Dilas, sa suzama u očima od ljutine:

— Reci, Crni, da li ti smatraš da sam ja trockista? Zujović, uvijajući:

— To ne mislim, ali, znaš...

Skoro svi članovi CK skaču sa stolica, pružaju prst na Zujovića i viču:

— Izjasni se, izjasni se, ne vrdaj...

Začuo se i Titov glas:

— Odgovori, Crni, da li idemo u kapitalizam, da li se naša Partija razvodnila u Narodnom frontu, da li naša vlada drži špijune? U učenju Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina mi smo ravnopravni s Rusima.

Zujović zastajkuje. Postavljaju mu nova pitanja Kardelj, Vladimir Popović.

Govorio je još desetak minuta pa je seo. Iza njega došao je red na Vladimira Popovića:

— Ono što je Zujović pred nama ovdje iznio, nepošteno je i nekomunistički... Mi smo vodili pravilnu politiku prema

ZASTAVA JE SPAŠENA

483

SSSR-u... Sistem mješovitih društava ne valja. To je priznao i sam Staljin.

Do kraja sednice izjasnili su se i ostali članovi CK. Moša Pijade je otpočeo recima:

— Drugovi, mene je, pre svega, iznenadio nizak nivo Sta-ljinovog pisma.

Njegove reci izazvale su smeh, jedini smeh u toku ove sudbonosne sednice. Oko 2 sata sednica je prekinuta, pa je posle ručka odmah nastavljena. Razvila se živa diskusija. Ponovo se javio za reč Tito:

„Potresa čovjeka kad vidi i kad čuje kako Zujović govori... Kako mi pigmeji da se suprotstavimo SKP(b)? I mi smo dali žrtve za ovu zemlju. Ja se čudim kako može Zujović da tako nešto govori kad vidi ovu našu omladinu kako gradi pruge, kako gradi budućnost, kako hoće da se digne iz ove zaostalosti... Uvjeren sam da niko od onih koji su ginuli nije mislio da će poslije rata njegova zemlja postati bezimena...

Sve ono što smo postigli u ovome ratu pretstavlja doprinos socijalizmu u svijetu. I naša nacionalna ravnopravnost, i prvi put istinska sloboda ovog naroda. Što bi rekli talijanski narod, francuski narod ili drugi narodi kad bismo se mi odrekli svega toga, kad bismo se odrekli prava da idemo u socijalizam ovim putem kojim smo krenuli... Kako bi to na njih djelovalo? Nije put i nije stimul u socijalizmu prisajedinjenje SSSR-u, već bratska i ravnopravna saradnja i razvitak svake zemlje posebno u toj bratskoj saradnji. Mi se u tome razilazimo sa SKP(b). A sad ovde pred nama istupa Crni i kaže: nemate prava da se branite.

Primiti pismo SKP(b), to je zabluda. I oni moraju da saznaju da je to zabluda. Primiti pismo, znači biti podlac, priznati ono što nije. Mislím da imamo pravo da govorimo na ravnoj nozi sa Sovjetskim Savezom... Kod njih postoji duboko nerazumijevanje onog što se desilo kod nas... Ti si, Crni, sebi uzeo pravo da više voliš SSSR od mene... Naša Partija je čista kao sunce. Ti, Crni, hoćeš da razbiješ njeno jedinstvo, hoćeš da razbiješ njeno rukovodstvo koje već jedanaest godina radi zajedno. To je rukovodstvo vezano krvlju sa narodom. Mi smo taj narod pozivali da daje najveće žrtve. Taj narod ne bi nas htio da trpi ni jedan dan kad bismo se pokazali nedostojni tih žrtava..."

Ovde je Tito zastao, podigao se sa stolice i rekao:

— Drugovi, naša revolucija ne jede svoju djecu. Djeca ove revolucije su poštena. Kad je Tito izgovorio ove reci, mnogim članovima CK bile su suze u očima. Ustao je ponovo Moša Pijade:

— Crni treba da odgovori na pitanja koja je Tito postavio.

31*

484

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Zujović je ćutao. Reč je zatražio Aleksandar Ranković:

— Ovde pred Plenumom tražim odgovor Zujovića na ova pitanja: Da li smatra da naša Partija nije marksističko-lenjini-stička? Da li je KPJ nelegalna i da li se utopila u Front izgubivši tako rukovodeću ulogu?

Tako redom, jedno za drugim, Aleksandar Ranković postavljao je pitanje za pitanjem, a zatim je nastavio:

— Ono što je on rekao pokazuje duboko nevero van je u snage naše zemlje i naših naroda, a naročito pokazuje nevero-vanje u Partiju... Oni tvrde da kod nas državna bezbednost kon-troliše Partiju. Tačno je obrnuto. Oni tvrde da su sovjetski vojni i civilni savetnici bili okruženi nedruželjubljem, a niko nije kontrolisao sovjetske ljude u Jugoslaviji. Međutim, oni su aktivno radili na stvaranju svoje agenture, a mi smo se pasivno borili od slučaja do slučaja. Njihova agentura tražila je oslonac kod nas među belogardejcima koji su pobjegli pred Oktobarskom revolucijom, među reakcionarima i bivšim političarima, među antipartiskim elementima.

Okrećući se Zujoviću, Ranković ga je potsetio da je on još 1937 godine bio isključen iz CK kao čovek Gorkića i da mu je Tito i posle toga dao prilike da ispravi svoju grešku:

— Seti se, Crni, ako je iko nastojao da ti pomogne i da te spase za Partiju, to je bio drug Tito, koji je na Petoj zemaljskoj konferenciji, 1940 godine predložio da budeš izabran u CK, uprkos svemu što je bilo s tobom u inostranstvu, uprkos svim tvojim vezama sa Gorkićem.

U daljoj diskusiji postavilo se pitanje da li je Zujović javljao sovjetskom ambasadoru u Beogradu Lavrentijevu šta CK diskutuje, da li mu je on podneo izveštaj o sednici CK od 1 marta, kada su se Kardelj, Đilas i Bakarić vratili iz Moskve sa sastanka sa Staljinom.

Nekoliko dana posle sednice CK od 1 marta, drug Đilas je oko podne prolazio automobilom pored sovjetske ambasade i primetio da Zujovićev automobil stoji pred sovjetskom ambasadam. To je Đilas ispričao Titu, koji je odjednom zapitao Zujovića:

— Šta si ti radio kod Lavrentijeva? Zujović:

— Išao sam da se dogovorim s njim oko nabavke automobila za njega.

Đilas:

— Jadno je to da jedan naš savezni ministar ide na noge sovjetskom ambasadoru da mu nabavlja automobil!

Zujović je bio zbunjen. Pokušao je da odgovori na ovo i na ranija pitanja:

ZASTAVA JE SPAŠENA

485

— Nikakve izjave o sednici CK nisam davao Lavrentijevu... Ali, drugovi, pitam ja vas, da li se Jugoslavija može sama braniti?

Javlja se za reč Kardelj, odgovara na Zujovićevu sumnju, pa ponovo Zujović:

— Druže Stari, da li bih mogao da idem na sednicu finan-siskog odbora u Skupštini. Moram da govorim tamo.

Posle toga Tito je predložio da se sednica prekine, i da se nastavi sutradan ujutro. Predložio je, dalje, da se odredaktira pismo čiji je koncept pročitao, pa je na kraju rekao:

— Naš Plenum treba da zauzme stav po slučaju Zujovića. Dalja saradnja s njim ne bi bila moguća. Lično nisam ubijeđen da Zujović nije podnio izvještaj Lavrentijevu. To je izdaja... Niko nema pravo da manje voli svoju zemlju nego SSSR.

Sutradan, 13 aprila, nastavljena je sednica. Prvo je odlučeno da se obrazuje jedna komisija od tri člana da ispita slučaj Sre-tena Zujovića i Andrije Hebranga. Zatim je odredaktirano pismo koje će biti upućeno SKP(b). Tom prilikom su neki stavovi ublaženi, a čitav jedan deo na kraju u kome se govorilo o tome kakvi treba da budu odnosi između SSSR-a i Jugoslavije izostavljen je. (U ovoj glavi on je objavljen.) Umesto tog dela došao je poziv CK SKP(b)-u da pošalje jednu svoju delegaciju u Jugoslaviju, da se na licu mesta informiše o netačnosti optužbi. U odgovoru se najpre konstatuje da je CK KPJ strahovito iznenađen tonom i sadržinom pisma, zatim da je vlada SSSR-a dobila netačne i tendenciozne informacije od svojih organa u Jugoslaviji, a takođe i od Sretena Zujovića. Takav njegov rad okvalifikovan je kao antipartiski i antidržavni, jer kvvari odnose između dveju zemalja. Zatim se u pismu doslovce kaže:

„Ma kako neko od nas volio zemlju socijalizma SSSR, on ne smije ni u kom slučaju manje voljeti svoju zemlju, koja takođe izgrađuje socijalizam, u

konkretnom slučaju Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, za koju je palo stotine hiljada njenih najnaprednijih ljudi."

Dalje se u pismu CK KPJ osvrće na optužbe Staljina i Molotova u vezi sa radom Komunističke partije Jugoslavije. Evo jednog mesta o tome:

„Kod mnogih sovjetskih ljudi postoji jedno pogrešno shvatanje da je do simpatija širokih narodnih masa u Jugoslaviji prema SSSR-u došlo samo od sebe, na osnovu nekih tradicija, koje vođe svoi trag još iz vremena carske Rusije. To nije tako. Ljubav prema SSSR-u nije došla sama od sebe, nju su uporno prenosili u mase

486

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Partije i naroda uopšte današnji rukovodioci nove Jugoslavije, uključivši u prvom redu i ove koji se u pismu tako teško optužuju. Današnji rukovodioci Jugoslavije su oni koji su odavno prije rata, ne štedeći ni truda ni žrtava, uporno otkrivali pred masama istinu o Sovjetskom Savezu, usađujući masama Jugoslavije ljubav prema zemlji socijalizma."

U zaključku pisma se kaže:

„Ako bi nas pitali ima li nešto čime mi nismo zadovoljni s Vaše strane, onda moramo otvoreno kazati da ima više razloga zbog kojih smo nezadovoljni. Koji su to razlozi? Sve te razloge je nemoguće navesti u ovom pismu, ali ćemo ih ipak navesti nekoliko. Prvo, smatramo nepravilnim da organi sovjetske obavještajne službe vrbuju kod nas, u zemlji koja ide u socijalizam, naše građane za svoju obavještajnu službu, što mi ne možemo drukčije shvatiti nego kao stvar uperenu protiv interesa naše zemlje. Ovo se radi uprkos tome što su naši rukovodeći ljudi i organi državne bezbjednosti protestirali protiv toga i stavili do znanja da mi to ne možemo dozvoliti. Vrbuju se naši oficiri, vrbuju se razni rukovodioci, vrbuju se oni koji su neprijateljski raspoloženi prema novoj Jugoslaviji.

Mi imamo dokaza da neki organi sovjetske obavještajne službe, vrbujući naše članove partije, stavljaju u sumnju naše rukovodioce, ruše njihov ugled, prikazuju ih kao nesposobne i sumnjive. Na primjer, pukovnik Stepanov se nije žacao da još 1945 g-, vrbujući jednog našeg dobrog druga koji je radio u centralnom odjeljenju za šifrovanje i dešifrovanje u našem aparatu državne bezbjednosti, ocrni i osumnjiči sve naše rukovodeće ljude, — dopustivši „da za sada maršal Tito radi kako treba". Takvi slučajevi se produžavaju i do današnjeg dana. To ujedno znači da se ovakva vrbovanja ne vrše s ciljem borbe protiv neke kapitalističke zemlje, i mi moramo neizbježno doći do zaključka da to vrbovanje ruši naše unutarnje jedinstvo, ubija povjerenje u rukovodstvo, demoralizuje ljude, vodi kompromitiranju rukovodećih ljudi i postaje izvor sabiranja svakodnevnih lažnih informacija. Takav rad organa sovjetske obavještajne službe ne može se nazivati lojalnim i prijateljskim prema našoj zemlji, koja ide u socijalizam i najvjernija je saveznica SSSR-a.

Nama je nemoguće da se složimo s tim da sovjetska obavještajna služba stvara svoju mrežu u Jugoslaviji. Mi imamo državnu bezbjednost i svoju obavještajnu službu za borbu protiv raznih inostranih kapitalističkih elemenata i klasnog neprijatelja unutar zemlje, i ako sovjetski obavještajni organi trebaju neke informacije ili pomoć u tom pravcu, onda je mogu dobiti kad god treba, što je s naše strane i do sada činjeno."

ZASTAVA JE SPAŠENA

487

Pismo, potpisano u ime CK KPJ od Tita i Kardelja, poslato je još istog dana, 13 aprila, preko sovjetske ambasade u Moskvu.

Staljin je video da je prvu rundu izgubio. CK KPJ pokazao se jedinstven. Jedini se Žujović izjasnio za Staljinovu liniju, ali on je ostao usamljen.

Istovremeno, Staljin je stavio u pokret aparat Kominforma. Pismo SKP(b) od 27 marta nije bilo upućeno samo CK KPJ, nego je u isto vreme poslato svim članicama Kominforma, i ne samo da je poslato svim članicama Kominforma, nego je Staljin tražio od njih da se one izjasne po pitanju sukoba Jugoslavija—SSSR samo na osnovu sovjetskog materijala, prvoga pisma koje su Staljin i Molotov uputili našem CK-u 27 marta, a bez odgovora našeg CK-a. Tako je Staljin shvatao demokratičnost u Kominformu. On se nije zadržao samo na ovome, nego je tražio da se odgovori svih partija upućuju prvo njemu, a ne direktno CK KPJ.

1 Atmosfera u kojoj su se nalazili pojedini istinski revolucionari u toj fazi kada su Rusi razvijali punu akciju iznuđivanja antijugosloven-skih izjava, najlepše se ogleda u razgovoru Koči Dzodzea s Josipom Đerđom, početkom aprila 1948 godine:

„Posjetio sam po običaju Koči Dzodzea — priča Đerđa — u njegovom stanu i poveo razgovor o izvjesnim znacima i pojavama u odnosima naše dvije zemlje koji su mi izgledali zabrinjavajući. Koči se potpuno složio s mojim izlaganjem i zaključcima, ali nismo mogli doći do nikakve formule koja bi pokazala neki izlaz. Pri kraju razgovora Koči mi je, očevidno potišten, gledajući me netremice rekao riječi koje tada nisam ni približno mogao da ocijenim:

— Znaš li ti, Đerđa, kako se ja u ovaj čas osjećam? Osjećam se tako kao da me je neko nožem kroz stomak presjekao nadvoie. Znaš li šta to znači?

Ja sam bio prilično začuđen njegovim riječima. Vidio sam oko sebe niz znakova ruskog intrigiranja protiv Jugoslavije u Albaniji, a znao sam da Rusi produbljuju izvjesne suprotnosti između Koči Dzodzea i Envera Hođže, stojeći na strani Envera Hođže i svakog drugog protivnika Koči Dzodzea, a ipak nisam mogao da zamislim tada da je stvorena takva situacija za Koči Dzodzea, situacija u kojoj bi se on mogao tako osjećati. Koči Dzodze je bio najistaknutiji albanski revolucionar, čovjek sposoban da se uvijek izdigne iznad ličnih trzavica, intriga itd., čovjek koga bi teško bilo demoralisati ili oboriti zakulisnim manevrima ili takozvanim porazima. Moralo je biti nešto drugo — o čemu ja, tada, naravno, niti sam znao, niti sam mogao znati — što ga je dovelo u takvo stanje.

Usljed svega toga odgovorio sam mu da mi nije jasno šta hoće da kaže tim riječima, dodajući da je on u svom revolucionarnom životu svakako prošao kroz tolike teškoće, dobio toliko udaraca itd., te ne mogu zamisliti da bi se on iz nekih razumljivih razloga mogao tako osjećati.

On mi na to nije ništa odgovorio, nego je, fiksirajući me i dalje istim pogledom, samo promrmljao:

— Tako je, Đerđa, tako je...

Tek 25 maja 1948 godine, prilikom posjete u Beogradu, bio sam upoznat s prepiskom sa Rusima i tek mi je tada postalo više nego jasno da

483

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Tako se kod Tita pojavio 16 aprila Judin, predstavnik Rusa u Kominformu, i predao mu jedno pismo CK SKP(b) s potpisom Ždanova, kome je bio priložen odgovor Matiasa Rakosija, sekretara CK KP Mađarske, koji je on uputio na Staljinov zahtev CK-u SKP(b) o sukobu sa KPJ. Prirodno, Matias Rakosi, koji je u

Mađarsku stigao pod zaštitom bajoneta Crvene armije 1944 godine, svom žestinom je napadao CK KPJ i davao u svemu pravo Staljinu.

Čim je ovo pismo primljeno, sastao se Politbiro CK KPJ, pa je Tito predložio da se upute odgovori Matiasu Rakosi ju i CK-u SKP(b), odnosno Zdanovu, koji je Rakosijevo pismo uputio Jugoslovenima.

Jugoslovenski odgovor Mađarima sastavljen je u oštrm tonu, naročito zbog dvoličnosti Matiasa Rakosija. On je gotovo pri svakom susretu žalio našim drugovima, kako Crvena armija pljačka Mađarsku, kako Rusi dovode Mađare u podređeni položaj, a sada uzima sebi pravo da deli lekcije Jugoslovenima.

Odgovor CK KPJ Rakosi ju glasio je:

„Primili smo preko sekretara CK VKP(b) druga Ždanova Vašu rezoluciju koju ste doneli na osnovu pisma druga Staljina i Mo-lotova.

Šaljemo Vam radi upoznavanja pismo Plenuma CK KPJ, kao odgovor na pismo druga Staljina i Molotova.

Naše je mišljenje da Vi nemate ni moralno ni političko pravo tako neodgovorno napadati naše rukovodioce, našu partiju i našu

su svi znaci pogoršavanja u albansko-jugoslovenskim odnosima i naročito lična kriza koju je proživljavao Koči Džodže, a s njim zajedno i mnogi drugi od najboljih albanskih revolucionara, bili izazvani ruskom akcijom razdvajanja Albanije i Jugoslavije i slamanja albanskih rukovodilaca, kako bi u planiranom trenutku istupili „jedinствeno“ protiv Jugoslavije.

Ovakav razvoj mogao se nesmetano odvijati u velikoj mjeri zato što je rukovodstvo naše Partije i Vlade smatralo da ima razloga da u toj fazi spora svoje pretstavnike vani ne upoznaje s prepiskom, zbog čega su se svi jugoslovenski pretstavni ci u toku cijele ove faze držali neizmijenjeno, dok su ruski pretstavnici punom parom iskorišćavali prednosti koje su proizilazile iz njihovog shvatan'a da prema Jugoslaviji ili samoj stvari u sporu ne t, eba da imaju nikakvih obzira ni obaveza.

Na završetku takvog razvoja Koči Džodže je podmaklo ubijen od klike Envera Hodže i Šehua, pod nesumnjivim direktnim diktatom ruskog poslanika Čuvahina. Koči Džodže su u njegovom revolucionarnom razvoju u velikoj mjeri vaspitavali jugoslovenska partija i jugoslovenski komunisti, i to u duhu poštovanja i vjernosti Staljinu i SSSR-u. Našavši se u jedno' nejasnoj situaciji, prisiljen da bira između SSSR-a i Jugoslavije, u okolnostima kako su gore opisane, on je smatrao da ne bi mogao odreći poslušnost SSSR-u ma koliko to bilo njemu nejasno ili suprotno njegovim osjećanjima i uvjerenju. Koči Džodže je dobio izdajnički metak u leđa sa te iste strane, čime je tragično ah' časno zauzeo prvo irresto na listi mučki ubijenih revolucionara u najnovijoj fazi borbe za socijalizam."

ZASTAVA JE SPAŠENA

489

zemlju pred VKP(b). Iz razgovora jednog našeg odgovornog druga sa jednim članom CK VKP(b) vidi se da ste Vi ne samo u rezoiuc.ji već i prilikom Vašeg boravka u Moskvi uzeli sebi pravo da klevećete našu partiju, našu zemlju, i naše tekovine pred članovima CK VKP(b) i pred samim drugom Staljinom.

Vaše klevetničke izjave su duboka uvreda za svakog našeg građanina, a ne samo za članove partije, koji danas daju sve od sebe za ostvarenje socijalizma u našoj zemlji i koji su u velikom oslobodilačkom ratu dali ogromne žrtve za pobjedu nad fašističkim zavojevačima. Nije moguće shvatiti kako se može imati takav stav, kao

što je Vaš, prema našoj partiji koja je, posle svega što je mađarska fašistička okupacija učinila našoj zemlji, uložila sav svoj autoritet kod našeg naroda da on zaboravi sve što je pretrpeo i pruži ruku pomirnicu mađarskom narodu. Nije moguće shvatiti Vaš postupak posle svega što je naša partija učinila da pomogne napore naprednih snaga Mađarske za učvršćenje demokratije u svojoj zemlji. Zamislite se nad tim svojim nedrugarskim poslom."

Centralnom komitetu SKP(b) odgovoreno je sledeće:

„16 aprila o. g. predao je drug Judin generalnom sekretaru CK KPJ drugu Titu pismo druga Ždanova sa priloženom rezolucijom CK KP Mađarske od 8 aprila o. g. Iz ovih dokumenata izlazi da je CK VKP(b) poslao kopiju svoga pisma CK KPJ od 27 marta takođe i rukovodstvima drugih partija.

Mi smo iznenađeni takvim postupkom CK VKP(b) iz sledećih razloga:

Prvo, CK VKP(b) je učinio to bez saglasnosti CK KPJ, ne čekajući odgovor CK KPJ i ne proverivši uopšte kod CK KPJ navode koje iznosi u svojem pismu od 27 marta ove godine.

Drugo, bratske kompartije su time obaveštene jednostrano, ne znajući uopšte za mišljenje CK KPJ, pa je zato CK KPJ stavljen pod široku kritiku na takav način da se uopšte ne može braniti od nepravilnih navoda te kritike.

Iz svih tih razloga Politbiro CK KPJ ne može da se složi sa takvim postupkom CK VKP(b) i smatra da takav postupak ne može doprineti raščišćavanju i objašnjenju uzroka koji su doveli do raz-mimoilaženja između CK VKP(b) i CK KPJ."

Pošto su Rusi napravili ovakav nedemokratski postupak, koji je jasno pokazivao da oni smatraju Kominform jednostavno kao svoje oruđe, a ne kao konsultativno telo između devet komunističkih partija, u čijem radu pojedine komunističke partije učestvuju na ravnopravnoj osnovi i samo po svojoj volji, CK KPJ je odlučio da svim članicama Kominforma dostavi svoj odgovor na prvo pismo od 27 marta, kako bi bile obaveštene o

490

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

samome toku spora, kako bi čule obe strane pre nego što donesu svoju odluku.

Međutim, sovjetski predstavnici u Beogradu počeli su tih dana da donose odgovore pojedinih partija iz Kominforma, koji se ni u čemu nisu razlikovali ni po sadržini ni po tonu od pisma Matiasa Rakosija. Tako je stiglo pismo Rudolfa Slanskog, u ime CK čehoslovačke partije, zatim pismo CK rumunske partije. Nisu bili još odgovorili Gomulka, u ime Poljske radničke partije, niti Dimitrov, u ime bugarske partije. Takođe su u to vreme čitali Francuzi i Italijani.

Do 19 aprila CK KPJ nije bio dobio odgovor Bugara. Toga dana delegacija bugarske vlade prolazila je kroz Beograd na putu za Prag, gde je trebalo da se potpiše ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj saradnji između Bugarske i Čehoslovačke. U de- j legaciji nalazio se i Dimitrov. CK KPJ bio je odredio da Dimi-trova dočeka na stanici Milovan Đilas.

O tome susretu sa Dimitrovom Milovan Đilas kaže: „Dimitrova sam zatekao u salonskim kolima, u vozu, na željezničkoj stanici u Topčideru kraj Beograda. Pozdravili smo se. U tom trenutku u tom vagonu bili smo samo on, ja i još jedno bugarsko lice, čije ime iz razumljivih razloga još ne mogu da kažem. Dimitrov mi je rekao da zna za pismo CK SKP(b), da u njemu ima i tačnih stvari. Zatim me je uhvatio za ruku i

rekao:

— Držite se čvrsto!

Ja sam odgovorio da kod nas Jugosloveni imaju čvrstine u izobilju i postavio mu pitanje šta će oni da čine. On mi je rekao da je glavno da smo čvrsti, a ostalo će doći samo po sebi.

Ovaj razgovor sa Dimitrovom trajao je svega nekoliko minuta. Bio je vrlo srdačan, ali se njegov ton vidno izmijenio kad su ušli u salon Cervenkov i drugi."

Bilo je dogovoreno da se Dimitrov ponovo susretne s ju-goslovenskim rukovodiocima i da se zadrži dva do tri dana u Beogradu prilikom svog povratka iz Praga. Međutim, do tog sastanka nije došlo. U međuvremenu stiglo je pismo CK bugarske partije, u kome se Bugari potpuno solidarišu sa SKP(b). Pismo je bilo potpisano od Vika Červenkov i u tome pismu bio je čitav niz najgrubljih uvreda na račun Jugoslavije i njene borbe u Drugom svetskom ratu, kao naprimer: „Izgleda da je deo rukovodećih jugoslovenskih drugova stao na put negiranja vodeće uloge Sovjetskog Saveza u borbi protiv imperijalizma, na put negiranja nekih od osnovnih principa marksizma-lenjinizma. Izjava o tome da bi Jugoslavija sama sebe oslobodila od nemačkog ropstva duboko je neistinita i štetna. Bez Sovjetskog Saveza i sovjetske armije ne bi mogla da pobedi narodna demokratija ni u jednoj zemlji..." Cervenkov dalje u svom pi-

ZASTAVA JE SPAŠENA

491

smu objavljuje da će preduzeti sve mere protiv eventualnog izbijanja sličnih pojava u Bugarskoj, pa veli: „S obzirom na bliske veze između Jugoslavije i Bugarske, Politbiro CK Bugarske radničke partije (komunista) upozorava svoje članove na mogućni štetni uticaj antimarksističkih stavova jednog dela rukovodećih jugoslovenskih drugova na politiku BRP(k)..." Pošto je ovo pismo bilo primljeno na sednici CK Bugarske partije pre nego što je Dimitrov pošao u Prag, to je CK KPJ zaključio da je bespredmetno da se Dimitrov prilikom svog povratka iz Praga zadržava u Beogradu. U tom smislu mu je upućena depeša u Prag. Bio je to definitivni raskid i po pitanju svih razgovora o federaciji s Bugarskom.

Ti dani bili su puni uzbuđenja. U Partiji se razvila široka diskusija oko pisama SKP(b). Ogromna većina članova izjašnjavala se za stav CK KPJ.

Bio je došao i Prvi maj. Sreten Zujović dobio je nalog od Rusa da taj dan iskoristi za demonstraciju svoje vrste. On nije Prvog maja bio na počasnoj tribini, nego je ušao u povorku, u masu manifestanata, pa je tako prošao pored tribine.

Početak maja došao je drugi odgovor CK SKP(b), još žešći nego prvi. Tu su iznesene takve stvari kao naprimer: „da se poslanik SAD u Beogradu ponaša kao domaćin u Jugoslaviji", „da se prijatelji i rođaci dželata jugoslovenskih naroda lako i udobno smeštaju u državnom i partiskom aparatu Jugoslavije". Dalje se otvoreno traži pravo da sovjetski ambasador u Jugoslaviji može da dobija informacije od koga hoće, jer je on takođe komunista pa „ima ne samo pravo nego i dužnost da s vremena na vreme razgovara s komunistima Jugoslavije o svim pitanjima koja ih samo mogu interesovati".

Ali, najstrašnije stvari, koje su najteže pogodile narode Jugoslavije, bili su napadi na Narodnooslobodilačku borbu i žrtve koje su Jugosloveni dali u Drugom svetskom ratu. U tome pismu se, naprimer, tvrdi da je u maju 1944 godine, posle nemačkog napada na Vrhovni štab u Drvaru, „narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji preživljavao tešku krizu, pa je Sovjetska armija pritekla u pomoć jugoslovenskom narodu, razbila nemačke okupatore, oslobodila Beograd i tako stvorila uslove neophodne za dolazak komunističke partije na vlast. Nažalost,

Sovjetska armija nije ukazala i nije mogla ukazati takvu pomoć francuskoj i italijanskoj kompartiji. Kada bi drugovi Tito i Kardelj uzeli u obzir ovu okolnost, kao neosporiv fakt, oni bi manje galamili o svojim zaslugama i držali bi se pristojnije i skromnije".

, Ovo mesto, naprimer, duboko je ogorčilo sve Jugoslovene. Kako mogu Staljin i Molotov da iznose ovakve neistine, da tvrde da je posle napada na Drvar Narodnooslobodilački pokret u Ju-
492

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

goslaviji bio u dubokoj krizi? Baš naprotiv, Narodnooslobodilacki pokret bio je tada u svom najvećem naponu. Nemačka ofanziva bila je vrlo brzo slomljena i postignuti krupni uspesi. A sem toga, ona nije ni pogodila čitavu armiju. To je bio samo prepad na Štab. Koliko neistine iznosi sam Staljin videlo se i po tome što je moskovska „Pravda" u svom broju od 4 juna 1944 godine, dakle baš u vreme kada je po Staljinu Narodnooslobodilacki pokret bio u najdubljoj krizi, pisala sledeće:

„U Italiji su se uspešno razbuktale vojne operacije savezničke vojske, za šta ima naročite zasluge herojska borba Narodnooslobodi-lačke vojske Jugoslavije protiv hitlerovskih zavojevača i njihovih podlih saradnika Nedića, Pavelića i Mihailovića. Svakog dana sve blize se privodi kraju rat koji se vodi na svim delovima fronta u Jugoslaviji. Nemačko-fašistička komanda mobilisala je sve svoje snage da slomi upornu borbu jugoslovenskog naroda. Maršal Tito govori o tome u svom specijalnom naređenju u kome se kaže: Svuda u Jugoslaviji Nemci upotrebljavaju sve sile da bi, uz pomoć svojih saradnika Nedića, Pavelića i Mihailovića, uništili Narodnooslobodi-lačku vojsku. Više nego ikada oni nastoje da uguše svaki otpor u vreme kada im Crvena armija i savezničke vojske na italijanskom frontu nanose poslednje udarce. Neka sve jedinice Narodnooslobodi-lačke vojske i svi jugoslovenski partizanski odredi, u svim delovima zemlje gde postoje nemački garnizoni, stupaju u žestoku borbu sa neprijateljem napadajući njegove baze, komunikacije i objekte koji ima, u prvostepeni značaj za neprijatelja.

Nemci idu u nove avanture da bi postigli uspeh. Poznato je

O neuspehu Nemaca u njihovom pokušaju da zarobe štab maršala Tita. Napad Nemaca slomljen je otporom herojske vojske maršala Tita. U Italiji Kesselringu je nužno potrebna pomoć u novim rezervama vojske. Ali ih ne može niotkuda uzeti, tim pre što Istok neodložno zahteva nova popunjavanja fronta, a uzeti sa Zapada nemačke jedinice — riskantno je. Jasno je da su Nemci, očekujući nastupanje generala Alexandera, hteli da oslobode neke svoje divizije u Jugoslaviji. Maršal Tito i njegova vojska srušili su i razbili te planove. Front u Jugoslaviji apsorbuje značajne snage Nemaca

1 lišava ih mogućnosti da Kesselringa pomognu pri svojim sadašnjim žestokim porazima. To je ono u čemu se vidi naročiti značaj upornog nastojanja nemačkofašističkih zavojevača da postignu bilo kakav uspeh u Jugoslaviji. Herojski sinovi jugoslovenskog naroda sveto ispunjavaju svoj dug zaoštravajući borbu protiv fašističkih zavojevača. O tome lepo govori nekoliko naređenja maršala Tita.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske proslavile su se svojom muževnošću i hrabrošću, ali njima nedostaje oružje. Neophodno je pomoći u oružju maršala Tita i dati mu mogućnost ne samo da

ZASTAVA JE SPAŠENA

savlada napore Nemaca, nego i da uništi neprijatelja, u ime oslobođenja jugoslovenskog naroda, u ime opšte stvari saveznika."

Dalje, Staljin i Molotov su u ovom pismu pokušali da oma-lovaže uspehe KPJ u toku rata:

„Drugovi Tito i Kardelj govore u svom pismu o zaslugama i upesima jugoslovenske kompartije, o tome da je CK SKP(b) ranije priznavao te zasluge i uspehe, a sada ih kobajagi prećutkuje. To je, naravno, netačno. Niko ne može poricati zasluge i uspehe jugoslovenske kompartije. To je neosporno. Ali treba reći da zasluge i uspesi, recimo, komunističkih partija Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske, Albanije ništa nisu manje nego zasluge i uspesi jugoslovenske kompartije. Pa ipak, rukovodioci tih kom-partija se drže skromno i ne galame o svojim uspesima, za razliku od jugoslovenskih rukovodilaca koji su svima probili uši svojom preteranom hvalisavošću."

I ovde Staljin i Molotov žele da izokrenu istoriju. Evo, šta je, naprimer, pisao organ sovjetskog ministarstva spoljnih poslova „Rat i radnička klasa", za vreme rata, 1 januara 1944 godine:

„Istina, prema stepenu razmaha i aktivnosti narodnooslobodi-lačkog ustanka Čehoslovačka zaostaje iza drugih zemalja okupirane Evrope, a naročito iza Jugoslavije, u kojoj postoji masovna partizanska armija. Preduslovi za postojanje partizanske borbe postoje i u Čehoslovačkoj. Neučestvovanje Čehoslovačke u ovom pogledu objašnjava se nizom razloga, kao na primer štetnim uticajem kapitulanta svih boja i „Hahinog sistema", otsustvom jedinstvenog rukovodećeg centra u ustanku patriotskih snaga u zemlji itd. Treba reći da je širenju mišljenja koja jačaju pasivnost i koja odriču ogromnu ulogu sopstvenih snaga naroda u pripremama svog oslobođenja doprinela politika nekih uticajnih grupa čehoslovačke emigracije, koja se negativno odnosila prema pitanju širokog razmaha partizanske borbe."

Evo šta je, prema „Pravdi" od 7 aprila 1944, sam Viko Červenkov, sekretar Bugarske radničke partije, govorio tada, u jeku rata, o bugarskoj vojsci, koja se borila na strani Hitlera:

„S velikom pažnjom saslušali su prisutni govor bugarskog javnog radnika Vika Červenkova. On s revoltom govori o užasnom zločinu bugarskih agenata Hitlera. Zajedno s Nemcima, zajedno s bandama Nedića i Mihailovića, oni divljaju, pljačkaju i ruše ju-

goslovenske gradove i sela. Bugarske vojne jedinice zamenjuju ne-mačke divizije, koje Hitler odmah šalje na sovjetsko-nemački front. U ime bugarskih patriota govornik se obraća bugarskom narodu, vojnicima, uvučenim u bratoubilački rat protiv Slovena, pozivajući ih da operu sramotu koju su navukli na sebe boreći se protiv braće Jugoslovena:

— Smesta prestanite sa sramnim vojnim operacijama protiv bratske Narodnooslobodilačke vojske! Pođite zajedno s njom u borbu protiv zajedničkog neprijatelja svih balkanskih naroda — nemačkih razbojnika. Pođite za slavnim primerom bugarskog bataljona „Hri-sto Botev", koji je ovenčao slavom svoje zastave boreći se zajedno s jedinicama jugoslovenske Narodnooslobodilačke vojske protiv hitlerovskih osvajača."

Time što je Jugoslovene dirnuo u živac, u ono na što su oni s pravom najponosniji, na njihovo shvatanje o vršenju dužnosti prema otadžbini kad je ona

u opasnosti, koje su oni tako ubedljivo pokazali u toku Drugog svetskog rata, Staljin je ovim svojim pismom od 4 maja duboko ogorčio čak i one ljude u Jugoslaviji kojima tada uzroci sukoba nisu bili jasni i koji su se tada pitali da li je Tito u pravu.

Jer Staljin je dotle, počevši od prve godine rata, uvek priznavao narodu Jugoslavije njegove zasluge u borbi protiv Hitlera i Mussolinija, i u tome ih isticao kao primer drugim narodima. Nije li on još februara 1942 godine, kada je skoro polovina evropskog dela SSSR-a bila pod Hitlerovom čizmom, u svom govoru povodom godišnjice Crvene armije odao javno priznanje Jugoslovenima, stavljajući ih rame uz rame sa ruskim narodom, kada je rekao: „Jugoslaviju i sovjetske oblasti okupirane od Hitlera zahvatio je široki pokret partizanskog rata!" Ovako je Staljin govorio 1942 godine, usred strašnog rata, kada je bilo stani — pani, ovako je on odavao priznanje Titu i KPJ. A gde su onda bili Červenkovi, Rakosi, Ana Pauker?

Na kraju pisma od 4 maja, koje je bilo dugo preko 25 stranica, Staljin i Molotov su odbili zahtev CK KP Jugoslavije da CK SKP(b) pošalje jednu svoju delegaciju u Jugoslaviju da na licu mesta ispita koliko su opravdane optužbe iz prvoga pisma. Rusi su zahtevali da se ovo pitanje iznese pred Informbiro. Za 9 maj u Beogradu bio je ponovo sazvan Plenum CK. Na njemu je pročitano ovo drugo pismo CK SKP(b) i zatim sastavljen jugoslovenski odgovor. On je bio vrlo kratak. U njemu je bio odbijen zahtev da se ovo pitanje rešava na sastanku Informbiroa. U pismu se govorilo:

„Mi ne bježimo od kritike po principijelnim pitanjima, ali se u toj stvari osjećamo toliko neravnopravni da nam je nemoguće

ZASTAVA JE SPAŠENA

495

pristati da tu stvar sada rješavamo pred Kominformbiroom. Devet partija već je dobilo i bez našeg prethodnog obavještenja Vaše prvo pismo i zauzele su svoj stav u rezolucijama. Sadržina Vašeg pisma nije ostala interna stvar za pojedine partije, već se to prenijelo i van dozvoljenog kruga, a posljedice su te da se danas vrijeđaju u nekim zemljama, kao Čehoslovačkoj i Mađarskoj, ne samo naša Partija, već i zemlja u cjelini, kao što je bio slučaj s našom parlamentarnom delegacijom u Pragu.

Posljedice svega toga za našu zemlju su vrlo teške."

Na sastanku od 9 maja takođe je primljen izveštaj komisije

0 slučaju Zujovića i Hebranga. U odluci je bilo predloženo da se oni isključe iz CK i Partije. Ta je odluka jednoglasno usvojena. Rešeno je da se pred čitavo članstvo iznese ovaj slučaj

1 da se objasni šta su Zujović i Hebrang nameravali. Takođe je vlada odlučila da protiv njih dvojice povedu postupak i organi državne vlasti, jer su počinili i zločin protiv države i njene bezbednosti. Nekoliko dana kasnije javni tužilac je utvrdio da postoje elementi krivičnog dela protiv bezbednosti države, pa su obojica uhapšeni. Iz Moskve je došla jedna krajnje neučtiva depeša, u kojoj se pretilo najgorim recima CK-u zbog ovoga hapšenja.

Tako je Staljin izgubio i drugu rundu. Jedina dva čoveka u CK KPJ koje je on bio pripremljao da izvrše rascep u Centralnom komitetu i u saveznoj vladi, pa da tako olakšaju rascep u zemlji i njeno pokoravanje SSSR-u, sada su bila razgolićena pred masama, njihove namere obelodanjene.

U Moskvi su forsirali sve više sastanak Kominforma, gde bi se Jugoslavija javno anatemisala. Na dan 19 maja došao je u Beograd jedan mladolik čovek iz aparata CK SKP(b) po imenu Mešetov, koji je doneo pismo CK SKP(b), potpisano od sekretara CK Suslova. Rusi su tražili da Jugosloveni obavezno prisustvuju sastanku Informbiroa, i pored toga što su ovi već jednom odbili taj ruski zahtev. Nema sumnje, velike diskusije vodile su se u Jugoslaviji da li treba ići na sastanak Informbiroa ili ne. Većina ljudi je smatrala da ne treba ići, da bi to bila samo obična farsa, jer je unapred bilo jasno kakva će presuda biti donesena. Tu ne bi moglo biti nikakve diskusije, jer se vi-delo da su sve partije, pod pritiskom Rusa, donele svoje stavove protiv Jugoslovena pre nego što su primile uopšte ikakav jugoslovenski materijal. To su bili potpuno neravnopravni odnosi. Ići na sastanak Informbiroa pod takvim uslovima, značilo bi pokoriti se unapred nepravdi.

Ovo pismo CK SKP(b) Mešetov je lično predao Titu. Pre nego što je došao do Tita, Mešetov je širio po Beogradu glasove da će se sastanak Informbiroa održati u Ukrajini i da će na njemu

496

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

lično učestvovati Staljin, pa da bi dobro bilo da se na njemu pojavi Tito. Iako je Mešetov bio oficijelno činovnik u aparatu CK SKP(b), Jugosloveni su ga viđali u prvim godinama posle rata u uniformi potpukovnika NKVD-a. Iz razgovora s njime moglo se utvrditi da je već odavno specijalista za jugoslovenska pitanja, jer je 1937 godine učestvovao u istragama i likvidaciji Jugoslovena u Moskvi.

Tito je od Mešetova¹ primio pismo i saopštio mu da će CK KPJ odgovoriti na ovaj zahtev CK SKP(b). Istovremeno mu je rekao da on smatra da će CK KPJ odbiti zahtev Moskve da se pošalju naši delegati na sastanak Informbiroa.

Sutradan, 20 maja, održana je sednica CK, na kojoj je jednoglasno odlučeno da se ne ide na sastanak Informbiroa.

Iz Kremlja su reagovali odmah, već 22 maja, pismom koje je vrlo karakteristično. Ono jasno potvrđuje da su Rusi osnovali Informbiro ne kao savetodavno telo za izmenu mišljenja između komunističkih partija, nego kao oruđe za naturanje njihove volje ostalim partijama, a u prvome redu Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Na kraju pisma Staljin je poručivao:

„Bez obzira na to da li će se pretstavnici CK KPJ javiti ili ne na zasedanje Informbiroa, CK SKP(b) insistira na pretresanju pitanja o stanju u jugoslovenskoj kompartiji na sledećem zasedanju Informbiroa.

Na molbu čehoslovačkih i mađarskih drugova da se saziv Informbiroa prenese u drugu polovinu juna, CK SKP(b) izjavljuje da je saglasan s tim predlogom.”

Ovim odlaganjem zasedanja Kominforma za mesec dana Staljin je hteo da dobije u vremenu, jer je bio čvrsto uveren

¹ U svom radnom kabinetu Tito je imao i portrete Lenjina i Staljina. Desio se da je tog jutra kad je primio Mešetova popustio klin o koji je bila okačena Staljinova slika, tako da nije visila na zidu, nego je bila samo naslonjena. Mešetovu je odmah ovo palo u oči, pa je neprekidno buljio u Staljinov portret, sigurno misleći da je Tito već naredio da se po Jugoslaviji skidaju portreti Staljina.

U Jugoslaviji su portreti Staljina počeli da nestaju docnije spontano, ukoliko se bo:ba između SSSR-a i Jugoslavije rasplamsavala. Nikakvo naređenje, bilo od

strane vlasti bilo od strane Partije, nije bilo u tom smislu nikad davano. Prosto su ih ljudi spontano skidali. Krajem 1949 godine stvarno se u Jugoslaviji više nije mogao videti nijedan portret Staljinov. Te godine Staljin je bio navršio 70 godina, pa su iz svih istočnih zemal'a slati vozovi s poklonima u Kremij. Kod nas je tada bilo šala na račun tih poklona, govorilo se da bi svakako trebalo poslati Staljinu jedan voz poklona iz Jugoslavije — njegove portrete koje je narod poskidao.

FAKSIMIL PROJEKTA ODGOVORA NA PISMO CK SKP (b) OD 27 MARTA. ODGOVOR JE NAPISAO DRUG TITO

i'f

PORTRET DRUGA TITA IZ 1931 GODINE <Rad Moše Pijade u Lepoglavi)

ZASTAVA JE SPAŠENA

497

da će kombinovanim pritiskom spol ja i iznutra naterati Jugoslaviju da mu se pokori.

U tom periodu došlo je do jedne neobične intervencije Go-mulki, koja se u tom trenutku učinila Jugoslovenima kao potpuno na liniji sovjetske politike. Gomulka je, preko jednog svog čoveka, uputio pismo CK KPJ, u kome je apelovao na Jugoslovene da prisustvuju sastanku Kominforma, pa je predlagao da on zajedno sa Bermanom, jednim od rukovodilaca Poljske partije, dođe u Beograd i o svemu prodiskutuje s Jugoslovenima.

U odgovoru Gomulki Tito je rekao da se slaže s tim da on dođe u Jugoslaviju, ali mu poručuje da su Jugosloveni „odlučili da ne prisustvuju sastanku Informbiroa, da su o tome dobro promislili i da je o tome odluku doneo Plenum CK KPJ". Posle ovog odgovora Gomulka se više nije javljao.

Poslednji od rukovodećih ljudi iz istočnih zemalja koji je još s Jugoslovenima održavao prijateljske veze bio je Dimitrov. Povodom 25 maja, Titovog rođendana, niko od rukovodećih ljudi iz SSSR-a ili istočnih zemalja nije Titu poslao uobičajene čestitke. Jedini izuzetak bio je Dimitrov. On mu je poslao telegram: „Bratski pozdrav i najbolje želje povodom Vašeg rođendana." Takođe je odredio jednog bugarskog omladinca da u ime bugarske omladine i sportista preda Titu štafetnu palicu.

Istoga dana CK KPJ je odgovorio jednim smelim potezom. Objavio je preko štampe svoju raniju odluku da sazove partiski kongres, kako bi čitavo partisko članstvo imalo mogućnosti da kaže svoje mišljenje o sukobu između SSSR-a i Jugoslavije. To je bio neočekivani udarac za Staljina. To je značilo da se Tito odlučio na referendum u Jugoslaviji po pitanju sukoba sa SSSR-om. Kongres je bio sazvan za 21 juli 1948 godine u Beogradu. CK je takođe predložio i dnevni red. Tito je imao da referat o razvitku i borbi KPJ, o ulozi KPJ u revolucionarnom preobražaju Jugoslavije i izveštaj o radu CK KPJ. Drugi referat o organizaciono-partiskom radu pripremao je Aleksandar Ranković, o agitaciji i propagandi Milovan Đilas, o međunarodnom

1 unutrašnjem položaju Jugoslavije i borbi KPJ za izgradnju socijalizma Edvard Kardelj, a o izgradnji socijalističke privrede u Jugoslaviji Boris Kidrič.

Takođe je odlučeno da na svakih dve stotine članova KPJ bude izabran jedan delegat za Kongres. Izbor delegata da se vrši tajnim glasanjem, na sreskim, gradskim odnosno reonskim konferencijama.

Tako su u Jugoslaviji počele široke pripreme za saziv Kongresa.

U međuvremenu je Informbiro poslao i službeni poziv CK KPJ da pošalje pretstavnike na sastanak u Bukurešt. Od-

32

498

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

govoreno je pismom od 20 juna, u kome je poziv odbijen. Razlozi odbijanja izneti su u konciznoj formi.

To je značilo prihvatiti bačenu rukavicu. Poslednja nada Staljinova u bezuslovnu kapitulaciju Jugoslovena ovim je bila srušena. U Bukureštu se sastao Informbiro. Sovjetsku delegaciju predvodili su Zdanov, Maljenkov i Suslov. Bugarsku Kostov i Cervenkov. Rumunsku Gheorghiu Dej, Luča i Ana Pauker. Mađarsku Rakosi, Farkas i Gero. Poljsku Berman i Zavadski. Francusku Duclos i Fajon.

Čehoslovačku Slansky, Široki, Geminder i Bareš. Italijansku Togliatti i Secchia. Pada u oči da Gomulka ovog puta nije prisustvovao, a takođe ni Dimitrov.

Štaviše, neposredno uoči zasedanja Informbiroa u Bukureštu, Dimitrov je proslavljao svoj rođendan, pa mu je Tito 17 juna poslao čestitku: „Primitite moje srdačne čestitke i najtoplije želje povodom rođendana.“ Dimitrov nije odgovorio na ovu čestitku punih osam dana, nego je odgovor poslao Titu 26 juna, znači onda kada je u Bukureštu već počelo zasedanje Informbiroa i kad se diskutovalo o tome kakva odluka da se donese protiv Jugoslavije. Odgovor Dimitrova glasio je: „Srdačno zahvaljujem na Vašim pozdravima povodom mog rođendana.“

Zdanov, Maljenkov i Suslov imali su mnogo teškoća na ovom zasedanju Informbiroa u Bukureštu. Prema informacijama kojima danas raspolazemo, nekoliko učesnika ovog zasedanja protivilo se tome da se donosi rezolucija protiv Jugoslavije u takvoj formi i na takav način kao što su predlagali Rusi. Razumljivo je da ovde ne mogu izneti imena tih ljudi koji su se protivili sovjetskom stavu. Kad svi argumenti Zdanova, Maljenkova i Suslova nisu koristili, onda je Zdanov na kraju rekao:

— Mi raspolazemo podacima da je Tito imperijalistički špijun!

To je bio glavni argumenat pretstavnika SSSR-a protiv Jugoslavije. U rezoluciji Informbiroa koja je objavljena 28 juna posle podne, Staljin je, ni manje ni više, naterao pretstavnike šest istočnoevropskih zemalja, među kojima je bilo nekoliko potpredsednika vlade i ministara spoljnih poslova, da se priključe pozivu građanima Jugoslavije da prisile svoju vladu da se pokori Sovjetskom Savezu, a ako vlada to odbije, neka je narod smeni i postavi novu vladu koja će se pokoriti diktatu SSSR-a.

U novijoj istoriji ne pamti se nijedan slučaj takvog grubog i otvorenog mešanja jedne države u unutrašnje stvari druge države. Ni sam SSSR nije nikad u svojim spoljnim odnosima napravio tako grub javni prekršaj međunarodnih običaja. Ali, s druge strane, nema sumnje da se Staljin nikad nije ni nalazio u takvoj situaciji da mu se jedna zemlja, koju je on smatrao

ZASTAVA JE SPAŠENA

499

svojim prirodnim zabranom, svojom interesnom sferom koja mu je priznata tokom Drugog svetskog rata kao takva, usprotivi u tolikoj meri. Otuda i njegov bes, otuda i njegova bezobzirnost i neobaziranje na bilo kakva međunarodna pravila i obaveze. Potpuno je jasno da su Staljin i ostali sovjetski rukovodioci, kao i rukovodioci pojedinih komunističkih partija u svetu, smatrali da će objavljivanje ove rezolucije odmah u Jugoslaviji izazvati rascep, da će se narod pobuniti protiv

vlade, jer su toliko bili uvereni u Staljinov autoritet. Međutim, oni su izgubili iz vida činjenicu da je u Jugoslaviji popularisanje Staljina išlo baš preko Komunističke partije Jugoslavije, baš preko Tita lično.

Ti ljudi, koji su pokazali da tako slabo poznaju Jugoslaviju i ono što se u njoj dogodilo, bili su čvrsto uvereni da će Tito svim sredstvima u Jugoslaviji zabraniti objavljivanje rezolucije Informbiroa. Međutim, odmah po objavljivanju ove rezolucije, 29 juna ujutru, sastao se Plenum CK KPJ i doneo svoj odgovor na sovjetske optužbe. Projekat odgovora napisao je Milovan Đilas. Takođe je odlučeno da se rezolucija Informbiroa objavi u celini u jugoslovenskoj štampi, a da se istovremeno donese i jugoslovenski odgovor, pa neka mase same sude ko je u pravu.

Trebalo je videti kako su 30 juna ujutru ljudi u Beogradu grozničavo kupovali „Borbu" i iz nje čitali o otvorenom sukobu između Jugoslavije i SSSR-a. Ne malo zaprepašćenje bilo je među sovjetskim pretstavnicima u Beogradu kad su videli da je „Borba" objavila rezoluciju Informbiroa, i to u 500 hiljada primeraka. Kako se kasnije saznalo, kad su se sovjetski ambasador Lavrentijev i Pavel Judin iz Kominforma sastali tog jutra u sovjetskoj ambasadi, prvo su izmenili samo dve reci:

— Abjavili? pitao je Lavrentijev.

— Abjavili! odgovorio je Judin.

Posle su nekoliko trenutaka ćutali, pa tek onda počeli da razgovaraju.

Koliko je bilo čvrsto uverenje u informbirovskim krugovima da će Tito sakriti rezoluciju Informbiroa od naroda, pokazuje i činjenica da je Duclos u „Humaniteu" čak 5 jula pisao članak u kome osuđuje Tita što ne objavljuje u Jugoslaviji rezoluciju Informbiroa, već je nasilničkim merama krije od masa: „Činjenica da jugoslovenski rukovodioci nisu objavili rezoluciju Informbiroa jasno govori da oni nisu sigurni u svojoj argumentaciji i da se boje izneti istinu pred narod." Jugoslovenski ambasador u Parizu Marko Ristić odmah je uputio Duclosu pismo u kome mu je skrenuo pažnju na neistinu koju je izneo, pa mu čak priključio nekoliko primeraka „Borbe", ali Duclos, naravno, nije na ovo ništa odgovorio. Takođe nije odgovorio ni na činjenicu da odgovor KPJ na rezoluciju Informbiroa nije bio objav-

32*

500

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

ljen ni u jednoj od istočnoevropskih zemalja, ni u SSSR-u, ni u Cehoslovačkoj, ni u Poljskoj, ni u Rumuniji, ni u Bugarskoj, ni u Mađarskoj, ni u jednom informbirovskom organu na Zapadu, ni u „Humaniteu", ni u „Unita". I ovaj slučaj govori ko se oslanjao na mase, a ko na grubu silu i prevaru.

Kako je rezolucija Informbiroa bila primljena među Ju-goslovenima u zemlji i inostranstvu? Najširi krugovi koji nisu bili upoznati s pismima prosto nisu mogli verovati svojim očima. Bilo je ljudi koji su od očajanja toga jutra i plakali po ulicama. Ali, to je bila samo trenutna reakcija. Posle prvoga bola, došao je talas ogorčenja zbog teške nepravde. U Beograd su stizali izveštaji iz svih krajeva zemlje. Iz Ljubljane su javljali:

— Narod je ogorčen, ali jedinstven kao u dane 27 marta. Istina, neki ljudi u Jugoslaviji verovali su u početku da je ovo sve maslo Molotova, Zdanova i Maljenkova, da Staljin ne stoji iza ove stvari. Na to ih je dovodilo, pre svega, dugogodišnje vaspitanje o Staljinu kao geniju i vođi međunarodnog proletarijata.

Tako su se rodile ove kratkotrajne iluzije. U Beogradu su na jednom mitingu čak bila usvojena dva telegrama, jedan CK KPJ u kome se kaže: „Optužbe koje su iznesene protiv CK Partije i naroda naše zemlje ni najmanje neće pokolebati naše poverenje u naše partisko rukovodstvo na čelu s drugim Titom“, a odmah zatim jedan drugi telegram Staljinu u kome se kaže: „Druže Staljine, duboko verujemo u tebe, da ćeš sve učiniti da se skinu neopravdane optužbe koje su bačene na čitavu našu zemlju, našu Partiju i naš Centralni komitet.“ Kad se uzme u obzir kako su Jugosloveni gledali u SSSR u danima najžešćeg nemačkog terora u Drugom svetskom ratu, šta je KPJ učinila na popularizaciji Staljina u jugoslovenskim masama, onda se ne treba čuditi ovakvoj reakciji masa u Jugoslaviji u prvi mah. Ljudima prosto nije išlo u glavu da može biti razlike između reci i dela Staljinovih. Ali, kad su to jednom na svojoj vlastitoj koži osetili, onda je njihova srdžba postala dvostruko jača.

Imao sam prilike da u leto 1952 razgovaram sa drugim Titom o junskim danima 1948 godine, o procesu kroz koji smo prolazili kad je došlo do otvorenog sukoba s Rusima, o tome da ogromna većina naših ljudi nije gubila perspektivu u tim sudbonosnim danima 1948 godine. Drug Tito je u tom nevezanom razgovoru tada rekao ovo:

„Nema sumnje da je naše ljude čitav sukob, a naročito rezolucija, strahovito pogodio, da smo mi u Jugoslaviji, uprkos mnogim sumnjama, ipak u osnovnom imali vjeru u Sovjetski Savez, u Staljina... Na moje oči su partizani ginuli u ratu sa Staljinovim imenom na ustima... Nismo mi uzalud, iz godine u

ZASTAVA JE SPAŠENA

501

godinu, uporno govorili našem narodu o SSSR-u kao o zemlji socijalizma... Ne treba kriti niti se sada stidjeti što smo mi na SSSR do 1948 godine gledali s toliko vjere i ljubavi. Mi se tih naših iluzija ne stidimo, nego naprotiv, njima se ponosimo. One su bile pozitivna stvar i pokazivale su našu duboku vjeru u napredak i socijalizam. A u junskim danima 1948, kada ih je Staljin tako nemilosrdno, tako brutalno pogazio, nama je to bilo strahovito teško, ali mi nismo izgubili vjeru u socijalizam, nego smo počeli da gubimo vjeru u Staljina, koji je stvar socijalizma izdao. Nije se tu radilo o nekom razočaranju, o nekoj tuzi što raskidamo s Rusima, nego su nam ti dani bili teški jer su druge brige bile posrijedi — budućnost socijalizma, budućnost ove zemlje koja se napregla da svojim vlastitim sredstvima, na način koji najbolje odgovara narodu ove zemlje, izgradi socijalizam. To je bila moja osnovna briga u junskim danima 1948 godine. Meni je bilo jasno da taj sukob nije privremena stvar, nego definitivni prekid, definitivni sukob. Perspektiva mi je bila jasna, ali teško mi je bilo zbog toga što tada još nisam vidio sve mogućnosti kako da izađemo iz situacije u kojoj smo se nalazili. Nisam znao kakvo će biti reagiranje na Zapadu, ali sam bio spreman da se sa svakom opasnošću uhvatim u koštac...

Nema sumnje, to su bili teški dani, ali i veliki... Sličnih dana imao sam samo godine 1938, kad sam bio u Moskvi i kad se diskutovalo da li da se raspusti Komunistička partija Jugoslavije ili ne. Od svih jugoslovenskih rukovodilaca koji su u to vrijeme bili u SSSR-u, ostao sam ja jedini, sve je bilo pohapšeno. Partija oslabljena, bez rukovodstva, a ja tamo sam. Di-mitrov me je pitao hoću li uspjjeti da izvršim zadatak, govorio mi da ima potpuno povjerenje u mene, ali, eto, NKVD mu hapsi ljude za koje bi on, kako je rekao, i ruku stavio u vatru.

Zbog toga su, s jedne tačke gledišta, ti dani iz 1938 za mene bili teži nego oni iz 1948. Tada u pravom smislu riječi nije bilo Partije, a 1948 postojala je jaka, jedinstvena Partija.

Tih dana bilo mi je teško ne zato što smo raskinuli naše veze s Kremljom, nego mi je bilo krivo, strahovito krivo, što su tako mučki izvršili napad na našu mladu revoluciju. To je bila u pravom smislu intervencija, kakvu je imala da izdrži Oktobarska revolucija, samo njima je bilo daleko lakše. Oni su imali čitav svjetski proletarijat na svojoj strani. A sada se gušila naša revolucija u ime SSSR-a. Sada se gušila naša revolucija pritiskom Staljina, koji je natjerivao čitav radnički pokret u svijetu da se izjasni protiv nas. Znao sam da će nam jedan od najtežih zadataka biti razbijati te klevete koje je sijao Staljin.

502

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

U toj situaciji osnovni naš zadatak bio je obezbijediti kod naših ljudi nesmetani razvitak spoznaje uzroka koji su doveli do sukoba sa SSSR-om. Bila je najvažnija stvar, da ljudi shvate o čemu se radi, da se oslobode predrasuda, dugogodišnjeg vaspitanja, da uđu u suštinu pitanja. Nije to bio lak posao. Ogroman autoritet SSSR-a i Staljina bio je stavljen u pokret. Uz pomoć toga autoriteta Staljin je mislio da će u prvom naletu, da će svojim pismima i rezolucijom Informbiroa, razbiti jedinstvo CK, da će preko Zujovića i Hebranga uzeti u svoje ruke Partiju i vladu. Međutim, to se nije dogodilo. Tu je, mislim, odlučujuću ulogu odigrao unutrašnji demokratski život u Komunističkoj partiji Jugoslavije, usađen u nju još prije rata. Od prvoga dana napada na nas, od dolaska prvoga pisma u martu 1948, naši ljudi su diskutovali o njima, stavku po stavku, izražavali ono s čime se nisu slagali, slobodno iznosili ono što im nije jasno, svoje neshvatanje izvjesnih stvari. Moram priznati da je za prvih šest mjeseci borbe sa Staljinom u tom pogledu najteži period bio period od prvog pisma, 27 marta, pa do sjednice CK od 12 aprila, kada se Staljin nadao da će Žujović prevući na svoju stranu većinu CK. Bilo je tada ponekih naših drugova koji nisu sasvim do kraja gledali odnosno sagledali prave uzroke sukoba. Oni su, zbunjeni, dolazili kod mene. Postavljali su pitanja, ja sam im objašnjavao i ubjeđivao ih. Sjećam se kako mi je jedan od njih rekao:

— Pravo da ti kažem, ja sam bio demoralisan, a sada mi je lakše... Dobro je što imamo tebe, pa kad nam je teško dođemo do tebe, a ti nam pomogneš. Ali kako je tebi, kome ti možeš da se obratiš?

A za mene je u tim časovima iskušenja osnovna snaga bilo ono što je narod Jugoslavije već bio postigao u prošlom ratu, što je ostvario u prvim godinama poslije rata. To je bio jedan ujedinjeni narod, u kome se razbuktala svijest o sopstvenoj snazi, o onome što je učinio. Tu je bila snažna Partija, s bogatim iskustvima. Zbog toga mi je bilo znatno lakše 1948 nego 1938 godine.

Ali se moralo duboko misliti o jednoj stvari: kako ćemo se probiti i obezbijediti Jugoslaviji uslove da može da se razvija onako kako to ona hoće i kako to njenim interesima najbolje odgovara. Mi smo mala zemlja i naša jedina snaga ležala je u našem moralu, u našem jedinstvu, u tome da li jasno vidimo perspektive razvitka ili ne.

Tih dana po nekoliko puta sam ponavljao da ćemo uspjeti da pobjedimo ako, prvo, u sebi samima jasno prečistimo s problemom spoznaje uzroka sukoba sa SSSR-om, ako se taj proces bude pravovremeno i pravilno razvijao u

jugoslovenskim masama. Pritom se moralo ogromno paziti na iluzije o SSSR-u koje su

ZASTAVA JE SPAŠENA

503

u većoj ili manjoj mjeri postojale ili ostavile tragove kod svih naših ljudi. Nije se smjelo puštati ogorčenju na volju i samo oštrim riječima odgovarati na sve one laži i klevete koje su nam dolazile iz SSSR-a i u ime SSSR-a. Trebalo je prepustiti vremenu da Staljin svojim postupcima prema Jugoslaviji učini takve stvari da mu same mase u Jugoslaviji kažu: „Dolje Staljin“, a ne da se mi odvojimo od masa, pa da prvi počnemo, u nastupu ljutnje, da bacamo takve parole. Praksa je najbolja učiteljica života. Ono što je Staljin učinio u junskim danima 1948, ono što je tada bio nagovijestio, uskoro je nizom svojih najbrutalnijih postupaka i potvrdio. Otad više, bar što se tiče ljudi u zemlji, za nas nije bilo nekog velikog političkog problema u borbi sa SSSR-om. Svakom našem poštenom čovjeku bilo je jasno kao dan u čemu je suština sukoba. Ljudi su se bili oslobodili iluzija, ali pritom nisu izgubili vjeru u socijalizam, jer im je njihova zemlja, uprkos najvećim teškoćama, očigledan primjer kako jedan mali narod može da gradi socijalizam, društveno uređenje za kojim su težili najplemenitiji umovi čovječanstva."

Nema sumnje, ti dani u Jugoslaviji bili su neobično teški. Jugoslavija je bila sama u svetu. Sa Istoka Staljinova anatema, a sa Zapada nerazumevanje i stare pretnje. Nikad u istoriji jedna mala zemlja nije se nalazila u težem položaju. To su bili sudbonosni dani. Kada je Tito dobio tekst rezolucije Informbiroa, on se puna tri sata šetao po svojoj sobi, razmišljajući o tom gnusnom dokumentu. Tih dana Tito je dobio i prvi napad žuči. On je od toga poboljšavao i za vreme rata, ali su mu poslednji događaji toliko uticali na nerve da je dobio neobično jak napad.

Jugoslovensku javnost tih dana naročito su bili ozlojedili izvesni postupci prema Jugoslaviji u Albaniji i Mađarskoj. Bilo je očigledno da se Staljin trudio da sukob sa Jugoslavijom pret-stavi kao sukob ne samo između SSSR-a i Jugoslavije, nego u prvom redu između Jugoslavije i drugih zemalja narodne de-mokratije. Čim je rezolucija Informbiroa bila objavljena, u Albaniju su došle direktive iz Moskve da Albanci treba naročito da daju oduška svome antijugoslovenstvu. Tu nije bilo samo javnog spaljivanja Titovih slika, nego i fizičkog maltretiranja Jugoslovena, izbacivanja bolesnih Jugoslovena iz bolnica, obustava izdavanja hrane, pa čak i za jugoslovensku decu.

U Mađarskoj su počeli progoni jugoslovenske manjine. Jedan Jugosloven, mađarski narodni poslanik, koji nije hteo da se saglasi s rezolucijom Informbiroa, izbačen je iz parlamenta. Povrh svega, Rakosi, sekretar mađarske partije, govorio je s omalovažavanjem o ulozi Jugoslavije u prošlom ratu, o onom čime se narodi Jugoslavije s punim pravom ponose. Rakosi je na jednom mitingu u Budimpešti rekao:

504

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

„Stav rukovodilaca KPJ danas nije patriotizam, socijalistički patriotizam koji zna da koordinira nacionalne i internacionalne interese partija narodne demokratije, već buržoaski nacionalizam,, koji je već 1941 godine odveo Jugoslaviju u katastrofu i odvešće je opet ako rukovodioci KPJ nastave da idu putem kojim su pošli."

Milovan Đilas je u štampi odgovorio Rakosiju:

„Po Rakosiju, svrgavanje vlade Cvetković—Maček i odbijanje pristupanja Trojnom paktu koje je naš narod izveo pod vodstvom KPJ, poslje čega je uslijedio, doduše, napad Hitlera i njegovih satelita na Jugoslaviju — bilo je nacionalizam i upropašćavanje-Jugoslavije. Tada je Jugoslavija (to jest njeni narod) uskrsnula, a ne upropašćena. Znači — odbijanje pristupanja Trojnom paktu bilo je nacionalizam, a ulazak, na primjer, Mađarske u Trojni pakt pravilno shvatanje i kombinovanje internacionalnih i nacionalnih dužnosti koje je spasilo Mađarsku. Lijep li je to i nacionalizam i internacionalizam! To je sramoćenje ide'e internacionalizma, pravdanje izdaje nacionalne nezavisnosti i lakejstva nacionalne buržoazije u odnosu na hitlerovske imperijaliste!"

Povrh svega, našao se da čita lekciju Jugoslovenima kako se trebalo držati u Drugom svetskom ratu Rakosi, koji je uzalud pozivao preko radija Mađare da se dignu protiv Horthva i Nemaca, jer mađarski narod nije imao ko da vodi, jer je Rakosi sedeo daleko u pozadini, u SSSR-u, a nije bio sa svojim narodom, deleći s njim i dobro i zlo, kao Tito.

Usled jasno ispoljenog raspoloženja u korist Jugoslavije u bugarskom narodu i među vodećim ljudima, izuzev grupe uz Moskvu čvrsto vezanih rukovodilaca, bugarska vlada bila je primorana već sutradan posle objavljivanja rezolucije Informbiroa da objavi deklaraciju o želji da s Jugoslavijom produži neizmenjene međudržavne odnose. Ne treba doduše isključiti, pretpostavku da je grupa jugoslovenskih protivnika u bugarskom rukovodstvu učestvovala u takvom potezu sa svojim posebnim namerama: da se pred Jugoslavijom u toj ozbiljnoj situaciji pojave kao jedini prijatelji i eventualni posrednici u. izgladivanju spora, što bi im svakako dalo nade da će ostvariti svoj stari san da se nametnu i vodstvu Jugoslavije i Jugoslaviji, bilo u federaciji shvaćenoj na njihov način bilo u nekoj drugoj formi. U svakom slučaju situacija u Bugarskoj bila je takva da se Bugarska nije smela frontalno postaviti protiv Jugoslavije od prvog časa.

Stizale su vesti iz Moskve. Tamo se nalazila velika grupa Jugoslovena na studijama. Samo na univerzitetima u Moskvi bilo je preko 460 studenata.

Nekoliko hiljada Jugoslovena bilo-

508

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Od izabраниh delegata 979 bili su radnici, 525 seljaci, među njima 102 vojnika, 499 intelektualci, 154 nameštenici, 139 studenti i 48 ostali.

Žena delegata bilo je 227.

Prosečni staž svakog člana Partije bio je 7 godina i 3 me-seca. Od ukupnog broja delegata, to jest od 2.344 delegata u ratu je učestvovalo 2.238 delegata, a od prvog dana ustanka 1941 godine — 14,53% delegata. Među 106 delegata koji nisu učestvovali u ratu, 17 ih je bilo u zarobljeništvu za vreme rata i jedan u logoru.

Dvorana je bila ukrašena velikim poprsjima Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina, a u sredini nalazila se velika Titova slika. Čitav tok kongresa bio je prenošen preko svih radiostanica u Jugoslaviji. Tako je za šest dana prosto čitav rad u Jugoslaviji skoro bio zamro. Svi su ljudi stajali kraj radioaparata i budno pratili šta se događa na Kongresu.

Kongres je otvorio Tito. Posle izbora predsedništva, Tito je počeo da čita svoj istoriski referat.

Drugog dana Kongresa nastavilo se sa ostalim referatima. Kongres je zasedao šest dana. Posle referata otpočela je diskusija. Javlja se za reč jedan delegat za

drugim. Da bi svi prijavljeni za reč mogli da govore, Kongres se održavao i noću. Jedan za drugim govornici su osuđivali napade na KPJ. Niko se nije izjasnio za rezoluciju Informbira.

Kongresu je prisustvovao i dopisnik „Pravde“ Barzenko kao i dopisnici TASS-a. Oni su sumnjivo vrteli glavom.

Kad su u Moskvi videli da Kongres čvrsto stoji uz Tita, otpočela je serija napada na Kongres — da je sazvan terorističkim metodima, da se oko zgrade u kojoj se Kongres održava nalaze topovi i mitraljezi. Moskovska „Pravda“ objavila je 24 jula da su švajcarski trockisti uputili svoju delegaciju na Kongres. Ova stvar je izneta pred sve delegate. Pretsedavajući tog zasedanja pročitao je sledeće saopštenje: „Kako javlja moskovski radio, moskovska „Pravda“ od 24 jula donela je vest od svog dopisnika iz Bukurešta da je nekakva švajcarska komunistička partija, poznata kao špijunsko-trockistička grupa, uputila svoju delegaciju na V kongres Komunističke partije Jugoslavije.

Pretsedništvo V kongresa KPJ izjavljuje da je ova vest namerno ubačena u javnost da bi se dobio utisak kao da se KP Jugoslavije povezuje sa špijunsko-trockističkim grupama, da bi se i na taj način pred međunarodnom javnošću opravdala besprincipijelna klevetnička kampanja koja se vodi protiv KPJ i nove Jugoslavije.

Ova kleveta još je žalosnija zbog toga što je juče, to jest 23 jula, pretstavnicima sovjetske štampe, na čelu sa specijalnim do-

ZASTAVA JE SPAŠENA

507

pisnikom „Pravde“ Barzenkom, koji prisustvuju Kongresu, odgovoreno na postavljeno pitanje u vezi s gornjim, da je to glupost i neistina, što su se i sami mogli uveriti.

Pretsedništvo poziva Kongres da osudi ovu novu neistinu i klevetu kao još jedan pokušaj srozavanja ugleda naše Partije i samog Kongresa.

Pretsedavajući:

Drugovi delegati, ko usvaja ovo saopštenje neka digne ruku? (Svi delegati dižu ruke.)

Pretsedavajući:

Ima li ko protiv? (Delegati: „Nema!“) Objavljujem da je Kongres jednodušno osudio ovu najnoviju klevetu. (Burno odobravanje i aplauz.)

Barzenko, dopisnik „Pravde“ nije se više pojavljivao na Kongresu.

Bližio se poslednji dan Kongresa, kada je trebalo izabrati novi CK. To je bila poslednja mogućnost pristalicama rezolucije Informbira da se izjasne protiv CK i Tita, jer je glasanje bilo tajno. Svaki delegat je bio dobio imena kandidata za izbor, koje je predložila kandidaciona komisija. Na parčetu hartije bila su otšampana imena svih kandidata, a svaki delegat na Kongresu mogao je da prebriše ime koje želi i da dopise neko novo. Posle bi to parče hartije presavio i stavio u glasačku kutiju.

Glasanje je otpočelo 28 jula u 8 časova uveče. Svaki delegat dobio je listić sa imenima delegata, pa je zatim izašao iz dvorane, prošetao se po velikom parku i onda ili u parku ili u restoranu zaokružavao, brisao ili dopunjavao imena kandidata. U devet sati delegati su počeli da se vraćaju u dvoranu i da jedan za drugim stavljaju listiće u kutije, kojih je bilo više. Do 10 sati uveče svi delegati su bili predali svoje glasačke listiće.

Tada je izborna komisija, pred očima delegata, otvorila kutije sa listićima i otpočelo je prebrojavanje. Glasalo je ukupno 2.323 delegata. Tek oko pola noći rezultati su bili sređeni. Predsednik izborne komisije Miloš Minić popeo se na govornicu i počeo da čita rezultate. Kad je došao do imena Josipa Broza, objavio je da je za njega glasalo 2.318 delegata. Znači protiv je glasalo svega pet delegata. U dvorani se prolomio pljesak, pa zatim poklici, da bi se prelili u pesmu, koja je tu na Kongresu spevana:

„Druže Tito, mi ti se kunemo da sa tvoga puta ne skrenemo. Druže Tito, vođo komunista, |••|•.:;...: Partija je kao sunce čista." :

508

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU

Predsednik izborne komisije hteo je da čita dalje rezultate, ali mu delegati nisu dozvoljavali, jer su s jedne pesme prelazili na drugu, da bi završili sa „Internacionalom“.

Objavljivanje rezultata trajalo je sve do iza jedan sat posle ponoći. Tada se na govornici pojavio Tito i pre zaključenja Kongresa rekao ove reci:

„Drugovi i drugarice, u ime novoizabranog centralnog rukovodstva naše Partije, ja vam se najsrdačnije zahvaljujem na povjerenju koje ste vi ovim izrazili novom rukovodstvu. Mi preuzimamo time ogromnu odgovornost na sebe. No, mi ćemo tu novu zadaću moći izvršiti i opravdati uz vašu punu podršku. Ovo jedinstvo koje je na našem Kongresu izraženo, jedinstvo nezapamćeno u istoriji naše Partije, jeste zaloga da će naša Partija još snažnijim koracima ići naprijed, kako u pogledu svog soDstvenog razvitka, tako i u pogledu izgradnje naše nove socijalističke domovine.

Drugovi i drugarice, na ovom Kongresu mi imamo sumirana ogromna iskustva o dosadašnjem radu naše Partije. Prenesite to dolje, u naše partijske organizacije, neka one usvoje to iskustvo, neka se uče na tim primjerima i na pozitivnim i na negativnim. Neka u našim partijskim redovima bude sačuvana čistoća Partije, neka još više bude podignut teoretski i politički nivo članova naše Partije, jer to je zaloga svih naših budućih pobjeda.

Ja vas, drugovi i drugarice, upozoravam da se mi nalazimo u teškoj situaciji, u teškom periodu. Naša Partija je postavljena pred veliku kušnju i samo ako budemo sačuvali veliku budnost, jedinstvo i monolitnost u našoj Partiji, ako nećemo gubiti nerve, naša pobjeda će biti osigurana."

Beograd, 28 septembra 1952

REGISTAR IMENA

Aćimović Milan 270

Adamič 185

Aga — vidi: Popović Pera

Aleksandar, regent 73, 75, 77, 78,

87, 89, 90, 100, — kralj 78, 79,

88, 111, 120, 136, 151, 178, 180, 203, 206, 214, 225, 243, 409

Aleksander Bozo 234 Aleksander Irina 234 Alexander, general, feldmaršal

346, 377, 378, 386, 391, 492 Alfieri Dino 246 Alijagić Alija 73, 90 Ambrosio,

general 340 Andrejev Bane 182, 183 Angaretis 174 Antolković-Franjek 99, 100

Antonov 457

Anzulović Jerko 154, 167, 168 Aralica Dane 184 Aralica Nikola 184 Armjaninov 473, 474 Arnošek E. 132, 147 Arso — vidi: Jovanović Arso Augustinčić Antun 356
Babić Slavko 205, 249, 272 Babović Spasenija—Cana 235, 251—
154, 275, 284, 481 Bačo — vidi: Stejić Spasoje Bajš — vidi: Grgić Marko Bakarić
Vladimir 137, 292, 293, 375,
460, 461, 467, 470, 472, 484 Bakarić Stjepan 137, 138 Bakić Mitar 250, 304,
305, 383 Balen Sime 294 Balog 102
Balokovich Joyce 62 Balokovich Zlatko 62 Baluku 468 Banjšak Dorotea 17 Bareš
498 Barskov 472 Bartoš Milan 78, 120 Barzenko 506, 507 Basariček Đuro 151
Baštovanski S. 438 Bauer Ante 59
Baum Filip 86, 90
Bedeković Janko 104, 184
Begović Vlajko 224, 226
Behterjev 201
Beli 288
Belousova Pelagija — vidi: Broz
Pelagija
Beneš Eduard 244, 450 Berija 385, 386, 419, 421, 422, 457 Berman 497, 498
Bernard Filip 274 Bevc — vidi: Kardelj Edvard Bilbija Bogdan 182 Bircl, agent
251
Birčanin — vidi: Trifunović Ilija Birk — vidi: Kardelj Edvard Birolli Pirzio 340
Bišćan Dragutin 148 Bjerut 450 Blagojev 383 Blažičko, porodica 23 Blažičko Ana
17 Bodnaraš 452, 455 Bohaček Maksimilijan 178 Boljević Stevo 182, 183
Bošćak Đuro 104, 111 Bošćak Ignac 111 Bošković — vidi: Filipović Filip
Bošković Đuro 345 Božičković Andrija 154, 156—162,
165—169, 171, 172 Bradonja — vidi: Jovanović—Bra-
donja
Breyer Pavao 154, 156, 169, 172 Brezovački Tito 205 Brezović Matija 145
Bridges Styles 478 Brka — vidi: Končar Rade Brkić Milan 184 Brkić Petar 174,
175 Brkić Uroš 78 Browder Earl 220 Broz, porodica 7, 8, 9, 10, 12, 14,
16, 23, 28, 32, 33 Broz Ambrozij 10, 12 Broz Anka (Jana) 21 Broz Antonija 22
Broz Blaž 22
510
REGISTAR IMENA
Broz Drago 21
Broz Dragutin (Karlo) 21, 47, 203
Broz Ferdinand 94, 199
Broz Franjica 22
Broz Franjo, otac Josipa Broza— Tita 7, 17, 19—21, 27, 32, 33, 36, 49, 96
Broz Franjo, rođak Josipa Broza— Tita 94, 199
Broz Franjo, sinovac Josipa Broza—Tita 21
Broz Georgius 17
Broz Hinko 96—98
Broz Jana (Ana) 21
Broz Janko 16
Broz Josip (Pepek) 21
Broz Josipa 21
Broz Juraj 17

Broz Jurica 33, 35
Broz Karlek 31
Broz Marija 7, 20, 21
Broz Martin, praded Josipa Broza—Tita 17, 19
Broz Martin, ded Josipa Broza— Tita 17, 19
Broz Martin, brat Josipa Broza— Tita 21, 52
Broz Martinus 17
Broz Matilda 22.
Broz Mihael 17
Broz Mihalj (Halec) 27
Broz Pelagiia (Poljka) 72, 98, 196, 198
Broz Stjepan (Štefek) 22, 38
Broz Tereza (Rezika1* 22, 204
Broz Vjekoslav (Slavko) 22, 96
Broz Vlado 368
Broz Zlatica 96—98
Broz Žarko 97, 119, 196, 198
Buda 368
Bujnoh Ladislav 94, 97, 113
Bukšeg Vilim 45, 48, 75
Bulganiin 419, 457, 472
Bunjevčević 102
Butalo Janko 194
Cachin Marcel 472
Cana — vidi: Babović Spašeni ja
Carnelutti 258
Cavallero 339, 340
Cazi Josip 182
Celer Rade 121, 133—135, 138—140
Cesar, metalac 153
Cesar Lovro 158
Cesarec August 90, 148, 177
Cestar Martin 95
Chamberlain 246, 259
Churchill Randolph 374
Churchill Winston 351, 357, 362, 364, 365, 373—375, 378, 379, 389, 420
Ciano, grof 244, 246, 257, 258, 339
Cicak Anica 95
Companis 236
Conić 251, 253
Cretet 129
Crljenak Miško 111
Crni — vidi: Zujović Sreten
Crnobrnja Bogdan 458, 469
Cuculić Josip 121
Curić 105
Cvetković Dragiša 248, 257, 258, 260, 261, 504
Cvijić Đura (Duka) 102, 143, 144
Caki 191, 192

Can Kaj Sek 438, 466
Cankov 472
Cervenkov Viko 62, 224, 438, 451,
472, 490, 493, 494, 498 Cipčić 191 Cizinski Josip — vidi: Gorkić Mi-
lan
Čižmeković Josip 111 Cohan Marija 220 Čolaković Rodoljub 90, 194, 200,
201, 205, 229, 239, 275, 277, 356 Čolović Stevan 182, 183, 194 Copić Vladimir
— Senjko (Vinter)
209, 218, 219, 228 Culinović F. Franjo 133 Cuvahin 446, 488
Čeća — vidi: Stefanović Svetislav Celović Petar 86
Đaka — vidi: Pajić David Daladier 246, 259 Dalmazzo, general 340 Damjanov
451 Dangić 328
Danilović Uglješa 248 Dapčević Peko 392, 411 De Belleti 88 Deak 18
Debeljak Josip 185 Dedrer Olga 348, 349 Dej Gheorghiu 438, 455, 498 Delić
Miroslav, dr. 133, 134 Delić Svetozar 84, 86, 223 :
Deržavin 373 Despot Feliks 38, 39 Deutsch, bankar 19 Diaz Jose 220, 420 Dika
— vidi: Sabić Stevo
REGISTAR IMENA
511
Dimitrov Georgi 217, 218, 220, 222, 224, 229, 232, 239—241, 260, 263, 271,
273, 384, 421, 422, 435—437, 443, 450—453, 459, 468, 472, 490, 491, 497,
498, 501
Dokmanović Rade 128
Dollfuss 209
Dragičević Veljko 346, 368
Drapšin Petar 391
Drašković Milorad 78, 82, 83, 85, 87, 88, 90
Drinković 107
Duclos Jacques 419, 438, 440, 441, 498, 499
Dudić Dragoj lo 304
Dugonjić Rato 413
Dugović Tito 205
•Dujmić Ivan 121, 133—135, 138—140
Dužanec Dragan 108, 111
Dužanec Josip 101, 104
Dzodze Koči 418, 435, 445, 446, 449, 468, 487, 488
Đaković Đuro 147, 174, 175, 177, 181, 184, 206
Đerđa Josip 445, 451, 468, 487
Đido — vidi: Đilas Milovan
Đilas Milovan 62, 68, 69, 217, 233, 235, 236, 238, 248, 249, 256, 260, 264, 268,
271, 272, 274—276, 310, 313, 332, 333, 347, 351, 360, 365, 409, 411—413,
416, 438, 440, 453—458, 460, 461, 467, 469—471, 474—479, 481, 482, 484,
490, 497, 499, 504
Đujić, pop 334, 338
Đurđević Zika 251, 254
Đurović Vako 347, 348
Eakers 377
Eden 352, 374
Ercoli — vidi: Togliatti

Erenburg lija 380
Fajon Etienne 438, 498
Farkas M. 438, 498
Ferdo 197
Ferjanić Dragutin 22
Ferris, major 359
Fidlerica 189
Filipović Dušan 345
Filinović Filio—Bošković 148, 223
Filipović Sulejman 357
Filko — vidi: Pavešić Filip
Finkelstein 443
Fischer, general 390
Fišer — vidi: Ribar Ivo Lola
Fišer Maks 201
Flajšer (Gržetić) 231
Forster 246
Fotić Konstantin 263
Franko 348, 370, 371
Franović Vjekoslav 133, 134, 139
Frol Frane 357
Gagarinov 468, 469
Galogaža Slobodan 246
Galogaža Stevo 205
Ganev DMITAR 451
Gašparić 41, 43, 44
Geloso, general 340
Geminder 498
Georg 227
Georgijević 204
Gero 498
Gimas A. 376
Gobbels 370
Gobac Tone 41
Golubović Radonja 356, 455
Gomulka V. 438, 441, 450, 453, 490,
497, 498 Goring 265 Gorkić Milan — Somer 209, 210,
213, 215, 217, 222, 223, 226—228,
230, 232, 237—240, 484 Gorškov, general 363 Gošnjak Ivan 481 Gottlieb Hinko
105, 107 Gottwald Klement 419, 450 Gregorič 201 Gregorič Pajo 119, 189
Gregurek Fran'o 110 Grgić Marko—Bajs 30 Grković Dušan 145 Grol Milan 400,
416 Groza 468
Griinwald, bankar 18, 19 Grubačević Jova 96 Grubor Petar (Pera) 182, 183,
189,
191
Grulović Nikola 277 Gržetić — vidi: Flajšer Guberev 251, 253 Gumzej Josip 147
Habdelić Juraj 11
Haha 493
Halifax 374

Hamel Dragutin 132, 147
Hamel Štefanija 147
Haramina 46
Haramina Vilim 150
Hašek Jaroslav 72
Havelja, učitelj 38
Hebrang Andrija 409, 485, 495, 502
Hećimović Nikola 184
512
REGISTAR IMENA
Hedervary Khuen 23, 39, 42, 47
Himmler 351, 370
Hirsch Elza 169
Hitler 22, 236, 241, 243—247, 250, 259, 262—271, 273, 275, 301, 304, 314,
315, 321, 323, 324, 326, 339, 345, 351, 356, 357, 360, 361, 364, 36S, 372, 453,
454, 476, 493, 494, 504
Hodža Enver 417, 418, 435, 448, 449, 464, 468, 487, 488
Holi Martin 147
Homotarić Vjekoslav 19, 31
Horthy 84
Horvat Margareta 17
Horvat Tomo 101
Horvatin Kamilo 144
Hristić 257
Hudson 305, 307
Humo Avdo 254
Huli Cordell 352, 374
Ilić Mika 287 Ilić Pavle—Veljko 281 Ilić Sotir 78 Ilić Vlada 78 Isaije 70, 71 Iskrov
Petar 220 Ivanković Branko 94 Ivanov 229—232 Ivošević Ljuba 218
Jakovčić Barica 119
Jambrišak Milivoj 357
Jandrašičec Đuro 98
Jandrašičec Petar 98
Jankez Grga 251, 252
Janko, čika Janko — vidi: Pijađe
Moša
Janković Rusomir 183 Jarac M. 285 Jatrov 422, 430 Javeršek Ana 20 Javeršek
Anton 20 Javeršek Antonija 20 •Javeršek Franca 20 Javeršek France 20
Javeršek Garta 20 Javeršek Jozef 20 Javeršek Jozefa 20 Javeršek Johan 20
Javeršek Marija 20 Javeršek Martin, otac 7, 20, 23—26 Javeršek Martin, sin 20
Javeršek Miho 20 Javeršek Neža 20 Javeršekovi 20, 23 Jelić Antun 148
Jevđević 340
Ježov 222
Josimović Radoje 236
Joško 199
Jovanović, radnik 131
Jovanović Arso 368
Jovanović Blažo 254, 481
Jovanović—Bradonja 308

Jovanović Dragi 110
Jovanović Dragoljub 300
Jovanović Iso 254, 273, 288, 294
Jovanović Rajko 144, 148
Jovanović Slobodan 89, 201, 240,
266, 335, 336 Joza, telegrafista 368 Judin Pavel 435, 442, 443, 473, 475,
488, 489, 499 Jugov 472 Jung, major 60 Jurak Josip 203 Juretić Lovre 133,
134, 139
Kacun 103 Kalafatović 268 Kalinjin 421, 422 Karađorđe 338 Karađorđević
Aleksandar 88 Karađorđević Jelena 77 Karađorđevići 77, 264, 355, 358, 385
Karaivanov Ivan 218, 240 Karaš Nikola 35—38, 40, 41, 46 Karaš Zora 36, 38
Kardelj Edvard 185—187, 203, 212, 221, 235, 248, 249, 250, 251, 254,
264, 267, 268, 270, 272, 274, 277, 280, 289, 310, 334, 356, 364, 367,
369, 375, 376, 403, 408, 409, 412, 416, 430—433, 438, 440, 448, 449,
459—461, 463—467, 470, 472, 476—478, 480, 481, 484, 485, 487, 491,
493, 497
Kavran Božidar 505 Kecmanović Vojislav 356 Keitel 339 Kerenski 94 Keršovani
Otokar 182 Kesselring 492 Kidrič Boris 112, 215, 415, 416, 423,
436, 471, 475--177, 481, 497 Kirsanov 452 Kiš 309
Kljajić Fića 277 Knaus Antonija 50 Knaus August 48, 50 Knight Donald 354
Knorin 220, 231 Kocbek Edvard 356 Kocman, radnik 194 !
REGISTAR IMENA
Kocmur Alojz 185, 187
Koh Metod 117—119
Kolar Ana 20, 204
Kolarov Vasil 220, 421, 436, 461,
463
Kolčak 55, 69, 71 Koliševski Lazar 481 Kolumbo Josip — Stanko 184 Končar
Rade 248, 254, 264, 274,
292, 293, 295 Konfic Ivan 111 Konjev, maršal 366 Konstantinović Miša 78
Koprivnjak Eva 153, 156—158, 160,
161, 167—169, 171, 172 Koprivnjak Ignac 154, 156, 158,
160, 169, 172 Kordić Ladislav 151 Kornjejev, general 363, 383, 411 Korošec 84,
201 Kosanović Sava 378, 453, 478 Kosier Đuro 155, 156 Kosma^ac 182, 183,
186, 251—253 Kostanjšek Ivan 205, 249 Kostić, sudija 112 Kostić Drago 281
Kostov Trajčo 220, 421, 436, 461,
483, 466, 472, 498 - ' Košut 20
Košutić August 112 Kovačević Čile 238 Kovačević Đoko 238 Kovačević Gojko 333
Kovačević Josip 182 Kovačević Pavle 182 Kovačić Tomo 102, 104 Krajačić Stevo
481 Krajger Sergije 254 Kralj Franjo 205, 206 Kranželić Filip 92, 93, 95, 98, 199
Kras Josip 145, 248 Križanić Juraj 11 Krka — vidi: Stanisavljević Dimi tri je
Krleža Miroslav 13, 14, 61, 62, 68,
87, 122. 148, 156, 396 Krndelj Ivan 103, 151 Krntija — vidi: Orešković Marko
Krok Ma ti ja 105, 108 Krsmanović Branko 277 Krstulović Vicko 254, 481
Kruškovac 251, 253 Krutikov 469 Kržišnik Anton 357 Kuhar Lovro 219, 223
Kuhm, oberfirer 369 Kulišev Georgi 451 Kun Bela 220
Kunce 169
Kurtek — vidi: Arnošek E. Kurtić 157, 158, 165 Kuusinen Otto 220
Lakićević Milutin 332

Lavrentijev (Anatolije Mihajlović) 416, 443, 454, 460, 474, 484, 485, 499
Lavrišček 452
Lazić 253
Lazić Lazar 80
Lazić Ranka 80
Lazović Gruja 284
Lebedev 359
Lebović Joža 111
Ledinski Ivo 108
Leka — vidi: Ranković Aleksandar
Lenac Zdravko, dr. 138, 140
Lenc Antonin 51
Leskošek Franc—Luka 235, 248, 254, 274, 481
Levi Moni, dr. 194
Lipart 45
Lisinski 413
List 265
Lohr, general-pukovnik 392
Lohr Alexander von 339, 340, 344
Lojze 292
Lola — vidi: Ribar Ivo
Longo Luigi 438, 440, 441
Lopandić Diko 90
Luča (Vasile) 498
Luka — vidi: Leskošek Franc
Lutak 97
Ljesakov 457, 461 Ljotić 236, 286
MacLean Fitzroy 357, 363, 364, 369,
375, 377, 378 Mackensen 265
Maček Vlatko 258, 259, 261, 504 Magovac Božidar 356 Maican Julio 155, 156
Majder Aleksandar 45, 86 Maks 97
Malarić Stjepan 149, 152, 153 Malešov Sejfula 418 Malinovski 386 Mališić—
Martinović Jovan 181, 184,
187, 206 Maljenkov G. 366, 385, 435, 438,
441, 461, 498, 500 Manuilski 220, 223, 228, 240, 358,
476 Marić Ivo—Zeljezar 223
33
514
REGISTAR IMENA
Marinko Miha 248. 254, 294, 481 Marinković, sudi ja 112 Marko — vidi:
Ranković Aleksandar
Markovac Pavle 233 Marković, predsednik opštine 131 Marković Jute 26
Marković Moma 235—237, 248, 251,
'254
Marković Sima 84, 85, 89, 143, 144 Marokino Ivo, dr. 158, 171 Mart'nović Ratko
305 Marušić Drago 205, 376 Maslarić Bozo 148 Matijević Miloš—Mrsa 182,
183,
248, 254

Matus Katarina 17 Mazurka Anton, inženjer 121 Medvedec Ana 17 Merkša Teodor 102, 107 Mesić Mile 149 Mešetov 495, 496 Mićunović Veljko 184 Migrić 78
Mihanović Antun 12 Mihailović Draža 138, 183, 240, 301, 303—309, 313, 315, 316, 320, 325, 328, 330, 331, 334—337, 340, 344, 352, 359, 362, 365, 366, 372, 373, 376, 379, 398, 406, 492, 493 Mihailović Ilija 180
Mihajlović Anatolije — vidi: Lavrentijev Mihajlović Vjačeslav — vidi: Molotov
Mikojan 445, 458, 469 Milanović Milan 145, 148 Milenković 223 Milković 144
Milojević Miloje 354 Miloš Ljubo 505 Milutinović Buda 124, 128, 131 Milutinović Ivan 248, 268, 274, 276, 280, 356, 383 Miljuš 102 Mine H. 438 Minić Miloš 507 Mišić Janko 184 Mitić Vlada 112 Mitrović Mitra 264, 283, 360 Mitrović Vukica—Sunja 235 Mlinarić Mijo 103 Moćnik Anton 196 Mojsov Lazar 180 Molotov 352, 371, 374, 385, 409, 412, 415—420, 431, 432, 433, 444, 449, 456, 457, 461, 462, 463—468, 473—475, 477, 485, 487, 488, 491, 493, 494, 500
Montecemolo, pukovnik 340 Motilo Josip 92 Mrsa — vidi: Matijević Miloš Muha 292
Muk Adolf 237, 238 Muravjov 94
Mussolini 236, 241, 243—247, 250, 257, 258, 262, 265, 266, 269, 270, 323, 324, 351, 494
Naceva Mara 254
Nađ Košta 360, 391
Natlačen, ban 270
Naumović Joca 266
Nazor Vladimir 346
Nedeljković Milorad 120
Nedić Milan 110, 270, 297, 299, 314—318, 320, 325, 327, 328, 492, 493
Nejčev Minčo 451 Nejedli 62 Nešić Vladimir 187 Nešković Blagoje 416 Nežić Janko 155, 156 Ninčić Momčilo 266, 336, 337 Novak 205, 301 Novaković, general 325 Novaković 78 Novaković Košta 83, 88 Novoselić Franjo 154, 156, 158, 160—164, 166, 169, 170, 172
Olenjin 442 Oliverkron Herbert 96 Optrkić, školski nadzornik 27 Oreški Mijo 184 Oreški Slavko 184 Orešković Marko 284, 295 Oslaković Alojzije 22 Osmić 347
Osvečki Ljudevit 156
Pack Ivo, dr. 155, 156
Pajić David—Đaka 281
Pantić, pukovnik 301, 302
Pap Pavle 254, 255, 279, 291
Parović Blagoje—Smit 209, 223
Passionaria 420
Pašić Mujo 248
Pašić Nikola 78, 111, 112, 120
Pauker Ana 438, 451, 455, 494, 498

Pavelić Ante 60, 269, 270, 297, 323,
327, 339, 400, 492, 505 Pavešić Filip—Filko 133, 135, 139 Pavičić Marko
108 Pavišić Ivan 104
REGISTAR IMENA
515
Pavle, knez 243, 244, 246—248, 250,
257, 258, 260, 263, 266. Pavletić Josip 121 Pavlov Todor 62 Pavlović 306
Pavlović P. 139 Pavošev Blaž 150, 152 Pecar Zdravko 95 Pečnik Margareta 17
Pećanac Košta 287, 298, 302, 323,
325
Perišić, pop 334 Perišić Momčilo 283 Perović Lepa 288 Peruničić Mile 357 Petar,
puškomitraljezac 348 Petar, kralj 78, 100, 243, 268, 303,
353, 355, 356, 358, 373, 375, 377,
379, 385, 400, 406 Petrik 86
Petrović Drago 205 Petrović Dušan—Sane 248 Petrović Nikola 90 Pieck Wilhelm
219, 220, 239, 419,
420
Pijade David 112 Pijađe Moša 77, 85, 89, 112, 188—
192, 234, 322, 327, 347, 356. 360,
413, 483
Piletić, major 301 Pirin Luka 98 Podupski Franjo 94, 96—98, 101,
113
Polak Elza 98 Polak Mirko 92 Polak Oskar 96 Polak Samuel 91—97, 113, 199
Polić Fabijan 121 Politeo Ivo, dr. 90, 156, 171 Politt Harry 419 Popivoda Krsto
251—254, 264, 470,
479
Popkov 457 Popović Aca—Pajac 78 Popović Koča 332, 392, 411, 415,
455, 457, 472 Popović Konstantin 78 Popović Miladin 254 Popović Milentije 254,
275, 304 Popović Pera—Aga 184 Popović Vladimir (Vlado) 277. 416,
418, 431, 432, 442, 448, 458, 482 Pop-Tomov Vlado 354, 438 Postržin Marija 20
Potkraj šek 40 Potočnjak 86 Potrč Joža 254
Pravdica Ivan 121, 133, 134, 138__
140
Pređojević 111 Prežihov Voranc — vidi: Kuhar
Lovro
Pribičević Rade 357 Pribičević Svetozar 227 Priča Ognjen 148, 254 Priča Srđan
205 Prichard Joseph 115 Prichard Thomas 115 Prodanović Bora 234 Prodanović
Jaša 85 Protić Stojan 89 Puc P. Ivan 133 Pucar Đuro—Stari 268, 329, 481 Puđa
Petar 148 Purić Božidar 372, 373 Pušić 191
Rabić August 148
Račić Puniša 151
Radaković Julka 319
Radaković Milija 319
Radaković Sloboda 319
Radaković Slobodan 319
Radić Pavle 112, 151
Radić Stjepan 46, 76, 91, 101, 107, 110—112, 141, 151, 191
Radovanović Ljuba 91, 110, 111, 284
Radovanović Milan 223

Rajter Jaša 301
Rakić, grafičar 284
Rakić Milan 169
Rakosi Matias 450, 488, 490, 494, 498, 503, 504
Ranković Aleksandar—Marko 62, 182, 183, 205, 234, 235, 248, 249, 251, 254, 264, 267, 268, 272, 274, 276, 277, 280, 283—289, 301, 303, 311, 313, 314, 319, 333, 346, 347, 348, 368, 369, 415. 416, 418, 421, 436, 472, 475—478, 484, 497
Ranković Anđa 333
Rattkay 8
Rauch, ban 39, 42
Rauer Aurel 74
Reale E. 438
Rendulitsch 369
Resimić Branimir 147, 152
Revay J. 438
Ribar Dušan 105
Ribar Ivan, dr. 89. 355, 356
Ribar Ivo Lola 234, 248, 274, 276, 281, 287, 308, 313, 351, 354, 355, 393, 394
Ribar Jurica 355
33*
514
REGISTAR IMENA
Marinko Mina 248. 254, 294, 481 Marinković, sudi ja 112 Marko — vidi:
Ranković Aleksandar
Markovac Pavle 233 Marković, predsednik opštine 131 Marković Jure 26
Marković Moma 235—237, 248, 251,
'254
Marković Sima 84, 85, 89, 143, 144 Marokino Ivo, dr. 158, 171 Mart'-iović Ratko
305 Marušić Drago 205, 376 Maslarić Bozo 148 Matijević Miloš—Mrsa 182.
183,
248, 254
Matus Katarina 17 Mazurka Anton, inženjer 121 Medvedec Ana 17 Merkša
Teodor 102, 107 Mesić Mile 149 Mešetov 495, 496 Mićunović Veljko 184 Migrić
78
Mihanović Antun 12 Mihailović Draža 138, 183, 240, 301, 303—309,
313, 315, 316, 320, 325, 328, 330, 331, 334—337, 340, 344, 352, 359,
362, 365, 366, 372, 373, 376, 379, 398, 406, 492, 493 Mihailović Ilija 180
Mihajlović Anatolije — vidi: La-
vrentijev Mihajlović Vjačeslav — vidi: Mo-
lotov
Mikojan 445, 458, 469 Milanović Milan 145, 148 Milenković 223 Milković 144
Milojević Miloje 354 Miloš Ljubo 505 Milutinović Buda 124, 128, 131 Milutinović
Ivan 248, 268, 274, 276,
280, 356, 383 Milj uš 102 Mine H. 438 Minić Miloš 507 Mišić Janko 184 Mitić
Vlada 112 Mitrović Mitra 264, 283, 360 Mitrović Vukica—Sunja 235 Mlinarić
Mijo 103 Močnik Anton 196 Mojsov Lazar 180 Molotov 352, 371, 374, 385, 409,
412, 415—420, 431, 432, 433, 444, 449, 456, 457, 461, 462, 463—468, 473—
475, 477, 485, 487, 488, 491, 493,

494, 500

Montecemolo, pukovnik 340 Motilo Josip 92 Mrsa — vidi: Matijević Miloš Muha 292

Muk Adolf 237, 238 Muravjov 94 Mussolini 236, 241, 243—247, 250, 257, 258, 262, 265, 266, 269, 270, 323, 324, 351, 494

Naceva Mara 254

Nađ Košta 360, 391

Natlačen, ban 270

Naumović Joca 266

Nazor Vladimir 346

Nedeljković Milorad 120

Nedić Milan 110, 270, 297, 299, 314—318, 320, 325, 327, 328, 492, 493

Nejčev Minčo 451 Nejedli 62 Nešić Vladimir 187 Nešković Blagoje 416 Nežić Janko 155, 156 Ninčić Momčilo 266, 336, 337 Novak 205, 301 Novaković, general 325 Novaković 78 Novaković Košta 83, 88 Novoselić Franjo 154, 156, 158,

160—164, 166, 169, 170, 172

Olenjin 442 Oliverkron Herbert 96 Optrkić, školski nadzornik 27 Oreški Mijo 184

Oreški Slavko 184 Orešković Marko 254, 295 Oslaković Alojzije 22 Osmić 347

Osvečki Ljudevit 156

Pack Ivo, dr. 155, 156

Pajić David—Đaka 281

Pantić, pukovnik 301, 302

Pap Pavle 254, 255, 279, 291

Parović Blagoje—Smit 209, 223

Passionaria 420

Pašić Mujo 248

Pašić Nikola 78, 111, 112, 120

Pauker Ana 438, 451, 455, 494, 498

Pavelić Ante 60, 269, 270, 297, 323,

327, 339, 400, 492, 505 Pavešić Filip—Filko 133, 135, 139 Pavičić Marko 108

Pavišić Ivan 104

REGISTAR IMENA

515

Pavle, knez 243, 244, 246—248, 250,

257, 258, 260, 263, 266 Pavletić Josip 121 Pavlov Todor 62 Pavlović 306

Pavlović P. 139 Pavošev Blaž 150, 152 Pecar Zdravko 95 Pečnik Margareta 17

Pećanac Košta 287, 298, 302, 323, 325

Perišić, pop 334 Perišić Momčilo 283 Perović Lepa 288 Peruničić Mile 357 Petar, puškomitraljezac 348 Petar, kralj 78, 100, 243, 268, 303,

353, 355, 356, 358, 373, 375, 377,

379, 385, 400, 406 Petrik 86

Petrović Drago 205 Petrović Dušan—Šane 248 Petrović Nikola 90 Pieck Wilhelm 219, 220, 239, 419,

420

Pijade David 112 Pijade Moša 77, 85, 89, 112, 188—
192, 234, 322, 327, 347, 356, 360,
413, 483
Piletić, major 301 Pirin Luka 98 Podupski Franjo 94, 96—98, 301,
113
Polak Elza 98 Polak Mirko 92 Polak Oskar 96 Polak Samuel 91—97, 113, 199
Polić Fabijan 121 Politeo Ivo, dr. 90, 156, 171 Politt Harry 419 Popivoda Krsto
251—254, 264, 470,
479
Popkov 457 Popović Aca—Pajac 78 Popović Koča 332, 392, 411, 415,
455, 457, 472 Popović Konstantin 78 Popović Miladin 254 Popović Milentije 254,
275, 304
Popović Pera—Aga 184
Popović Vladimir (Vlado) 277. 416,
418, 431. 432, 442, 448, 458, 482 Pop-Tomov Vlado 354, 438 Postržin Marija 20
Potkrajšek 40 Potočnjak 86 Potrč Joža 254
Pravdica Ivan 121, 133, 134, 138__
140
Predojević 111 Prežihov Voranc — vidi: Kuhar
Lovro
Pribičević Rade 357 Pribičević Svetozar 227 Priča Ognjen 148, 254 Priča Srđan
205 Prichard Joseph 115 Prichard Thomas 115 Prodanović Bora 234 Prodanović
Jaša 85 Protić Stojan 89 Puc P. Ivan 133 Pucar Đuro—Stari 268, 329, 481 Puđa
Petar 148 Purić Božidar 372, 373 Pušić 191
Rabić August 148
Račić Puniša 151
Radaković Julka 319
Radaković Milija 319
Radaković Sloboda 319
Radaković Slobodan 319
Radić Pavle 112, 151
Radić Stjepan 46, 76, 91, 101, 107, 110—112, 141, 151, 191
Radovanović Ljuba 91, 110, 111, 284
Radovanović Milan 223
Rajter Jaša 301
Rakić, grafičar 284
Rakić Milan 169
Rakosi Matias 450, 488, 490, 494, 498, 503, 504
Ranković Aleksandar—Marko 62, 182, 183, 205, 234, 235, 248, 249, 251, 254,
264, 267, 268, 272, 274, 276, 277, 280, 283—289, 301, 303, 311, 313. 314,
319, 333, 346, 347, 348, 368, 369, 415. 416, 418, 421, 436, 472, 475—478,
484, 497
Ranković Anđa 333
Rattkav 8
Rauch, ban 39, 42
Rauer Aurel 74
Reale E. 438
Rendulitsch 369
Resimić Branimir 147, 152

Revay J. 438
Ribar Dušan 105
Ribar Ivan, đr. 89, 355, 356
Ribar Ivo Lola 234, 248, 274, 276, 281, 287, 308, 313, 351, 354, 355, 393, 394
Ribar Jurica 355
33*
516
REGISTAR IMENA
REGISTAR IMENA
517
Ribbentrop 259, 339
Ribnikar Vladislav 276, 356
Ričko Franjo 108, 110
Riebke 370
Rimay Julio 154, 159, 167
Ristić Marko 499
Ristić Radivoj 184
Riter Vitezović Pavao 11
Roatte, general 340
Rommel 351
Roosevelt 357, 359, 375, 389
Rosenberg Oskar 113
Rožman, biskup 203, 211
Rudi 205
Rus Josip 356
Ružić Mira 261
Sabadžija Ferdinand 94, 98 Sadčikov 445, 446
Saili Dragutin 142
Sanitet Zika 283
Secchia 498
Šegi Mika 129
Senjko — vidi: Čopić Vladimir
Serbec Dušan 357
Simić Stanoje 372, 431
Simić Života 251, 253
Simonović — vidi: Radovanović Milan
Simović Dušan 264—266, 268, 372
Skok I. Pavle 133
Slansky 438, 490, 498
Slavko, radnik 182
Smodlaka Josip 356, 375
Smotrov, lekar 431
Sokol Antun 182
Sokolov 468
Somer — vidi: Gorkić Milan
Spaho 107
Spiro Naku 446
Sretenović Maksim 78

Staljin 218, 222, 256, 263, 291, 329, 337, 338, 343, 351, 357—359, 361, 365, 366, 371, 373—375, 379, 383—386, 389, 400, 403—405, 407—409, 411, 413, 415—422, 430—433, 435—438, 440, 443, 444, 448, 449, 452—457, 459, 461—468, 470, 472, 474—479, 482—485, 487—489, 491—497, 499—503, 506
Stambolić Pera 304 Stanisavljević Dimitrije—Krka 185, 186
Stanišić 331
Stanko — vidi: Kolumbo Josip Stanković 182, 186 Stankulov 468
Stefanović 78 Stefanović, trkač 472 Stefanović Svetislav—Ćeća 183 Stejić Spasoje—Bačo 73, 89, 192, 193
Stepanov 486 Stepanović Josip 104 Stepinec Alojzije 398 Stettinius Edward 375
Stevenson Ralph 370, 373, 375, 376
Stewart, kapetan 348
Stojadinović Milan 120, 236, 244—248, 374, 383
Stojadinović Vojislav 129
Stojanović Pera 128
Strugar Đuro 235, 281, 282, 284, 301
Stupica Bojan 211
Sulzberger Cyril 359, 360
Sunajko I. Đuro 133
Supanac, inž. 89
Šupilo Frano 39, 58
Suslov 461, 495, 498
Suvorov 57
Svrač Ivan 15
Saban N. Ivan 133
Sabić Stevo (Stjepan) — Dika 93, 98, 103, 106, 107, 110, 113, 196, 198, 199
Sane — vidi: Petrović Dušan Santić Aleksa 80 Šarlo (Satorov Metodi je) 299
Šegović Đuro 102, 104, 105, 107—110, 113 Sehu 488
Šemovčan Anica 95 Šepat 145
Seveljov 226, 228—232 Silja — vidi: Pap Pavle Šilović Srećko 209 Široki 498 Sišić Ferdo 88 Šlajher 59 Šlander Slavko 248 Smit, radnik 41, 43, 44 Smit — vidi: Parović Blago je Šnajder Zlatko 191 Šornikov 371 Špartalj 280, 281 Špiler 99
Štampi 45 Štancer 60
Štefan Josip—Pepek 30 Stefan Tereza 31 Štefanić Antun 119, 121 Štefanić Mima 119 Štefulj Anton, agent 154, 169
Strigl Ignac 35
Šubašić Ivan 266, 351, 373—376, 378, 389, 400, 408, 416 Sulejić Obrad 129 šunić Josip 189
Šunja — vidi: Mitrović Vukica šverma 260
Tasić 287
Tempo — vidi: Vukmanović Svetozar
Tepavčević Aleksandar 368 Terpešev Dobri 383 Thorez 419 Tićak Marcel 76
Tkalec Zvonko 99 Todorov 383 Togliatti Ercoli Palmiro 220, 222,

236, 276, 419, 498 Tolbuhin 62, 383 Tolstoj Aleksej 293 Tomašević 60 Tomašić, ban 47 Tomašić Ivan 9 Tomić Mirko 254 Tomić Svetozar 155, 156, 171, 186 Tomšić Tone 248 Tomšić Vida 254, 481 Tončić Dragutin 86 Torbica 182 Trajković Jovan 194 Trajković Milena 393 Trajković Miroslav 393 Trajković Sloboda 393 Trajković Svetolik 393 Trajković Vera 393 Tresić—Pavičić Ante 75 Tribuson 97 Trifunović Ilija—Birčanin 338 Trocki 475 Trumbić Ante 88, 107 Trygve Lie 479 Tulić 248 Turina Zvonko 155, 156 Turković—Prugović Antun 104 Turner dr. 300 Tuškan Grga 39 Ulema 11 Vajngart Stjepan 153 Valenta (Vencl) Josip 91, 102, 103, 108, 109 Valiia (Valič) — vidi: Kuhar Lovro Valjin Blaž 145 Vaniček Franjo 56 Vasić Dragiša 240, 306 Vasiljevski 457 Velebit Vladimir (Vlatko) 261, 271, 354, 364, 378 Veliki Anton 148 Veljko — vidi: Ilić Pavle Veseli Dragutin 103, 148, 149 Vesnić 90 Vidić Milan 129 Vidmar Josip 356 Vilfan Joža 412, 413 Vimpušek Stjepan, učitelj 27, 36 Vinter — vidi: Čopić Vladimir— Senjko Visarionović Josif — vidi: Staljin Vitasović Vladimir 255 Vjazma 342 Vlada, pratilac Kardelja 369 Vlahov Dmtar 354, 356 Vlahović Veljko 260, 358, 366, 372, 373 Vojvodica 134 Voss Rudin Brajina 238 Voznesenski 457 Vrabl Nikola—Rabelj 194—196, 198, 199 Vraneš Mihajlo 145, 149, 174 Vrbinščak Franjo 147 Vrebalov 283 Vujačić Marko 356 Vujasinović Todor 357 Vujković 182, 183, 185, 186, 283 Vujović Đuro 348 Vujović Rade 194, 202 Vukajlović, sudija 112 Vukmanović Svetozar—Tempo 235, 255, 256, 267, 268, 274, 276, 277, 279, 203, 293, 295, 455, 457, 470, 475—477, 481 Vukmirović Boro 254 Vukosavljević Sreten 376 Vušović Ljubo 238 Watson Seaton (stariji) 18 \Veatherly Robin 354 Weichs 265 Wilson 265 Wilson, general 377 Windisch-Gratz 15, 25 Zagorac 204 Zadeh Kemal-r>aša 9 Zaharijades 220, 443 Zavadski 498

Zečević Vlada 304, 305, 356
 Zeissberger Josip]04
 Zidanšek Miloš 248
 Zihlerl Boris 215
 i ^
 518
 REGISTAR IMENA
 Zlatarić 45
 Zlatić Savo 468, 469
 Zoografos 220
 Zorin 461
 Zrenjanin Žarko 248, 254
 Zdanov A. 385, 386, 413, 419, 435, 438—442. 457, 461, 488-489, 498, 500
 Zeljezar — vidi: Marić Ivo
 Živaljević Danilo 85
 Zivković Ljuba 284
 Zivković Pera 374
 Zujović Mladen 240
 Zujović Sreten—Crni 229, 274, 27G,
 277, 305, 357, 378, 469, 472, 481—
 485, 487, 491, 495, 502 Zulec Milan 148

SADRŽAJ

Str.

Predgovor	5	
I glava — ICumrovec u Hrvatskom Zagorju.....	7	
II glava — Zanat u Sisku i odlazak u tuđinu (1907—1915) . . .		35
III glava — Prvi svetski rat i zarobljeništvo u Rusiji (1914—1920)		55
IV glava — U novoj državi (1918—1921).....	75	
V glava — Selo Veliko Trojstvo (1921—1925).....	91	
VI glava — Kralj evičko brodogradilište.....	115	
VII glava — Suđenje u Ogulinu.....	127	
VIII glava — Sekretar Mesnog komiteta.....	141	
IX glava — Bombaški proces	155	
X glava — Sužanj broj 485.....	177	
XI glava — Ponovo na slobodi.....	203	
XII glava — Borba za Partiju.....	217	
XIII glava — Sekretar CK KPJ.....	243	
XIV glava — Ustanak naroda Jugoslavije.....	267	
XV glava — Bez ičije pomoći.....	313	
XVI glava — Radost i tuga pobeđe.....	351	
XVII glava — U ognju socijalističke prakse.....	395	
XVIII glava — Udarac iz potaje.....	405	
XIX glava — Dva shvatanja.....	435	
XX glava — Zastava socijalizma je spašena.....	453	
Registar imena.....•	509	

1

KONTROLOR

Ako je primerak knjige neispravan, vratite nam knjigu zajedno sa ovim kontrolnim listom.

Vladimir Dedijer: Biografija druga Tita